

Dzieje biurokracji

tom IV
część 1

INSTYTUT HISTORII UNIwersYTETU MARII CURIE-SKŁODOWSKIEJ W LUBLINIE

INSTYTUT HISTORII I STOSUNKÓW MIĘDZYNARODOWYCH
UNIwersYTETU PRZYRODNICZO-HUMANISTYCZNEGO W SIEDLCACH

Dzieje biurokracji

tom IV
część 1

pod redakcją Artura Góraka, Krzysztofa Latawca i Dariusza Magiera

Lublin - Siedlce 2011

Publikacja współfinansowana przez Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej
i Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny

redaktorzy

ARTUR GÓRAK, KRZYSZTOF LATAWIEC, DARIUSZ MAGIER

recenzenci

PROF. DR HAB. LESZEK MĄDZIK

DR HAB. KRZYSZTOF SKUPIEŃSKI, PROF. UMCS

DR HAB. RYSZARD POLAK

tłumaczenia

jęz. rosyjski: ARTUR GÓRAK, KRZYSZTOF LATAWIEC, ALEKSANDRA ŚWIĆ

jęz. angielski - DOROTA PRZEWĘDA

projekt okładki, skład i administrowanie strony www.biurokracja.org.pl
PRZEMYSŁAW TYTUS KRUPSKI

© „Libra”

Wydawca

RADZYŃSKIE STOWARZYSZENIE INICJATYW LOKALNYCH

ISBN 978-83-62217-09-0

Druk

ELPIL, Siedlce, ul. Artyleryjska 11, www.elpil.com.pl

Spis treści

Wstęp.....	s. 11
<i>Artur Górak, Dariusz Magier</i>	

część pierwsza

Prace ogólne

Zbigniew Naworski

(Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń)

Służba publiczna od monarchii absolutnej po czasy współczesne.

Zarys problematyki	s. 13
--------------------------	-------

Walerij Leonidowicz Stiepanow

(Российская Академия Наук, Институт Экономики)

Przedrewolucyjna biurokracja rosyjska - zasadnicze etapy i tendencje rozwoju

(XVII – początek XX wieku)	s. 41
----------------------------------	-------

Ludmiła Nikołajewna Mazur

(Уральский Государственный Университет, Екатеринбург)

Rozwój systemu kancelaryjnego w Rosji (XVIII–XX wiek) jako odbicie

procesów biurokratyzacji społeczeństwa	s. 63
--	-------

Igor Andriejewicz Isajew

(Московская Государственная Юридическая Академия)

„Nowa biurokracja”: legalność kontra legitymizacja	s. 81
--	-------

Prebiurokracja

Waldemar Chorążyczewski

(Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń)

Kancelaria księgi wpisów czy kultura księgi wpisów?	s. 91
---	-------

Андрій Блануца

(Національна Академія Наук України, Інститут історії України)

Судові справи про маєткові спори у Великому князівстві Литовському

в 1529–1566 рр.: фактор судової бюрократії	s. 101
--	--------

Лариса Жеребцова

(Днепропетровский Национальный Университет)

Влияние великокняжеской канцелярии на первичную бюрократизацию

таможенной системы Великого Княжества Литовского	s. 111
--	--------

Алексей Игоревич Раздорский

(Российская Национальная Библиотека, Санкт Петербург)

Статус, состав и функции таможенной и кабацкой администрации

в городах юга и запада России в XVII веке	s. 125
---	--------

Jacek Pielas

(Uniwersytet Jana Kochanowskiego, Kielce)

Urzędnicy grodzcy nowokorczyńscy i ich kariery w XVII wieku s. 137

Biurokracja w ustroju tradycjonalistycznym

Dmitrij Aleksiejewicz Riedin

(Уральский Государственный Университет, Екатеринбург)

„Relacja z nieodbytego koncertu”. Administracja terenowa Rosji
w epoce Piotra I (prawo a praktyka) s. 153

Katarzyna Bucholc-Srogosz

(Akademia im. Jana Długosza, Częstochowa)

Funkcjonowanie centralnych organów administracji Rzeczypospolitej
w ocenie deputacji sejmowych lat 1778-1786 s. 163

Юлія Головка

(Запорізький Національний Університет)

Кадрове забезпечення митних установ Південної України
останньої чверті XVIII – початку XIX століття s. 179

Michaił Anatoljewicz Prichodźko

(Московская Государственная Юридическая Академия)

Adam Czartoryski i opracowanie rosyjskiej reformy ministerialnej s. 191

Петр Владимирович Акульшин

(Рязанский Государственный Медицинский Университет)

Генерал-губернатор А.Д. Балашов - реформаторские планы
Александра I и центральные губернии России s. 199

Арина Олеговна Мещерякова

(Воронежский Государственный Университет)

Институт генерал-губернаторства в военных условиях
- деятельность Московского главнокомандующего
Ф.В. Ростопчина в 1812 г. s. 223

Artur Górak

(Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej)

Kształtowanie przywilejów rosyjskiej służby cywilnej za Kaukazem
w latach 1800-1844 s. 241

Swietłana Michajłowna Falkowicz

(Rosyjska Akademia Nauk, Instytut Słowianoznawstwa)

O funkcjonowaniu systemu policyjnego
w Królestwie Polskim (1815-1830) s. 271

Paweł Wolnicki

(Instytut Teologiczny, Częstochowa)

Układ akt w registraturze dziekańskiej s. 279

Татьяна Николаевна Кандаурова

(Российский Институт Культурологии, Москва)

Система управления российскими военными поселениями кавалерии
в первой половине XIX века s. 297

Władimir Wasiljewicz Morozan

(Санкт-Петербургский Государственный Университет)

Struktura i działalność organów administracji obwodu
besarabskiego w XIX w..... s. 313

Giennadij Filippowicz Matwiejew

(Московский Государственный Университет)

Bezduzny trybik w maszynie, czy świadomy sługa tronu?
Obraz urzędnika III wydziału JCM Kancelarii z czasów Mikołaja I
we wspomnieniach Erazma I. Stogowa s. 331

Irina Nikołajewna Wibe

(Российская национальная библиотека, Санкт Петербург)

Polityka „zbliżenia” Zachodniego Kraju z Imperium Rosyjskim
w l. 30-ch i 40-ch XIX wieku w świetle dokumentów
Komitetu ds. Guberni Zachodnich s. 341

Irina Władimirowna Rużyckaja

(Российская Академия Наук, Институт Истории России)

Rada Państwowa za panowania Mikołaja I w świetle
wspomnień M. A. Korfa s. 349

Малика Султановна Арсанукаева

(Российская Правовая Академия, Москва)

Управление Чечней и Ингушетией в первые десятилетия XIX века s. 363

Alicja Kulecka

(Uniwersytet Warszawski)

„Brühl” Józefa Ignacego Kraszewskiego – literackie studium biurokracji s. 391

Alicja Gontarek

(Warszawa)

Dlaczego warecki cadyk był skuteczny? Mechanizmy funkcjonowania
chasydzkiego sztaflanut w Królestwie Polskim w pierwszej połowie
XIX wieku s. 411

Денис Николаевич Шилов

(Российская Национальная Библиотека, Санкт Петербург)

Эпизод из истории великих реформ: комиссии для рассмотрения
отчетов ведомств (конец 1850-х – 1870-е гг.) s. 441

Jan Kozłowski

(Końskie)

Reforma administracyjna 1866 roku w Królestwie Polskim s. 457

Krzysztof Latawiec

(Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej)

Działalność gospodarcza urzędników rosyjskich w Królestwie Polskim
po powstaniu styczniowym s. 483

Jacek Legieć

(Uniwersytet Jana Kochanowskiego, Kielce)

Ewidencja poborowych i rezerwistów w Królestwie Polskim
w latach 1874-1914 s. 515

Елена Сергеевна Кравцова

(Курский Государственный Медицинский Университет)

Специфика служебной деятельности податных
инспекторов в Российской Империи (1885-1917 гг.) s. 529

Станислав Валентинович Богданов

(Российский Государственный Исторический Архив, Санкт Петербург)

Придворный штат императора Николая II. Придворный
как эталон чиновника эпохи последнего царствования
Российской Империи s. 535

Henryk Bałabuch

(Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej)

Więcej niż obercenzor. J. M. Feoktistow w elicie carskiej władzy
(1883-1895): polityk czy urzędnik? s. 545

Mariusz Kulik

(Polska Akademia Nauk, Instytut Historii)

Dokumentacja dyslokacji oddziałów rosyjskich na ziemiach polskich
(przełom XIX i XX wieku) s. 569

Agnieszka Kidzińska

(Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej)

Procedura wyborów do Rady Państwa w Królestwie Polskim
na szczeblu powiatowym i gubernialnym (1906-1912) s. 587

część druga

Biurokracja w warunkach republiki

Marek Przeniosło

(Uniwersytet Jana Kochanowskiego, Kielce)

Rada Główna Opiekuńcza w latach 1915-1918
– władze, struktura wewnętrzna, formy aktywności s. 607

Małgorzata Przeniosło

(Uniwersytet Jana Kochanowskiego, Kielce)

Kontrole wewnętrzne i ministerialne w radach opiekuńczych
na ziemiach polskich w latach 1918-1920 s. 623

Michał Gałędek

(Uniwersytet Gdański)

Przebudowa struktur administracyjnych na Wileńszczyźnie
w związku z jej inkorporacją do Rzeczypospolitej w 1922 roku s. 637

Adam Grzegorz Dąbrowski

(Archiwum Akt Nowych, Warszawa)

Przepisy kancelaryjne centrali Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z sierpnia 1931 roku – rzeczywista reforma organizacji pracy biurowej urzędu, czy tylko poprawka przepisów wcześniej obowiązujących? s. 659

Tomasz Matuszak

(Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim)

Kwalifikacje zawodowe archiwistów w II Rzeczypospolitej s. 671

Tomasz Czarnota

(Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej)

Charyzmatyczne panowanie jako model zarządzania.

Studium przypadku Jerzego Giedroycia s. 689

Alfija Azgarowna Akmałowa

(Российская Академия Государственной Службы, Москва)

Władimir Michajłowicz Kapicyn

(Московский Государственный Университет)

Służba cywilna w Rosji XXI wieku - rekrutacja i zabezpieczenie socjalne s. 725

Biurokracja komunistyczna

Tomasz Osiński

(Instytut Pamięci Narodowej, oddział w Lublinie)

Planowanie i realizacja zadań oszczędnościowych Ministerstwa

Administracji Publicznej i podległych jednostek w roku 1949 s. 735

Mirosław Szumiło

(Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej)

Sekretariat KC PPR (1945-1948) – ludzie i mechanizmy s. 753

Grzegorz Joniec

(Instytut Pamięci Narodowej, oddział w Lublinie)

Struktura organizacyjna centrali Ministerstwa Informacji i Propagandy

w latach 1945-1947 s. 763

Dariusz Magier

(Archiwum Państwowe w Lublinie;

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny, Siedlce)

Podstawowe organizacje partyjne w systemie biurokratycznym

Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczejs. 783

Rafał Jarosz

(Instytut Pamięci Narodowej, oddział w Lublinie)

Ukryty skarb. Akta osobowo-płacowe PZPR/SdRP w Archiwum

Rotacyjnym „ŁAD” w Łubnej s. 801

Wstęp

Oddajemy do rąk czytelników kolejny, jeszcze obszerniejszy, tom wydawnictwa poświęconego dziejom biurokracji. We wstępach do tomów poprzednich określiliśmy zarówno zakres rzeczowy, jak i geograficzny wydawnictwa. Deklaracje te pozostają aktualne. Pozostajemy w przekonaniu korzyści płynących z badania biurokracji w szerokim kontekście geograficznym i instytucjonalnym. Publikowane prace ponownie dotyczą struktur państwowych, w skład których wchodziły tzw. ziemie polskie - w praktyce z dużym naciskiem na Imperium Rosyjskie. Tym razem należy zwrócić uwagę na tendencje nowe, które uwidoczniły się w tomie niniejszym.

Z przyjemnością przedstawiamy Państwu prace o charakterze ogólnym (syntrycznym lub teoretycznym). Opracowania prof. Zbigniewa Naworskiego i prof. Walerija Stiepanowa mogą z powodzeniem stanowić podstawę do orientacji w historii służby publicznej nie tylko Polski i Rosji. W tym miejscu trzeba zaznaczyć, że termin *biurokracja* w historiografii rosyjskiej nabrał nieco innego znaczenia, niż w polskiej - poza zasadniczymi składowymi często używany jest na określenie samej tylko klasy urzędniczej. Z czy trzeba się liczyć czytając artykuły zamieszczone w tej publikacji (także przetłumaczone na język polski).

Z kolei świetna praca prof. Ludmiły Mazur śledzi inny kluczowy aspekt biurokracji - „dokumentowanie”, które może być papierkiem lakmusowym miejsca w cyklu rozwojowym ustroju władz - czego dowodzi Autorka. Na odrębne potraktowanie zasługuje praca prof. Igora Isajewa prezentująca podejście teoretyczne najwyższej próby. Gra słów w tytule tej pracy oddaje nie tylko przypadkową, ale i o wiele groźniejszą, rzeczywistość możliwość zamiennego traktowania tych zjawisk.

Prace pozostałe, choć nie pozbawione wątków lub wręcz przesłania ogólnego czy teoretycznego, to jednak koncentrują się na tematach jednorodnych, podzieliliśmy między kilka działów. Pierwszymi chronologicznie i rzeczowo są prace pokazujące różne biurokratyczne aspekty okresu prebiurokratycznego - kształtowania kultury, kadr i struktur oraz procedur. Wszystkie te aspekty można rozważać, lub czynią to sami autorzy, jako elementy formowania się biurokracji: zarządzania poprzez pismo, hierarchizacji struktur, profesjonalizacji aparatu itp. Najobszerniejszy dział (*Biurokracja w ustroju tradycjonalistycznym*), choć zróżnicowany wewnętrznie, traktuje o technikach realizacji kompetencji przez monarchię (absolutną i konstytucyjną) oraz Kościół. Tematyki biurokracji XX w. dotyka 12 prac, które zostały zgrupowane w dwóch działach: *Biurokracja w warunkach republiki* (rozpoczyna go artykuł traktujący o organizacji działającej w królestwie, to jednak specyficzne warunki ustrojowe oraz społeczny charakter organizacji determinują umieszczenie tej pracy w tym właśnie dziale) i *Biurokracja komunistyczna*.

Wstęp

Publikowane 45 prac, z czego połowa autorstwa uczonych z Rosji i Ukrainy, daje możliwość doskonałej orientacji, nie tylko w wynikach badań, ale - co dla wielu będzie nawet istotniejsze - w kierunkach tych badań, ich metodologii i warsztacie. Jest to wreszcie kopalnia wiedzy na temat stanu badań, a w przypisach można znaleźć rekomendowaną przez Autorów literaturę przedmiotu i wskazówki dotyczące źródeł.

Materiał ze względów technicznych podzieliśmy na dwie fizyczne części, ale z zachowaniem ciągłości numeracji stron. Prace obcojęzyczne bądź przetłumaczyliśmy bądź zaopatrzyliśmy w polskie streszczenia. Niezależnie od tego wszystkie artykuły posiadają streszczenia angielskie.

Artur Górak
Dariusz Magier

Prace ogólne

Dzieje biurokracji tom IV

Zbigniew Naworski
(Uniwersytet Mikołaja Kopernika)

Służba publiczna od monarchii absolutnej po czasy współczesne. Zarys problematyki

Problematyka urzędnicza, poza nielicznymi wyjątkami, w zasadzie nigdy nie budziła w polskiej doktrynie większego zainteresowania. Dotyczy to zwłaszcza historyków prawa i administracji. Od czasu powstania na naszych ziemiach biurokracji do dziś, prac historyków i teoretyków administracji na ten temat pojawiło się stosunkowo niewiele.

Przyczyn tego stanu rzeczy jest zapewne wiele, ale można je co najwyżej próbować określić intuicyjnie. Zdaniem piszącego te słowa, jedną z nich jest niechęć do zajmowania się tą tematyką zwłaszcza pod kątem prawnym (uznawaną chyba za mało atrakcyjną). Szerzej zajmowali się tym historycy, ale ich rozważania tylko wycinkowo dotyczyły funkcjonowania służby publicznej w praktyce, na tle podejmowania problemów natury bardziej ogólnej¹. Z kolei historycy prawa i administracji koncentrowali się i koncentrują nadal na węzłowych zagadnieniach ustrojowych, administracja *sensu stricto* stanowi przedmiot ich badań stosunkowo niedawno, a uległy one znacznej intensyfikacji po uruchomieniu studiów administracyjnych z prawdziwego zdarzenia i wprowadzeniu do ich programu przedmiotu *Historia administracji*². Dopiero ostatnie lata przyniosły znaczny postęp w tej dziedzinie, o czym świadczy także i ten, czwarty już tom.

Zupełnie odmiennym jakościowo zagadnieniem są trudności metodologiczne związane z precyzyjnym zdefiniowaniem takich pojęć jak *służba publiczna*, *urzędnik* czy *biurokracja*. Rozwój nowoczesnej administracji państwowej (a także ponadpaństwowej) spowodował, że klasyczna definicja biurokracji Maxa Webera już nie wystarcza, tym bardziej że przeciw samo pojęcie *urzędnika* nie jest czymś stałym, jest płynne i zmienia się w zależności od miejsca i czasu. Dla zobrazowania owych trudności przy-

¹ Doskonałą ilustracją tej tezy są prace Marka Rutkowskiego poświęcone Królestwu Polskiemu epoki paskiewiczowskiej; zob. M. Rutkowski, *II Rada Stanu Królestwa Polskiego 1833-1841. Struktura i działalność*, Białystok 2001 (o urzędnikach, s. 42-47, 102-112); tenże, *Zmiany strukturalne w Królestwie Polskim wczesnej epoki paskiewiczowskiej*, t. I-II, Rzeszów 2007 (o urzędnikach, s. 151-228).

² Jeszcze kilkanaście lat temu administracja jako kierunek traktowana była jako „gorsze” studia prawnicze.

toczył tylko jeden przykład dotyczący okresu II Rzeczypospolitej, a związany z definicją terminu *urzędnik*, które to pojęcie utożsamiane jest z reguły z pojęciem *funkcjonariusz publiczny*. Prawo administracyjne nie sformułowało do czasów obecnych legalnej definicji terminu *urzędnik*³. Nie zawierały jej też ani *ustawa o państwowej służbie cywilnej* z 17 lutego 1922 r.⁴, ani wcześniejsze *tymczasowe przepisy służbowe dla urzędników państwowych* z 1918 r.⁵ Na gruncie prawa administracyjnego uważano, że urzędnikiem jest osoba związana z pewną jednostką polityczną stosunkiem służbowym, którego celem jest wykonywanie pewnych funkcji w interesie publicznym. Tak nieprecyzyjne określenie było zupełnie nieprzydatne na gruncie prawa karnego⁶. Równoległe z *ustawą o państwowej służbie cywilnej* obowiązywały kodeksy karne państw zaborczych, które w odmienny sposób definiowały omawiane pojęcie. Najnowocześniejszy z nich, kodeks karny Tagancewa z 1903 r., stwierdzał w art. 142 p. 1, że *urzędnik to każda osoba, która ma prawo przy wykonywaniu obowiązków służbowych przedsięwziąć pewne kroki, ograniczające prawa obywateli lub przymuszające ich do pewnych obowiązków*. Z kolei w art. 663: *Za urzędnika uważa się każdą osobę, pełniącą obowiązki lub wykonującą czasowe zlecenie na służbie państwowej lub społecznej w charakterze osoby urzędowej, albo policyjnego lub innego strażnika lub służącego albo uczestnika zarządu sprawami wiejskimi lub mieszczańskim*⁷. Z tych niewątpliwie skomplikowanych wywodów wynika, że pojęcie *urzędnika* związane zostało nie tyle z zajmowanym stanowiskiem, ile z rodzajem wykonywanych przez daną osobę obowiązków. W tym więc znaczeniu ksiądz czy lekarz raz byli urzędnikami (jeżeli mieli pełnomocnictwo służbowe wchodzące w zakres zarządu państwowego), innym razem - nie⁸.

Kodeks karny Rzeszy Niemieckiej z 1871 r. *urzędnika* definiował następująco. *Przez urzędników w znaczeniu niniejszego kodeksu karnego rozumieć należy wszystkie osoby, pozostające w służbie Rzeszy albo w bezpośredniej lub pośredniej służbie jednego z państw*

³ Na marginesie tego zagadnienia, które wymagałoby odrębnego obszernego omówienia zauważmy, że toczyła się i toczy akurat na ten właśnie temat ożywiona dyskusja, której plonem jest kilkadziesiąt co najmniej publikacji. Dla przykładu podaję kilka ważniejszych: M. Szerer, *Sprawa urzędnicza w demokracji*, Warszawa 1924; M. Jaroszyński, *Problemy personalne w administracji publicznej*, Warszawa 1933; S. Kasznica, *Polskie prawo administracyjne*, Poznań 1947; J. Kościółek, *Państwowa służba cywilna*, Łódź 1947; T. Górczyńska, J. Łętowski, *Urzednicy administracji państwowej*, Warszawa 1986; G. Rydlewski, *Służba cywilna w Polsce; przegląd rozważań na tle innych państw*, Warszawa 2001; E. Ura, *Prawo urzędnicze*, Warszawa 2007.

⁴ Dz. U. 1922, nr 21, poz. 164.

⁵ Dz. P.P.P. 1918, nr 6, poz. 13. Wedle art. 2 *Urzędnikiem państwowym jest ten, kogo Naczelnik Państwa lub władza, ustawą wskazana, powoła do pełnienia stałej służby Ojczyźnie w zakresie działania urzędów państwowych*.

⁶ Tu także próbowano bez powodzenia ustalić jednolitą definicję *urzędnika*. W. Makowski uważał, że *urzędnikiem jest ten, kto na zasadzie odpowiedniego upoważnienia lub zlecenia władzy państwowej, jako organ tej władzy, powołany jest do działania w imię jej zadań i celów państwa*. Stanowisko to wytworzało stosunek publiczno-prawny urzędnika do państwa. Natomiast sposób nadania stanowiska: nominacja, wybór, losowanie itp. oraz posiadanie lub nieposiadanie odpowiednich kwalifikacji nie miały żadnego znaczenia; W. Makowski, *Kodeks karny, komentarz i orzecznictwo*, Warszawa 1922, t. III, s. 448. Inny znany karnista S. Śliwiński, stwierdzał że *urzędnikiem jest osoba pozostająca w służbie państwa lub samorządu, jest ona organem państwa lub samorządu, jest ramieniem za pomocą którego państwo (samorząd) działa na zewnątrz, tj. w stosunku do obywateli. Organ ten może też działać w stosunku do samego państwa (samorządu) jako podmiot szczególnych praw publicznych lub prywatnych*; S. Śliwiński, *Prawo karne materialne*, Warszawa 1946, s. 35.

⁷ N. Tagancew, *Kodeks karny*, przeł. J. Dąbrowa, R. Lodman, Warszawa 1922, t. II, s. 93; t. V, s. 1054-1055.

⁸ Tamże, t. V, art. 639, s. 1066-1067.

związkowych, ustanowione dożywotnio, na pewien okres lub jedynie tymczasowo, bez względu na to, czy złożyły przysięgę służbową, czy nie, podobnież notariuszów, ale nie adwokatów i rzeczników⁹. Do urzędników kodeks zaliczył także funkcjonariuszy wymiaru sprawiedliwości, a także duchownych - *slużebników religijnych*, gdy wykonywali czynności urzędowe¹⁰.

Najstarszy z kodeksów - kodeks karny austriacki z 1852 r. regulował tę sprawę w rozdziale X *O nadużyciu władzy urzędowej*; § 101 stwierdzał: *Za urzędnika ten będzie uważany, kto na mocy bezpośredniego lub pośredniego zlecenia publicznego, związany lub nie związany przysięgą obowiązany jest do sprawowania czynności rządowych*¹¹. Takie sformułowanie znacznie poszerzało kategorię urzędników. Zaliczano do nich: notariuszy, urzędników pocztowych, wójtów zarządzających majątkiem gminy, woźnych sądowych, członków gminnej rady szkolnej, duchownych, komisarzy wyborczych itd.¹² Orzecznictwo poszerzyło jeszcze tę kategorię o sędziów i prokuratorów w odniesieniu do czynności nie związanych z orzecznictwem w sprawach cywilnych i karnych¹³.

Zapewne z tego względu kodeks karny z 1932 r. nie zawierał legalnej definicji urzędnika. Z rekonstrukcji jego przepisów wynikało, że urzędnikami byli: osoby pozostające w służbie państwa lub samorządu, osoby wykonujące czynności zlecone w zakresie zarządu państwowego lub samorządowego oraz funkcjonariusze wszelkich instytucji prawa publicznego¹⁴.

Już tylko ten jeden przykład wskazuje jakie trudności stają przed badaczem zajmującym się służbą publiczną. Zauważmy też, że wraz z rozwojem funkcji państwa pojęcie to obejmowało coraz więcej kategorii urzędników pełniących ową służbę w ramach coraz bardziej urozmaiconych form zatrudnienia.

Nie wdając się w dalsze rozważania podkreślmy, że treść niniejszej rozprawki została zawężona do korpusu urzędników administracji rządowej, tzn. pracowników urzędów państwowych i Korpusu Służby Cywilnej (bez tzw. korpusu politycznego, którego zatrudnienie nie opiera się na prawie urzędniczym), którego obowiązki wynikają bądź z nominacji bądź z umowy o pracę. Rozważania będą dotyczyć ziem polskich wraz z koniecznym nawiązaniem do problematyki europejskiej. Podkreślić jednocześnie należy, że obecnie do tegoż korpusu zalicza się także pracowników samorządowych - badania nad tą z kolei problematyką znajdują się dopiero w stadium początkowym i koncentrują się głównie na czasach współczesnych¹⁵.

Stosunkowo najlepiej przedstawia się wiedza na temat służby publicznej z czasów jej narodzin, a następnie stopniowego kształtowania się zawodowego państwowego korpusu urzędniczego w XVI - XVII w., zwłaszcza w monarchiach absolutnych.

⁹ Kodeks karny Rzeszy Niemieckiej z dnia 15 maja 1871, przekł. Urzędowy Departamentu Sprawiedliwości Ministerstwa b. Dzielnicy Pruskiej, Poznań 1920, § 359, s. 143.

¹⁰ Tamże, § 337, s. 136.

¹¹ Ustawa karna o zbrodniach, występkach i przekroczeniach z dnia 27 maja 1852 r., oprac. J. Reinhold, Kraków 1914, s. 173.

¹² Tamże, s. 173-175.

¹³ Tamże, §102, s. 173.

¹⁴ J. Makarewicz, *Kodeks karny z komentarzem*, Lwów 1932, s. 229-230.

¹⁵ Dla problematyki samorządu terytorialnego szczególne znaczenie ma praca A. Wiktorowskiej, *Polska bibliografia prawnicza samorządu terytorialnego. 1840-1983*, Warszawa 1986.

Do tego czasu obsada niemal wszystkich stanowisk odbywała się wedle dwu reguł, które w skrajnych postaciach wystąpiły we Francji i Rosji.

We Francji obsada stałych urzędów (*offices*) polegała na ich **sprzedawalności**. Oficjalnie sprzedaż stanowisk wprowadził z początkiem XVI w. Franciszek I (najpierw w dziedzinie skarbowości, a potem sądownictwa), choć już z końcem XIV w. pojawiła się praktyka pobierania umownych kwot od następców urzędników składających rezygnację. Odpowiedni urząd kierujący tym procederem - *Bureau des partise casuelles* - znajdował się w Paryżu przy ulicy Royale na pagórku Saint-Roch. Karol IX w 1567 r. uznał ważność odpłatnej rezygnacji na rzecz osoby trzeciej. Kupić można było niemal każdy urząd - poza systemem znajdowało się tylko kilka najważniejszych funkcji w państwie, niezbędnych dla jego prawidłowego funkcjonowania. Za gotówkę można było nabyć także stopnie wojskowe; każdy szlachcic mógł kupić stopień pułkownika bądź kapitana. Nabyty urząd można było sprzedać lub przekazać w spadku komuś z rodziny. W każdym z tych przypadków należało uiścić jednorazowo odpowiednią, dość wysoką sumę do kasy państwowej. W latach 1567 - 1604 obowiązywała klauzula 40 dni w przypadku zamiaru przekazania stanowiska w drodze spadku. Polegało to na tym, że urzędnik musiał stosowną opłatę - gwarantującą dziedziczenie urzędu - wnieść na co najmniej 40 dni przed swoją śmiercią. Klauzula ta była wysoce niedogodna, ponieważ w tamtych czasach śmierć mogła nastąpić zupełnie niespodziewanie, np. na skutek zarazy czy nieprzewidzianej choroby. Próby obejścia tego prawa prowadziły do dość makabrycznych praktyk. Jeżeli urzędnik nie zdążył wnieść przed śmiercią opłaty, która była oczywiście niższa od ceny kupna tego urzędu, opłatę wносиła, ukrywając fakt śmierci, rodzina. Samego nieboszczyka obficie solono i tak zakonserwowane zwłoki wystawiano w oknie, aby następnie świadkowie mogli potwierdzić, że widzieli go żywego po uiszczeniu taksy. Istotną modyfikację systemu wprowadził Henryk IV, kończąc niejako proces formalizacji obrotu urzędami. W 1604 r. wprowadził on roczną opłatę zwaną *paulette* (od nazwiska projektodawcy - Karola Paulet) wynoszącą 1/60 wartości danego stanowiska, w zamian za co płatnik uzyskiwał prawo przenoszenia w drodze rezygnacji piastowanego przez siebie stanowiska na osobę trzecią, której król nie mógł w zasadzie odmówić nominacji. Ponadto opłata, którą dotychczas wpłacano przy rezygnacji z urzędu do skarbu została zmniejszona o połowę. Jeżeli rezygnacja nie została dokonana za życia urzędnika, prawo dysponowania stanowiskiem uzyskiwał spadkobierca zmarłego, który mógł objąć stanowisko sam lub zrezygnować z niego odpłatnie na rzecz osoby trzeciej. Wartość poszczególnych stanowisk ustalano urzędowo w formie taryf. Oczywiście, następstwem wprowadzenia powszechnego obrotu urzędami był wzrost opłat pobieranych od interesantów, zwłaszcza od połowy XVII w., kiedy to obok *paulette* wprowadzono drugą opłatę - *prêt*. Twórcą nowych urzędów był naturalnie król, a wspierał go w tym generalny kontroler finansów. Wobec oczywistego zainteresowania władz stałym podnoszeniem dochodów, w zależności od potrzeb finansowych tworzone nieustannie nowe urzędy, nieraz zupełnie egzotyczne. Typowym tego przykładem był urząd badającego języki świń na obecność wągry w Anders - funkcja ta polegała na tym, że urzędnik kazał bić świnię kijem, aż wysunęła ona język i wtedy oceniał czy ma wągry na języku, czy też nie. Były też np. urzędy inspektorów do spraw siana, czy rachmistrzów pomarańczy. Jak stwierdził jeden z

dygnitarzy do Ludwika XIV *Za każdym razem, kiedy Najjaśniejszy Pan tworzy urząd, Bóg tworzy głupca, który go kupi*. Od czasów Henryka IV stanowiska urzędnicze stały się dziedziczne, a doktryna traktowała tę własność na równi z własnością nieruchomości. Jednocześnie przyjęto fikcję, że przedmiotem obrotu jest nie urząd, który nadawał król, lecz jedynie jego wartość majątkowa. Dodać należy, że mieszczanin nabywając określony urząd nabywał jednocześnie związane z nim szlachectwo¹⁶.

Z kolei w Rosji od czasów Iwana Groźnego sformalizowano obowiązującą już wcześniej zwyczajowo zasadę *miestniczestwa* stanowiącą podstawową cechę tworzącą się ówczesnej biurokracji carskiej. Od czasów zrzucenia jarzma tatarskiego i zakończenia procesu „zbierania ziem ruskich” przez Moskwę, połączonego z centralizacją władzy, zasada ta decydowała o miejscu w hierarchii urzędniczej państwa. Sama zasada wywodziła się prawdopodobnie od funkcjonowania ceremoniału dworskiego, który określał, na jakich miejscach zasiadali do stołu zapraszani przez władcę uczestnicy uroczystości, co przeniesiono następnie na inne płaszczyzny życia społecznego. *Miestniczestwo* było szczególnym systemem dokonywania nominacji w służbie wojskowej i dworskiej, w którym podstawowym kryterium były nie osobiste zdolności i kwalifikacje człowieka, ale jego pochodzenie społeczne - stanowiska (*miesta*), jakie jego przodkowie zajmowali w czasie pełnionej przez siebie służby. Elity polityczne zwracały szczególną uwagę, czy nominacja na jakiegokolwiek stanowisko odpowiada ich pochodzeniu i dbały o to, aby członkowie innych rodów nie zajmowali stanowisk wyższych niż wynikałoby to z ich pozycji. Od tego zależał bezpośrednio status służbowy ich potomków i honor całego rodu. Żaden bojar nie mógł otrzymać stanowiska, na którym byłby podporządkowany osobie, której przodek był podwładnym jego przodka. Za panowania Iwana Groźnego zasada ta została sformalizowana. Dla ustalenia oficjalnej hierarchii sporządzono specjalną urzędową księgę genealogiczną (*Gosudariew rodostowiec*), szeregującą według starszeństwa rody książęce i bojarskie. Z kolei dla potrzeb wojskowych sporządzono listę osób ułożoną według starszeństwa rodów (*Gosudariew razriad*)¹⁷. Na tej podstawie rozstrzygano spory o miejsca w hierarchii. Pierwszy szczebel tworzyli Rurykowicze i Gedyminowicze, drugi - pozostali udzielnicy księżęta wielkiego, trzeci - stare moskiewskie rody bojarskie, czwarty - drobni udzielnicy księżęta, piąty - bojarzy książąt większych itd. Interpretatorem owych ksiąg był początkowo sam car i do niego bezpośrednio kierowano skargi o zbyt niskie umieszczenie w hierarchii, a on załatwiał je osobiście¹⁸. Pretensji i sporów było tak wiele, że w końcu Iwan Groźny zarządził, że ze skargą o *miestniczestwo* może występować tylko głowa rodu. I tak jednak nie zapobiegło to konfliktom, zwłaszcza że od II połowy XVI w. rozpoczął się coraz szybszy rozrost wszelkiego rodzaju urzędów. *Miestniczestwa* przestrzegano tak ściśle, że przy całym jego zagmatwaniu szybko doprowadziło ono całą administrację do absurdu, co spowodowało z jednej strony próby jego ograniczenia¹⁹, z drugiej zaś

¹⁶ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa i prawa*, Warszawa 1966, t. III, s. 28; <http://muszkietierowie.za.pl/sloownik.html>.

¹⁷ W. A. Serczyk, *Iwan IV Groźny*, Ossolineum 2004, s. 56-57.

¹⁸ Zob. A. Pawłow, M. Perrie, *Iwan Groźny. Car i tyran*, Warszawa 2008, s. 216-217.

¹⁹ W 1550 r. wprowadzono przepis ograniczający zakres sporów. Postanowiono, że w przypadku młodych potomków znakomych rodów, którym ze względu na wiek nie można było powierzać wysokich urzędów

– obchodzenia. Coraz częściej bowiem w określonych gałęziach służby wprowadzano regułę nadawania urzędów „bez miejsc”, tzn. bez względu na urodzenie. Co więcej *miestniczestwo* przeniosło się z grupy rodowych bojarów na *dworian*, a w końcu także na diaków. W rezultacie coraz większa niewydolność tego systemu w połączeniu z koniecznością budowy w pełni zawodowej biurokracji doprowadziła do likwidacji *miestniczestwa* przez Fiodora III Romanowa w 1682 r.²⁰

W pozostałych państwach europejskich zasady nominacji na urzędy miały charakter mieszany, stosowano więc obie zasady uzależniając objęcie urzędu bądź od urodzenia bądź od kupna bądź też od obydwu tych zasad jednocześnie. W zależności od poszczególnych państw przewagę miały jedna lub druga zasada, różny też był stopień ich sformalizowania²¹.

Co warte uwagi, reguły tu przedstawione obowiązywały nie tylko w rodzących się i rozwijających monarchiach absolutnych, lecz także w ówczesnych republikach – Anglii, czy Rzeczypospolitej Obojga Narodów²².

Dodajmy także, że we wszystkich państwach owe zasady zostały uzupełnione wszechobecnym systemem nepotyzmu i klientelizmu²³.

Istniała jednak dość wyraźna różnica między ówczesnymi monarchiami absolutnymi a republikami. W państwach absolutnych wbudowane zostały swoiste zasady bezpieczeństwa, gwarantujące sprawność działania państwa. We Francji obok wspomnianych *offices* istniały też *commission* – stanowiska niestałe, których zakres kompetencji ustalało zlecenie królewskie; zlecenie to mogło być w każdej chwili cofnięte. Przy obsadzie tego typu urzędów podstawowym kryterium były kwalifikacje, a nie pochodzenie czy majątek²⁴. Ponadto, o czym warto pamiętać, nawet urzędy będące przedmiotem obrotu nie mogły być piastowane przez osoby nie posiadające odpowiednich formalnych uprawnień (np. objęcie urzędu w sądownictwie uwarunkowane

dów służba pełniona przez nich na niższych stanowiskach nie będzie traktowana za uwłaczającą. Z kolei w armii zastępcy dowódcy pułków nie mieli prawa wdawać się w spory z dowódcami innych pułków, związane z ich pierwszeństwem. I tak jednak wszelkie próby ograniczenia tej zasady nie dawały rezultatów; zob. W. A. Serczyk, dz. cyt., s. 36; F. Koneczny, *Dzieje Rosji. Od najdawniejszych donajnowszych czasów*, Komorów 1997.

²⁰ Zob. K. Korany, dz. cyt., s. 231.

²¹ Por. A. Mączak, *Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowożytnej*, Warszawa 1986, s. 232-235.

²² Samo pojęcie republiki jest tu użyte w jego XVII i XVIII-wiecznym znaczeniu, czyli dotyczy „państw wolnych”, w których czynnik społeczny wywierał odczuwalny wpływ na rządy. W ramach tego pojęcia mieściły się różne formy państwa, od republik w dzisiejszym rozumieniu tego słowa (np. Wenecja, czy USA), po takie monarchie jak wskazana wyżej Anglia czy Rzeczpospolita, czy wreszcie XVIII-wieczna Szwecja. Zarząd w tych państwach opierał się w zasadzie nie na biurokracji, ale na zasadzie szerokiego samorządu terytorialnego rozumianego jako „...wszystkie postacie udziału obywateli w wykonywaniu funkcji administracyjnych w ramach zarządu terytorialnego, także tam, gdzie nie było centralizacji, i wobec tego samorząd nie mógł być formą decentralizacji, lecz był przejawem <niecentralizacji>”; zob. H. Izdebski, dz. cyt., s. 25, 43.

²³ Zob. W. A. Serczyk, dz. cyt., s.17-20, 50-52; S. S. Mordowina, A.L. Stanisławski, *Sostaw osobowo dwora Iwana IV w period „wielikogo kniażenia” Simeona Bekbułatowicza*, „Archeograficeskij Jeżegodnik za 1976 g.”, Moskwa 1977, s. 159; F. Bluche, *Richelieu*, Warszawa 2007, s. 49-50, 249-251; A. Mączak, dz. cyt., s. 236-245. Literatura dotycząca problematyki klientelizmu i nepotyzmu w Rzeczypospolitej szlacheckiej jest wyjątkowo bogata. Dla ilustracji zjawiska podaję tylko jedną reprezentatywną dla tej problematyki niedawno wydaną pracę U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585-1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001, wszędzie.

²⁴ Zob. F. Bluche, dz. cyt., s. 94-96.

było posiadaniem prawniczego wykształcenia i zdaniem odpowiednich egzaminów) – brak przesłanek formalnych uniemożliwił królewską nominację. Natomiast w Rosji w otoczeniu urzędników piastujących godność na podstawie *miestniczestwa* zawsze znajdowali się *diakowie* pełniący formalnie stanowiska podrzędne, faktycznie jednak jako czynnik biurokratyczny często uprawnieni do podejmowania merytorycznych decyzji, które formalnie wydawane były w imieniu ich przełożonych.

Przedstawione tu mechanizmy obsadzania urzędów i godności zostały w zasadzie dobrze rozpoznane i są na ogół dobrze znane, co potwierdza bogata literatura naukowa²⁵. Dotyczy to także stanu wiedzy o Rzeczypospolitej szlacheckiej XVII i I połowy XVIII w.²⁶

Ewolucja w obu typach państwa (monarchiach i republikach), która przekształciła je w państwa oświecone doprowadziła do coraz większego zróżnicowania w budowie biurokracji.

Zacznijmy od monarchii absolutnych. Początkowo zmiany w tej dziedzinie miały charakter ilościowy i polegały na stopniowym wzroście liczby fachowej kadry urzędniczej kosztem urzędów obsadzanych na zasadzie urodzenia lub kupna. Proces ten łączył się z coraz wyraźniejszym ograniczeniem klientelizmu i nepotyzmu, które to zjawiska w zasadzie zanikły pod koniec stulecia. Najwolniej procesy te przebiegały we Francji i była to, jak sądzę jedna z wielu przesłanek, które doprowadziły do wybuchu rewolucji. Natomiast w Prusach (konsekwentnie) i Austrii (mniej konsekwentnie) proces ten uległ gwałtownemu przyspieszeniu pod koniec XVIII stulecia i był kontynuowany w pierwszych dekadach XIX w. w drodze odgórnych reform administracyjnych.

W Prusach zmiany miały charakter ewolucyjny. Rozpoczął je w latach dwudziestych XVIII w. Fryderyk Wilhelm I, a kontynuował jego następca – Fryderyk II Wielki. Ich koniec stanowił 1825 r., kiedy to zamknął się pierwszy okres tworzenia nowego ustroju administracyjnego w państwie na szczeblu prowincji, rejencji i powiatu. Do końca XVIII w. funkcjonowanie administracji przedstawiało obraz chaosu, który polegał na przemieszaniu kompetencji i krzyżowaniu się zależności od władzy centralnej, departamentów specjalnych i prowincjonalnych Generalnego Dyrektorium, a także od Gabinetu Królewskiego i Naczelnej Dyrekcji Wojny. Dotyczyło to także ziem polskich zagarniętych przez Prusy w wyniku rozbiorów²⁷. Taki stan prawny wynikał z konstrukcji samej monarchii. Pełnię władzy prawodawczej sprawował monarcha, który wydawał zarówno akty o charakterze ustawodawczym, jak i rozporządzenia wyko-

²⁵ Zob. A. Mączak, dz. cyt., s. 292-295.

²⁶ Zob. np. W. Czaplinski, *Sprzedawalność urzędów w Polsce w połowie XVII w.*, „Przegląd Historyczny” 1959, R. 50, z. 1, s. 51-62; H. Wizner, *Rozdawnictwo i sprzedaż urzędów w czasach Zygmunta III*, „Przegląd Historyczny” 1970, R. 1970, z. 3, s. 445-452. Por. E. Cieślak, *Sprzedawalność urzędów miejskich w Gdańsku w XVII i XVIII wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1969, t. 21, z. 2, s. 69-99; S. Ciara, *Sprzedaż urzędów i królewscy czyni w Polsce w drugiej połowie XVII w.*, [w] *Władza i społeczeństwo w XI i XVII w. Prace ofiarowane Antoniemu Mączakowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, Warszawa 1989, s. 223-231; A. Filipczak-Kocur, *Walka o rozdawnictwo urzędów na sejmach za Zygmunta III Wazy*, tamże, s. 232-247.

²⁷ M. Stelmach, *Kancelaria pruskich urzędów administracji państwowej na przykładzie rejencji w latach 1808-1945*, Szczecin 1981, s. 29.

nawcze, różnie zresztą nazywane²⁸. Co więcej, część z nich miała charakter powszechnie obowiązujących ogólnych norm prawnych, część zaś stanowiła indywidualne akty adresowane do konkretnych urzędów a dotyczące spraw jednostkowych. Akty normatywne o charakterze wykonawczym wydawały też władze centralne i prowincjonalne; wobec odmienności ustrojowych poszczególnych prowincji oraz niejednolitej polityki monarchy w stosunku do poszczególnych terytoriów państwa, często zachodziły sprzeczności między różnymi rodzajami aktów prawnych. Spośród wszystkich tych aktów szczególne miejsce zajął *Landrecht pruski* z 1794 r., który w części II, w tytule *X O prawach i obowiązkach urzędników krajowych* wprowadził pierwsze generalne reguły prawne normujące status urzędnika i jego obowiązki i prawa, co zapoczątkowało tworzenie się korpusu urzędniczego w dzisiejszym rozumieniu tego słowa w państwie pruskim²⁹. Był on co prawda modyfikowany jeszcze wtedy indywidualnymi rozkazami i instrukcjami królewskimi, które nie zahamowały jednak, mimo występującego od czasu do czasu regresu, rozwoju porządknej biurokracji.

Uporządkowanie administracji dokonane w ramach reform Karla von Steina i Karla Augusta von Hardenberga ustabilizowało też sytuację urzędników, która przetrwała aż po lata osiemdziesiąte XIX w. Urzędnicy dzielili się na wyższych, mających kompetencje władcze, średnich (*Subalternem*), do których zaliczano przede wszystkim urzędników kancelaryjnych oraz urzędników niższych (*Unterbeamten*), spełniających funkcje pomocniczo-usługowe, jak gońcy woźni, palacze itp.³⁰ Biurokracja pruska powstała pod koniec XVIII w. stała się samodzielną grupą polityczną w państwie – urzędniczą korporacją. Cechowały ją fachowość i wysoki poziom działania, mimo iż wynagradzana była wyjątkowo skąpo. Urzędników zadawałać miało poczucie dobrze spełnionego obowiązku wobec monarchy i państwa. Wykształciły się wówczas typowe dla pruskiej biurokracji cechy: wierność, poczucie honoru i lojalności, oszczędność w gospodarowaniu funduszami publicznymi, nienaganny styl życia, pracowitość, punktualność, uczciwość i bezinteresowność. Taki typ urzędnika przetrwał także przez całe XIX stulecie.

W monarchii habsburskiej sytuacja była bardziej złożona i skomplikowana, a to ze względu na jej specyficzny charakter. Monarchia habsburska była bowiem zlepkiem wielu terytoriów o niejednakowym statusie ustrojowo-prawnym. Obok krajów austriackich (Austria Górna i Dolna, Styria, Karyntia, Tyrol, Salzburg, Przedarlunia), w jej skład wchodziły też Czechy, część Śląska, Galicja i Bukowina, Węgry z Siedmiogrodem, Chorwacja i Istria oraz posiadłości włoskie (Lombardia, Parma, Modena, Lukka i Toskania). Ponadto - bez łączności terytorialnej – południowo-zachodnie część Niderlandów (Belgia). Podobnie jak w Prusach, cała władza ustawodawcza należała do monarchy, który wykonywał funkcje ustawodawcze bądź sam bądź przez swoje urzędy centralne. I tu przepisy prawne nosiły różną nazwę, dotyczyły różnych spraw i nie łączyły się z jakąś określoną formą³¹. Z uwagi na zakres mocy obowiązującej akty

²⁸ Zob. *Historia państwa i prawa Polski*, t. III, *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, opr. zb. Red. J. Bardach, M. Senkowska-Gluck, Warszawa 1981, s. 28-30.

²⁹ *Powszechne Prawo Krajowe dla państw królewskich pruskich*, Poznań 1826.

³⁰ M. Stelmach, dz. cyt., s. 161.

³¹ Zob. S. Grodziski, *Studia galicyjskie. Rozprawy i przyczynki do historii ustroju Galicji*, red. J. Nieć, Kraków

prawne dzielono na ogólne (dla całej monarchii) oraz partykularne – wydawane dla poszczególnych terytoriów (także Galicji). Akty o charakterze administracyjnym, zawierające też przepisy dotyczące praw urzędników zaliczano do tzw. *politischen Gesetzen*. Reformy dotyczące budowy fachowej biurokracji zapoczątkowała Maria Teresa. Od czasów jej rządów wszyscy urzędnicy byli mianowani i odwoływani przez monarchę. Stopniowo też w latach 1773 – 1780 wprowadzono wynagrodzenie z kasy państwowej oraz prawo do niewysokich emerytur i rent dla wdów i sierot; od 1752 r. istniał też zakaz przyjmowania korzyści prywatnych od interesantów. Prestiż i znaczenie urzędników starał się podnieść Józef II, który zarządził w 1780 r. poprzez tzw. listę zachowań (konduity) – zniesioną w 1790 r. i przywróconą ponownie w 1803 r. – pełną kontrolę urzędników. Polegała ona na zobowiązaniu kierowników każdego urzędu do składania corocznego tajnego sprawozdania oceniającego podwładnych. Miało ono zawierać informacje o zdolnościach i zachowaniu każdego urzędnika, wykonywaniu jego obowiązków, posłuszeństwie, wreszcie o postawie moralnej i poglądach politycznych. Treść sprawozdania była tajna i decydowała nie tylko o dalszej karierze urzędnika, lecz także o pozostaniu na dotychczasowym stanowisku³². Z kolei w okólniku z 1783 r., zwanym listem pasterskim cesarz nakazał urzędnikom znajomość obowiązujących ustaw, punktualność w sprawowaniu czynności urzędowych, bezstronność w sprawach wyznaniowych i narodowościowych, zamiłowanie do służby dla państwa i gotowość do poświęceń. Jednocześnie przestrzegał w nim przed sprzedajnością, formalistycznym załatwianiem spraw i brakiem bezstronności. W tym samym czasie szeroko wprowadzono w biurokracji zasadę tajemnicy urzędowej. Trzeba jednak dodać, że znaczący udział w tworzeniu norm prawnych miały także urzędy prowincjonalne. Akty władz centralnych przesyłano do władz prowincjonalnych, które miały obowiązek natychmiastowego wprowadzenia ich w życie z jednoczesnym obowiązkiem uzupełnienia ich rozporządzeniami wykonawczymi. Władze prowincjonalne miały też prawo do wydawania własnych przepisów prawnych dla podległych im jednostek administracyjnych (tzw. *cyrkularzy*), a także publikowały rozmaite obwieszczenia obowiązujące na ich terenie. Wreszcie, własne przepisy wykonawcze miały też prawo wydawać najniższe władze administracyjne – cyrkuły; podlegały one kontroli instancji wyższych. I tu więc, podobnie jak w Prusach, administracja nie była w stanie opanować całości obowiązującego prawa. Olbrzymia liczba przepisów napływająca do cyrkulów w postaci decyzji cesarskich, patentów, dekretów nadwornych, reskryptów, rozporządzeń i cyrkularzy władz centralnych i prowincjonalnych była nie do opanowania przez urzędników. A podkreślić jeszcze trzeba, że wszędzie obowiązywały w mniejszym lub większym zakresie przepisy partykularne. Te negatywne zjawiska wzmacniała jeszcze powszechna praktyka stosowana we wszystkich prowincjach monarchii, cyklicznego przenoszenia urzędników z jednego kraju do drugiego przy przyjęciu zasady, by w krajach nieniemieckich pracowali urzędnicy niemieccy, którzy z reguły nie znali w ogóle stosunków miejscowych.

2007, s. 18, przypis 34; *Historia państwa i prawa...*, s. 681.

³² S. Grodziski, *Historia ustroju społeczno-politycznego Galicji 1772-1848*, Ossolineum 1971, s. 170.

Sytuacja zmieniła się, choć w ograniczonym stopniu, na skutek reform centralizacyjno-unifikacyjnych Franciszka II z lat 1802-1804, będących konsekwencją wojen napoleońskich. Wprowadzono wtedy we wszystkich terytoriach Habsburgów jednolitą administrację (ale także sądownictwo i ustawodawstwo) na tzw. stopie niemieckiej, co wiązało się z ujednoczeniem urzędów (a częściowo też statusu urzędników), wprowadzeniem jako języka urzędowego niemieckiego; zniesiono też swobody miejskie.

Najwcześniej i w najbardziej radykalny, a jednocześnie oryginalny i specyficzny sposób problem biurokracji rozwiązał Piotr I. Symbolicznym początkiem reform było grudniowe rozporządzenie z 1708 r., w którym zostało zawarte słynne sformułowanie, iż: *Podwładny powinien przed obliczem przełożonego mieć wygląd lichy i durnowaty, tak by swoim pojmowaniem istoty sprawy przełożonego nie peszyć*. Podstawę całego systemu administracyjnego stanowił obowiązek pełnienia służby państwowej przez całą szlachtę. Służba państwowa rozpoczynała się od 15 i trwała do 60 roku życia. Samo wstąpienie do służby poprzedzone było przyswojeniem sobie sztuki czytania i pisania oraz podstawowych zasad arytmetyki i geometrii. Brak odpowiedniego zaświadczenia (wystawiali je nauczyciele) mógł nawet doprowadzić do konfiskaty majątku opiekunów dziecka. Dla zapewnienia pełnej kontroli, która miała wymusić odpowiednie przygotowanie do podjęcia służby od 10 roku życia dokonywano przeglądów młodzieży szlacheckiej. Na tych, którzy starali się tego uniknąć (*nietczycy*) czekał cały urozmaicony katalog kar – od pieniędzy i chłosty, po szelmowanie (przybicie nazwiska uchylającego się na szubienicy), pozbawienie praw stanu, wreszcie konfiskatę majątku i wieczystą katorgę. Każdy kto wskazał ukrywającego się *nietczyka* (nawet jego chłop poddany) otrzymywał część majątku tego specyficznego przestępcy. Większość przyjętych do służby miała odbywać ją w armii i flocie, 1/3 pełniła służbę cywilną, a w jej ramach także służbę dworską. Warunki służby i zasady awansu normowała wydana w 1722 r. *Tabela o rangach*, która wprowadziła 14 stopni (rang) w służbie. Każdy rozpoczynał ją od ostatniego XIV stopnia. Do służby państwowej mogły również wstępować osoby nieszlacheckiego pochodzenia. Służba od XIV do IX rangi dawała nieszlachcicowi szlachectwo osobiste (przechodziło jednak także na dzieci); powyżej VIII rangi nabywało się szlachectwo dziedziczne. Jedynymi zwolnionymi z tego obowiązku byli synowie dziedziczący rodowy majątek. System wprowadzony przez Piotra I stanowił w zasadzie podstawę funkcjonowania biurokracji w Rosji aż do rewolucji. Ulegał on oczywiście istotnym modyfikacjom, z których najważniejszą było zniesienie przez Piotra III w 1762 r. obowiązkowej służby państwowej szlachty; z czasem dołączono do niego akty prawne a charakterze bardziej szczegółowym normujące różne aspekty pragmatyki urzędniczej (przepisy emerytalne, rentowe itp.) Całość przepisów została w 1837 r. pod nazwą *Ustawy o Służbie Cywilnej* zamieszczona w III tomie Zbioru Prawa Cesarstwa Rosyjskiego, którą wielokrotnie potem nowelizowano i aktualizowano³³. Ta petryfikacja systemu od II poł. XIX w. stała się anachronizmem niekorzystnie odróżniającym Rosję od reszty Europy.

³³ Zob. K. Korany, dz. cyt., s. 387; G. Smyk, *Korpus urzędników cywilnych w guberniach Królestwa Polskiego w latach 1867-1915*, Lublin 2004, s. 79.

Wszędzie więc przyjęcie biurokratycznego systemu organizacji administracji doprowadziło do zatrudnienia przez aparat administracyjny znacznej liczby stałych zawodowych urzędników, którzy zaczęli tworzyć korpus państwowej służby cywilnej, równoległe do korpusu zawodowej służby wojskowej

Inną drogę wybrały republiki.

Bardzo specyficzną ewolucję dotyczącą administracji przeszła w XVIII w. Anglia, gdzie urzędów państwowych było w ogóle niewiele, a ich sprawowanie na szczeblu centralnym było związane z zasiadaniem w parlamencie. Zasiadanie w Izbie Lordów było uzależnione od woli monarchy, który patentem nadawał godność para Anglii; lordowie aż do 1868 r. mieli prawo wysyłania do parlamentu pełnomocnika. Od 1430 r. (aż do 1832 r.) prawo do wybierania 2 członków Izby Gmin z każdego hrabstwa mieli właściciele ziemscy płacący wysoki podatek; swoich przedstawicieli do Izby wysyłały także miasta posiadające odpowiedni przywilej królewski; z miast leżących na terenie dóbr prywatnych (*borougs*) posła mianował ich właściciel, podobnie było w miastach leżących na ziemi należącej do króla. Ten system spowodował powszechne przekupstwo elektorów do parlamentu już w XVII w.; to samo dotyczyło tytułów i godności³⁴. Kiedy w XVIII w. liczba urzędów znacznie wzrosła - przyczyniły się do tego zwłaszcza wojny z Francją - powstały wówczas tysiące posad rządowych cywilnych i wojskowych nie tylko w administracji centralnej, ale także w nowych służbach akcyzowych i celnych finansujących tę całą działalność. Co prawda sam król dysponował tylko ok. 1 tys. posad, ale ministrowie mieli ich w swej dyspozycji kilka razy więcej. Miejsce w Izbie Gmin stało się teraz nie tylko oznaką statusu społecznego, ale także towarem handlowym o określonej wartości, którego sprzedaż można było anonsować w gazetach. Członkowie Izby najpierw kupowali elektorów, po czym sprzedawali uzyskane poparcie dworowi, który wespół z parlamentem kontrolował aparat centralny państwa. Członkostwo w Izbie Lordów było dziedziczne, podobnie jak spora liczba miejsc w Izbie Gmin. Niektóre bowiem miasteczka stanowiły dziedziczną własność rodzin, które od pokoleń desygnowały swoich kandydatów do Izby. Jak stwierdza P. Johnson, w XVIII w. administracja publiczna stała się rodzajem spółki akcyjnej, w którą ludzie inwestowali pieniądze w nadziei otrzymania dywidendy. Książę Richard Temple-Grenville Chandos wydał np. w ciągu 4 lat 14 tysięcy funtów na łapówki dla niemieckich ministrów króla Jerzego VI i jednej z jego kochanek, uzyskując w zamian tytuł lordowski dla swojego ojca, dziekanat Carlisle dla brata i pozycję na dworze dla syna. (Gwoli prawdy - czasami można było także zbankrutować). Pod koniec XVIII w. w Anglii nie istniały żadne profesjonalne siły policyjne, niewielka armia była całkowicie uzależniona od parlamentu, a Londyn i inne miasta obdarzone królewskimi przywilejami cieszyły się pełną autonomią. Administracja publiczna, włączając w to nawet niezwykle sprawną służbę pocztową, celną i akcyzową była nieliczna i praktycznie nieusuwalna. Natomiast lokalnie resztą kraju rządzili nieodpłatnie wiejscy dziedzice, dżentelmeni z prowincji, którzy cztery razy w roku spotykali się jako urzędnicy - ama-

³⁴ Tylko w latach 1603-1629 sprzedaż tytułów arystokratycznych przyniosła Stuartom 620 tys. funtów; za Karola II nikt już nie chciał tytułów kupować, za co z kolei król obłożył ziemian odmawiających ich przyjęcia grzywnami na sumę ponad 173 tys. funtów; zob. P. Johnson, *Historia Anglików*, Gdańsk 2002, s. 197.

torzy, wyposażeni we władzę sędziowską (sądy pokoju), aby rozstrzygać najważniejsze sprawy w hrabstwie. Tam gdzie nie dało się zastosować zasady dziedziczności dominowała zasada własności dożywotniej. Dożywotnią własnością były godności biskupów, rektorów, wikarych czy kuratorów, a także stopnie wojskowe. Własnością był urząd sędziego oraz przeważająca większość stanowisk w administracji. Wszystko to można było sprzedać i kupić po aktualnej cenie rynkowej. Anglia stała się więc swoistym państwem prywatnym, ponieważ jego głównym celem stało się zagwarantowanie bezpieczeństwa oraz swobody użytkowania prywatnej własności jednostki. Owi właściciele ziemscy, których było ok. 400 tys. tworzyli „naród polityczny”, którego członkowie co prawda nie byli sobie równi, ale tytuły własności ziemskiej każdego z nich były niekwestionowane, a każdy mógł dokupić więcej ziemi i awansować w hierarchii społecznej. Dostanie się do elity władzy było uzależnione wyłącznie od pieniędzy – każdy mógł sobie kupić prawo głosu, miejsce w parlamencie, nawet dziedziczne posiadanie miasteczka, a przy kupnie wystarczająco dużej posiadłości mógł też ubiegać się o tytuł para³⁵.

Na tym tle czasy stanisławowskie w Polsce rysują się jako okres niewykorzystanej szansy. Wydaje się, że tak jak wszystkie rozwiązania przyjmowane u schyłku istnienia Rzeczypospolitej, budowa nowoczesnego jak na owe czasy i opartego o równie nowoczesne zasady funkcjonowania aparatu administracyjnego charakteryzowała się wyjątkową niekonsekwencją. Po części wynikało to zapewne z przywiązania do tradycji i dawnych wzorów, po części z konieczności osiągania rozmaitych politycznych kompromisów, po części wreszcie – z braku jasnej całościowej wizji obrazu administracji w budowanej z móżdżem monarchii konstytucyjnej. Wprowadzono co prawda zasady resortowości i kolegiałności w administracji centralnej uzupełnione zasadą kadencyjności sprawowanych urzędów oraz ich odpłatności; wprowadzono też wymóg – co prawda w stopniu minimalnym – pewnej fachowości. Wreszcie w Konstytucji 3 Maja pojawiła się pełna odpowiedzialność urzędników centralnych organów administracji, zarówno znana już wcześniej odpowiedzialność konstytucyjna, jak i zupełnie nowa w polskich warunkach odpowiedzialność parlamentarna. Ale w zasadzie to wszystko. Gorzej było z administracją terytorialną. Powołane chronologicznie najwcześniej komisje dobrego porządku zajęły się wyłącznie miastami królewskimi, a pierwsze organy administracji ogólnej z prawdziwego zdarzenia – komisje porządkowe – nie tworzyły jednolitego systemu organów administracyjnych, nie było też między nimi żadnej podległości. Organy administracji terytorialnej, zarówno ogólnej, jak i resortowej nie obejmowały zasięgiem swojej działalności całego terytorium państwa; spod ich kompetencji wyłączono wsie i miasteczka prywatne, nie podlegała im też oczywiście szlachta. Inaczej też wyglądała administracja miast i terenów wiejskich.

Nie udało się też wprowadzenie zasady biurokratyzmu oraz stworzenie korpusu urzędniczego z prawdziwego zdarzenia. Przede wszystkim monopol na urzędy, nawet te najniższe, zachował stan szlachecki – mogli je sprawować wyłącznie herbowi posesjonaci. Zmian, jakie w tej dziedzinie miała dokonać ustawa miejska, w związku z obaleniem konstytucji majowej, nie udało się wprowadzić w życie. Nie udało też ko-

³⁵ Tamże, s. 232, 251-253.

legiom (komisjom, departamentom) zapewnić charakteru urzędniczego – wynikało to zarówno z braku tradycji biurokratycznych, jak i odpowiednio wykształconej kadry. Próbowano to co prawda zniwelować poprzez wprowadzenie wymogów posiadania pewnej praktyki w służbie państwowej, ale odnosiło się to tylko do części urzędników centralnych. Wszędzie jednak były widoczne rozwiązania doraźne i niekonsekwentne. I tak np. należy podkreślić fakt stosunkowo ograniczonego zasięgu działania administracji w tym okresie, ze względu na liczne wyłączenia spod jej kompetencji wielu spraw z jednej strony, z drugiej zaś – wyposażenie niektórych magistratur w tak liczne i wielorakie zadania, że w praktyce ich realizacja była niewykonalna. Przyczyniła się do tego także niezbyt liczna kadra niższych urzędników zawodowych. Pracowało ich w sumie ok. 2 tysiący, większość z nich tworzyła administrację skarbową, pozostała działy administracji posiadały bardziej niż skromny aparat urzędniczy.

Wiedza o realizacji przez urzędników swoich obowiązków i ich fachowości jest niepełna i fragmentaryczna. Wiadomo jedynie, że ocena generalna jest chyba niemożliwa; wynika to ze znacznych różnic, jakimi charakteryzowała się działalność poszczególnych urzędów i ich funkcjonariuszy w tym okresie. Wiadomo np. o fatalnej pracy urzędników Komisji Rozdawniczej i Sądowniczej, którzy mieli zinventaryzować majątek pojezuicki dla potrzeb Komisji Edukacji Narodowej; wiadomo też, że hetmani sabotowali działalność centralnych kolegialnych organów administracji wojskowej.

O urzędnikach niższego szczebla mamy jeszcze mniej wiadomości. Stosunkowo najwięcej informacji udało się dotąd ustalić o administracji skarbowej. I tak, urzędnicy celni na początku swojej działalności, tzn. w 1764 r. pracowali fatalnie. Np. pisarze z reguły wyręczałi się lichy płatnymi substytutami (zastępcami), którzy dla poprawy własnej sytuacji finansowej popełniali liczne nadużycia, a na szlakach handlowych kwitł przemysł. Powszechne też było pijaństwo. Wszędzie zdarzały się też kradzieże i defraudacje. Stopniowo jednak sytuacja ulegać zaczęła poprawie, przede wszystkim dzięki częstym i skrupulatnym kontrolom przeprowadzonym przez prowincjonalnych rewizorów generalnych i wydawanym na podstawie ich raportów zarządzeniom Komisji Skarbowej. Mimo niewystarczającej liczby urzędników celnych udało się w stosunkowo krótkim czasie opanować stan rozprzężenia i osiągnąć znaczne postępy. Dużo gorzej funkcjonowała administracja zajmująca się pozostałymi podatkami: czo-powym czy skórkowym. Zdecydowanie najgorzej funkcjonowała administracja podatków bezpośrednich. Nie zatrudniono przy ich ściąganiu stałego aparatu urzędniczego powierzając te obowiązki doraźnie dobieranym lustratorom, którzy powszechnie niemal dopuszczali się nadużyć na niekorzyść skarbu publicznego. W rezultacie, mimo pozytywnych zmian, aparat urzędniczy Rzeczypospolitej na tle aparatu państw sąsiednich nie prezentował się najlepiej.

Wiek XIX – ów „złoty wiek” urzędników zaowocował, zwłaszcza od lat czterdziestych i pięćdziesiątych znacznymi zmianami, przede wszystkim jakościowymi. Do najważniejszych z nich zaliczyć należy:

- gwałtowny i stale postępujący wzrost liczby pracowników w służbach publicznych, przede wszystkim w wyniku wzrostu zadań państwa i pojawienia się służb o charakterze materialno-technicznym (kolejnictwo, obsługa telegraficzno-telefoniczna itd.);

- pojawienie się formalno-prawnego podziału urzędników na politycznych i pozostałych;
- podział administracji rządowej na tzw. administrację ogólną i specjalną;
- rozwój nowoczesnego samorządu terytorialnego, czego konsekwencją było pojawienie się biurokracji samorządowej nie łączącej się z centralizmem;
- zatrudnienie w administracji publicznej kobiet zapoczątkowane w pierwszych dziesięcioleciach XIX w. głównie w służbach weterynaryjnych i medycznych, po czym stopniowo rozszerzane na inne służby publiczne (co prawda wyłącznie na stanowiskach niższych);
- stopniowa unifikacja wymagań fachowych stawianych kandydatom na wyższe stanowiska urzędnicze (wykształcenie plus praktyka, konkursowe egzaminy państwowe);
- stopniowa stabilizacja zatrudnienia w administracji publicznej (stałość uposażenia, z czasem prawo do renty i emerytury itp.), przy jednoczesnym coraz większym jego zróżnicowaniu w poszczególnych państwach;
- sprecyzowanie granic działalności administracyjnej (zasada legalizmu i odpowiedzialności za wyrządzone szkody),
- wprowadzenie apolityczności funkcjonariuszy państwowych (zakaz uprawiania działalności politycznej, zakaz przynależności do partii politycznych itp.).

W związku ze wspomnianymi tu zmianami stale wzrastało zapotrzebowanie na fachowo przygotowane kadry, co z kolei zaowocowało rozwojem szkolnictwa wyższego we wszystkich niemal państwach europejskich³⁶. Z kolei w konsekwencji tych wszystkich zjawisk nastąpił równie gwałtowny rozwój nauk administracyjno-prawnych. Pojawiło się wiele znakomitych prac dotyczących organizacji i funkcjonowania administracji pisanych z pozycji prawnych, ekonomicznych czy socjologicznych.

Jednocześnie wykształciły się dwie odmiennie koncepcje związane z trwałością stosunku służbowego. W krajach niemieckich stosunek państwowej służby cywilnej zaliczono do sfery prawa prywatnego. Urzędnik nie był co prawda właścicielem urzędu, ale jednocześnie nie można go było pozbawić prawa do uposażenia, nawet po usunięciu z urzędu, z wyjątkiem popełnienia przestępstwa. We Francji (a także w nieco specyficzny sposób w Rosji) z kolei służbę państwową uważano za udział w sprawowaniu suwerenności państwowej, z czego wynikała nieskrępowana możliwość dokonywania zmian personalnych, zwłaszcza w następstwie przemian politycznych.

Wkład polskiej myśli politycznej i naukowej w ramach tego szerokiego europejskiego ożywienia intelektualnego był praktycznie żaden. Oczywiście – brak własnej państwowości usprawiedliwiał w jakiejś mierze ten stan rzeczy, ale chyba nie do końca. W Królestwie Polskim w takiej czy innej postaci przez cały niemal okres zaborów istniał Uniwersytet Warszawski, którego profesorowie mieli istotne osiągnięcia np. w dziedzinie prawa karnego. W Galicji funkcjonowały przecież Uniwersytety w Krakowie i Lwowie, których profesorowie legitymowali się poważnymi osiągnięciami w

³⁶ Zob. H. Izdebski, dz. cyt., s. 62-63, 153-154. O kształceniu urzędników na ziemiach polskich, zob. T. Maciejewski, *Historia polskiej myśli administracyjnej do 1918 r.*, Warszawa 2008, s. 72-75, 83-85, 93-95.

różnych dyscyplinach naukowych. Tymczasem ich osiągnięcia dotyczące omawianej problematyki były niewielkie i miały charakter wtórny w stosunku do dorobku naukowego ówczesnej Europy. Budowa i rozwój biurokracji na ziemiach polskich w XIX w. opierał się więc na wzorach obcych.

Znajomość problematyki urzędniczej na ziemiach polskich w okresie zaborów jest do dnia dzisiejszego jest dalece niewystarczająca, a badania naukowe rozłożyły się nierównomiernie. Niewiele prac pojawiło się jeszcze w czasie zaborów, głównie zresztą na początku XX w.³⁷; w dwudziestoleciu międzywojennym nie znalazłem dla tego okresu i tej tematyki żadnej znaczącej pracy

Początek nowoczesnej biurokracji miał oczywiście miejsce w Księstwie Warszawskim. System administracyjny tego państewka opierał się przede wszystkim na wzorach francuskich, w szerokim zakresie (zwłaszcza w administracji terytorialnej) utrzymano także niektóre rozwiązania pruskie i w znacznie mniejszym – austriackie. Cały system opierał się na zawodowym, a jednocześnie narodowym korpusie urzędniczym. Jest on stosunkowo dobrze znany, dlatego zostanie tu pominięty³⁸.

Po kongresie wiedeńskim biurokracja funkcjonowała na odmiennych zasadach na terenie Galicji, zaboru pruskiego (do połowy XIX w. nieco inaczej w Księstwie Poznańskim i pozostałych prowincjach), Królestwa Polskiego i tzw. guberni zachodnich.

W miarę dobrze znana jest sytuacja urzędników w Królestwie Polskim.

W epoce konstytucyjnej (1815-1830) aparat administracyjny był budowany odmiennie niż w Rosji. Korpus urzędniczy był w zasadzie polski, oprócz paru stanowisk kierowniczych i niezbyt licznych wyjątków dotyczących urzędników niższych. Rosjanie byli wyraźnie uprzywilejowani, przede wszystkim ich pobory były znacznie wyższe niż urzędników polskich. Na czołowych stanowiskach pozostało ponadto wielu urzędników z czasów Księstwa Warszawskiego. Obowiązywała też bez zmian znaczna część przepisów prawa urzędniczego z tego okresu. Były one korygowane postanowieniami namiestnika. Szczegółowe sprawy urzędnicze regulowano także instrukcjami wewnętrznymi poszczególnych urzędów. Od 1816 r. każdy kandydat do urzędu musiał złożyć egzamin państwowy (z licznymi jednak wyjątkami), jego brak

³⁷ Do prac, które w ogóle wspominają o problematyce związanej z przedstawianym tu tematem można zaliczyć: A. Askenazy, *Sto lat zarządu w Królestwie Polskim (1800-1900)*, Lwów 1901; F. Kasperek, *Pravo polityczne ogólne, z uwzględnieniem austriackiego, razem ze wstępną nauką ogólną o państwie*, t. II, Kraków 1877-1881; A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego i prawa administracyjnego obowiązującego w Królestwie Polskim*, t. I, Warszawa 1880; J. Olszewski, *Biurokracja*, Lwów 1903; N.N. *Administracja rosyjska w Królestwie Polskim*, Wiedeń 1915. Poza nimi ukazały się jeszcze dwie monografie specjalistyczne: A. Pułjanowski, *Najwyższa Izba Obrachunkowa Królestwa Polskiego (1808-1866)*, Warszawa 1880; H. Radziszewski, *Skarb i organizacja władz skarbowych w Królestwie Polskim*, Warszawa 1908; M. Rostworowski, *Rada Ministrów i Rada Stanu Księstwa Warszawskiego. Przyczynek do dziejów ich organizacji*, Kraków 1911; S. Smolka, *Plan reformy administracyjnej i rozwinięcia konstytucji w Królestwie Polskim przed powstaniem listopadowym*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie” 1909, t. XIV, nr 9; W. Tokarz, *Ustrój Królestwa Polskiego za czasów Wielopolskiego i znieważenie jego odrębności administracyjnej przez Komitet Urządzający (1861-1876)*, „Przegląd Wszechpolski” 1903, t. IX. Potwierdzenie tego stanu rzeczy obrazują odpowiednie ustępy w aktualnych podręcznikach; zob. J. Malec, D. Malec, *Historia administracji i myśli administracyjnej*, Kraków 2000, s. 143-145; T. Maciejewski, dz. cyt., s. 65-107.

³⁸ M. Krzymkowski, *Status prawny urzędników Księstwa Warszawskiego*, Poznań 2004., wszędzie.

uniemożliwiał zarówno nominację jak i awans. W tym samym roku innym postanowieniem namiestnika wprowadzono, na wzór rosyjski, listy konduity wpływające na ocenę urzędnika i decydujące o jego zawodowej karierze. Były to poufne opinie przełożonych przygotowywane dla potrzeb władz zwierzchnich dotyczące zarówno przebiegu służby i postawy urzędnika w pracy, jak i oceniające jego poglądy i postawę polityczną oraz - pod względem moralnym i obyczajowym - jego życie prywatne. Od 1817 r. każdy urzędnik pochodzący z nominacji powinien figurować na liście kandydatów na urzędy sporządzonej przez sejmik powiatowy lub zgromadzenie gminne. W procesie decyzyjnym wprowadzono zasadę hierarchicznego podporządkowania - postanowienie namiestnika z 1820 r. w sprawie kar administracyjnych za niedopełnienie praw i urzędzeń rządowych nakazywało natychmiastowe wykonywanie poleceń władzy zwierzchniej. Postanowienie przewidywało szereg kar administracyjnych za niedopełnienie obowiązków - od nagany i kary pieniężnej po zawieszenie w urzędzie - aż do wydalenia ze służby. Obok kar administracyjnych urzędnicy ponosili też odpowiedzialność cywilną za wyrządzone przez zaniedbanie lub nadużycie szkody i karna za łamanie prawa.

Funkcje i urzędy zostały podzielone na trzy klasy; w obrębie każdej klasy urzędnicy dzielili się jeszcze, wzorem rosyjskim, na rangi (stopnie). Aparat urzędniczy, mimo stopniowej redukcji etatów działał na ogół sprawnie. Było to niewątpliwie zasługą księcia Ksawerego Druckiego-Lubeckiego, który jako zwolennik etatyzmu, starał się z powodzeniem stworzyć w państwie aparat zawodowy i fachowy. Te pozytywne tendencje były hamowane przez działalność wielkiego księcia Konstantego, które ingerował nieustannie w politykę nominacyjną obsadzając wiele urzędów swoimi faworytami, w szczególności byłymi oficerami, przeważnie nie posiadającymi żadnych kwalifikacji fachowych, a często i moralnych. Otrzymywali oni posady po zdaniu fikcyjnych egzaminów lub nawet bez nich. Polityka Konstantego doprowadziła z czasem do znacznej demoralizacji korpusu urzędniczego. Była ona szczególnie widoczna wśród urzędników warszawskich, powszechnie znienawidzonych za korpucję, służalczość i nieposzanowanie prawa.

Postanowieniem cesarza z 1824 r. urzędnicy objęci zostali systemem emerytalnym. Stworzono wówczas Stowarzyszenie Emerytalne dla publicznej służby cywilnej. Zostali nim objęci wszyscy urzędnicy, którzy pobierali określoną minimalną płacę roczną oraz wdowy po nich i sieroty

Cechą charakterystyczną korpusu urzędniczego było wprowadzenie mundurów; zaznaczyły się tu wyraźnie wpływy rosyjskich mundurów wojskowych. Własny mundur posiadała w zasadzie każda kategoria urzędników. Były więc mundury: dworski, pocztowy, górniczy, leśny, dróg i mostów itd.

Po powstaniu listopadowym cały dotychczasowy aparat urzędniczy Królestwa, choć zmniejszony funkcjonował nadal. Potwierdzało to postanowienie Rady Administracyjnej z 1832 r. nakazujące wszystkim urzędnikom wykonywanie dotychczasowych czynności.

Przeprowadzono jednak weryfikację urzędników wydalając ze służby tych, którzy należeli do władz powstańczych lub brali w powstaniu czynny udział; weryfikacja dotyczyła także tych urzędników, których objęła amnestia. Stopniowo wzrastała

liczba urzędników – Rosjan. Nad pozostałymi rozciągnięto znacznie bardziej ścisły nadzór poprzez listy konduity, w których obligatoryjnie przełożeni wpisywali ocenę zachowania urzędnika podczas powstania; od 1833 r. listy te układane były według formularza obowiązującego w Cesarstwie. W 1850 r. wprowadzone zostały dodatkowe listy stanu służby zawierające informacje o karach administracyjnych i sądowych.

Dopiero w 1855 r. można było przyjmować ponownie do służby osoby wydalone z niej za udział w powstaniu, pod warunkiem nienaganego sprawowania się przez 5 lat.

Od 1836 r. znajomość języka rosyjskiego dawała pierwszeństwo w obejmowaniu stanowisk publicznych; od 1837 r. niedostateczna znajomość tego języka uniemożliwiała objęcie urzędu lub płatnej funkcji publicznej.

Hierarchia służbowa stanowisk urzędniczych została na nowo określona postanowieniem cesarskim z czerwca 1836 r. o klasyfikacji i rangach urzędników, wprowadzająca także przepisy o mundurach cywilnych. Stanowiła ona kolejny krok w kierunku unifikacji korpusu urzędniczego Królestwa z korpusem w Cesarstwie. Podobnie jak w Rosji, urzędnicy zostali podzieleni na klasy, których było X (a więc mniej niż w Cesarstwie), w Królestwie można było objąć co najwyżej urząd III klasy; odpowiednim klasom, inaczej niż w Rosji nie przysługiwały rangi. Odróżnieniu i hierarchizacji klas służyć miały mundury cywilne.

Swoiste zamknięcie ewolucji stanu urzędniczego stanowiła ustawa o służbie cywilnej z 1859 r. Dzieliła ona służbę na obywatelską (z wyboru lub nominacji) i cywilną czyli rządową. W stosunku do wszystkich urzędników utrzymano jako wymóg podstawowy znajomość języka rosyjskiego. Ustawa zmodyfikowała zasady wstępowania do rządowej służby administracyjnej. Osoby do niej wstępujące zostały podzielone według kryterium wykształcenia na 3 rzędy; utrzymano jednocześnie podział urzędów na X klas

Przepisy emerytalne zostały uporządkowane i ujednoczone postanowieniem Rady Administracyjnej z 1850 r.

Z kolei odpowiedzialność urzędników za wykroczenia i przestępstwa służbowe została uporządkowana i jednocześnie zunifikowana z sytuacją urzędników rosyjskich w Kodeksie Kar Głównych i Poprawczych oraz w ustawie przechodniej do Kodeksu z 1847 r. Odpowiedzialność cywilną urzędnika za szkody wyrządzone w majątku państwowym lub prywatnym regulowało prawo procesowe: karne (za szkody w majątku państwowym) i cywilne (za szkody w majątku prywatnym).

Po powstaniu styczniowym na krótko pozostawiono istniejący stan prawny. Niemal od razu jednak odrębnymi przepisami zaczęto wprowadzać zmiany pragmatyki służbowej w odniesieniu do urzędników niektórych pionów administracji (np. w aparacie akcyzy i skarbowym). Ostatecznie, po usunięciu ostatnich odrębności administracyjnych Królestwa, ukazem Senatu Rządzącego z 1879 r. uchylono dotychczasową ustawę o służbie cywilnej i w stosunku do wszystkich urzędników administracji miały zastosowanie przepisy obowiązujące w Rosji.

Odrębnymi przepisami uregulowano min. kwestie emerytalne, mundurowe, wysokość pensji i dodatków służbowych it. Ponadto odpowiedzialność służbową, karną i cywilną urzędników regulowały odpowiednie rosyjskie kodeksy sądowe; w

Królestwie Polskim dochodziły jeszcze do tego przepisy dotyczące specjalnych praw i przywilejów Rosjan podejmujących służbę w jego granicach. Ten zagmatwany stan prawny przetrwał do końca istnienia Królestwa³⁹.

Natomiast problematyka statusu oprawnego i funkcjonowania korpusu urzędniczego w guberniach zachodnich Cesarstwa znalazła się poza zainteresowaniem historii administracji.

Znacznie bardziej złożonym problemem jest stan badań w zaborze austriackim. Paradoksem jest przy tym konstatacja, że lepiej znany, (co nie znaczy że dobrze) jest okres do 1848 r., zwłaszcza reformy trezjańsko-józefińskie, o których wspominałem wyżej oraz Galicja do początków XIX w. Znajomość ta ogranicza się jednak do przepisów ogólnoaustriackich, znacznie gorzej jest z wiedzą na temat praw prowincjonalnych, o cyrkularnych nie wspominając. Gorzej wygląda sytuacja, w drugiej połowie XIX w. Najbardziej solidny podręcznik z historii administracji na ziemiach polskich wspomina tylko o ustawie z 1867 r. i pragmatyce służbowej z 1873 r.⁴⁰ Natomiast np. o austriackiej pragmatyce służbowej z 1914 r. nie znalazłem nigdzie większej wzmianki, o funkcjonowaniu administracji galicyjskiej doby autonomicznej też jest niewiele, nie mówiąc o Śląsku Cieszyńskim, Spiszu i Orawie. Większość wiedzy na temat zaboru austriackiego zawdzięczamy olbrzymiemu dorobkowi naukowemu Stanisława Grodzkiego.

Najgorzej przedstawia się sytuacja z zaborem pruskim, który do dnia dzisiejszego pod tym względem stanowi białą plamę. Jest rzeczą charakterystyczną, że najlepszy obecnie podręcznik dotyczący historii administracji w Polsce Wojciecha Witkowskiego, w którym przy omawianiu poszczególnych okresów historycznych parę uwag poświęca Autor urzędnikom, w odniesieniu do zaboru pruskiego tego typu uwag brak.

Wiemy tylko, że po rozbiorach rozciągnięto na te ziemie *Landrecht pruski*, który przywrócono Wielkiemu Księstwu Poznańskiemu w 1817 r. Sprawy urzędnicze były regulowane aktami prawnymi o różnej mocy i proveniencji, przede wszystkim instrukcjami, rozporządzeniami i zarządzeniami królewskimi, a także ustawami i innymi aktami prawnymi wynikającymi z przeprowadzanych w Prusach reform. Nigdzie natomiast w polskiej historiografii nie została przedstawiona szerzej pragmatyka urzędnicza obowiązująca na terenie tego zaboru⁴¹.

Mimo monografii o Wolnym Mieście Krakowie (1815-1846) o urzędnikach, których było co prawda niewiele równie niewiele wiemy⁴².

³⁹ Szeroko na ten temat, zob. G. Smyk, *Korpus urzędników cywilnych w guberniach Królestwa Polskiego w latach 1867-1915*, Lublin 2004, s. 78-124.

⁴⁰ W. Witkowski, *Historia administracji w Polsce 1764-1989*, Warszawa 2007, s. 222-223.

⁴¹ Stosunkowo najwięcej informacji na ten temat przedstawił Stanisław Nawrocki; zob. S. Nawrocki, *Pod obcym panowaniem w XIX i XX w.*, [w] *Urząd wojewody w Poznaniu. Od X wieku do współczesności*, opr. zb., red. S. Sierpowski, Poznań 1997, wszędzie. Co warto zauważyć zupełnie nic nowego w tej dziedzinie nie wnosi praca J. Kozłowskiego, *Administracja Wielkopolski pod pruskim zaborem*, Poznań 2000.

⁴² O Wolnym Mieście powstały aż trzy monografie: W. Bartel, *Ustrój i prawo Wolnego Miasta Krakowa 1815 - 1846*, Kraków 1976; J. Bieniarzówna, *Rzeczpospolita Krakowska 1815 - 1846*, Kraków 1948; Sz. Wachholz, *Rzeczpospolita Krakowska. Okres 1815 - 1830*, Warszawa 1957.

Poza omawianą tu problematyką, ze względów objętościowych, znalazł się aparat urzędniczy powstań narodowo-wyzwoleńczych, o którym zresztą także niewiele wiadomo

Równie niewiele wiemy o urzędnikach w okresie I wojny światowej, tzn. w generał-gubernatorstwach warszawskim i lubelskim.

Po odzyskaniu niepodległości aż do 1922 r. status prawny urzędników państwowych był niejednolity. Obowiązywały bowiem w tym zakresie zarówno przepisy państw zaborczych, jak i przepisy tymczasowe wprowadzone przez organy dzielnicowe. W byłym zaborze rosyjskim były to podstawowe normy wydane przez Radę Regencyjną w czerwcu 1918 r. oraz szereg przepisów ministerialnych. W byłym zaborze austriackim obowiązywała austriacka pragmatyka służbowa z 1914 r. i wydane do niej rozporządzenia wykonawcze; w zasadzie nie bardzo wiadomo jak wyglądało to na Śląsku Cieszyńskim, Spiszu i Orawie. W b. zaborze pruskim obowiązywały ustawy i rozporządzenia pruskie oraz przepisy wydane przez Komisariat Naczelnej Rady Ludowej i Ministerstwo b. Dzielnicy Pruskiej zawarte w licznych rozporządzeniach i okólnikach.

Należy podkreślić, że po uzyskaniu niepodległości dyscypliny administracyjno-prawne zajmowały się stanem aktualnym, problematyka historyczna znalazła się w tej sytuacji na marginesie badawczym⁴³.

Doktryna zajmowała się więc analizą obowiązującego prawa, przede wszystkim w jego aspekcie formalno-prawnym⁴⁴. Prawa i obowiązki urzędników regulowała *Ustawa o państwowej służbie cywilnej* z 1922 r.⁴⁵ Była ona wzorowana na rozwiązaniach pruskich, ale wносиła także sporo elementów rodzimej myśli prawniczej i uchodziła za bardzo udany akt prawny zarówno pod względem jego zawartości merytorycznej, jak i techniki legislacyjnej. Jej przepisom podlegali wszyscy urzędnicy państwowi z wyjątkiem ministrów, sędziów, prokuratorów, aplikantów sądowych, pracowników kolei, poczt, obsługujących telegrafy, telefony oraz nauczycieli szkół publicznych. Gwoli ścisłości należy dodać, że i tak stała się ona wzorem dla ustaw szczegółowych normujących sytuację prawną nieobjętych jej przepisami funkcjonariuszy poszczególnych resortów lub zakładów czy przedsiębiorstw państwowych – tzw. pragmatyk służbowych (nauczycielska, pocztowa, kolejowa i in.). Na marginesie zainteresowań ówczesnej doktryny znalazła się jednak analiza podstawowej słabości tego aktu dotyczącej możliwości zawieszenia korzystnych rozwiązań dotyczących stabilizacji urzędników stałych na 2 lata. Otóż urzędnik nabywał wszystkie prawa tylko wtedy, gdy otrzymał od władzy, która go nominowała, specjalne pismo mu je przyznające (tzw. ustalenie), co w ciągu tych 2 lat mogło nastąpić tylko za zgodą premiera i ministra skarbu. Co

⁴³ Z prac poświęconych tej tematyce zob. B. Winiarski, *Ustrój polityczny ziem polskich w XIX wieku*, Poznań 1923; T. Manteuffel, *Centralne władze oświatowe na terenie byłego Królestwa Kongresowego (1807-1915)*, Warszawa 1929.

⁴⁴ Zob. np. M. Jaroszyński, *Problemy personalne w administracji publicznej*, Warszawa 1933; K. W. Kumaniecki, J. Langrod, S. Wachholz, *Zarys ustroju, postępowania i prawa administracyjnego w Polsce*, Kraków-Warszawa 1939, s. 739-788; S. Rosmarin, *O roszczeniach odszkodowawczych z powodu bezprawia urzędnika administracyjnego*, Lwów 1933; W. Zylber, *Wynagrodzenie szkód spowodowanych przez działalność władz publicznych*, Warszawa 1934.

⁴⁵ Dz.U. z 1922 r., nr 21, poz. 164.

więcej, przełożony mógł uzależnić wydanie takiego pisma od spełnienia przez urzędnika lub funkcjonariusza niższego określonych warunków, np. odbycia praktyki, ukończenia specjalnych kursów, poddania się egzaminowi praktycznemu itp.; warunki te miało określić odrębne rozporządzenia Rady Ministrów. Brak takiego ustalenia w ciągu 2 lat od wejścia w życie ustawy powodował zwolnienie ze służby państwowej. O ile w tym czasie urzędnik nie nabył prawa do emerytury, przysługiwała mu jedynie odprawa w wysokości trzymiesięcznego uposażenia. W stosunku do urzędników nieposiadających odpowiedniego do stopnia służbowego wykształcenia, ustalenie go na zajmowanym urzędzie mogło nastąpić tylko za zgodą władzy naczelnej.

Szczegółowe przepisy dotyczące ustalania urzędników w służbie państwowej zawierało rozporządzenie Rady Ministrów z 23 czerwca 1924 r.⁴⁶ Zasadniczo uzależniało ono owo ustalenie od złożenia egzaminu praktycznego przed komisją egzaminacyjną. Regulowało też zasady i charakter egzaminu, liczbę komisji egzaminacyjnych i kwalifikacje jej członków; wskazywało też, jacy urzędnicy mogli być z egzaminów zwolnieni. Całość rozporządzenia obciążona była, z punktu widzenia praw urzędników, jedną zasadniczą wadą: to właściwa władza decydowała o zakwalifikowaniu konkretnego urzędnika do ustalenia w służbie państwowej i kierowała go na egzamin; brak takiej kwalifikacji uniemożliwiał nie tylko zdawanie egzaminu, lecz także ewentualne z niego zwolnienie, bo z mocy prawa było ono możliwe dopiero po takiej kwalifikacji. Okres dwuletni okazał się za krótki, aby spełniać wskazane w ustawie z 1922 r. warunki, z tego też względu ustawa z 22 grudnia 1925 r. przedłużała przedstawione wyżej rozwiązania do 31 grudnia 1926 r.⁴⁷

O ile w tym okresie przyjęte rozwiązania działały generalnie na korzyść urzędników umożliwiając służbę także tym, którzy nie spełniali wymaganych kryteriów, a ich kwalifikacje nie zawsze były wystarczające, co było zrozumiałe zważywszy na dotkliwy brak wykształconych kadr administracyjnych, o tyle po zamachu majowym zostały one wykorzystane przeciwko niewygodnym z politycznego punktu widzenia urzędnikom umożliwiając dokonanie czystki w służbach państwowych. Masowe usuwanie urzędników pozostających w służbie cywilnej wiązałyby się z ogromnymi kosztami, co było nie do przyjęcia zarówno ze względów pragmatycznych, jak i propagandowych. Siłą rzeczy zaakceptowane zostały koszty związane z usuwaniem bezpośrednio po zamachu urzędników usytuowanych najwyżej w hierarchii, których liczna była stosunkowo niewielka⁴⁸ oraz tych, którzy zostali już ustaleniem w służbie cywilnej. W stosunku do pozostałych urzędników przesuвано po prostu terminy ich ustalenia w służbie kolejnymi rozporządzeniami prezydenta RP⁴⁹. Jednocześnie rozporządzeniem prezydenta z 31 marca 1927 r. przedłużono do 6 lat możliwość mianowania osób

⁴⁶ Dz.U z 1924 r., nr 64, poz. 630.

⁴⁷ Dz.U z 1925 r., nr 129, poz. 920.

⁴⁸ Należeli do nich, zgodnie z rozporządzeniem Rady Ministrów z 26 czerwca 1924 r. (Dz. U z 1925 r., nr 64, poz. 631) urzędnicy I-III stopnia służbowego. Zaliczano do nich podsekretarzy stanu i naczelników wydziałów w Prezydium Rady Ministrów i w poszczególnych resortach, szefa kancelarii prezydenta, komendanta głównego Policji Państwowej, ambasadorów oraz wojewodów.

⁴⁹ Rozporządzenia: z 22 grudnia 1926 r. – do 31 grudnia 1927 r. (Dz.U z 1926, nr 127, poz. 739); z 19 grudnia 1927 r. – do 31 marca 1928 r. (Dz.U z 1927 r., nr 114, poz. 969); z 22 marca 1928 r. – do 31 marca 1929 r. (Dz.U z 1928 r., nr 38, poz. 367).

nieposiadających właściwego wykształcenia na kolejne stopnie służbowe⁵⁰, a kolejnym rozporządzeniem możliwość tę przedłużono do lat 7⁵¹.

Rozwiązania te umożliwiły z jednej strony usunięcie urzędników nieustalonych w służbie i niechętnych nowej władzy, z drugiej zaś – stanowiły znakomitą formę nacisku na korpus urzędniczy, który w ten sposób został podporządkowany sanacji. Przepisy o służbie cywilnej zostały więc zastosowane dokładnie odwrotnie niż było to intencją ustawodawcy – okres przejściowy miał sprzyjać uzupełnieniu kwalifikacji i doprowadzić do stabilizacji kadr urzędniczych, tymczasem jego przedłużanie doprowadziło do ich wymiany, obniżenia ich kwalifikacji i upolitycznienia administracji rządowej. Ujemnym skutkiem tego rozwiązania był także brak stabilizacji kadry urzędniczej, co wywoływało skargi urzędników wskazujących, że znajdują się w gorszym położeniu niż urzędnicy prowizoryczni, gdyż można ich było zwolnić ze służby z dnia na dzień bez terminy wypowiedzenia.

Nieco później, bo w początkach lat 30-tych podporządkowano sobie, poprzez zmianę obowiązujących aktów prawnych, pozostałych funkcjonariuszy państwowych: sędziów, prokuratorów, notariuszy, nauczycieli i naukowców państwowych szkół akademickich⁵².

Problematyka okresu okupacji pod kątem funkcjonowania kadry urzędniczej także nie jest szerzej znana. Tu, poza czynnikami obiektywnymi, na ten stan wpłynęło także skomplikowana problematyka. Badaniom należałoby bowiem poddać urzędników niemieckich zarówno na terenie włączonym do Rzeszy jak i w Generalnym Gubernatorstwie (ze wskazaniem ewentualnych różnic), urzędników polskich pracujących w aparacie okupacyjnym GG oraz urzędników Polskiego Państwa Podziemnego. Na dodatek należałoby do obszaru badań włączyć też kadry pracujące w rządzie na uchodźctwie oraz jego zagranicznych ekspozyturach. W tej dziedzinie dokonano zaledwie przeglądu podstawowych problemów⁵³.

Po II wojnie światowej zmieniły się diametralnie stosunki społeczne i polityczne. Początkowo jednak, tak jak i w innych dziedzinach, nowa władza utrzymała przedwojenne przepisy prawne. Jednak już od początku zaczęto je modyfikować; dekrety z 1944 r.⁵⁴ i 1946 r.⁵⁵ rozszerzały pojęcie funkcjonariusza, które obejmowało, oprócz urzędników i niższych funkcjonariuszy państwowej służby cywilnej, także sędziów, prokuratorów, aplikantów, asesorów sądowych oraz pracowników przedsiębiorstw i instytucji państwowych. Jednocześnie dodano możliwość wypowiedzenia stosunku pracy z mianowania za trzymiesięcznym wypowiedzeniem, co oznaczało odrzucenie

⁵⁰ Dz.U z 1927 r., nr 31, poz. 255.

⁵¹ Rozporządzenie z 22 marca 1928 r.; Dz.U z 1928 r., nr 38, poz. 368.

⁵² Szerzej na ten temat, zob. Z. Naworski, *Prawne podstawy weryfikacji kadr w służbie cywilnej II Rzeczypospolitej po zamachu majowym w 1926 r.*, [w] *Między I a IV Rzeczpospolitą. Z dziejów lustracji na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Olsztyn 2009, s. 39-54.

⁵³ Jak dotychczas zajmował się tym przede wszystkim Grzegorz Górski. Zob. też S. Nawrocki, *Namiestnik Trzeciej Rzeszy w „Kraju Warty”*, [w] *Urząd wojewody*, dz. cyt., wszędzie.

⁵⁴ Dekret PKWN z dnia 27 grudnia o tymczasowym unormowaniu stosunku służbowego i zaszerogowaniu funkcjonariuszy państwowych, Dz.U z 1944 r., nr 16, poz. 898.

⁵⁵ Dekret PKWN z dnia 14 maja 1946 r. o tymczasowym unormowaniu stosunku służbowego funkcjonariuszy państwowych, Dz.U z 1946 r., nr 22, poz. 139.

zasady stabilizacji stosunku służbowego⁵⁶. Ponadto zrównano pozycję prawną pracowników kontraktowych z mianowanymi na stałe funkcjonariuszami państwowymi pod względem korzystania ze wszystkich świadczeń z wyjątkiem emerytalnych. Radykalne zmiany wprowadził dekret z 1948 r.⁵⁷ Jako podstawę zatrudnienia przyjęto umowę o pracę. Miejsce urzędnika zajął pracownik administracji (państwowy). We wszystkich dziedzinach dotyczących statusu pracowników państwowych zrównano ich z innymi grupami pracowników umysłowych oraz zmniejszono różnice dzielące ich od robotników⁵⁸. Wprowadzono też podział na pracowników służb specjalnych i pracowników służby ogólnej. Mianowane zostało utrzymane, ale tylko jako wyjątek od reguły. Okólnik nr 1 Prezesa Rady Ministrów z 31 stycznia 1949 r. uzależniał każde mianowanie od decyzji premiera bądź resortowego ministra. Samo mianowanie zostało zlikwidowane i przekształcone w umowę o pracę na czas nieokreślony w ustawie z 15 lipca 1968 r.⁵⁹ o pracownikach rad narodowych, co ostatecznie potwierdził kodeks pracy z 1974 r.⁶⁰. Jednocześnie jednak wprowadził on nową instytucję – powołanie, które miało być nową formą zatrudnienia na stanowiskach kierowniczych. Ówczesna doktryna niemal jednomyślnie uznała, że wraz z wprowadzeniem kodeksu pracy prawo urzędnicze zakończyło swój byt, a zawód ten z elitarnego stał się „demokratyczny”. Wadą tego rozwiązania było niewątpliwie obniżenie statusu pracowniczego urzędników, brak trwałości stosunku pracy oraz polityczne uzależnienie pracowników od zwierzchników. O upadku zawodu urzędniczego świadczyło rozporządzenie Rady Ministrów z 20 grudnia 1974 r. w sprawie praw i obowiązków pracowników urzędów państwowych⁶¹. Oficjalnie upolityczniało ono służbę cywilną poprzez stwierdzenie, że pracownikiem państwowym może zostać wyłącznie osoba, która ze względu na swoją postawę ideowo-moralną zapewni należyte wypełnianie zadań urzędu. Rozporządzenie to stanowiła jednocześnie *lex specialis* w stosunku do kodeksu pracy. Normowało ono sytuację prawną pracowników naczelnych, centralnych i terenowych organów administracji państwowej, urzędów podległych tym organom, a także Kancelarii Sejmu, Kancelarii Rady Państwa i Najwyższej Izby Kontroli. Określono w nim także odpowiednie kwalifikacje zawodowe dla poszczególnych stanowisk oraz prawa i obowiązki pracowników. Wreszcie wprowadzono jednolite nazewnictwo określając pracowników, do których się odnosiło, pracownikami państwowymi, a organy i instytucje nazwano urzędami.

⁵⁶ Zgodnie z art. 10 dekretu, właściwa władza naczelna mogła bez zachowania warunków i terminów przewidzianych w odnośnych przepisach służbowych zmienić grupę uposażenia i stanowisko służbowe funkcjonariusza państwowego, zwolnić go z egzaminu praktycznego, przenieść w stan spoczynku, zwolnić ze służby po uprzednim trzymiesięcznym wypowiedzeniu z zachowaniem przysługujących mu praw emerytalnych.

⁵⁷ Dekret z dnia 25 października 1948 r. o zmianie ustawy o państwowej służbie cywilnej z 17 lutego 1922 r.

⁵⁸ Jednocześnie dekret 25 czerwca 1954 r. ujedynolicił zaopatrzenie emerytalne wszystkich pracowników, Dz.U z 1958 r., nr 23, poz. 97.

⁵⁹ Dz.U z 1968 r., nr 25, poz. 164.

⁶⁰ Dz.U z 1974 r., nr 24, poz. 141. Od 1 stycznia 1975 r. przepisy kodeksu zastąpiły ustawę o pracownikach rad narodowych. Przepisy wprowadzające kodeks, poza uchyleniem w całości ustawy z 1922, wykluczały mianowanie jako formę nawiązania stosunku pracy; Dz.U z 1974 r., nr 24, poz. 142.

⁶¹ Dz.U z 1974 r., nr 49, poz. 300.

Restytucję zawodu urzędnika przyniosła ustawa z 16 września 1982 r. o pracownikach urzędów państwowych.⁶² Ustanowiła ona ponownie odrębną grupę urzędników państwowych, poddanych odrębnym regulacjom prawnym. Zakreśliła szeroki krąg podmiotowy jej obowiązywania, przywróciła mianowanie jako podstawową formę zatrudnienia, wraz ze wszystkimi konsekwencjami dyspozycyjności urzędnika, choć jednocześnie utrzymano zarówno umowę o pracę (na stanowiskach wykonawczych) i powołanie (na stanowiskach kierowniczych). Ustawa ta przetrwała aż do końca 1994 r., kiedy to zastąpiono ją obszerną nowelizacją uwzględniającą całkowitą zmianę realiów politycznych⁶³.

Niezależnie od rozwiązań prawnych, administracja Polski Ludowej reprezentowała wszystkie cechy charakterystyczne dla biurokracji państwa totalitarnego, a potem autorytarnego: tendencję do ingerowania w prywatność obywateli, formalizm, katastrofalne tempo i jakość pracy, lekceważący stosunek do prawa, a także interesantów, a ponadto nepotyzm i łapówkarstwo.

Dość paradoksalną w tej sytuacji wydaje się konstatacja, że najwięcej publikacji dotyczących urzędników i ich statusu rozpatrywanego z różnych punktów widzenia ukazało się w Polsce Ludowej⁶⁴. Dopiero po 1989 r. liczba prac znacznie wzrosła, ale i tak wyraźnie odstaje w porównaniu z badaniami prowadzonymi w starych państwach Unii Europejskiej⁶⁵.

Po odzyskaniu suwerenności, wraz z początkiem III Rzeczypospolitej rozpoczęła się przebudowa administracji publicznej na ogromną skalę. Początkowo nie było praktycznie możliwości budowy profesjonalnej biurokracji, ponieważ nowa władza zmuszona była budować aparat urzędniczy od początku. Wiązało się to z obsadą stanowisk urzędniczych głównie w oparciu o osoby wywodzące się z opozycji antykomunistycznej, które nie miały doświadczeń administracyjnych. Ich zaletą był głównie brak PRL-owskich nawyków. Likwidacja polityczno-ideologicznych kryteriów naboru do kadry urzędniczej spowodowała jednak również napływ nowych, dobrze wykształconych młodych ludzi. Od początków III RP deklaracje kolejnych rządów zapowiadały, że po koniecznym okresie przejściowym nastąpi budowa służby cywilnej opartej na profesjonalnej apolitycznej kadrze urzędniczej. Początkiem tworzenia tego modelu było utworzenie w 1991 r. Krajowej Szkoły Administracji Publicznej, której zadaniem miało być kształcenie i przygotowanie do służby publicznej kadr wyższych urzędników administracji. Nowa służba cywilna miała opierać się na zasadach obo-

⁶² Dz.U z 1982 r., nr 31, poz. 214.

⁶³ Dz.U z 1994 r., nr 136, poz. 704..

⁶⁴ Chronologicznie rzecz ujmując były to m.in.: S. Kasznica, *Polskie prawo administracyjne*, Poznań 1947; K. Janiszewski, *Podstawowe wiadomości z zakresu prawa pracy i przepisów o państwowej służbie cywilnej*, Warszawa 1960; W. Jaśkiewicz, *Studia nad sytuacją prawną pracowników państwowych*, t. II, Warszawa 1966; H. Poławski, *Funkcjonariusz publiczny i jego odpowiedzialność za przekroczenie uprawnień lub niedopełnienie obowiązków*, Warszawa 1973; Z. Sypniewski, *Pracownicy administracji w PRL*, Warszawa 1984; T. Górzyńska, J. Łętowski, *Urzednicy administracji państwowej*, Warszawa 1986.

⁶⁵ Z ważniejszych prac, zob. K. Zonn-Pasternak, *Państwowa służba cywilna*, Warszawa 1993; B. Kudrycka, *Dylematy urzędników administracji publicznej*, Białystok 1995; G. Rydlewski, *Służba cywilna w Polsce: przegląd rozwiązań na tle innych państw*, Warszawa 2001. Por. H. Izdebski, *Historia administracji*, Warszawa 1996, s. 336-337.

wiązujących w Unii Europejskiej. Już we wrześniu 1990 r. rozpoczęte zostały prace nad projektem ustawy o służbie cywilnej; ich inicjatorem była Maria Gintowt-Janowicz – organizator i pierwszy dyrektor Szkoły. Opracowany projekt o państwowej służbie publicznej trafił pod obrady Sejmu w 1991 r., w czasie trwania rządu Jana K. Bieleckiego. Następnie, po zmianie gabinetu, ówczesny premier – Jan Olszewski wycofał ten projekt i przekazał go do dalszego opracowania zespołowi kierowanemu przez Jerzego Stępnia. Projekt ten jednak w ogóle nie był rozpatrywany w związku z upadkiem rządu. Dopiero we wrześniu 1993 r. gabinet Hanny Suchockiej przyjął projekt ustawy o państwowej służbie cywilnej i skierował go do Sejmu opatrując klauzulą pilności⁶⁶. Okazało się jednak, że praktyka polityczna rychło zaczęła odbiegać od składanych przez kolejne rządy i koalicje deklaracji o odpolitycznieniu urzędów. Już od rządu Hanny Suchockiej obyczajem stało się obsadzanie wyższych stanowisk politycznymi przyjaciółmi i zwolennikami. Jednak dopiero rząd Waldemara Pawlaka (26 X 1993 – 1 III 1995) jawnie wprowadził do polskiej praktyki politycznej skrajny i w zasadzie nigdzie w tej skali nie występujący system łupów. Przeprowadzono wówczas na niespotykana dotychczas skalę czystkę kadrową – podczas pierwszych miesięcy funkcjonowania tego gabinetu usunięto na przykład 27 wojewodów (na 49) i 28 wicewojewodów, a ówczesny minister edukacji odwołał ze stanowisk 16 kuratorów. W ślad za tym poszła instytucja *patronage* polegająca na obsadzaniu stanowisk w państwowych firmach nie tylko politycznymi kolegami, ale także osobami z kręgów rodzinnych i towarzyskich rządzących polityków.

Unormowania przygotowane w 1993 r. przez rząd H. Suchockiej przewidywały utworzenie korpusu zawodowych urzędników: fachowych, apolitycznych i pracujących dla państwa niezależnie od zmian ekip rządzących. Wyrazem rozdzielenia funkcji politycznych od administracyjnych miała być zasada, wedle której najwyżsi urzędnicy polityczni mieli być odseparowani od ponadpartyjnego korpusu służby cywilnej obsługującego premiera i ministrów. Projekt ten jednak został odrzucony, a nowy, celowo opracowywany bez pośpiechu, został uchwalony w lipcu 1996 r. Ustawa przewidywała, że część stanowisk w administracji państwowej będzie miała charakter polityczny, zmieniający się wraz ze zmianą rządu. Zaliczono do nich stanowiska ministrów, wiceministrów i ich doradców oraz wojewodów i wicewojewodów. Pozostałe urzędy miały być politycznie neutralne i czysto zawodowe, a na czele tej hierarchii miał stać Szef Służby Cywilnej. I tak jednak okazało się, że przepisy ustawy pozostały tylko na papierze. Jeszcze przed nowymi wyborami parlamentarnymi przeprowadzono pospieszną rekrutację do Korpusu Służby Cywilnej, a formalne zasady wówczas obowiązujące stały się czystą fikcją – ponad 100 najbardziej lukratywnych stanowisk (w tym 35 dyrektorów generalnych urzędów wojewódzkich) objęli w teoretycznie apolitycznym Korpusie ludzie rządzącej wówczas koalicji (SLD-PSL). Po wyborach nowa koalicja (AWS-UW) i wyłoniony przez nią rząd Jerzego Buzka (17 X 1997 – 19 X 2001) zapowiedzieli unieważnienie postępowania kwalifikacyjnego i ponowne przeprowadzenie rekrutacji do służby cywilnej. Nie zmieniło to jednak dotychczasowej praktyki – nowa ekipa rozpoczęła rządy od gorszących kłótni o obsadę stanowisk w

⁶⁶ K. Zonn-Pasternak, *Państwowa służba cywilna*, Warszawa 1995, s. 5.

ministerstwach i urzędach wojewódzkich. Niezależnie od bieżącej sytuacji w czerwcu 1998 r. rząd J. Buzka wystąpił z projektem nowej ustawy o służbie cywilnej, która po uchwaleniu weszła w życie w lipcu 1999 r. Mimo wielu wad, mogła ona uzdrowić dotychczasową praktykę. Okazało się jednak, że nawet jej autorzy nie zamierzają w pełni wprowadzić w życie zawarte w niej przepisy. Najpierw pod pretekstem rzekomego braku kandydatów spełniających określone w ustawie wymogi, w sposób całkowicie dowolny obsadzono funkcje dyrektorów urzędów wojewódzkich i dyrektorów departamentów w resortach, a potem w ten sam sposób traktować zaczęto i inne stanowiska. Po kolejnej zmianie układu politycznego, rząd Leszka Millera w grudniu 2001 r. znowelizował ustawę, wprowadzając poprawkę, która umożliwiała obejmowanie wyższych stanowisk w służbie cywilnej – w tym kluczowych – osobom spoza Korpusu i bez zachowania procedury konkursowej. Pretekstem do wprowadzenia poprawki było stwierdzenie o istnieniu wielu wakatów na ważnych funkcjach w administracji, co wynikać miało rzekomo z braku kandydatów zdolnych spełnić wysokie kryteria naboru. Poprawkę tę Trybunał Konstytucyjny uznał w grudniu 2002 r. za niezgodną z konstytucją, jednak do tego czasu rząd zdążył obsadzić nie spełniającymi kryteriów urzędnikami około 100 kluczowych stanowisk w urzędach centralnych i wojewódzkich.

Przejęcie władzy przez PiS zaowocowało kolejną ustawą z sierpnia 2006 r. o państwowym zasobie kadrowym i wysokich stanowiskach państwowych, która choć miała stworzyć „warunki do zapewnienia zawodowego bezstronnego i rzetelnego wykonywania zadań na wysokich stanowiskach państwowych”, w istocie rzeczy stanowiła całkowite odejście od tworzenia tradycyjnie rozumianej służby cywilnej. I ta jednak ustawa nie utrzymała się długo. Kolejna koalicja PO-PSL uchwaliła w listopadzie 2008 r. nową ustawę o służbie cywilnej, która obowiązuje od marca 2009 r. (Jednocześnie należy podkreślić, że status urzędników nadal reguluje też, wspomniana wcześniej i wielokrotnie nowelizowana, ustawa z 26 września 1982 r. o pracownikach urzędów państwowych⁶⁷).

Wydaje się, że na omawianie ostatnich dwu ustaw szkoda czasu. Niezależnie bowiem od uregulowań prawnych rządzący nauczyli się je obchodzić, a nawet łamać i ponosić koszty finansowe, ale też i polityczne tej praktyki. Uznali, jak się wydaje, że korzyści i tak przeważają nad stratami. Sama służba cywilna jako model sprawnej nowoczesnej biurokracji zniknęła z debaty publicznej i budzi niewielkie zainteresowanie mediów. Piętnowane są co najwyżej przypadki jawnie „ustawianych” konkursów na ważne stanowiska i funkcje, co do których z góry wiadomo, kto zwycięży.

Regułą stał się system łupów, która znajduje swoje zastosowanie już nie tylko w całym administracyjnym aparacie rządowym, sięgając aż do szczebli podstawowych. Przeniósł się też na organy samorządowe, zwłaszcza w dużych miastach, gdzie dominują układy partyjne. Co więcej, znalazł on swoje zastosowanie we wszystkich organach państwa: finansowych, kontroli, a nawet w prokuraturze i policji. Objął on nawet

⁶⁷ Dodajmy, że status prawny urzędników samorządowych reguluje również często nowelizowana ustawa z 22 marca 1990 r. o pracownikach samorządowych; tekst jedn. DZ.U z 2001 r., nr 142, poz. 1593 z późn. zm.)

część organów sędowniczych, zwłaszcza Trybunał Konstytucyjny. Jedynym wyjątkiem od tej zasady jest obecnie sędownictwo powszechne. Współgra z tym system *patronage* – kolejne ekipy rządzące obsadzają swoimi ludźmi spółki Skarbu Państwa, przedsiębiorstwa komunalne, agencje rządowe itd.

Reasumując: zarówno przeszłość, jak i teraźniejszość i przyszłość kadry urzędniczej w celu osiągnięcia pożądanego i oczekiwanego stanu rzeczy wymaga wytężonej i wieloletniej - jak się wydaje - pracy.

Summary

Zbigniew Naworski

Public service from the times of absolute monarchy to the modern times. The outline of issues

Office issues, with few exceptions, have never aroused much interest in the Polish doctrine, especially among the historians of law and administration. It is not until the most recent years that brought considerable progress in this field, a proof of which is the fourth volume of this publication. This study is a synthesis of issues connected with offices. The author notices also the difficulties of methodological nature, connected with providing precise definitions of such notions as a public service, an official or a bureaucracy. The development of a modern state (as well as the supranational) administration made the classical Max Weber's definition of a bureaucracy not sufficient any more. Not to mention the fact that the notion of "official" is not something fixed in itself, it is changeable and it alters according to the time and place. The scope of the study has been narrowed down to the corps of government administration officials, i.e. state officials and civil service corps, without the so-called political corps, the employment of which is not based on the Civil Service law. The discussion concerns the Polish lands including also the essential reference to the European issues, mainly that of Great Britain, France, Germany, Austria, and Russia.

Dzieje biurokracji tom IV

Walerij Leonidowicz Stiepanow
(Rosyjska Akademia Nauk,
Instytut Ekonomiki)

Przedrewolucyjna biurokracja rosyjska - zasadnicze etapy i tendencje rozwoju (XVII – początek XX wieku)

Biurokratyzacja aparatu państwowego w Rosji, jak i w innych krajach Europy, była związana z przejściem od monarchii stanowo-przedstawicielskiej do absolutystycznej i charakteryzowała się dwoma powiązаныmi ze sobą procesami: 1) powołaniem systemu zarządzania ze złożoną strukturą podległości organów, wyraźnym rozdzieleniem ich funkcji, jednoosobowym trybem podejmowania decyzji przy jednoczesnym kolegiальnym trybie ich przygotowania; 2) pojawieniem się warstwy urzędniczej, podległej tylko „władzy najwyższej” i w pełni zależnej od niej pod względem służbowym i materialnym. Aparat państwowy kraju ewoluował od organów, obsługujących „gospodarstwo” wielkksiążęce, przez system przykazowy¹ do rozbudowanej sieci działów administracji w systemie kolegiów a potem ministerialnym; biurokracja z wąskiej grupy służących (*djaków*²) w XIV-XV wieku, zatrudnionych w różnorodnych organach zarządu przy dworach wielkich książąt i wielkiej arystokracji ziemskiej, do pocz. XX stulecia przekształciła się w uprzywilejowaną kastę urzędniczą, obdarzoną pełnią funkcji administracyjnych. W procesie formowania rosyjskiej biurokracji należy więc wyodrębnić kilka etapów:

1. Połowa XVI – XVII wieku – służąca (*służiłaja*) biurokracja

System zarządu państwem, kształtujący się od końca XV w., osiągnął swój pełny rozwój w drugiej połowie XVII w. Duma bojarska była wyższym organem władzy przy carze, posiadała funkcje (prawno-) doradcze, wykonawcze i sądowe, będąc pierwszą instancją w sprawach politycznych, przestępstwach służbowych i sporach o

¹ Przykazy (ros. *приказы*) – umowna nazwa rosyjskich urzędów centralnych z XV-XVIII wieku kierujących poszczególnymi resortami lub wydziałami, według różnorodnych kryteriów, grupami spraw, ściśle podporządkowanych carowi. Dzieliły się na podejmujących decyzje sędziów i na kancelarię kierowaną przez djaka, w której pracowało kilkudziesięciu poddajcych. Apogeum rozwoju i działalności przypada na XVI i XVII w. Zostały zlikwidowane przez Piotra I. W rzeczywistości często nosiły inne nazwy jak: pałata, izba, dwor, triet', czetwier' [przyp. red.].

² Dżak – wyższy pracownik kancelaryjny w Państwie Moskiewskim [przyp. red.].

*miestnicestwo*³. Celem rozstrzygania spraw nadzwyczajnych i specjalnych okresowo powoływano komisje tymczasowe, które składały się z członków Dumy pod przewodnictwem bojarów starszych rangą. Za panowania Aleksieja Michajłowicza Duma z arystokratycznej rady ostatecznie przekształciła się w instytucję biurokratyczną.

Władzę centralną stanowiły organy władzy wykonawczej i administracyjnej – przykazy (ogólnopaństwowe, dworskie, patriarsze), pełniące funkcje organów zarówno stołecznych, jak i terenowych. W drugiej połowie stulecia rozprzestrzeniła się praktyka powoływania w powiatach komisji tymczasowych. Były one filiami przykazów i kierowano nimi bezpośrednio z centrum. Przykazy działały pod ścisłą kontrolą cara i Dumy bojarskiej. Sędziami (naczelnikami, *gławami*) przykazów byli, z reguły, członkowie Dumy, co zapewniało łączność między wyższymi i centralnymi organami aparatu państwa. Specyfiką przykazów był brak wyraźnego rozgraniczenia kompetencji między nimi, rozdziału władz administracyjnych i sądowych, a przy tym każdy resort miał prawo pobierania podatków.

Władza administracyjna w powiatach była skoncentrowana w rękach wojewodów, stojących na czele izb przykazowych. Do większych miast delegowano członków Dumy bojarskiej, do pozostałych – dworzan średnich i niższych rang. Pod względem sprawozdawczości podlegali oni przykazom, ale posiadali znaczną dozę samodzielności. Wojewodów przysyłano z Moskwy razem z delegowanymi ze stołecznych przykazów doświadczonymi djakami i podjaczymi. Dlatego też nie występowały rażące różnice w poziomie przygotowania służących w centralnych i terenowych organach. W powiatach obowiązywała zasada rotacji kadr. Wojewodowie byli mianowani na okres od roku do trzech, co pozwalało kontrolować ich działalność, ponieważ nowy naczelnik miejscowej administracji, przejmując sprawy, występował w roli rewizora i donosił do Moskwy o wszelkich zauważonych uchybieniach. Ponadto, wojewodowie nie byli materialnie związani z podległymi im powiatami – zakazane było posiadanie na ich terenie ziemi i chłopów. Oprócz izb przykazowych zarząd terenowy składał się z organów „*mirskich*” – izb *gubnych*⁴, ziemskich, celnych. Bez względu na ich wybieralny charakter, pełniły one rolę niższego szczebla administracji powiatowej⁵.

Ludzi zatrudnionych w urzędach państwowych, dzielona na dwie grupy. Pierwszą stanowili przedstawiciele znaczących rodów (członkowie Dumy Bojarskiej, sędziowie przykazów, namiestnicy obwodów, wojewodowie dużych miast, dyplomaci), którzy należeli do elity społecznej. Dla nich udział w służbie cywilnej bardziej był prawem, niż obowiązkiem. Przy nominacji na wyższe stanowiska władze kierowały się stanowym kryterium znaczenia rodu, a nie biurokratycznym kryterium wysługi lat. Drugą grupę (właściwej biurokracji) stanowili tzw. ludzie przykazowi, wykonu-

³ Miestnicestwo (ros. *местничество*) – porządek rozdziału stanowisk w Państwie Moskiewskim uwzględniający pochodzenie i stanowiska zajmowane przez przodków kandydatów [przyp. red.].

⁴ Gubne izby - zajmowały się sprawami kryminalnymi na terenie okręgów zwanych *gubami*, początkowo obejmującymi jedno miasto lub włość [przyp. red.].

⁵ В.О. Ключевский, *Боярская Дума древней Руси*, Петроград 1919; Н.В. Устюгов, *Эволюция приказного строя русского государства в XVII в.*, [w] *Абсолютизм в России (XVII – XVIII вв.)*, Moskwa 1964, s. 134–168; К.В. Петров, *Приказная система управления в России в конце XV – XVII вв.: формирование, эволюция и нормативно-правовое обеспечение деятельности*, Moskwa - Sankt Petersburg 2005; Д.В. Лисейцев, *Приказная система Московского государства в эпоху Смуты*, Moskwa 2009.

jący prace w kancelariach kancelaryjne. Ta grupa stanowiła trzystopniową piramidę (djaki dumskie – djaki – podjaczije). Dumnyje djaki (czwarta ranga Dumy Bojarskiej) wchodzili w skład elity rządzącej, brali udział w przygotowaniu praw i opracowywaniu kierunków polityki wewnętrznej i zagranicznej. Średnia i niższa warstwa djaków przykazowych oraz stołeczni podjaczije byli jedynie posłusznymi wykonawcami rozporządzeń „władzy zwierzchniej”.

Organizacja służby państwowej gwarantowała dostatecznie wysoki poziom profesjonalizmu kadr aparatu przykazowego. Osiągano to poprzez stopniowe wspinanie się urzędników po szczeblach kariery, która zaczynała się od niższych stopni i przy sprzyjających okolicznościach mogła zakończyć się na samym szczycie (stanowisku djaka dumskiego). Nie była przeszkodą prawną, żeby służba przykazowa osiągała nawet wyższe rangi (dumskiego dworzanina, okolniczego⁶, bojara). Kariera zależała nie od koligacji, a od sposobności, wykształcenia i stażu służbowego. Dlatego na wszystkich poziomach administracji funkcjonowali doświadczeni urzędnicy, którzy opanowali tajniki swojej pracy. Bez względu na to, że krąg zadań, powierzonych prowadzeniu tzw. ludzi przykazowych, był ograniczony do prowadzenia spraw, rozstrzyganie spraw bieżących nierzadko zależało od nich w nie mniejszym stopniu, niż od sędziów i wojewodów. Pod względem kompetentności rosyjska administracja nie ustępowała europejskiej biurokracji, chociaż na Zachodzie służba państwowa miała specjalne wykształcenie. W Państwie Moskiewskim, w odróżnieniu od krajów Zachodniej Europy, nie występowała praktyka sprzedaży stanowisk, co sprzyjało wzrostowi profesjonalnego przygotowania urzędników.

Władze starały się trzymać pod kontrolą proces formowania się składu biurokracji i postawiło przed sobą cel przekształcenia służby przykazowej w dziedziczną. Ukaz z 1640 r. zakazał centralnym i terenowym urzędem przyjmować do pracy dzieci osób ze stanu duchownego, kupców i ludzi ze stanów podatkowych. Później te ograniczenia rozciągnięto także na wychodźców z niższych kategorii służby (dzieci kozaków, strzelców, puszkarzy, stróżów skarbowych i in.). W efekcie prawo do wstępowania do grupy podjaczycy zachowali tylko ci, którzy „do służby i podatków nie zapisani”. Taka polityka była prowadzona ze względu na to, że przyjmowanie do urzędów państwowych przedstawicieli stanów, zobowiązanych zapełniać budżet (chłopów i posadzkich⁷) i pełni obowiązkowo służbę (ludzie służbowi *szużytyje* szlacheckiego i nieszlacheckiego pochodzenia), przyniesie szkodę skarbowi i naruszy równowagę między różnymi grupami społecznymi ludności.

Jednak środki władz stosowane przy regulacji składu służących nie dawały oczekiwanych rezultatów. Instytucje państwowe stale wykazywały niedostatek wykwalifikowanych kadr. Dziedziczni ludzie przykazowi nie mogli w pełni zaspokoić potrzeb rosnącego aparatu administracyjnego. Ponadto, służba przykazowa była uchodząca za los „nisko urodzonych”, a szlachta w ogóle uważała ją za „porutę” na

⁶ Okolniczy (ros. *око́льничий*) – tytuł i urząd dworski w Państwie Moskiewskim, od poł. XVI wieku drugi tytuł w Dumie Bojarskiej, zaraz po bojarzynie; stali na czele przykazów, pułków, misji dyplomatycznych.

⁷ Posadzcy ludzie, posadskije (ros. *посадские люди*) – stan w skład którego wchodziły kupcy i rzemieślnicy w ruskich miastach i osiedlach miejskich (posad, slobod), byli zobowiązani do uiszczania podatków pieniężnych, naturalnych i w robociznie – tjało [przyj. red.].

swoim stanowym honorze. Wielu ludzi przykazowych, chcąc podnieść swój status społeczny, przechodziło do bardziej prestiżowych działów służby. Stały odpływ doświadczonych podjazcych z instytucji państwowych zmusił władze, wbrew obowiązującym ograniczeniom, uzupełniać deficyt, kierując się jedynie kryterium profesjonalizmu. Dlatego też sfery biurokratyczne nie mogły się stać szlacheckimi czy dziedzicznie przykazowymi. W kształtowaniu sfery urzędniczej w różnym stopniu brali udział wszystkie warstwy ludności.

System wynagradzania za służbę przewidywał kormlenija⁸ dla miejscowych wyższych urzędników i zapłatę dla ludzi przykazowych. Jednak wypłaty pieniężne nie zabezpieczały utrzymania służących. Braki kompensowały czasem dodatkowe wypłaty ze skarbu lub środków własnych przykazów, nierzadko przewyższające podstawowy wymiar: święteczne pieniądze, które wydawane były na święta kościelne lub w związku z ważnymi wydarzeniami w rodzinie carskiej *5 -10 razy na rok); tzw. „daczi w prikaz” na zakup papieru, świec i innych koniecznych towarów; wynagrodzenie w naturze (zboże, sól, sukno). Jako część stanu służącego, przykazowi ludzie mieli prawo na otrzymywanie nadziałów ziemi, ale w rzeczywistości nie każdy djak, a tym bardziej podjak posiadał ziemię. Do końca XVII w., bez względu na wzrost wynagrodzenia ze skarbu, materialne położenie zasadniczej masy służących znacznie się pogorszyło. Wiązało się to zarówno ze zwiększeniem ich ogólnej liczby, jak i ze wzrostem cen towarów. W zależności od wymiaru wynagrodzenia skarbowego powiększyła się polaryzacja wyższych i niższych grup służących w urzędach.

Niedostatek środków ludzie przykazowi kompensowali „kormlenijem ot dieł” na rachunek posiadckiej i powiatowej ludności. Takie dochody nawet kilka razy przewyższały wynagrodzenie w gotówce. Oficjalnie uznawano za legalne pieniężne i naturalne daniny dla osób służbowych przed rozpoczęciem sprawy („poczesti”) i po jej zakończeniu („pominki”), jednakże ścigano „posuły” (zasadnicze łapówki), które wiązały się z naruszeniem prawa i dlatego były oceniane jako zdzierstwo. Szczególny rozmach „mzdoinstwo⁹” przybrało w powiatach, gdzie wojewodowie zachowywali się jak prawdziwi despoty, ograbiali skarb i ludność. Karanie ludzi przykazowych za „lichoinstwo¹⁰” i złodziejstwo przewidywało *Soboornoje utożenije* z 1649 r., jednak władze nie posiadały koniecznych środków i możliwości, aby kontrolować sytuację w terenie i w odpowiednim czasie przeciwdziałać nadużyciom i malwersacjom.

Rozwój systemu przykazowego sprzyjał zamieraniu ustroju ziemskiego i formowaniu się w końcu XVII w. przesłanek do powstania aparatu władzy państwa absolutnego. O biurokratycznym charakterze przykazowej administracji świadczyły złożona hierarchia organów różnych poziomów, specjalizacja ich struktur wewnętrznych i zewnętrznych wykonawców, funkcjonowanie ogólnych zasad prowadzenia spraw i przemian kadrowych, wyodrębnienie ludzi przykazowych w odrębną grupę stanową,

⁸ Kormlenie (ros. *кормление*) – rodzaj uposażenia urzędników władcy polegającego na utrzymaniu kosztem miejscowej ludności w czasie służby na danym terenie [przyt. red.].

⁹ Mzdoinstwo – przyjmowanie korzyści za czynność służbową nawet bez jakiegokolwiek naruszenia swoich obowiązków [przyt. red.].

¹⁰ Lichoimstwo – przyjmowanie korzyści za czynność lub zaniechanie sprzeczne z obowiązkiem służbowym [przyt. red.].

uwolnioną od podatków i świadczeń, unifikacja formularzy dokumentów. Rozbudowana sieć przykaszów była przystosowana do historyczno-geograficznych warunków Rosji, do funkcjonowania na jej ogromnym i słabo zaludnionym obszarze i w ten sposób gwarantowała polityczną jedność państwa.

Proces biurokratyzacji charakteryzował się szybkim wzrostem liczby służących. Jeśli w 1646 r. ich było 1640 osób, to w 1698 r. – 4680 (ze szlachty pochodziło 14%, z ludzi przykaszowych – 49%, z duchowieństwa – 30%, z kupiectwa – 7%). Urzędnicy jako grupa społeczna posiadała swoją specyfikę. Przykaszowi ludzie stanowili jedynie niższą warstwę administracji. W tym okresie jeszcze nie było rozgraniczenia na wojskową i cywilną służbę, dlatego formująca się klasa biurokratyczna była nierozzerwalnie związana ze stanem służącym (*slużyłym*) w całości. Jednocześnie równolegle z hierarchią służbową pojawiła się autonomiczna hierarchia rang przykaszowych. Do końca XVII w. zaszło wyodrębnienie grupy społecznej, z której rekrutowała się kadra przykaszowych ludzi, umocniła się zasada dziedziczenia stanowisk administracyjnych, uformował się typ urzędnika-profesjonalisty, posiadającego wysoki poziom kompetentności.¹¹

2. Od początku do lat 60-ch XVIII w. – biurokracja szlachecka

W pierwszej połowie XVIII w. scentralizowane Państwo Moskiewskie przekształciło się w absolutystyczne Imperium Rosyjskie. Jeszcze do panowania Piotra I zaczęły być zauważalne oznaki upadku administracji przykaszowej – ukrócenie kompetencji Dumy Bojarskiej, zwiększenie roli sędziów przykaszów, wzrost skali nadużyć wśród wyższej administracji. Jednak poprzedni system można było reformować jedynie na racjonalnych zasadach. Dlatego w ekstremalnych warunkach wojny północnej car przyjął kurs na jego likwidację i powołanie nowych struktur aparatu władzy. Za wzór przyjęto ustrój państwowy Szwecji, który wtedy uznawano za jeden z lepszych w Europie. W pierwszej ćwierci XVIII w. zostały utworzone Senat (1711 r.), Synod (1721 r.), kolegia (1718-1720), nowe organy władzy na gubernialnym, prowincjonalnym i powiatowym szczeblu (1719 r.). Kolegia odróżniały się od przykaszów jednoczesnym rozpatrywaniem i rozstrzygnięciem spraw, wyraźniej zarysowanymi kompetencjami, jednorodnością struktury organizacyjnej i zasad prowadzenia spraw. Jednym z następstw przekształceń administracyjnych było znaczne zwiększenie liczby organów państwa: z 357 (1698 r.) do 700 (1726 r.). Innowacje Piotra I zostały poddane częściowej korekcie przez jego następców w l. 1726-1730. Sformowany system zarządzania działał bez istotniejszych zmian do wprowadzenia etatów w 1763 r.¹²

¹¹ С.К., *Приказные дьяки XVII в.*, „Исторические записки” t. 1, Moskwa 1937, s. 220-239; tenże, *Приказные судьи XVII в.*, Moskwa - Leningrad 1946; Н.Ф. Демидова, *Бюрократизация государственного аппарата абсолютизма в XVII – XVIII вв.*, [w] *Абсолютизм в России (XVII – XVIII вв.)*, Moskwa 1964, s. 206-221; таж, *Служилая бюрократия в России XVII в. и ее роль в формировании абсолютизма*, Moskwa 1987; С.Б. Веселовский, *Дьяки и подьячие XV – XVII вв.*, Moskwa 1975; П.В. Седов, *Подношения в московских приказах XVII века*, „Отечественная история” 1996. № 1, s. 139-150; Б.Н. Миронов, *Социальная история России*, t. 2., Sankt Petersburg 1999, s. 200; Л.Ф. Писарькова, *Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века: эволюция бюрократической системы*, Moskwa 2007, s. 27-84.

¹² М.М. Богословский, *Областная реформа Петра Великого: провинция 1719-27 гг.*, Moskwa 1902; Ю.В. Готье, *История областного управления в России от Петра I до Екатерины II*, t. 1, Moskwa 1913; t. 2., Moskwa - Leningrad 1941; Л.А. Стещенко, К.А. Софроненко, *Государственный строй в России в первой четверти*

Car-reformator wstąpił na drogę organizacji autonomicznej, i niezależnej od wojskowej, służby cywilnej. Jej utworzenie było silnie reglamentowane: zamiast indywidualnych statutów podstawą działalności administracji stały się ogólnopaństwowe prawa. Do tekstu przysięgi urzędników wprowadzono punkt, zobowiązujący ich do działania tylko na podstawie instrukcji, ukazów i reglamentów. *Generalny reglament* z 1720 r. zawierał reguły funkcjonowania aparatu państwowego jako organizacji biurokratycznej: wprowadzał hierarchiczną podległość niższych organów wyższym, określał specjalizację i obowiązki wszystkich urzędników, ustanawiał korespondencję urzędową jako bezosobową formę kontaktów różnych instancji.

Piotr I dążył do wykreowania nowej biurokracji, sformowania stanu urzędniczego ze szlachty i zamknięcia dostępu do wyższych warstw administracji wychodząc z stanów nieuprzywilejowanych. *Tabela o rangach* z 1722 r. podzieliła wszystkich na służbie państwowej na trzy kategorie: wyższą (I-IV klasa), średnią (V-VIII klasa) i niższą (IX-XIV klasa), wprowadzono też kategorię służby kancelaryjnej, pozbawioną rang klasowych. Od XIV klasy osobom z „niebłagorodnym” pochodzeniem darowano szlachectwo osobiste, od VIII klasy – dziedziczne. Dla stanu szlacheckiego służba cywilna była tak samo obowiązująca, jak i wojskowa. U podstaw zasad awansowania w rangach położono wysługę lat. Do przygotowywania urzędników przy kolegiach i in. instytucjach wprowadzono stanowisko junkiera kolegiального (*kollegij-junkiera*), która odpowiadała XIV klasie. Młodzież szlachecka powinna zaczynać służbę cywilną od niższych stopni, ale nie od poniżającego dla szlachty tytułu „podjacego”, tylko od rangi klasowej. Sam termin „djak” jeszcze w 1717 r. został zniesiony, a naczelnik kancelarii zaczął się tytułować *sekretarzem*. Junkrzy kolegialni stanowili podstawowe źródło kształtowania kadr biurokracji – głównie stanowiska sekretarzy różnego szczebla.

Służba kancelaryjna, nie włączona do Tabeli o rangach, rekrutowała się głównie z raznoczyńców. Formalnie na ich drodze do rang klasowych, i związanego z nimi tytułu szlacheckiego, nie było przeszkód prawnych. Jednak przy efektywnie działającym systemie przygotowywania urzędników na stanowiskach junkrów kolegialnych, taki awans był raczej wyjątkiem niż regułą. W ten sposób została naruszona charakterystyczna dla XVII w. przechodność między niższymi i wyższymi stanowiskami, a powstały dwie odizolowane drogi służbowe – klasowa dla szlachty i kancelaryjna dla raznoczyńców. W stosunku do innych warstw społecznych władze starały się trzymać kursu, wyznaczonemu jeszcze przez ukaz z 1640 r. – dzieciom ze stanu duchownego i kupiectwa zakazywało się wstępować do służby cywilnej.

W rezultacie wprowadzenia Tabeli o rangach klasa rządząca otrzymała jednolitą strukturę; ustanowiono nowe reguły mobilności społecznej (*miestnicestwo* jako zasada wynoszenia do zaszczytów ostatecznie ustąpiła miejsca kompetentności służbowej); wzrosła zależność szlachty od władzy państwowej (ponieważ kariera i pełnienie obowiązków służbowych za wynagrodzenie wykluczało lub bardzo ograniczało inne

XVIII в., Москва 1983; Е.В. Анисимов, *Государственные преобразования и самодержавие Петра Великого в первой четверти XVIII в.*, Санкт Петербург 1997; М.В. Бабич, *Государственные учреждения XVIII в.: комиссия петровского времени*, Москва 2003.

źródła dochodów); zmieniała się organizacja szlachectwa, które od teraz urządzone było nie zgodnie z wewnątrzstanowymi podziałami, ale z rangą urzędniczą i przynależnością służbową – przynależnością do wojskowej, cywilnej lub dworskiej hierarchii. Wszystkie te cechy nowego porządku społecznego sprzyjały biurokratyzacji aparatu państwowego, koncentracji władzy w rękach elity rządzącej i samego imperatora.

Powołane przez Piotra I nowe instytucje w centrum i w terenie wymagały znacznego zwiększenia liczby urzędników. Od początku jego panowania elita rządząca zaczęła się kształtować na zupełnie innych zasadach, co doprowadziło do wyraźnej zmiany jej składu, różnorodności pod względem stanowym i wykształcenia. W Senacie, na czele kolegiów i guberni znajdowali się zarówno przedstawiciele utytułowanych rodów, jak i ludzie nieznacznego pochodzenia, wchodzący do bliskiego otoczenia cara i cieszący się jego specjalnym zaufaniem. Kadry centralnej i terenowej administracji w znacznej mierze kompletowano z przedstawicieli szlachty urzędniczej (*szużiłoj*), zwolnionej ze służby wojskowej. Do połowy XVIII w. byli wojskowi stanowili 35% urzędników. Ich przewaga na stanowiskach cywilnych wyższego i niższego szczebla zachowała się do końca stulecia. W ten sposób biurokracja formowała się z osób, które nie miały doświadczenia praktycznego i nie znały niuansów prowadzenia spraw państwowych. Pozostawali oni w silnej zależności od działania ich kancelarii, rola których stale wzrastała.

Źródłem kompletowania służby kancelaryjnej byli w pierwszej kolejności ludzie przykazowi i ich potomkowie. Praca kancelaryjna była dla nich dziedzicznym obowiązkiem, od którego nie mogli się uchylać. Ukaz z 1755 r. zakazywał przyjmowania ich do jakiegokolwiek innej służby. Władze starały się pogłębić różnice między kancelarystami i urzędnikami - szlachtą. W 1754 r. służbie kancelaryjnej zakazano posiadania majątków ziemskich, a w 1758 r. – kupowania chłopów. Jednocześnie władze podtrzymywały uprzywilejowany status tej grupy, oddzielając ją od mass ludności podatkowej. W 1737 r. zezwolono na przyjmowanie na służbę dzieci duchowieństwa, ale ukazami z 1738, 1744 i 1745 r. zabroniono dzieciom kupców, wolnych chłopów (*czarnososznyje*) i innym osobom ze stanów podatkowych. Jednak, bez względu na wszelkie ograniczenia, przenikanie do grupy kancelarystów przedstawicieli innych stanów nie ustało. Tym niemniej, do połowy XVIII w. służba kancelaryjna stanowiła stabilną grupę społeczną, dostatecznie wyraźnie odgradzoną od innych podatkowych i niepodatkowych kategorii ludności.

Piotrowi I nie udało się także przewyciężyć uprzedzenia szlachty do służby cywilnej. Oni z wielką niechęcią oddawali swoje dzieci na służbę w charakterze junków kolegialnych. Aby zapełnić te wakaty, władze czasem stosowały skrajne środki i przeprowadzało przymusowe nabory. Dlatego w 1724 r. wydano ukaz, potwierdzający prawo o szlacheckim charakterze stanowiska sekretarza, ale jednocześnie pozwolił Senatowi wprowadzać na stanowiska sekretarzy najbardziej kompetentnych służących kancelaryjnych, którzy tym samym wchodzili do stanu pierwszego. Było to ustępstwo wobec nieszlacheckich warstw biurokracji celem nagrodzenia najbardziej doświadczonych i zasłużonych jej przedstawicieli. W konsekwencji ukazem z 1740 r. zalecano na przyszłość przyjmować szlachciców do nauki prowadzenia spraw przykazowych tylko na ich życzenie, a nie pod przymusem. Do połowy XVIII w. przyjmo-

wanie kancelarystów do służby sekretarskiej stało się powszechną praktyką i z nagrody przekształciło się w regularny etap służby.

Władze stale starały się podwyższyć poziom wykształcenia urzędników. W 1714 r. wyszedł ukaz o obowiązku nauki dzieci podjacych, djaków i szlachty w rangach przykazowych, zabraniający im ożenku bez świadectwa o ukończeniu szkoły. W 1721 r. utworzono dla nich specjalne instytucje oświatowe, w których uczyli arytmetyki, geometrii i prowadzenia korespondencji. Obowiązek nauki rozciągał się także na młodzież szlachecką. Przywileje w karierze urzędniczej poza absolwentami szkół dla junkrów kolegialnych przysługiwały osobom, które ukończyły uczelnie wojskowe i cywilne (zagraniczne uniwersytety, gimnazjum przy akademii nauk, korpus kadetów, akademię morską i in.), co gwarantowało im szybkie awanse.

Jednak większość służących w aparacie państwowym w połowie XVIII w. nie miała specjalistycznego przygotowania zawodowego. W 1755 r. urzędników z wyższym wykształceniem było jedynie 1,1%, ze średnim – 19,3%, z podstawowym i domowym – 80,6%. W warunkach skrajnie niskiego stopnia piśmienności ludności było bardzo trudno zapelnąć kadry liczne kancelarie różnorodnych instytucji. Dlatego władze zmuszone były, z jednej strony włączać przykazowych do służby cywilnej, a z drugiej – dopuszczać do kasty kancelarystów wciąż nowe warstwy ludności, włącznie z ludźmi ze stanów podatkowych. Dla tych ostatnich służba była szczególnie pociągająca, jako że uwalniała od płacenia podatków i służby wojskowej, a w sprzyjających okolicznościach dawała możliwość wejścia do stanu szlacheckiego.

W 1755 liczba osób, zatrudnionych w administracji, osiągnęła 12 tys. (wśród nich 38% urzędników klasowych i 62% kancelarystów). Władzom, bez względu na wszelkie starania, nie udało się sformować „czysto-” szlacheckiej biurokracji. W tym czasie udział szlachty w aparacie państwowym stanowił 22%, resztę stanowiły stany nieuprzywilejowane. Urzędnicy pochodzący ze szlachty dziedzicznej zajmowali z reguły nieliczne wyższe (I-IV klasa) i średnie (V-VIII klasa) stanowiska, gdzie stanowili odpowiednio 88% i 77%; wśród urzędników IX-XIV klasy szlachty było 34%, wśród służby kancelaryjnej – 4%.

Za Piotra I zaszły istotne zmiany w systemie opłacania osób na służbie cywilnej. W 1714 r. zniesiono nadziały ziemi (*pomiestnyje oktady*) dla wszystkich ludzi na służbie, a w następnym roku ogłoszono wprowadzenie wypłat pieniężnych, jako jedyne go wynagrodzenia, wielkość którego określało prawo i nie zależała od woli zwierzchnika. W rezultacie wzrosła bezpośrednia zależność urzędników od „władzy zwierzchniej”, a także znikło powiązanie służby z władaniem ziemią. Jednak deklarowana przez władze zasada zapłaty pieniężnej za pracę stale była naruszana. Z powodu braku środków regularna wypłata wynagrodzenia była niemożliwa. W warunkach wojennych wielu urzędników, w odróżnieniu od oficerów, nie otrzymywało pieniędzy całymi latami, niektórzy z nich uznali więc sami, co znaczy wynagrodzenie ze skarbu. Sytuację urzędników pogarszała inflacja, ponieważ za Piotra I rubel stracił na wartości dwukrotnie. Ponadto władze nierzadko nakładały na nich daniny na potrzeby wojenne.

To zmuszało urzędników do szukania dodatkowych źródeł dochodów. W czasie panowania cara-reformatora „lichaimstwo” osiągnęło niespotykane wcześniej rozmiary. Rozwojowi korupcji sprzyjało osłabienie „poczucia prawa” w społeczeństwie

i jawny upadek moralności urzędników. Przy czym nadużycia urzędników kancelaryjnych, często nie posiadających innych środków do życia, były znikome w porównaniu z tymi, na które pozwalali sobie przedstawiciele władz wyższych. Rozmach przestępstw urzędniczych był wprost proporcjonalny do statusu dygnitarza. Władze starały się walczyć z tą „zakorzenioną chorobą”. Ukazami z 1714, 1715 i 1720 r. okradanie skarbu (*kaznokradstwo*) zostało zakwalifikowane do przestępstw państwowych. Wszystkie dochody urzędników, poza wynagrodzeniem, uznano za bezprawne, dla winnych przewidywano surowe kary, ze śmiercią włącznie. Niemało urzędników zapłaciło za swoje „grzechy” karierą, majątkiem i życiem. Jednak powstrzymanie nawały nadużyć tylko przy pomocy surowych środków było niemożliwe.

W pierwszej połowie XVIII w. stan rosyjskich urzędników przeszedł istotne ewolucyjne zmiany. Wyższe i średnie warstwy administracji cywilnej, składające się z przedstawicieli szlachty, zaczynają formować się w grupę biurokracji. Niższa warstwa, zachowując swoje uprzywilejowane położenie w porównaniu z ludnością podatkową, na gruncie prawa oddziela się od stanu pierwszego. Jednocześnie służba cywilna jeszcze zachowuje swój charakter stanowy z powodu obowiązkowości dla szlachty i ścisłego związku ze służbą wojskową.

Przekształcenia Piotr I pod wieloma względami nie odpowiadały poziomowi rozwoju społeczeństwa, ekonomicznym możliwościom kraju, tradycjom rosyjskiej państwowości. Reformatorom udało się osiągnąć jedynie zewnętrzne podobieństwo nowych organów administracyjnych z europejskimi wzorcami. Wraz z wprowadzeniem systemu kolegiów korespondencja służbowa, podobnie jak w Szwecji, stała się podstawowym sposobem wzajemnego oddziaływania organów centralnych i terenowych. Jednak przy ogromnych odległościach, złych drogach, złożonym systemie prowadzenia spraw i stałym braku służby kancelaryjnej taki sposób zarządzania wyróżniał się niską efektywnością. Ponadto, nieprzygotowanie zasadniczej masy ludności do radykalnych reform było potęgowane przez niechętny stosunek samej biurokracji do realizacji nowego kursu władz. Wzrost wymagań wobec urzędników, komplikacja funkcji administracyjnych oraz wyraźny wzrost korespondencji pod wieloma względami pozbawiły urzędników bodźców do ochoczej i sumiennej służby. Włożywszy na biurokratów ciężkie i nieograniczone obowiązki, car pozbawił ich gwarantowanych nadziałów ziemi i nie zapewnił w zamian stabilnego systemu wynagrodzeń a jednocześnie wyjął spod prawa wszelkie formy materialnego wynagrodzenia na koszt ludności. Pasywny sprzeciw urzędników hamował proces reform i stępiał radykalizm planowanych nowych inicjatyw.

Za Piotra I pogłębiły się różnice w statusie centralnej i terenowej biurokracji. Wśród urzędników stołecznych urzędów nasiliła się tendencja do wewnętrznej polaryzacji, czemu sprzyjało wdrożenie w kolegiach zasady obsadzania stanowisk w korelacji z Tabelą o rangach, wyższa niż na prowincji wysokość wynagrodzenia i wnikliwsza kontrola ze strony odpowiednich organów. Inna sytuacja powstała w terenie. Odejście od poprzedniego systemu rotacji kadr, wprowadzenie bezterminowej służby władz gubernialnych, zakazanie ludności w 1700 r. zwracania się z petycjami bezpośrednio do cara doprowadziły do osłabienia nadzoru nad administracją. Miejskowa biurokracja integrowała się w stosunkowo zamknięte grupy społeczne, połączone rodzinnymi

i służbowo-patronalnymi więzami, słabą zależnością od materialnego zabezpieczenia państwowego, kryminalną działalnością w celu uzyskania bezprawnych dochodów i prawie zupełną bezkarnością za przestępstwa służbowe.¹³

3. Od lat 60-ch XVIII do początku XIX wieku – biurokracja urzędnicza

Rozkwit absolutyzmu za panowania Katarzyny II towarzyszył szeregowi kolejnych przekształceń administracyjnych. Wprowadzenie w 1763 r. nowych etatów nie wniosło zasadniczych zmian do organizacji aparatu państwowego. Jednocześnie prawo to zreformowało Senat, kolegia podzieliło na departamenty, zunifikowało strukturę terenowych organów władzy, co sprzyjało pogłębieniu specjalizacji organów i dalszej biurokratyzacji systemu zarządzania. Rezultatem reformy gubernialnej z 1775 r. było rozbitcie guberni przy jednoczesnej likwidacji prowincji, decentralizacja władzy administracyjnej, likwidacja większości kolegiów i przekazanie znacznej części funkcji władz centralnych na poziom gubernialny, powołanie systemu sądów lokalnych – zarówno ponadstanowych, jak i stanowych z wybieralnymi przewodniczącymi, wyraźne zwiększenie liczby urzędów terenowych z 700 (1726 r.) do 3700 (1796 r.).¹⁴

W drugiej połowie XVIII w. władze wciąż doświadczały kłopotów z obsadzeniem licznych stanowisk służbowych. Zgodnie z etatami z 1763 r. urzędnicy cywilni zostali podzieleni na 4 kategorie: 1) urzędnicy; 2) służba kancelaryjna; 3) niższa służba (stróże, żołnierze, strażacy i in.; 4) specjaliści (lekarze, architekci, inżynierowie górnictwa i in.). Wzrost liczby urzędów doprowadził do stopniowego wzrostu liczebności biurokracji, przede wszystkim jej niższej warstwy. W 1796 r. ludzie zatrudnionych w pierwszych dwóch kategoriach było 21,3 tys. (74% klasowych urzędników, 26% kancelarystów). *Manifest o swobodzie szlachectwa* z 1762 r. zniósł obowiązek służby szlachty i stworzył podstawy pod nowy etap polityki państwa na niwie formowania składu biurokracji. Wielu wojskowych niezwłocznie skorzystało z darowanej wolności i zrezygnowało ze służby.

Jednak epoka absolutnej „swobody” pierwszego stanu trwała niedługo. Katarzyna II dążyła do umocnienia roli szlachty w strukturach władzy na gubernialnym i powiatowym poziomie. Celem powołania równoległej administracyjnej sieci szlacheckich korporacyjnych organizacji caryca wyszła na przeciw żądaniom stanu pierwszego nadaniu jemu samorządu. Zgodnie z ustawą o reformie gubernialnej z 1775 r. zmieniono porządek kompletowania etatów organów terenowych. Odtąd caryca mianowała

¹³ Н.Ф. Демидова, *Бюрократизация государственного аппарата...*, s. 222-238; С.М. Троицкий, *Русский абсолютизм и дворянство в XVIII в.: формирование бюрократии*, Moskwa 1974; А.Н. Медушевский, *Утверждение абсолютизма в России: сравнительное историческое исследование*, Moskwa 1994, s. 191-290; Л.Ф. Писарькова, *От Петра I до Николая I: политика правительства в области формирования бюрократии*, „Отечественная история” 1996, № 4, s. 29-34; таż, *Государственное управление России...*, s. 85-343; Д.О. Серов, *Строители империи: очерки государственной и криминальной деятельности сподвижников Петра I*, Nowosybirsk 1996; Б.Н. Миронов, dz. cyt., s. 164, 200, 206; Д.А. Редин, *Административные структуры и бюрократия Урала в эпоху петровских реформ*, Jekaterynburg 2007, s. 575, 586-587.

¹⁴ В. Григорьев, *Реформа местного управления при Екатерине II (Учреждение о губерниях 7 ноября 1775 г.)*, Sankt Petersburg 1910; Ю.В. Готье, dz. cyt.; И. де Мадариага, *Россия в эпоху Екатерины Великой*, Moskwa 2002, s. 76-112, 439-463; Н.В. Середя, *Реформа управления Екатерины Второй: источниковедческое исследование*, Moskwa 2004.

tylko wyższych urzędników w guberni (namiestników, gubernatorów i wice-gubernatorów). Obsada pozostałych stanowisk zależała od woli lokalnego kierownictwa lub od szlacheckich wyborów stanowych. Przedstawiciele szlachty byli mianowani na różne sądowe i administracyjne stanowiska, zarówno na gubernialnym jak i powiatowym szczeblu (przewodniczącego zwierzchniego sądu ziemskiego, powiatowego marszałka szlachty, ziemskiego *isprawnika* i in.).

Tym samym szlachecki charakter miejscowej biurokratyzacji został umocniony powierzeniem szlachcie szeregu stanowisk wybieralnych. Przy szacowaniu głosów brano pod uwagę cenzus majątkowy kandydatów. Jeśli wcześniej klasa urzędnicza rekrutowała się kosztem dymisjonowanych oficerów, posiadających niewielkie majątki, to teraz sytuacja się zmieniła. Prawo udziału w wyborach przysługiwało tylko posiadaczom majątków, a na kandydować mogły jedynie osoby z rangą przynajmniej ober-oficerską i określonym dochodem rocznym. Zamykało to drogę do tych stanowisk kancelarystom, którzy wysłużyli szlachectwo osobiste. „Żałowannaja gramota dworjanstwu” z 1785 r. przekształciła prawo szlachty do zajmowania stanowisk wybieralnych w obowiązek. Tym sposobem szlachta w znacznym stopniu zachowała charakter stanu służącego (*służiłogo*).

W tym czasie władze rozstrzygając kwestie kadr kancelaryjnych było zmuszone przeorientować się na nieszlacheckie warstwy ludności i poszerzyć możliwości awansowania raznoczyńców. Po manifestie o swobodzie szlachty z 1762 r. od razu wydano ukaz o mianowaniu sekretarzy tylko z grona „*prikaznosłużitielej*”, co legalizowało powszechnie panującą praktykę. Ukaz z 1779 r. poszerzył krąg rekrutacji o osoby ze stanu duchownego i kupieckiego, oraz wyzwolonych chłopów. Celem tego posunięcia było utworzenie dostatecznie dużego kontyngentu kandydatów do obsady stanowisk państwowych i zabezpieczyć kancelarie od przenikania do nich osób stanów podatkowych. Jednak służby kancelaryjnej i tak wręcz katastroficznie brakowało, a prawne zakazy często nie były uwzględniane przez miejscowe władze. Ostatecznie, już za Pawła I, ukazem z 1798 r. dostęp do służby cywilnej otrzymały wszelkie warstwy społeczeństwa, poza chłopami pańszczyźnianymi.

Katarzyna II, podobnie jak i jej poprzednicy na tronie, dbali o podwyższenie poziomu wykształcenia ludzi na służbie państwowej. Na podstawie manifestu z 1762 r. szlachta otrzymała prawo nauczania swoich dzieci w dowolnej szkole, zarówno w Rosji jak i za granicą. Jednak wykształcona część biurokracji była nadal nieliczna, z reguły, należała do wyższej, elity rządzącej. Zasadnicza masa urzędników w dalszym ciągu składała się z dymisjonowanych oficerów, którzy nie przygotowywali się do służby cywilnej, nie posiadali specjalistycznego wykształcenia i niezbędnego doświadczenia. Po reformie gubernialnej z 1775 r. w związku z wyraźnym zwiększeniem liczby ludzi na służbie w ich szeregach znalazło się wiele przypadkowych osób, nieprzygotowanych do pełnienia swoich obowiązków. W służbie znaleźli się więc zarówno absolwenci europejskich uniwersytetów, jak i zupełnie niepiśmienni urzędnicy. Pod tym względem wiek XVIII znacząco różnił się od poprzedniego, gdy poziom wykształcenia ludzi na służbie państwowej był zasadniczo podobny, a przypadki niepiśmiennych podjaczych, a tym bardziej djaków, było niemożliwe.

Według etatu z 1763 r. powszechnie wprowadzono obowiązkowe wynagrodzenie pieniężne, podwojono wypłaty dla urzędników (szczególnie wyższych i średnich rang władz centralnych) i wprowadzono nowe podatki na ich utrzymanie. Ten środek sprzyjał polepszeniu położenia materialnego urzędników. Co prawda, dla bogatej i częściowo średniej szlachty, znajdującej się na służbie państwowej, wynagrodzenie było jedynie uzupełnieniem podstawowych dla nich dochodów z majątków. Ale dla kancelarystów i urzędników, nie posiadających własności ziemskich, było podstawowym środkiem utrzymania. Na „górze” liczone na to, że wprowadzenie rządowego wynagrodzenia i zaostrożająca się za panowania Katarzyny II walka z przestępstwami służbowymi położy kres „lichomilstwu”. Rzeczywiście, w latach 60-ch nadużyć na służbie było mniej, ale władzom nie udało się ostatecznie wykorzenić korupcji.

Przeprowadzenie reformy gubernialnej z 1775 r. wymagało znacznego zwiększenia wydatków na utrzymanie aparatu państwowego. Jednak wzrost wysokości asygnat nie odbił się na wysokości wynagrodzenia urzędników. Rządowe wynagrodzenie zasadniczo zachowało wysokość, ustaloną etatami z 1763 r. Jedynie niektórym kategoriom służących wypłaty wzrosły lub, przeciwnie, zmniejszyły się. W drugiej połowie lat 80-ch status materialny urzędników znacznie się pogorszył w związku z podniesieniem cen i jednoczesnym upadkiem kursu asygnat, którymi wypłacano wynagrodzenie. Sprzyjało to wzrostowi skali przestępstw urzędniczych. W końcu panowania Katarzyny II pojawiła się nowa forma nadużyć – system korupcji kolektywnej. Prawo było łamane już nie przez pojedynczych urzędników w sekrecie przed kolegami, ale przez wszystkich pracowników urzędu, którzy za siebie ręczyli i ukrywali nawzajem swoje czyny przed rewizorami.¹⁵

4. Koniec XVIII – pierwsza połowa XIX wieku – apogeum biurokratyzacji

Liczne reformy Katarzyny II zostały skorygowane przez Pawła I, który dążył do centralizacji i biurokratyzacji aparatu państwowego, czego przejawem było poszerzenie zakresu działalności i rozbudowanie struktury Senatu, zwiększenie roli prokuratorów generalnych (*gienerał-prokuratorow*), przywróceniu zlikwidowanych kolegiów, zniesieniu stanowisk namiestników, zmniejszeniu ilości guberni i powiatów oraz funkcjonujących na tych szczeblach urzędów i ich etatów, likwidacji sądów stanowych, zniesieniu wybieralnych organów szlacheckich.

Aleksander I przywrócił prawie wszystkie organy administracji terenowej i sądownictwa, a także wybieralne organy stanowe, powołane przez Katarzynę II, ale jednocześnie kontynuował centralistyczną politykę Pawła. Za jego panowania powołano nowe wyższe organy państwa – Komitet Ministrów (1802 r.), Komitet Finansów (1806 r.), Radę Państwową (1810 r.), a Senat przekształcono w wyższy organ wymiaru sprawiedliwości i nadzoru (1801-1803). W toku reform 1802-1811 kolegia zastąpiono ministerstwami, nastąpiło przejście do zasady monarchizmu, zunifikowano organizację, działalność i system kancelaryjny wszystkich resortów, uregulowano sposoby i cha-

¹⁵ Н.Ф. Демидова, *Биурократизация государственного аппарата...*, s. 238–242; Л.Ф. Писарькова, *От Петра I до Николая I...*, s. 34–38; таж, *Государственное управление России...*, s. 344–528; Б.Н. Миронов, *dz. cyt.*, s. 200; И.В. Фаизова, *«Манифест о вольности» и служба дворянства в XVIII столетии*, Moskwa 1999.

rakter wzajemnych oddziaływań jednostek wchodzących w ich skład. Od teraz aparat centralny każdego ministerstwa z jego agendami terenowymi stanowił jeden resort z własnym porządkiem administracyjnym, etatem, budżetem i własnym podziałem administracyjnym (okręgami resortowymi). W terenie umocnił się liniowy system władzy – wszystkie organy i samodzielni funkcjonariusze państwowi (poza namiestnikami i generał-gubernatorami) zostali przydzieleni do odpowiednich resortów.

Swoje apogeum biurokratyczna centralizacja osiągnęła w drugiej ćwierci XIX w. za Mikołaja I. Polegał on na skoncentrowaniu mnóstwa funkcji decyzyjnych i wykonawczych w organach wyższych i centralnych, na ich szczegółowym nadzorowaniu spraw prowadzonych przez administrację terenową, papierkowej mitrędze. Całym gałęziom zarządu nadano organizację wojskową – górnicza i leśna służba, komunikacja i in. W poszczególnych resortach ściśle reglamentowano porządek prowadzenia spraw – rejestracja, obieg dokumentu w ministerstwie, rewizja, sprawozdawczość. Zwieńczeniem szczytów aparatu państwowego była Własna JCM Kancelaria, która łączyła imperatora z wszystkimi organami w kwestiach głównych kierunków polityki wewnętrznej.¹⁶

Władze w sposób priorytetowy przywiązywały znaczenie do kwestii kadrowych a w jeszcze większym stopniu starły się kontrolować formowanie warstwy biurokracji w całości. W 1832 r. car zatwierdził „Prawo o służbie cywilnej”, w które kodyfikowało wszelkie odnośne przepisy. W l. 1846-1858 przy I wydziale Własnej JCM Kancelarii działał departament inspektorski służby cywilnej, który prowadził sprawy awansowania w rangach, mianowania i zwalniania urzędników pierwszych czterech klas. Jednak koncentracja w jednym resorcie wszelkich kwestii kadrowych miała swoje braki, przede wszystkim znacznie zwiększyła rozmiary korespondencji kancelaryjnej. Dlatego departament inspektorski trzeba było zlikwidować w powrócić do poprzedniej praktyki.

Trudy wojskowej profesji i możliwość zajmowania stanowisk z wyboru w pierwszej połowie XIX w. czyniły służbę cywilną przyjemniejszą dla szlachty. Pozwoliło to władzom przyjąć twardą pozycję wobec przedostawianiu się ludzi do średnich i niższych warstw kasty urzędniczej. Podstawowym instrumentem polityki kadrowej stała się system awansowania w rangach (*czynoproizwodstwa*). Komplikacja zadań zarządu państwowego wymagała podniesienie kwalifikacji, poziomu kompetencji i wykształcenia funkcjonariuszy. W 1809 r. wydano ukaz o możliwości otrzymania rang VIII (kolegialnego asesora) i V (radcy stanu) klasy tylko przez osoby z wykształceniem uniwersyteckim lub zdaniu egzaminu przed specjalną komisją. Ukaz obowiązywał do przyjęcia w 1834 r. „Ustawy o porządku awansowania w rangach w służbie cywilnej”, która podzieliła wszystkich urzędników na trzy rodzaje: I.) z wyższym wykształceniem; II.) ze średnim wykształceniem; III.) osoby, które ukończyły szkoły podstawowe

¹⁶ М.В. Ключков, *Очерки правительственной деятельности времени Павла I*, Петроград 1916, s. 143–480; П.А. Зайончковский, *Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в.*, Москва 1978; Н.П. Ерошкин, *Крепостническое самодержавие и его политические институты. (Первая половина XIX века)*, Москва 1981; М.М. Сафонов, *Проблема реформ в правительственной политике России на рубеже XVIII – XIX вв.*, Ленинград 1988, s. 203–235; С.В. Мироненко, *Самодержавие и реформы: политическая борьба в России в начале XIX в.*, Москва 1989, s. 28–60.

lub odebrały wykształcenie domowe. Urzędnikom III kategorii przysługiwała możliwość nabycia praw dwóch pierwszych kategorii po zdaniu odpowiednich egzaminów. Dla każdej kategorii ustanowiono różne okresy wysługi rang. Takie regulacje sprzyjały podniesieniu poziomu wykształcenia funkcjonariuszy aparatu państwowego. W połowie XIX w. urzędników z wyższym wykształceniem było 29,4%, ze średnim – 36,9%, z podstawowym – 33,7%.

Celem tej ustawy było także ustanowienie pułapu kariery raznoczyńców i wychodźców ze stanów podatkowych. Mikołaj I podjął działania mające na celu usunięcie z szeregów biurokracji „obcych elementów”. W 1827 r. zatwierdził prawo oznaczające odwrót władz o zasady ponadstanowości. Wszyscy pracownicy kancelaryjni, zależnie od pochodzenia, dzielili się na 4 rodzaje: 1) szlachta dziedziczna, 2) dzieci szlachty osobistej, kupców I gildii, popów i djaków¹⁷, 3) dzieci przykazowych, uczonych i artystów, bez rang klasowych, 4) kupcy II i III gildii, osoby ze stanów podatkowych. Odtąd zakazano przyjmowania do służby cywilnej osób zaliczonych do 4-go rodzaju. Tym samym zasadniczym źródłem formowania kadr niższej warstwy biurokracji stało się środowisko kancelarystów, które do tego czasu stanowiło już dostatecznie liczną warstwę, aby zapełniać wakaty poprzez naturalne awansowanie.

Za panowania Mikołaja I wynikła kwestia zniesienia przestarzałej „Tabeli o rangach”, która przeszkadzała w racjonalnym dysponowaniu kadrami. Jednak „na górze” nie zdecydowano się na gruntowną reformę i wkroczone na drogę korekt piotrowego prawodawstwa w kierunku ograniczenia dostępu do stanu szlacheckiego poprzez awanse w rangach. Manifest z 1845 r. ogłosił przyznawanie osobistego szlachectwa we wszelkich rodzajach służb wraz z rangą IX klasy, prawo na dziedziczne szlachectwo dawała ranga majora (VIII klasa) w służbie wojskowej lub ranga radcy stanu (V klasa) w cywilnej. Urzędnikom od X do XIV klasy przysługiwała uprzywilejowana kategoria honorowych obywateli. Ukaz z 1856 r. uwarunkował prawo na otrzymanie szlachectwa dziedzicznego w służbie wojskowej od rangi pułkownika (VI klasa), a w cywilnej – rangi rzeczywistego radcy stanu (IV klasa).

Reforma ministerialna, wzrost biurokratyzacji aparatu państwowego w pierwszej połowie XIX w. spowodowały szybkie zwiększenie ilości urzędników. W 1857 r. było ich 119,3 tys. (z czego 74% klasowych urzędników i 26% kancelarystów). Wyższa biurokracja (I-IV klasa) liczyła jedynie 857 osób, tj. mniej niż 1% ogółu. Zdecydowana większość elity rządzącej należała do stanu szlacheckiego. W 1853 r. szlachty dziedzicznej wśród: członków Rady Państwowej było 98,2%, ministrów i głównozarządzających – 100%, senatorów – 94,6%, towarzyszy ministrów i dyrektorów departamentów – 86,4%. Wielu z nich posiadało wielkie majątki ziemskie, przynoszące solidny dochód. Ziemianie stanowili wśród: członków Rady Państwowej 92,7%, ministrów i głównozarządzających – 94,4%, senatorów – 72,7%, towarzyszy ministrów i dyrektorów departamentów – 63,6%. Do tej grupy biurokracji należało terenowe wyższe zwierzchnictwo, władza którego w pierwszej połowie XIX w. znacznie wzrosła. Prawo z 1837 r. ogłosił gubernatora „gospodarzem gubernii”. W 1853 r. wszyscy gubernatorowie byli szlachcicami dziedzicznymi, a 63,1% z nich posiadała majątki ziemskie. Nie

¹⁷ Tu w znaczeniu służby cerkiewnej [przyp. red.].

przeszkadzało to im w pełnej mierze wykorzystywać oddalenie od Petersburga i swoją pozycję służbową dla pomnożenia własnych dochodów.

Koszty utrzymania ogromnej rzeszy urzędników były ciężkim brzemieniem na budżecie państwa. Władze nie miały możliwości systematycznie podnosić jej wynagrodzeń odpowiednio do inflacji. Wynagrodzenie urzędników klasowych zawierało poza wypłatą (ok. 38%), dopłaty stołowe (ok. 37%) i kwaterowe (25%). Urzędnicy czterech wyższych klas jak na warunki rosyjskie uchodzili za ludzi bogatych, dochód urzędników klas V-VIII zapewniał im średni poziom życia „szlachetnie urodzonego (błagorodnego) człowieka”. Jednak urzędnicy klas IX-XII i kancelaryści znajdowali się już w innej sytuacji socjalnej, ponieważ otrzymywali nieporównanie mniejsze uposażenie.

Wśród elity biurokratycznej bardzo mało było konkretnie myślących działaczy państwowych, uświadamiających sobie konieczność zmian i reform. Monarchię Mikołaja I nie przypadkiem nazywano „wojskowo-biurokratyczną”. W 1853 r. generałowie stanowili wśród: członków Rady Państwowej 48,2%, ministrów i głównozarządzających – 55,6%, senatorów – 31,2%, gubernatorów – 51,7%. „Nędza umysłowa” panowała nie tylko w wyższych sferach władzy, ale i na drugorzędnych stanowiskach. Szczególnie była zauważalna na poziomie gubernialnym. Jeśli urzędnicy petersburscy mimo wszystko wyróżniała się dostatecznym poziomem kwalifikacji, to gubernatorowie, poza rzadkimi wyjątkami, byli ludźmi słabo orientującymi się w zagadnieniach administracji terenowej. Elita rządząca raczej nie wyróżniała się wykształceniem. W 1853 r. wykształcenie wyższe posiadało 18,2% członków rady państwowej, 22,2% ministrów i głównozarządzających, 24,5 senatorów, 30,4% towarzyszy ministrów i dyrektorów departamentów, 18,8% gubernatorów.

Tym niemniej, właśnie w tym okresie wśród urzędników zaczęło się formować środowisko tzw. oświeconych (lub liberalnych) biurokratów, których łączyła wspólnota poglądów na cele przyszłych przemian. Krystalizowanie się ich programu reform przebiegało w ścisłym powiązaniu z liberalnymi nastrojami społecznymi. Ludzie ci skłaniali się ku ideom francuskiego Oświecenia, optując za polepszeniem bytu ludu, nadaniem swobód obywatelskich, legalizmem, wdrożeniem do systemu biurokratycznego zasad racjonalnego zarządzania.¹⁸

5. Druga połowa XIX wieku – biurokracja postreformatorska

W trakcie tzw. *wielkich reform* Aleksandra II powołano terenowe organy samorządu ziemskiego i miejskiego, wprowadzono nowe zasady ustroju sądów, przeprowadzono decentralizację działalności ministerstw i poszerzono pełnomocnictwa ich agend terenowych. Wiodącą rolę w przekształcaniach odegrała grupa oświeconych

¹⁸ H.J. Torke, *Das russische Beamtentum in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*, „Forschungen zur osteuropäischen Geschichte” 1967, t. 13, s. 7-345; П.А. Зайончковский, *Правительственный аппарат...*; Л.Ф. Писарькова, *От Петра I до Николая I...*, s. 38-42; Б.Б. Дубенцов, С.В. Куликов, *Социальная эволюция высшей царской бюрократии во второй половине XIX – начале XX в. (Итоги и перспективы изучения)*, [w] *Проблемы социально-экономической и политической истории России XIX – XX веков*, Sankt Petersburg 1999, s. 74-82; Б.Н. Миронов, dz. cyt., s. 200, 206, 207; И.В. Ружицкая, *Просвещенная бюрократия (1800–1860-е гг.)*, Moskwa 2009.

biurokratów, wielu z których zajmowało wpływowe stanowiska we władzach. Przy wypracowywaniu kursu polityki władze zaczęły w większym niż dotychczas stopniu liczyć się z opinią społeczną. Następnie jednak wiele z innowacji podległo korekcie w duchu konserwatywnym. W okresie „kontreform” Aleksandra III oświeceni biurokracji zostali odsunięci we władzach na drugi plan, a w działalności systemu zarządzania państwem znów nasiliły się tendencje centralizatorskie, ograniczono samodzielność instytucji ziemskich i miejskich a do walki z ruchem rewolucyjnym poszerzono prawa organów administracyjno-policyjnych i sądowych.¹⁹

Polityka wzmocnienia władzy państwowej wymagał dalszego powiększenia aparatu biurokratycznego. Samodzierżawie jak dawniej starało się kontrolować nominacje i przemiany służbowe urzędników. W 1894 r. utworzono wydział inspektorski w ramach Własnej JCM Kancelarii, pełnomocnictwa którego były szersze, niż inspektorskiego departamentu służby cywilnej działającego w latach 1846-1858. Jednak i ta próba centralizacji zarządzania kadrami zakończyła się niepowodzeniem, i już w roku następnym kompetencje tej komórki zostały znacznie ograniczone. „Na górze” niejednokrotnie rozważano kwestię zniesienia cenzusu stanowego przy przyjmowaniu na służbę państwową. Jednak władze aż do początku rewolucji 1905 r. nie zdecydowały się na to posunięcie.

Do roku 1897 ilość urzędników wzrosła do 114,5 tys. (z czego 70% urzędników klasowych a 30% kancelarystów). Do końca XIX w. wzrósł poziom profesjonalizmu i wykształcenia: urzędników z wykształceniem wyższym było 39,5%, średnim – 22,8%, podstawowym – 37,7%. Równoległe do administracji państwowej rozrastał się aparat samorządu terytorialnego. Już w 1880 r. w ziemstwach 34 guberni i dumach miejskich 50 guberni europejskiej części Imperium zatrudniano ok. 140 tys. osób, tj. więcej niż w tym czasie w administracji „koronnej” całego Imperium bez Królestwa Polskiego i Finlandii (129 tys.). W 1912 r. na służbie w ziemstwach i samorządach miejskich pozostawało 195 tys. osób. Konflikty między rządowymi i samorządowymi organami władzy na szczeblu terenowym wywoływały silne niezadowolenie w kręgach rządowych.

Liczebność urzędników I-IV klasy od połowy XIX w. zwiększyła się kilkakrotnie by w 1903 r. wynieść 3653 osoby. Na początku XX w. w dalszym ciągu osoby na wyższych stanowiskach głównie pochodziły ze szlachty dziedzicznej. Jednak w drugiej połowie XIX w. wśród nich znacznie zmniejszyła się ilość posiadaczy ziemskich, co odzwierciedlało utratę przez szlachtę swoich poprzednich pozycji ekonomicznych i politycznych. W okresie 1853-1903 udział właścicieli ziemskich w Radzie Państwowej zmniejszył się z 92,7% do 56,8%, wśród ministrów i głównozarządzających – z 94,4% do 58,8%, senatorów – z 72,7% do 48%, towarzyszy ministrów i dyrektorów departamentów – z 63,6 do 30,8%. Jedynie wśród gubernatorów udział ziemian trochę wzrósł – z 65,1 do 70,8%. Jednocześnie w tym półwieczu wyraźnie wzrosła liczba dygnitarzy z wyższym wykształceniem: wśród członków Rady Państwowej – z 18,2 do 71,1%, ministrów i głównozarządzających – z 22,2 do 70,6%, senatorów – z 24,5 do 94,5%, to-

¹⁹ П.А. Зайончковский, *Российское самодержавие в конце XIX столетия. (Политическая реакция 80-х – начала 90-х гг.)*, Moskwa 1970; tenże, *Правительственный аппарат...*; Н.П. Ерошкин, *История государственных учреждений дореволюционной России*, Moskwa 1983, s. 193–251.

warzyszy ministrów i dyrektorów departamentów – z 30,4 do 80%, gubernatorów – z 18,8 do 65,9%.

W okresie postreformatorskim nieznacznie zwiększono wynagrodzenie urzędników urzędów wyższych i centralnych. W szczególnie sprzyjającej sytuacji, jak i wcześniej, znajdowała się biurokratyczna elita. Ponadto, część urzędników starała się zwiększyć swoje dochody udziałem w inicjatywach gospodarczych: przystępowali do towarzystw akcyjnych, nabywali nawet znaczne pakiety akcji, obejmowali stanowiska dyrektorów i członków zarządów. Zjawisko to przybrało duże rozmiary i zaowocowało szeregiem głośnych afer. W efekcie w 1884 r. ogłoszono prawo zakazujące urzędnikom klas I-V łączyć służbę państwową z udziałem w prywatnej działalności gospodarczej. Jednak powiązania biurokracji z przedsiębiorczością nie ustały, a jedynie przybrały inne formy. Na stanowiska administracyjne w tzw. *kompaniach* przyjmowano osoby znajdujące się w bliskich stosunkach z wysoko postawionymi biurokratami, lub emerytowani urzędnicy, którzy zachowali wpływy w aparacie państwowym.²⁰

6. Początek XX wieku – biurokracja schyłku imperium

Manifest z 17 X 1905 r. zapowiedział głębokie ustroju imperium, powołano pochodzącą z wyborów Dumę Państwową z ograniczonymi uprawnieniami prawodawczymi. Nowe wydanie Rady Państwowej, połowa członków której pochodziła także z wyborów, w rzeczywistości stanowił izbę wyższą parlamentu. Zreformowana Rada Ministrów stała się wyższym organem władzy wykonawczej, zapewniającym jedność centralnych organów resortowych przez organami reprezentacji narodowej. Wszystkie te innowacje zostały zapisane w Prawach Zasadniczych, wydanych w kwietniu 1906 r. i tym samym de jure Imperium Rosyjskie przekształciło się w monarchię konstytucyjną (dualistyczną).²¹

Formalnie biurokracja podlegała kontroli Dumy Państwowej. Jednak w rzeczywistości zachowała w swych rękach poprzedni zakres władzy, ponieważ pełnomocnictwa Dumy znacząco ograniczono artykułami 8 i 9 Praw zasadniczych, a artykuł 87 dawał imperatorowi prawo wydawać prawa z mocą ustawy w przerwach między posiedzeniami parlamentu bez uprzedniego podawania pod obrady. Pod wpływem zajęć rewolucyjnych władze wprowadziły pewne zmiany do polityki kadrowej. W 1906 r. wydano prawo, zgodnie z którym awans na pierwszą rangę klasową następował bez względu na przynależność stanową przy uwzględnieniu posiadanego wykształcenia. Tym samym kryterium stanowe zastąpiono kryterium wykształcenia. Jednak wobec ożywienia nastrojów liberalnych i ruchów rewolucyjnych władze uważnie weryfikowały *blagonadzieźność* urzędników. Cykularz Rady Ministrów z 1906 r. i postanowienie Senatu z 1908 r. w kategorycznej formie podtrzymywały zakaz łączenia służby pań-

²⁰ П.А. Зайончковский, *Правительственный аппарат...*; Л.Г. Захарова, *Самодержавие, бюрократия и реформы 60-х годов XIX в. в России*, „Вопросы истории” 1989, № 10, s. 3–24; Б.Б.Дубенцов, С.В. Куликов, dz. cyt., s. 74–82; Б.Н. Миронов, dz. cyt., s. 200, 202, 205, 206.

²¹ А.Н. Медушевский, *Конституционная монархия в России*, „Вопросы истории” 1994, № 8, s. 30–46; В.А. Демин, *Государственная Дума России (1906–1917): механизм функционирования*, Moskwa 1996; tenże, *Верхняя палата Российской империи. 1906–1917*, Moskwa 2006; С.В. Макаров, *Совет министров Российской империи. 1857–1917: государственно-правовые проблемы*, Sankt Petersburg 2000, s. 43–134.

stwowej z udziałem w jakimkolwiek ruchu opozycyjnym.

Do 1913 r. ilość urzędników osiągnęła 252,9 tys. Elita biurokratyczna stanowiła bardzo wąski krąg w którym w lutym 1917 r. znajdowało się 1112 osób. W latach 1903-1917 w jej składzie zachodziły pewne zmiany. Udział szlachty dziedzicznej w Radzie Państwowej zmniejszył się z 97,6% do 83,5%, wśród ministrów i głównozarządzających – ze 100 do 71,4%, wśród senatorów – z 87,7 do 80,8%, wśród towarzyszy ministrów i dyrektorów departamentów – z 84,1 do 68,5%, wśród gubernatorów – ze 100 do 90,6%; zaś udział właścicieli ziemskich zmniejszył się wśród: członków Rady Państwowej – z 56,8 do 48,2%, ministrów i głównozarządzających – z 58,8 do 33,3%, senatorów – z 48 do 35,5%, towarzyszy ministrów i dyrektorów departamentów – z 30,8 do 24,8%, gubernatorów – z 70,8 do 56,2%. W tym okresie wzrosła liczba dygnitarzy z wyższym wykształceniem: w Radzie Państwowej – z 71,1 do 88,5%, ministrów i głównozarządzających – z 70,6 do 95,2%, towarzyszy ministrów i dyrektorów departamentów – z 80 do 90,6%, ale jednocześnie nieznacznie zmniejszyła się w gronie senatorów – z 94,5 do 93% i gubernatorów – z 65,9 do 57,8%.²²

* * *

Wzrost biurokracji był stałą tendencją okresu imperium w historii Rosji ale szczególnie dynamiczny proces ten przebiegał za panowania Piotra I, Aleksandra I i Mikołaja I. W okresie po reformach, tempo wzrostu liczby urzędników aparatu państwowego spadło, ale wraz z początkiem XX wieku znowu wzrosło. Do końca XVII wieku na jeden tysiąc ludzi przypadało 0,39 urzędnika, w 1755 r. – 0,57, w 1796 r. – 0,57, w 1857 r. – 2,01, w 1897 r. – 1,24, w 1913 r. – 1,63. Przy tym udział urzędników w ogólnej liczbie ludności był mniej znaczący, niż w rozwiniętych krajach Europy. Jeśli w połowie XIX wieku na jeden tysiąc mieszkańców w Rosji przypadało 2.1 urzędnika, to w Wielkiej Brytanii – 4.1, a we Francji – 4.8.

Jednak udział rosyjskiej biurokracji w społeczeństwie nie wyjaśniano jej liczbą. Jeśli dla zachodnich państw charakterystyczna była innowacyjna droga rozwoju, warunkach, skład politycznej elity której formułują ekonomicznie dominujące grupy społeczne, to w Rosji, dążącej po drodze mobilizacyjnej, podobną funkcję pełnił klasa urzędnicza (*stuziżij klass*). Kryteriami, które określiły biurokratyczną organizację władzy, była różnorodność rosyjskiego superetnosu i jego zachodnich sąsiadów, co spowodowało konieczność forsownego tempa rozwoju; ubóstwo kulturowo-cywilizacyjnego dziedzictwa; skrajnie ciężkie warunki demograficzne i klimatyczno-przyrodnicze i w związku z tym niewielki produkt dodany; niekorzystne położenie geopolityczne, konieczność obrony przed stałą groźbą z zewnątrz i niewspółmierny do ograniczonych materialnych możliwości kraju poziom wydatków wojennych; brak kapitałów, powodujący nieuchronność stosowania mobilizacyjno-rozdziałczego schematu wykorzystywania zasobów.²³ Rosyjska biurokracja była w sposób szczególny

²² Б.Б. Дубенцов, С.В. Куликов, dz. cyt., s. 74–82; Б.Н. Миронов, dz. cyt., s. 200; С.В. Куликов, *Бюрократическая элита Российской империи накануне падения старого порядка (1914–1917)*, Rjazan' 2004, s. 437–443.

²³ О.В. Гаман-Голутвина, *Политические элиты России: вехи исторической эволюции*, Moskwa 2006, s. 22–39.

zainteresowana w zachowaniu i rozszerzeniu kontroli nad gospodarką narodową, ponieważ wzrost ekonomiczny sprzyjał zwiększeniu jej siły politycznej i podwyższeniu poziomu dobrobytu.²⁴

W Rosji dominował charakterystyczny dla krajów Wschodu imperialny model biurokracji z jej wieloszczeblową hierarchią, niską efektywnością administracji, brakiem kontroli ze strony społeczeństwa, skłonnością do samowoli, rozwiniętymi stosunkami nieformalnymi. W drugiej połowie XIX wieku pod wpływem reform Aleksandra II rozwinęły się niektóre elementy racjonalnej biurokracji. Jednak ogólnie imperialny model panował aż do 1917 r., a w okresie sowieckim otrzymał on jeszcze nowe silne impulsy. W zamian *Tabeli o rangach* pojawiło się kryterium nomenklatury, co w pełni wpisywało się w przyjętą tradycję, ponieważ system zarządzania w Rosji był zawsze, niezależnie od ustroju państwowo-politycznego, wariantem służby „władcy”.²⁵

Rosyjska administracja cierpiała na uniwersalne ułomności systemu biurokratycznego: abstrahowaniem od człowieka (przekształcanie problemu konkretnej osoby w standardową „sprawę” i jej rozstrzygnięcie według przyjętego szablonu; rutynę (nieuzasadnione wydłużenie procedury rozpatrywania tej lub innej kwestii na rozlicznych instancjach, nadmierne przywiązanie do naśladowania ustalonych reguł i instrukcji na szkodę osiągania celów polityki resortu); inercję (autonomiczny charakter organizacji biurokratycznej, jej dążenie do obrony własnych interesów, możliwość funkcjonowania niezależnego od postawionych przed nią zadań).

Biurokratyczne sfery w imperium wyróżniały się wysokim stopniem skorumpowania, wyrafinowaną „kulturą łapówkarstwa”. Sprzyjała temu centralistyczna organizacja aparatu państwowego, wygodna dla zbiorowych, zorganizowanych nadużyć; nieadekwatność ideologii i psychologii monarchii absolutnej z wyobrażeniem służby publicznej jako służby społeczeństwu; permisywizm i nihilizm prawny wysoko postawionych i znaczących osób, typowy dla ściśle reglamentowanej społeczności stanowej; brak możliwości zapewnienia przez państwo odpowiedniego poziomu wynagrodzenia za pracę urzędników i pobbłażanie władz wobec naruszających prawo; formowanie składu służby przede wszystkim z przedstawicieli niesamodzielnych finansowo kręgów społecznych, dążących za każdą cenę „wyjść na ludzi” (dorobić się); zachowywanie żywej tradycji „kормlenija”, rozpuszczającej urzędników, i pod wpływem tej tradycji – tolerowanie przez społeczeństwo łapówkarzy²⁶.

Interesujący rosyjski fenomen stanowi stosunek społeczeństwa do biurokracji. Na przestrzeni stuleci istniała głęboka wzajemna obcość struktur władzy i zarządzanej ludności. W świadomości masowej elita panująca zawsze była odpowiedzialna za wszelkie wstrząsy i niepowodzenia, które przechodził kraj. Każdą nową rządową

²⁴ Д.К. Роуни, *Управление промышленностью в России: автономное государство и экономическое развитие*, „Отечественная история” 1995, № 1, s. 119–134.

²⁵ А.В. Оболонский, *Биюкратия для XXI века? Модели государственной службы: Россия, США, Англия, Австралия*, Moskwa 2002, s. 31–33, 144.

²⁶ *Государственная служба (комплексный подход): учебное пособие*, Moskwa 2000, s. 78–81; Л.Ф. Писарькова, *К истории взяток в России (по материалам «секретной канцелярии»* кн. Голицыных первой половины XIX в.), „Отечественная история” 2002, № 5, s. 47–48; Д.А. Редин, *Должностная преступность в петровской России: отношение современников*, [w] *Сословия, институты и государственная власть в России (Средние века и раннее Новое время): Сборник статей памяти академика Л. В. Черепнина*, Moskwa 2010, s. 837–847.

inicjatywę z góry przyjmowano jedynie jako wrogą interesom ludu. Idealem był obraz pasywnego biurokraty, nie podejmującego żadnych inicjatyw i przysparzającego zmartwień postronnym. Jednak niedowierzanie a nawet nienawiść do urzędników wiązała się z oczekiwaniem jakichkolwiek dobrodziejstw jedynie „z góry”. Charakterystycznym rysem mentalności rosyjskiego poddanego była jawna „sakralizacja” władzy, wiara w jej bezgraniczne możliwości.

Samodzierżawie zawsze wyraźnie uświadamiało sobie rosnącą siłę i wpływy biurokracji. Dlatego „władza zwierzchnia” starała się, często bezskutecznie, kontrolować swój aparat wykonawczy, który coraz bardziej nabierał samodzielnego znaczenia i występował w roli jej podstawowej podpory. Szczególnie podział biurokracji, część której przeszła do opozycji wobec samodzierżawia, doprowadził w 1917 r. do szybkiego rozpadu monarchii. Jej los został rozstrzygnięty nie przez powstające masy ludności, a w wąskim kręgu polityków i wojskowych.²⁷

²⁷ С.В. Куликов, dz. cyt., s. 393–401; О.В. Гаман-Голутвина, dz. cyt., s. 5.

Summary

Valeriy Leonidovich Stepanov

Bureaucracy in the pre-revolution Russia – the main stages and development trends from the 17th to the beginning of the 20th century

The study constitutes a balanced synthesis of research on the Russian bureaucracy, in the understanding of the civil service class, the growth of which was a permanent trend of the imperial period in the history of Russia. This process took a particularly active course during the reigns of Peter I, Alexander I, and Nicholas I, still, the proportion of officials in the population was less significant than in developed European countries. Nevertheless, the numerical amount of Russian bureaucracy does not provide an explanation for its role in the society. If western countries were characterized by the innovative way of development, the conditions of which, and the political composition of were are formed by the economically dominant social groups, then in Russia, chose the motivation way, the similar function was performed by the civil service class (sluzhilyy klass). In Russia, the imperial model of bureaucracy that prevailed was characteristic for the Eastern countries, and it was characterized by the multi-level hierarchy, low administration efficiency, lack of the society's control over it, its tendency of lawlessness, and a complex network of informal relations. The bureaucratic spheres of the empire were marked by the high corruption level and the refined "culture of bribery". The society's attitude towards the bureaucracy is an interesting Russian phenomenon, that is every new initiative of the government was treated as adverse to the people's interests.

Dzieje biurokracji tom IV

Ludmiła Nikołajewna Mazur
(Uralski Uniwersytet Państwowy w Jekaterynburgu)

Rozwój systemu kancelaryjnego w Rosji (XVIII-XX wiek) jako odbicie procesów biurokratyzacji społeczeństwa

Biurokracja jako zjawisko społeczne ma tak dawną genezę, jak i państwo. Powołanie i rozwój aparatu państwowego wiąże się z formowaniem specjalnej grupy społecznej, realizującej zadania władzy. Jednak charakterystyki biurokracji, jako elementu systemu zarządzania i zjawiska społecznego, będą się istotnie różnić w zależności od epoki i regionu.

Budowanie współczesnego systemu biurokratycznego w Rosji bezwzględnie należy rozpatrywać w kontekście modernizacji społeczeństwa, charakterystycznymi rysami którego są profesjonalizacja, demokratyzacja i racjonalizacja. Z tego punktu widzenia biurokratyzację można określić jako proces profesjonalizacji państwowego aparatu zarządzania, którego sedno polega na podziale pracy, specjalizacji, hierarchii, odzwierciedlającej dystrybucję i redystrybucję funkcji, odpowiedzialności personalnej i pełnomocnictw, a także dysponowania technikami podejmowania decyzji administracyjnych i ich dokumentowania. Proces „profesjonalizacji” wymaga opanowania określonej wiedzy i umiejętności, niezbędnych do realizacji funkcji panowania, i wiąże się z powołaniem określonego systemu profesjonalnego przygotowania urzędników.

Specjalizacja w systemie zarządu zachodzi odpowiednio do wyodrębnienia następujących funkcji: 1) związanych z podejmowaniem decyzji; 2) zapewniających obsługę informacyjną procesu podejmowania decyzji, w tym także jego dokumentowania. Podział pracy nieuchronnie powoduje komplikację struktury społecznej biurokracji i wyodrębnienie w samodzielne grupy osób podejmujących decyzje i obsługujących ten proces, chociaż specjalizacja nie wyklucza pionowej mobilności, ponieważ czynności te są ze sobą bardzo blisko związane.

Stosowane przez biurokrację techniki podejmowania decyzji opierają się na dwóch podstawowych kanałach informacyjnych – ustnym i pisemnym, które uzupełniają i w istotnym stopniu dublują się nawzajem. Jednocześnie w ramach tradycyjnego społeczeństwa przeważają ustne techniki podejmowania decyzji, dokumentowanie uzupełnia je, ale nie zastępuje. W warunkach formowania się społeczeństwa industrialnego szczególną rolę zaczyna odgrywać dokument pisany, a dokumentowanie obejmuje wszelkie funkcje zarządzania i wszelkie stadia podejmowania decyzji.

Dokument staje się symbolem systemu biurokratycznego i bezpośrednio odzwierciedla wszelkie aspekty jego funkcjonowania, transformacji i odrębności cywilizacyjne. Te dwa przejawy – system biurokratyczny i kancelaryjny pozostają w bezpośrednim związku i oddziaływaniu, wzajemnie się uzupełniając i wpływając na siebie.

Dokument nabiera dla systemu biurokratycznego znaczenia sakralnego – to już nie jest tylko nośnik informacji, ale i podstawowy instrument władzy, podtrzymujący trwanie i sens jej istnienia. W tym kontekście na w pełni uzasadnione znać należy poglądy o tym, że *im wyższy poziom standaryzacji obsługi dokumentacyjnej zarządzania i szersza sfera jego zastosowania, tym wyższy jest poziom biurokratyzacji społeczeństwa*. Jednak nie należy przyjmować danej trzy jako oceny jednoznacznie negatywnej. Konieczność standaryzacji i unifikacji uzasadnia się tym, że znaczna część decyzji administracyjnych zalicza się do kategorii przewidywalnych i typowych, charakterystycznych dla powtarzających się sytuacji z określonym zestawem alternatyw. Takie decyzje dotyczą niższego i średniego poziomu zarządzania, od nich zależy codzienna bieżąca działalność organizacji.

Czymś innym są zadania strategiczne, a także sytuacje problematyczne, wymagające niestandardowych rozwiązań. Właśnie z tą kategorią decyzji administracyjnych są związane zasadnicze problemy mechanizmu biurokratycznego. Dany system w takim przypadku zaczyna szwankować: opóźnianie procesu decyzyjnego jest typową reakcją na nietypowe sytuacje.

W zależności od aspektów proceduralnych i odpowiedzialności za podejmowanie decyzji, dzielą się na podstawowe rodzaje – jednoosobowe (monokratyczne) i kolektywne (kolegialne) decydowanie.

W pierwszym wypadku wszystkie etapy podejmowania decyzji, poczynając na diagnostyce problemu a na wyborze alternatywy i kontroli realizacji kończąc, przypisane są do odpowiedzialności jednej osoby (kierownika), posiadającej pełnomocnictwa monokratyczne. Jest to najbardziej rozpowszechniony rodzaj, gdzie ogromną rolę odgrywa osobowość rządzącego (kierownika), jego intelektualne i psychologiczne właściwości. Zaletami jednoosobowego podejścia jest szybkość podjęcia decyzji i personalizacja odpowiedzialności, co ma wpływ na efektywność całego procesu. Wadą – wyraźnie zaznaczone preferencje personalne przy wyborze tej lub innej alternatywy, które znajdują odbicie w sile kierownictwa i priorytetach. Przy realizacji zasady monokratycznego zwierzchnictwa silniej oddziałują pionowe drogi komunikacji. Taki schemat kształtuje określony typ urzędnika z zaniżonym poziomem inicjatywy i z wrodzonym dążeniem do uchylania się przed odpowiedzialnością.

Drugi rodzaj decyzji administracyjnej – kolektywne (kolegialne) – opiera się na uzgadnianiu opinii kilku osób. W tym trybie szczególną uwagę przywiązuje się do procedur wypracowania i oceny alternatyw. Wyboru dokonuje się, z reguły, przy uwzględnieniu opinii większości głosów. W tej technice realizuje się demokratyczna zasada zarządzania, która związana jest z kolektywną odpowiedzialnością. Podejście kolektywne do podejmowania decyzji jest jeszcze starsze, niż zasada monokratyczności, ponieważ genetycznie wiąże się ze wspólnotową formą sprawowania władzy. W czasach nowożytnych odradza się ona w postaci liberalnych i demokratycznych koncepcji rządzenia i uważana jest za optymalny wariant podjęcia decyzji, ponieważ

stopień subiektywności wyboru w tym trybie obniża się.

Oczywiście, w praktyce historycznej wspomniane techniki podejmowania decyzji, z reguły, współistniały i uzupełniały się wzajemnie na różnych poziomach zarządzania, ale w odniesieniu do konkretnego kraju i epoki można mówić o dominowaniu konkretnego trybu, co znajduje odzwierciedlenie w strukturze wyższych organów administracji i władzy.

Historia Rosji przynosi interesujące przykłady współistnienia rozpatrywanych wyżej technik podejmowania decyzji, szczególnie odnośnie czasów nowożytnych, gdy postępuje profesjonalizacja sfery zarządzania i proces biurokratyzacji społeczeństwa zachodzi najbardziej aktywnie.

W historii Rosji formowanie współczesnego systemu biurokratycznego tradycyjnie wiąże się z epoką Piotra I, gdy pojawia się nowy typ urzędnika, wpisanego w pionowe linie podległości i zorientowanego na karierę zawodową. Jednocześnie, wykonano pierwsze kroki mające na celu powołanie systemu kancelaryjnego, zaspokajające dokumentowanie decyzji władz i odpowiedzialności wykonawców przed zwierzchnikami, reglamentację porządku stosunków wewnątrz urzędu i z jego otoczeniem.

Współczesny system kancelaryjny, powstały na pocz. XVIII w. wraz z przyjęciem „Generalnego reglamentu”, następnie rozwijał się równoległe z ustrojem administracji państwowej. Przy czym, bez względu na zmianę ustroju państwa w wyniku rewolucji 1917 r. i powstanie władzy sowieckiej, przetrwały ogólne (biurokratyczne) znamiona, specyficzne dla ustroju administracji rosyjskiej i, odpowiednio, systemu kancelaryjnego, jak: 1) ścisła centralizacja władzy; 2) pierwszeństwo władzy przed prawem. Charakterystyczne jest i to, że w całym omawianym okresie państwowy system kancelaryjny pełnił rolę wzorca dla społeczeństwa oraz instytucji i organizacji prywatnych.

Ewolucja ustroju rosyjskich władz państwowych w czasach nowożytnych i najnowszych nosi wyraźnie zaznaczony charakter cykliczny. Początek nowego cyklu pokrywał się z formowaniem nowego systemu władzy. W czasach nowożytnych – będzie to monarchia absolutna (XVIII – pocz. XX w.), w najnowszych (1917-1991) – państwo sowieckie, oparte na zasadach „dyktatury proletariatu” i centralizmu demokratycznego, i wreszcie cykl postsowiecki – współczesna państwowość rosyjska (od 1992 r.).

W ramach każdego z cykli można wyodrębnić dwa podobne stadia: początkowe – z dominacją *kolegialnych* form podejmowania decyzji; końcowe – *ministerski*, scentralizowany system władzy, oparty o zasadę monokratyzmu.

Wyodrębnione stadia bezpośrednio odnoszą się do procesów stanowienia i krystalizacji struktur władzy i, odpowiednio, biurokracji. Początkowe stadium cyklu ma swój społeczny priorytet: kształtowanie nowej generacji zarządców zachodzi na zasadzie przeciwieństwa w stosunku do poprzedniego typu urzędnika. Drugie stadium cyklu – ministerskie – odpowiada już uformowanym i stabilnym strukturom władzy z wyraźną hierarchią i systemem dystrybucji pełnomocnictw i odpowiedzialności. Urzędnicy stopniowo przekształcają się w zamkniętą kastę zawodową z własną kulturą, mentalnością i filozofią życiową, systemem rekonstrukcji.

Interesujące, że na drugim etapie cyklu na pierwszy plan wychodzą zadania racjonalizacji zarządzania, co z reguły wiąże się z przeprowadzeniem licznych reform organów władzy, zorientowanych na ukształtowanie wyraźnego pionu władzy. Takie procesy możemy obserwować w wieku XIX, szczególnie za Aleksandra I, Mikołaja I i Aleksandra III. Następnie one powtarzają się w drugiej połowie XX wieku, w okresie poststalinowskim. Podobne zjawiska są charakterystyczne także dla przemian systemu władzy z początków XXI wieku, które znów doprowadziły do umocnienia „pionu władzy”.

Dynamika wewnętrzna w ramach cyklu uwarunkowana jest przez czynnik społeczny, związany z uformowaniem się a następnie konsolidacją ludzi posiadających funkcje i umiejętności potrzebne do sprawowania władzy – urzędników – w odrębną grupę społeczną. Patrząc na długość cykli rzuca się w oczy ich skracanie się, ponieważ formowanie nowej biurokracji przebiegało w coraz szybszym tempie, w pełni uzasadnionym społeczno-ekonomicznymi, politycznymi i informacyjnymi procesami zachodzącymi w industrialnym i postindustrialnym społeczeństwie.

Sposoby podejmowania decyzji na każdym ze stadiów wpływały na powstanie specjalnego systemu kancelaryjnego. W ramach kolegialnego systemu zarządzania w kancelarii nacisk kładzie się na rejestrację, uzgadnianie i dokumentowanie opinii. Ministerialny system kancelaryjny dąży do wykreowania efektywnego systemu kontroli, a także do unifikacji i standaryzacji wszelkich procedur podejmowania decyzji, a zatem i ich dokumentowania. Przeważają w nim pionowe więzi komunikacyjne, zasadniczą częścią których stanowią dokumenty rozporządzające – polecenia, wskazówki, rozporządzenia i in., dokumentujące personalną odpowiedzialność za podjęcie i realizację decyzji.

Obserwując cykliczność procesów zarządzania, w rozwoju współczesnego rosyjskiej systemu kancelaryjnego można wyodrębnić sześć etapów. Różniących się deklarowanymi sposobami podejmowania decyzji, technikami ich podjęcia i dokumentowania, które znalazły odzwierciedlenie w odpowiednich dokumentach prawodawczych i normatywnych:

I. Cykl imperialny (XVIII – początek XX wieku)

- System kolegialny (1720–1811) = *kolegialny system kancelaryjny* (коллежское делопроизводство), „Generalny reglament” (Генеральный регламент, 1720 r.);

- System ministerialny (1811–1917) = *ministerialny system kancelaryjny* (министерское делопроизводство), „Ogólne urządzenie ministerstw” (Общее учреждение министерств, 1811 r.);

II. Cykl sowiecki (1917 – 1991)

- System narkomatów¹ (1917–1945) = *narkomowski (neokolegialny) system kancelaryjny* (наркомовское <неколлегиальное> делопроизводство), «Ogólne zasady dokumentowania i obrotu dokumentami» (Общие правила документации и документооборота, 1931 r.);

¹ Skrót od nazwy: *narodnyj komissariat* – komisariat ludowy, był to centralny organ zarządu wyodrębnioną sferą działalności państwa lub gospodarki narodowej w państwie sowieckim w l. 1917 – 1946, na czele stał komisarz ludowy (*narodnyj komissar*, narkom) wchoodzący w skład rządu – Rady Komisarzy Ludowych [przyp. red.].

- System ministerialny (1946–1991) = *ministerialny system kancelaryjny* okresu sowieckiego, „Podstawowe zasady jednolitego państwowego systemu kancelaryjnego” (Основные положения Единой государственной системы делопроизводства, 1973 r.).

III. Państwowość rosyjska (od 1991 r.)

- zdecentralizowany system zarządzania (1991 – pocz. l. 2000-ch) = *zdecentralizowany system kancelaryjny*, „Państwowy system dokumentacyjnej obsługi zarządzania. Podstawowe założenia. Ogólne wymagania wobec dokumentów i służb obsługi dokumentacyjnej” (Государственная система документационного обеспечения управления. Основные положения. Общие требования к документам и службам документационного обеспечения, zatw. decyzją Kolegium Archiwum Głównego ZSRR z 27.04.1988, polecenie Głównego Archiwum ZSRR z 23.05.1988, № 33);

- Scentralizowany system zarządzania (od pocz. l. 2000-ch) = scentralizowany system kancelaryjny, ГОСТ Р ИСО 15489-1-2007 „SIBID. Zarządzanie dokumentami. Wymagania ogólne” (СИБИД². Управление документами. Общие требования).

W każdym z etapów historii systemu kancelaryjnego można wydzielić określoną grupę cech charakterystycznych lub wyróżniających, do których zaliczymy rodzaje dokumentacji, specyfikę organizacji pracy z dokumentami, rolę i funkcje dokumentów normatywne. Przyjrzymy się im szczegółowo.

Kolegialny system kancelaryjny (1720–1811)

Powstanie systemu kolegialnego jest związane z przyjęciem w 1720 r. Generalnego Reglamentu, w którym szczegółowo opisano podstawowe funkcje i procedury pracy kolegiów, a także zasady dokumentowania ich działalności. Za podstawę podejmowania decyzji przyjęto zasadę uwzględniania opinii wszystkich członków kolegium.³

Szczególną uwagę w kolegialnym systemie kancelaryjnym zwraca się na rejestrację; uzgadnianie podejmowanej decyzji i protokołowanie tego procesu; uwierzytelnieniu kolegialnej decyzji. Przy uwzględnieniu tych aspektów wypracowuje się nowy formularz dokumentu, który zawiera podpis kierownika urzędu i członków kolegium. Osobny dział dokumentu jest poświęcony zastosowaniu pieczęci. Znacząco zmienia się zestaw dokumentów: do obiegu wchodzi ukazy, reglamenty, komunikaty (*отношения*), raporty, relacje itd., ale podstawowe miejsce wśród nich zajmują dokumenty dotyczące protokołowania.

Szczegółowość opisu wszelkich czynności i procedur kancelaryjnych uzasadniał brak niezbędnego przygotowania zawodowego urzędników, dlatego Reglament powinien pełnić funkcje dokumentu szkoleniowo-informacyjnego. Niezbędne nawyki i profesjonalne umiejętności kancelaryści nabywali wraz doświadczeniem, korzystając z pomocy starszego pokolenia. W znacznej mierze tłumaczy to przewlekłość przejścia od przykazowego (*приказного*) systemu kancelaryjnego do kolegialnego, ciągnącego się prawie pół wieku, dopóki nie zmieniło się kilka pokoleń urzędników, ponieważ

² Skrót od: Стандарт по Информации, Библиотечному и Издательскому Делу [przyp. red.].

³ Cyt. za: Генеральный регламент, 28 февраля 1720 г., [w] Реформы Петра I. Сборник документов, oprac. В.И.Лебедев, Moskwa 1937, s. 113, www.hist.msu.ru/ER/Etext/general.htm.

ich doświadczenie praktyczne we wczesnych etapach wprowadzania systemu stało w sprzeczności z wymaganiami reglamentu.

Koniecznym należy podkreślić, że w Generalnym Reglamencie można już zauważyć specjalizację urzędników, związaną z wyodrębnieniem dwóch zasadniczych kategorii: 1) osoby podejmujące decyzje – członkowie kolegium i 2) kancelaria (sekretarz, notariusz, tłumacz, aktuariusz, registrator, kancelaryści, kopiści), którzy obsługują pracę kolegium, zajmując się organizacją czynności kancelaryjnych, układaniem dokumentów, prowadzeniem rejestracji spraw. Miejsce specjalne wśród pracowników kancelaryjnych zarezerwowano dla stanowiska sekretarza, odpowiadającego za całą pracę kancelarii i zajmującego pośrednie miejsce w hierarchii, ponieważ pełnił on nie tylko funkcje techniczne, ale też zarządzając wszelkimi informacjami, mógł wpływać na podejmowanie decyzji. W całości od kwalifikacji sekretarza bezpośrednio zależała efektywność pracy kolegium.

Racjonalizacja systemu kancelaryjnego na tym etapie była związana nie tylko z opracowywaniem reglamentów, ale też „generalnych formularzy” dokumentów, tj. wzorców, na podstawie których sporządzano dokumenty w urzędach. Szczególne znaczenie dla rozwoju systemu kancelaryjnego miało przyjęcie „Учреждения для управления губерний” z 1775 r.⁴, zgodnie z którym dokumenty dzieliły się na wewnętrzne i zewnętrzne, przeznaczone dla innych instytucji. Ta ustawa określał porządek wzajemnych kontaktów organów wyższych, centralnych i terenowych.

Dokonując ogólnej oceny rozwoju kolegialnego systemu kancelaryjnego, należy zauważyć, że w warunkach formowania silnego pionu zarządzania, charakterystycznego dla XVIII w., dostosowanie dokumentowania do kolegialnego charakteru zarządzania nie mogło nie wpływać na spowalnianie procedur podejmowania decyzji, nasilenie obrotu dokumentami i papierkowej mitręgi. Przejście na jednoosobowe organy i formowanie ministerialnego systemu zarządzania państwem można traktować jako w pełni legalny i uzasadniony krok z punktu widzenia optymalizacji komunikacji w sferach władzy,

Ministerialny system kancelaryjny (1811-1917)

Wprowadzenie nowego systemu wiązało się z przyjęciem 28 I 1811 r. „Ogólne- go urzędzenia ministerstw”⁵ – aktu prawodawczego, który określił podstawy organizacyjne nowego ustroju, włącznie z systemem kancelaryjnym i systemem stosunków względem innych instytucji i organów państwowych. Ustawa ta powoływała: 1) jednolity system kancelaryjny dla wszystkich ministerstw począwszy od powstania dokumentów do ich archiwizacji; 2) unifikację określonych rodzajów dokumentów.

Wprowadzenie ministerialnego systemu zarządu państwem, opartego na zasadzie monokratyzmu i ścisłego podporządkowania urzędników niższych wyższemu, wpłynęło na uporządkowanie pionowych kanałów przekazywania informacji i wyraziło się w postaci bardziej szczegółowego ustrukturalizowania przepływu doku-

⁴ Учреждения для управления губерний, 1775 г., ноября 7, [w] Сайт конституции Российской Федерации, www.constitution.garant.ru/history/act1600-1918.

⁵ Манифест 25 июня 1811 г. Об «Общем учреждении Министерств», [w] тамże.

mentów, sposobów ich rejestracji, kontroli wykonania, a także opracowaniu systemu sprawozdawczości.

Zestaw dokumentów poszerzono poprzez wyodrębnienie w specjalną grupę dokumentacji organizacyjno-kierowniczej i sprawozdawczej (statuty urzędów, postanowienia), przy tym opracowano formy takich rodzajów dokumentów jak komunikat (*сношение*), oświadczenie (*отношение*) i przedstawienie (*представление*), zalecenie (*предписание*), promemoriał (*докладная записка*) z określonym składem formuł.

Z punktu widzenia formularza dokumentu nastąpił kolejny etap rozwoju formuł widymacji, uwierzytelnienia (podpis i kontrasygnata „скрепа”)⁶. Szczególną uwagę zwrócono na porządek „kontaktów” (*сношений*), czyli formom korespondencji ministerstw z innymi organami.

Należy podkreślić, że bez względu na wprowadzenie zasady jednoosobowego kierownictwa i decyzji, zgodnie z którą „każda osoba, pozostająca na służbie, jest zobowiązana do okazywania szacunku osobie postawionej wyżej nad nią, przyjmowania od niej rozkazów i dokładnego ich wypełniania”⁷, w strukturze administracyjnej zachowały się pewne formy kolegialne, związane z działalnością rady ministra oraz ogólnego posiedzenia. Zbierały się one z dyrektorów departamentów lub naczelników wydziałów celem rozpatrzenia spraw, wymagających „całościowego porównania”, jednak minister lub naczelnik departamentu nie był zobowiązany do postępowania zgodnie z opinią swojego organu kolegialnego.

Podobnie jak w „Reglamencie Generalnym” także w „Ogólnym urządzeniu ministerstw” wiele uwagi poświęcono urzędnikom, pełniącym funkcje obsługi informacyjnej procesu decyzyjnego, do których zaliczono sekretarzy, kierownicy referentów (*столоначальники*), pomocników i pozostałych pracowników kancelaryjnych i in. urzędnicy, w tym dziennikarze, kierownicy archiwów itd.

Komplikacja systemu kancelaryjnego, którą sygnalizowało zróżnicowanie rodzajów dokumentów i czynności w cyklu załatwiania spraw, powodowała że bardziej aktualnym problemem stawało się przygotowanie zawodowe urzędników w kwestiach kancelaryjnych. Toteż właśnie w tym czasie ustanowiono zawód archiwisty i powołanie pierwszych instytucji oświatowych, szczególnie Cesarskiego Instytutu Archeologicznego⁸ powołanego w 1877 r. z inicjatywy N. W. Kałaczoła.

Jednak problemy zawodowej adaptacji służby kancelaryjnej nadal pozostawały poza obszarem edukacji. Przyswojenie nawyków i umiejętności ze sfery kancelaryjnej zachodziło zazwyczaj poprzez praktykę. Podniesienie ogólnego poziomu piśmienności i wykształcenia urzędników pozwalało zdobywać konieczne umiejętności zawodowe i nawyki w drodze samokształcenia, czemu sprzyjało rozprzestrzenienie w drugiej połowie XIX w. różnorodnych *пистowników* – zbiorów wzorów dokumentów, a także wydawania pomocy do bieżącego prowadzenia spraw, w tym także popularnego „Руководства к наглядному изучению административного течения бумаг в России” M. N. Katkowa z 1856 r.

⁶ Манифест 25 июня 1811 г. Об «Общем учреждении Министерств», cz. II, dział II. II.

⁷ Tamże, cz. IX.

⁸ Instytucja naukowo-oświatowa przygotowująca archeologów i archiwistów, w programie której były dyscypliny związane z ówczesnie pojmowaną archeologią i nauki pomocnicze historii [przyj. red.].

Specyfiką tego etapu jest i to, że system kancelaryjny z dziedziny praktyki stopniowo przekształcił się w kierunek naukowy, ustanowienie którego wiązać należy z pracą N. W. Waradinowa „Делопроизводство, или теоретическое и практическое руководство к гражданскому и уголовному, коллегияльному и одноличному письмоводству, к составлению всех правительственных и частных деловых бумаг и к ведению самих дел” (1857 r.). Opracował on klasyfikację dokumentów (sprawy i pisma kancelaryjne, kontakty organów i sprawy i pisma petenckie), dając przy tym szczegółowy opis każdej odmiany dokumentu i zamieszczając wzory konkretnych dokumentów. W ten sposób, do pocz. XX w. pojawiły się przesłanki do przekształcenia biurowości w działalność zawodową, opartą o zasady i metody naukowe.

Charakteryzując imperialny etap cyklu i system kancelaryjny wyższych, centralnych i terenowych organów od XVIII do pocz. XX w., należy podkreślić, że znajdował się on w centrum uwagi państwa i regulowany był poprzez akty prawodawcze. Specyfiką regulacji prawnej był szczegółowy opis wszystkich czynności kancelaryjnych i ruchów dokumentów. Takie podejście zapewniało jednolitość systemu kancelaryjnego, ale jednocześnie pozbawiało go elastyczności. możliwości szybkiego reagowania na nowe wymagania.

Narkomowski system kancelaryjny (1917-1945)

Przewrót październikowy 1917 r. zmienił strukturę organów państwowych jedynie pod względem formy. Wszechrosyjski Zjazd Rad stał się wyższym organem władzy państwowej. W okresie między jego zjazdami wybierano Komitet Wykonawczy⁹ – organ władzy wykonawczej, który faktycznie skoncentrował wszystkie podstawowe prerogatywy władzy państwowej. Do bezpośredniego kierowania krajem sformowano pierwszy rząd sowiecki – Radę Komisarz Ludowych (*Совет Народных Комиссаров, Совнарком*) a do zarządzania poszczególnymi działami państwa postanowieniem Zjazdu powołano 13 komisariatów ludowych (*народных комиссариатов, наркомов*).

W efekcie powstaje system kolegiального (kolektywnego) zarządzania, oparta o zasadę „centralizmu demokratycznego”. Została ona sformułowana jako przeciwwaga dla carskiego systemu biurokratycznego, ale w rzeczywistości był podstawą do zbudowania jej sowieckiego odpowiednika. Zasada demokratycznego centralizmu przewidywał realizowanie następujących reguł: surową dyscyplinę i podporządkowanie mniejszości większości; bezwarunkowe obowiązywanie decyzji organów wyższych wobec niższych; wybieralność wszystkich organów kierujących od dołu do góry; odpowiedzialność sprawozdawczą wszelkich organów przed swoimi organizacjami i przed organami stojącymi wyżej.

W efekcie „centralizm demokratyczny” stał się symbiozą elementów monokracji i formalnych zasad zarządzania kolegiального. Po wojnie domowej, w obliczu wewnątrzpartyjnej wojny i NEP-u kolektywne formy zarządzania w partyjnych i sowieckich organizacjach przeżywały dalszy rozwój. Kolegialność podejmowania decy-

⁹ Всероссийский Центральный Исполнительный Комитет (ВЦИК) – wyższy prawodawczy, wykonawczy i kontrolny organ władzy państwowej w Rosji w l. 1917 – 1937 [przyp. red.].

zji podtrzymywana była nie tylko przez organizacyjne aspekty pracy komisariatów ludowych i rad (*sowietow*), ale także poprzez powoływanie dodatkowych organów kontrolnych, wśród których szczególnie miejsce zajmowały komitety partyjne i zebrania, zatwierdzające decyzje w sferze zarządzania.

System kancelaryjny w tym okresie, przejmując poprzednie doświadczenia, charakteryzował się poszukiwaniem nowych efektywnych form dokumentacyjnej obsługi zarządzania. W opracowaniach tych lat wyraźnie zauważalna jest myśl, że racjonalizacja systemu kancelaryjnego pozwoli przezwyciężyć słabości biurokracji. Duże znaczenie przywiązywano do naukowej organizacji pracy (NOT – *naucznaia organizacia truda*), zakładającej optymalizację schematów procesów technologicznych i podziału pracy.

Skutkiem wieloletnich prac naukowych i praktycznych było wydanie „Obszczich prawil dokumentacii i dokumentooborota” w 1931 r., które miały na celu zapewnienie jednolitości pracy z dokumentami we wszystkich typach urzędów i organizacji. Charakterystyczną cechą *Obszczich prawil* było szczegółowe opisanie porządku opracowywania korespondencji i metodyki wykonania każdej operacji. Tak drobiazgową reglamentacją była uzasadniania tym, że w trakcie rewolucji w kraju pojawiło się nowe pokolenie urzędników o proletariackiej przeszłości i niskim poziomie wykształcenia. W efekcie utracono kulturę pracy z dokumentami, ukształtowaną w poprzedni etapie.

Obszczije prawila nie zostały wprowadzone w życie w różnych powodów, ale przede wszystkim dlatego, że w warunkach totalitarnego społeczeństwa dowolne prawa, reguły i reglamenty nie były pożądane, ponieważ wszystkim rządziła wola przywódcy a nie prawo. Ta zasada przenikała całą strukturę władzy, zapowiadając legitymizację zasady jednoosobowego kierownictwa.

Osobliwością rozwoju procesów dokumentowania w omawianym okresie było też i to, że pomimo pojawienia się nowych rodzajów dokumentacji, takich jak: dekret (*dekret*), decyzja (*reshenie*), postanowienie (*postanowlenie*), rozporządzenie (*rasporiazhenie*) i in., nacisk położono na dokumentowanie takich funkcji zarządzania jak planowanie, rachunkowość i kontrola. Zestaw dokumentów i formularz w znacznym stopniu został uproszczony, szczególną uwagę zwracano na uwierzytelnienie, a więc na takie rekwizyty jak pieczęć. W warunkach ogólnego spadku piśmienności sowieckiej nomenklatury właśnie pieczęć, a nie podpis, zaczęła odgrywać szczególną rolę w nadaniu prawnego charakteru dokumentowi.

Pod wpływem idei naukowej organizacji pracy zmienia się stosunek do kwestii przygotowania zawodowego służby kancelaryjnej, przede wszystkim pracowników archiwów. W 1930 r. powołano *Instytut Archiwowiedienija* (od roku 1932 *Istoriko-Archiwnyj Institut*). Wielką rolę odegrał kierownik Centralnego Zarządu Archiwalnego ZSRR (ЦАЯ СССР¹⁰) M. N. Pokrowskij, który napisał wniosek do Prezydium Central-

¹⁰ ЦАЯ – *Centralnoje Archiwnoje Uprawlenie* powołane w 1929 r. do zarządzania i zjednoczenia działalności centralnych zarządów archiwów republik sowieckich w sferze zarządzania zespołami ogólnopństwowego znaczenia. Od tego czasu archiwa federacji rosyjskiej zaczęły się odróżniać od tzw. centralnych archiwów państwowych ogólnopństwowego (*usjesojuznogo*) znaczenia [przypr. red.].

nego Komitetu Wykonawczego¹¹ ZSRR o konieczności powołania specjalnego instytutu celem zapewnienia sprawnego funkcjonowania sektora archiwalnego¹².

Inaczej w pierwszych dziesięcioleciach władzy sowieckiej podchodzono do przygotowania zawodowego służby kancelaryjnej, ponieważ zaliczano ich do grupy pracowników technicznych. Kształcenie sekretarzy i referentów ograniczało się do krótkich kursów, na których uczono obsługi maszyn do pisania i podstaw prowadzenia spraw, a najczęściej opierano się na doświadczeniu starszego pokolenia pracowników. Tym niemniej, biorąc pod uwagę poziom badań naukowych i odrodzenie się systemu przygotowania zawodowego archiwistów, możemy mówić o powtórnej profesjonalizacji urzędników, zatrudnionych w sektorze zarządzania i biurowości.

Dopiero w końcu lat 30-ch przezwyciężono zapaść w wykształceniu, która występowała w latach 20-ch i stworzono podstawy do racjonalizacji całej sfery biurowości w zgodzie z nowymi wymogami społeczeństwa industrialnego, a także i konsolidacji grupy urzędników sowieckich jako kategorii społecznej.

Sowiecki ministerialny system kancelaryjny (1946 – 1991)

Zapoczątkowany w latach 20-ch i 30-ch proces formowania nowej sowieckiej biurokracji został zahamowany. Epoka represji dotknęła i urzędników. Powrót do normalnego (rzeczywistego) procesu biurokratyzacji następuje w okresie chruszczowowskim, kiedy zarządzanie jako sfera działalności zawodowej i jej techniki (w tym techniki dokumentowania) znów znalazły zapotrzebowanie. Dodatkowym czynnikiem, przyspieszającym ten proces, była rewolucja naukowo-techniczna, ze szczególną siłą akcentująca rolę informacji w społeczeństwie.

W 1946 r. przeprowadzono reorganizację zarządu państwa na zasadach monarchizmu¹³. Reformy N. S. Chruszczowa (1958-1964), związane z próbą decentralizacji zarządzania i powołania *sownarchozów*¹⁴ na szczeblu republik i regionów, przy jednoczesnym zachowaniu szeregu ogólnopaństwowych ministerstw, nie doprowadziły do poważnych zmian. Ich przykład świadczy jednak o pewnej interesującej okoliczności: *w warunkach narastania zjawisk kryzysowych i konieczności przekształcania społeczeństwa wzrasta rola kolegialnych decyzji, ponieważ one obiektywnie sprzyjają bardziej aktywnemu rozpracowaniu i osądzeniu alternatyw*. Skłanianie się w stronę kolegialności w praktyce rosyjskiej zarządu państwem można było obserwować nieraz, np. w końcu XIX w. a potem w czasie *pierestrojki* w l. 90-ch XX wieku, jednak nie zmieniało to istoty systemu zarządzania, opartego na zasadzie monarchizmu.

¹¹ Центральны́й Исполни́тельный Комите́т СССР, (ЦИК СССР) – wyższy organ władzy państwowej ZSRR w latach 1922 – 1938 działający między ogólnopaństwowymi zjazdami sowiecików. Działał do 1938 r. Wybierał prezydium, przewodniczących odpowiednio do ilości republik związkowych i sekretarzy. Powoływał Radę Komisarzy Ludowych ZSRR i Sąd Najwyższy ZSRR [przyyp. red.].

¹² Cyt za: *Официальный сайт Историко-архивного института*, www.iai.rshu.ru/section.html?id=5446.

¹³ Закон СССР от 15 марта 1946 г. «О преобразовании Совета Народных Комиссаров СССР в Совет Министров СССР и Советов Народных Комиссаров союзных и автономных республик – в Советы Министров союзных и автономных республик», <http://pravo.levonevsky.org/baza/soviet/sss6360.htm>.

¹⁴ Sownarchozy, (skrót od: советы народного хозяйства) - organy terenowe państwowego zarządu przemysłem i budownictwem w ZSRR powołane w 1957 r. [przyyp. red.].

Cecha charakterystyczną powojennego ministerialnego systemu kancelaryjnego było opracowywanie przepisów na masową skalę, celem której było zapewnienie jednolitości dokumentowania i postępowania z dokumentami. W latach 60-ch pojawiają się pierwsze standardy w sferze kancelaryjnej. W 1863 r. przygotowano „Основные правила постановки документальной части делопроизводства и работы архивов учреждений, организаций, предприятий СССР”, a w 1973 r. pojawiają się „Основные положения Единой Государственной Системы Делопроизводства”¹⁵ [dalej: EGSD] – kompleks przepisów i zaleceń w zakresie kancelaryjnym od momentu powstania dokumentu do jego zdania do archiwum. EGSD miały charakter kompleksowy, tj. zawierały także rekomendacje dotyczące naukowej organizacji pracy urzędników, struktury służb kancelaryjnych i ich technicznego wyposażenia. Realizacja tych założeń, z jednej strony, sprzyjała podniesieniu ogólnej kultury zarządzania i jakości podejmowanych decyzji, a z drugiej – nieuchronnie prowadziła do nasilenia biurokracji procesów zarządzania.

Do lat 80-ch jako uzupełnienie EGSD opracowano cały szereg standardów państwowych (*gosudarstwiennyj standard*, ГОСТ)¹⁶, a także zunifikowanych systemów dokumentacji, wśród nich system dokumentacji organizacyjno-normatywnej; system dokumentacji bankowej; system finansowej, rachunkowej i sprawozdawczej dokumentacji księgowej; system sprawozdawczo-statystycznej dokumentacji i in. Osiągnięto niezbędny poziom standaryzacji pozwalający na rozpoczęcie procesów automatyzacji obiegu dokumentów.

W efekcie powstał dostatecznie przejrzysty system kancelaryjny, w ramach którego kluczowe miejsce zagwarantowano dla dokumentacji normatywno-organizacyjnej, a szczególnie dla poleceń (rozporządzeń). Słabością tego systemu było to, że ona została nastawiona na realizację decyzji administracyjnych, przede wszystkim zaplanowanych, taktycznych a nie wspierała procesu opracowywania decyzji strategicznych. System dokumentowania jako narzędzie administracyjne powinien być odpowiednio elastyczny i szybko adoptować się do nowych form i okoliczności. Właśnie tej cechy zabrakło w warunkach ścisłej, obowiązkowej dla wszystkich, reglamentacji, co nieuchronnie prowadziło do przekształceniu systemu kancelaryjnego w system zamknięty, pracujący autonomicznie – niezależny od zakładanych do osiągnięcia celów.

W drugiej połowie XX wieku ostatecznie ukształtował się system przygotowania zawodowego referentów, który przyjął strukturę wielopoziomową i zawierał in-

¹⁵ Единая государственная система делопроизводства: Основные положения. Постановление № 435 от 04.09.73 г. / Главное архивное управление при Совете Министров СССР; Государственный комитет Совета Министров СССР по вопросам труда и заработной платы; Государственный комитет стандартов Совета Министров СССР; Министерство приборостроения, средств автоматизации и систем управления; под гл. ред. Ф. И. Долгих, кол. ред. В. Н. Автократов и in., Moskwa 1974, www.spbustavsud.ru/printdoc?tid=&nd=901932680&nh=0&sssect=0.

¹⁶ ГОСТ 17914-72. Обложки дел длительных сроков хранения. Типы, размеры и технические требования; ГОСТ 6.10.4-84. Унифицированные системы документации. Придание юридической силы документам на машинном носителе и машинограмме, создаваемым средствами вычислительной техники. Основные положения; ГОСТ 6.10.5-87. Унифицированные системы документации. Требования к построению формуляра-образца и др., www.termika.ru/dou/docs/detail.php?ID=1662.

stytucje oświaty zawodowej szczebla średniego i wyższego, uzupełnione krótkookresowymi kursami dla sekretarek-maszynistek i referentów.

W 1959 r. Rada Ministrów ZSRR przyjęła Postanowienie o przygotowywaniu w Moskiewskim Historyko-Archiwalnym Instytucie dokumentoznawców-organizatorów pracy administracyjnej i kancelaryjnej w organach państwowych, a w 1860 r. utworzono katedrę sowieckiej biurowości (*dieloproizwodstwa*) po kierunkiem K. G. Mitajewa. Jednak aż do końca lat 80-ch liczbę uczelni wyższych przygotowujących specjalistów do obsługi dokumentacyjnej administracji i archiwów, można było policzyć na palcach. Oprócz Instytutu Historyko-Archiwalnego, od 1975 r. archiwistów zaczyna wypuszczać Uralski Uniwersytet Państwowy, częściowo rozwiązując w ten sposób problem kadr dla regionalnych archiwów.

W ten sposób, do końca XX wieku obsługa dokumentacyjna zarządzania przekształca się w samodzielną sferę działalności zawodowej, opartą na podstawach naukowych, z rozwiniętą bazą metodyczno-normatywną i systemem przygotowania zawodowego. Rola dokumentu w praktyce administracyjnej rośnie wielokrotnie i przekształca się on w jeden z podstawowych instrumentów zarządzania.

Specyfika okresu sowieckiego polegała na tym, że w przeciwieństwie do epoki imperialnej, reglamentowanie systemu kancelaryjnego nosiło charakter nie prawodawczy a normatywny jedynie. Jednak zachowywanie standardów było obowiązkowe. Rezygnacja z prawnego regulowania danej dziedziny można rozpatrywać jako próbę odejścia od praktyki imperialnego zarządzania, a jednocześnie, jako przejaw specyfiki sowieckiego systemu zarządzania, zorientowanego w większym stopniu na „rozkaz”, a nie na prawo.

Zdecentralizowany system kancelaryjny (1991– początek XXI wieku)

Nowy cykl rozwoju systemu zarządzania wiąże się z powstaniem nowej państwowości rosyjskiej i, ogólnie rzecz ujmując, powtarza te same stadia, ale w szybszym tempie. Rozpad ZSRR doprowadził do restrukturyzacji i przekształcenia struktur władzy i administracji, i ponownie sprzyjał reanimacji kolegialnego trybu podejmowania decyzji. Hasło rzucone przez B. N. Jelcyna: „Niech biorą tyle władzy, ile dadzą radę przełknąć”, stanowi odzwierciedlenie procesu decentralizacji, który objął wszystkie warstwy społeczeństwa rosyjskiego. Inną zasadą ustroju nowego państwa rosyjskiego stała się demokracja, zapisana w Konstytucji, Ustawie o wyborach, Ustawie o zarządzie municypalnym i in. aktach prawnych.¹⁷ Podstawę demokracji stanowi wybieralność i kolektywny charakter podejmowania decyzji, oparty na zasadzie większości.

Decentralizacja i demokratyzacja była widoczna nie tylko w zarządzaniu państwem, ale i w działalności urzędów i organizacji. Powszechnie w latach 900-ch pojawiają się towarzystwa akcyjne ze specjalnym korporacyjnym systemem zarządzania.

¹⁷ Конституция Российской Федерации (принята на всенародном голосовании 12 декабря 1993 г.) (с поправками), www.constitution.garant.ru/; Федеральный закон от 19.09.97 N 124-ФЗ «Об основных гарантиях избирательных прав и права участия в референдуме граждан Российской Федерации (принят ГД ФС РФ 05.09.97)», www.vyборы.ru/zakonfederal/zakonfederal.php3?zakonfederal1_8.txt; Федеральный закон от 28 августа 1995 г. N 154-ФЗ «Об общих принципах организации местного самоуправления в Российской Федерации», www.krotov.info/lib_sec/08_z/zak/1995act.html i in.

Już na stadium pierestrojki rośnie rola kolektywów robotniczych, wprowadzana jest zasada wybieralności kierowników itd. W ten sposób obiektywnie zachodzi przejście od tradycji monokratyzmu, charakterystycznych dla schyłkowego okresu społeczeństwa sowieckiego do kolektywnych technik zarządzania.

System kancelaryjny w tym okresie został pozostawiony sam sobie i przez pewien okres czasu rozwijał się inercyjnie, według wzorów sowieckich. W centrum i w terenie w instytucjach państwowych kontynuowano stosowanie starych sowieckich standardów i zasad. Dopiero w końcu lat 90-ch opracowuje się nowe pokolenie dokumentów normatywnych w sferze archiwalnej i kancelaryjnej, które pod względem treści były udoskonalonymi wariantami standardów sowieckiego wzoru. Podstawę normatywno-prawnej bazy biurowości tego okresu stanowił następujący dokument: „Государственная система документационного обеспечения управления. Основные положения”, przyjęty w 1989 r. Stanowił on odnowioną wersję EGSD i zachowywał swoje znaczenie aż do czasów obecnych¹⁸, gwarantując ciągłość sowieckich tradycji.

Zasadniczą nowością na tym stadium rozwoju systemu kancelaryjnego było to, że wszystkie dokumenty normatywne nabrały charakteru rekomendacji i dopiero stopniowo były wzmacniane poprzez system praw, reglamentujących prawne aspekty dokumentowania, działalność archiwów, a także stosowanie niektórych formuł itd.¹⁹ Jednocześnie zachodzi osłabienie kontroli nad organizacją biurowości w terenie ze strony służby archiwalnej, co miało niejednoznaczne następstwa: z jednej strony prowadziło do obniżenia jakości postępowania z dokumentami, a z drugiej – do większej wariacyjności cyklu kancelaryjnego i zestawu dokumentów. Pojawiają się nowe rodzaje dokumentów zarówno pod względem formy (elektroniczne) jak i treści (konceptcje, programy, kodeksy i in.). W realnej praktyce kancelaryjnej kształtuje się pewien zestaw modeli obsługi dokumentacyjnej zarządzania (od wariantów na wzór sowiecki, zachowanych w większości organizacji i instytucji państwowych po systemy zorientowane na zachodnie modele DOU (*документационное обеспечение управления*, ДОУ).

Ogólnie rzecz ujmując *pierestrojka* biurowości w latach 90-ch kształtowana była przez dwa czynniki: 1) włączeniem do międzynarodowej przestrzeni ekonomicznej; 2) wprowadzeniem nowych technologii informacyjnych, a w tym komputeryzacją procesów obiegu dokumentów. Zachodząca w kraju rewolucja mikrokomputerowa sprzyjała nowemu rozumieniu zawodu dokumentoznawcy (*dokumentowieda*) jako specjalisty od zarządzania informacją, władającego nowoczesnymi technikami, tj. zachodzi przejście od ściśle technicznego pojmowania biurowości do konceptualnego, związanego z

¹⁸ Patrz np.: *Государственная система документационного обеспечения управления. Основные положения. Общие требования к документам и службам документационного обеспечения*. Одобрено коллегией Главархива СССР 27 апреля 1988 г. Приказ Главархива СССР от 25 мая 1988 г. № 33, www.termika.ru/dou/docs/detail.php?ID=1656.

¹⁹ *Федеральный закон от 29 декабря 1994 г. № 77-ФЗ «Об обязательном экземпляре документов»* (с изменениями на 23 июля 2008 г.); *Федеральный закон от 21 июля 1993 г. № 5485-1 «О государственной тайне»* (с изменениями на 1 декабря 2007 г.), www.termika.ru/dou/docs/; *Федеральный закон от 20 февраля 1995 г. N 24-ФЗ «Об информации, информатизации и защите информации»*, www.cci.ru/infolaws/doctoc.asp?id=31; *Федеральный конституционный закон РФ «О Государственном гербе Российской Федерации» от 8 декабря 2000 года*, www.gov.ru/main/symbols/gsr2_1.html i in.

informacyjnym modelowaniem i restrukturyzacją tradycyjnych kanałów komunikacji w zarządzaniu.

W latach 90-ch dziesiątki uczelni wyższych w kraju zaczynają kształcić na specjalności „Dokumentoznawstwo i obsługa dokumentacyjna zarządzania”, realizując w programach nauczania nową wizję profesji.

W ten sposób, do początków XXI wieku kształtuje się nowe postrzeżenie dokumentu, poszerzają się wyobrażenia o jego roli w społeczeństwie i zarządzaniu, zachodzi przewartościowanie podstawowych zasad pracy z dokumentami z udziałem nowych technik informacyjnych. System kancelaryjny zaczyna być postrzegany jako integralna część obsługi informacyjnej zarządzania.

Czasy współczesne (początek XXI wieku)

Od 2003 roku jednocześnie z polepszeniem sytuacji ekonomicznej i częściowym przewyciężeniem przejawów kryzysu w sferze zarządzania znów zaczynają przeważać cechy charakterystyczne dla ministerialnego systemu zarządzania i takiegoż systemu kancelaryjnego.

Reformy z początku wieku objęły przede wszystkim organy władzy wykonawczej a także rządów regionów i sprzyjały powstaniu nowej wyraźnej struktury, w ramach której nie było już miejsca dla samodzielności resortowej lub regionalnej. Tendencja ta jest też właściwa dla reformy municypalnej. W takich okolicznościach także na poziomie ogólnopaństwowym (w systemie organów prawodawczych i wykonawczych), i w terenie znów umacnia się zasada jednoosobowego podejmowania decyzji. W sposób widoczny zarządzanie kolektywne zachowane zostaje jedynie na poziomie gminnym i towarzystw akcyjnych.

Powrót do poprzedniego autorytarnego modelu zarządzania, a także warunki rewolucji informacyjnej sprzyjały umocnieniu roli informacji i dokumentu w procesie zarządzania, co znalazło swój wyraz w prawodawstwie, gdzie zaczyna się formować nowy kierunek – „Prawo informacyjne”. W rezultacie na przeciągu kilku lat, do 2009 r., powstała nowa normatywno-prawna baza DOU, w znacznym stopniu różniąca się strukturą i treścią od wzorca sowieckiego.

Przed tym normatywno-prawna baza przybrała wielopoziomową strukturę, w jej składzie wyróżniają się prawa federalne, reglamentujące podstawowe pojęcia i zasady pracy z informacją i dokumentacją, i określające ramowe granice legalnego działania dokumentu²⁰. Uzupełniają je dokumenty normatywne – regulaminy, instrukcje i standardy państwowe (ГОСТ), konkretyzujące określone procedury. Przy czym jeśli prawa są nosicielami stosunkowo stabilnej informacji, to dokumenty normatywne stale są nowelizowane, odpowiadając na zmiany w otoczeniu.²¹ I tak np. typowa

²⁰ ФЗ от 10.01.2002 г. «Об электронной цифровой подписи»; Федеральный закон от 27 июля 2006 г. N 149-ФЗ «Об информации, информационных технологиях и о защите информации»; Федеральный закон от 2 мая 2006 г. N 59-ФЗ «О порядке рассмотрения обращений граждан Российской Федерации»; Федеральный закон от 1 июня 2005 г. № 53-ФЗ «О государственном языке Российской Федерации»; Федеральный закон от 22 октября 2004 г. № 125-ФЗ «Об архивном деле в Российской Федерации» (с изменениями на 13 мая 2008 г.) и др., www.termika.ru/dou/docs/index.php.

²¹ Основные правила работы архивов организаций, одобренные решением коллегии Росархива от 6 февраля

instrukcja kancelaryjna w federalnych organach władzy wykonawczej, stosowana w charakterze szablonu przy organizacji biurowości przedsiębiorstw niepaństwowych w ciągu pierwszego dziesięciolecia XXI wieku była nowelizowana niejednokrotnie, ostatnia wersja wyszła w 2009 r. w postaci zaleceń metodycznych.²²

Charakterystyczną osobliwością nowego etapu jest aktywne budowanie lokalnej bazy normatywnej systemu kancelaryjnego, które zachodzi w ramach wprowadzania systemu jakości w przedsiębiorstwach i organizacjach. W efekcie kształtuje się bardzo interesująca sytuacja: zmniejszenie kontroli państwowej w sferze organizacji biurowości nie świadczy o decentralizacji i demokratyzacji procedur podejmowania decyzji i jednocześnie ich obsługi informacyjnej. W sposób nieuchronny kształtuje się jeszcze bardziej ścisły wielopoziomowy system kontroli, u podstaw którego legły zasady certyfikacji, obejmujące wszystkie organy i poziomy zarządzania.

Obecnie dokumentacyjna obsługa zarządzania (ДΟΥ) jest rozpatrywana jako część składowa informacyjnej obsługi procesu decyzyjnego, o czym świadczy przyjęcie w 2007 roku standardu nowego pokolenia, kardynalnie odróżniającego się od zwykłych dokumentów normatywnych pod względem treści i charakteru przekazu informacji. Idzie o standard państwowy (ГОСТ) ISO 15489-1-2007. «Zarządzanie dokumentami. Wymagania ogólne»²³, w którym są zawarte ogólne zasady pracy z informacją z uwzględnieniem jej przeznaczenia i nośników informacji. Standard ten jest identyczny ze standardem międzynarodowym ISO 15489-1: 2001 „Information and documentation. Records management. General.”

W tym dokumencie zostały wyłożone konceptualne podejścia do projektowania i wdrażania systemu dokumentowania, zorientowanego na wspomaganie procesu decyzyjnego na różnych szczeblach. Nie ma w nim szczegółowych zaleceń dotyczących organizacji tradycyjnego czy elektronicznego obiegu dokumentów, ponieważ zależą one od specyfiki konkretnej organizacji i w związku z tym opracowywane są odrębnie. Szczególną uwagę poświęcono aparatowi pojęciowemu, m.in. podano nowe znaczenie dokumentu, zamiast pojęcia baza normatywno-metodyczna stosowany jest termin „sfera regulująca”, który zawiera nie tylko normatywno-prawne znaczenie, ale i „oczekiwania społeczne, odnośnie dobrych praktyk” stosowanych w systemie. Wprowadza pojęcie „metadane dokumentu”, uzupełniające i poszerzające pojmowanie treści dokumentu i jego formuł. Sprecyzowano podstawowe charakterystyki dokumentu, a wśród nich autentyczność, wiarygodność, kompletność i in. Szczególnie pożyteczny jest opis metodyki projektowania i wdrażania systemów dokumentacyjnych.

2002 г.; ГОСТ Р 6.30-2003. Унифицированные системы документации. Унифицированная система организационно-распорядительной документации. Требования к оформлению документов; ГОСТ Р 50922-2006. Защита информации. Основные термины и определения и др., www.termika.ru/dou/docs/index.php.

²² Типовая инструкция по делопроизводству в федеральных органах исполнительной власти (утв. приказом ФАС РФ от 27 ноября 2000 г. № 68), Moskwa 2001; Типовая инструкция по делопроизводству в федеральных органах исполнительной власти (зарег. в Минюсте РФ 27.01.2006 № 7418), Moskwa 2006; Методические рекомендации по разработке инструкций по делопроизводству в федеральных органах исполнительной власти. Приказ Росархива от 23.12.2009 N 76, www.inpravo.ru/baza1/art5s/nm-lizefp/page8.htm.

²³ ГОСТ ИСО 15489-1-2007. Управление документами. Общие требования, Moskwa 2007.

Zarządzanie dokumentacją jest rozpatrywane jako ukierunkowany zorganizowany proces, oparty na przemyślanej polityce powiązania odpowiedzialności i kompetencji, a także kompleksowego programu zarządzania dokumentami. W ten sposób records management jest porównywalny ze strategicznymi kierunkami działalności i nastawiony jest na obsługę „aktywności biznesowej” organizacji. Strategia zarządzania dokumentami powinna być zapisana w Planie Strategicznym.

Wśród operacji podstawowych, które powinny być szczegółowo zaprojektowane i zorganizowane, wyróżniono rejestrację, klasyfikację, przechowywanie, przekazywanie i wykorzystywanie dokumentów w całym ich cyklu życiowym, a także kontrolę i dostęp do dokumentów. Szczególną uwagę zwrócono na kwestie migracji i konwertowania dokumentów, przy zapewnieniu ich aktualności niezależnie od wykorzystywanej przy powstaniu dokumentów techniki i nośników.

W ten sposób kształtujący się w nowym wieku model systemu kancelaryjnego ukierunkowany jest na nowoczesne techniki, dlatego pod wieloma względami wydaje się być bardziej elastyczny i wariantywny w kwestii zasobu dokumentów, aspektów proceduralnych systemu kancelaryjnego. Jednocześnie zaspokaja on potrzeby pionów władzy, charakterystycznych dla klasycznej hierarchicznej struktury biurokracji.

Wyżej omówione etapy rozwoju systemów kancelaryjnych i ich związek ze strukturą władz wyraźnie pokazują ciągłość i przechodniość procesów biurokratyzacji i dokumentowania. W warunkach rewolucji naukowo-technicznej coraz większy wpływ na dynamikę i charakter rozwoju systemów kancelaryjnych posiadają nowoczesne techniki informacyjne, związane z komputeryzacją sfery zarządzania. One narzucają swoje algorytmy obsługi informacyjnej i sprzyjają transformacji tradycyjnych biurokratycznych systemów kancelaryjnych.

Summary

Ludmila Nikolaevna Mazur

Document management system of the 18th – 20th centuries as a reflection of the Russian society bureaucratization processes

The present-day Russian office system was created at the beginning of the 18th century. It was developing and changing together with the state administrative apparatus and it indirectly reflected the society bureaucratization processes. Despite the political system change in 1917, the general (bureaucratic) features, characteristic for the Russian state administration are still evident. The author presents the most significant elements of the evolution of the office system proving that its evolution as well as the evolution of the state management in Russia is cyclic and that the beginning of a new cycle always coincides with the forming of the new political system. In the modern era it is the absolute monarchy (from 18th to the beginning of the 20th century), in the contemporary history (1917-1991) it is the Soviet state, based on thought of “the dictatorship of the proletariat”, and in the post-soviet cycle it is the Russian statehood. Within each of these cycles the two similar stages may be distinguished, one of which is the initial stage, when the collegial forms of decision making are in control and the other is the final, ministerial stage of the cycle, in which there is a transfer to the centralized political system, created on the basis of monocracy. The inner dynamics of the transformation within the cycle depends on the sociological criterion connected with the forming and progressing consolidation of authoritative functions holders and the consciousness –of officials- into a separate social group.

Dzieje biurokracji tom IV

Igor Andriejewicz Isajew
(Moskiewska Państwowa Akademia Prawa)

„Nowa biurokracja”: legalność kontra legitymizacja

1. Modernizacja może przyjąć formę rewolucji lub reformy, z tym, że różnica między nimi nie polega na tempie przekształceń, ale na ich rozmiarze i skali. Jeśli chodzi o rewolucję, przekształcenia powinny być całkowite – prawdziwa rewolucja nie przewiduje innego rozwiązania. W przypadku reformy, zmiany nie naruszają podstaw istniejącego porządku, uwzględniają tradycję i ograniczają się do poprawek i korekt. Występują również próby łączenia obydwu sposobów modernizacji – kiedy nadrzędne znaczenie mają przekształcenia o charakterze stopniowym i częściowym oraz ujawnia się konserwatywny rodzaj transformacji społeczeństwa. „Konserwatywna modernizacja” społeczeństwa i polityki – pojęcie, które w czasach kryzysu było i jest często powtarzane – służy do opisu społeczeństwa, które, próbując wyjść z ciężkiej sytuacji, rozwija się przy jednoczesnym zachowaniu stabilności. Siły i liderzy obiecujący bezpieczeństwo w czasie tego typu przemian określają siebie jako „liberalnych konserwatystów” lub „konserwatywnych rewolucjonistów”. W drugim jednak przypadku wymagane są szczególne przesłanki ideologiczne. Pytanie o kwestię legalności czy zgodności z prawem takich przekształceń i ich uzasadnienie, usprawiedliwienie i zapotrzebowanie na nie, są w tych warunkach niezwykle aktualne.

Uznana za klasyczną weberska uzasadnienie legalności rządów jest całkowicie utożsamiane z racjonalnym uzasadnieniem władzy, które realizowane jest w oparciu o legalność, wiarę w obowiązywanie legalnie wprowadzonych przepisów prawa i kompetencji praktycznych. Według Webera właśnie taki rodzaj panowania prezentuje współczesny „urzędnik państwowy” i wszyscy sprawujący władzę.¹ Zgodnie z taką interpretacją legitymizacja władzy uwarunkowana jest jej legalnością, tzn. samym faktem normatywnego istnienia. Oczywiście, że wywód logiczny przeprowadzony z punktu formalnego może być tylko rezultatem wniosku: „jeśli przyjmujemy prawo, to trzeba je uznać”.

Akcent na racjonalne aspekty prawa z całą pewnością nada mu przede wszystkim normatywny charakter. Taka interpretacja będzie oddalać się od źródeł prawo-

¹ M. Weber, *Политика как призвание и профессия*, [w] tenże, *Избранные произведения: протестантская этика и дух капитализма*, Moskwa 2006, s. 486-487.

dawstwa i rozumienia prawa, ograniczając swoją analizę formalno-normatywnym wpływem: kantowski wpływ na tego rodzaju filozofię dotyczącą prawa jest tutaj oczywisty. Ani religijne, ani socjologiczne, ni psychologiczne czynniki nie mają znaczenia jeśli prawo w pełni odnosi się do systemu norm i „nakazu rozumu”. Polityka (jak uważał Weber, podążając za Arystotelesem) oznacza dążenie, w pełni racjonalne, do uczestniczenia we władzy lub do uzyskania wpływu na jej podział. Takie procesy wymagają określonej struktury i utworzenia instytucji władzy – tylko wtedy władza może liczyć na mniej lub bardziej stabilne istnienie i zróżnicowany system relacji – tak wewnątrz władzy jak i poza nią. Aparat państwowy i biurokratyczne instytucje są formami najbardziej adekwatnymi do wymagań postawionych życiu politycznemu.

2. Pionową oś biurokratycznych współrzędnych stanowi silne podporządkowanie i hierarchiczność; zaś oś poziomą stanowi racjonalistyczny system norm i reguł, niepodlegających interpretacji czy ocenie emocjonalno-etycznej. W takiej postaci może istnieć tylko „idealny model biurokracji”. W rzeczywistości można zaobserwować całe mnóstwo wyjątków od takiego idealnego modelu. Ich źródłem okazuje się sfera tego co irracjonalne i żywiołowe, warunki realnego życia i nieświadomiony żywioł, które bez przerwy wnoszą swoje korekty do systemu.

Odżegnywanie się od tradycji i „starego porządku” najczęściej wychodził z samej biurokracji, a nie tylko od intelektualistów-reformatorów. Pojęcia stabilności i legalności są dla biurokraty zawsze aktualne, wcale jednak nie są związane z przeszłością czy z przyszłością (co odróżnia go od wiecznego rewolucjonisty). Prawo ogranicza i powstrzymuje biurokrate, dlatego nad „stare” prawa przedkłada on szybko działające dekrety i ukazy (co przyjmuje za modernizację i unowocześnienie). W masie aktów normatywnych toną fundamentalne prawa państwa, w tym również jego konstytucja. Ta ostatnia dla biurokraty jest jedynie „ikoną” i legalną „przykrywką” podczas jego niszczycielskich działań. Autorytet prawa zastępowany jest autorytarnym rządzeniem, coraz większa ilość przyjmowanych aktów prawnych komplikuje system, rodząc masę sprzeczności i fikcji prawnych. Zewnętrzny normatywny interpretacyjny legalizm nie jest w stanie zapewnić jakościową praworządność. Proces normotwórstwa traci swój racjonalny charakter, poddając się działającym wewnątrz niego żywiołowym i statystycznym prawidłowościom. Szlachetne zamiary biurokracji prowadzą w inną stronę niż to było założone. Masowość prawodawstwa nie oznacza jednak wzrostu prawomocności, ten fakt brany był pod uwagę jeśli chodzi o system prawa zwykłego i precedensowego, ale „pęcznienie” normatywnych zapasów dla skodyfikowanego systemu grozi perspektywą prawnego nihilizmu. Biurokracja, będąca niekiedy wyłącznym i jedynym panem praw, traci w tej sytuacji swoją jakość i jednocześnie zainteresowanie samym prawem. Jej głównymi instrumentami sprawowania władzy pozostają nawyki, technika i procedury. Zmieniają się kryteria rekrutacji: wiedza i postawy moralne są zastępowane przez czysto techniczne nawyki i „umiejętność pracy z ludźmi”.

Niemniej jednak prawo (w szerokim znaczeniu) zachowuje znaczenie efektywnego instrumentu polityki, a od systemu prawodawczego wymaga się ogromnej elastyczności i wyczucia spraw bieżących. Bieżące wymagania życia okazują się ważniejsze niż dalsza perspektywa, a sam racjonalizm staje się jedynie technicznym zabie-

giem. System przyjmuje formę tego, co Max Scheler nazywał „demokracją nastroju”, wyrażając w rzeczywistości już nie interesy grup tworzących społeczeństwo, a „nagle porywy nastrojów mas będących obiektem różnych manipulacji” - rozgraniczenie przyjmuje formę „konfrontacji między różnymi formami braku rozważań”². Przy tym rozumienie i zdolność do działania społeczeństwa, wobec obiektywnych przyczyn skupia się w rękach niewielkiej grupy polityków, pracowników administracji i specjalistów w dziedzinie prawa.

3. Jak kiedyś zauważył Emile Fage, na drodze do sprawiedliwego prawa zawsze stoją namiętności i przesady tworzącego to prawo - albo jego własne albo te które podziela z całym narodem.³ Bardzo często w tych prawach odcisnięte jest piętno owych irracjonalnych namiętności i preferencji. Przedstawiciele ludu wybierani są do parlamentu - jednak nie na podstawie racjonalnej analizy ich wartości, lecz na podstawie spontanicznych i niewyjaśnionych sympatii. Monteskiuszowska myśl, że moralność powinna poprawiać warunki życia człowieka a prawo poprawiać moralność, tj. w jakimś stopniu sprzeciwiać się dążeniom ludu - pozostaje bez echa. Cały system reprezentacji politycznej zorientowany jest na pewne wyobrażone potrzeby zunifikowanego wyborcy. Wybieralni urzędnicy określają siebie nie inaczej jak „sługami narodu”.

Taki polityczny populizm ma długą tradycję: organy przedstawicielskie pod hasłem suwerenności wszczynały walkę przeciw monarchii absolutnej i jej całkowicie autorytarną i stanową biurokracją. Zwrócenie się do „woli ludu” dawało formalne podstawy do przejścia przez nie władzy. W tej walce idea legitymizacji była przede wszystkim przeciwstawiona zasadzie legalności i praworządności starego porządku. Wśród rewolucjonistów urzędnicy (którzy sformułowali prawne argumenty działające na korzyść zgodnego z prawem przejścia władzy do nowych grup społecznych) stanowili znaczącą grupę. Przedstawiciele tej grupy zakładali jako konstytuujące się legalne źródło ideę „prawa podstawowego” i deklarację praw oraz wymagań zwycięskiego stanu: *jurydyzacja* procesu rewolucyjnego była w znacznej mierze dziełem samej biurokracji. Hasła o odnowie i modernizacji pochodzą ze środowiska biurokratów - zakładając, że to oni lepiej niż inni znają rzeczywiste funkcjonowanie państwa i rządzących nim mechanizmy.

Biurokracji, znacznie prościej niż by się wydawało, udaje się znaleźć wspólny język z rewolucjonistami i reformatorami. Nowy porządek zawsze wymaga aparatu technicznego działającego w momencie przewrotu i bezpośrednio po nim, wystarczająco efektywnie zabezpieczającego życiowo ważne funkcje społeczne. Ponadto, mająca tendencje do anonimowości, biurokracja gotowa jest popierać osłabienie i obalenie spersonifikowanej i absolutnej władzy. Ideologiczna „neutralność” biurokracji pozwala jej swobodnie przyswajać nowe wartości, które przynosi rewolucja. Wraz z pojawieniem się nowej praworządności biurokracja włącza się w sferę jej działania, zmieniając tylko źródła normatywności, na których opiera się jej praca.

² K. Mannheim, *Человек и общество в век преобразований*, Moskwa 1991, s. 44.

³ M. Weber, *Харизматическое господство*, [w] *Психология и психоанализ власти*, t. 2, Samara 1999, s.

Mianowanie czy wybieralność także są dla niej tylko zagadnieniami technicznymi, jednakowo zawierającymi w sobie podstawy legitymizacji tworzonych struktur. Co prawda nie ma tu charyzmatycznej genezy, jednak różnice w sposobie formowania nowopowolywanej struktury odbijają się na efektywności pracy biurokracji. (Max Weber zakładał, że „wybieralni urzędnicy” nie są częścią biurokracji, ponieważ posiadają niezależną legitymację w postaci zaufania wyborców: przy czym efektywność ich rządzenia ustępuje rządzeniu biurokratycznemu⁴). Pionowe podporządkowanie urzędników mianowanych zwalnia ich od obowiązku uzasadniania swojego istnienia interesami ogólnonarodowymi i pozwala demonstrować tylko ich kwalifikacje i efektywność. Stanowiska obsadzone w drodze wyborów na podstawie konstytucji czy prawa, z reguły przewidują demonstrowanie ich legitymizacji przez wyborców. Jednak ostatecznie obie kategorie urzędników są włączane do jednej korporacji rządzących, w ramach której rozdzielone są tylko ich role.

Modernizacja gospodarki budzi szczególne zainteresowanie biurokracji, nie tylko ze względu na perspektywy materialne dla niej samej, ale i dlatego, że ten proces w istotny sposób zmienia całą socjalną strukturę społeczeństwa, określając dynamikę kadrową biurokracji i nowy podział stanowisk i dóbr. Szczególnie aktywnie do tego procesu włączana jest właśnie biurokracja wyborcza. Modernizacja gospodarcza (nowy kurs, *pierestrojka*, industrializacja, itp.) tworzy ponadto sprzyjającą sytuację dla legitymizacji włączającego się w ten proces korpusu urzędniczego. Jednocześnie rośnie ryzyko, ponieważ od biurokratów i menadżerów wymaga się określonego poziomu kwalifikacji i profesjonalizmu, ich nowy status już nie jawi się jako synekura.

4. Historyczny proces formowania biurokracji już dawno pokazał szereg osobliwości tego fenomenu, wliczając w to tendencję do rozrastania i silne przywiązanie do normatywno-prawnego samookreślenia, tj. asocjacje z zasadą legalności. Jednocześnie biurokracja (szczególnie państwowa) zawsze była strukturą podejmująca decyzje. Proces podejmowania takich decyzji składa się ze „złożonej mieszanki prywatnych sądów, tradycji, konfliktów między różnymi organami i nacisków ze strony grup zewnętrznych”. Dlatego profilowanie i specjalizacja centrów decyzyjnych stało się regułą działającą wewnątrz organizmu politycznego.⁵

Ponieważ na wyższym etapie swojego rozwoju biurokracja zaczyna przenikać ten cały organizm, to właśnie w ręce organów administracyjnych przechodzi cała rzeczywista władza. Proces ten, który rozpoczął się w Europie w końcu XVII w. osiągnął swoje apogeum w wieku XX. Absolutyzm, ze swoim formalno-klasyfikującym podejściem do tworzenia systemów władzy, stał się generatorem współczesnych tendencji biurokratycznych a państwa totalitarne z ich naciskiem na „panowanie masy i maszyny” dokończyły dzieła. Zarówno absolutyzm jak i „totalitaryzm” stały się reżimami najbardziej sprzyjającymi wzrostowi biurokracji: w obydwu przypadkach właśnie to co „polityczne”, jeśli pod tym rozumieć konflikt walczących ze sobą o władzę sił i interesów, odchodzi w cień a jego miejsce zajmuje zorganizowanie i system. Pod hasłem „polityka” rozumie się skończony system panowania, nakazujący, reglamentujący i

⁴ Tamże

⁵ J. Ellul, *Политическая иллюзия*, Moskwa 2003, s. 243.

kontrolujący wszystkie przejawy życia. To globalne zadanie mogą realizować jedynie biurokracja i „aparatury”. W takiej sytuacji nie dopuszczalna są dyskusje o pozycji i pluralizm. Same prawa są organizacyjnymi i technicznymi normami, z których bierze się ich prawna istota. Jest to era panowania normatywnej legalności, kiedy prawo utożsamia się jedynie z władzą.

Władza polityczna odrywa ludzi od ich codziennych problemów, skłaniając do zajmowania się problemami uniwersalnymi. Takie oderwanie często jest maskowane deklaracjami o tym, że system biurokratyczny jest przeznaczony do ograniczania władczych stosunków podporządkowania i panowania oraz powołany jest do przedstawienia zarządzania na świat rzeczy, a nie ludzi. Przejawia się w tym jedna z ważniejszych cech biurokracji - nie realizując rzeczywistego celu, a uwzględniając tylko to co indywidualne, lecz dążyć tylko do jednego - skuteczności. Podejmowane decyzje są tutaj zawsze anonimowe i ta cecha przenosi się na prawo stanowione przez państwo, równoległe do których działają reguły i normy, a na ich podstawie administracja. Zasada ogólnej legalności, która rozrasta się do ogromnych rozmiarów normatywnego kompleksu, okazuje się przykrywką dla biurokracji, która podejmuje decyzje i działa według własnych kryteriów.

Proces podejmowania decyzji teraz nie jest już systemem jasnych procedur prawnych, reglamentowanych przez konstytucje. Władza skoncentrowana we wnętrzu biurokratycznej maszyny, albo je ignoruje albo interpretuje zgodnie ze swoimi celami. Monopol legalny symboliczny gwałt pozwala władzy swobodnie kształtować własne środki poznania i wyrażania rzeczywistości politycznej. Administracja tworzy własne mity polityczne umieszczając w nich zakładany sens swojej legalności. Poprzez zakamuflowany przymus to „strukturalizowane i strukturalizujące medium” warunkuje przyjęcie ustanowionego porządku jako naturalnego i uprawomocnionego.⁶ Przyjęcie przez „sługi ludu” określonych wartości ideologicznych i demonstracja swojej lojalności względem reżimu stają się gwarancjami ich legalnego statusu: opozycyjność w szeregach urzędniczych jest niedopuszczalna i oceniana jest jak zdrada państwowa i szkodnictwo, „jako postawa sprzeczna z naturą” i prawnie nielegalna.

5. Charles Mills twierdził, że styl biurokratyczny i jego instytucjonalne uosobienie są zgodne z dominującymi tendencjami zmiany współczesnej struktury społecznej i charakterystycznych dla niej typów myślenia.⁷ Istnienie tego stylu uzasadnia się nadziejami na efektywność „inżynierii społecznej”, która jest w stanie przy pomocy metod racjonalnej analizy rozwiązać istniejące realne problemy. Przy czym sama wiara w efektywność rozumu nosi jawnie irracjonalny charakter: prawomocność i w tym przypadku wynika z „niczego”, kształtując domniemane podstawy dla rzeczywistej władzy, która wykorzystuje polityczną mitologizację do swoich rzeczywistych celów. Legalność istnienia biurokracji jest ściśle związana z wyobrażeniami o stabilności systemu, stabilności za wszelką cenę. Powołując się na wybory, kwalifikacje, „namaszczenie”, mianowanie przez suwerena i inne argumenty legitymacji, biurokracja

⁶ P. Bourdieu, *О символической власти*, [w] tenże, *Социология социального пространства*, Sankt Petersburg 2005, s. 92-94.

⁷ Ch. W. Mills, *Социологическое воображение*, Moskwa 2001, s. 125.

wymaga od podwładnych stałego uznania dla niezmienności w postaci jej samej. Dla niej rzeczywistość jest to uprawomocniona stabilność. Zachowanie stabilności może realizować się w różny sposób jednak przy zachowaniu jednego celu. Vilfredo Pareto zauważył:

Odrzuciwszy wymysły o *przedstawicielstwie narodu*... zauważymy, że wszędzie są takie lub inne formy panowania nielicznej klasy panującej, która utrzymuje się przy władzy częściowo przy pomocy siły, a częściowo dzięki osiągnięciu pewnego konsensusu z o wiele bardziej liczną klasą urzędniczą⁸.

Różnice dotyczą proporcji - stosunku siły do konsensusu -, formy różnią się sposobami zastosowania siły i osiągnięcia porozumienia: konsensus wyraża stopień legitymacji, siła (nie brutalna lecz oparta o prawo) porównuje się z imperatywnością legalnego reżimu do wymogów prawa.

Opierając się na wybieralnych przedstawicielskich organach, biurokracja wyjątkowo chętnie powołuje się na swój legitymizm. Poparcie „większości”, które w znacznym stopniu gwarantowane jest poprzez zastosowanie odpowiednich technik wyborczych i propagandy (a na dużo wyższym poziomie technicznym - przez manipulowanie świadomością), jest głównym argumentem legitymizacji władzy. Takie wyobrażenia przyjmują formę mniej lub bardziej przejrzystych koncepcji nastawionych na pozyskanie podwładnych. Przy czym, jak zauważa Pareto, klasa panująca znacznie wyraźniej uświadamia sobie swoje rzeczywiste interesy („mniej zamglone uczuciami”) niż klasa urzędnicza, przed którą jej własne interesy są zasłonięte szczelną zasłoną uczuć. (Jest to „resentyment”, który nie pozwala podwładnym dostrzec obiektywną rzeczywistość polityczną). Wybieralni urzędnicy prezentują swoje interesy jako „ogólnonarodowe”, wykorzystując ideę i organy przedstawicielskie do umocnienia własnej władzy. Natomiast same procedury wyborcze coraz bardziej biurokratyzują się, obrastając całym systemem umacniających je norm i praktyk. Ich formalny charakter sprzyja coraz większemu abstrahowaniu demokratycznych wyobrażeń: pojawia się abstrakcyjny „obywatel”, „wyborca”, „większość”, „deputowany” itp. Ilość, liczebność na dalszy plan przesuwa wartości realnego człowieka, potrzeby życiowe. Abstrakcyjna równość istotnie ogranicza realną wolność, większość głosów zastępuje rzeczywiste żądania. Jednak jak ostrzegał jeszcze Joseph de Maistre,

głosy należy ważyć, a nie liczyć

Jednak zatrata wartości i zwycięstwo ilości w pełni zadowala abstrakcyjnie myślącą (przy rozwiązywaniu zadań społecznych) i anonimową biurokrację.

Naród nie może być jednej opinii i jednej woli w kwestii rządzenia państwem, lecz, jak to pokazuje demokratyczna teoria władzy, może on większością głosów powierzyć tę kwestię swoim reprezentantom. Tym samym „wola ludu” przenosi swoją aktywność z rozwiązywania konkretnych problemów rządzenia na kwestię dotyczącą procedury wyborów i adekwatności poglądów osób wybieranych do poglądów naro-

⁸ V. Pareto, *Компендиум по общей социологии*, Moskwa 2008, s. 371.

du. Cały problem legitymizacji sprowadza się do technik wyborczych, ich „przejrzystości” i kwestii reprezentatywności. Jednak ci, którym zaufano nie tylko nie podzielają poglądów całego narodu, często stoją na stanowisku, które nie pokrywa się nawet z myśleniem tej części wyborców, którzy im zaufali. Właśnie problem wybierania jest początkiem rozłamu między wyborcami i wybieranymi urzędnikami. Od momentu wyboru ci ostatni szybko wiążą się w korporację, której własne interesy przedstawiane jako „powszechne i państwowe” w rzeczywistości różnią się od interesów wyborców, którzy delegują ich do sprawowania władzy. W zamian biurokracja proponuje organizację i porządek, które zapewniają stabilność i jednomyślność, poparte przez system normatywny. Jednostka powinna być szczęśliwa, że wyprowadzono ją ze „stanu naturalnego” bezkształtnej masy, dano zasadnicze koordynaty, „wytyczono” dalszą drogę jej istnienia.

6. Sztynną organizację mogą naruszyć jedynie korupcja czy otwarty bunt. W idealnym założeniu biurokratyczna administracyjna metoda sprawowania władzy wymaga stłumienia wszelkich samodzielnych porywów indywidualności (osobowości), a także gotowości do wypełniania codziennych zadań z rytualną dokładnością.⁹ Rytuał w tym wypadku jest wyższą formą legalności, zapewniającą priorytet efektywności i stabilności kosztem sprawiedliwości. Należy jednak wspomnieć, że nawet ten trzeci element prawnej rzeczywistości w nowej interpretacji przybiera cechy zracjonalizowanego rytuału i sformalizowanej procedury¹⁰. Organizacja - oto główny prezent biurokracji dla własnego narodu.

Jednakże w warunkach biurokratycznej modernizacji pojęcia „naród” i „narodowy” są anachronizmami. W erze panowania techniki i organizacji obiektem oddziaływania władzy są masy, w odróżnieniu od maszyny administracyjnej, żywiolowe, bezkształtne i afektywne. Chaos wymaga uporządkowania, masy potrzebują kierowania. Teraz są one nie legitymizującym się podmiotem, ale tylko przedmiotem, który wpisywany jest w sztywne ramy legalności. Proces unifikacji usuwa z masy poszczególne zróżnicowane formacje - stany i klasy. Pozostają ukierunkowane zawodowo korporacje wchłaniające styl rządzenia biurokratycznego. Sama władza dostaje możliwość formowania określonych grup społecznych obdarowując je symboliczną władzą i jej atrybutami. Mechanizmy manipulowania wypracowane przez biurokrację w ciągu stuleci nabrały wyrafinowanego i wyrazistego charakteru.

Karl Jaspers mówił, że panowanie i władza mas zachowuje swoje oddziaływanie tylko w strukturach, które ona zyskuje dzięki organizacjom, większości, świadomości społecznej i dzięki rzeczywistemu zachowaniu się dużych skupisk ludzkich. Panowanie staje się w masowej organizacji przezroczyście i niewidoczne. Lecz bez panowania nie do pomyślenia jest funkcjonowanie mas. Nikt nie bierze na siebie odpowiedzialności „powstaje wrażenie, że jeden człowiek nie jest w stanie rozwiązać problemu”. Oddziałują różne instancje, kontrola komisji - jedni na drugich przerzucają podejmowanie decyzji. Przy czym odnoszą się do autorytetu narodu jako masy, która

⁹ L. Mumford, *Мир машины*, Moskwa 2001, s. 265.

¹⁰ Patrz szerzej prace Johna Bordley'a Rawls'a (1921-2002), filozofa, twórcy teorii sprawiedliwości stanowiącej przeciwwagę dla doktryny utylitarystycznej.

podjmuje decyzje poprzez wybory. Lecz jest to jedynie

autorytet metody polegającej na wprowadzaniu porządku, który jest uświęcony widocznym interesem ogółu i na który w jednej z jego bez końca zmieniających się postaci, w rezultacie spada odpowiedzialność.

Realna polityka sprowadza się do przyzwolenia na rozwój prawa we własnym tempie, żeby później ograniczać swoje działania zgodnie z sankcjami ślepo rozwijającej się rzeczywistości.¹¹ Ludzie działają jak we mgle, oczekując na pojawienie się mesjanistycznej siły, wywodzącej się jednak z innego źródła, która sprzeciwiłaby się ogólnemu porządkowi funkcjonowania. Wówczas oni z ochotą obdarzą ją swoim zaufaniem i poparciem a chaos i spontaniczność ustąpią miejsca „twardej ręce”, która, prawdę mówiąc, preferuje już całkowicie inny typ legitymizacji.

¹¹ K. Jaspers, *Духовная ситуация времени*, [w] tenże, *Смысл и назначение истории*, Moskwa 1991, s. 334.

Summary

Igor Andreevitch Isaev

“New bureaucracy”: legalism versus legitimism

The modernization may take the form of a revolution or of reforms. The difference between those two however does not lie in the pace and speed of reforms, but rather in their range and size. In the first case, the transformations have to be complete, in the other the changes do have a bearing on the fundamentals of the system functioning so far, but they also account the current traditions, make only corrections and supplements. There are attempts at making a synthesis, that is to say, at combining those two modernization methods. In the “conservative modernization” the most important is the attempt of implementing changes and retaining the stability at the same time, and the forces introducing such reforms may be called “liberal conservatist” or “a conservative revolutionist”. The author of the article focuses on the issue of legalism and legitimism of this kind of transformations, he also discusses their significance and the ways of their justification.

Prebiurokracija

Dzieje biurokracji tom IV

Waldemar Chorążyczewski
(Uniwersytet Mikołaja Kopernika)

Kancelaria księgi wpisów czy kultura księgi wpisów?

Pierwsze pytanie wydaje się banalne, mianowicie: co to jest księga wpisów? Księga, w którą wpisuje się jakieś teksty? Właściwie tak. *Polski słownik archiwalny* twierdzi bowiem, iż księga wpisów to: „1. księga, do której wystawca wnosi w formie pełnej lub skróconej treść wystawionych przez siebie dokumentów; 2. księga służąca instytucji lub osobie fizycznej do wnoszenia wpisów dotyczących czynności prawnych lub innych czynności związanych z zakresem działalności danej instytucji lub osoby”. No i dodaje słownik trzecie znaczenie: „termin stosowany również na określenie systemu kancelaryjnego mającego zastosowanie do końca XVIII w.”¹ Właśnie ze względu na to trzecie znaczenie proponuję dokonać rozróżnienia księgi wpisów jako formy fizycznej i księgi wpisów jako formy kancelaryjnej i prawnej. Materialnie księga wpisów jest to „grupa składek zszyta i ujęta w trwałą oprawę”². Kancelaryjno-prawnie, jako sposób zarządzania informacją, księga wpisów jest taką organizacją zbioru informacyjnego, która gwarantuje kompletność tego zbioru i trwałość jego układu wewnętrznego, jednym słowem jego integralność. To jest rzeczywista istota księgi wpisów. W epoce „papierowej” jedyną skuteczną możliwością spełnienia tego wymogu integralności danych była materialna księga, formalnie wzorowana na kodeksie rękopiśmiennym. Stąd tak trwale utożsamienie księgi wpisów jako formy kancelaryjnej z księgą wpisów jako przedmiotem materialnym.

Na czym polega kancelaria księgi wpisów dowiedzieliśmy się już z definicji słownikowej wyżej przytoczonej. Jest to zatem taka metoda organizacji pracy kancelaryjnej i taka metoda dokumentowania informacji, w których naczelnie miejsce, porządkujące całą rzeczywistość kancelaryjną, zajmuje księga rejestrująca w całości lub w regestach ekspedyty kancelaryjne (rejestry kancelaryjne) lub dokumenty i listy otrzymywane (kopiariusz), ale także rejestrująca czynności urzędowe własne lub stron działane przed urzędem. Te czynności własne będą różnego rodzaju: sądowe, administracyjne lub rachunkowe.

¹ *Polski słownik archiwalny*, red. W. Maciejewska, Warszawa 1974, s. 47.

² Tamże, s. 46.

W związku z tak szerokim wykorzystaniem księgi nie jest odczuwana potrzeba przechowywania oryginalnych akt, o ile nie mają one waloru prawnego. Dlatego też właśnie wiele zespołów wśród archiwaliów staropolskich nie posiada niczego więcej prócz przywilejów i ksiąg, żadnej na przykład korespondencji luźnej. Prawdopodobnie ta bardzo długo dotyczyła będzie nawet kancelarii koronnej³. Kancelaria księgi wpisów oznacza również, iż z wielu obszarów życia zaczyna wycofywać się dokument. Jego walor prawny przejmie księga wpisów. Walor użytkowy luźnego dokumentu przejmie natomiast ekstrakt czyli wierzytelny wypis z księgi wpisów.

Ekstrakt jest tą stroną kancelarii księgi wpisów, na którą dotychczas zwracano zbyt mało uwagi. Wypada więc podkreślić, że kancelaria księgi wpisów objawia się nie tylko w postaci księgi, ale również, czy nawet w równym stopniu, w postaci ekstraktu, który w wielu sprawach zastępuje dawny dokument i służy za podstawowy środek dowodowy. Przejście od kancelarii dokumentu do kancelarii księgi wpisów polega nie tyle na pojawieniu się księgi wpisów, co na zepchnięciu dokumentu jako podstawowego środka dowodowego na drugi plan przez księgę i właśnie ekstrakt z księgi. W przypadku dokumentów publicznych wartość dowodowa ekstraktu z księgi jest równa wartości oryginału, w przypadku zaś dokumentów prywatnych jest nawet wyższa, niż oryginału. Różnie się to działo w różnych kancelariach, zawsze jednak obecność ekstraktu łączy się z panowaniem kancelarii księgi wpisów. W tym sensie księga wpisów zwycięża także w kancelarii prywatnej. Poza gospodarczymi i rachunkowymi nie produkują one ksiąg wpisów, ale dokumenty przez nie przygotowane nabierają rzeczywistej mocy dopiero po wpisie do ksiąg i funkcjonują odtąd jako ekstrakty z ksiąg. Sądzę zatem, że na ekstrakt należy patrzeć z punktu widzenia księgi wpisów, a nie dokumentu i w ten sposób formułować pytania badawcze. Nie ma sensu zastanawianie się czy ekstrakt jest dokumentem poświadczeniowym⁴. Zapewne jest, ale opisywanie kancelarii księgi wpisów aparatem pojęciowym stworzonym dla dokumentów nie wydaje mi się twórcze.

Skąd jednak tytułowa alternatywa: kancelaria księgi wpisów czy kultura księgi wpisów? Kancelaria oznacza określony sposób dokumentowania, dokonywanego jednak przez urzędy. Tymczasem kultura jest zespołem wzorów postępowania funkcjonujących w danej społeczności. Wydaje mi się, że stosunek społeczeństwa do ksiąg, funkcje społeczne pełnione przez księgi, usprawiedliwia uznanie, że księga wpisów stanowiła istotny element ówczesnej kultury, która w obszarze prawno-kancelaryjnym może być nazwana kulturą księgi wpisów. Różnie można tę kulturę definiować. Pewne jest, że do zapanowania kultury księgi wpisów potrzeba zejścia się dwóch czynników: stanu świadomości społeczeństwa i odpowiedniej organizacji pracy kancelarii. Wyróżnić można dwie oznaki kultury księgi wpisów: księga jako główny środek dowodowy i księga jako główna forma dokumentowania. Kultura księgi wpisów panuje więc wówczas, gdy księga posiada uznawany społecznie walor najwyższego autorytetu jako środek dowodowy i sposób dokumentowania albo, jeśli ktoś woli,

³ J. Siemieński, *Przewodnik po archiwach polskich*, cz. 1, *Archiwa dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1933, s. 28; A. Tomczak, *Rozwój form kancelaryjnych i współczesne rodzaje materiałów archiwalnych. Przewodnik metodyczny*, Poznań 1978, s. 6.

⁴ J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 1983, s. 483.

upamiętniania, najodpowiedniejszy nośnik pamięci. Tym samym opuszczamy grunt kancelarii urzędowych i wkraczamy w sferę prywatną⁵. Kultura księgi wpisów jest pojęciem szerszym od kancelarii księgi wpisów, obejmując także sytuacje niekancelaryjne. Istniał tylko jeden świat księgi wpisów. Nie można w nim ściśle rozgraniczyć świata ksiąg urzędowych od świata ksiąg prywatnych. Wzorce funkcjonujące w odniesieniu do ksiąg prywatnych, mogą znaleźć zastosowanie w odniesieniu do ksiąg urzędowych i *vice versa*⁶. Na gruncie staropolskiej sylwy księga wpisów stykała się z książką drukowaną. Albowiem: „Tworzywo sylwiczne - zapiski własne, kopie, odpisy z rękopisów, książek drukowanych, wreszcie fragmenty listów, gazet, druków - wypełniało nie tylko karty oprawnych kodeksów, ale także interfoliowane kalendarze, wyklejki i wolne miejsca w książkach drukowanych”⁷. Analogiczne były początki księgi wpisów jako narzędzia władzy.

Należy zauważyć, że kultura księgi wpisów trwa w jakimś zakresie, w jakimś obszarze naszego życia, dokumentowania rzeczywistości. Natomiast kancelaria księgi wpisów odeszła do przeszłości. Wyjaśnić to może przegląd ewolucji księgi wpisów. Periodyzacja dziejów księgi wpisów tu zaproponowana bierze za podstawę pełnione przez nią funkcje.

Do XV wieku mamy do czynienia z przewagą funkcji memoratywnej. Początki księgi można widzieć w kontekście kopii dokumentów. Kopiarze czy kartularze to przede wszystkim ewidencja, pomagająca odnaleźć dokument, w razie jego zaginięcia pozostawiająca chociaż ślad, że dokument istniał⁸. O ile kopiarze powstawały u odbiorcy, to wystawca dokumentów zaprowadzał dla siebie księgi regestrów, też dla ewidencji, często w streszczeniu. Regestra to kopie dokumentów⁹. Pierwsze za-

⁵ Mamy przykłady, gdy archiwum osobiste składa się wyłącznie z kopiaruszy. Akta oryginalne nie dochowały się do naszych czasów, prawdopodobnie przez samego autora nie były traktowane jako godne „wieczystego” zachowania. Oryginalna korespondencja albo była niszczona, jak o to prosili dostarczyciele informacji w niej zawartych, zdradzający w swych listach wiele tajnych spraw państwowych i dworskich, albo niszczała u samego twórcy po wpisaniu do kopiaruszy. Ci, którzy liczyli na dyskrecję możnego korespondenta i swojego protektora, mogli zostać przezeń szczerze uspokojeni, że ich listy są niszczone. Twórcą takiego kodeksowego archiwum był Andrzej Opaliński, żyjący w latach 1540-1593, a od roku 1574 do śmierci marszałek wielki koronny. Kopiarusze przez niego pozostawione do dziś cieszą oko brązowymi skórzanymi renesansowymi, a więc i bogato zdobionymi oprawami, z supereklibrisami przedstawiającymi herb Łódzia, inicjały marszałka i maksymę „In manu Dei sortes meae”. Przypadek Opalińskiego nie jest odosobniony w ówczesnej Polsce, choć z pewnością najbardziej spektakularny. Por. W. Chorążyczewski, *Zbiór kopiaruszy Andrzeja Opalińskiego (1578-1588)*, [w] *Studia o bibliotekach i zbiorach polskich*, t. 6, red. B. Ryszewski, Toruń 1994; tenże, *Informatorzy Andrzeja Opalińskiego w latach 1578-1588*, [w] *Studia o bibliotekach i zbiorach polskich*, t. 7, red. B. Ryszewski, Toruń 1997, s. 7-27.

⁶ Dobry jest przykład Jana Tarnowskiego, podkanclerzego w latach 1591-1598. Zaobserwowany u niego zwyczaj prowadzenia osobnej księgi wpisów dla każdego roku jest interesujący sam w sobie jako pomysł na uporządkowanie pracy kancelaryjnej. Jest to nowość w kancelarii koronnej. Stanowi też przesłankę do szerszych porównań kodykologicznych wykraczających poza ramy kancelarii królewskiej. Można się zastanawiać czy nie był to wpływ Tomicianów, które Tarnowski posiadał, a także (a może przede wszystkim?) kopiaruszy Andrzeja Opalińskiego, stosujących tę metodę ujmowania materiału aktowego, a które ze względu na bliskie stosunki z marszałkiem wielkim, Tarnowski mógł znać.

⁷ S. Roszak, *Archiwa sarmackiej pamięci. Funkcje i znaczenie rękopiśmiennych ksiąg silva rerum w kulturze Rzeczypospolitej XVIII wieku*, Toruń 2004, s. 8.

⁸ W. Semkowicz, *Encyklopedia nauk pomocniczych historii*, Kraków 1999, s. 89.

⁹ Tamże, s. 90.

piski wspomagały pamięć urzędników, podpowiadały imiona świadków, teksty rot przysięg, kary do zapłacenia¹⁰. Z początku księgi dawały samowiedzę władzy o jej działaniach, stanowiła narzędzie samokontroli, umożliwiały sprawdzanie brzmienia okazywanych tej władzy dokumentów¹¹. Na zewnątrz jednak trwała przewaga dokumentu, choć już nie jego wyłączność.

W XV i XVI wiekach w różnych kancelariach przyznano pierwszeństwo księgom wpisów przed dokumentami. Był to okres dodania do funkcji memoratywnej funkcji dowodowej księgi wpisów. Zdaniem Józefa Siemieńskiego księga wpisów uzyskała przewagę nad dokumentem w XV wieku¹². Spostrzeżenie to jest prawdziwe na pewno w odniesieniu do ksiąg sądów szlacheckich. Zjawisko to wiąże się z zaniemocowaniem dokumentu sądowego: sądów ziemskich pod pieczęciami sędziego i podsędka lub dokumentu starościńskiego. Z początku księga nie anulowała prymarnejszej pozycji dokumentów sądowych. Przeświadczenie o jej roli dowodowej narastało powoli¹³. Był to jednak proces niepowstrzymany, który doprowadził do stanu opisanego wyżej, nazwanego kulturą księgi wpisów. Zakończył się on w Polsce w połowie XVI wieku, kiedy uznano wreszcie pełną wartość dowodową Metryki Koronnej. Kolejne etapy tej walki to: zakwestionowanie wartości Metryki podczas rokoszu 1537 roku, konstytucja o Metryce i pisarzach przysiężnych z roku 1538, kontrola nadań dóbr królewskich podczas sejmów egzekucyjnych lat 60. XVI wieku¹⁴. Wojciech Krawczuk podsumował

¹⁰ S. Kutrzeba, *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*, t. 1, Lwów etc. 1925, s. 130-131.

¹¹ S. Kętrzyński, *Zarys nauki o dokumencie polskim wieków średnich*, Poznań 2008, s. 361.

¹² J. Siemieński, dz. cyt., s. 26.

¹³ J. Szymański, dz. cyt., s. 477-478.

¹⁴ Przypadek ten warto zanalizować dokładniej. Juliusz Bardach widział nieprawidłowości w kancelarii litewskiej Zygmunta Starego polegające na wydawaniu sprzecznych przywilejów z powodu braku pełnego wglądu do Metryki Litewskiej. Z tej perspektywy patrzył też na kwestionowanie przez szlachtę w 1537 roku wartości dowodu z Metryki Koronnej. Pewne przesłanki wskazują na to, że Metryka Koronna nie musiała w każdym przypadku być godna wiary, skoro „pisarz mógł wciągnąć do księgi zapis konceptowy, na którego podstawie spisano następnie czystopis. Przeglądając księgi Metryki drugiej połowy XV w. spotykamy niejednokrotnie takie zapiski, które swymi licznymi poprawkami robią wrażenie not konceptowych” (S. Kętrzyński, dz. cyt., s. 373). Dalej charakteryzuje tę praktykę kancelaryjną Kętrzyński: „posiadamy także takie [wpisy], które są kopiami konceptów, lub może konceptami, których tekst może budzić wątpliwości, czy odpowiada temu tekstowi, który znalazł się w czystopisie, wreszcie czy koncept taki został rzeczywiście zrealizowany w postaci dokumentu [...] czasami wpis dokumentu nie został poprawiony wedle ostatecznego tekstu czystopisu, tak iż między dokumentem, który kancelaria doręczyła odbiorcy, a wpisem, który w księgach Metryki pozostał do dyspozycji wystawcy, mogły się okazać mniej lub więcej doniosłe i zasadnicze różnice” Czy jednak naprawdę chodziło o nieprawidłowości w kancelarii królewskiej, czy też o coś znacznie poważniejszego, sięgające do samej istoty ówczesnej kultury prawnej? Wystąpienia w sierpniu 1537 roku pod Lwowem wskazują na narastający lęk przed dowodem z Metryki. Metryki czyli rejestra kancelarii uznawane bywały za jakieś *novum*, narzędzie w rękę króla dla pozbawiania szlachty majątków. Król natomiast walczył o powagę i możliwość dowodu z Metryki. To co działo się w latach 1537-1538 uznać trzeba za ostatni akt tej walki między dworsko-kancelaryjnym stronnictwem modernistycznym, reprezentującym już kulturę księgi, a konserwatywnym stronnictwem szlacheckim, reprezentującym wciąż kulturę dokumentu, a nawet może pamięci niepiśmiennej czyli przekazu ustnego. Nieprzypadkowo to Samuel Maciejowski, sekretarz wielki, napisał wówczas pochwałę wiarygodności i autentyczności Metryki. Sejm 1538 roku oznaczał zwycięstwo nowości. Wiarygodność ksiąg mieli gwarantować pisarze przysiężni. Ostatni akt tego procesu modernizacyjnego odbył się na sejmach egzekucyjnych w latach 60. XVI wieku. Okazane wówczas dokumenty nadań na dobra królewskie wpisywano w księgi składane w Metryce Koronnej. Por. J. Bardach, *Z praktyki kancelarii litewskiej za Zygmunta I Starego*, [w] *Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w 70 rocznicę urodzin*,

to, co wówczas się stało: „Egzekucja jest w kancelarii koronnej ostatnim akordem epoki zwanej przez badaczy rozwojem form kancelaryjnych czasami archiwum odbiorcy. Zwycięża wówczas nieodwołalnie system epoki nowej - ksiąg wpisów”¹⁵. Od tego czasu nie ma już mowy o kwestionowaniu dowodu z Metryki. Pozostało jeszcze dowartościować ekstrakt jako dowód prawny równoważny oryginalnemu dokumentowi¹⁶.

Stulecia XVII i XVIII to okres zdecydowanej przewagi funkcji dowodowej księgi wpisów. Symboliczna jest sytuacja, gdy księga staje się dowodem na posiadanie praw miejskich. Mamy takie przykłady, gdy komisje lustracyjne dóbr królewskich zjeżdżały do miasta żądając przywilejów, a tam oświadczano im, że podczas niedawnego szwedzkiego „potopu” przywileje spłonęły. Zachowały się jednak księgi miejskie, których ogląd lustratorom wystarcza do stwierdzenia samego faktu posiadania praw miejskich, a także określenia prawa, jakim miasto się posługuje.

Autorytet ksiąg był w tym czasie tak znaczny, że stały się one wygodnym narzędziem fałszowania dokumentów. Można ten proceder nazywać „praniem” fałszyków. Nie opłacało się przesadnie dbać o cechy zewnętrzne dokumentu, zwłaszcza jeśli w grodzie miało się przychylnego kancelistę. Wystarczyło wnieść fałszyk do ksiąg, po czym nie dbać o jego dalsze istnienie albo raczej zadbać o jego nieistnienie. Następnie należało wyjąć fałszyk z ksiąg w postaci ekstraktu, by nadać mu wszelkie zewnętrzne cechy autentyczności. Odtąd należało wszędzie posługiwać się ekstraktem, a o zaginięcie oryginału obwiniać przeszłe wojny. Powaga ksiąg powodowała zresztą, że takie pytania nie musiały padać¹⁷. Znana jest sprawa zagarnięcia przez Radziwiłłów Archiwum Dokumentowego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Rzecz dokonana się w połowie XVII wieku. Radziwiłłowie sfalszowali odpowiedni przywilej Zygmunta Augusta, po czym oblatowali go w wielu grodach Wielkiego Księstwa. Finał nastąpił za panowania Stanisława Augusta, gdy sejm potwierdził fałszyk.

Generalnie jednak, abstrahując od wynaturzeń kultury księgi wpisów, w szlachcie narastało przekonanie, że jej ukochane księgi sądowe, istniały zawsze, to znaczy co najmniej od czasów Popiela, a że dziś ich nie można czytać, to wynik wielu wojen i innych kataklizmów, które zmiotły najstarsze księgi ziemskie i grodzkie z powierzchni ziemi¹⁸. Świat bez ksiąg nie może przecież istnieć. Opinia szlachecka jeszcze na początku XIX wieku wyrażała pogląd, że księgi sądowe są zapisem tysiącletniej historii polskiej. Były one strażnikami dowodów przynależności do stanu szlacheckiego, genealogii rodzin szlacheckich i ich substancji majątkowej¹⁹. O ile sylwy szlacheckie uznać można za w formę księgi wpisów ubraną pamięć indywidualną lub rodzinną, to

Warszawa 1960; S. Kętrzyński, dz. cyt., s. 374; W. Krawczuk, *Metrykanci koronni. Rozwój registratury centralnej od XVI do XVIII wieku*, Kraków 2002, s. 33.

¹⁵ W. Krawczuk, dz. cyt., s. 34.

¹⁶ Tamże, s. 35.

¹⁷ W. Chorążyczewski, *Dokument fałszywy, historia prawdziwa. O pozytywach płynących z uprawiania dyplomatyki*, [w] *Toruńskie spotkania dydaktyczne*, cz. 3, *Źródła w edukacji historycznej*, red. S. Roszak, M. Strzelecka, A. Wieczorek, Toruń 2006, s. 16-19.

¹⁸ W. Chorążyczewski, S. Roszak, *Pamięć Domu Komierowskich. Studium z dziejów rodu szlacheckiego w XVIII wieku*, Toruń 2002.

¹⁹ Por. W. Chorążyczewski, K. Syta, *Stosunek szlachty polskiej w XV-XVIII w. do ksiąg sądów partykularnych w świetle ustaw sejmowych i sejmikowych*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 10 (1999), s. 4.

księgi sądowe strzegły pamięci zbiorowej stanu szlacheckiego.

W ostatnich dwóch stuleciach, gdy nie mówimy już o kancelarii księgi wpisów, doszło do ograniczenia zakresu stosowania księgi wpisów. Jednocześnie jednak w zakresach swego stosowania księga wpisów zachowała pełną moc dowodową, nie mniejszą, niż w okresie kancelarii księgi wpisów. W warunkach dominacji akt spraw jako formy kancelaryjnej kultura księgi wpisów w najlepsze kwitnie. W XVIII i XIX wieku księga wpisów zmienia funkcję z narzędzia nie tylko rejestracji, ale też wiarygodnego przechowywania produktów kancelaryjnych jako potencjalnych środków dowodowych w pomoc kancelaryjną czyli narzędzie służące tylko rejestracji dokumentacji, pomagające odnajdywać odpowiedni akt, znajdujący się jednak poza księgami. Sumariusze dekretów królewskich z okresu Księstwa Warszawskiego przypominają jeszcze bardzo mocno dawne Sigillata Metryki Koronnej, ale jednocześnie wykazują już formalne podobieństwo do dziennika podawczego. Przejście nie było rewolucyjne. Mogło nie być dla współczesnych w ogóle dostrzegalne. Zaczęło się od braku sił kancelistów do wciągania całych dokumentów do ksiąg. Ktoś, kto pierwszy wpadł na to, że wystarczy w księgę wpisać krótkie streszczenie oblatowanego aktu, też nie musiał sądzić, że dokonuje doniosłej reformy. Przecież już w średniowieczu dużą część dokumentów rejestrowano w postaci regestów. Tak robiono w Metryce Koronnej z pismami o jednorodnym i dobrze znanym kancelarii formularzu, jak listy przypowiednie, wadia, zwolnienia podatkowe. Czym innym jak nie zbiorem regestów były Sigillata Metryki Koronnej? Tylko że kancelaria nie zachowywała nigdzie dokumentów w pełnym brzmieniu, a dysponując regestem była w stanie odtworzyć pierwotny dokument. Regesty miały więc pełną moc dowodową samodzielnego dokumentu. Ale wreszcie czy nie zdarzało się, zwłaszcza w kancelariach miejskich, rezygnować z wciągania do ksiąg protokołujących czynności władz pism przychodzących, ale tylko zaznaczać ich istnienie w protokole odpowiednim symbolem, takim samym, jakim oznaczono przychodzące pismo? Wystarczyło połączyć zwyczaj streszczania w księdze pism przychodzących i sygnowania ich identycznie z jakimś znakiem przypisywanym streszczeniu w księdze, by otrzymać dziennik kancelaryjny. Dlatego też dzienniki te w kancelarii akt spraw uznajemy za genetyczne potomstwo ksiąg wpisów.

Generalnie należy się zastanowić czy granicy kancelarii księgi wpisów nie wyznacza następujące rozróżnienie. Kancelaria księgi wpisów istnieje tak długo, jak długo porządek akt luźnych, czyli ich fizyczna kolejność, określona jest ściśle przez porządek wpisów w księgę. Kiedy jednak kolejność zapisów w księdze nie wpływa na układ, a stanowi tylko zbiór odesłań poprzez symbole do różnych miejsc w registraturze, księga staje się tylko pomocą kancelaryjną, a kancelaria księgi wpisów ewolucyjnie przechodzi w dziennikową kancelarię akt spraw. Kancelaria księgi wpisów nie wyklucza więc istnienia akt luźnych, póki jednak ich porządek (a więc porządek registratury) określa księga, jest to wciąż właśnie kancelaria księgi.

Wypada zadać sobie pytanie dlaczego księga wpisów jest tak żywotna? Jakie są zalety ksiąg wpisów? Na pewno księga do dziś jest najwygodniejszym narzędziem budowy i przekazywania pamięci: maksimum istotnej informacji zostaje w niej skondensowane w minimum objętości. Księga jest wygodniejsza w użyciu, poręczniejsza jako nośnik pamięci, od dokumentacji luźnej. To samo dotyczy stosunku kopiarzyszy

do archiwum dokumentowego. Kopiarusz nie tylko chroni dokumenty przed fizycznym zaczytaniem, nie tylko pozwala odnaleźć dokument w archiwum, ale umożliwia też szybkie korzystanie z potencjału informacyjnego zawartego w dokumentach. Jest poręczniejszy, niż dokumenty oryginalne. Księga rachunkowa gwarantuje integralną kompleksowość prowadzonej rachunkowości. W XV wieku student wpisywał do księgi wartościowe poznawane teksty. Tworzył księgę na całe życie. Tutaj też chodziło o uczynienie z ogarniętej wiedzy całości i zabezpieczenie tej całości na zawsze. Po co jednak przykłady z tak odległej przeszłości? Sztambuchy do dziś są taką próbą uchwycenia pamięci. Wszyscy przyjaciele w jednej książce²⁰. A dzisiejsze kroniki szkół, bibliotek, klubów, parafii, zakładów pracy, jednostek wojskowych²¹ wyrosły przecież z chęci całościowego ujęcia. Jest to genetyczne potomstwo księgi wpisów jako zbioru tekstów powstałego według powziętego uprzednio kryterium, tak scalonego, że zabezpieczona jest jego kompletność.

Księga jest najlepszym rozwiązaniem tam, gdzie nie zamierzamy prowadzić jakiegokolwiek selekcji, od razu wiemy, że wszystkie zapisy mają zostać wiecznie zachowane i to zachowane w tym konkretnym wzajemnym kontekście. O ile akta spraw są znakomite, jeśli chodzi o ilustrowanie procesu decyzyjnego, to księgi wpisów są niezastąpione, gdy chodzi o zachowanie kompletu podjętych decyzji lub wykonanych czynności. Stąd rejestry nadanych odznaczeń, obywatelstw, szlachectw, narodzin, chrztów, ślubów, bierzmowań, zgonów, pochówków, święceń, stąd też rejestry stowarzyszeń czy innych podmiotów. Klasyk polskiego bibliotekarstwa, a jednocześnie archiwistyki, mający więc bogate doświadczenie z urzędowymi aktami spraw dostrzegł walor nowoczesnych kronik jako uzupełnienia i ożywienia akt, jakby prawdziwszego uchwycenia życia, ocalenia go od zapomnienia: „Z uwagi na ułomność pamięci ludzkiej bardzo pożyteczną rolę spełniają też tak zwane kroniki biblioteczne, w których są notowane bieżące ważniejsze wydarzenia i fakty charakteryzujące życie i rozwój placówki. Prowadzone w sposób bezpośredni i swobodny uzupełniają one całą ewidencję urzędową, mającą z natury rzeczy charakter schematyczny i oficjalny i dlatego są bardzo pożądanym uzupełnieniem”²².

²⁰ Mam w swoich zbiorach sztambuch dziewczyny, która opuszczając Wołkowysk w 1945 roku zbierała wpisy tamtejszych koleżanek i znajomych. W tej formie zabiera ze sobą krainę swego dzieciństwa.

²¹ Por. np. E. Grin-Piszczek, *Kronika Ukraińskiej Ludowej Szkoły III stopnia im. Tarasa Szewczenki jako źródło do dziejów Przemysła pod okupacją sowiecką (1939-1941)*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny”, t. 18 (2004), s. 281-297; W. Hiler, *Dokumentacja fotograficzna w kronikach i historiach jednostek ludowego Wojska Polskiego 1943-1945*, „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej”, nr 10 (1980), s. 68-71; S. Librowski, *Zachowane kroniki parafialne z terenu diecezji włocławskiej z lat 1901-1939 oraz ich wartość jako źródła historycznego*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 18 (1969), s. 5-46; H. Przesławska, *Przywoływki dyngusowe na Kujawach*, Toruń 1974 (jest tu opisana księga Klubu Kawalerskiego w Inowrocławiu - Szymborzu); *Regulamin uczniowski I. Liceum Ogólnokształcącego im. Jana Kasprowicza w Inowrocławiu*, Inowrocław b. d. [lata 60. XX w.], s. 10-11 („Wpisanie nazwiska ucznia do kroniki szkolnej” może być dla niego nagodą jako uwiecznienie jego imienia); P. Rybak, *Studenckie Koło Naukowe Archiwistów przy UMK*, [w] *Pamiętnik I Ogólnopolskiego Zjazdu Studentów Archiwistyki*, red. W. Chorążyczewski, R. Degen, Toruń 1998, s. 43-48 (Kronika Studenckiego Koła Naukowego Archiwistów przy UMK stała się podstawą zrekonstruowania jego dziejów).

²² R. Przelaskowski, *Planowanie i sprawozdawczość biblioteczna*, Warszawa 1957, s. 64; tenże, *Zasady planowania i sprawozdawczości bibliotecznego*, Warszawa 1961, s. 60.

Księga wpisów nie musi występować w jednorodnej postaci ksiąg. Księga właściwa może być tylko jej częścią, tą częścią, która pilnuje całości dokumentacji danych zagadnień. Przy tradycyjnym rejestrze stowarzyszeń księga zawierać może na osobnych stronach wpisy dotyczące poszczególnych stowarzyszeń, choć dla każdego stowarzyszenia zakłada się osobną teczkę. Porządek tej serii teczek określa jednak jednoznacznie księga.

Pozostaje jedno jeszcze zagadnienie czyli elektroniczna księga wpisów. To z tego względu proponowałem przez księgę wpisów rozumieć taką organizację zbioru informacyjnego, który gwarantuje kompletność tego zbioru i trwałość jego układu wewnętrznego. Czy elektroniczna hipoteka, elektroniczny rejestr stanu cywilnego, krajowy rejestr sądowy nie są księgami wpisów? To już jednak jest temat na inną opowieść, do której snucia nie czuję się w tej chwili kompetentny.

Summary

Waldemar Chorążyczewski

Files system of an inscription book or a culture of an inscription book?

The author makes an attempt at specifying more precisely the common understanding of the inscription book. He offers a distinction between the inscription book as a physical form and the inscription book as an office and legal form. Therefore, filing system of an inscription book is the method of organizing office work and such a method of data documentation, in which the registering book has the chief role, that it organizes the whole office reality entirely or in regesta of office dispatch or documents and letters received (cartulary), but also registering their own official activities or activities of the parties acting before the office. These own activities might be of court, administration, and accounting kind. In relation to such a wide use of a book, there is no need to keep original files unless they are of legal value. What is more, the author notices that filing system means the specific method of documenting process carried out by these offices, while the culture is a complex of conduct patterns functioning in a given community. It may seem that the society's attitude toward books and the social functions they perform justify the assumption that an inscription book constituted an important part of contemporary culture, which in the legal-office area might be called the culture of an inscription book. This culture may be defined in a number of ways. It is certain that for the establishment of the culture of an inscription book two factors have to be met, one of which is the state of social consciousness and the other is the appropriate organization of chancery work. The author distinguishes two indicators of the culture of an inscription book, a book as the main evidence and a book as the main documenting form. The culture of an inscription book is established when a book is socially acknowledged by the highest authority as evidence and as the way of documenting or, say, commemorating of the most appropriate repository of memory.

Dzieje biurokracji tom IV

Андрій Блануца
(Національна Академія Наук України,
Інститут Історії України)

Судові справи про маєткові спори у Великому князівстві Литовському в 1529–1566 рр.: фактор судової «бюрократії»

Питання земельної власності та землеволодіння у Великому князівстві Литовському (ВКЛ) складають ключовий сегмент економічного розвитку ранньомодерної держави. У I Литовському Статуті (I ЛС) 1529 р.¹ детально прописані усі складові набуття, тримання, володіння та розпорядження шляхетськими маєтками та землями. В статутах I ЛС кодифіковано й на правовому рівні узагальнено практику поземельних відносин у ВКЛ, що складалася на основі звичаєвого права, великокнязівських грамот, рішень станово-представницьких з'їздів, постанов Панів-Рад ВКЛ тощо упродовж XIV – першої третини XVI ст.

Поточна практика дії «земельних» статутів I ЛС вимагала ефективного вирішення різного роду маєткових спорів, які постійно виникали у шляхетській корпорації землевласників й землеутримачів. У результаті упродовж дії I ЛС усталилася процедура вирішення маєткових спорів у судовому порядку, де великий князь литовський посідав ключове місце. Саме він був останньою інстанцією винесення вироку або призначення розгляду тієї чи іншої справи. Утім, низка процесуальних процедур покладалася на великокнязівських суддів, призначуваних господарем для розгляду конкретної справи. Вагому роль відігравали також свідки з числа місцевої шляхти, а також пани радні, які були присутні під час винесення вироку великим князем. Саме роль/фактор указаних урядників (модернізовано їх можна йменувати представниками судової бюрократії) й складає об'єкт даного дослідження.

Для ефективно вирішення поземельних спорів господар практикував направляти на місце суперечки своїх підданих – великокнязівських урядників, яких уповноважував розсудити за нормами діючого права той чи інший спір щодо землі чи маєтності. Яскравим прикладом може слугувати судова справа за 1553 р., коли Сигізмунду II Августу скаржився волинський зем'янин Микита Кутровсь-

¹ Первый Литовский Статут (1529 г.), oprac. S. Lazutka, I. Valikonytė, E. Gudavičius, Wilno 2004, 522 s., bibliografia w przypisach i w końcu tomu, 77 il.

кий на справців мит волинської та підляшської комор Олехна та Івана Борзобогатих про те, що митники «через стародавние границы кгвалтовне земли, поля, дубровы и сеножатья имения его Кутрова отнимают и ку имения своему Галичаном приворочають». До того ж насильне відібрання Кутровського маєтку супроводжувалося постійними наїздами на прилеглі володіння Микити Кутровського: «и также дей кгвалтовне частокрот на тые земли его выезджают, врадниковъ, слугъ и людей его кутровскихъ побили и поранили, и многие шкоды и грабежи починили и тепер дей чинят»². Відповідно до норм права Микита Кутровський «их листы нашими позовными перед знаку права позывають», прагнучи притягти кривдників до розгляду судової справи на «рок певный». Проте митники на час розгляду справи перебували у Вільнюсі, тому за другим призначенням року Борзобогаті-Красенські зобов'язувалися вивести своїх суддів. Утім й цього разу митникам завадили «державні» справи й доручення короля («нижли они на он час за некоторыми послугами нашими для потреб замков украинских на то рок за комиссиями зложоных на оный кгрунт земляный, где ся рознищы деют, сами выехати и судей своих вывести не могли»)³. Зважаючи на вагомі причини, Сигізмунд II Август відстрочив розгляд судової справи на іншу дату, яка мала припасти на день «святое нароження панни Марии» 1552 р.

Вислухавши аргументи Микити Кутровського, великий князь литовський дав дозвіл позивачу вивести на спірні землі своїх суддів, і разом із суддями Борзобогатих-Красенських вирішити всі суперечки щодо земель. У разі неявки суддів однієї з двох сторін Сигізмунд II Август своїм листом зобов'язував господарського дворянина Федора Бокія, а також суддю Володимирського повіту Волчка Якимовича та волинського зем'янина Григорія Сенютича Ляховицького розглянути справу Микити Кутровського й винести відповідний вирок «водле обычаю и права посполитого статуту земского». До того ж у випадку не змоги якогось судді приступити до виконання своїх обов'язків, позиваюча або відповідаюча сторона могла замінити такого («тогда он себе на местко того иншого, хто похочет, того мает судею с руки свое взяти, который таковую ж моц будет мети и то справовати»)⁴.

Таким чином, даний документ дає чітке уявлення про механізм здійснення розгляду судової справи про земельні спори, коли місцевим урядникам (господарський дворянин, володимирський повітовий суддя), а також суддям двох сторін надавались повноваження у межах дії І ЛС виносити відповідні вирокі. Тому тут роль «судової бюрократії» була на доволі високому рівні, адже їй надавались повноваження виступати гарантом права й виносити вирокі у непростих справах.

Важливу інформацію про роботу королівських суддів містить, зокрема, комісарське рішення від 6 липня 1543 р. на скаргу господарських підданих маєтків Чернчі Горodka та Маневичів на дії князя Федора Андрійовича Сангушковича.

² Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD). – Archiwum Potockich z Radzynia (dalej: APR), zesp. 334, sygn. 417, s. 1.

³ AGAD, APR, zesp. 334, sygn. 417, s. 2.

⁴ Тамże, s. 5–6.

Сигізмунд I Старий доручив холмському військoму, любoмськoму старoсті Миколаю Грабю та ковельськoму, мельницькoму, вижoвськoму, милянiвськoму та фалілейцькoму старoсті Богдану Михайловичу Семашку винести вирoк про земельні спoри князя з корoлівськими підданими маетків господарськoго домену. Для цьoго великий князь наказав суддям виїхати до своїх маетків Чернчі Городка та Милянoвичiв, де саме й чинив кривди корoлівським підданим князь Ф.А. Сангушкович. Головною задачею суддiв було визначення кордoну («границь») між маетком Карасин князя та Чернчі Городка й Милянoвичiв корoля: «з ъменя его Карасина oсмoтрети и справедливoе розoзнане o кгрунт того именя, маючи Б(o)га и справедливoст перед очима своими, вчинити»⁵. Приїхавши на місце земельних суперечок, корoлівські суддi вiдразу звернулися до луцькoго старoсти (саме на територiї Луцькoго повіту розташовувалися маетності корoля) князя Андрія Михайловича Кошерськoго, який був урядником корoлівських маетків, й той вже супроводив їх до місця знищення межoвих знаків. Сюди ж прибув і князь Федiр Сангушкович, де у його присутності корoлівські суддi розпочали опитувати свiдків. Корoлівські піддані Чернчі Городка й Маневичiв свiдчили про те, що піддані Ф.А. Сангушковича зіпсували межoві знаки й силою вiдiбрали їхній oстрiв Дубровицю. Князь же свiдчив, що то був його oстрiв, а чернчегорoдські й маневичькі піддані корoля самi навмисне зіпсували межoві знаки й знищили знаки, якими позначалися кордoни. Мало того, за словами Сангушковича, корoлівські піддані нанесли свої знаки на його володіннях. Після опитування свiдків суддi oглянули кордoн й межoві знаки, якими розмежовувалися володіння. Корoлівські піддані представили суддям речoві докази (грані на деревах), якими ще здiйснив розмежування маетків князь Кoстянтин Oстрoзький через своїх кoмiсарiв панiв Михайла Семашковича, Степана Воропайовича та князя Василя Сокольськoго. Ф.А. Сангушкович наполягав на своєму, перекoнуючи суддiв у тому, що нiяких кoмiсарiв не було й вiдповiдно не було здiйсненне розмежування за наказом князя К. Oстрoзькoго. На такі аргумент корoлівські піддані повiдомили суддям, що після розмежування маетків кoмiсари видали їм межoвий лист, який, oднак, згорiв під час oднoго з татарських нападiв на Волинь. Як доказ цьoго, корoлівські піддані скласти присягу («шапку ставили»), що за нормами ранньoмoдeрнoго права й звичаїв була прямим доказом. На дiї чернчегорoдцiв й милянiвцiв князь Ф. Сангушкович «на свeдeцтвo того заходцьи слати не хотел», що й послужило для суддiв ключoвим аргументом у винесенні рiшення на користь корoлівських підданих: «А так мы, видячи справедливoст подданных корoля его м(и)л(o)сти и выведавши от oбапoлних суседов тамошних, маючи Б(o)га и справедливoст пред очима своими, а злaщa бачачи на то, иж кн(я)зь старoста володимирский самъ свeдeцтвo на тых подданных своих выдал, штo они не з уряду, але злодейским oбычаем тьи границы клали, подданных корoля его м(и)л(o)сти при тых гарницах их eсмo зoстaвили, и межи старыми их гранми новьи границы им eсмo казали позначити. А по болoтoм копцьи по грудoм казали eсмo покoпати»⁶.

⁵ AGAD, Zbiór Dokumentów Pergaminowych, dz. X, sygn. 4803, k. 1.

⁶ Тамже, k. 4–5.

Таким чином, призначені великим князем литовським судді відповідно до його інструкції («маючи науку короля его милости») та норм ІЛС зобов'язувалися вирішити важливу для короля справу. Суддям, окрім досконального знання права, звичаїв, потрібно було здійснювати й заходи по збору свідчень шляхом опитування підданих двох сторін, а також перевірки документів та доказів, які часто суперечили й призводили до утруднення винесення вироку. Тому на королівських суддів покладалася вельми важлива й відповідальна справа.

Низкою своїх вироків великий князь литовський наказував місцевим урядникам «чинити справедливість» згідно зі статутом ВКЛ, що було прямим обов'язком для воєвод, старост, намісників та господарських урядників. Наприклад, ви роком від 19 жовтня 1547 р. Сигізмунд II Август наказував новгородському воєводі пану Олександрю Івановичу Ходкевичу, який одночасно суміщав уряди берестейського старости, а також віленського, остринського та книшинського державці, винести вирок у справі князя Івана Васильовича Полубенського з берестейськими зем'янами Станіславом Войтеховичем, Мацеєм Стоцьким та Августиним Глебовським Хмілевцями про «земляні шкоди» останніх в маєтку Опілля князя: «переходечи чез границу имения его Ополья земли его власные того имения на колко десят бочок квалтовне забрали и розробили, и некоторые дей с них на тех же землях дома поселили»⁷. А 11 серпня 1546 р. великий князь литовський доручив своїм урядникам князю Андрію Семеновичу Одинцевичу та Лукашу Федоровичу Безьському розібратися у справі господарського зем'янина Миколи Миколайовича Юшкевича із Юрієм Миколайовичем Будилою про напади останнього на Недрошленський маєток Юшкевича⁸. У березні 1547 р. за дорученням господаря віленський воєвода й канцлер ВКЛ пан Ян Юрійович Глебович виніс вирок по скарзі господарської боярині Віленського повіту Петрової Остиковича Ганни на віленського боярина Ольбрахта Сляжаковича про чоловіка Гринеля Дашковича з землею. За результатом розгляду справи вирок віленського воєводи був на боці Петрової Остиковича Ганни, яка склала присягу, а О. Сляжакович не зміг представити письмових свідчень, які б вказували на право володіння чоловіком з землею⁹. Подібні приклади можна наводити й далі.

Доручення розгляду судових справ великокнязівським урядникам було нормою у період дії ІЛС, за яким у ВКЛ функціонували воєводський, комісарський¹⁰, маршалківський, вотчинний та ін. суди. Литовські метриканти С. Ла-

⁷ AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dz. III, sygn. 1, k. 2.

⁸ Lietuvos Metrika, knyga Nr. 234 (1546–1548): 19-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija), oprac. I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviševienė, L. Steponavičienė, Wilno 2009, s. 38–40.

⁹ Там же, s. 91–93.

¹⁰ Наприклад, у 1540 р. у ВКЛ функціонував комісарський суд під керівництвом Яна Миколайовича Радзивіла у складі луцького єпископа Юрія Фальчевського, жемайтійського єпископа Венцлава Вербицького і полоцького воєводи Яна Юрійовича Глебовича, а у 1541 р. на чолі з Матеєм Войтеховичем Яновичем у складі (не завжди однакового) князя Івана Андрійовича Полубенського, господарського кухмістера Яна Нарбута, двірного підскарбія Івана Андрійовича Солтана, гродненського городничого князя Семена Богдановича Одинцевича і господарського маршалка Яна Стецковича (Lietuvos Metrika, knyga Nr. 229 (1540–1541): 10-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija), oprac. S. Lazutka, I. Valikonytė, S. Viskantaitė, L. Steponavičienė, J. Karpavičienė, Wilno 2003, s. 20–77, 77–176).

зутка, І. Валіконіте та С. Віскантайте-Савіщевене, посилаючись на статтю 6 розділу 6 І ЛС, припускають існування у цей час й повітового судді¹¹. Проте уряд професійних повітових суддів буде сформовано у ВКЛ лише за результатами проведення судової реформи в 60-х роках XVI ст. за польським зразком. Тому урядники господарського двору мали пройти відповідну підготовку й на практиці здійснювати суддівські функції.

Більшість судових справ у ВКЛ розглядав особисто великий князь литовський. Утім він часто виносив вироки спільно з панами радою ВКЛ. Наприклад, 30 жовтня 1529 р. Сигізмунд I Старий спільно з панами радою виніс вирок, за яким було присуджено частину маєтку Зелви пану Іллінічу¹². Протягом 1546–1548 рр. спільно з господарем судові вироки виносили такі члени панів ради ВКЛ: біскуп луцький та берестейський князь Юрій Фальчевський, біскуп жемайтійський князь Венцлав, віленський воевода Ян Юрійович Глебович, пан троцький, староста жемайтійський, державця плотельський і тельшовський пан Яронім Олександрович Ходкевич та господарський підкоморій, ровенський староста пан Григорій Олександрович Ходкевич. Склад панів радних за дорученням великого князя литовського міг й сам виносити вироки¹³.

Таким чином, у класичному визначенні не можна класифікувати діяльність великокнязівських урядників під час розгляду судових справ про маєткові спори у Великому князівстві Литовському як представників бюрократії. Тут можна погодитися лише на тому, що великокнязівська канцелярія була тим органом державного апарату у державі, який був базисом для початків формування професійних урядників, яких можна із застереженням класифікувати представниками судової «бюрократії» у Великому князівстві Литовському.

¹¹ Тамże, s. LIII.

¹² AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dz. I: Dokumenty pergaminowe (Archiwum Nieświeskie), sygn. 7554.

¹³ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 234 (1546–1548): 19-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija), oprac. I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščeviene, L. Steponavičienė, Wilno 2009, s. 13–173.

што си дотычѣт | того јѣтровка ДУбровицы, вывѣдали есмо јм | королу жѣ тро м(и) л(о)сти подданных их. Тыи подданыи | его карасинцы мили в нѣм пол своих в заставѣ јм | сто лѣт и далѣѣ, и нѣ хотичи есмо нарушити сумѣнѣз свотро, придали есмо ему в том јѣтровкѣ | кѣ болотѣ зѣмили. А тѣю зѣмлю јм имѣнѣз кн(я)зи | старостина въ сторону подданных королу тро м(и)л(о)сти | есмо јѣехали, јграничили и копцы закопали | почон јм границы Голѣзѣтѣское јм болота Водска до ДУбро|вицы, и чѣтѣ том јѣтров ДУбровицѣ до болота Јсомѣни тѣм болотом по половицы против долгого јѣтровѣка до дороги Карасинское, јм дороги до нивки вѣрчища Бѣрлѣнот против Чѣрнѣтгородского ц(е)рковного | јѣтрова Стговищѣ, јмтол до вѣрчища рѣчки Колѣнца, | јм Колѣнца до Клѣиново, јм Клѣиново до Красного Болѣрѣ по дорогѣ Боровѣнскую, јм Красного Борѣ до Столѣских плѣць, јм Столѣских плѣць до Бѣлского лѣса, јм Бѣл||[6]ского лѣса до Цѣтани бродѣ по дорогѣ вѣликѣю Пинѣскую до границы Чѣрвищѣскот и Боровѣнское, | по которымѣ вѣрчищам гранѣѣ в дѣрѣвѣх ново | положонных, кромѣ старых нѣскажонных триѣста а копцов стѣнадцат есмо положили, | што жѣ кн(я)зѣ староста володимирский и подданыи королу тро м(и)л(о)сти јм нас вѣдичѣт приѣнили, и юж по тыи границы и по тыи копцы | зѣ кн(я)зѣ староста володимирский, так подданыи королу тро м(и) л(о)сти спокойнѣ вѣчѣт дѣржати | подѣнили и чѣтѣ јныи грани и копцы в тыи | зѣмили Уступовали, нѣ маюѣ под закладом | на королу тро м(и)л(о)сти двѣми тисѣчма | копами грошѣѣ. А што си тычѣт шѣкод, которѣми мѣнили люди королу тро м(и)л(о)сти собѣ поѣчинѣны быѣти, а кн(я)зи старостины подданыи | собѣ зѣко жѣ спор нѣмалѣѣ коло того мѣжи собою | мѣли. А потом си јни потѣдали и з обудѣвѣ сторон тыи шѣкоды мѣжи собою јпустили.

И на то есмо чѣрнѣтгородцом и манѣвичаном || [7] дали стѣ наш лист з нашими пѣчатми. |

П(и)сан в Чѣрнѣт городкѣ, лѣт(а) Бож(его) нарож(еня) 1543, м(е)с(я)ца июл(я) 6 дѣн, | индикѣт 1.

Streszczenie

Andrij Błanuca

Sprawy sądowe dotyczące sporów majątkowych w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1529- 1566 - aspekt biurokracji sądowej

Kwesta własności ziemskiej oraz władania ziemią w Wielkim Księstwie Litewskim stanowią kluczowy element rozwoju ekonomicznego państwa wczesnonowoczesnego. W Pierwszym Statucie Litewskim z 1529 r. szczegółowo opisano wszystkie elementy nabycia, władania oraz rozporządzania majątkami i ziemią szlacheckimi. W artykułach Pierwszego Statutu Litewskiego skodyfikowano i na poziomie prawnym uogólniono praktykę w kwestiach dotyczących władania ziemią w Wielkim Księstwie Litewskim, która formowała się w ciągu XIV, XV i w pierwszej połowie XVI wieku w oparciu o prawo zwyczajowe, wielkksiążęce gramoty, postanowienia zjazdów stanowych, decyzje „Panów Rady” Księstwa itp. Bieżąca praktyka stosowania „ziemskich” artykułów Pierwszego Statutu Litewskiego wymagała efektywnego rozwiązania różnego rodzaju sporów majątkowych, które stałe pojawiały się w społeczności szlacheckiej, właścicieli ziemskich i dzierżawców. W efekcie w okresie obowiązywania Pierwszego Statutu Litewskiego ukształtowała się procedura rozwiązywania sporów majątkowych drogą sądową, w której wielki książę litewski zajmował kluczową pozycję. Właśnie on był ostatnią instancją wydania wyroku albo określenia trybu rozpatrzenia tej czy innej sprawy. Przy tym, szereg procedur procesowych cedowana była na sędziów wielkksiążęcych, wyznaczanych przez hospodara [wielkiego księcia litewskiego] dla rozpatrzenia konkretnej sprawy. Znaczącą rolę odgrywali także świadkowie spośród miejscowej szlachty, a także panowie z rady książęcej, którzy byli obecni podczas ogłoszenia wyroku przez wielkiego księcia. Właśnie rola wspomnianych urzędników (uwspółcześniając można by ich nazwać przedstawicielami biurokracji sądowej) została przeanalizowana w prezentowanym artykule. Do artykułu Autor dodał dokument z 6 VI 1543 r. - Wyrok komisarski na skutek skargi poddanych majątków królewskich miasteczka Czerncze i Maniewicz na ucisk ks. Fiedora Andriejewicza Sanguszkowicza.

Summary

Andriy Blanutsa

Court cases concerning estate disputes in the Grand Duchy of Lithuania in the years 1529-1566 - aspect of court bureaucracy

The issues of landed estate and the land tenure in the Grand Duchy of Lithuania constitute the key elements of an economic development of an Early Modern state. In the First Statute of Lithuania of 1529, the elements of purchase, tenure, and disposal of land and estate belonging to the nobility, were described in detail. In the articles of the First Statute of Lithuania the procedure concerning the issues of land holding in the Grand Duchy of Lithuania was codified and generalized on the legal level. This practice was actually forming itself throughout the 14th, 15th, and the first half of the 16th century, pursuant to the customary law, grand ducal charters, "zjazdy stanowe" (class gatherings), decisions of the "Council of Lords" of the Duchy etc. The practice of implementation of the First Statute of Lithuania articles concerning the land, required efficient solving the disputes concerning ownership of various kinds, which were constantly appearing among the landowners and the leaseholders in the noblemen community. As a result, in the period of the First Statute of Lithuania being in force, the procedure of solving estate disputes in a court, in which a Grand Duke of Lithuania had a key role, was formed. He had the final word concerning the sentence or a procedure of cases examination. At the same time, a number of trial procedures were assigned to the grand duke judges, appointed by a hospodar (Lithuanian Grand Duke) to examine the particular cases. Also, the important role was played by witnesses from among the local nobility, as well as lords from the Grand Duke's Council who were present during the delivery of a judgment by a Grand Duke. This particular role of mentioned officials (who can be given a more modern name of representatives of judicial bureaucracy) has been analysed in the article presented. The author enclosed also the document of 6th June, 1543, namely the commissioner's verdict which is due to the complaint of the subjects of royal properties of the Czerncze and Maniewicz towns about the oppression by Duke Fiedor Andriejewicz Sanguszkowicz.

Dzieje biurokracji tom IV

Лариса Жеребцова
(Днепропетровский Национальный Университет)

Влияние великокняжеской канцелярии на первичную бюрократизацию таможенной системы Великого Княжества Литовского*

Под бюрократией понимают – структуру организации, для которой характерны четкая управленческая иерархия, правила и стандарты, показатели оценки работы, принципы найма, основывающиеся на компетенции работника. Изучаемый период – конец XV – 30-е гг. XVI в. в истории становления и формирования таможенной системы на землях Великого Княжества Литовского (ВКЛ) корректней характеризовать как „протобюрократический”. Предложенная Максом Вебером концепция „бюрократии” – как системы администрации, осуществляемой на постоянной основе специально подготовленными профессионалами в соответствии с предписанными правилами¹, позволяет исследовать развитие таможенной системы с точки зрения социологии организации.

В предложенной постановке темы имеется утверждение, что великокняжеская канцелярия оказала влияние на формирование таможенной системы на землях ВКЛ. Это объясняется несколькими примерами: во-первых, канцелярия и таможенная служба имели общие точки соприкосновения, во-вторых, их институциональное становление происходило практически параллельно, в-третьих, существовала практика, когда один из писарей канцелярии становился начальником скарба ВКЛ – подскарбием земским, в подчинении которого находились таможенники.

Цель работы – выяснить степень влияния канцелярии на становление таможенной службы как государственной структуры с определенной администрацией. Рабочая гипотеза состоит в том, что канцелярия выступала фактором первичной бюрократизации таможенной системы в целом и практической организации таможенной службы и делопроизводства на мытных коморах в частности. Такая связь прослеживается потому, что канцелярия была единственной структурой, которая обслуживала все сферы общественной и политической жизни ВКЛ, а работа таможенной службы регулировалась и контролировалась доку-

* Автор благодарит научного сотрудника Института Истории Литвы Лаймонтаса Каралюса за ценные советы и предоставленные материалы для написания статьи.

¹ Д. Битэм, *Бюрократия*, „Социологический Журнал”, 1997, nr 4, s. 165-167.

ментами, выданными канцелярией.

Связующим звеном между канцелярией и таможенной службой являются документы, выдаваемые в канцелярии. Архивные рукописные книги великокняжеской канцелярии получили название – Литовская Метрика (ЛМ), которая послужила основным источником для проведения исследования.

Информация об организации таможенной службы на землях княжества отразилась практически во всех видах записей ЛМ, наиболее численными среди которых документы договорно-законодательного вида, представленные жалованными грамотами – привилеи, аренды, подтверждения, договорно-распорядительного вида – листы и регистрационного – личбы, квитанции², отправки³, содержащие данные о приходах и расходах с полученных пошлин. Видовое разнообразие записей свидетельствует об отсутствии специальной документации, регулирующей работу таможенной службы. Преобладание жалованных указных грамот, адресованных представителям местной администрации, и, иногда, мытникам, указывает, что таможенная система в изучаемое время находилась на стадии формирования, выработки основных принципов и методов деятельности.

Для удобства изучения таможенной системы нами была разработана информационно-поисковая система „Мыто“ – база данных, содержащая информацию об известных пошлинах (42 вида) и документах (архивных и опубликованных), в которых они отражаются⁴.

Великокняжеская канцелярия – государственная структура, документально обеспечивающая деятельность центральных органов власти. Основной задачей канцелярии было документирование решений великого князя и Панов-рады по управлению государством, а также сейма, который не имел своего секретаря. Формально канцелярия выполняла техническую подготовку документов. Однако помимо выполнения делопроизводственных функций работникам канцелярии поручались и другие задания, не связанные с работой по созданию документов, в частности – принятие отчетов у восковничих, соляничих и мытников ВКЛ о доходах с таможенных пошлин. Служебный штат канцелярии состоял из канцлера, возглавляющего канцелярию, писарей и дяков, отвечающих за переписывание документов⁵.

² *Личбы и квитанции* – отчеты о доходах и расходах с определенных пошлин, представленные мытниками по окончании срока аренды.

³ *Отправки* – реестры пожалований в денежной или натуральной форме их государственной казны князьям, панам, землянам или урядникам, которые обеспечивались доходами с определенных пошлин и оплачивались мытниками по ассигновкам великого князя.

⁴ О создании, использовании и назначении базы данных „Мыто“ как электронного ресурса по истории таможенной системы ВКЛ zob. Л. Жеребцова, *Полнотекстовая информационно-поисковая система „Мыто“*, [w:] *Информационный бюллетень Ассоциации „История и компьютер“: материалы XI конф. ассоциации „История и компьютер“*, Moskwa-Tambow 2006, s. 173-174; teŕzej, *Создание электронного ресурса по истории таможенной службы Великого княжества Литовского (на примере базы данных „Мыто“)*, [w:] *Информационный бюллетень Ассоциации „История и компьютер“: материалы XI конф. ассоциации „История и компьютер“*, Moskwa 2010, s. 65-66.

⁵ *Энциклапедыя „Вялікае княства Літоўскае“*, t. 2, Mińsk 2006, s. 37-38.

Канцелярия ВКЛ уже с середины XV в. оставляла себе копии текстов выдаваемых документов. Принципы организации, приемы, методы и виды практической деятельности канцелярии особенно развились в конце XV – первой четверти XVI в. Расширение сферы деятельности канцелярии и возложение на нее все новых функций государственного управления вызывало структурные изменения и дифференциацию специализации штата сотрудников канцелярии ВКЛ. С ростом потока документов, выдаваемых канцелярией ВКЛ, их копии стали заноситься в разные книги по тематическому признаку, и таким образом формировались книги ЛМ⁶.

В историографии великокняжеской канцелярии и, созданных в результате ее деятельности рукописных книг ЛМ, можно выделить работы М. Любавского⁷, Ю. Бардаха⁸, К. Петкевича⁹, Э. Баниониса¹⁰ и А. Груши¹¹, которые отражают особенности работы самой канцелярии, формирование ее штата, а также восприятия книг ЛМ в общественно-политическом пространстве ВКЛ. Характерные черты: 1) работа канцелярии была несовершенной, по причине недостаточно исправного функционирования аппарата власти; 2) практики фиксирования всех исходящих из канцелярии документов не существовало; 3) деятельность канцелярии отражает особенности формирования письменной культуры ВКЛ, поскольку письменный документ уже имел решающее значение в качестве доказательства правоспособности тех или иных лиц; 4) записи в книгах ЛМ не воспринимались как вполне надежные, ЛМ по своей сути не являлась „базой данных“, которая бы помогла осуществить правосудие и контроль; 5) общественное сознание еще было недостаточно готово воспринимать записи наравне с оригиналами, которые выдавались на руки.

Под таможенной системой следует понимать совокупность средств и методов государственного регулирования перемещения товаров через границу, экспорта/импорта товаров, а также организацию таможенной службы на землях ВКЛ. Понятие „таможенная служба“ подразумевает практическую работу по взиманию пошлин на таможах (формирование штата таможи, выделение его прав и обязанностей, ведение делопроизводства по приходам и расходам с пошлин, условия деятельности мытников и т.д.). Организационную основу таможен-

⁶ Lietuvos Metrika (dalej: LM), Knyga Nr 5. (1427-1506), oprac. E. Banionis, Wilno 2003, s. 5.

⁷ М. Любавский, *Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства*, Москва 1900, s. 386-394.

⁸ J. Bardach, *Studia z ustroju i prawa Wielkiego księstwa Litewskiego XIV-XVII w.*, Warszawa 1970, s. 351-378.

⁹ K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*, Poznań 1995, s. 13-42.

¹⁰ LM, Knyga Nr 5. (1427-1506), s. 5-28.

¹¹ Zob. А. Груша, „Просите, и дано будет вам (Мф. 7:7)“. Еще раз к вопросу о „заочных“ листах канцелярии Великокогю Княжества Литовского, „Соціум. Альманах Соціальної Історії“, 2008, nr 8, s. 225-279; tegoż, *Службовий склад і структура канцелярії Вялікаго Княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст.*, „Metriciana“, t. 1, Mińsk 2001, s. 11-46; tegoż, *Канцелярыя Вялікага княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст.*, Mińsk 2006, s. 215; tegoż, *Доверял ли монарх своим подданным? (из жизни общества Великокогю княжества Литовского конца XV – первой трети XVI в.)*, [w:] *Istorijos šaltinių tyrimai*, pod red. D. Antanavičius, D. Baronas, Wilno 2010, s. 43-84.

ной системы составляли таможенные округа. В центре таможенного округа размещали главную мытную комору (таможню), на границах или торговых путях округа – прикоморки (филиалы главной таможни), а в небольших городах или селах – посты, где стояла таможенная стража¹².

Мытники не являлись урядниками великого князя, с четко определенными полномочиями. Ими, преимущественно, становились евреи¹³ из числа купцов, торговцев и мещан. В 21 артикуле *Первого Литовского Статута* „о мытах” лиц, получивших право взимать пошлыны, не определяют как службников или финансовых агентов великого князя на местах:

[...] абы жадин чоловек в панстве нашом Великом князьстве Литовском не смел новых мыт вымышляти ани вставляти... а мели бы на то листы продков наших великих князей або наши¹⁴.

Поэтому, таможенная служба во многом имела частный характер, а ее организация лежала на лицах, получивших право взимания пошлын. Таможенники, независимо от этнического происхождения¹⁵, являлись особой категорией „государственных служащих”, подсудность которых определялась судом великого князя¹⁶, а с 1531 г. – подскарбия земского¹⁷.

Условия работы мытника определены договором аренды. При наиболее распространенном способе управления таможнями – аренде таможенных пошлын за определенную сумму, отношения господаря и таможенника регулировались документом аренды – договором великого князя с откупщиком таможенных сборов, условия которого определяли его юридический статус и внутренний

¹² Об особенностях становления и развития таможенной системы на украинских землях ВКЛ zob. М. Довнар-Запольский, *Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах*, t. 1, Kijów 1901, s. 363-574; М. Любавский, *Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского Статута. Исторические очерки*, Moskwa 1982, s. 502-518; Л. Жеребцова, *Структура митной системи Великого князівства Литовського в кінці XV – середині XVI ст.*, [w:] *Міжн. наук. конфер. „Україна і Велике князівство Литовське в XIV-XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі” Кам’янець-Подільський 27-29 вересня 2007*, Kijów 2007, s. 48-50; О. О. Дячок, *Мережа митниць на українських землях середини XIV-середини XVII ст.*, „Історія торгівлі, податків та мита”, Dniepropietrowsk 2010, nr 1(1), s. 65-90.

¹³ Рассматривая возникновение торговли и развитие городов, Макс Вебер объясняет, почему евреи занимались преимущественно торговлей. Тот, кто строго придерживался еврейского ритуала, не мог быть крестьянином. Таким образом, евреи превратились в народ горожан, противопоставляя себя не знающим закона сельским хозяевам. Особенно предпочиталась денежная торговля, поскольку она одна предоставляла возможность всецело отдаваться изучению закона. Поэтому ритуальные основания толкнули евреев к торговле, в частности денежной, которая явилась для них ритуально замкнутым племенным или народным делом. zob. М. Вебер, *История хозяйства. Город*, Moskwa 2001, s. 188.

¹⁴ *Статут Великого княжества Литовского 1529 года*, Mińsk 1960, s. 39.

¹⁵ Подсудность евреев непосредственно великому князю или его урядникам изначально была закреплена привилеем Болеслава Благочестивого 1264 г., а позже закреплена статьей 7 *Привилея литовским евреям 1388 г.* zob. С. Лазутка, Э. Гудавичюс, *Привилегия литовским евреям Витуатаса Великого 1388 г.*, Moskwa 1993, s. 96. Сам привилей опубликован zob. С. А. Бершадским, *Русско-еврейский архив. Документы и регесты къ истории литовскихъ евреевъ*, t. 1 (1388-1550), Petersburg 1882, s. 2-25.

¹⁶ М. Довнар-Запольский, dz. cyt., s. 570.

¹⁷ *Archiwum Głównie Akt Dawnych (dalej: AGAD), Zbiór dokumentów pergaminowych z lat 1155-1939*, sygn. 8647; М. Любавский, *Литовско-русский сейм...*, s. 396-400.

порядок деятельности на конкретной таможене (таможнях) в течение времени аренды. Аренды регулировали отношения таможенника с властью, однако „умалчивали” о размере пошлин, ссылаясь на „старину” и давний обычай¹⁸. Таможенникам приходилось узнавать тарифы у своих предшественников, самим подбирать штат таможни, налаживать делопроизводство.

При аренде таможенных сборов служебный штат таможни состоял из: таможенника, товарищей, слуг, писаря (или дьяка). Таможенник осматривал товары, брал с них соответствующие пошлины, опечатывал (ставил „цеху”) и выдавал „квит” об оплате пошлин, осмотренный товар писарь записывал в реестр. Поскольку таможни арендовали одному лицу или группе лиц в разных населенных пунктах, то для взимания пошлин на местах требовались помощники или представители главного арендатора, фигурирующие в документах как товарищи¹⁹ и слуги²⁰. Разница между ними не вполне очевидна. Возможно, это была одна категория служащих, которые выполняли те же функции, что и основной арендатор, представляли его интересы при соаренде или заведовали мытной коморой от его имени²¹. Товарищей и слуг, скорее всего, рекрутировали из числа родственников, бывших таможенников, купцов или мещан, уже знакомых с порядком взимания пошлин. Помощников мытника также могли называть „потужниками”²² или „приятелями”²³. Специализация штата таможни выделена нечетко.

Приминительно к изучаемому периоду сложно говорить о таможенной службе как об административном аппарате с высокой степенью разделения труда, развитой иерархией управления, наличием многочисленных правил и норм поведения персонала и подбором кадров по их деловым и профессиональным качествам, т. е. всем, что М.Вебер называл рациональной бюрократией.

¹⁸ Ссылка на „старину” была основополагающим принципом жизни общества ВКЛ, основным девизом которого было „мы старины не рухаем, а новины не вводим”. О действии института старины в жизни ВКЛ зоб. М. Кром, „Старина” как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – начала XVII вв.), „Mediavelia Ucrainica: Ментальність та історія ідей”, т. 3, Кіїв 1993, с. 68-85; Д. Ващук, Непорушність „старини”: державна політика Великого князівства Литовського чи історіографічна традиція кінця XIX – першої третини XX ст., т. 6, „Україна в Центрально-Східній Європі”, Кіїв 2006, с. 423-438; tegoż, „Старина” як інститут регулювання економічних відносин у Великому князівстві Литовському (кінець XV – XVI ст.), [w:] Terra cossacorum: студії з давньої і нової України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанюка, Кіїв 2007, с. 415-433.

¹⁹ LM, Knyga Nr 4. (1499-1514), oprac. L. Anužytė, Wilno 2004, nr 10; LM, Knyga Nr 6. (1494-1506), oprac. A. Baliulis, Wilno 2007, nr 417; LM, Knyga Nr 8. (1499-1514), oprac. A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius, Wilno 1995, nr 129; LM, Knyga Nr 224. (1522-1530), oprac. S. Lazutka, I. Valikonyte, Wilno 1997, nr 102; Rossijskij Gosudarstwennyj Archiw Driewnich Aktow (dalej: RGADA), zesp. 389, op. 1, sygn. 17, k. 214-216.

²⁰ LM, Knyga Nr 14. (1524-1529), oprac. L. Karalius, D. Antanavičius, Wilno 2008, nr 64, 588, 672; LM, Knyga Nr 224. (1522-1530), nr 81, 102, 212, 216, 217; RGADA, zesp. 389, op. 1, sygn. 7, k. 1274-1275; sygn. 17, k. 214-216.

²¹ LM, Knyga Nr 224. (1522-1530), nr 82. В 1523 г. берестейские восковничии и соляничии не все отдали с берестейской коморы Михелю Езофовичу. Король обращается ко всем, кто на коморе работал „а служебнику радцы места Краковского пана Михел Шписова, тому, который мыто в Берести от него заведаеть”.

²² RGADA, zesp. 389, op. 1, sygn. 33, k. 66v.

²³ Centralnyj Dierzawnyj Istoricznij Archiw Ukraini m. Kijew, zesp. 28, op. 1, sygn. 3, k. 57-58v.

Для подтверждения высказанной выше гипотезы, рассмотрим точки соприкосновения канцелярии и таможенной службы. До первой трети XVI в. писари канцелярии привлекались к принятию отчетов с таможенных пошлин.

В конце XV – 20-х гг. XVI в. писари великокняжеской канцелярии привлекаются к сбору отчетов с таможенных пошлин. Так, в 1494-1497 и 1507-1509 гг. наивысший и старший писари единолично или совместно с другими служащими принимали отчеты („личбы“) у арендаторов государственных доходов: мытников, ключников, восковничих²⁴.

После окончания срока аренды мытника представляли отчет – „личбу“ – о доходах и расходах на местах с арендуемого мыта по „квитациям“ (ассигновкам) великого князя²⁵. Результаты отчета вписывали в книги ЛМ, в конце которого указывали имя писаря, при котором он осуществлялся²⁶.

В казну живые деньги с таможенных пошлин практически не поступали, а раздавались путем выдачи „квитаций“ арендаторам мыт и корчем или лиц, заведовавшим сбором пошлин „к верной руке“. Это был один из способов уплаты жалования и казенных долгов. Квитации составлялись и выдавались писарями великокняжеской канцелярии. Каждый писарь вел реестр „квитациям“, выданным при его посредстве, с кратким обозначением их содержания. Когда этот реестр становился значительным, чтобы восстановить его в случае утраты, приказывал своему дьяку переписать его в книгу ЛМ. Оплаченные квитанции предъявлялись арендаторами при сдаче отчета о доходах и остаточных сумм в казну²⁷.

Реорганизация канцелярии на протяжении 1516-1522/23 гг. привела к дифференциации аппарата писарей. Выделяется группа писарей, которая была задействована преимущественно в финансовой сфере, в деятельности скарба и посольской службе²⁸. К числу таких писарей с 1509 г. принадлежал и подскарбий земский – начальник скарба²⁹ ВКЛ³⁰.

Участие подскарбия в принятии отчетов соответствовало бы его должностным функциям. Однако наявные документы ЛМ указывают, что подскарбий земский иногда принимал отчеты у мытников вместе с писарем, маршалком или дворянами³¹, как один из контролеров. М. Любавский предположил, что это происходило не в силу должностных обязанностей подскарбия, а по специальному

²⁴ А. Груша, *Службовы склад...*, s. 16.

²⁵ М. Любавский, *Литовско-русский сейм...*, s. 397.

²⁶ ЛМ, Кныга Nr 5. (1427-1506), nr 180; ЛМ, Кныга Nr. 6. (1494-1506), nr 395, 414, 562, 574, 577, 579, 611, 625; ЛМ, Кныга Nr. 8. (1499-1514), nr 119, 552.

²⁷ М. Любавский, *Литовско-русский сейм...*, s. 397-399.

²⁸ А. Груша, *Службовы склад...*, s. 38.

²⁹ Скарб – 1) государственная структура ВКЛ, которая отвечала за экономическое и финансовое управление. В штат скарба входили подскарбий земский – руководитель, скарбный – помощник подскарбия, скарбные писари и дворяне; 2) место хранения государственных доходов ВКЛ, в том числе с пошлин, государственных регалий, оригиналов общеземских привилеев, международных договоров и книг ЛМ. Zob. М. В. Любавский, *Литовско-русский сейм...*, s. 394; Энциклапедыя „Вялікае княства Літоўскае“, t. 2, s. 571; А. Груша, *Доверля ли монарх...*, s. 44-49.

³⁰ М. Любавский, *Литовско-русский сейм...*, s. 394.

³¹ ЛМ, Кныга Nr. 6. (1494-1506), nr 3, 372, 414, 562.

поручению великого князя³². Так, в 1504 г.:

князь Михаило, маршалокъ, а Ивашко Сапега, а Ивашко подскарбии взяли личбу в мытника луцкого и берестейского, в Лерина Гериша с обоюх мыт на тые минулые два годы што прошли [...]»³³.

Кроме принятия отчетов подскарбий земский привлекался к расследованию спорных ситуаций о незаконном взимании пошлин³⁴ и конфликтов между соарендаторами³⁵, рассматривал дела о целесообразности взимания пошлин в определенных местах³⁶.

Помимо господаря и Панов-рады не создано еще никакого другого постоянного органа для центрального управления финансовой частью ВКЛ. Подскарбий земский не был министром финансов, а только главным азначеем при центральной государственной кассе (скарбе), куда поступали из местных касс все средства, не израсходованные на местах. Его функция состояла в приеме остатков, выдаче расписок, выдачи из скарба денег и вещей. Реестры сделанным расходам вместе с листами и квитами подскарбий предъявлял при личбе перед великим князем и Панами-радою как оправдательные документы³⁷.

Чтобы руководить финансовой сферой, подскарбий, как минимум, должен был обладать профессиональными навыками по составлению реестров о доходах и расходах, считать, писать, т.е. такими, какими владели писари канцелярии. Можно предположить, что именно поэтому должность подскарбия выделялась из служебного штата канцелярии.

Эволюция должности подскарбия земского с хранителя казначейства до, фактически, министра финансов во второй половине XVI в. иллюстрирует превращение государственных агентов в руководителей создающихся автономных ведомств. Ведомство канцлера было порождено структурами монаршей канцелярии, казначея – механизмом его казны. Эта деятельность требовала высокой квалификации и знаний³⁸. Принцип сословного оформления высших должностей знаменовал превращение служения государю в государственную службу. Многие получали назначения на должность в силу своих личностных качеств и доверия со стороны правителя. Верность ценилась превыше всего. Помимо этого, функции должностных лиц и учреждений управления складывались стихийно, они закреплялись в качестве традиций, их трудно было изменить.

Панская и княжеская служилая знать, монополизировала важнейшие государственные посты. Должности подскарбия земского и дворного, требующие экономических дарований, не привлекали аристократическую элиту, и в конце XV в. они стали полем деятельности для возвысившихся русских знатных семей.

³² М. Любавский, *Литовско-русский сейм...*, s. 400-401.

³³ LM, Knyga Nr 5. (1427-1506), nr 180; LM, Knyga Nr. 6. (1494-1506), nr 3, 372, 414.

³⁴ LM, Knyga Nr. 6. (1494-1506), nr 26.

³⁵ LM, Knyga Nr 14. (1524-1529), nr 784.

³⁶ LM, Knyga Nr. 12. (1522-1529), oprac. D. Antanavičius, A. Baliulis, Wilno 2001, nr 156

³⁷ М. Любавский, *Литовско-русский сейм...*, s. 400-409.

³⁸ Э. Гудавичюс, *История Литвы с древнейших времен до 1569 года*, t. 1, Moskwa 2005, s. 410-411.

Наиболее отличились Федор Хребтович, который был подскарбием земским в 1501-1504 гг., Михаил Богущ-Боговитинович, с успехом трудившийся и в канцелярии – в 1509 и в 1520-1530 гг. Исключение составила фигура Аврама Езофовича, занимающего пост в 1510-1519 гг.³⁹

Выкрещенный еврей Аврам Езофович не имел отношения к канцелярии, как предыдущие и последующие подскарбии. Он был купцом, мытником и крупным кредитором великого князя, получившим в награду за оказанные услуги шляхетский титул с гербом Лелива. Авраму Езофовичу удалось увеличить государственные доходы, благодаря их разделению на государственные и личные доходы великого князя, не прибегая к чрезвычайным мерам⁴⁰, упорядочению монетного двора и замене системы откупа таможенных пошлин системой управления через доверенных лиц за определенную плату и, таким образом, повысить их доходность⁴¹. С 1519 г. появляются первые известия о существовании скарбных писарей, которые вели приходные и расходные ведомости⁴².

С первой трети XVI в. один из писарей был в то же время и подскарбием земским. С 1520-х гг. наивысшим писарем (непосредственный начальник писарей) становился тот, кто в то же время являлся подскарбием земским. Таким образом, власть одновременно создала должность руководителя „канцелярии” скарба. В силу занимаемой должности объем его работы в канцелярии существенно уменьшился. Количество документов наивысшего писаря М. Богуща-Боговитиновича, который стал подскарбием земским в 1520 г., составило 1/7 по сравнению с количеством документов каждого из двух других писарей канцелярии – Коптя Василевича и Ивана Горностая⁴³.

С постепенным расширением полномочий подскарбия в сфере контроля за государственными доходами, уменьшается количество личб и квитанций самих мытников в книгах ЛМ. Их отсутствие объясняется отчетами о всех государственных доходах, в том числе и с таможенных пошлин, самих подскарбиев⁴⁴. Т.е. писари канцелярии освобождаются от принятия отчетов от

³⁹ Tamże, s. 413-415.

⁴⁰ С мнением С. Бершадского и М. Довнар-Запольского о разделении государственных доходов на личные и государственные во время подскарбства Аврама Езофовича был не согласен М. Любавский, который считал, что это произошло второй половине XVI в. Zob. М. Любавский, *Литовско-русский сейм...*, s. 396-397; М. Довнар-Запольский, *Литовские упоминки татарским ордом. Скарбовая книга Метрики Литовской 1502-1509, Symferopol 1898*, s. 3-4.

⁴¹ С. А. Бершадский, *Аврам Езофович Ребичкович, подскарбий земский, Член Ряды Великого княжества Литовского. Отрывокъ изъ исторій внутреннихъ отношеній Литвы въ начале XVI века*, Kijów 1888, s. 125-133. О деятельности пана Аврама Езофовича как подскарбия земского zob. М. Horn, *Żydzi i mieszczanie na służbie królów polskich i wielkich książąt litewskich w latach 1386-1506. Uwagi wstępne. Bankierzy i celnicy, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”*, 1985, nr 1-2, s. 3-19; tegoż, *Żydzi i mieszczanie w służbie celnej Zygmunta Starego i Zygmunta Augusta, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”*, 1987, nr 1, s. 3-20; W. Pocięcha, *Abram i Michał Ezołowicze, działacze gospodarscy XVI w.*, Kraków 1947, s. 20.

⁴² Энциклапедыя „Вялікае княства Літоўскае” в 2 т., т. 2, К- Я, Mińsk 2007, s. 438.

⁴³ А. Груша, *Службовы склад...*, s. 24, 38.

⁴⁴ В книгах записей ЛМ имеются общие отчеты о государственных доходах: Аврама Езофовича за 1511-1514 г. – 46 тысяч 436 коп 25 грошей, к тому же подскарбий выдал своих денег 6016 коп грошей. ЛМ, Кнуга Nr 8. (1499-1514), nr 156; Ивана Горностая за 1531-1535 гг. – 82 тысячи 736 коп 30 грошей и 1 пенязь, который остался должным казне – 482 копы и 43 гроша. ЛМ, Кнуга Nr 15. (1528-1538), оргас. А.

разных мытников, потому как их принимал подскарбий, потом записывал в свои реестры и составлял общий отчет со всех государственных доходов.

Белорусский историк А. Груша отметил, что кроме отчетов земских подскарбиев, мытников, восковничих и соляничих, корчмарей и др. в книгах ЛМ нет ни одного отчета воеводы, старосты, наместника-державцы. Если бы отчеты существовали, то они должны были храниться в скарбе. А учет доходов должен был бы соотноситься с данными книг ЛМ о пожаловании земель, имений, крестьян и т.д. Но книги ЛМ хранились в канцелярии. А это создавало трудности для осуществления контроля в фискальной сфере.

Назначение на должность одного из писарей канцелярии Михаила Богуша Боговитиновича, возможно, должно было решить проблему свободного доступа земского подскарбия к книгам ЛМ. Тогда речь должна идти о систематическом использовании книг Метрики, т. е. необходимости постоянного хранения книг ЛМ в помещении скарба. Однако наличный материал данного периода, по мнению А. Груши, не дает оснований для таких утверждений⁴⁵.

Как подскарбий земский, Богуш Боговитинович только фиксировал доходы с таможенных сборов в своих реестрах, не вмешиваясь в дела таможенной службы. Это было связано с тем, что в 20-х гг. XVI в. власть попыталась сосредоточить сбор таможенных пошлин в одних руках, возвращаясь к системе откупов. Так, сбор таможенных пошлин, доходы с восковых и соляных комор в двух крупных таможенных округах ВКЛ – Подляшском и Вольнском, арендовали за 9000 коп грошей группе евреев⁴⁶ во главе с мытником Михелем Езофовичем⁴⁷, братом Аврама Езофовича.

Именно Михелю Езофовичу, старшему среди евреев⁴⁸, крупному купцу и кредитору великого князя принадлежит наибольшая заслуга в организации таможенной службы и контроле над сборами пошлин на землях ВКЛ. В 1509 г. Михеля Езофовича уполномочили принимать отчеты у восковничих и соляничих большинства комор ВКЛ, а потом отчитываться перед великим князем: „личбу Михель вжо маеть со всего того нам выдавати»⁴⁹. Таким образом, Михель Езофович частично выполняя функции подскарбия земского по принятию отчетов с таможенных пошлин, практически возглавил таможенную службу. Хотя реально такой должности не существовало. Михель Езофович, по сути, был менеджером, сумевшим организовать с помощью своих товарищей и слуг сбор пошлин почти во всем княжестве.

В 1529 г. откупщики таможенных пошлин, соляных и восковых комор перешли в заведование канцлера Мартина Гаштольда (1522-1529 гг.). Вероятно, это было связано со смертью Михеля Езофовича и отсутствием человека, который продолжал бы выполнять его функции, а также смертью подскарбия земского

Dubonis, Wilno 2002, nr 200.

⁴⁵ А. Груша, *Доверял ли монарх...*, s. 50-51.

⁴⁶ ЛМ, Кныга Nr 224. (1522-1530), nr 81, 102.

⁴⁷ Л. Жеребцова, *Роль евреев-мытников...*, s. 15-17.

⁴⁸ ЛМ, Кныга Nr 9 (1511-1518), oprac. K. Pietkiewicz, Wilno 2002, nr 142.

⁴⁹ ЛМ, Кныга Nr 8. (1499-1514), nr 133.

Богуша-Боговитиновича в 1530 г.

Известная исследователь ЛМ Ирена Сулковська-Курасьова предложила интересную идею – сравнить компетенцию урядов канцлера и подскарбия земского и документов, возникших в результате их деятельности. Потребность такого исследования вызвана большим количеством документов, относящихся к деятельности скарба в книгах ЛМ⁵⁰. Предварительные наблюдения, позволяют судить о том, что до 30-х гг. XVI в. были попытки власти превратить канцлера в высшего руководителя хозяйством ВКЛ и даже поручили полный контроль над некоторыми видами государственных доходов. Однако, впоследствии, когда канцлер вошел в состав Панов-рады, стал принимать участие в составлении сборников законов и наиболее важных государственных актов, канцлер оказался первым должностным лицом государства (после великого князя). Канцлер мало времени уделял реальной работе в канцелярии, не всегда должным образом выполнял свои обязанности, подчас смешивая общественные и личные интересы⁵¹.

В течение первой трети XVI в. на должность подскарбия стали назначаться наивысшие писари канцелярии, уже знакомые с ведением делопроизводства и бухгалтерского учета. Возможно, именно неосуществившиеся попытки превращения канцлера в руководителя экономикой ВКЛ повлекли передачу этих функций главному казначею княжества, также выходцу из штата канцелярии. Расширение полномочий подскарбия в финансовой сфере повлекло дальнейшее обособление скарба в отдельную государственную инстанцию.

С 1531 г. откупщики таможенных пошлин, восковничии и соляничии перешли в подчинение к подскарбию земскому. Новый подскарбий земский Иван Горностай, назначенный на эту должность по причине личного доверия со стороны великого князя, получил право аннулировать договоры на аренду пошлин, принимать доходы у откупщиков, судить их и их слуг в отсутствие великого князя, выдавать квитанции. Таможенников оповестили о назначении Ивана Горностая новых и полномочиях подскарбия. Великий князь требовал предоставить реестры доходов и расходов с таможенных пошлин и документы аренд, на основании которых мытники работают:

поведаем вамъ иж дали есмо подскарбее земское маршалкѣ и писарю н(а)шому державцы слонимскому и дорсунишскому пану Иванѣ Горностаю со всимъ с тым как за отца и брата н(а)шого славное памяти королеи их м(и)л(о)сти бывало и вы бы о том ведали и таго часу вси до него к Вилни ся съехали и о вси реистра мытницкии водле которых бѣдете доходы н(а)ши збирали и роздавали и теж оранды свои перед нимъ положили и о всяких справах мытных и о пѣназех што бѣдете на тот часъ в себе мети ему достаточне и справедливе поведали и личбу вчинили⁵².

⁵⁰ I. Sułkowska-Kurasiowa, *Metryka litewska – charakterystyka i dzieje*, „Archeion”, t. 65, 1977, s. 100.

⁵¹ Р. Рагаускене, *Канцлеры Великого Княжества Литовского и Литовская Метрика в XVI в: вопросы сохранности документов государственной канцелярии*, [w:] *Новости Литовской Метрики*, nr 7, pod red. И. Валиконите, А. Дубонис, Wilno 2003, s. 35-37.

⁵² AGAD, Zbiór dokumentów pergaminowych z lat 1155-1939, sygn. 8647.

Документ закреплял действовавшую на практике традицию отчетов за аренду каждые полгода. С 1550-х гг. к подскарбию земскому перешло руководство экономикой ВКЛ. Он стал заведовать целой областью управления, и был наделен широкими распорядительно-исполнительными функциями⁵³.

Вторая часть сформулированной гипотезы касается влияния канцелярии на организацию делопроизводства на таможах. По условиям аренды мытники выплачивали всю сумму частями, раз в полгода. Поступления „сверх” арендной суммы оставались мытнику. Поэтому мытникам приходилось вести четкие реестры о реальных доходах и расходах по квитанциям с арендуемого мыта. Случалось так, что великий князь выписывал по квитанциям большую сумму, чем было собрано с определенного мыта и мытники выдавали свои деньги.

Реестры с таможен не сохранились, хот и велись, а мытные книги стали известны с 1583 г.⁵⁴ Так, в 1524 г. Михель Езофович требовал с восковничих и соляничих лудцких отчет, который те должны были сделать еще при подскарбии Авраме Езофовиче:

абы тыи реистъра всих тыхъ доходовъ коморнихъ подали, личьбу перед ним вчинили, бо тежъ Михелъ тыи реистра маеть передъ господаремъ положить и личьбу вчинити⁵⁵.

Для ведения реестров штату таможи требовался человек, обладающий навыками делопроизводства. Сложно определить, когда в штате таможи появляются писари (реже фигурируют дяки), ведущие реестры. В документах 30-х гг. XVI в. уже имеются сведения о писарях на таможах⁵⁶. Вести реестры могли сами мытники или их слуги. Показательным примером является конфликт между слугой Михеля Езофовича Богданом и бельским мещанином Тимошем Сегеневичем, длившийся с 1524 по 1527 гг. Сегеневич обвинил Богдана в том, что тот самовольно взял часть денег с совместно арендуемых восковых и соляных комор в Бельске:

которыи жо его [Михеля Езофовича – Л. Ж.] слуга на имя Богдан от него тую комору при нем заведаль и тую всю часть, што на Михеля приходило, брать, а ему [Тимошу Сегеневичу – Л. Ж.] в томъ личьбы не вчинить и реистровъ не отдасть⁵⁷.

В ходе разбирательства выяснилось, что обвиняемый слуга Богдан только

⁵³ М. Любавский, *Литовско-русский сейм...*, s. 411; Энциклопедия „Вялікае Княства Літоўскае”, t. 2, s. 386-387.

⁵⁴ Энциклопедия „Вялікае Княства Літоўскае”, t. 2, s. 386-387.

⁵⁵ LM, Knyga Nr 14. (1524-1529), nr 241.

⁵⁶ В 1540 г. князь Кузьма Заславский, который продал свою часть острожского мыта королеве Боне, беспокоился о том, как его взимают на таможе в Остроге. Поэтому он просит королеву позволить ему держать своего писаря на таможе: „абы тое мыто там пилней и верней было выбрано”. *Archiwum Sanguszków*, t. 4, Lwów 1890, s. 257-258.

⁵⁷ LM, Knyga Nr 14. (1524-1529), nr 672.

наблюдал за взиманием пошлин, представляя интересы Езофовича, а Сегеневич взимал все мыто на себя. В 1525 г. Тимош признается, что деньги взял не Богдан, а сам Михель⁵⁸. Оказалось, что Михель Езофович действительно взял у Тимоша деньги – 736 коп грошей, которые он остался должен после отчета об аренде с бельских комор в Тыкотине⁵⁹.

Тимош Сегеневич обвинил Богдана потому, что тот не присутствовал при его отчете в Тыкотине. Для того чтобы в этом убедиться, великий князь уполномочил господарского мытника Нахимовича, войта бельского Ивана Сегеневича и подскарбего виленского воеводы Миколая Захарича сделать выписки из этого отчета по аренде. В итоге: „ино в тыхъ реистрехъ ничего не найдено, штобы Богдан взял и Михелю далъ, але што брано восковничое – то все брал Тимош”⁶⁰.

При соаренде слуга мытника больше выступал наблюдателем при взимании пошлин, записи о приходах и расходах вели в форме реестров, которые потом использовали для отчета, мытники должны были отчитываться друг перед другом. Независимо от того, какие отчеты писари вносили в книги ЛМ, сами мытники вели и хранили реестры о приходах и расходах, что подтверждается предоставлением таких записей во время судебных разбирательств.

Возникает вопрос: как мытники научились организовывать делопроизводство на таможах и вести реестры? Очевидно, мытники это делали по наитию, поскольку многие из них занимались торговлей, и по роду деятельности им приходилось уметь писать и считать. Обычной формой для записи являлся реестр. В тоже время, отчеты мытников заносились в книги ЛМ еще с конца XV в. и, следовательно, фиксация приходно-расходных записей на таможах велась.

Принципы записи отчетов мытников в книги ЛМ были выработаны писарями канцелярии, поскольку они их сами принимали, а также выписывали квитанции. Вполне возможно, что таким образом писари канцелярии „подсказали” мытникам, как вести приходно-расходные записи, показали образец. Книги ЛМ 4, 5, 6 и 8, охватывающие период конец XV – 10-е гг. XVI в., содержат целые серии аренд и отчетов с взимаемых пошлин. Определить условный формуляр личб и квитанций достаточно сложно. Это позволило М.Бережкову высказать предположение, что эти серии за неимением отдельных scarбовых актов книг, впоследствии могли бы таковыми стать. Однако, поскольку деловая актуальность приходно-расходных записей была менее длительной, чем документов, внесенных в книги записей, судебных дел или посольских ЛМ, то отчеты с пошлин вели менее тщательно⁶¹.

Если бы отчеты мытников не были важны, вероятно, их бы не заносили в книги ЛМ. С централизацией сбора пошлин в руках Михеля Езофовича, наблюдаются попытки власти унифицировать и упорядочить отчетную документацию мытников, когда его уполномочили принимать отчеты со всех таможен-

⁵⁸ LM, Knyga Nr 224. (1522-1530), nr 212, 216.

⁵⁹ LM, Knyga Nr 14. (1524-1529), nr 64.

⁶⁰ Там же.

⁶¹ Н. Г. Бережков, *Литовская Метрика как исторический источник, cz. 1, О первоначальном составе книг Литовской Метрики по 1522 г.*, Moskwa 1916, s. 113-114.

ных пошлин у всех мытников. Позже, уже опробованную практику вменили в обязанности подскарбия земского.

Проанализированный материал позволяет подтвердить рабочую гипотезу, что канцелярия, будучи единственной структурой, документально обеспечивающей решения власти в общественной, политической и экономической жизни ВКЛ, послужила фактором первичной бюрократизации таможенной системы. Только фактором, потому что организация самой таможенной службы во многом лежала на лицах, арендовавших таможенные сборы. Развитие канцелярских форм делопроизводства послужило примером для ведения приходно-расходных записей на таможах и появлении в штате таможни для этого отдельного служебного лица – писаря.

В связи с важностью государственных доходов как таковых, а в особенности таможенных пошлин, государство пытается выделить отдельных лиц из числа служащих канцелярии, которые бы занимались регистрацией доходов и расходов с таможенных пошлин. С наделением подскарбия земского исключительными полномочиями контроля над доходами с таможенных пошлин, наблюдается превращение скарба ВКЛ в отдельное ведомство, отвечающее за всю финансовую сферу княжества.

Streszczenie

Larysa Żerebcowa

Wpływ kancelarii wielkksiążęcej na podstawy biurokratyczne systemu celnego Wielkiego Księstwa Litewskiego

Na przełomie XV i XVI w. na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego rozpoczął się proces formowania struktur administracji celnej. Wpływ na jej organizację miała oczywiście kancelaria wielkiego księcia. Metryka Litewska zawiera bardzo wiele wpisów o stworzonych organach administracji celnej. Jednak nie było specjalnego rodzaju dokumentów wydawanych w tym celu a proces formowania struktur celnych był powolny. Tworząca się administracja celna nie składała się urzędników wielkiego księcia. Nosiła ona charakter służby prywatnej. Realizacja zadań związanych z poborem cel i nadzorem finansowym należała do osób zatrudnianych na podstawie kontraktów (dzierżawy). Wielu celników było narodowości żydowskiej. Nadzór sądowy nad ówczesną służbą celną sprawował wielki książę, a następnie podskarbi ziemski. W omawianym okresie, pracownicy kancelarii WKL zajmowali się gromadzeniem sprawozdań o dochodach z cel, rejestrowali umowy dzierżawy cel itd. Kancelaria zaczyna wpływać na pracę urzędów celnych. W umowach dzierżawy cel pojawiają się wytyczne odnośnie prowadzonej dokumentacji (rejestry cel). Na ich podstawie kancelaria mogła ustalać wysokość wynagrodzenia urzędników celnych oraz kontrolować ich działalność.

Summary

Larisa Zherebtsova

Impact of Chancellery of the Grand Duke on the bureaucratic basis of the customs system Grand Duchy of Lithuania

At the turn of the fifteenth and sixteenth centuries in the lands of the Grand Duchy of Lithuania began the process of forming structures of the customs administration. Impact on the organization of this service took Chancellery of Grand Duke. Lithuanian Metrica contains very many entries about create a customs administrations. However, there was a special type of documents issued for this purpose and the process of forming a customs structures was been slow. Forming a customs administration is not composed of officials of the Grand Duke. It bore the character of a private service. The tasks associated with the collection of customs and financial supervision exercised persons employed under contracts (leases). Many tax collectors were Jewish. Judicial supervision of the customs service was then held the grand duke, and then the county treasurer. During this period, the staff of Chancellery Grand Duchy were involved in the collection of reports on income from customs duties, customs recorded the lease agreement, etc. Chancellery starts to affect the work of customs. In the agreements duties lease appear carried guidelines for documentation (customs records). On their basis the Chancellery can determine the amount of remuneration of officials of Customs and control their activities.

Дzieje biurokracji tom IV

Алексей Игоревич Раздорский
(Российская Национальная Библиотека в Санкт Петербургу)

Статус, состав и функции таможенной и кабацкой администрации в городах юга и запада России в XVII веке

В XVII веке в России практиковались два способа организации взимания таможенных доходов и питейной прибыли — *откупной* и *верный*. В первом случае указанные сборы сдавались властями на откуп (в аренду) частным лицам. Откупщик вносил в казну в установленный срок заранее оговоренную денежную сумму, состоявшую из оклада, назначенного для конкретного населенного пункта на очередной год, и дополнительной платы — «наддачи», которая, как правило, была невелика по своим размерам. Весь полученный от взимания таможенных и питейных доходов избыток, превышавший сумму взносов в казну, оставался откупщику¹. Так, в 1636/37 г. таможня и кабак в Можайске были отданы на откуп откупщику Ф. Реброву, а в Вязьме в первом квартале 1673 г. таможенные и питейные доходы взимал откупщик И. Скоков. Откупщикам выдавались откупные грамоты, в которых излагались виды и размеры платежей, подлежащих взысканию, порядок и способы их взимания, место и сроки уплаты. Откупной способ для правительства являлся в целом более предпочтительным, так как при нем оно получало гарантированный доход и было застраховано от разного рода случайностей, обусловленных колебанием рыночной конъюнктуры и другими экономическими и политическими факторами².

Однако взаимоотношения откупщиков с местными властями и населением складывались порой весьма непросто. Например, около 1637 г. у члена Суконной сотни А. Матвеева, получившего в 1636 г. на два года на откуп сбор таможенной и питейной прибыли в Курске, вспыхнул конфликт с курским воеводой Д. С. Яковлевым. Воевода учинил в отношении откупщика произвол: запечатал городские кабаки и посадил в тюрьму наемных работников Матвеева, отчего сбору денег «учинился недобор великой». В 1639/40 г. другой курский откупщик М. Бухтеев жаловался в челобитной царю, что местные жители не платят поло-

¹ А. Ц. Мерзон, *Таможенные книги XVII века: Учебное пособие по источниковедению истории СССР*, Moskwa 1957, s. 20.

² Там же.

женных таможенных пошлин и угрожают его, откупщика, «убить до смерти»³. Кроме того, власти далеко не всегда могли найти желающих взять таможеню и (или) питейные заведения на откуп. В этом случае для получения таможенных доходов и питейной прибыли применялся «верный» способ. Суть его состояла в том, что взимание данных сборов возлагалось на выборных лиц, «приведенных к вере», т. е. к присяге.

Во главе местных таможенных и питейных учреждений, находившихся «на вере», стоял таможенный и кабацкий (с 1652 г. — кружечного двора) голова, избиравшийся обычно из числа наиболее состоятельных посадских людей, чернослободных и дворцовых крестьян. В пограничном Курске, где заметную роль играли представители военно-служилого сословия, в отдельные годы (в т. ч. сразу после завершения Смуты) обязанности головы исполняли не только посадские люди, но и служилые люди по отечеству (дети боярские) и по прибору (казаки). В Вязьме в 1620–1640-е гг. головами служили члены Гостиной сотни (см. приложение к статье). Назначение в этот город представителей привилегированной купеческой корпорации было обусловлено особым положением, которое имела в это время Вязьма в системе торговых связей Московского государства с европейскими странами. До начала русско-польской войны 1654–1667 гг. и возвращения в состав России Смоленска здесь размещался крупнейший пушной рынок, притягивающий купцов из различных городов Польско-Литовского государства⁴.

Как правило, устанавливалась очередность семей, из которых выбирались головы⁵. Тем не менее, встречаются, хотя и не так часто, случаи, когда один и тот же человек исполнял обязанности головы неоднократно на протяжении сравнительно небольшого отрезка времени. Так, в Курске в период с 1659 по 1662 г. таможенным и кружечного двора головой дважды побывал Андрей Бледный (Блядной). В Вязьме с 1649 по 1658 г. дважды (на 1649/50 и 1657/58 гг.) головой избирался посадский человек Григорий Парфенов сын Колесников. В Можайске в 1670–1675 гг. обязанности головы дважды (в 1670/71 и 1674/75 гг.) исполнял посадский человек Михаил Тютин (см. приложение).

Представляет интерес текст присяги, которую приносили таможенные головы при царе Алексее Михайловиче: «Аз (имя) целую сей святой и животворящий крест Господень, государю своему, царю и великому князю Алексею Михайловичу всеа Руси на том, что быти нам у его государева, царева и великого князя Алексея Михайловича всеа Руси дела (место) в таможенных головах, и будучи (имя) у его государева дела в таможе сбирати его государева, царева и великого князя Алексея Михайловича всеа Руси казна с великим раденьем, в правду, без всякие хитрости, по сему государеву, цареву и великого князя Алек-

³ А. И. Раздорский, «Меж двух огней»: Два документа о взаимоотношениях таможенных и кабацких откупщиков с воеводами и местным населением Курска, 1630-е гг., „Исторический архив“ 2003, № 3, s. 205–210.

⁴ Tenze, *Торговля Вязьмы в XVII веке (по материалам таможенных и кабацких книг города)*, Sankt Petersburg, Moskwa 2010, s. 54–55.

⁵ М. М. Шумилов, *История торговли и таможенного дела в России IX – XVII вв.*, Sankt Petersburg 1999, s. 431.

сея Михайловича всеа Русии крестному целованью и по уставной грамоте; а таможенными сборами самим нам не корыстоваться, и государевых печатных мер не убавливать и не переменять, и на свои расходы и на торговлю государевых денег себе не иметь и никому не давать; и мне (имя) ни на каких людех лишних денег не собирать и государевыми таможенными деньгами будучи у таможенного сбору, не торговать и тем не корыстоваться и за своими промыслами и за торгом не ходить, и быть безпрестани у таможенного сбору. Также мне (имя) голове над целовальники в таможене смотреть и беречь того накрепко, чтобы целовальники у таможенного сбору, у продажи, и у запасов у покупки были безотлучно, с раденьем и не пьяни, и денег не крали; а клали б деньги за головуину печать в ящички, а мимо ящичков государевых денег никуды не клали; и лишних пошлин с товаров не имали, а имали бы пошлину со всяких товаров и с хлеба по уставной грамоте, и указных мер досматривать по часту, чтоб не переменяли и не убавливали, и никакие хитрости не чинили для своей корысти; а увижу аз (имя) или у кого сведаю, которые целовальники в таможенном сборе учинят какую хитрость, и мне (имя) о том сказать воеводе и писать о том к государю, к Москве, прямо в правду, и ничего мне не утайт ни которого дела. В том я (имя) целую сей святой и животворящий крест Господень государю своему и великому князю Алексею Михайловичу всеа Русии на том на всем, как в сей записи писано»⁶.

Таможенным и кабацким головой мог быть как местный житель, избранный своей посадской общиной, так и иногородний. Так, в Курске в 1628/29 г. в этой должности состоял воронежец Л. Титов, а в 1629 г. — его земляк Д. Веневитинов. В Вязьме в 1626–1628 гг. кабацкими головами являлись москвичи Д. Спиридонов и А. Сырейщиков. Назначение выборных голов из одних городов в другие преследовало антикоррупционные цели. Считается, что после 1648 г. данная практика была отменена⁷. Однако источники, имеющиеся в нашем распоряжении, опровергают данное утверждение. Например, в Белгороде в 1665–1668 гг. таможенными и кружечного двора головами являлись жители Курска, а в Курске в 1671–1673 гг. аналогичные должности занимали белгородцы (см. приложение).

Помощниками головы являлись выбираемые из среды местного населения целовальники (перед вступлением в должность они целовали крест, т. е. присягали). Старшим из них являлся «ларечный» целовальник, т. е. казначей. В отличие от остальных представителей таможенной и кабацкой администрации (в т. ч. и голов) ларечным мог быть только грамотный человек. Рядовую службу несли «караульные» целовальники, охранявшие таможенную и кабацкую избы, «ходячие» целовальники, собиравшие «в ящик» пошлины на рыночных площадях, целовальники, ведавшие производством и реализацией алкогольных напитков⁸.

Целовальники выбирались в количестве, необходимом для обеспечения сбора таможенных и питейных доходов в данном населенном пункте и на при-

⁶ Cyt. za: tamże, s. 431–432.

⁷ П. П. Смирнов, *Посадские люди и их классовая борьба до середины XVII века*, Moskwa, Leningrad 1948, t. 2, s. 201; А. Ц. Мерзон, *Таможенные книги...*, s. 17.

⁸ А. Ц. Мерзон, *Таможенные книги...*, s. 18; М. М. Шумилов, *История торговли и таможенного дела...*, s. 433.

легающей к нему территории. Их численность специальными указами не регламентировалась. Так, в Вязьме в 1644/45 г. службу по сбору питейной прибыли, помимо ларечного, несли еще 12 целовальников. Они были разделены на две группы по шесть человек. В течение месяца целовальники из первой группы осуществляли продажу питей с четырех кабаков, из четвертной и чарочной изб, а один целовальник из второй группы занимался варкой пива. В следующем месяце к продаже питей приступала вторая группа целовальников, а варка пива поручалась одному из целовальников первой группы. Внутри своей группы целовальники каждый месяц менялись местами продажи питей. Таким образом, за год свой службы каждый целовальник по одному месяцу «дежурил» во всех шести местах продажи питей, а также не менее одного раза варил пиво.

В Белгороде в 1658/59 г. продажу хлебного вина за поставом в мелкий розлив (в кружки и чарки) производили пятеро целовальников, ежемесячно сменявшие друг друга, в то время как голова Т. Нечаев бесценно осуществлял продажу вина в течение года в крупный розлив (ведрами, полуведрами и четвертями) из казенного погреба⁹.

Согласно правительственным распоряжениям, к таможенным и кабацким сборам следовало выбирать «людей добрых и пожиточных, кому в государевой казне мочно верить и кого с такое дело в конец стало, а не воров, и не бражников, и не скудалых людей» (Указная грамота царя Алексея Михайловича о выборах администрации таможенных и кружечных дворов в городах Белгородского полка от 8 июля 1671 г.)¹⁰.

Таможенные и кабацкие головы и целовальники в период прохождения службы были обязаны:

- производить проверку, измерение, взвешивание и оценку товаров, предназначенных для продажи в том или ином населенном пункте, отправляемых из него в другие места или следующих транзитом, и взимать в соответствии с правилами, установленными правительством, таможенные пошлины с участников торговых операций;
- собирать в базарные дни таможенные пошлины с участников розничной торговли;
- осуществлять продажу алкогольных напитков населению и собирать питейную прибыль;
- заниматься производством алкогольных напитков, предназначенных для реализации населению и закупать сырье для изготовления питей;
- следить за правильным ведением таможенной и кабацкой приходно-расходной документации;
- доставлять отчетные документы и собранные денежные суммы в Москву в приказ, в ведении которого находился данный населенный пункт;
- совместно с органами воеводского управления пресекать контрабандную торговлю и незаконный сбыт алкогольных напитков, взыскивать с нарушителей

⁹ РГАДА, зесп. 210, Денежный стол, ks. 342, k. 255v.-267.

¹⁰ РГАДА, зесп. 210, Денежный стол, ks. 346, k. 190.

штрафы (протаможье и заповедь).

Таможенные и кабацкие головы были должны вести строгую письменную отчетность. «А сколько с какова товару таможенных поштин возьмут... то все велети писать в книгу, подлинно, порознь, в правду, помесечно, безо всякие хитрости», — говорится в памяти от 9 августа 1620 г. вологодским таможенным головам¹¹. День за днем данные о взимании поштин и о суммах кабацкого сбора заносились в т. н. черновые таможенные и кабацкие книги. В конце срока службы очередного головы текущие записи систематизировались, обрабатывались и переписывались набело. Так создавались беловые таможенные и кабацкие книги, которые вместе с собранными денежными суммами головы должны были представлять в столицу.

В наказной памяти вяземскому кабацкому голове Ивану Владимирову от 24 июля 1625 г. указывалось хранить кабацкие книги «в ларце за своею печатью» и следить, «чтоб всякая записка прибыли и приходу и росходу по вся дни была ведома». Голове вменялось в обязанность осуществлять контроль над кабацким дьячком, «чтоб от него никакие хитрости не было», и над целовальниками, «чтоб оне собою воровством и заодно с кабацким дьячком цены ни на какое питье для своей корысти не прибавляли и в книгах лишнева не приписывали»¹².

Головы и целовальники служили, как правило, один год, но бывали случаи, когда они «пересиживали» срок (иногда на несколько месяцев) или же, наоборот, исполняли свои обязанности меньше года¹³. В Курске, например, голова П. Бунин состоял в должности более 15 месяцев, а его предшественники А. Лактионов и Ю. Шумаков, соответственно, только 5 месяцев и 4 месяца. Начало службы очередных голов и целовальников обычно приходилось на 1 сентября, но в южнорусских городах Белгороде и Курске вплоть до 1650-х гг. были установлены иные даты, приходившиеся на разные месяцы и дни (см. приложение).

Вступая в должность новый таможенный и кабацкий голова принимал от своего предшественника (или откупщика) уставные грамоты, весь таможенный и питейный инвентарь, запасы алкогольных напитков и сырья для их производства, а также «заводные» деньги.

В случае смерти таможенного и кабацкого головы его место занимал сын покойного. Так, в Вязьме в 1679/80 г. после кончины головы М. Барышникова эту должность занял его сын Тимофей (см. приложение).

Служба голов и целовальников была безвозмездной и считалась почетной. Фактически же она представляла собой тяжелую государственную повинность, отбываемую за поручительством избирателей. Как самому голове, так и подчиненным ему целовальникам строго запрещалось производить в период службы любые личные коммерческие операции. Они должны были «безотступно быть

¹¹ Свт. за: А. Ц. Мерзон, *Таможенные книги...*, s. 21.

¹² С. Н. Кустерев, *Нормативные документы таможенных учреждений городов Устюжской четверти конца XVI – начала XVII в.*, Moskwa 2003, s. 124.

¹³ А. Ц. Мерзон, *Таможенные книги...*, s. 17–18; *Таможенное дело в России X – начало XX вв.: (Ист. очерк. Док. Материалы)*, Sankt Petersburg 1995, s. 28–30.

у государева дела» и «за своими торгами и промыслами не ходить»¹⁴. Нет нужды говорить о том, насколько обременительным было данное требование для представителей русского торгового сообщества. Однако ближайшие родственники голов и целовальников могли продолжать вести торговые операции. Так, в 1674/75 г. вяземским таможенным и кружечного двора головой служил посадский человек К. Предильщикова. Сам он торговлей не занимался, однако его сын Василий продолжал вести семейный бизнес. В течение 1674/75 г. он явил в вяземской таможене, возглавлявшейся его отцом, шесть товарных партий на общую сумму 78 руб. 60 коп. Запрет на собственную торговую деятельность представителей таможенной администрации в подобной ситуации оказывался, таким образом, до известной степени паллиативом.

Есть основания полагать, что таможенные и кабацкие головы, пребывая в должности, могли тем не менее осуществлять рыночные операции, связанные с куплей-продажей лошадей. Например, 2 марта 1678 г. курский таможенный и кружечного двора голова А. Амосов, находясь при исполнении обязанностей, продал мерина курскому посадскому человеку Г. Евтифееву за 10 руб.¹⁵

Таможенные и кабацкие головы и целовальники занимали более или менее обособленное положение в системе местного финансового управления. Головы подчинялись непосредственно центральным приказам, и воеводы по закону не имели права вмешиваться в их деятельность. Согласно правительственным предписаниям, воеводы должны были «в таможенные и в кабацкие ни в какие дела не вступатца, чтоб от того таможенному и кабацкому сбору никакие порухи не учинилось». Воеводам следовало осуществлять лишь общий надзор за деятельностью голов, чтобы пресекать какие-либо явные злоупотребления с их стороны¹⁶.

Контролируя поступление таможенных и кабацких сборов, правительство, несмотря на неизбежные колебания их размеров, обычно обращало доход текущего года в оклад для следующего, если только полученная сумма не была меньше собранной в предыдущем году. Правительство настаивало на взимании денежных поступлений с прибылью («прибором») по сравнению с обязательным минимумом. При превышении суммы сбора, назначенной по окладу, таможенные и кабацкие головы могли рассчитывать на разного рода поощрения. При недоборе же доходов власти прибегали к «повальному обыску» — массовому опросу местного населения для выявления причин данного явления. Если в ходе следствия выяснялось, что никакого «воровства» и «хитрости» со стороны представителей таможенной и кабацкой администрации не было, они освобождались от ответственности и недобор с них не взыскивался. Если же открывались хищения, утайки, растраты и другие злоупотребления со стороны голов и целовальников или же выяснялось, что недобор произошел из-за их нерадения, то виновных ждали «опала и жестокое наказание без пощады». С прощтрафившихся «доправ-

¹⁴ А. Ц. Мерзон, *Таможенные книги...*, s. 18.

¹⁵ А. И. Раздорский, *Торговля Курска в XVII веке (по материалам таможенных и оброчных книг города)*, Sankt Petersburg 2001, s. 629.

¹⁶ А. Ц. Мерзон, *Таможенные книги...*, s. 18.

лялся» недобранный дефицит, а если они оказывались неплатежеспособными, то недостающая сумма взыскивалась с земской выборной администрации и всех посадских и уездных людей, избравших голов и целовальников¹⁷. Известен случай, когда все имущество уличенного в злоупотреблениях тотемского таможенного и кабацкого головы Г. Гаврилова, сфальсифицировавшего отчетные документы, было конфисковано и передано посаду с условием выплаты его жителями недоборных денег в течение 6 лет¹⁸. Но чаще всего случаи «воровства» и «хитрости» со стороны голов и целовальников по сыску не выявлялись¹⁹.

В приложении к статье приведены хронологические списки 115 таможенных и кабацких голов Белгорода (22 чел.), Вязьмы (38 чел.), Курска (28 чел.) и Можайска (27 чел.), имена которых упоминаются в таможенных и кабацких книгах этих городов и некоторых других источниках. Формирование на основе документов разных типов общего списка лиц, стоявших во главе местной таможенной и кабацкой администрации России XVII в., представляется важной и актуальной задачей. Аналогом здесь в определенной степени может послужить список воевод Московского государства XVII в., составленный в начале 1900-х гг. А. П. Барсуковым²⁰.

¹⁷ А. Ц. Мерзон, *Таможенные книги...*, с. 19; М. М. Шумилов, *История торговли и таможенного дела...*, с. 436.

¹⁸ А. В. Крайковский, *Таможенная книга Тотьмы 1642/43 г. таможенного головы Попова Гостя Гаврилова*, [w] Тезисы докладов XI Всероссийской конференции «Писцовые книги и другие историко-географические источники XVI–XX вв.: проблемы изучения монастырей и монастырской культуры»: Посвящается памяти Я. И. Бередникова, Тихвин, 5–6 окт. 1999 г., Tichwin 1999, с. 33–35.

¹⁹ М. М. Шумилов, *История торговли и таможенного дела...*, с. 437.

²⁰ А. П. Барсуков, *Списки городских воевод и других лиц воеводского управления Московского государства XVII столетия по напечатанным правительственным актам*, Sankt Petersburg 1902.

Приложение

**Таможенные головы Белгорода, Вязьмы, Курска и Можайска XVII века
(по данным таможенных и кабацких книг)**

БЕЛГОРОД

Срок службы	Фамилия (прозвище), имя, отчество	Социальный статус	Место жительство
22.12.1641 – 22.12.1642	Уланов Богдан	–	–
24.12.1646 – 24.12.1647	Кухтин Гаврила	–	Курск
25.12.1651 – 25.12.1652	Попов Родион	–	–
1.9.1652 (?) – 1.9.1653	Рышков Иван	–	–
1.9.1653 – 1.9.1654	Маслов Никифор сын Емельянов	–	Белгород
1.9.1654 – 1.9.1655	Козьмин Кирилл	–	–
1.9.1655 – 1.9.1656	Резанцов Варфоломей	–	–
1.9.1656 – 1.9.1657	Марков Сидор сын Мелентьев	–	–
1.9.1657 – 1.9.1658	Пишулин Артемий сын Федоров	–	–
1.9.1658 – 1.9.1659	Нечаев Тимофей	–	–
1.9.1659 – 1.9.1660	Неронов Евдоким	–	–
1.9.1660 – 1.9.1661	Шопин Тимофей	–	–
1.9.1661 – 1.9.1662	Угримов Тит	–	–
1.9.1665 – 1.9.1666	Лоскутов Григорий	посадский человек	Курск
1.9.1666 – 1.9.1667	Беляев Тит	посадский человек	Курск
1.9.1667 – 1.9.1668	Москалев Алексей	посадский человек	Курск
1.9.1668 – 1.9.1669	Маслов Иван	–	–
1.9.1669 – 1.9.1670	Моканин Прокофий	–	–
1.9.1670 – 1.9.1671	Маслов Петр	–	–
1.9.1672 – 1.9.1673	Миленин Кирилл	–	–
1.9.1676 – 1.9.1677	Шляхов Наум	–	–
1.9.1677 – 1.9.1678	Ребинин Борис сын Васильев	–	Белгород

ВЯЗЬМА

Срок службы	Фамилия (прозвище), имя, отчество	Социальный статус	Место жительство
1.9.1624 – 1.9.1625	Левашев Алексей	–	–
1.9.1625 – 1.9.1626	Владимиров Иван ¹	–	–
1.9.1626 – 1.9.1627	Спиридонов Дмитрий	торговый человек	Москва
1.9.1627 – 1.9.1628	Сырейщиков Авраам	член Гостиной сотни	Москва
1.9.1628 – 1.9.1629	Волков Григорий	член Гостиной сотни ²	–

¹ А. Левашев и И. Владимиров указаны в наказной памяти от 24 июля 1625 г. (С. Н. Кистерев, *Нормативные документы таможенных учреждений...*, s. 122).

² Статус уточнен по: Т. Б. Соловьева, Д. М. Володихин, *Состав привилегированного купечества России в первой половине 17 века (по материалам росписей гостей, Гостиной и Сукопной сотен)*, Moskwa 1996, s. 25.

Status, sostaw i funkcii tamozhennoj i kabackoj administracii

1.9.1638 – 1.9.1639	Ляпин Иван	член Гостиной сотни ³	–
1.9.1639 – 1.9.1640	Большматов Богдан	член Гостиной сотни ⁴	–
1.9.1640 – 1.9.1641	Солюянов (Силуянов) Дружина	член Гостиной сотни	–
1.9.1641 – 1.9.1642	Парошин (Порошин) Никифор	–	–
1.9.1642 – 1.9.1643	Никитин (Микитин) Федор	–	–
1.9.1643 – 1.9.1644	Абрамьев (Аврамов, Абрамов) Аксентий	член Гостиной сотни ⁵	–
1.9.1644 – 1.9.1645	Мизенцов Алексей	член Гостиной сотни	–
1.9.1645 – 1.9.1646	Тихонов Степан	член Гостиной сотни	Москва
1.9.1646 – 1.9.1647	Долгий Бажен	член Гостиной сотни	–
1.9.1647 – 1.9.1648	Гурьев Афанасий	–	–
1.9.1648 – 1.9.1649	Везнин Федор сын Иванов	посадский человек	Вязьма
1.9.1649 – 1.9.1650	Колесников Григорий сын Парфенов	посадский человек	Вязьма
1.9.1651 – 1.9.1652	Хвалин (Фалин) Василий	посадский человек	Вязьма
1.9.1652 – 1.9.1653	Батенин (Ботенин) Иван	посадский человек	Вязьма
1.9.1653 – 1.9.1654	Третьяков Афанасий сын Васильев	посадский человек	Вязьма
1.9.1654 – 1.9.1655	Юрьев Левон сын Добрынин	посадский человек	Вязьма
1.9.1656 – 1.9.1657	Комшилин Микула	посадский человек	Вязьма
1.9.1657 – 1.9.1658	Колесников Григорий сын Парфенов	посадский человек	Вязьма
1.9.1661 – 1.9.1662	Колесников Иван сын Григорьев	посадский человек (?)	Вязьма
1.9.1665 – 1.9.1666	Гайдуков Тимофей сын Леонтьев	посадский человек	Вязьма
1.9.1666 – 1.9.1667	Хорхорин Митрофан сын Федоров	посадский человек	Вязьма
1.9.1667 – 1.9.1668	Пенезев Михаил сын Афанасьев	посадский человек	Вязьма
1.9.1668 – 1.9.1669	Абакумов Яков	посадский человек	Вязьма
1.9.1669 – 1.9.1670	Блудов Михаил сын Васильев	посадский человек	Вязьма
1.9.1670 – 1.9.1671	Ермолин Иван сын Алексеев	посадский человек	Вязьма
26.3.1673 – 1.9.1673 ⁶	Поросяткин Григорий	посадский человек	Вязьма
1.9.1673 – 1.9.1674	Колесников Игнат сын Григорьев	посадский человек	Вязьма
1.9.1674 – 1.9.1675	Предильщиков Кирила сын Викулин (Викульев)	посадский человек	Вязьма
1.9.1675 – 1.9.1676	Торочков Федор	посадский человек	Вязьма
1.9.1676 – 1.9.1677	Чертолин Андреян (сын Григорьев?)	посадский человек	Вязьма
1.9.1677 – 1.9.1678	Самсонов Иван	–	–

³ Patrz: tamże, s. 29.

⁴ Patrz: tamże, s. 24.

⁵ Patrz: tamże, s. 44.

⁶ До 26.3.1673 вяземский кружечный двор был сдан на откуп смолянину Ивану Скокову сыну Васильеву.

Aleksiej Igorjewicz Razdorskij

1.9.1678 – 1.9.1679	Парфенов Сидор сын Григорьев	посадский человек	Вязьма
1.9.1679 – 1.9.1680	Барышников Максим сын Демидов Барышников Тимофей сын Максимов ⁷	посадский человек	Вязьма
1.9.1680 – 1.9.1681	Тимофеев Михаил	посадский человек	Вязьма

КУРСК

Срок службы	Фамилия (прозвище), имя, отчество	Социальный статус	Место жительство
22.2.1619 – 22.7.1619	Лактионов Антип	сын боярский	Курск
22.7.1619 – 22.11.1619	Шумаков Юрий	сын боярский	Курск
22.11.1623 – 22.11.1624	Лиморов Михаил	–	Курск
22.11.1624 – 22.11.1625	Дурнев Анисим	–	–
22.11.1625 – 22.11.1626	Тестов Тимофей	–	–
22.11.1626 – 1.3.1628	Бунин Петр	–	–
1.3.1628 – 1.3.1629	Титов Ларион	–	Воронеж
1.3.1629 ⁸ – 22.11.1629	Веневитинов Денис	–	Воронеж
6.12.1641 – 6.12.1642	Беседин Кондрат	–	–
6.12.1642 – 6.12.1643	Позняков Федор	–	–
6.12.1646 – 5.1.1648	Страхов Степан	–	–
5.1.1648 – 6.12.1648	Иконник Данила	–	–
15.9.1652 – 15.9.1653	Беленинов Василий	посадский человек	Курск
15.9.1653 – 15.9.1654	Михайлов Дмитрий	–	–
15.9.1654 – 15.9.1655	Огарков Яков	казак	Курск
15.9.1655 – 15.9.1656	Струков Клемен сын Свиридов	сын боярский	Курск
15.9.1656 – 15.9.1657	Лоскутов Григорий	посадский человек	Курск
15.9.1657 – 15.9.1658	Гурьев Михаил сын Наумов	посадский человек	Курск
15.9.1658 – 1.9.1659	Мальцев Кирилл	–	–
1.9.1659 – 1.9.1660	Бледный (Блядной) Андрей	–	Курск
1.9.1660 – 1.9.1661	Пиняков Павел	–	–
1.9.1661 – 1.9.1662	Бледный (Блядной) Андрей	–	Курск
1.9.1662 – 1.9.1663	Самсонов Михаил	–	Курск
1.9.1668 – 1.9.1669	Павлов Захар	–	–
1.9.1669 – 1.9.1670	Смиренин Гаврила	–	Курск
1.9.1670 – 1.9.1671	Анненков Федор	–	–
1.9.1671 – 1.9.1672	Маслов Григорий	–	Белгород
1.9.1672 – 1.9.1673	Беседин Юрий	–	Белгород
1.9.1677 – 1.9.1678	Амосов Афанасий сын Васильев	–	Курск

МОЖАЙСК

Срок службы	Фамилия (прозвище), имя, отчество	Социальный статус	Место жительство
1.9.1626 – 1.9.1627	Наумов Игнатий	–	–
1.9.1627 – 1.9.1628	Демидов Ефим	–	–
1.9.1628 – 1.9.1629	Елизарьев Ефим	–	–
1.9.1629 – 1.9.1630	Григорьев Владимир	–	–

⁷ Вступил в должность после смерти отца.

⁸ Приступил к исполнению обязанностей с 6.1.1629.

Status, sostav i funkcii tamožennoj i kabackoj administracii

1.9.1630 – 1.9.1631	Семенов Влас	–	–
1.9.1634 – 1.9.1635	Жаравкин Василий	–	–
1.9.1637 – 1.9.1638 ⁹	Оралов Юрий сын Исаев	–	–
1.9.1638 – 1.9.1639	Петров Кондратий	–	–
1.9.1639 – 1.9.1640	Мануйлов Богдан	–	–
1.9.1640 – 1.9.1641	Иванов Игнатий	–	–
1.9.1641 – 1.9.1642	Шипкин Ефрем	–	–
1.9.1643 – 1.9.1644	Чубырин Семен	–	–
1.9.1644 – 1.9.1645	Елизарьев Ефим	–	–
1.9.1645 – 1.9.1646	Кудяров Василий	–	–
1.9.1646 – 1.9.1647	Аверкиев Григорий	–	–
1.9.1647 – 1.9.1648	Квасник Тимофей	–	–
1.9.1648 – 1.9.1649	Тучнин Иван	посадский человек	Можайск
1.9.1649 – 1.9.1650	Красильников Игнат	посадский человек	Можайск
1.9.1654 – 1.9.1655	Семенов Кондратий	посадский человек	Можайск
1.9.1655 – 1.9.1656	Васильев Яков	–	–
1.9.1664 – 1.9.1665	Левонтьев Михаил	–	Можайск
1.9.1665 – 1.9.1666	Иванов Филипп	–	–
1.9.1666 – 1.9.1667	Григорьев Юрий	–	Можайск
1.9.1667 – 1.9.1668	Кондратьев Григорий	–	–
1.9.1668 – 1.9.1669	Романов Яков	–	Можайск
1.9.1669 – 1.9.1670	Цвилев Василий	посадский человек	Можайск
1.9.1670 – 1.9.1671	Тютин Михаил	посадский человек	Можайск
1.9.1671 – 1.9.1672	Иванов Филипп	–	–
1.9.1672 – 1.9.1673	Цвилев Тимофей	–	Можайск
1.9.1673 – 1.9.1674	Романов Яков	–	Можайск
1.9.1674 – 1.9.1675	Тютин Михаил	посадский человек	Можайск

⁹ В 1636/37 г. можайская таможня и кабак были сданы на откуп Фролу Реброву.

Streszczenie

Aleksiej Igorjewicz Razdorskij

Status, skład i funkcje celnej i akcyzowej administracji w miastach południa i zachodu Rosji w XVII wieku

Autor opisuje dwa sposoby ściągania dochodów celnych i podatku od napitków praktykowane w XVII wieku w Rosji – odkupny i realny (*otkupnoj* i *wiernoj*). W pierwszym przypadku arendator (*otkupszczyk*) podatku wpłacał z góry ustaloną sumę podatku a reszta była jego zarobkiem. Arendatorom wydawano *otkupnyje gramoty*, w których określano formę i wymiar opłat podlegających ściąganiu, tryb i sposoby ściągania, miejsce i termin zapłaty. Ten sposób był dla władz bardziej pożądanym, ponieważ otrzymywano gwarantowany dochód a do tego ubezpieczony od różnego rodzaju wypadków, które mogły zachwiać rynkiem z powodów ekonomicznych jak i politycznych. Jednak stosunki dzierżawców z lokalnymi władzami i ludnością układały się bardzo różnie. Pojawiały się konflikty a w ich konsekwencji skargi do cara. Często zdarzało się, że władze w ogóle nie mogły znaleźć chętnych do wydzierżawienia poboru opłat celnych lub akcyzy alkoholowej (*kabackoj*). Wtedy stosowano drugi sposób zboru – tzw. *wiernoj*. Polegał on na tym, że zбір podatków powierzano osobom z wyboru czyli „privedennyh k wierie”. Na czele lokalnych instytucji, celnych i akcyzowych pochodzących z wyborów, stał celny i akcyzowy naczelnik (*gotowa*), wybierany z poszczególnych rodzin po kolei. W aneksie do artykułu Autor podał chronologiczne spisy 115 naczelników (*gotow*) celnych i akcyzowych: Biełgorodu, Wjażmy, Kurska i Możajaska, nazwiska których wymieniają się w księgach tych miast i niektórych innych źródłach.

Summary

Aleksey Igorevitch Razdorskij

The status, composition, and functions of customs and excise administration in Southern and Western cities of 17th century Russia

Two ways of organization of charging the customs revenue and beverage tax, the redeemable and real (*otkupnoj* and *wernoj*) were practiced in 17th century Russia. In the case of the first method, an arendator of the tax (lease holder, *otkupshchik*) paid the established amount of tax in advance, from the particular town for the given year. He could keep all surpluses as his income. Arendators were given “откупные грамоты” (charters), in which the form and the rate of the charges subject to exaction were specified, as well as methods and procedure of exaction, and time and place of payment. This method was more desirable for the authorities, because it provided guaranteed income and it was covered by insurance for various kinds of accidents, which could shake the market due to both economic and political reasons. However, the relationships of leaseholders with the local authorities and the population were of various character. There happened conflicts, and, as their consequence, the complaints to the tsar. A situation when the authorities did not manage to find volunteers to lease the collection of customs duty and the excise tax on alcohol (*kabatskoy*) was nothing unusual at that time. In that case the second method of collection was used, namely the so-called “верной”. In this method, the collection of particular taxes was entrusted to the selected people, „приведенных к вере” to an oath. The function of the head of the local customs and excise institutions coming from elections was performed by a customs and excise prefect (*golova*), elected from the families one after the other. In this annex to the article, the author provided chronological register of 115 customs and excise prefects of Belgorod, Vyazma, Kursk, and Mozhaysk, whose names are mentioned in the registers of these cities as well as in some other sources.

Dzieje biurokracji tom IV

Jacek Pielas
(Uniwersytet Jana Kochanowskiego)

Urzędnicy grodzcy nowokorczyńscy i ich kariery w XVII wieku

W Rzeczypospolitej szlacheckiej istniało, jak wiadomo, kilka zasadniczych grup urzędów: senatorskie, centralne niesenatorskie, nadworne, ziemskie, wojskowe, grodzkie. Wśród nich szczególną rolę w codziennym życiu szlachty odgrywali urzędnicy grodzcy. Oni to - w odróżnieniu od większości niższych urzędników ziemskich, za wyjątkiem sądowych - posiadali realną władzę na określonym terenie. Urzędnicy ci otrzymywali - w przeciwieństwie do większości tytularnych urzędników ziemskich - wynagrodzenie za wykonywanie określonych zadań wynikających z kompetencji powierzonych im urzędów. Jako jedni z nielicznych w Rzeczypospolitej nie sprawowali swych urzędów dożywotnio, a ich nominacja nie należała bezpośrednio do króla, jak w przypadku większości innych grup urzędniczych. W dzisiejszym rozumieniu można ich zatem uznać za urzędników zawodowych, przedstawicieli nowoczesnej biurokracji.

Historiografia polska do niedawna poświęcała niewiele uwagi karierom i znaczeniu urzędników grodzkich w społeczeństwie szlacheckim. Było to przede wszystkim wynikiem braku spisów urzędników poszczególnych grodów Rzeczypospolitej oraz zniszczenia dla szeregu grodów zespołu źródeł - ksiąg grodzkich¹. W przypadku natomiast gdy one istnieją, sporządzenie wykazu urzędników grodzkich wymaga żmudnej kwerendy w poszukiwaniu aktów nominacji, przysięg, rezygnacji, informacji o pierwszej i ostatniej wzmiance na danym urzędzie. W związku z tym - poza uwagami czynionymi przy okazji badań nad funkcjonowaniem starostw grodowych - najwięcej informacji o urzędnikach grodzkich zawierały prace historyków prawa, omawiających funkcje

¹ Spisy urzędników grodzkich dawnej Rzeczypospolitej sporządzane były do niedawna sporadycznie - zob. przede wszystkim: *Urzędnicy województwa bełskiego do połowy XVI w.*, oprac. K. Sochaniewicz, A. Wolff, „Miesięcznik Heraldyczny”, t. 10 (1931), s. 8-24; K. Małczyński, *Urzędnicy grodzcy i ziemscy lwowscy w latach 1352-1783*, Lwów 1938; tenże, *Urzędnicy grodzcy trembowelscy*, „Ziemia Czerwieńska”, R. 2, 1936, z. 1, s. 302-317; S. Cynarski, A. Falniowska-Gradowska, *Szlachta urzędnicza w mieście. Urzędnicy i oficjaliści ziemscy i grodzcy sędęcy od XVI do XVIII wieku*, [w] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. 1, red. F. Kiryk, Warszawa-Kraków 1992, s. 745-789; R. Jop, *Środowisko urzędnicze kancelarii grodzkich w Chełmie, Lublinie i Krasnymstawie w drugiej połowie XVII wieku*, Lublin 2003, aneksy s. 197-208.

sądownicze urzędów grodzkich oraz badaczy staropolskich kancelarii grodzkich². Dopiero w ostatnich latach ukazały się prace w szerszym zakresie prezentujące środowisko urzędnicze i kariery urzędników grodzkich, przede wszystkim zaś pierwsza monografia poświęcona urzędnikom kancelarii grodzkich - konkretnie chełmskiej, lubelskiej i krasnostawskiej - pióra Roberta Jopa³.

Od kilku lat gromadzone są przez piszącego te słowa informacje na temat urzędników grodzkich województwa sandomierskiego w XVII w. w celu opracowania ich spisów oraz zbadania karier. Niniejszy artykuł, stanowiący fragment tychże badań, prezentuje uwagi na temat karier urzędników jednego z grodów tegoż województwa - w Nowym Mieście Korczynie. Przed przystąpieniem do przedstawienia ustaleń wypada jednak poczynić pewne zastrzeżenia. Jak wiadomo, dla województwa sandomierskiego nie zachowały się księgi grodzkie Sandomierza, Nowego Miasta Korczyna, Radomia, Chełcin, Opoczna, Stężycy, zaś pozostałości ksiąg grodzkich pilźnieńskich pochodzą z lat 1766-1768⁴. W tej sytuacji dla sporządzenia wykazu urzędników grodzkich dawnego województwa sandomierskiego wykorzystane zostały przede wszystkim ekstrakty (wyciągi) z ksiąg grodzkich, wydawane szlachcie, zachowane pod różnymi sygnaturami archiwalnymi i bibliotecznymi, a także oblaty aktów z tychże grodów wpisane do innych ksiąg grodzkich. Źródła te pozwalają na sporządzenie spisów urzędników grodów województwa sandomierskiego, przede wszystkim jednak podstarościch (podstarościch i sędziów grodzkich - w XVII w. urzędy te były zwykle skumulowane w jednym ręku) oraz pisarzy grodzkich. W tym okresie bowiem to podpisy tych właśnie urzędników uwiarytelniały najczęściej wydawane szlachcie ekstrakty. Podpisy innych urzędników kancelarii również były odnotowywane, lecz najczęściej bez podania aktualnie pełniących przez nich funkcji⁵.

Wybrany przeze mnie gród w Nowym Mieście Korczynie należał niewątpliwie do najważniejszych grodów Małopolski. Na temat jego powstania i roli w średniowieczu i XVI w. istnieje już podstawowa literatura⁶. Z obliczeń dokonanych przez An-

² Literaturę w ten temat zebrał ostatnio J. Łosowski, *Kancelaria grodzka chełmska od XV do XVIII wieku. Studium o urzędzie, dokumentacji, jej formach i roli w życiu społeczeństwa staropolskiego*, Lublin 2004, wszędzie.

³ R. Jop, *Środowisko urzędnicze...*; J. Pielas, *W kręgu urzędników szlacheckiej prowincji. Uwagi o karierach i znaczeniu urzędników grodzkich w województwie sandomierskim w pierwszej połowie XVII wieku*, [w] *Cywilizacja prowincji Rzeczypospolitej szlacheckiej*, red. A. Jankowski, A. Klonder, Bydgoszcz 2004, s. 74-87; tenże, *Kariery pisarzy grodzkich w województwie sandomierskim w pierwszej połowie XVII wieku*, „Almanach Historyczny” t. 7 (2005), s. 95-117.

⁴ A. Wolff, *Akta partykularne przedrozbiorowe Archiwum Głównego 1381-1835*, [w] *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, t. 1, red. A. Stebelski, Warszawa 1957, s. 195, 200-201, 203-205; *Katalog Krajowego Archiwum Aktów Grodzkich i Ziemskich w Krakowie*, wyd. S. Kutrzeba, „Teki Grona Konserwatorów Galicyi Zachodniej” t. 3, Kraków 1909. O stratach tych zob. szerzej ostatnio wstęp do: *Źródła i materiały do dziejów szlachty województwa sandomierskiego w XVI-XVIII wieku*, t. 1: *Rejestry pospolitego ruszenia szlachty sandomierskiej z XVII wieku*, wstęp i oprac. J. Pielas, Kielce 2009, s. XV-XVI.

⁵ Por. J. Pielas, *W kręgu urzędników...*, s. 75-76.

⁶ Zob. przede wszystkim F. Sikora, *Początki starostwa nowomiejskiego korczyńskiego*, [w] *Spółceństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, t. 6, red. S. K. Kuczyński, Warszawa 1994, s. 181-195; A. Wyczański, *Studia nad gospodarką starostwa korczyńskiego 1500-1660*, Warszawa 1964; tenże, *Zaginione księgi i funkcjonowanie grodu w Nowym Mieście Korczynie w XVI wieku*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” t. 34 (1982), z. 2, s. 183-195; tenże, *Inwentarze zaginionych ksiąg grodzkich z Nowego Miasta Korczyna z lat 1441-1600*, „Miscellanea historico-archivistica” t. 1 (1985), s. 117-130.

drzeja Wyczańskiego, który za miernik aktywności sądu i urzędu grodzkiego przyjął liczbę powstałych w kancelarii grodzkiej ksiąg, wynika, że w XVI w. Korczyn, nie dorównując oczywiście Krakowowi, czy nawet Łęczycy i Sieradowi, przewyższał w tej mierze chociażby Nowy Sącz, Biecz, Piotrków czy Kalisz - w latach 1501-1600 w kancelarii tego grodu wytworzono 91 ksiąg⁷. Na temat produkcji aktowej z XVII w. nie posiadamy takowej statystyki, wiadomo natomiast, że w wieku XVIII (lata 1703-1793) liczba ta wyniosła 536 jednostek (242 księgi i 294 fascykuły)⁸. Warto zaznaczyć, że najprawdopodobniej już w latach sześćdziesiątych XVI stulecia gród ten posiadał tzw. prawo wieczystości, a więc prawo przyjmowania zapisów wieczystych bez obowiązku ich przenoszenia w określonym czasie do ksiąg ziemskich (Kraków uzyskał to prawo dopiero w 1589 r.)⁹. Z pewnością tak znacznej roli omawianego grodu sprzyjało jego położenie między dwoma wielkimi wówczas ośrodkami miejskimi (i administracyjnymi) - Krakowem i Sandomierzem oraz fakt zbierania się tu sejmiku generalnego całej Małopolski¹⁰.

Jak już wspomniano, do dziś nie zachowała się ani jedna księga grodzka nowomiejska korczyńska. Już w 1702 r., w wyniku zniszczenia zamku przez Szwedów, spłonęły wszystkie znajdujące się w nim księgi grodzkie, te zaś powstałe od 1703 r. uległy zagładzie w wyniku podpalenia przez hitlerowców zawartości Archiwum Głównego Akt Dawnych¹¹. W wyniku przeprowadzonych kwerend udało się sporządzić wykaz urzędników grodu nowokorczyńskiego z XVII w. W związku z faktem, iż wykorzystane źródła - jak już wspomniano - notują najczęściej podstarościch i sędziów grodzkich oraz pisarzy grodzkich, prezentacja karier dotyczyć będzie tych właśnie grup urzędników. Kwestionariusz badawczy, jaki należy wypełnić charakteryzując kariery przedstawionej grupy urzędniczej, jest oczywiście bardzo bogaty. Z uwagi na ograniczenia wydawnicze i dołączony do tekstu głównego obszerny aneks, ograniczono się w tym miejscu do wybranych wątków karier wspomnianych urzędników.

Analizowana grupa urzędników grodzkich nowokorczyńskich w XVII w. to łącznie 23 osoby (zob. aneks, alfabetyczny spis urzędników). Wśród nich 15 osób sprawowało urząd podstarościego i sędziego grodzkiego¹² (w tym Wojciech Maksymilian Żukowski w trzech różnych okresach, zaś Jan Ciekliński dwukrotnie), natomiast 14 osób zasiadało na urzędzie pisarza grodzkiego (zob. aneks, wykaz urzędników).

Jednym z najistotniejszych zagadnień przy omawianiu karier urzędników grodzkich jest z pewnością pytanie o kręgi rekrutacji i genezę decyzji o rozpoczęciu kariery urzędnika grodzkiego i w konsekwencji nominacji na urząd.

W analizowanej grupie urzędników stwierdzono wyłącznie osoby pochodzące

⁷ A. Wyczański, *Zaginione księgi...*, s. 183-187.

⁸ A. Wolff, *Akta partykularne przedrozbiorowe...*, s. 200.

⁹ A. Wyczański, *Zaginione księgi...*, s. 190.

¹⁰ Zob. m. in. Z. Trawicka, *Sejmik województwa sandomierskiego w latach 1572-1696*, Kielce 1985, s. 27.

¹¹ Zob. manifestacja o zagładzie ksiąg grodzkich nowokorczyńskich w 1702 r. - Archiwum Państwowe w Krakowie (oddział na Wawelu), Archiwum Dembińskich, sygn. 85, s. 1-3; A. Wolff, *Akta partykularne przedrozbiorowe...*, s. 200.

¹² W Nowym Mieście Korczynie w XVII w. każdy podstaroście był jednocześnie sędzią grodzkim. O tym zjawisku w innych grodach zob. m. in. K. Maleczyński, *Urzednicy grodzcy i ziemscy lwowscy...*, s. 64, przyp. 3; J. Pielas, *W kręgu urzedników...*, s. 76; J. Łosowski, *Kancelaria grodzka chetmska...*, s. 94.

ze stanu szlacheckiego, co dobrze koresponduje z ustaleniami dla adekwatnych zbiorowości w innych grodach Rzeczypospolitej. W świetle ustaleń literatury przedmiotu urzędy grodzkie (w ich obrębie także kancelaryjne) pozostawały w kręgu zainteresowania przede wszystkim niezbyt zamożnej, co najwyżej średniej szlachty. Również w przypadku urzędników grodu w Nowym Mieście Korczynie ich ojcowie najczęściej nie sprawowali żadnego urzędu i nie dysponowali znacznym majątkiem ziemskim¹³.

Powszechnie wiadomo, że podstarościowie i sędziowie oraz pisarze grodzcy powoływani byli na urzędy w wyniku nominacji - zazwyczaj ustnej - starosty grodowego. Starosta odbierał wówczas od nich przysięgę, której rotę wnoszono do ksiąg. W przypadku, gdy nowy starosta nie zmieniał na urządzie osoby nominowanej przez poprzednika, urzędnik ten składał na jego ręce nową przysięgę¹⁴. Odwołanie z urzędu należało również do prerogatywy starosty; niejednokrotnie w stosunkowo krótkim odstępie czasowym starosta podpisywał mianowania i odwołania kilku podstarościch i sędziów grodzkich. Wraz z odejściem starosty zmieniał się bardzo często podstarość, nieco rzadziej pisarz. Tę znaną z innych grodów zależność widzimy dla grodu nowokoroczyńskiego np. gdy starosta korczyński Jan Gratus Tarnowski (1620-1624) mianuje podstarościm i sędzią Wojciecha Maksymiliana Żukowskiego, starosta Jan Myszkowski (1615-1620) powołuje na ten urząd Tomasza Kowalkowskiego, starosta Jan Zebrzydowski (1634-1635) Wojciecha Maksymiliana Żukowskiego, zachowanego zresztą na swym urządzie przez Franciszka Zebrzydowskiego, syna poprzedniego starosty¹⁵. Jeśli idzie o pisarzy grodzkich nowomiejskich można podać następujące przykłady: starosta korczyński Mikołaj Firlej (1585-1600) mianuje pisarzem Tomasza Kowalkowskiego, po śmierci Firleja nowy starosta Zygmunt Myszkowski (1600-1615) czyni pisarzem Jana Gostkowskiego¹⁶. Przy obejmowaniu wspomnianych urzędów decydowały zatem przychylność i zaufanie starosty do danego kandydata. W grodzie nowokoroczyńskim nie odnotowano w XVII w. natomiast znanych skądinąd przypadków, gdy starosta mianował podległego mu urzędnika kierując się więzami pokrewieństwa (dla nieco wcześniejszego okresu podstarościm korczyńskim przy Andrzeju Gnojeńskim przez wiele lat był jego brat Stanisław¹⁷). Nie bez znaczenia natomiast mogły być tu więzy powinowactwa - jak wiemy, w Rzeczypospolitej nawet dalekie powinowactwo powodowało często promocję na urząd. Wydaje się jednak, że w przypadku Nowego Miasta Korczyna byłyby to - niełatwe źródłowo do uchwycenia - dalsze związki rodzinne. Firlejowie, Myszkowscy, Zebrzydowscy, Krasińscy, Lanckorońscy czy Opałińscy, których widzimy jako starostów tego grodu, nie łączyli się bowiem związkami małżeńskimi z przedstawicielami drobnej czy nawet średniej szlachty. W związku z tym w kwestii nominacji na urząd grodzki decydowały przede wszystkim związki

¹³ Por.: R. Jop, *Środowisko urzędnicze...*, s. 21-25, 51-59.

¹⁴ Zob. J. Łosowski, *Kancelaria grodzka chełmska...*, s. 94-97, 100-101, 119-126.

¹⁵ *Urzednicy województwa sandomierskiego XVI-XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Chłapowski, A. Falniowska-Gradowska, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1993, s. 43.

¹⁶ Tamże, nr 64, 181, 184.

¹⁷ Tamże, nr 179; A. Wyczański, *Szlachta polska XVI wieku*, Warszawa 2001, s. 119.

o charakterze klientarnym¹⁸, w przypadku urzędników grodu nowokorczyńskiego trudne do prześledzenia w związku ze stanem źródeł.

Istotną kwestię wpływającą na rozpoczęcie kariery na omawianych urzędach grodzkich stanowiło odpowiednie wykształcenie, przede wszystkim w zakresie znajomości prawa w praktyce, aczkolwiek przed kandydatami nie stawiano tu żadnych formalnych wymagań. Ustalenie ewentualnego uniwersyteckiego wykształcenia poszczególnych osób okazało się nielatte - ze względu przede wszystkim na wielką liczbę metryk uniwersyteckich i lakoniczność ich przekazów. Ustalono bezspornie, że studia uniwersyteckie w Padwie w 1651 r. odbył Stanisław Zaremba (po latach pracy w kancelarii grodzkiej sandomierskiej i na urzędzie pisarza grodzkiego radomskiego)¹⁹. Jak można jednak domniemywać, większość urzędników uzyskiwała wykształcenie w krajowych kolegiach, przede wszystkim w zakresie znajomości pisma, w tym w języku łacińskim²⁰. O możliwościach intelektualnych przynajmniej części badanej grupy może świadczyć chociażby spis książek, znajdujących się w posiadaniu podstarościgo i sędziego grodzkiego nowokorczyńskiego Aleksandra Ossowskiego, wśród których widzimy księgi rzymskiego officium, „Politykę” Arystotelesa, poezje Cyserona, Kochanowskiego, dzieła historyczne i wojskowe²¹.

Znajomość nielattego do stosowania prawa Rzeczypospolitej nabywano poprzez praktykę. Zjawisko to poświadczają dane o urzędach sprawowanych przez przedstawicieli badanej grupy przed objęciem urzędów podstarościgo i sędziego oraz pisarza: dla 5 z nich (22%) udokumentowano fakt wcześniejszej pracy w kancelarii grodzkiej na niższych urzędach (podpiska, susceptanta, lektanta). Wiedza i umiejętności zdobyte na niższych szczeblach kancelaryjnych niejako w naturalny sposób ułatwiały dalszy awans w hierarchii urzędów grodzkich. W przypadku identycznej liczby osób stwierdzono uprzednie sprawowanie urzędu komornika granicznego, zaś dla 2 osób urzędów podwojewódzkiego i pisarza kancelarii koronnej. Łącznie zatem przed objęciem badanych urzędów grodzkich praktyczną znajomość prawa na innych urzędach zdobyło 12 osób (52% badanej grupy). W związku z faktem, że z powodu niedostatków źródłowych trudno odnaleźć informacje o niższych urzędach w województwie sandomierskim, liczba ta w rzeczywistości była niewątpliwie wyższa. Potwierdza ona twierdzenie Roberta Jopa odnośnie wykształcenia sędowisk urzędników kancelaryjnych Chełmu, Krasnegostawu i Lublina: „Najważniejszą rolę odgrywała w tym względzie wiedza prawnicza, poparta doświadczeniem”²².

Nie bez znaczenia przy wyborze kariery urzędnika grodzkiego pozostawała również tradycja rodzinna. Znany z innych grodów fakt funkcjonowania na urzędach grodzkich 4 czy 3 osób z tej samej rodziny w ciągu jednego stulecia, odnajdujemy także w Nowym Mieście Korczynie. Naśladownictwo kariery ojca widzimy w przy-

¹⁸ Por. szerzej o tym problemie R. Jop, *Środowisko urzędnicze...*, s. 33-38, 65-77 (tu także literatura dotycząca klientelizmu w Rzeczypospolitej).

¹⁹ Z. Trawicka, *Życie polityczne szlachty województwa sandomierskiego w drugiej połowie XVII wieku*, [w] *Między monarchią a demokracją. Studia z dziejów Polski XV-XVIII wieku*, red. A. Sucheni-Grabowska, M. Żaryn, Warszawa 1994, aneks, nr 57.

²⁰ Por. R. Jop, *Środowisko urzędnicze...*, s. 80-85.

²¹ Archiwum Państwowe w Kielcach, Zbiór Akt z Rdzowa, sygn. 12, s. 51-54.

²² R. Jop, *Środowisko urzędnicze...*, s. 84.

padku Jana starszego i Jana młodszego Karbotów (obaj byli pisarzami grodzkimi) oraz Stanisława Księskiego i jego syna Stefana, który niewątpliwie naśladował karierę ojca, zaczynając od urzędu pisarza nowokorczyńskiego a kończąc na wysokich urzędach w grodzie krakowskim²³.

Przyjrzenie się kolejności urzędów pełnionych przez osoby w badanej grupie wyraźnie uwidacznia świadomy i celowy wybór kariery urzędnika grodzkiego - dla 17 osób (74%) pierwszym urzędem w karierze był właśnie urząd grodzki. Z tej liczby 5 osób zajmowało wcześniej niższe urzędy kancelaryjne, 6 osób rozpoczęło od urzędu podstarościego i sędziego, 6 od urzędu pisarza. 6 osób pełniło w swoim życiu co najmniej dwa spośród badanych urzędów, w tym część w różnych grodach. Zjawisko przechodzenia urzędników grodzkich z grodu do grodu - potwierdzone na szerszej grupie badawczej²⁴ - uchwytnie jest również dla Nowego Miasta Korczyna. Wśród badanych 7 osób zmieniło w trakcie swej kariery gród, przy czym w 4 przypadkach (Bronicki, Gliński, Stanisław i Stefan Księscy) był to gród krakowski, co niewątpliwie należy uznać za awans zawodowy i społeczny. Przy zmianie grodu mamy w jednym przypadku do czynienia z przejściem na formalnie niższy urząd grodzki, kiedy to Stanisław Księski, podstarości i sędzia grodzki korczyński, objął urząd pisarza grodu krakowskiego. Trzy osoby - Żelęcki, Zaremba, Żukowski - przeszły w trakcie kariery na równorzędny urząd. Przykłady „wędrówek” urzędników grodzkich, zapewne w części motywowanych także kwestiami materialnymi, wskazują jednocześnie, że istniało w XVII w. zapotrzebowanie na kompetentnych, obeznanych z praktyką biurokratyczną urzędników grodzkich.

Awans w obrębie badanych urzędów grodzkich odbywał się najczęściej w ten sposób, że przechodzono z urzędu pisarza grodzkiego na urząd podstarościego i sędziego grodzkiego - dotyczy to 6 osób, w tym 5 w obrębie grodu nowomiejskiego.

Jak długo w grodzie nowokorczyńskim sprawowano oba rozpatrywane urzędy w XVII stuleciu? Jaki był czasokres zasiadania na jednym urzędzie? W podgrupie 14 pisarzy grodzkich w 5 przypadkach (28%) mamy do czynienia z dłuższym niż 10 lat okresem pozostawania na urzędzie, w pozostałych okres sprawowania urzędu nie przekraczał 4 lat. Dla urzędów podstarościech i sędziów grodzkich powyżej 10 lat urząd sprawowało 5 osób (30%), od 5 do 9 lat - 3 osoby, poniżej 5 lat - pozostali. Łącznie dla badanych urzędów długotrwałe ich sprawowanie było udziałem 34% osób²⁵.

Jaka była górna granica awansu z urzędów podstarościego i sędziego oraz pisarza grodzkiego, jeśli weźmiemy pod uwagę urzędy ziemskie, wyżej jednak cenione przez szlachtę? W badanej grupie kariera taka stała się udziałem 9 osób. Charakterystyczny przy tym jest fakt, że ani jedna osoba nie osiągnęła krzesła senatorskiego, nawet drażkowego (dla województw poznańskiego i kaliskiego w czasach Zygmunta III znamy 2 takie przypadki - postąpienia na kasztelanie mniejszą, dla województwa sandomierskiego w XVII w. - jeden przypadek - Wawrzyniec Załuski, podstarości i

²³ Por. K. Maleczyński, *Urzednicy grodzcy i ziemscy lwowscy...*, s. 19-20 oraz wykaz urzędników; tenże, *Urzednicy grodzcy trembowelscy...* - wykaz urzędników; R. Jop, *Środowisko urzędnicze...*, s. 35-36.

²⁴ Por. J. Pielas, *W kręgu urzędników...*, s. 79.

²⁵ Por. J. Pielas, *Kariery pisarzy grodzkich...*, s. 103; R. Jop, *Środowisko urzędnicze...*, s. 101-103.

sędzia grodzki opoczyński 1626-1644, kasztelan gostyński 1644-1649)²⁶. Nieprzekraczalnym pułapem kariery w badanej zbiorowości były zatem niesenatorskie lokalne urzędy ziemskie, wśród których najwyższym okazał się urząd chorążego sandomierskiego (Adam Gliński, sprawujący kolejno 5 urzędów ziemskich). Pozostali osiągnęli następujące urzędy: wojskiego, pisarza ziemskiego (2 osoby), miecznika, cześnika (2 osoby), podsędka i sędziego. Tak więc oprócz urzędów tytułarnych widzimy tu także sądowe, na których niewątpliwie byli urzędnicy grodzcy mogli wykazać się wiedzą i doświadczeniem zdobytym w grodzkiej kancelarii²⁷.

Urzędy podstarościęgo i sędziego oraz pisarza były urzędami dobrze uposażonymi, co stanowiło ważny czynnik w kontekście podniesienia statusu materialnego osób z badanej grupy. Inwentarz starostwa korczyńskiego z 1620 r. notuje, że podstarości i pisarz otrzymywali rocznie po 90 fl.²⁸ Poza uposażeniem w gotówce podstarości i pisarz otrzymywali mieszkanie na zamku, a także - wraz z rodziną, służbą i końmi - zboże oraz żywność²⁹. Taryfa pogłównego z 1590 r. mieściła podstarościęgo i pisarza w warstwie średniej szlacheckiego społeczeństwa, wyżej od wielu urzędników ziemskich. Stały wgląd, jaki mieli w księgi, dawał również znakomitą orientację w stosunkach majątkowych i transakcjach szlachty, co stwarzało możliwości nabycia na korzystnych warunkach dóbr ziemskich³⁰.

Wobec zniszczenia ksiąg grodzkich i ziemskich województwa sandomierskiego trudno jednoznacznie ocenić czy urzędnicy grodzcy nowokorczyńscy dorobili się znaczniejszych majątków. Ze zgromadzonych materiałów wynika, że w większości przypadków wielkość majątku dziedzicznego mieściła się w granicach od jednej do kilku wsi. Dziedzicem większego majątku był natomiast Stefan Księski, po którego śmierci spadkobiercy podzielili się 11 wsiami i licznymi sumami pieniężnymi³¹.

Urzędnicy ci byli w stanie pozyskać również niewielkie królewszczyzny - m. in. Jan Ciekliński był posesorem królewskich wsi Płaskowice i Turowice w powiecie opoczyńskim³², Wojciech Maksymilian Żukowski przed 1639 r. objął w posesję wieś Grochowiska z wójtostwem w starostwie korczyńskim³³.

²⁶ O przypadku tym nie wiadomo przy publikowaniu poprzednich prac - J. Pielas, *Wkręgu urzędników...*, s. 80; tenże, *Kariery pisarzy grodzkich...*, s. 102. Por. ostatnio tenże, *Zatęscy herbu Junosza w pierwszej połowie XVII wieku. Z badań nad dziejami szlachty powiatu opoczyńskiego*, [w] *Szlachta i ziemianie między Wisłą a Pilicą w XVI-XX wieku. Studia z dziejów społeczno-gospodarczych*, red. J. Gapys, M. Nowak, J. Pielas, Kielce 2008, s. 67-69.

²⁷ Por. podobne wnioski R. Jopa, *Środowisko urzędnicze...*, s. 140-154 (wśród pisarzy trzech grodów ani jeden nie osiągnął urzędu senatorskiego).

²⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [dalej: AGAD], Archiwum Skarbu Koronnego, dz. LVI, sygn. K 2 III, s. 124. W 1660 r. podstarości korczyński otrzymywał 250 fl. - zob. A. Wyczański, *Studia nad gospodarką starostwa korczyńskiego...*, s. 171.

²⁹ O uposażeniu podstarości i pisarzy grodzkich i ich udziałach w dochodach ze starostwa zob. J. Łosowski, *Kancelaria grodzka chełmska...*, s. 94-95, 125-126.

³⁰ Por. A. Wyczański, *Szlachta polska...*, s. 117-118.

³¹ Archiwum Państwowe w Krakowie (oddział na Wawelu), *Castrensia Cracoviensia Relationes*, t. 109A, s. 179-187.

³² AGAD, Metryka Koronna, T. 133, k. 570v-571; tamże, T. 138, k. 198-198v; tamże, T. 152, k. 311-311v; tamże T. 180, k. 15v. Por. K. Chłapowski, *Realizacja reform egzekucji dóbr (1563-1665). Sprawa zastawów królewskich w małopolskich*, Warszawa 1984, s. 223.

³³ AGAD, Metryka Koronna, T. 185, k. 224v-225.

Na koniec zaprezentowanych wybranych ustaleń warto zaznaczyć, że w karierach części poddanej badaniu grupy urzędniczej ważną rolę odgrywało ich zaangażowanie w działalność publiczną (zob. tabele 1-3). Wśród poddanych oglądowi 8 osób (35%) brało aktywny udział w pracach samorządu szlacheckiego, przede wszystkim sejmiku opatowskiego (w okresie pełnienia urzędu grodzkiego przez daną osobę, także przed objęciem urzędu lub po jego opuszczeniu). Wśród postaci aktywnych w życiu publicznym 5 zostało wybranych posłem na sejm, w tym 3 podczas pełnienia urzędu grodzkiego. Wiadomo skądinąd, że urząd grodzki rzadko dawał wówczas szansę na osiągnięcie godności poselskiej. Szczególnie wyróżnia się wśród nich Stanisław Zaremba, znany aktywista sandomierski, dla którego pisarstwo nowokorczyńskie było jedynie krótkim epizodem w karierze³⁴. W karierach członków badanej grupy mamy także 4 osoby sprawujące funkcję marszałka sejmikowego. Z uwagi na znajomość prawa i obeznanie w księgach urzędnikom grodzkim powierzano także odpowiedzialną funkcję poborcy podatkowego - 4 osoby³⁵.

Zaprezentowane wybrane aspekty karier urzędników grodzkich nowokorczyńskich (na przykładzie podstarościch i sędziów oraz pisarzy) w XVII w. potwierdzają, iż urzędnicy grodzcy to bardzo ciekawa zbiorowość urzędnicza dawnej Polski. Byli oni z jednej strony typowymi urzędnikami szlacheckiej prowincji, przynależącymi do lokalnej elity władzy, z drugiej - z uwagi na kompetencje, sposób wynagradzania i niezależność od władzy centralnej - w pewien sposób prekursorami nowoczesnej biurokracji, rozumianej w tym wypadku jako określona zbiorowość urzędnicza. Należy wyrazić przy tym nadzieję, że podjęte od niedawna studia nad tą kategorią urzędników - po opracowaniu spisów urzędników grodzkich dla szerszej reprezentacji grodów - zaowocują z czasem wszechstronną syntezą, ukazującą tę zbiorowość w Rzeczypospolitej XVI-XVIII w.

³⁴ O postaci Stanisława Zaremba zob. m. in. Z. Trawicka, *Życie polityczne...*, s. 275-276 oraz aneks nr 57.

³⁵ Por. R. Jop, *Środowisko urzędnicze...*, s. 179-185.

Aneks

Tab. 1. Posłowie w badanej grupie urzędników

Imię i nazwisko	poselstwa na sejm
Wojciech Maksymilian Żukowski	1628, 1635 II, 1637 II, 1643, 1645
Stefan Księski	1659, 1661, 1662, 1665, 1666 I, 1666 II, 1667, 1668 I, 1668 konw., 1669, 1677
Krzysztof Kwiatkowski	1666 I, 1670 I, 1676
Adam Gliński	1665, 1666 II, 1667, 1669 II, 1670 I, 1674 konw.
Stanisław Zaremba	1654 I, 1654 II, 1659, 1661, 1662, 1664/5, 1665, 1666 I, 1666 II, 1667, 1668 I, 1668 II, 1669 II, 1670 I, 1673, 1676, 1678/9

Zestawiono na podstawie: Z. Trawicka, *Sejmik...*; J. Dziegielewski, *Izba poselska w systemie władzy Rzeczypospolitej w czasach Władysława IV*, Warszawa 1992; J. Seredyka, *Parlamentarzyści drugiej połowy panowania Zygmunta III Wazy*, Opole 1989; S. Ochmann-Staniszevska, Z. Staniszevska, *Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo-doktryna-praktyka*, T. 2, Wrocław 2000; M. Sokalski, *Między królewskim majestatem a szlachecką wolnością. Postawy polityczne szlachty małopolskiej w czasach Michała Korybuta Wiśniowieckiego*, Kraków 2002 (Stefan Księski posłował z woj. krakowskiego, pozostali z woj. sandomierskiego. Tłustym drukiem wyszczególniono poselstwa w trakcie pełnienia jednego z badanych urzędów grodzkich).

Tab. 2. Marszałkowie sejmiku opatowskiego w badanej grupie urzędników

Imię i nazwisko	daty sprawowania funkcja marszałka
Krzysztof Kwiatkowski	11 IX 1673 deput.; 13 IX 1677 deput.
Adam Gliński	10 IX 1658 rel.
Stanisław Zaremba	5 VII 1655 rel.
Jan Kazimierz Firlej Konarski	24 VII 1696 p.konw.

Zestawiono na podstawie: Z. Trawicka, *Sejmik...* Tłustym drukiem wyszczególniono marszałkowanie w trakcie pełnienia jednego z badanych urzędów.

Tab. 3. Poborcy podatkowi sejmiku opatowskiego w badanej grupie urzędników

Imię i nazwisko	daty sprawowania funkcji poborcy
Krzysztof Kwiatkowski	1659-1660, 1662
Jan Kazimierz Firlej Konarski	1672, 1674, 1676-1681, 1683, 1685, 1687, 1689, 1690
Bartłomiej Franciszek Rojewski	1674, 1676, 1677, 1678,
Marcin Jan Romer	1661, 1667, 1683, 1685, 1687

Zestawiono na podstawie: Z. Trawicka, *Sejmik...* Tłustym drukiem wyszczególniono sprawowanie funkcji poborcy w trakcie pełnienia jednego z badanych urzędów.

**Wykaz urzędników
podstarościowie i sędziowie grodzcy /vicecapitanei et iudices castrenses/**

Jan Charczowski 1587-1603

(5 X 1587 TKL 962, k. 3-4v; 1588 CCR 14, s. 1571; 1589 TKL 962, k. 7-8; 1590 ARPot. 145, s. 56 16; 1591 CCR 17, s. 161; 1592 CCR 28, s. 177; 1594 CCR 22, s. 264; 1595 CCR 27, s. 1284; 1596 CCR 23, s. 305; 1597 CCR 24, s. 1871; 1598 TC 236, s. 260; 1599 CCR 28, s. 523; 1600 CCR 29, s. 1653; 1601 Oss. 2505, k. 3; 1602 ARPot. 145, s. 98; 10 VII 1603 TKL 962, k. 11)

Mikołaj Kowalowski 1604-1615

(3 II 1604 CCR 37, s. 1239; 1605 CCR 32, s. 673; 1606 CCR 34, s. 849; 1607 CCR 34, s. 1403; 1608 TC 242, s. 1163; 1610 CCR 41, s. 1722; 1611 ARPot. 102, s. 24; 1612 CCR 39, s. 134; 1613 CCR 40, s. 938; 1614 CCR 40, s. 1374; 10 VI 1615 ARPot. 102, s. 55)

Tomasz Kowalkowski 1616-1619

(20 I 1616 CCR 42, s. 2508; 1617 ARPot. 102, s. 86; 1618 CCR 45, s. 1659; 15 V 1619 CCR 45, s. 1244)

Wojciech Maksymilian Żukowski 1620-1621

(30 VI 1620 TKL 962, k. 19-19v; 15 VI 1621 CCR 48, s. 937)

Jan Ciekliński 1622

(25 I 1622 TC 306, s. 289; 6 VII 1622 TC 306, s. 268)

Wojciech Maksymilian Żukowski 1623-1625

(17 II 1623 CCR 50, s. 36; 15 XI 1624 TKL 962, k. 20-23; 9 IV 1625 CCI 222, s. 2086-2089)

Jakub Żelęcki 1626

(9 III 1626 CCR 52, s. 647-650; 9 XI 1626 CCR 52, s. 157-162)

Jan Ciekliński 1627-1628

(9 VIII 1627 CCR 52, s. 2693-2699; 3 XI 1628 TC 306, s. 390)

Stanisław Księski 1630-1633

(2 I 1630 TKL 962, k. 42; 1631 CCR 55, s. 1699; 5 V 1632 CCR 56, s. 1382 i CCR 60, s. 1968; 7 X 1633 CSand.R 119, s. 1151-1154)

Wojciech Maksymilian Żukowski 1634-1647

(10 VI 1634 CCR 59, s. 1335; 1635 CCR 60, s. 256; 1636 CCR 61, s. 1312; 1637 TKL 962, k. 49-50v; 1638 CCR 62, s. 636-639; 1639 TKL 962, k. 68-69v; 1640 CCR 70, s. 2120-2125; 1641 TKL 962, k. 94; 1642 TKL 962, k. 98-98v; 1643 CCR 70, s. 929-931; 1644 TKL 962, k. 119-122; 1645 TKL 962, k. 138-139v; 1646 TKL 962, k. 143-144; 20 VII 1647 CCR 74, s. 503-508, 508-513)

Stanisław Sebastian Bronicki 1648-1650

(20 III 1648 TKL 962, k. 155-156v; 1649 CCR 75, s. 2210-2211; 30 III 1650 TKL 962, k. 167-168)

Aleksander Ossowski 1650, 1652-1655

(29 IV 1650 CCR 81, s. 603; 18 IV 1652 TKL 962, k. 178-179; 1653 TKL 962, k. 185- 186; 1654 TKL 962, k. 196-197; 31 III 1655 TKL 962, k. 202- 202v)

Jerzy Komorowski 1651, 1653, 1657

(15 III 1651 BJ Przyb. 350/69a, dok. nr 52; 29 XI 1653 CCR 88, s. 710; 1657 Bon. T. 11, s. 28)

Adam Gliński 1657-1658

(24 X 1657 TKL 962, k. 172-173; 10 IX 1658 TP 21, k. 223-230)

Jerzy Franciszek Komorowski 1659-1662, 1665-1669, 1671-1674 [1659-1674]

(11 II 1659 CCR 87A, s. 883; 15 III 1660 TKL 962, k. 224; 21 VI 1660 TKL 962, k. 219-220; 1661 CCR 88, s. 1401; 1662 WZG 82, s. 1114-1116; 1665 TKL 962, k. 55-56; 1666 BJ rkps Przyb. 350/69b, n1b; 1667 CCR 106, s. 938; TP 21, k. 317-322v; 1669 Elektorowie s. 96; 1671 CCR 104, s. 245; 1672 Depoz. sygn. 318, s. 217; 1673 CCI 300, s. 367; 1674 Poczet elektorów s. 157)

Krzysztof Kwiatkowski 1676-1681

(18 V 1676 TP 21, k. 547-554; 1677 TP 21, k. 601-605; 1678 CCR 113, s. 1782; 1679 CCR 106, s. 661-668; 1680 CCR 108B, s. 1933; 12 VII 1681 CCR 113, s. 1765-1766)

Bartłomiej Franciszek Rojewski 1682-1688

(13 VIII 1682 CCR 109B, s. 2552-2562; 1683 WZG 94, k. 123; 1684 CCR 111, s. 2003; 1685 Depoz. sygn. 317, s. 11; 1686 CCR 113, s. 1673-1678; 1687 CCR 115, s. 912-921; 3 V 1688 CCR 115, s. 401)

Jan Kazimierz Firlej Konarski 1688-1691, 1693-1696, 1698-1700 [1688-1700]

(17 V 1688 CCR 123, s. 468-472; 1689 CCR 116, s. 959-961; 1690 CCR 117, s. 686; 1691 CCR 118, s. 405; 1693 CCR 121, s. 288; 1694 CCR 121, s. 1755-1756; 1695 CCR 123, s. 865-867; 10 IV 1696 CCR 123, s. 869; 1698 CCR 130, s. 738; 28 IV 1699 ZAR, sygn. 5, s. 219; 12 VIII 1700 Depoz. sygn. 317, s. 509).

pisarze grodzcy /notarii castrenses/

Tomasz Kowalkowski 1586-1600

(14 X 1586 MK 135, s. 119-222; 1587 TKL 962, k. 3-4v; 1588 CCR 14, s. 1571; 1589 TKL 962, k. 7-8; 1590 CCR 19, s. 1789; 1591 Depoz. sygn. 318, s. 488; 1592 CCR 28, s. 177; 1593 CCR 19, s. 1377; 1594 CCR 22, s. 264; 1596 CCR 23, s. 305; 1597 CCR 24, s. 1880; 1598 CCR 26, s. 127; 1599 CCR 27, s. 1761; 28 I 1600 CCR 27, s. 96)

Jan Gostkowski 1601-1614

(21 IV 1601 TC 299, s. 1075; 1602 CCR 29, s. 496; 1604 CCR 32, s. 544; 1605 CCR 32, s. 1857; 1606 CCR 33, s. 1530; 1608 CCR 34, s. 1720; 1609 CCI 190, s. 396-397; 1610 TC 300A, s. 26; 1611 CCR 37, s. 906; 1612 CCI 195, s. 193-194; 17 I 1614 CCR 40, s. 207; 8 IV 1614 CCI T. 200, s. 177; 7 VII 1614 CCI 200, s. 1138)

Stanisław Księski 1617-1621, 1626-1630 [1617-1630]

(8 III 1617 CCI 207, s. 628-634; 1617 Bon. T. 13, s. 62; 1618 CCI 209, s. 1162; 1619 CCI 213, s. 141; 1620 CCI 215, s. 1126-1128; 15 VI 1621 CCR 48 s. 937; 1626 CCI 224, s. 169-172; 1627 CCI T. 226, s. 2004; 1628 CCI 228, s. 247-248; 12 II 1629 CCR 54, s. 132-135; 5 II 1630 CCI 231, s. 1796-1797)

Jan Karbot 1634-1635

(27 XI 1634 ARPot. 102, s. 228; 11 X 1635 CCR 60, s. 833)

Jakub Niezabitowski 1637

(1637 Uruski T. 12, s. 149; bez daty CCR 54, s. 1574-1575)

Jan Karbot 1642

(1642 Bon. T. 9, s. 238)

Stanisław Sebastian Bronicki 1645-1647

(3 X 1645 CCI T. 261, s. 1657-1659; 1646 Oss. 43 II, k. 30; 1647 Bon. T. 2, s. 135; 11 IV 1647 CCR 73, s. 1153)

Stefan Księski 1648-1650

(26 VI 1648 CCR 75, s. 634-635; 31 III 1649 CCR 75, s. 2210-2211; 9 III 1650 CCR 77, s. 727)

Stanisław Zaremba 1653-1654

(15 IX 1653 TP 21, k. 181-181v; 3 VIII 1654 TP 21, k. 185-189v)

Marcjan Borowski 1655

(26 XI 1655 Matwijów s. 178; 1655 Bon. T. 2, s. 48)

Krzysztof Kwiatkowski 1658-1662, 1667-1672 [1658-1672]

(11 IV 1658 TP 21, k. 212-217v; 1659 TP 21, k. 242-247; 1660 TP 21, k. 250-252v; 1661 CCR 88, s. 1384; 22 V 1662 TP 21, k. 264-266; 24 X 1667 BJ, Przyb. 350/69b, dok. 115; 1668 TP 21, k. 317-322v; 1669 Elektorowie s. 114; 24 XI 1670 TP 21, k. 366-369; 20 VIII 1672 CCR 102, s. 1026-1033)

Bartłomiej Franciszek Rojewski 1678, 1682 [1678-1682]

(21 III 1678 Sejmik, s. 294; 19 I 1682 ZAR, sygn. 5, s. 68; 25 V 1682 - ZAR, sygn. 5, s. 58)

Jan Kazimierz Firlej Konarski 1684, 1686-1688 [1684-1688]

(14 I 1684 CCR 112, s. 129; 1686 Depoz. sygn. 318, s. 283; 1687 ZAR, sygn. 26, s. 14-15; 3 V 1688 CCR 115, s. 401)

Marcin Jan Romer 1689-1695, 1700-1701 [1689-1701]

(12 VIII 1689 CCR 116, s. 959-961; CCR 118, s. 84; CCR 118, s. 405; 1694 CCR 121, s. 948; 28 VI 1695 CCR 122, s. 1214; 1700 Depoz. sygn. 317, s. 575; 1 II 1701 Depoz. sygn. 317, s. 475).

Alfabetyczny spis urzedników

Wykaz sporządzono analogicznie do alfabetycznych spisów, zawartych w serii *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, pod red. A. Gąsiorowskiego. W szerszym wymiarze podano tu źródła dokumentujące informacje o innych (niż podane w Wykazie urzedników grodzkich) urzędach, pełniących przez poszczególne osoby.

Borowski Marcján h. Jastrzębiec: kom. gran. wiśl. 1640-1647; pwda pilz. 1655; pis. gr. nkorcz. 1655 (Bon. T. 2, s.48; CCI 264, s. 1136-8; Matwijów s. 178)

Bronicki Stanisław Sebastian h. Ślepowron: pis. kancelarii kor. 1627; pis. gr. nkorcz. 1645-1647; sekr. król. 1648; psta i sęd. gr. nkorcz. 1648-1650; wojski NKorcz. 1649-1676; wger. i sęd. gr. krak. 1661 (Bon. T. 2, s. 135-136; Poczet elektorów s. 29. W UrzSand. nr 203 podano lata 1659-1676 jako okres sprawowania urzędu wojskiego przez Bronickiego. W zebranych źródłach Bronicki po raz pierwszy jako wojski NKorcz. wystąpił 25 II 1649 - CCR 75, s. 1846-8. W 1649 r. jeszcze - CCR 75, s. 2171-80; TKL 962, k. 161-5v, w 1650 r. - TKL 962, k. 167-8, 174-4v, w 1655 r. - Matwijów s. 178; Urz. Sand. nr 203 i s.171)

Charczowski Jan h. Cholewa: psta i sęd. gr. nkorcz. 1587-1603 (Bon. T. 2, s. 344-345)

Ciekliński Jan h. Awdaniec: kom. gran. sand. 1608, opocz. 1609-1612, chęc. 1612; psta i sęd. gr. nkorcz. 1622, 1627-1628 (Bon. T. 3, s. 172; MK 152, k. 311-311v; ASKórk. 2, s. 39-41)

Gliński Adam h. Półkoczic: psta i sęd. gr. nkorcz. 1657-1658; wojski sand. 1657-1661; pstol. sand. 1661-1663; burg. krak. 1663-1666; stol. sand. 1665-1676; chor. sand. 1676-1682 (W UrzSand. nr 992 jako datę pierwszej wzmianki o Glińskim jako wojskim sand. podano 14 VIII 1658 r. W zebranych źródłach z urzędem tym pojawia się już 24 X 1657 r. - TKL 962, k. 172-173; UrzSand. nr 822; UrzKraK. nr 1034; UrzSand. nr 922, 588; W UrzSand. nr 588 podano jako datę ostatniej wzmianki o Glińskim jako stł. sand. 1680 r. Bon. T. 6, s. 80 podaje, że żył on jeszcze w 1682 r. Por. podobnie UrzKraK. s. 225)

Gostkowski Jan h. Gozdawa? Junosza?: pis. gr. nkorcz. 1601-1614; pis. sand. 1614-1618 (UrzSand. nr 721)

Karbot Jan (młodszy?) h. Trzy Buławy: urzednik kancelarii gr. sand. 1610-1612; kom. gran. pilz. 1632-1636; urzednik kancelarii gr. nkorcz. 1636-1637; pis. gr. nkorcz. 1642; + a. 1 VI 1646 (Bon. T. 9, s. 238; TKL 1011, k. 94; CCR 38, s. 1510; CCR 38, s. 1011; CCR 60, s. 668; CCR 61, s. 493, 1185; Elektorowie s. 86; Oss. 43, k. 30)

Karbot Jan (starszy?) h. Trzy Buławy: urzednik kancelarii gr. nkorcz. 1603-1614; pis. gr. nkorcz. 1634-1635 (Bon. T. 9, s. 238; CCR 39, s. 20; CCR 41, s. 1857; CCR 37, s. 224; AZ 2799, s. 33; CCR 40, s. 237)

Komorowski Jerzy h. Łabędź: psta i sęd. gr. nkorcz. 1653, 1657 (Bon. T. 11, s. 28)

Komorowski Jerzy Franciszek h. Łabędź: kom. gran. wiśl. 1652-1674; psta i sęd. gr. nkorcz. 1659-1662, 1665, 1667-1669, 1671, 1673-1674 [1659-1674] (Bon. T. 11, s. 28; TP 21, k. 168-172v; CCI 300, s. 367; Poczet elektorów s. 157)

Konarski Jan Kazimierz Firlej h. Lewart, pis. gr. nkorcz. Firlej 1684-1685, 1687, 1688 [1684-1688], psta i sędz. gr. nkorcz. 1688-1691, 1693-1696 [1688-1696], kom. gran. rad. 1694 (Bon. T. 11, s. 51-53; CCR 121, s. 1755-1756; CCR 120, s. 95)

Kowalkowski Tomasz h. Przeginia: pis. gr. nkorcz. 1586-1600; psta i sęd. gr. nkorcz. 1616-1619; pis. sand. 1619-1637; + 1637 (UrzSand. nr 722; CIP T. I, z. 3, s. 47-8)

Kowalowski Mikołaj h. Prus III: psta i sęd. gr. nkorcz. 1604-1615; miecz. sier. 1604-1613 (UrzSier. nr 1089 i s. 265; Bon. T. 12, s. 10; ARPot. 102, s. 36)

Księski Stanisław h. Topór: pis. gr. nkorcz. 1617-1621, 1626-1630 [1617-1630]; psta i sęd. gr. nkorcz. 1630-1633; pis. gr. krak. 1631?-1650; + 1650 (Bon. T. 13, s. 62)

Księski Stefan h. Topór: pis. gr. nkorcz. 1648-1650; pis. gr. krak. 1658-1667; burg. krak. 1659-

1676; psta i sęd. gr. krak. 1667-1676; + 1 V 1676, 25 VI 1676 w kat. krak. na Wawelu (Bon. T. 13, s. 63; UrzKrak. nr 1026 i s. 235; PSB T. 15, s. 631-2)

Kwiatkowski Krzysztof h. Gryf: pis. gr. nkorcz. 1658-1662, 1667-1672 [1658-1672]; psta i sęd. gr. nkorcz. 1676-1681; cz. lub. 1663-1690 (Bon. T. 3, s. 296; UrzLub. nr 37)

Niezabitowski Jakub h. Lubicz: urzędnik kancelarii gr. nkorcz. 1610-1630; pis. gr. nkorcz. 1637 (Uruski T. 12, s. 149; CCR 52, s. 1469-71; CCR 57, s. 251; TC 306, s. 283; TKL 962, k. 38)

Ossowski Aleksander h. Gryf: psta i sęd. gr. nkorcz. 1650-1655; kom. gran. opocz. 1655-1669 (Uruski T. 13, s. 63; TP 21, k. 193-199v, 218-219v, 237-241v, 276-279, 308-309v, 315-316, 317-322v, 335-336; Elektorowie s. 158)

Rojewski Bartłomiej Franciszek h. Cholewa, psta i sęd. gr. nkorcz. 1682-1688 (Uruski T. 15, s. 228; według niego Rojewski był podstarościm nkorcz. w latach 1678-1683)

Romer Marcin Jan h. Jelita: pis. gr. nkorcz. 1689-1695, 1701 cz. braclawski 1689-1701 (Uruski T. 15, s. 241). Z urzędem cześnika braclawskiego po raz pierwszy w zgromadzonych źródłach 12 VIII 1689 r. (CCR 116, s. 959-961), po raz ostatni zaś 1 II 1701 r. (Depoz. sygn. 317, s. 475).

Zaremba / Zareba / Stanisław h. Zaremba: urzędnik kancelarii gr. sand. 1632, 1636; pis. gr. rad. 1646-1648; pis. gr. nkorcz. 1653-1654; pis. sand. 1654-1660; sęd. sand. 1660-1679; + a. 10 VII 1685 (CCR 58, s. 50-564; Oss. 43, k. 27, 29v. CCR 60, s. 2158-2164; UrzSand. nr 725, 858; Traw.Życie, s. 275-276, 330-331)

Żelęcki / Żelencki / Jakub h. Trach?, Doliwa?: psta opocz. 1613-1615; psta i sęd. gr. nkorcz. 1626; + a. 17 VIII 1627 (Nies. T. 10, s. 151-152; CCI 227, s. 2300-2302)

Żukowski Wojciech Maksymilian h. Prus III: kom. gran. chęc.; urzędnik kancelarii gr. nkorcz. 1610-1616; psta i sęd. gr. nkorcz. 1620-1621, 1623-1625; kom. gran. wiśl. 1627; psta i sęd. gr. chęc. 1628-1633; cz. płocki 1628-1637; psta i sęd. gr. nkorcz. 1634-1647; psęd. sand. 1637-1648; + 12 III 1648 (Nies. T. 10, s. 193; CCI 226, s. 2358; CCR 42, s. 929; TC 300A, s. 525; CCR 40, s. 1151; CCR 41, s. 299; CCR 42, s. 2412. Żukowski jako cz. płocki - pierwsza wzmianka 23 VI 1628 - CCR 59, s. 327, ostatnia zaś 17 VII 1637 - CCR 62, s. 496-498. W UrzSand. nr 799 podano jako datę pierwszej wzmianki o Żukowskim jako psęd. sand. 5 VII 1638 r. W zebranych źródłach wystąpił on po raz pierwszy z tym tytułem 26 VIII 1637 r. TKL 962, k. 47-48. W 1637 r. jeszcze: 15 X TKL 962, k. 52-54, w okresie od stycznia do maja 1638 r. m.in. CCR 62, s. 235-240. CCR 70, s. 2125-2130. TKL 962, k. 59. Jako datę ostatniej wzmianki w UrzSand. nr 799 podano 4 X 1641 r. W zebranych źródłach występuje on jako psęd. sand. w latach 1641-1647, po raz ostatni jako żyjący 20 VII 1647 r. CCR 74, s. 503-513. W UrzSand. nr 800 podano, że jego następcą na urzędzie - Wojciech Łukowski - zmarł 12 III 1648 r. Wobec faktu, że Żukowski nie żył z pewnością już 21 III 1649 r. - CCR 75, s. 2210-2211 - data 12 III 1648 r. jest datą śmierci Żukowskiego, zaś nazwisko Łukowski zostało błędnie odczytane)

Wykaz skrótów zastosowanych w wykazach

ARPot. - Archiwum Radzyńskie Potockich w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie

ASkórk. - Archiwum Skórkowskich z Wielkiej Woli w Archiwum Państwowym w Kielcach

AZ - Archiwum Zamoyskich w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie

BJ - Biblioteka Jagiellońska w Krakowie

Bon. - A. Boniecki, *Herbarz polski*, T. 1-14, Warszawa 1900-1911

CCI - *Castrensia Cracoviensia Inscriptiones* w Archiwum Państwowym w Krakowie (oddział na Wawelu)

CCR - *Castrensia Cracoviensia Relationes* w Archiwum Państwowym w Krakowie (oddział na Wawelu)

CIP - *Corpus Inscriptionum Poloniae*, T. 1, red. J. Szymański, z. 1, wyd. B. Trelińska, Kielce 1975

CSand.R - *Castrensia Sandecensia Relationes* w Archiwum Państwowym w Krakowie (oddział na Wawelu)

Urzednicy grodzcy nowokorczyńscy i ich kariery w XVII wieku

- Depoz. - Rękopisy depozytowe w Archiwum Państwowym w Krakowie (oddział na Wawelu)
- Elektorowie - *Elektorowie królów Władysława IV, Michała Korybuta, Stanisława Leszczyńskiego i spis stronników Augusta III*, oprac. J. Dunin-Borkowski, M. Dunin-Wąsowicz, „Rocznik Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie”, T. 1, 1908/1909
- Matwijów - M. Matwijów, *Poddanie się szlachty województwa sandomierskiego Karolowi Gustawowi w 1655 roku*, „Studia Historyczne”, R. 38, 1995, z. 2, s. 163-182
- MK - Metryka Koronna w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie
- Nies. - K. Niesiecki, *Herbarz polski*, wyd. J. N. Bobrowicz, T. 1-10, Lipsk 1839-1842
- Oss. - Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich PAN we Wrocławiu
- Poczet elektorów - *Elektorów poczet, którzy niegdyś głosowali na elektów Jana Kazimierza r. 1648, Jana III r. 1674, Augusta II r. 1697 i Stanisława Augusta r. 1764, najjaśniejszych królów polskich, wielkich książąt litewskich etc.*, wyd. O. Pietruski, Lwów 1845
- PSB - Polski Słownik Biograficzny
- Sejmik - Z. Trawicka, *Sejmik województwa sandomierskiego w latach 1572-1696*, Kielce 1985
- TC - Terrestria Cracoviensia w Archiwum Państwowym w Krakowie
- TKL - Trybunał Koronny Lubelski w Archiwum Państwowym w Lublinie
- TP 21 - teka Pawińskiego nr 21 (rkps 8338 w Bibliotece PAN/PAU w Krakowie)
- Traw.Życie - Z. Trawicka, *Życie polityczne szlachty województwa sandomierskiego w drugiej połowie XVII w.*, [w] *Między monarchią a demokracją. Studia z dziejów Polski XV-XVIII wieku*, red. A. Sucheni-Grabowska, M. Żaryn, Warszawa 1994, s. 270-331
- Uruski - S. Uruski, *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, T. 1-12, wyd. A. A. Kosiński, A. Włodarski, Warszawa 1904-1915
- UrzKrak. - *Urzednicy województwa krakowskiego XVI-XVIII wieku. Spisy*, oprac. S. Cynarski, A. Falniowska-Gradowska, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1990
- UrzLub. - *Urzednicy województwa lubelskiego XVI-XVIII wieku. Spisy*, oprac. W. Kłaczewski, W. Urban, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1991
- UrzSand. - *Urzednicy województwa sandomierskiego XVI-XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Chłapowski, A. Falniowska-Gradowska, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1993
- WZG - Wieluńskie ziemskie i grodzkie w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie
- ZAR - Zbiór Akt z Rdzowa w Archiwum Państwowym w Kielcach

Summary

Jacek Pielas

Nobility court (*gród*) officials of Nowy Korczyn and their careers in the 17th century

In the Polish-Lithuanian Commonwealth so-called Nobility Commonwealth (*Rzeczpospolita szlachecka*) there were a few main office groups: senatorial, central non-senat-related, court, district, military, and nobility court (*gród*). Especially the last ones played an important role in the nobility's everyday life. It is them, who in contrast to the majority of lower district officials, except for the judicial ones, had real power on the particular area. These officials, unlike the majority of titular district officials, received remuneration for doing particular tasks resulting from the competence of the offices entrusted to them. They were ones of the few in the Poland who did not hold an office for life, and whose nomination did not depend directly on the king as it was the case with every other office group. When interpreted in contemporary terms, they may be regarded as professional officials, the representatives of the modern bureaucracy. It has taken the author a few years to gather data on *gród* officials of 17th century Sandomierz Voivodeship (*województwo sandomierskie*) in order to compile a record of them and examine their careers. This article, which constitutes also a part of the research, presents more details on the officials' careers officials operating in one of the *gród* of this Voivodeship, namely the one in Korczyn New Town (*Nowe Miasto Korczyn*). The selected nobility court in Korczyn New Town used to belong to the most significant *gród* of *Małopolska* (part of Poland). In the annexes to the article, the author included the register of the officials examined in the research, that is envoys, marshals, and tax collectors of *sejmik* (local parliament) of Opatów from their circle.

Biurokracja w ustroju tradycjonalistycznym

Dzieje biurokracji tom IV

Dmitrij Aleksiejewicz Riedin
(Uralski Uniwersytet Państwowy w Jekaterynburgu)

„Relacja z nieodbytego koncertu” Administracja terenowa Rosji w epoce Piotra I (prawo a praktyka)*

Fraza, rozpoczynająca tytuł artykułu jest fragmentem wypowiedzi akademika M. M. Bogosławskiego, jednego z największych badaczy reform Piotra I, w końcu XIX i na początku XX wieku. Uczony ten porównał historyków, opisujących reformy administracyjne Piotra I na podstawie studiowania jego ukazów, instrukcji i reglamentów, z dziennikarzem prasowym „który po przeczytaniu afiszu, zamieścił relację z koncertu, który się nie odbył”¹.

W rzeczywistości, w historii przedrewolucyjnej Rosji, zapewne tylko w stosunku do panowania Piotra I występuje taki porażający rozdział między legalnie i oficjalnie ogłoszonymi normami a praktyką stosowania prawa, co bardzo utrudnia proces rekonstrukcji i interpretacji historycznej. Niestety, po upływie ponad stu lat od momentu opublikowania cytowanej pracy M.M. Bogosławskiego, zdecydowana większość autorów, piszących o reformach Piotra I (szczególnie autorów podręczników), w dalszym ciągu „daje relację z nieodbytego koncertu”.

Okres reform Piotra I przypadający w głównej mierze na pierwszą ćwierć XVIII wieku bezdyskusyjnie jest odbierany, w rosyjskiej i zagranicznej historiografii, jako okres zasadniczych przemian w organizacji systemu zarządzania państwem. Ponadto te reformy administracyjne zajmują jedno z wiodących miejsc w szerszym nurcie reformowania państwowości rosyjskiej. I właśnie oceny znaczenia tych reform i ich jakości, efektywności, adekwatności już trzecią setkę lat różnicują się tak, że ich amplituda pokazuje skrajne wartości, a razem z nią tak samo skrajnie różnicuje się ogólna ocena epoki. Współczesny etap rozwoju nauki historycznej wyraźnie dowodzi impasu dyskusji prowadzonej na zasadach: Piotr I pro et contra. Podobna dyskusja, oparta w

* Artykuł został przygotowany przy finansowej pomocy *Federalnej Celewej Programmy*: «Научные и научно-педагогические кадры инновационной России» w ramach realizacji kontraktu państwowego 02.740.11.0348 kod 2009-1.1-301-072 na temat «Социокультурные и институционально-политические механизмы исторической динамики переходных эпох».

¹ М. М. Богословский, *Областная реформа Петра Великого. Провинция 1719-1727 гг.*, Moskwa 1902, s. 91.

większości na upodobaniach autorów i do pewnego stopnia na wzajemnym niezrozumieniu się historyków badających okres przed wstąpieniem na tron Piotra I i tych którzy badają okres późniejszy², nie ma perspektyw bez sięgnięcia po nowy materiał źródłowy i weryfikacji metod badawczych.

Nieomal założycielską tezę w ocenach historii administracji Rosji przełomu XVII i XVIII w. jest przekonanie o tym, że wraz z przekształceniami piotrowskimi został zlikwidowany stary, przykazowo-wojewódzki model zarządzania a powołany nowy – kolegialny, nowoczesny z założenia, zorientowany na teorię i praktykę administrowania, już rozwiniętą do tego czasu w kilku europejskich krajach. Tak więc cały okres historii od końca XV do końca XVII w. z punktu widzenia organizacji władzy i aparatu państwowego nazywano przykazowym, a XVIII do pocz. XIX w. – kolegialnym³, administratorzy i kancelaryści przedpiotrowskich czasów byli określani wspólnym mianem „służąca biurokratija”, zaś ich funkcjonalni następcy w XVIII w. – „dworjanskaja biurokratija”⁴. We wszystkich tych określeniach pobrzmiewało przekonanie o bardziej progresywnym charakterze systemu kolegialnego, o znacząco wyższym poziomie profesjonalizacji pracy administracyjnej, o przewadze systemu kolegialnego nad przykazowym, objawiającej się w postaci wzrostu efektywności zarządzania, o formowaniu w Rosji dopiero od pocz. XVIII w. „rzeczywistej” biurokracji, bliskiej tej, która odpowiada modelowi weberowskiemu „idealnego urzędnika”⁵ itp. Odkładając na bok spór o stopień produktywności przykazowo-wojewódzkiego modelu administracyjnego, jako kwestię która bez wątpienia wymaga pogłębionych studiów⁶, przyjrzymy

² Ta teza została postawiona przez J. W. Anisimowa, wyjaśniając trudności dialogu profesjonalistów różnym pojmowaniem „celów badawczych «swoich» epok”, odmiennością źródeł historycznych, podświadomą obawą historyków „przekroczenia wyrozumowanej granicy 1700 roku”, uformowaną przez tradycję odrębnego badania historii „Rusi Moskiewskiej” i „Rosji Imperatorskiej” - E. B. Anisimov, *О так называемых предпосылках петровских реформ, [w] Общество, государство, верховная власть в России в Средние века и раннее Новое время в контексте истории Европы и Азии (X–XVIII столетия). Междунар. конференция, посвященная 100-летию со дня рождения академика Л. В. Черепнина. Москва, 30 ноября – 2 декабря 2005 г. – Тез. докладов и сообщений*, Moskwa 2005, s. 9.

³ Klasyczna periodyzacja historii ustroju i administracji Rosji, wywodząca się z tradycji sowieckiej i spetryfikowana w uniwersyteckich podręcznikach, takich jak wydawany kilkakrotnie podręcznik N.P. Jerszkiina «История государственных учреждений дореволюционной России».

⁴ Terminy zapropionowane przez N.A. Demidową - H. A. Демидова, *Бюрократизация государственного аппарата абсолютизма в XVII–XVIII вв.*, [w] *Абсолютизм в России (XVII–XVIII вв.)*, Moskwa 1964, które potem zostały rozpozszecznione.

⁵ Przytoczymy w tym kontekście nazwiska np. S. K. Bogojawleńskiego, S. M. Toroickiego, J. W. Anisimowa (S. K. Богоявленский, *Приказные дьяки XVII века, „Исторические Записки”*, Moskwa 1937, t. 1, s. 225; S. M. Троицкий, *Русский абсолютизм и дворянство в XVIII в. Формирование бюрократии*, Moskwa 1974, s. 3; E. B. Anisimov, *Государственные преобразования и самодержавие Петра Великого*, Sankt Petersburg 1997, s. 81). W tym samym czasie, w nowszej literaturze pojawiają się oceny, zwracające uwagę na to, że i w XVIII w. rosyjscy urzędnicy nie wypełni jeszcze odpowiadały europejskiemu „idealowi” (B. H. Миронов, *Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2 т.*, wyd. 2-e poprawione, Sankt Petersburg 2000, t. 2, s. 167).

⁶ Pretensje pod adresem systemu przykazowego, jako nieefektywnego i nieracjonalnego (przede wszystkim wyrozumowane, wywiedzione poprzez tzw. „uogólnienie”), są obalane przez konkretne badania, zarówno poświęcone przykazom w całości, jak i poszczególnym urządcom. Z nowszych prac patrz np.: K. B. Петров, *Приказная система управления в России в конце XV–XVII вв. Формирование, эволюция и нормативно-правовое обеспечение деятельности*, Moskwa – Sankt Petersburg 2005 (ogólna teza tej stonowanej, niezangażowanej historiograficznie pracy głośi, że cała historia przykazów „pozwała mówić o systemowości instytucji

się na ile realnie zmieniła się struktura zarządu państwem oraz zasady organizacji i funkcjonowania aparatu państwowego w wyniku przemian dokonanych za panowania Piotra I.

Piotr I

Grawiura J. Houbrakena z 1718 r.

rzeczywiście konieczne było zaostrzenie stosunków ze Szwecją w tym okresie, gdy ona mniej niż cegokolwiek życzyła sobie wojny z Moskwą, w której, z drugiej strony, nie została do końca uregulowana kwestia turecko-krymska (mimo wszystkich

Na początek należy podkreślić, że ja nie podzielam powszechnie znanej tezy, tłumaczącej przyczyny reform Piotra I i ich radykalny charakter systemowym (lub strukturalnym) kryzysem, który jakoby, towarzyszył nieodłącznie dziejom Rosji końca XVII w. Po pierwsze jeśli procesy zachodzące wtedy w społecznym, ekonomicznym i politycznym rozwoju kraju, zasługują na określenie kryzysu systemowego, to w jaki sposób należy określić to, co stało się z Rosją na początku stulecia, w czasie Smuty, lub w 70-ch i 80-ch latach XVI w., w czasie „wielkiego razorienija”? Po drugie jeśli państwo moskiewskie rzeczywiście przeżywało kryzys systemowy, to w jaki sposób wpływały na niego reformy z drugiej połowy XVII w., których rezultaty były widoczne już na początku lat 80-ch⁷?

Bodźcem do przekształceń piotrowych była wyraźnie pogarszająca się koniunktura na arenie międzynarodowej – rezultat przystąpienia Rosji do wojny północnej. Na ile

przykazów”, s. 118); O. B. Новохатко, *Разряд в 185 году*, Moskwa 2007. Symptomatyczna, w kontekście tej repliki, jest ocena J.W. Wierszynina, oparta na badaniu administracyjnych realiów Rosji XVII w. na podstawie regionalnego (syberyjskiego) materiału, a wygłoszona z powodu roli przedpiotrowego systemu zarządzania państwem w integracji obrzeży państwa moskiewskiego z centrum: „W końcu XVII w. [...] nie było alternatywy dla wojewódzkiego (przykazowego) zarządu” (E. B. Вершинин, *Воеводское управление в Сибири XVII век*), Jekaterynburg 1998, s. 147).

⁷ Po pierwsze oczywiście są to sukcesy w reorganizacji sił zbrojnych – patrz najnowszą monografię na ten temat: A. B. Малов, *Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории. 1656–1671 гг.*, Moskwa 2006 (ogólna ocena stanu moskiewskiej armii w 70-ch i 80-ch latach XVII wieku znajduje się na s. 567–578). Jednakże, reforma armii w historii Rosji zawsze posiadała znaczenie daleko wykraczające poza krąg zagadnień czysto wojskowych, co jest szczególnie charakterystyczne dla rozpatrywanego okresu.

sukcesów azowskich kampanii) – jest to temat do dyskusji. Fakt faktem: Rosja zrobiła sobie bezprzykładnie silnego wroga, i poprzez wojnę z Królestwem Szwecji głęboko wplątała się w skomplikowane międzynarodowe stosunki europejskie. Zareagować na komplikującą się sytuację międzynarodową można było jedynie poprzez radykalizację przekształceń: w siłach zbrojnych, finansach, administracji. Nie jestem tutaj oryginalny, taki wywód jako pierwszy dostatecznie dobrze uargumentował P.N. Miłukow, a w postaci pierwotnej pojawia się jeszcze u S.M. Sołowjewa i A.D. Gradowskiego. Chciałbym jedynie podkreślić, że stan wojny z przeciwnikiem o zupełnie nowej jakości, jakim była dla Rosji Szwecja, wymagał niewyobrażalnych wysiłków mobilizacyjnych, których można było dokonać tylko przy wyraźnym wzmocnieniu biurokratycznych reguł zarządzania. Jaki powinien być mechanizm tego procesu Piotr początkowo nie wiedział, jako że reorganizował system zarządzania państwem (na początek centrum) zupełnie na modłę praktyki przykazałów, co dowodnie pokazał J.W. Anisimow⁸. Przełomowym momentem w rozwoju ideologii reform, ich radykalizacji, był prawdopodobnie przełom pierwszej i drugiej dekady XVIII w. (okres „popoławski”!), gdy car przyjął świadomy kurs na *forsowną* biurokratyzację.

W miarę rozwoju reform administracyjnych pierwszej ćwierci XVIII w. rósł i stopień ich radykalności, koncentracji na określonym celu prac teoretycznych i prawodawczych, a także uporządkowania. Jak słusznie zauważają liczni autorzy, w niemałym stopniu sprzyjało temu coraz większe doświadczenie Piotra I, znajomość praktyki racjonalnego biurokratycznego zarządzania w krajach europejskich. Jednak według mnie powinniśmy bardzo wyraźnie rozróżniać *ideologię reform i prawodawczą realizację reform* z jednej strony, a realny proces budowy aparatu państwowego – z drugiej. Moje obserwacje procesu konstruowania aparatu państwowego w regionie uralo-syberyjskim⁹ i recepcja analogicznych prac odnośnie innych regionów, skłaniają do opinii, że reformy administracji terytorialnej Piotra I są przede wszystkim sukcesami w rozwoju idei o konstrukcji aparatu państwa opartej na zasadach kameralistów, niżli sukcesami w ich realnym wdrażaniu.

W pierwszej ćwierci XVIII w. nie zaszły zasadnicze zmiany w stosunkach społeczno-ekonomicznych w skali kraju, w najlepszym razie można mówić o ich zarysowaniu, wobec czego nie wystąpiły obiektywne wewnętrzne przesłanki do gruntownej zmiany systemu administracji terenowej¹⁰. Urzędnicy obwodowi tego okresu w swojej

⁸ E. В. Анисимов, *Государственные преобразования...*, dz. cyt. – materiał odnoszący się do poruszanej kwestii zamieszczony został w części pierwszej, w rozdziałach pierwszym i drugim tej pracy.

⁹ Д. А. Редин, *Административные структуры и бюрократия Урала в эпоху петровских реформ (западные уезды Сибирской губернии в 1711–1727 гг.)*, Jekaterynburg 2007.

¹⁰ W najnowszej literaturze nadzwyczaj ostro (a możliwe, że niepotrzebnie tak kategorycznie) podobną opinię wyraził syberyjski historyk A.P. Iwonin: „ Z punktu widzenia tendencji rozwoju wewnętrznego, kraj **nie wymagał żadnych reform** [tutaj i niżej wyróżnienie autora artykułu – D.R.]. Jednak z punktu widzenia warunków zewnętrznych , Rosja **powinna** podjąć wyzwanie «chrześcijańskiego świata» lub zejść z areny historii”. (A. P. Ивонин, *Государство и общество в России XVII–XX вв.: этапы взаимодействия*, [w] *От Средневековья к Новому времени: этносоциальные процессы в Сибири XVII – начала XX в.*, Nowosybirsk 2005, s. 167). Swoje wątpliwości odnośnie strukturalnego kryzysu w Rosji XVII w., który miałby wywołać konieczność radykalnych reform i odnośnie uznania wagi wewnątrzpolitycznego czynnika jako decydującego motywu reform Piotra I, które zaburzyły „zleżały system władz” poprzedniego okresu, całkiem niedawno

masie pozostali urzędnikami typu przykazowego, stosującymi *przykazowy porządek urzędowania*. W związku z tym już kolejny raz uważam za konieczne podkreślić ciągłość stanu urzędniczego do czasów Piotra i w okresie jego panowania, pod każdym względem, na terenowym poziomie administracji państwowej. Forsowana biurokratyza, na którą oczywiście stawał imperator, zdołała w większym czy mniejszym stopniu zrealizować się jedynie w aparacie centralnym, ale nie w terenie.

Należy zauważyć jeszcze jeden moment. Zazwyczaj rozważając o wpływie reform na życie i losy społeczeństwa, świadomie lub nieświadomie tracimy z pola widzenia proces odwrotny – wpływ społeczeństwa na reformy. Nawet w warunkach totalnej kontroli państwa (której w czasach Piotra przecież nie było) i i dyskusyjnego, nieskonsolidowanego stanu społeczeństwa pozostaje możliwość korekty zwrotnej kursu państwowego. Ta korekta na elementarnym, odruchowym poziomie, wyrażająca się w formach społecznej apatii, nieświadomionego sabotażu, ignorowania swoich służbowych i społecznych powinności itp. według mnie, miała miejsce w pierwszej ćwierci XVIII w. Powszechna niechęć zasadniczej masy poddanych państwa rosyjskiego do propagowanych radykalnych reform, czego szczególnie próbowała stosunkowo niedawno dowieść A.Ł. Choroszkiewicz¹¹ (i według mnie przekonywująco), była potęgowana poprzez nieprzygotowanie i niechęć samych *biurokratów* do trzymania się nowego kursu. Znacząco podnosząc wymagania wobec urzędników, co przejawiało się choćby w komplikacji powierzonych im zadań administracyjnych, specjalizacji funkcji administracji, „lawinowym” zwiększeniu manipulacji biurowej itp., reformator pozabawił ich wszelkich bodźców do dobrowolnej służby. Sytuacja urzędników aparatu państwowego, w pierwszym rządzie – terenowego, wyraźnie się pogorszyła. Car, narzucając urzędnikom ciężkie i nieodwołalne warunki służby, odebrał im gwarancje zabezpieczenia materialnego w postaci nadziałów ziemi (zniesienie praktyki *pomiestnogo wierstania*¹² w 1714 r.), i nie zapewnił w zamian (wbrew powszechnemu mniemaniu) stabilnego systemu wynagrodzenia pieniężnego, wyjął też spod prawa wszelkie możliwe formy wynagradzania materialnego kosztem ludności i bardzo ograniczył prawo dysponowania już posiadaną własnością ziemską (zrównanie *wotczyny* i *pomiestja* zostało w znacznym stopniu zdewaluowane poprzez niemożliwość swobodnej alienacji majątku nieruchomego poprzez testament). Dzięki „oporowi materii” reformowanej sfery społeczno-kulturowej był hamowany, czy też „rozmywany”, forsowny charakter reform. Rzeczywiste przekształcenie aparatu państwowego w terenie, zarówno strukturalnie jak i w sferze kompetencji, pod presją obiektywnych warunków traciło ten radykalizm, który został zaplanowany przez reformatorów – dostrajało się do możliwości społeczeństwa.

wyraził J.W. Anisimow, tym samym gruntownie zweryfikowawszy swoją poprzednią koncepcję, patrz: E. B. Анисимов, *О так называемых предпосылках петровских реформ*, dz. cyt., s. 9-10.

¹¹ А. Л. Хорошкевич, *Политическая готовность россиян к реформам Петра Великого (к постановке проблемы)*, [w] *Российское самодержавие и бюрократия*, Moskwa - Nowosybirsk 2000.

¹² Prawo i obowiązek przejmowania stanowiska ojca przez dzieci, wraz z prawem władania *pomiestjem*, czyli nadziałem ziemi. *Указ о единонаследии* z 23 marca 1714 r. regulował prawny status szlachty i utożsamiał dwie formy własności ziemskiej – *wotczynę* i *pomiestje*. Najważniejszym zapisem było wprowadzenie niepodzielności takich majątków i możliwość dziedziczenia tylko przez jednego syna, z reguły najstarszego – patrz szerzej: И.А. Исаев, *История государства и права России*, Moskwa 2006.

Ogólnie model administracji terenowej opracowany przez Piotra I i wyrażony w nowym prawodawstwie administracyjnym (szczególnie przy okazji większych reform), nie zdołał zastąpić w terenie starego, wojewódzkiego. Ten ostatni kontynuował swoją ewolucję wedle własnych zasad, okazując się bliższym codziennej rzeczywistości, i jedynie w niektórych aspektach, powierzchownie i formalnie, głównie w sferze terminologii, przystosowywał się do wymagań reformatora¹³.

Intensywność i jakość biurokratyzacji oczywiście była warunkowana nie tyle poprzez zamiary reformatora czy prawa wydawane w miarę postępu reform, co poprzez tradycje wykrystalizowane w trakcie poprzedniego etapu rozwoju. Jeszcze raz chciałbym podkreślić: ani zarządzana ludność, ani sami lokalni urzędnicy nie chcieli i nawet nie mogli sprzyjać nurtowi forsownej biurokratyzacji i nie sprzyjali mu. Jak bardzo byśmy nie podnosili znaczenia instrukcji służbowych tej epoki, Tabeli o rangach, Generalnego i kolegialnych reglamentów, różnorodnych etatów i ukazów o strukturach urzędów i rozmiarze wynagrodzeń na poszczególnych stanowiskach, jak bardzo byśmy się nie zachwycali różnorodnymi projektami ustroju aparatu państwa opartych na sztandarowych ideach kameralistów, to jednak nie one określały charakter terenowych służb państwa w badanej epoce. Właściwe dla Rosji ograniczenia dotyczące zasobów i komunikacji były trudnymi do przezwyciężenia tamami na drodze dowolnego, skrajnie nowatorskiego teoretyzowania i związanego z nim prawodawstwa.

Znajomość prowincjonalnej kancelarii utwierdza w tym, że ani w okresie panowania Piotra I, ani w ciągu pierwszych lat po jego śmierci, nie przeprowadzono gruntowanej reformy obsługi dokumentacyjnej urzędów. Nowe formy kancelaryjne właściwie nie zostały zastosowane w praktyce nawet na płaszczyźnie przyswojenia terminologii i pozostawały dla zdecydowanej większości aparatu państwowego niczym więcej niż „figurą retoryczną”¹⁴.

Gdzie tkwi przyczyna takiego stanu rzeczy? Odpowiedź w pewnym sensie jest oczywista. Po pierwsze problem polegał na tym, że nowe wymogi, stawiane urzędnikom przez cara-reformatora, nie odpowiadały ich poziomowi specjalistycznego

¹³ Do podobnych wniosków dochodzili także niektórzy przedrewolucyjni historycy, ale ich opinie nie stały się obowiązującymi, jako że opierały się częściej na intuicji badawczej autora, niż na argumentacji źródłowej, oraz dlatego że stały w sprzeczności z tezami doktryny marsistowsko-leninowskiej odnośnie losów i znaczenia reform piotrowych – „Piotr Wielki nie wprowadził żadnych nowych podstaw do administracji obwodowej, on jedynie uporządkował istniejące; jego próba powołania regularnego podziału administracji obwodowej [...] była przedwczesna i dlatego się nie powiodła” (Б. Н. Чичерин, *Областные учреждения XVII в.*, Moskwa 1856, s. 590-591); „[...] w zasadach i podstawowych warunkach administracji przemiany nie zaszyły.” (А. Д. Градовский, *Начала русского государственного права*, t. 3: *Органы местного управления*, Sankt Petersburg 1883, s. 38); „[...] przy całej nowości form, pozostały uprzednie podstawy systemu administracyjnego.” (И. Блинов, *Губернаторы. Историко-юридический очерк*, Sankt Petersburg 1905, s. 38).

¹⁴ Mówiąc o aparacie państwowym, w pierwszym rzędzie mam na myśli lokalnych urzędników, w rzeczywistości stanowiących większość ogółu osób pozostających na „etatowej” służbie tronu. Zgodnie z najnowszymi obliczeniami Ł.F. Pisarkowej, opartych na danych I.K. Kirilowa zgodnie ze stanem na 1726 r., na 2767 osób wszelkich kategorii urzędników centralnego zarządu państwa (licząc niekancelaryjny skład – stróżów, strażników, gońców itp.) przypadało 4646 osób wszelkich kategorii urzędników urzędów terenowych (Л. Ф. Писарькова, *Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы*, Moskwa 2007, s. 194, 202). Jakby nie podchodzić do dokładności przytoczonych rachunków, zasadniczo pokrywają się one z innymi, funkcjonującymi w rosyjskiej historiografii, a już z całą pewnością dostatecznie dokładnie odzwierciedlają interesujące nas proporcje.

przygotowania. Ta pozostawała taka sama, jak i przed reformami, powielając się w oparciu o wzorce ukształtowane w ciągu dwustuletniego okresu ewolucji systemu administracji przykazowej i zgodnego z nim systemu kancelaryjnego. Jak poprzednio młodzi pracownicy kancelaryjni kształtowali swoje nawyki pracy zawodowej pod wpływem praktyki, pracując pod kierunkiem bardziej doświadczanych współtowarzyszy, szkolących „rekruta” nie zgodnie z reglamentami, ale tradycją. Wobec niskiego stopnia specjalizacji obsługi kancelaryjnej przygotowanie zależało nie tyle od tego z jaką dokumentacją pracował kancelista, a od przeciągu czasu który poświęcił na pracę w przykazie (i oczywiście wszelkich podobnych urządach). Rozumiano, że w dostatecznie długiego okresu służby *podjaczy* (niższy urzędnik) opanowywał główną umiejętność – znajomość ogólnych zasad tworzenia i obiegu pism (dokumentowania i organizacji postępowania z dokumentami), tak zwane „przyzwyczajenie do spraw”. Taki charakter pracy kancelaryjnej wytworzył określony typ sługi (urzędnika) przykazowego: typ uniwersalnego pracownika, który posiadając dobre przygotowanie praktyczne, mógł prowadzić sprawy finansowe lub ewidencji ludności, zajmować się spisaniem prywatnych pozwów, prowadzeniem wokandy, prowadzeniem akt w wyodrębnionych sprawach (*statiejnyje spiski*), mundowaniem ukazów i instrukcji urzędowych (*nakaznyje pamjati*), wykonywać prace związane z przyjmowaniem pism wchodzących i wysyłaniem wychodzących, opracowywać referaty itp. Za bardzo ważną cechą doświadczonego urzędnika przykazu uważano umiejętność orientowania się w tych dokumentach, które znajdowały się w obiegu i archiwum przykazu. Jako że do panowania Piotra I brak było jakiegokolwiek porządku w kwestii opracowywania i przechowywania dokumentów, operatywne wyszukiwanie informacji do referatu w tej lub innej sprawie zupełnie zależało od pamięci, doświadczenia i inicjatywy *podjaczego*. „W jednym przypadku w odpowiedzi na zapytanie on mógł odpowiedzieć... «Nie pamiętam», w innym znów – poszperać, w zagracających jego dział, kufrach i pudłach z papierami i znaleźć potrzebną sprawę” – jak to opisuje specyficzne cechy pracownika przykazu z XVII w. J.W. Anisimow¹⁵. Tak więc czy w pierwszej ćwierci następnego wieku zaszła jakaś zmiana? Kontynuując nawyki kancelaryjne okresu sprzed reform, przykazowi urzędnicy po dawnemu bazowali na pamięci i przyzwyczajeniach, a nie na reglamentach i instrukcjach. Przeniesienie *podjaczego* z jednego urzędu do drugiego za panowania Piotra I groził zatrzymaniem biegu spraw: następcy w żaden sposób nie mogli się zorientować w stanie spraw, które były prowadzone przedtem. Nie przypadkiem przy przeprowadzaniu jakichkolwiek poszukiwań, kontroli dokumentacji finansowej, opracowywaniu pierwotnych dokumentów celem opracowania ogólnej informacji, przy układaniu jakichkolwiek generalnych referatów z postępów śledztwa itp., zwierzchność urzędu starała się wszelkimi sposobami otrzymać do swojej dyspozycji dokładnie tego urzędnika, który wcześniej zajmował się tą sprawą – jest to kancelaryjna codzienność tego okresu, znana każdemu historykowi zajmującemu się tymi czasami.

Jeszcze raz podkreślę: taka nieadekwatność przygotowania zawodowego aparatu państwowego wobec wymogów prawodawstwa administracyjnego, która ujawniła

¹⁵ Е. В. АНИСИМОВ, *Государственные преобразования...*, dz. cyt., s. 76.

niła się w epoce reform Piotra I, była powszechnie znana rosyjskiej historiografii, ale z jakiegoś powodu była ignorowana na poziomie teoretycznych syntez, kiedy chodziło o ocenę *jakości* reform. A przecież kwestia nie sprowadza się tylko do tego, że jakaś tam część urzędników okazała się nie przygotowana do transformacji. Problem sięga o wiele głębiej: władza nie potrafiła zorganizować kompleksowej transformacji służby państwowej, okazała się nieprzygotowana do wprowadzenia nowych, przez nią ogłoszonych zasad. Napisanie instrukcji, opartych na „progresywnych” wzorcach, okazało się bardzo powierzchownym i niewystarczającym środkiem zapewnienia efektywności realizacji władzy.

W praktyce ten rozdział między radykalnymi wymaganiami wyższych władz a inercją reorganizowanej sfery doprowadził do poważnego kryzysu administracji terenowej, próby przezwyciężenia którego podjęli się następcy Piotra w postaci tzw. kontrreform w lat 1726-1727, przy pomocy: zasadniczego uproszczenia struktury administracji terenowej, rezygnacji z finansowania przez państwo najliczniejszej części aparatu państwowego, częściowej legalizacji dawnej praktyki „kormlenija ot dieł”, ogólnego zmniejszenia ilości urzędników itp. Te przedsięwzięcia nie oznaczały jednak zupełnego powrotu do stanu sprzed reform Piotra I. Pozbywszy się zbędnych w danym czasie i miejscu urzędów terenowej administracji specjalnej, kameralnych i sądowych organów wszelkich szczebli, a po kilku latach także organów fiskalnych resortu kolegium wojny – pułkowych dworów i wojskowych dystryktów, władze wyższe zachowały i uporządkowały trzystopniową hierarchię podziału administracyjnego: powiat (*ujezd* = dystrykt) – prowincja – gubernia; wzmocniły linie podporządkowania pionowego, czego nie było ani przed Piotrem I, ani za jego panowania; podporządkowała tym sposobem powołaną hierarchię, biorąc pod uwagę poszczególne działy władz, poszczególnym specjalnym organom aparatu państwowego, które zachowały swój resortowy charakter.

W efekcie korekty kursu konstruowania aparatu państwowego dokonanej w 1727 r., system przykazowo-wojewódzki pozostał podstawą struktury administracyjnej imperium jeszcze na dobre pół wieku, istniejąc lub towarzysząc elementom modelu administracji kolegialnej, w różnym stopniu zastosowanych na centralnym szczeblu władzy. W związku z tym uważam za uzasadnione nie tylko deklarowanie widocznej kontynuacji administracji państwowej Rosji XVII-XVIII w., ale wręcz określenie okresu do lat 20-ch do 60-ch XVIII wieku jako czasu *syntezy przykazowo-wojewódzkiej i kolegialnej zasady* organizacji państwowości rosyjskiej.

Summary

Dmitriy Alekseyevich Redin

“A report on the concert that didn’t take place” – local administration of Russia in the epoch of Peter I

The phrase opening the article is an excerpt of the disquisition of M. M. Bogosławski, an academian and one of the most notable researchers of Peter I’s reforms of the turn of the 19th and 20th centuries. He compared historians describing administrative reforms of Peter I on the basis of his ukases, instructions, and reglaments together with the newspaperman, “who having read the poster, wrote a report on the bygone concert.” The author of the article proves that the research conducted so far on the local bureaucracy and local administration structures still leaves a lot to be desired. He examines the Peter I’s administrative reforms from the aspect of evolution of administration in the 17th and 18th centuries and he states that as a result of corrections concerning the direction of state structures construction in 1727, the system of prikazes and voivode-ships remained the basis of an administration structure of the empire for as long as half a century, accompanied or even co-functioning with the newly created bodies on the central power level. In connection with the above, even more appropriate will be defining the period from the 1720s to 1760s as a period of the synthesis of the two principles of Russia organization.

Dzieje biurokracji tom IV

Katarzyna Bucholc-Srogosz
(Akademia im. Jana Długosza)

Funkcjonowanie centralnych organów administracji Rzeczypospolitej w ocenie deputacji sejmowych lat 1778-1786

Przedmiotem niniejszego artykułu jest kontrola przez sejm Rzeczypospolitej kolegiального organu rządowego jakim była Rada Nieustająca i jej departamenty. Badania swoje zawęziłam zatem do tej magistratury, aczkolwiek w omawianym okresie tj. w latach 1778-1786, do centralnych organów administracji zaliczyć ponadto należy Komisję Skarbową Koronną, Komisję Skarbową Litewską oraz Komisję Edukacji Narodowej¹.

Zagadnieniom powoływania, funkcjonowania i zakwitowania Rady Nieustającej, miałam sposobność przypatrzeć się podczas moich badań nad działalnością Departamentu Wojskowego². W swojej pracy poświęconej funkcjonowaniu Departamentu Wojskowego, dużo uwagi poświęciłam zagadnieniom związanym z kontrolą departamentu na kolejnych sejmach. Istnieje zatem potrzeba kontynuowania badań w tym kierunku, obejmujących wszystkie departamenty. Zwłaszcza, iż sama działalność Rady nie ma bogatej literatury. Szerzej naświetlone zostały tylko geneza i kres jej funkcjonowania³.

Dodać należy, iż tematyka polskiego parlamentaryzmu doby rządów magistratury nie została również w pełni opracowana. Istnieją ogólne monografie, wypada w tym miejscu wymienić syntetyczną pracę na temat historii parlamentu polskiego pióra Jerzego Michalskiego oraz opracowanie Ryszarda Łaszewskiego⁴. Jedynie sejm z 1778

¹ Zob: K. Mrozowska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773-1794*, Warszawa 1973; też, *Jezuici i Komisja Edukacji Narodowej*, w: *Wiek Oświecenia II*, Warszawa 1978, s. 109-134; M. Mitera-Dobrowolska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773-1794*, Warszawa 1966; S. Kot, *Komisja Edukacji Narodowej 1773-1794*, Kraków 1923; Jobert, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce (1773-1794)*, tłum. M. Chamcówna, Wrocław 1979; J. Poplatek, *Komisja Edukacji Narodowej*, Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy, 1973.

² Zob: K. Bucholc-Srogosz, *Departament Wojskowy Rady Nieustającej w latach 1775-1789 i 1793-1794*, Poznań 2007.

³ W. Konopczyński, *Geneza i ustanowienie Rady Nieustającej*, Kraków 1917; A. Czaja, *Między tronem, butelką a dworem petersburskim. Z dziejów Rady Nieustającej 1786-1789*, Warszawa 1988.

⁴ J. Michalski, *Sejm polski w czasach panowania Stanisława Augusta*, (w:) *Historia sejmów polskiego*, pod red. J. Michalskiego, t. I, Warszawa 1984; R. Łaszewski, *Sejm polski w latach 1764-1793, Studium historyczno-prawne*, Warszawa-Poznań 1975.

r. doczekał się szczegółowego opracowania przez Witolda Filipczaka⁵. Osobną problematykę podjął Andrzej Stroynowski. Badania jego wniosły wiele nowego, jeżeli chodzi o problem opozycji podczas sejmów doby rządów Rady⁶.

Na sejmie rozbiorowym lat 1773-1775 po dłuższych naradach przedstawiono 16 marca 1775 r. „osobny akt” między Rosją a Rzeczypospolitą, gwarantujący tej ostatniej nową konstytucję. Stworzono przy tym Radę Nieustającą:

[...] Gdy na sejmie przeszłym pod zwiazkiem stanów gromadzonych odprawianym podobalo się tymże stanom za przyłożeniem się dworów sąsiedzkich, ażeby odtąd przy boku naszym królewskim Rada Nieustająca była, która by z nami egzekucji praw spokojności tak wewnętrznej, jako i zewnętrznej pilnie przestrzegala i uciekającym się do Ciebie przez memoriały obywatelom rezolucje wydawala [...].⁷

Rada była organem władzy wykonawczej, tak ukształtowanym i słabym, że zapewniony był wpływ i przewaga ambasadora rosyjskiego w Warszawie. Był to pierwszy organ w dziejach Rzeczypospolitej, który kierował całokształtem administracji, czyli pierwszy rząd kolegialny, którego nasz kraj do tej pory nie miał⁸. Działał kolegialnie, będąc przez to pierwowzorem gabinetu ministrów. Kolegialność była jedną z istotnych cech administracji XVII i XVIII w. W Rzeczypospolitej przemawiała za nią względy polityczne. Niejednolitemu politycznie sejmowi łatwiej było obsadzać kolegialne urzędy administracyjne niż urzędy jednoosobowe. Uważano również, że kolegialność – dzięki wzajemnej samokontroli członków kolegium – utrudni skorumpowanie administracji oraz jej działalność sprzeczną z prawem⁹.

Skład osobowy Rady, warunki wymagane od kandydatów oraz obowiązki i kompetencje jej członków określała konstytucja z 1775 r. Zgodnie z nią, instytucja ta złożona była z króla i trzydziestu sześciu członków. Podobnie jak sejm, została zorganizowana na podstawie kryteriów stanowych i terytorialnych. Poza królem i prymasem pozostali byli wybieralni¹⁰.

⁵ W. Filipczak, *Sejm 1778 roku*, Warszawa 2000.

⁶ A. Stroynowski, *Opozycja sejmowa w dobie rządów Rady Nieustającej*, *Studium z dziejów kultury politycznej*, Łódź 2005.

⁷ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Rękopis 14223/III, *Papiery Załuskich I, Odpisy z końca XVIII w., Pisma treści politycznej: Objasnienie ustanowienia Rady Nieustającej przy Boku Naszym*, k. 73, 74.

⁸ Zob: T. Srogosz, *Zakres działalności Rady Nieustającej w systemie politycznym Rzeczypospolitej w latach 1775-1788*; [w] *Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie. Zeszyty Historyczne 1998*, z. V; K. Bucholc-Srogosz, *Rada Nieustająca jako kolegialny organ rządowy*, „Zeszyty Naukowe Instytutu Administracji Akademii im. J. Długosza w Częstochowie, Gubernaculum et Administratio”, z. III, Częstochowa 2004.

⁹ H. Izdebski, *Kolegialność i jednoosobowość w zarządzie centralnym państwa nowożytnego*, Warszawa 1975, s. 49; tenże, *Historia administracji*, Warszawa 1984, s. 32-33.

¹⁰ Konstytucja z 1775 r. wymagała, by w skład Rady wchodziło osiemnastu senatorów i tyleż samo przedstawicieli „stanu rycerskiego”. Zespół senatorów składał się z trzech biskupów (lub prymasa i dwóch biskupów) czterech ministrów oraz dziewięciu innych senatorów, z których dwóch mogło być ministrami. Konsyliarzem „stanu rycerskiego” był marszałek Rady Nieustającej. Skład osobowy uzupełniał sekretarz, ale bez prawa głosu, wybierany z grona sekretarzy referendarzy. W Radzie zastrzeżona była równość jeśli chodzi o reprezentację prowincji wielkopolskiej, małopolskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Na każdym sejmie 1/3 składu Rady miała być wybierana ponownie. Starano się w ten sposób zachować ciągłość pracy tego organu. Konstytucja z 1775 r. wyraźnie stanowiła, że kadencja trwa dotąd, aż nowa Rada nie zostanie wybrana. Ustalona w 1775 r. strukturę organizacyjną Rady usankcjonowano rok później. Została ona podzielona na

Zakres władzy, powagę i powinności tej magistratury precyzował artykuł III konstytucji z 1775 r., a jego jedno z ważniejszych postanowień brzmiało, iż

[...] Nie mając najmniejszej mocy prawodawczej, ani sądzącej, ma moc nakazywać tam, gdzie będzie z prawa należało, ażeby prawa egzekucję miały, a zostając składem i zbiorem powszechnych interesów publicznych, tak zagranicznych, jako też wewnętrznych w kraju, powinna je rezelwować podług opisu praw Consilio Permantenti służących, według terażniejszej ustawy [...] ¹¹.

W treści poszczególnych siedmiu punktów artykułu III konstytucji z 1775 r., określających kompetencje Rady, mamy zawarte niemal wszystkie elementy władzy wykonawczej zgodnie z definicją Monteskiusza. Cały ten zakres działania, posługując się dzisiejszą terminologią, można nazwać administracją państwową ¹².

Sporo przepisów z 1775 r. nie wytrzymało próby czasu, skoro już w 1776 r. wprowadzono nową konstytucję dotyczącą organizacji rządowego organu. Zniesiono komisje wojskowe. Zgodnie z nową regulacją departamenty zostały ściśle podporządkowane plenum magistratury. Pod względem formalnym nie uzyskały prawa do podejmowania samodzielnych decyzji. Departamenty były ciałami wykonawczymi i konsultacyjnymi, zachowując jednocześnie swoją odrębność ¹³. Z powyższego jasno wynika, iż w treści regulacji prawnych z 1775 i 1776 roku główny nacisk położono na funkcje Rady jako naczelnego organu władzy wykonawczej.

Według Z. Szcząski odpowiedzialność tego urzędu przed sejmem była iluzoryczna, mimo że większość czasu posłowie poświęcali na rozpatrywanie jej działalności i uchwalanie absolutorium, czyli zakwitowania ¹⁴. Wcześniej pogląd taki wyrazili

pięć departamentów: Interesów Cudzoziemskich, Policji, Wojska, Skarbu i Sprawiedliwości. Na określenie składu Departamentu Interesów Cudzoziemskich wpłynęła konieczność zachowania ścisłej dyskrekcji, co było możliwe tylko w nielicznym gronie. Dlatego też departament ten liczył czterech członków z królem jako przewodniczącym. W jego skład wchodził jeden z kanclerzy oraz dwie osoby z izby poselskiej. Istniała zasada, że jeden z członków powinien reprezentować prowincję litewską. Pozostałe departamenty liczyły po ośmiu konsyliarzy. Na ich czele stali odpowiedni ministrowie. Brak było ministra Departamentu Sprawiedliwości. Niedostatek ten usuwało postanowienie, że [...] w departamencie, gdzie ministra nie będzie, pierwszy w porządku prezydować będzie [...]; *Volumina Legum. Zbiór konstytucji i uchwał Sejmu (VL)*, t. VIII: (1775-1780), Warszawa 1982, s. 93.

¹¹ VL, t. VIII, s. 72; W zakresie powierzonych obowiązków Rada miała rozporządzać funduszem rezerwowym na nieprzewidziane potrzeby. Do jej obowiązków należało także opracowywanie nadsyłanych projektów zarządzeń i następnie wprowadzanie ich w życie. W pierwszej kolejności miała przedstawiać te, które uznawała za najbardziej pożyteczne. Rada zobowiązana była również układać projekty praw, między innymi „zbiór praw publicznych, cywilnych i kryminalnych”, wysyłać ambasadorów i ministrów wyznaczonych przez króla do dworów cudzoziemskich, zaopatrując ich w stosowne instrukcje. Do obowiązków Rady należała także sprawa zachowania sojuszków i traktatów Rzeczypospolitej.

¹² Zob. definicja J. Starościa, którego zdaniem administracja państwowa to „swoiste funkcje państwa, które pozostają po odłączeniu od niej ustawodawstwa i wymiaru sprawiedliwości, a wykonywane są w szczególnych prawem określonych formach”. J. Starościak, *Prawo administracyjne*, Warszawa 1977, s. 15.

¹³ A. Czaja, dz. cyt., s. 61.

¹⁴ Z. Szcząska, *Odpowiedzialność prawna ministrów w państwach konstytucyjnych XVIII-XIX w.*, [w] *Polska i świat. Księga poświęcona Bogusławowi Leśnodorskiemu*, Warszawa 1974, s. 353; tenże, *Odpowiedzialność rządu w Polsce w latach 1775-1792*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1975, t. 27, z. 1, s. 64-78; tenże, *Kształtowanie się odpowiedzialności konstytucyjnej w Polsce XVIII w. na tle rozwoju tej instytucji w innych państwach konstytucyjnych*, [w] *Epoka Konstytucji 3 Maja*, Warszawa 1983, s. 39-41.

W. Konopczyński i R. Łaszewski¹⁵.

Ograniczona odpowiedzialność rządowego organu i poszczególnych konsyliarzy spowodowana była: zasadami funkcjonowania tej magistratury (tajność głosowania, brak wpisów głosów przeciwnych), porządkiem obrad sejmowych (wybory do nowej Rady odbywały się przed udzieleniem absolutorium składowi ustępującemu) oraz organizacją pracy sądu sejmowego (brak uregulowania procedury pozywania radców). Na sejmach opozycja atakowała rezolucje i uniwersały Rady Nieustającej¹⁶, ale tylko znikomą ich część uchylono. Żaden konsyliarz nie stanął przed sądem sejmowym. W tym kontekście malała obawa przed podejmowaniem energicznych, czasem bolesnych i kontrowersyjnych decyzji¹⁷.

Badania swoje dotyczące kontroli Rady na kolejnych sejmach lat 1778-1786, przeprowadziłam w ujęciu merytorycznym, a nie chronologicznym. Nie omówiłam zatem dokładnie procedury kontrolnej ciała prawodawczego podczas kolejnych sejmów, lecz przeanalizowałam konkretne przypadki i ukazałam pewne mechanizmy, które towarzyszyły procesowi absolutorium tj. „zakwitowania” rządowego organu kolegiального.

Oczywiste było, iż głównym zadaniem opozycji na kolejnych sejmach była ścisła kontrola władzy wykonawczej. Jak dowodzą badania A. Stroynowskiego, opozycja wykazywała w zakresie uprawnień kontrolnych dużo dobrej woli, zwłaszcza po roku 1780. Na tymże sejmie pomimo odsunięcia od udziału w Radzie posłów opozycyjnych (wcześniej w latach 1778-1780 stanowili oni ok. 25 % składu Rady) zdobyto się na udzielenie jej absolutorium¹⁸. W swoich badaniach starałam się jednakże pokazać przede wszystkim kontrolę tej magistratury od strony regalistów¹⁹. Ci ostatni wszakże w dużej mierze zasiadali w komisjach egzaminujących czynności tego urzędu i jego departamentów. Na marginesie można dodać, iż była to grupa niespójna, w obrębie której zdarzały się wypadki radykalnej zmiany poglądów. Analiza wystąpień i ocen tych właśnie deputatów prowadziła nieraz do zaskakujących wniosków.

Na każdym sejmie podczas pierwszych sesji wybierana była deputacja do kontroli Rady Nieustającej. W jej skład wchodziło 4 deputowanych z grona senatorów.

¹⁵ W. Konopczyński, *Rząd a sejm w dawnej Rzeczypospolitej*, [w] *Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Warszawie*, cz. 1: *Referaty*, Lwów 1930, s. 212-214; R. Łaszewski, dz. cyt., s. 20-21. Zgadza się z nimi również inni autorzy: H. Izdebski, *Kolegialność i jednoosobowość...*, s. 50; *Historia sejmku polskiej...*, s. 371-380.

¹⁶ Zob. więcej, A. Stroynowski, dz. cyt.

¹⁷ T. Srogosz, dz. cyt., s. 194.

¹⁸ A. Stroynowski, *Opozycja sejmowa...*, s. 269.

¹⁹ W literaturze przedmiotu używane są również inne terminy na określenie tej grupy posłów, do najczęściej spotykanych zaliczyć należy: stronnictwo królewskie, stronnictwo dworskie, regaliści, partia królewska. Do kwestii terminologicznych dodać należy jeszcze, iż stronnictwo królewskie z czasem zaczęto nazywać kasztelańskim. Takiego terminu powinniśmy używać w stosunku do posłów królewskich, jeżeli w badaniach zastosujemy kryterium awansu politycznego, społecznego i gospodarczego dzięki protekcji króla. Przez powiększanie liczby kasztelanów, a tym samym rozszerzanie składu senatu, król wraz ze swoimi stronnikami umacniał swoje wpływy w sejmie. Ta właśnie metoda pozwoliła na rozbudowę tzw. partii kasztelańskiej, jak słusznie zauważył A. Stroynowski, bardzo wpływowej podczas trwania konfederacji, gdzie obie izby obradowały i głosowały razem, A. Stroynowski, *Rola elity w życiu parlamentarnym epoki stanisławowskiej*, „Acta Universitatis Lodzianae, Folia Historica”, z. 22, 1985.

W komisji takiej zasiadał zawsze jeden z biskupów pozostali wybierani byli z grona wojewodów i kasztelanów. Ponadto w jej składzie obecni byli przedstawiciele izby poselskiej, po 3 lub 4 przedstawiciele z każdej prowincji (małopolskiej, wielkopolskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego). W sumie komisja kontrolująca rządowy organ kolegialny liczyła 13 lub 15 członków. Oddzielnie wybierana była deputacja do egzaminowania Departamentu Wojskowego, o podobnym składzie co komisja do kontroli Rady²⁰.

Skład deputacji egzaminujących był zawsze ustalany przez króla i marszałka sejmu. Ograniczało to możliwości działań opozycji. Tylko podczas sejmu 1778 r. w składzie tych organów znaleźli się ludzie związani z opozycją²¹.

Dodać należy, iż podczas sesji, na której zdawane były relacje owych deputacji, głosy zabierali również inni parlamentarzyści. Ze względu na istotę niektórych przemówień, również one zostały włączone do badań nad kontrolą tej magistratury. Zdarzały się również sytuacje, iż często osoby wybrane do komisji, nie zabierały następnie głosu podczas relacji deputowanych.

Sejm 1778 r. chciał ukrócić władzę Rady Nieustającej. Starania te udaremnił ambasador rosyjski. W nocy przekazanej sejmowi, odwołał się on do gwarancji Rosji, tak co do formy rządu Rzeczypospolitej, jak i do utrzymania władzy Rady Nieustającej, której była nadana moc tłumaczenia praw i dozorowania wszelkich władz krajowych²². Na sejmie tym opozycja wystąpiła z propozycją kompromisowej metody kontroli działalności tego urzędu. Przyjęty został projekt posła podolskiego Józefa Markowskiego, który zakładał, iż ocenie sejmowej poddawane będą kolejno poszczególne departamenty i komisje. W dalszej kolejności roztrząsano podważone rezolucje magistratury. Odstąpienie od globalnej oceny instytucji, powodowało, iż kwestionowane jej rezolucje, czy też kwestionowana działalność poszczególnych departamentów nie skutkowały negatywnie na uznaniu działalności całego organu²³.

W większości mów senatorów, zasiadających w komisji do kontroli Rady i jej departamentów pobrzmiwała nuta pochwały tego organu. Przykładem jest XV sesja sejmu 1780 r., podczas której zdawane były relacje delegowanych do egzaminowania czynności rządowych. Wynikało to bezpośrednio z faktu, iż w komisji tej zasiadali między innymi: Andrzej Ogiński kasztelan trocki i Piotr Sumiński kasztelan kowalski²⁴.

²⁰ Na sejmie 1784 r. w skład komisji kontrolującej Departament Wojskowy weszło tylko 3 senatorów, zob: przyp. 45.

²¹ Byli to: W. Węgleński, I. Stoiński, P. F. Boreyko, P. Hryniewiecki, za: A. Stroynowskim, *Opozycja sejmowa...*, s. 359.

²² J. Zaleski, *Panowanie Stanisława Augusta do czasu Sejmu Czteroletniego*, Poznań-Kraków, 1887, s. 333.

²³ A. Stroynowski, *Opozycja sejmowa...*, s. 269.

²⁴ Ogiński Andrzej Ignacy (1740-1787), poseł polski w Wiedniu, wojewoda trocki. W kwietniu 1775 r., gdy zaczęła swe funkcjonowanie Rada Nieustająca, został jej sekretarzem i pełnił ten obowiązek do sejmu 1776 r. W lipcu 1776 r. z walnym poparciem króla, a za pośrednictwem kierującego sejmikami litewskimi podskarbiego Antoniego Tyzenhauza, Ogiński uzyskał poselstwo z Trok, po czym został marszałkiem wyłonionej z Rady Nieustającej (RN) i przeniesionej do sejmu konfederacji. Faktycznym kierownikiem izby był jednak nie Ogiński, lecz marszałek konfederacji koronnej Andrzej Mokronowski. Obaj marszałkowie współpracowali ze sobą jeszcze przed sejmem, obaj byli bowiem członkami i założycielami masońskiej loży „Przyjaciele Doświadczonych”, przekształconej w r. 1775 w lożę „Rycerzy Św. Karola”. W swych sejmowych

Mowy obu kasztelanów zawierały pod adresem magistratury słowa uznania, za przestrzeganie prawa i pomoc okazywaną dla kraju i dla obywateli, mając na względzie zarówno dobro powszechne, jak i dobro prywatne. Kasztelan A. Ogiński mocno podkreślił zasługi ostatnich dwóch lat Departamentu Interesów Cudzoziemskich:

[...] twoją to powagą Miłoścywu Królu, a czynnością Departamentu Interesów Cudzoziemskich, że więźnie polscy z niewoli tureckiej uwolnieni, że ściśniony handel z tymże państwem i przecięty, znowu został oswobodzony; że dług dawniejszy Miasta Żwańca 47 154 lewów wynoszący, został przez Portę wypłacony [...] Widząc na koniec, że Sąsiad mocniejszy część granic kwestionuje, a widząc oraz, że przeciągniona w takim razie czynność, mocniejszemu ważniejszych coraz dodaje argumentów: starałeś się Najjaśniejszy Panie wspólnie z Radą, tę kwestię jak najrychlej rozstrzygnąć, i dalszym pretensjom założyć tamę przez wysłanie ze swojej strony Komisarzów do rozgraniczenia [...] ²⁵.

Słowa pochwały padły również pod adresem Departamentu Wojskowego, Departamentu Skarbowego oraz Departamentu Policji. Ten ostatni przyczynił się między innymi do rozwoju miast i miasteczek oraz do zagospodarowania kilkuset tysięcy w kasach miejskich. W materii wojskowej kasztelan mocno podkreślił ważność projektu pomnożenia wojska oraz projekt o werbunkach ²⁶.

Mowa drugiego kasztelana P. Sumińskiego zawierała również same pochwały pod adresem króla i Rady. Przypuszczać można, iż bardzo długi wstęp opiewający zalety i zasługi JKMści był działaniem celowym. Wprowadzenie takie miało w za-

przemówieniach Ogiński nakłaniał do przyznania RN prawa wykładni ustaw, co zostało przez sejm uchwalone, jako niezbędny warunek obligatoryjności zaleceń Rady. Marszałek litewski wykazywał też korzyści reprezentowanej przez Stanisława Augusta rosyjskiej orientacji polskiej polityki zagranicznej. W 1778 r. wszedł do senatu jako kasztelan trocki. Na sejmie w 1780 r. ponownie wszedł do RN, tym razem jako konsyliarz. Sejm grodzieński 1784 r. znów wybrał Ogińskiego do RN. Za: Z. Zielińską, Ogiński Andrzej, *Polski Słownik Biograficzny (PSB)*, t. XXIII, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1978, s. 597-599; Sumiński Piotr Alkantary właśc. Piotr z Alkantary (zm. 1801), członek Rady Nieustającej, wojewoda inowrocławski. W 1775 r. został wybrany na konsyliarza Rady Nieustającej. W czasie sejmów 1776 r. został przez króla wyznaczony do Komisji Skarbowej koronnej, w której zasiadał przez dwa lata. W r. 1777 był na liście osób pobierających wynagrodzenie ze skarbu królewskiego; pensję tę wypłacano mu co najmniej do r. 1781. W 1779 r. został mianowany kasztelanem kowalskim. W październiku 1780 r. został wyznaczony do zbadania działalności RN. W wygłoszonej mowie na forum sejmowym (19 października) dziękował za kasztelaninę, bardzo wysoko ocenił działalność RN i chwalił króla stojącego na jej czele; mowa ta stanowiła polemikę z atakami opozycji na RN i Stanisława Augusta. Na sejmie 1782 r. (22 października) wygłosił mowę, w której bronił króla i Departament Wojskowy przed oskarżeniami o nadużycia związane z ubezwłasnowolnieniem biskupa krakowskiego Kajetana Sołtyka. Na sejmie 1784 r. wszedł ponownie do RN. Był w grupie najaktywniejszych członków stronnictwa królewskiego, dlatego też w owym okresie mieszkał na Zamku Królewskim w Warszawie. W 1786 r. został kawalerem Orderu Orła Białego. Na sejmie 1786 r. ponownie wszedł do RN, wszedł w skład Departamentu Sprawiedliwości. Za: J. Dumanowskim, Sumiński Piotr, *PSB*, t. XLV, Warszawa-Kraków 2007-2008, s. 603-607.

²⁵ *Diariusz Sejmu wolnego ordynaryjnego warszawskiego sześćo-niedzielnego roku pańskiego MDCCCLXXX dnia 2 miesiąca październikaoprawującego się, Warszawa 1780, Sesja XV, s. 46-47.*

²⁶ Relacje deputowanych z egzaminowania Rady Nieustającej miały miejsce podczas sesji XX, kiedy przedstawiony został projekt Kwitu dla Departamentu Wojskowego. Materie wojskowe omawiane były następnie na XXII sesji, gdzie ponownie, jak na XX sesji głos zabrał M. Zielonka poseł kijowski. Przyjęcie kwitu dla Departamentu nastąpiło na kolejnej sesji w Izbie Senatorskiej.

mierzeniu uścić czujność królewską i parlamentarzystów (regalistów, a zwłaszcza posłów opozycyjnych), po to, aby w drugiej części mowy dopominać się o należne powinności, sumy pieniężne dla swoich przyjaciół. Ilustruje to przykład wstawienia się P. Sumińskiego za kasztelanem łączyckim²⁷.

Na marginesie dodać należy, iż podczas tej samej sesji głos w materii kontrolnej rządowego organu zabrało dodatkowo dwóch posłów: Kazimierz Bolesz poseł poznański oraz Szymon Darowski poseł krakowski. Słowa krytyczne pod adresem magistratury padły z ust posła poznańskiego. Dostrzegł on ujemne skutki ówczesnej sytuacji politycznej Rzeczypospolitej, co jest widoczne w jego ocenie Departamentu Interesów Cudzoziemskich. Poseł przyznał, iż na wszystkie noty przychodzące od ministrów dworów zagranicznych, Rada wydawała rezolucje i odpowiedzi gruntujące się na fundamencie traktatów i odwołujące się stosownie do artykułów traktatowych. Jednocześnie zauważył, iż

[...] te wszystkie przez Radę Nieustającą podawane Noty dopominające się trzymania Traktatów, i wszystkie w tej mierze czynione środki, nawet z użyciem pośrednictwa Dworu Petersburskiego, zostały bezskuteczne, i dotąd bez polepszenia stanu naszego zostają [...]»²⁸.

Ponadto dodał, iż ówczesna sytuacja Rzeczypospolitej, pozostającej pod protekcją państw sąsiednich jest bezsilna, a przez to kraj nasz stał się ofiarą ich przemocy. Zdaniem posła, jeżeli Rada nic w tym przypadku konkretnego nie uczyniła to pozostaje, przedstawić ten problem do dyskusji i poprawienia sejmującym stanom. Chwalił jednocześnie bardzo Departament Policji za wygospodarowanie sum dla miast

[...] jakie pożytki dla całej społeczności wypływają z porządnego Departamentu Policji rozrządzenia, który dopełniając dania sobie władzy obracania dochodów Miast Królewskich na publiczny onychże pożytek i ozdobę [...] z tej sumy, wytrąciwszy expensa na ogólne Miast potrzeby przez rezolucje Rady Nieustającej rozrządzony, jako to: na murowanie Ratuszów i Archiwów dla Ksiąg Miejskich, na porządki od pożarów, ognia, na poprawę bruków, mostów, grobel etc., tudzież na spłacenie długów i procentów [...]»²⁹.

²⁷ *Diariusz Sejmu 1780 r., Ssesja XV*, s. 52 [...] Nadto ta Rada Nieustająca, lubo chciała każdemu przyzwolita wymierzać sprawiedliwość, i skutecznie obywatelów załatwiać prośby, mianowicie w rzeczach gdzie sama przekonana była, iż trzeba uczynić nagrodę; lecz gdy z sumy na ekstraordynaryjne expensa wyznaczonej, nie była w stanie swego uskutecznić przedsięwzięcia, więc chociaż i w takich przypadkach, nie chciała szafować skarbem Rzeczypospolitej do jej rządzenia nie należącym, lecz odesłała do Prześwietnych Sejmujących Stanów w ufności, że te żądania jako mają powody z istotnej sprawiedliwości wypływające, tak też odmówionymi nie będą. Pierwsze jest JW. Lipskiego kasztelana łączyckiego, który z sejmu 1776 r. będąc w Radzie Nieustającej umieszczonym, a gdy losem wypadło na Niego, żeby, przydując w Departamencie Sprawiedliwości, zastępował nieuchronne tego Departamentu potrzeby, na ów czas swego nie mające Funduszu; na co, gdy przez przeciąg dwuletniego czasu sumę 600 czerwonych złotych wyekspensował, i z niej Rachunek Regestrami podał; i tej jeszcze od dawniejszej Rady dopraszał się powrócenia, Rada Nieustająca z przyczyn już wytłumaczonych, nie mogąc tej okoliczności załatwić, odesłała do Sejmu; Sejm przeszły żadnych do siebie w tej osnowie nie przyjmując Projektów, zostawił tegoż Godnego Męża tylko w żądaniu, ale bez skutku. Powtórzona znowu była podobnaż prośba do przeszłej Rady Nieustającej, ale ta stosownie do pierwszej dała swą Rezolucję [...].

²⁸ *Diariusz Sejmu 1780, Sesja XV*, s. 52.

²⁹ *Diariusz Sejmu 1780, Sesja XV*, s. 54-55.

Pozytywnie ocenił również Departament Sprawiedliwości, jednakże na koniec swojej mowy przedstawił kilka wątpliwości do rozwiązania Stanom Sejmującym. Po pierwsze postawił pytanie, czy konsyliarz rządowego organu na podany projekt powinien głosować *afirmative vel negative* w każdej materii, czy też może wstrzymać się od głosu? Po drugie, czy rezolucje tłumaczące obojętność prawa, mogą być przez powtórzną Radę uchylone lub zmienione? Po trzecie, czy wszystkie rezolucje magistratury przez Sejm egzaminowane, i bez naruszenia zostawione, mogą służyć za prawidło sądowym jurysdykcjom bez powtórnego pytania się Rady w podobnych przypadkach? I po czwarte, czy Departament Wojskowy ma obowiązek dawać pomoc wojskową?³⁰

Kwestia udzielania pomocy wojskowej przez Departament Wojskowy przy egzekucji wyroków była poruszana również na Sejmie 1782 r.³¹ Na XIX sesji kasztelan czerski Tomasz Ostrowski³², (który co prawda nie wchodził wówczas w skład komisji deputackiej do kontroli Departamentu Wojskowego) zwrócił uwagę, iż przeważają zażalenia na Departament Wojskowy, który jest wykorzystywany często do egzekucji prawa. Kasztelan tłumaczył to brakiem odpowiedniej regulacji prawnej i wnioskował, iż

³⁰ Na mocy konstytucji z 1776 r. Departament Wojskowy uzyskał szerokie kompetencje. Otrzymał uprawnienia zlikwidowanych komisji wojskowych. Konstytucja z 1776 r., zawierała ponadto szczegółowe postanowienia dotyczące trybu udzielania przez Departament pomocy wojskowej jurysdykcjom krajowym. Pomocy tej nie wolno było mu odmówić. Podkreślone zostały w ten sposób funkcje policyjne wojska. W egzekucji wyroków Departament Sprawiedliwości ściśle współpracował z Departamentem Wojskowym. Ten ostatni rozsądzać miał sprawy w materiach wypływających ze służby oraz sprawy z apelacji między osobami cywilnymi i wojskowymi. Radzie nie wolno było ingerować w wyroki sądów wojskowych, zob.: K. Bucholc-Srogosz, *Departament Wojskowy...*, s. 26; T. Korzon podaje, iż w protokole posiedzeń Rady Nieustającej nie ma mowy o „pomocach wojskowych”, które Departament Wojskowy udzielał w celu wykonania wyroków sądowych. Księgi dotyczące „pomocy wojskowych” uległy zniszczeniu podczas Powstania Warszawskiego, dlatego też nie można ustalić zakresu działalności departamentu w tej dziedzinie. Zdaniem T. Korzona regestr „pomocy wojskowych” liczył kilkanaście dużych tomów, zob.: T. Korzon, *Wewnętrzne dzieje Polski za panowania Stanisława Augusta*, t. IV, Kraków-Warszawa 1897, s. 291.

³¹ W skład komisji deputackiej do kontroli Departamentu Wojskowego na sejmie 1782 r., wchodził z Senatu: Józef Kossakowski biskup inflancki, Adam Łącki kasztelan sandomierski; Ks. Karol Radziwiłł wojewoda wileński; Andrzej Mokronowski wojewoda mazowiecki; z izby poselskiej: z prowincji małopolskiej: Czesław Jankowski szambelan JKMci. poseł sandomierski; Michał Zielonka podkomorzy lwowski, poseł kijowski; Dederkał poseł wołyński; Romuald Walewski generał, poseł lubelski; z prowincji Wielkiego Księstwa Litewskiego: Stetkiewicz pułkownik artylerii litewskiej, poseł lidzki; Michał Kossakowski poseł kowieński; Franciszek Chomiński starosta, poseł piński; Judycki strażnik Wielkiego Księstwa Litewskiego, poseł rzezycki; z prowincji wielkopolskiej: Walenty Gozimirski wojski wschowski, poseł poznański; Jan Kraszewski generał, poseł brzeski kujawski; Gabriel Karwosiecki podkomorzy, poseł plocki; Bazyli Walicki wojewódzcy rawski, poseł sochaczewski.

³² Na sejmie 1776 r. T. Ostrowski (1735-1817) wybrany został do deputacji badającej czynności RN. Jako „trzymający” pióro w tej deputacji wystąpił w obronie Rady (na sesjach 23 września i 14 października). Wybrano go wówczas na członka Rady – wszedł w skład Departamentu Policji. W 1777 r. mianowany został kasztelanem czerskim. Na sejmie 1778 r. ponownie został konsyliarzem RN i wszedł do Departamentu Skarbu. W 1782 r. król wyznaczył go na członka komisji mającej zbadać stan zdrowia biskupa K. Soltyka. Na sejmie 1782 r. został wybrany w skład RN. Na sejmie 1786 r. został znów wybrany do RN i wszedł do Departamentu Interesów Cudzoziemskich. T. Ostrowski należał do ścisłego grona współpracowników królewskich, był uczestnikiem obiadów czwartkowych. Bliska przyjaźń łączyła go z Piusem Kicińskim, utrzymywał również kontakty z posłem polskim w Petersburgu Augustynem Debolim. Za: T. Kizwalterem, Ostrowski Tomasz, *PSB*, t. XXIV, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1979, s. 579-583.

[...] Trzeba obmyślić niezawodny sposób egzekucji Komisji Boni Ordinis po Miastach królewskich, a zatem i czynności Departamentu Policji będą dla kraju z większym niż dotąd pożytkiem. Do czego przygotowany jest projekt z tegoż Departamentu. Trzeba naganić Sądy i Magistratury Raportów dokładnych o odsądzonych podług prawa kadencjach do Rady nie odsyłające, a tak i Departament Sprawiedliwości, znajdzie czym się zatrudniać [...]³³.

Na tej samej sesji w obronie Departamentu Wojskowego, a konkretnie udzielanej przez niego pomocy wojskowej wystąpił Ignacy Potocki, pisarz wielki litewski, dawny Marszałek Rady:

[...] Zostawiona jest przy Departamencie Wojskowym moc wydawania potrzebnych ordynansów do wojsk Obojga Narodów, to jest, zostawiona władza wykonywania magistratowych wyroków, którym właściwie praw cywilnych powierzona jest egzekucja [...]³⁴.

Przy zakwitowaniu Rady Nieustającej i jej departamentów na sejmie 1780 r. został postawiony również istotny wniosek przez Symeona Szydłowskiego kasztelana żarnowskiego. Ten ostatni domagał się, aby protokół czynności magistratury był drukowany i stanom komunikowany ad deliberandum. Wywołało to wiele głosów przeciwnych, między innymi Ignacego Potockiego, który był oburzony postulatem kasztelana. Uważał, iż relacje komisji delegowanych do kontroli organów kolegialnych są wystarczające:

[...] Mamże rozumieć, że wybór tym końcem Osób, ściśle ich przysięgi, dzieło pracowicie dokonane już w tej Izbie przełożone, niepewności podlega, dodatków wymaga, i samo sobie nie dostarcza? [...]³⁵

Kasztelan słusznie jednak zauważył, że ostateczna aprobata czynności Rady pozostawiona jest sejmującym stanom i dlatego też powinni mieć pełny wgląd do protokołu. Głos kasztelana żarnowskiego wydaje się zatem słuszny i logiczny, można nawet powiedzieć, iż w pewnym stopniu reformatorski. Szkoda tylko, iż nic nie uczyniono w zakresie zmiany procedury kontrolnej.

Na sejmach lat 1778-1786 w mowach, wystąpieniach członków delegowanych do funkcji kontrolnych nad rządowym organem kolegialnym, jak już wspomniałam wcześniej, z reguły pobrzmiwały nuty pochwały. Wynikało to z faktu, iż byli to często regaliści, którzy z racji piastowanych wysokich urzędów, jako senatorowie zasiadali w składzie tych komisji. Wszelkie słowa krytyki padały najczęściej z ust osób, które do takich komisji nie wchodziły. Zarzuty pod adresem Rady i jej Departamentu Wojskowego padły podczas XX sesji sejmowej 1782 r., i były związane ze słynną sprawą biskupa krakowskiego Kajetana Sołtyka³⁶.

³³ *Diariusz Sejmu wolnego ordynaryjnego warszawskiego sześćo-niedzielnego roku pańskiego MDCCLXXXII, Warszawa 1782 r., Sesja XIX, s. 126, 127.*

³⁴ *Diariusz Sejmu 1780 r., Sesja XV, s. 69.*

³⁵ *Diariusz Sejmu 1780 r., Sesja XV, s. 67.*

³⁶ Sprawa przytrzymania obłąkanego umysłowo Księcia Kajetana Sołtyka Biskupa Krakowskiego, zob.

Sprawa biskupa krakowskiego poruszona została już na XIX sesji. T. Ostrowski kasztelan czerski, który wchodził w skład deputacji opowiedział się na niej za magistraturą, dowodził jej niewinność w całej tej sprawie. Zdaniem kasztelana organ w niczym nie przekroczył swoich uprawnień, ponieważ biskup został zatrzymany nie za wiadomością, czy też rezolucją Rady. Podkreślał również, iż to król wyznaczył Komisję do Krakowa w celu urzędowego rozpoznania stanu zdrowia biskupa³⁷. Zdaniem T. Ostrowskiego Rada dopełniła swoich obowiązków zalecając Departamentowi Wojskowemu, aby ten wydał ordynans komendantowi garnizonu krakowskiego. Ordynans zalecający utrzymanie spokoju publicznego i zabezpieczenie jurysdykcji zarówno duchownej, jak i świeckiej.

Podobne stanowisko przedstawił Piotr Ożarowski kasztelan wojnicki³⁸. Uważał on, że zarówno Rada jak i Departament Wojskowy postąpili słusznie i zgodnie z prawem. Jako podstawowy argument kasztelan przytoczył spoczywający na magistraturze obowiązek utrzymania bezpieczeństwa w całym kraju. Bronił również ordynansu wydanego przez departament³⁹.

Nieco inną linię obrony organu rządowego przyjął w swym wystąpieniu kasztelan sandecki Józef Ankwicz⁴⁰, który nie zasiadał w deputacji. Na samym początku swej mowy przyznał, iż Kapituła Krakowska i Rada Nieustająca zawiniły „[...] wol-

więcej: K., Rudnicki, *Biskup Kajetan Sołtyk 1715-1788*, Kraków-Warszawa 1906.

³⁷ Dalej kontynuując swój głos kasztelan zwrócił uwagę, iż po relacji owej Komisji o obłąkany umyśle biskupa, również król ustanowił kuratelę z godnych mężów, o czym poinformował Radę. Jednocześnie dekret w tej sprawie od delegata metropolitalnego, jako najwyższej w kraju zwierzchności duchownej zapadły, król polecił w Radzie przeczytać i w jej aktach umieścić; zob: *Diariusz Sejmu 1782 r., Sesja XIX*, s. 150.

³⁸ Piotr Ożarowski (1730-1794), wiosną 1782 r. wszedł w skład mianowanej przez króla deputacji, która miała rozpoznać stan zdrowia biskupa Kajetana Sołtyka. Dwór liczył, że wpływy Ożarowskiego w krakowskim pozwolą skłonić szlachtę do uznania słuszności poczynań kapituły. Rachuby te jednak zawiodły, ponieważ kasztelan nie zamierzał narażać się opozycji. Na sejmie 1782 r. zdecydowanie bronił jednakże stanowiska kapituły krakowskiej i orzeczenia Rady w sprawie biskupa. Tuż po sejmie Stanisław August dawał do zrozumienia, że zdaje sobie sprawę z współdziałania krewnych kasztelana z opozycją podczas tajnego głosowania. Co do samego biskupa, to w czerwcu 1782 r. Ożarowski namawiał go, by przeniósł się do Kielc i został wtedy nowym jego opiekunem; za: Z. Zielińską, Ożarowski Piotr, *PSB*, t. XXIV, s. 673-678.

³⁹ Ordynans dawniej zarządzenie, rozporządzenie. O ordynansie tym wspomina w swojej mowie również P. Sumiński kasztelan kowalski: [...] gdy w zamiarze wczesnej przezerności, załatwił to wydanym ordynansem, co miał potem mocą i surowością żołnierza zabezpieczać. Garnizon krakowski tych okoliczności strzegący nie był oddany pod moc rządów Kapituły, bo ordynans wyraża zniesienie się z Kapitułą, nie zaś dependencyją od niej; albowt jest jedno, chcieć być od nieszczęścia zasłoniiony wojskiem, co rządzić nim; więc nic zrozumienia nie uczyniła Rada, ani Departament Wojskowy [...]; *Zbiór Mów...*, Mowa P. Sumińskiego kasztelana kowalskiego na sesji sejmowej, dnia 22 października 1782 r.

⁴⁰ Ankwicz Józef (1750-1794), kasztelan sandecki. Na sejmie 1776 r. wystąpił jako poseł krakowski. Dzięki inteligencji i zdolnościom prawniczym został, przy poparciu króla, sędzią trybunału koronnego i otrzymał order św. Stanisława. W 1782 r. osiągnął, po rezygnacji ojca, kasztelanie sandecką i z tą chwilą począł odgrywać wybitniejszą rolę w województwie krakowskim. W 1784 r. uwikłał się w spór między kapitułą krakowską a biskupem Sołtykiem, stając po stronie ostatniego. Ten wypadek a także przedwczesna śmierć ojca w t. r. odsunęły Ankwicza nieco od spraw politycznych. Jeszcze na sejmie 1784 r. występował jako delegat do egzaminowania Rady Nieustającej, następnie jednak począł szybko trwonić majątek rodzinny, oddając się karciarstwu. Popadł w procesy z wierzycielami i, aby ratować majątek, zaofiarował swoje usługi Stanisławowi Augustowi, który przyjął go na pensję. Na Sejmie Czteroletnim popierał program króla i pośredniczył w zatargach między nim i marszałkiem Małachowskim; za: J. Nieć, *Ankwicz Józef*, *PSB*, t. I, Kraków 1935, s. 115-116.

ność i majątek odbierając gwałtownie, i bez prawnego przekonania, szlachcicowi, senatorowi i biskupowi swemu [...]”⁴¹. Zauważył przy tym, iż działania organu rządowego można usprawiedliwić, w przeciwieństwie do przestępstwa Kapituły. Ponadto kasztelan podkreślił

[...] Nie był szalonym Biskup, gdy go do więzienia wtrącono, zeznałem to w Manifestie i dziś zeznaję poprzysiężoną Bogu wiarę. Niech mnie widocznie Ręka Boska ukarze, jeżeli fałsz przez usta moje mówię! [...]”⁴².

Zdaniem kasztelana pogwałcone zostały prawa tronu i prawa krajowe. Warto odnotować, iż w sprawie biskupa Sołtyka, która bezpośrednio dotyczyła oceny działań Rady, nie zabrał głosu ani jeden deputowany z komisji, z wyjątkiem T. Ostrowskiego kasztelana czerskiego. Ten ostatni aktywnie uczestniczył podczas debaty na XX sesji sejmowej, jak również podczas XIX sesji, kiedy to w porządku obrad były relacje deputacji egzaminacyjnych. Milczenie 12 osób ze składu komisji w sprawie Sołtykowskiej a zarazem w kwestii oceny poczynań magistratury w powyższej sprawie, było zastanawiające.

Stosunek J. Ankwicza do Rady zmienił się dwa lata później na sejmie 1784 r. Wtedy to kasztelan zasiadał w komisji kontrolującej ten urząd⁴³. Na XV sesji z 20 października kasztelan w mowie swojej podkreślił:

[...] nie spostrzegam, aby Rada zgrzeszyła chęcią przywłaszczenia sobie prawodawstwa, i tak wszystkie jej czyny dalekie znalazłem od podobnego zamysłu, iż owszem o najzupełniejszym dla Prawa uszanowaniu nas egzaminujących przekonali [...] protokół poda Wam Przeświente Rzeczypospolitej Stany jawne dowody, jak troskliwie Rada przykładała się do uregulowania interesów wszelkich, a mianowicie handlowych z potencjami sąsiedzkimi, jak proporcjonalny czyniąc udział powierzonej sobie sumy na ekspensa ekstraordynaryjne, używała jej na polepszenie miast naszych [...]”⁴⁴.

Warto podkreślić, że na tej sesji relacje swoje złożyli prawie wszyscy członkowie komisji delegowanej do kontroli Rady. W porównaniu z innymi sejmami była to bardzo duża frekwencja. Zabrakło jedynie głosu A. Zienkowicza kasztelana smoleńskiego delegowanego z Senatu oraz Ks. K. Radziwiłła Wileńskiego, F. Kretkowskiego posła kujawskiego i K. Ustrzyckiego posła wołyńskiego. W przeważającej części były to wystąpienia, które ukazywały działalność Rady przez ostatnie dwa lata w pozytywnym

⁴¹ *Zbiór Mów...*, *Mowa J. Ankwicza kasztelana sandeckiego na sesji sejmowej, dnia 22 października 1782 r.*

⁴² Tamże

⁴³ Na sejmie 1784 r. do komisji egzaminującej Radę Nieustającą zostali wybrani, z Senatu: Gabriel Wodziński biskup smoleński, Józef Mycielski wojewoda inowrocławski, J. Ankwicz kasztelan sandecki, Andrzej Zienkowicz kasztelan smoleński; z izby poselskiej, z prowincji Wielkiego Księstwa Litewskiego: Książę K. Radziwiłł Wileński, Antoni Chrapowicki poseł starodubowski, Adam Wojniłowicz poseł nowogródzki, Stanisław Jeleński poseł mozyrski; z prowincji wielkopolskiej: Józef Wybicki poseł kaliski, Jakub Kretkowski poseł kujawski, Izidor Kosiński poseł płocki, Ignacy Cieciszowski poseł liwski; z prowincji małopolskiej: Bobrownicki poseł krakowski, Radoński poseł sandomierski, Franciszek Kunicki poseł chełmski, Kazimierz Ustrzycki poseł wołyński.

⁴⁴ *Diariusz Sejmu 1784 r., Sesja XV, s. 66.*

świecie. Wspomnieć tutaj można relacje G. Wodzińskiego biskupa smoleńskiego⁴⁵, czy też wojewody inowrocławskiego J. Mycielskiego⁴⁶. Wśród tych pochwał były również nagany. Te ostatnie zawarte były w przydługiej mowie deputowanego J. Wybickiego posła kaliskiego. Poseł wnioskował o poprawę sytuacji prawnej dla dysydentów, jego zdaniem Rada nie wystarczająco broniła ich praw i własności

[...] Ale jeżeli podatkiem na różne składki obarczony, do ich opłaty Wojskową pomocą przymuszany zostanie; zastanówmy się, jeżeli w tym dla nas wszystkich utajony gwałt się nie mieści, a rządu jawna nie plami obelga. Wszakże wyznający wiarę protestancką człowiek jest razem Kraju obywatel, lub mieszczanin, przywileje swojej wolności mający, lub wieśniak gruntów naszych pod pewną opłatą posiadacz. Winien im więc Rząd dać obronę, winien Krajowi i Panu w nich zabezpieczyć własność [...].⁴⁷

Posel ponadto zwrócił uwagę, na brak pomyślnych skutków negocjacji z dworem wiedeńskim i berlińskim, co z kolei bardzo niekorzystnie wpływało na handel Rzeczypospolitej⁴⁸.

Nierzadko podczas procedury kontrolnej rządowego organu kolegialnego można było usłyszeć słowa troski i współczucia kierowane do tej magistratury. Na XIX sesji sejmu 1782 r., T. Ostrowski kasztelan czerski ubolewał nad jej losem. Zwracał on przede wszystkim uwagę na fakt, że jako najwyższy organ administracyjny z królem na czele, powołana do działań rządowych, sama jest skępowana w swoich działaniach przez prawo, „[...] tak jest ściśle prawami opisana, iż nie tylko naganie za wyraźne przestępstwo prawa podlega, ale nawet z wyszukanych domysłem ludzkim obwinień, sprawować się musi. Skarżona bywa, że coś uczyniła, skarżona bywa i za to,

⁴⁵ [...] Bezpieczeństwo granic Krajów Rzeczypospolitej, zasłona od napaści sąsiadów potencji postronnej, windykowanie szkód ukrzywdzonych na pograniczach, pilność na traktaty, ochrona Krajów od zarazy, reperacja i porządek miast, naprawa dróg publicznych, opatrzenie fortec i powiększenie zbrojowni, pomnożenie garnizonów i przyczynienie ludzi w Kompaniach Wojskowych, karność i egzercerunek Wojska [...] spokojność i pomnożenie handlu, pilność dochodów Skarbu Publicznego, baczność na Jurysdykcje i Magistratury, usiłowanie o sprawiedliwość, pomoc uciśnionym, słowem: spokojność i bezpieczeństwo wszystkich Stanów, i całego narodu, są to skutki czułości, pilności, zabiegów, prac i starań podzielonych Departamentów Nieustającej Rady przy Boku J.K.Mości będącej [...], *Diariusz Sejmu 1784 r., Sesja XV, Mowa biskupa Wodzińskiego*, s. 55-56.

⁴⁶ [...] Rada ta przez dwuletnią czynność, starała się być szczególnym Ojczyzny głosem, prawdziwe Prawa reguły Narodowi przypominającym. Ta Magistratura na czele swoim najlepszego z Królów mająca, codzienną pracą objaśniała niższe Władze, ta jawną okazywała czułość o odmienienie złych obyczajów własną powagą, i starała się potępiać je własnym dobrym przykładem. Tak więc w Rezolucjach codziennie trudniących jasne wydawała Praw tłumaczenia, ta bezpieczeństwo granic utwierdzać starała się, jej było troskiem i starunkiem, z Sprzymierzonymi Państwami dobrą dla Ojczyzny utrzymywać harmonią, jej było czułym zabiegiem, często respectivè do dworów sąsiedzkich podawać Noty [...]. *Diariusz Sejmu 1784 r., Sesja XV, Mowa Mycielskiego*, s. 62.

⁴⁷ *Diariusz Sejmu. 1782 r., Sesja XV, s. 72.*

⁴⁸ [...] W podobnie nieulatuwnym stanie, nad wszystko Kraj interesujące, zostają dotąd materie handlowe, i zachody około granic najszczególniej z najaśn. Dworem Berlińskim. Czynią co im interes ich Państwa radzą, a nasza pozwala słabość. Na powtarzane żądanie strony naszej Noty, zachodzi odpowiedź mało znacząca, lub wcale milczenie z ich strony Rezolucji zastępuje miejsce [...]. *Diariusz Sejmu. 1782 r., Sesja XV, Mowa posła J. Wybickiego*, s. 72.

że się uczynić nie domyśliła [...]”⁴⁹. Na koniec kasztelan wyliczył, co dobrego zrobiła Rada w ostatniej kadencji. Wymienił m.in. negocjacje w sprawie komisji granicznych między Śląskiem pruskim a Nową Marchią, pomyślne pertraktacje o otwarciu handlu przerwane między Mołdawią a Polską. Ponadto kasztelan wyliczył, iż Rada zaradzała skutecznie krzywdom i uciskom obywateli, od graniczących na ogół mocnych sąsiadów oraz, iż poczyniła wczesne działania przeciw szerzącej się powietrznej zaradzie. Ogólnie zdaniem T. Ostrowskiego działania magistratury przez ostatnią kadencję przyczyniły się do wzrostu bezpieczeństwa w kraju.

Kontrola Departamentu Wojskowego na sejmach lat 1776-1786 przebiegała w większości przypadków, w atmosferze pochwał pod jej adresem. Zauważyć można, iż przeważały pozytywne wypowiedzi członków komisji delegowanych do kontroli, co wcale nie oznacza, iż nie padały również słowa krytyczne. Na sejmie sejmu 1784 r.⁵⁰, w materii kontroli tego organu głos zabrał m.in. Antoni Konarski poseł krakowski. Poseł wychwalił konsyliarzy za ich staranność przy wykonywaniu swoich obowiązków, nadmienił również, iż pensje jakie za to otrzymali były niewspółmierne do wniesionej pracy. Ocena tego urzędu w latach 1778-1786 była związana bezpośrednio z odbiorem innego organu wojskowego, jakim była Kancelaria Wojskowa Króla. Na czele tej ostatniej stał gen. J. Komarzewski, bliski powiernik i doradca ostatniego króla. Ścisła współpraca departamentu z Kancelarią była źle odbierana przez kręgi opozycyjne, zwłaszcza przez hetmanów. Na sejmie 1784 r. D. Mioduski poseł dobrzyński, który wchodził w skład deputacji kontrolnej, w swojej relacji w pozytywnym świetle przedstawił generała J. Komarzewskiego,

[...] Mówiąc o wojsku, nie mogę zamilczeć, co mi jest zlecone przez instrukcję od współobywatelów, abym dla J.W. Komarzewskiego Generała Amploiowanego do Boku W.K.M. Pana Mił. a teraz posła rawskiego, prosił o łaskawe względy, czynię to tym chętniej wywiązując się z włożonego od Obywatelów obowiązku, im pewniejszy jestem, że ten Zacny Mąż przez szczególniejszą w usługach W.K.Mci Pana Mił. Pilność, a nieskażoną dla Majestatu wierność, zjednać one potrafi [...]”⁵¹.

Sytuacja radykalnie uległa zmianie podczas sejmu 1786 r.⁵², kiedy zaatakowane

⁴⁹ *Diariusz Sejmu 1782 r., Sesja XIX*, s. 127.

⁵⁰ Na sejmie 1784 r. w skład komisji delegowanej do kontroli Departamentu Wojskowego wybrani zostali, z Senatu: Michał Kossakowski kasztelan witebski, Józef Oborski kasztelan ciechanowski, S. Szydłowski kasztelan żarnowski; z izby poselskiej, z prowincji Wielkiego Księstwa Litewskiego: Franciszek de Raes poseł trocki, Szymon Zabiello poseł żmudzki, Ignacy Kurzeniecki poseł piński, Barnaba Czarny Zawisza poseł miński; z prowincji wielkopolskiej: Adam Moszczeński poseł poznański, Augustyn Gorzeński poseł wschowski, Wojciech Mączyński poseł sieradzki, Damazy Mioduski poseł dobrzyński; z prowincji małopolskiej: A. Konarski poseł krakowski, Wojciech Piniński poseł wołyński, Kamieniecki poseł braclawski, Iwanicki poseł czernichowski.

⁵¹ *Diariusz Sejmu 1784 r.*, s. 176.

⁵² Na sejmie 1786 r. do komisji egzaminującej Radę Nieustającą wybrano, z Senatu: Maciej Garnysz biskup chełmski, Kajetan Szydłowski wojewoda plocki, Feliks Grodzicki kasztelan oświęcimski, Księżę K. Radziwiłł kasztelan wileński; z izby poselskiej, z prowincji małopolskiej: Augustyn Gorzeński stolnik, poseł poznański, Michał Ostrowski stolnik, poseł sieradzki, Konstanty Łączyński stolnik gostyński, poseł wicki; z prowincji małopolskiej: Ignacy Stadnicki sędzia ziemski, poseł krakowski, Fabian Oyrzyński pułkownik, poseł podolski, Onufry Kicki starosta rycki, poseł lubelski; z prowincji Wielkiego Księstwa Litewskiego: Sta-

zostały regulaminy wojskowe autorstwa J. Komarzewskiego⁵³. Słowa krytyki padły wówczas również pod adresem Departamentu Wojskowego.

Podsumowując należy stwierdzić, iż w większości przypadków relacje delegowanych do oceny Rady i jej departamentów zawierały elementy pozytywne pod jej adresem, co nie wyklucza, iż odnaleźć można w owych mowach również krytykę. Ta z reguły jednak podawana była bardzo ostrożnie i w zawily sposób. Z jawną krytyką spotykamy się natomiast w przypadku wypowiedzi posłów opozycyjnych.

Te negatywne oceny działalności rządowego organu kolegialnego pochodzą przeważnie od posłów, którzy nie zasiadali w komisjach delegowanych do egzaminowania. Można postawić również tezę, iż w zależności od faktu, czy dany parlamentarzysta zasiadał czy też nie w takiej komisji, zależała ocena organów kolegialnych. Dobrym przykładem były przemówienia kasztelana J. Ankwicza na sejmie 1782 r., kiedy zabierał głos w sprawie biskupa Sołtyka, oraz jego mowy z 1784 r., kiedy był delegowanym do kontroli Rady. Dodać w tym miejscu również należy, iż wpływ na obsadę poszczególnych deputacji mieli król i marszałek, co utrudniało zadanie opozycji.

Zwrócić uwagę należy również na fakt, że relacje z procesu kontrolnego składała mała liczba delegowanych. Wyróżnia się tu zasadniczo sesja XV sejm 1784 r., kiedy relacje swoje przedstawiło aż 12 z 15 parlamentarzystów delegowanych do egzaminu Rady, z biskupem smoleńskim na czele.

Na stosunek do Rady Nieustającej wpływały też czynniki natury osobistej⁵⁴. Mam tu na myśli przede wszystkim wybór danego posła, czy senatora na konsyliarza magistratury. Zgodnie z procedurą sejmową, wybór konsyliarza odbywał się przed zakwitowaniem organu, co umożliwiało niektórym na dość szybką korektę własnych poglądów.

nislaw Wołłowicz chorąży nad. litewski, poseł grodzieński, Ignacy Giełgud staroście, poseł żmudzki, Paweł Grabowski starosta, poseł wołkowyski. Do komisji egzaminującej Departament Wojskowy na sejmie 1786 r. wybrano, z Senatu: Kasper Cieciszowski biskup kijowski, Jan Kwilecki kasztelan międzyrzeczki, Józef Stempkowski wojewoda kijowski, Antoni Giełgud starosta żmudzki; z izby poselskiej, z prowincji wielkopolskiej: Węgorzewski poseł kaliski, Stefan Walewski szambelan JKMci., poseł łączycy, D. Mioduski sędzia ziemski, poseł dobrzyński, Antoni Szydłowski starosta mielnicki, poseł nurski; z prowincji małopolskiej: Stempkowski wojewodzie, poseł kijowski, Wiktoryn Walerian Dzieduszycki szambelan JKMci poseł podolski, Ignacy Koźmiński łowczy wielki koronny, poseł lubelski, płk. Granowski poseł inflancki; z prowincji Wielkiego Księstwa Litewskiego: Józef Zabiello poseł kowieński, Stanisław Wołłowicz poseł żmudzki, Antoni Dziekoński stolnik, poseł wołkowyski, Mikołaj Morawski Rot. Kaw. Nar., poseł inflancki.

⁵³ Krytyka regulaminów Komarzewskiego przeprowadzona została na sejmie 1786 r., głównie przez hetmana Ksawerego Branickiego. Do grupy przeciwników generała należeli m.in.: Kazimierz Nestor Sapieha, Hieronim Sanguszko, Stanisław i Józef Jabłonowscy, Antoni Czetwertyński, Adam Rzewuski. Kwestią sporną było przede wszystkim pomniejszenie w regulaminie kawalerii narodowej. W jej obronie replikę na sejmie wygłosił hetman Branicki. W mowie swojej z 24 października, hetman poddał dokładnej krytyce poszczególne paragrafy regulaminu. Zarzucał Departamentowi Wojskowemu, iż [...] przywłaszczył moc prawodawczą, bo zamiast powiększenia towarzystwa kawalerii narodowej, i gemejnow w regimentach; nowe urzędy kreował [...] z ustanowieniem nawet oddzielnego sztabu [...], AGAD, Archiwum Królestwa Polskiego 356, *Diariusz sejm uryndaryjnego sześciomiesięcznego roku pańskiego 1786 odprawiającego się, Ssesja XIX*, replika K. Branickiego w obronie kawalerii narodowej, k.454.

⁵⁴ Przykład kasztelana łączycyckiego.

Summary

Katarzyna Bucholc-Srogosz

The functioning of the central administrative bodies in Poland in the assessment of the Parliament deputation of the years 1778-1786

This article discusses the Sejm of Republic of Poland's (the lower house of the Polish parliament) control over the collegial government body, namely the Permanent Council (Rada Nieustająca) and its departments. Summing up his discussion, the author states that in most cases the attitudes of the delegates to the assessment of Council and its departments were rather positive, although the elements of criticism were also to be found. The speakers of the time were nevertheless very cautious and they tended to express the elements of criticism in a knotty manner unlike the opposition envoys, in the speeches of whom the overt criticism is evident. The negative assessment of the collegial government body's activity was usually expressed by envoys who did not sit on the committee delegated to examination. A thesis may be advanced that the assessment of collegial organs depended on the fact whether the particular member of parliament sat on the committee like this or not.

Dzieje biurokracji tom IV

Юлія Головко
(Запорізький Національний Університет)

Кадрове забезпечення митних установ Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX століття

Формування митної мережі на півдні України в останній чверті XVIII – на початку XIX ст. відбувалося в умовах періодичних зрушень державного кордону, російсько-турецьких війн, системних змін державного управління та адміністративно-територіальних реформ, розбудови губернських та повітових установ і т.д. Створення значної кількості нових державних установ вимагало певної кількості державних службовців, у тому числі й для митних установ півдня України. На цей час цілеспрямованої підготовки митних службовців в Російській імперії не існувало – уряд потурбувався лише про підготовку фахівців вищого рівня: у 1782 р. при Санкт-Петербурзькій портовій митниці було розпочато практику стажування для кількох чиновників, яких мали призначити радниками казенних палат, директорами або цолнерами митних установ. Механізм підготовки полягав у залученні даних чиновників до виконання певних функцій на митниці, завдяки чому вони набували практичного досвіду¹. У 1796 р. така практика була припинена, оскільки впродовж кількох років попиту на фахівців, підготовлених Санкт-Петербурзькою митницею, не було.

Переважа ж більшість митних службовців отримувала свої знання та навички в процесі роботи – про це свідчать формулярні списки митників, які, як правило, починали службу з посади писаря або копіїста й поступово просувалися службовими сходами. Складання та переписування службової документації давало змогу вивчити механізм роботи всієї установи й за необхідності замінювати один одного або поєднувати дві посади². Поєднання посад для митних установ Південної України було достатньо поширеним явищем і могло бути вимушеним або передбаченим штатним розкладом. Найпоширенішим варіантом поєднанням посад було поєднання посад вагмейстера та штемпельмейстера (існувала навіть об'єднуюча назва – вагштемпельмейстер) – цей варіант зустрічав-

¹ Полное собрание законов Российской империи (dalej: ПСЗРИ), собрание I, t. XXI, s. 68.

² Państwowe Archiwum przy Radzie Ministrów Autonomicznej Republiki Krymu (dalej: PAARK), zes-pół nr 369, inwentarz nr 1, sprawa nr 11, k. 22.

ся практично на всіх митних установах. Поєднану посаду вагштемпельмейстера інколи поєднували ще раз – із посадою екера (наприклад, на Ольвіопольській прикордонній митниці згідно штату 1784 р.)³ або з посадою інспектора (штати Микитинської прикордонної митниці 1776 р.⁴, Олександрівської прикордонної митниці та Балаклавської митної застави 1784 р.⁵). Решта варіантів поєднань митних посад зустрічалися значно рідше, наприклад, корабельного смотрителя та кораблеміра⁶, помічника управляючого та скарбника⁷, члена митного присутствія та скарбника⁸, члена митного присутствія та завідувача письмоводством⁹, інспектора та касира¹⁰, контролера та викладчика мита¹¹, пакагузного інспектора та вагмейстера¹², бухгалтера та викладчика мита¹³.

Забезпечення митних установ на півдні України професійним кадровим складом в останній чверті XVIII ст. також відбувалося за рахунок залучення до митної служби купецтва. Купці мали досвід зовнішньої торгівлі, користувалися більшою повагою та довірою серед торгуючого купецтва порту, а також розумілися на законодавстві, нормативній документації та принципах роботи митних установ, що дозволяло представникам купецтва обіймати окремі посади на митних установах. Подібна практика була розпочата ще на стадії проектування митної мережі, коли в 1776 р. разом із помічником митного обер-директора І. Федуркіним, якому генерал-губернатор Г. О. Потьомкін доручив оглянути кордони Азовської та Новоросійської губерній для влаштування митного кордону та організації стягнення мита, кордони об'їжджали двоє купців, що розумілися на місцевій торгівлі: тульський купець Захар Осетров та олонецький купець Іван Куханов – саме їх кандидатури помічник обер-директора згодом запропонував на цолнерську та інспекторську посади до місцевих митних установ¹⁴. На початку формування митної мережі Південної України для призначення купців на митну службу достатньо було їхньої згоди та рекомендації митного керівництва: І. Федуркін у рапорті генерал-губернатору підкреслював, що згадувані купці виявляють бажання перейти на державну службу до митних установ, характеризуються позитивно і з його точки зору мають достатній і досвід, і відповідні людські якості для призначення на таку службу¹⁵. Крім того, на початку існування митної мережі приймати на службу представників збіднілого купецтва навіть рекомендувалося, про що йшлося, наприклад, у другій статті інструкції, виданої

³ Rosyjskiej Państwowe Archiwum Akt Dawnych (dalej: RPAAD), zespół nr 1261, inwentarz nr 6, sprawa nr 425, k. 44-45.

⁴ Там же, k. 368.

⁵ RPAAD, zespół nr 1261, inwentarz nr 6, spraw nr 1385, k. 34.

⁶ ПСЗРИ, собрание I, т. XLIV, s. 170-175.

⁷ Там же, s. 170-175.

⁸ Там же, s. 178-187.

⁹ Там же, s. 192.

¹⁰ RPAAD, zespół nr 1261, inwentarz nr 6, sprawa nr 425, k. 44-45.

¹¹ ПСЗРИ, собрание I, т. XLIV, s. 240-243.

¹² Там же, s. 370-371.

¹³ Там же, s. 279-280.

¹⁴ RPAAD, zespół nr 16, sprawa nr 797, cz. 7, k. 42v.

¹⁵ Там же, k. 41.

новоросійським губернатором М. В. Муромцевим у липні 1776 р. директору Новомиргородській митниці¹⁶.

Восени 1776 р. вже згадуваний помічник митного обер-директора І. Федуркін давав рекомендацію ще кільком представникам купецтва для влаштування на митну службу, а саме до Таганрозької портової митниці, де після проведеного розслідування зловживань митних чиновників та службовців виникла потреба в заміщенні потенційно вакантних посад, тому помічник обер-директора І. Федуркін завбачливо запропонував азовському губернатору В. О. Черткову кілька кандидатур. Серед рекомендованих кандидатів були калузький купець Маршаков (на посаду касира), сибірський купець Деревягін (на посаду вагштемпельмейстера), ярославський купець Соколов (на посаду гаваньмейстера), тульський купець Гульшин (на посаду пакгаузного інспектора, яка в Таганрозький портової митниці була понадштатною)¹⁷. Чи були призначені вище згадувані купці на запропоновані посади, на жаль, невідомо, оскільки слідство тривало достатньо довго і результати його не відображені в наявній в архівній справі документації¹⁸.

Залучав купецтво до митної служби й генерал-губернатор Г. О. Потьомкін. Так, серед опублікованих О. Богумілом архівних матеріалів Катеринославського губернського правління маємо певну кількість ордерів генерал-губернатора щодо призначення чиновників та службовців до новостворених митних установ, серед яких є також два ордери про призначення на митну службу представників купецтва: 6 липня 1776 р. купець Микола Челобитченков був відряджений у розпорядження азовського губернатора В. О. Черткова для подальшого призначення цолнером¹⁹, а 11 липня того ж року генерал-губернатор Г. О. Потьомкін пояснював губернатору В. О. Черткову, що через зайнятість посади директора Таганрозької митниці вже призначеному на цю посаду Г. О. Потьомкіним купцю Леонтію Фалєєву необхідно знайти іншу директорську посаду²⁰.

Надалі до кінця XVIII ст. у формулярних списках митних службовців неодноразово зустрічаємо записи про їх походження „з купецтва”. У 1777 р. у формулярному списку службовців митних установ Новоросійської губернії серед особового складу Микитинської прикордонної митниці були записані 6 представників купецтва: пакгаузний інспектор Лука Грек із курського купецтва, екер Григорій Обухов із Санкт-петербурзького купецтва, канцелярист Федір Наумов з новоросійського купецтва, доглядач Михайло Расторгуев (у формулярному списку щодо його походження записано тільки „з купецтва”), доглядач Михайло Катюнін та доглядач Михайло Рательніков з кременчуцького купецтва²¹.

У 1783 р. на службу до Перекопської митниці таврійський обер-директор К. Мавроєні рекомендував херсонського купця Івана Якубовського, який сам ви-

¹⁶ Там же, к. 92-95.

¹⁷ RPAAD, zespól nr 16, sprawa nr 797, cz. 9, k. 205.

¹⁸ Там же, к. 203-204.

¹⁹ А. Богумил, *К истории управления Новороссии князем Г. А. Потемкиным. Ордера 1775 и 1776 гг.*, Выпуск II, Jekaterynoslaw 1905, s. 66.

²⁰ Там же, s. 68.

²¹ RPAAD, zespól nr 1261, inwentarz nr 6, sprawa nr 425, k. 356-360.

являв бажання перейти на державну службу і з точки зору обер-директора за-слуговував на довіру²², а в 90. рр. XVIII ст. в Херсонській портової митниці служили три колишні купці – директором Іван Лонгін, екером Антон Шахт, який розпочав службу 1791 р., та бракувальником Федір Констадіус, який перебував на російській службі з 1783 р. – всі вони походили з грецького та німецького купецтва²³. Згаданий директор Херсонської митниці – Іван (Апостоліс) Петрович Лонгін – був доволі відомою на півдні України людиною і не тільки серед митного керівництва та місцевої адміністрації, але й серед місцевого та іноземного купецтва – саме таку характеристику йому давав президент Комерц-колегії О. Р. Воронцов у проекті організації польської транзитної торгівлі на півдні України 1784 року²⁴. Сам І. П. Лонгін народився 1740 р. у грецькому місті Салоніки і про його життя, купецьку діяльність, а можливо й державну службу до 1783 р. практично нічого невідомо, окрім факту його походження з грецького купецтва²⁵. На російську службу І. П. Лонгін вступив 21 травня 1783 р. і одразу був призначений на посаду директора Херсонської портової митниці²⁶. У тому ж 1783 р., переймаючись станом зовнішньої торгівлі та організацією захисту кордонів Російської імперії, І. П. Лонгін звертався до катеринославського та таврійського генерал-губернатора Г. О. Потьомкіна з поданням, у якому повідомляв про незадовільне виконання службових обов'язків смотрителем місцевого Херсонського карантину підпоручиком Бао, який був призначений з Єлизаветградського кінного полку і не володів російською мовою, не виконував розпорядження керівництва і взагалі не розумівся на карантинній справі, що могло зашкодити не тільки державному фінансовому інтересу, але порушити епідеміологічний режим держави²⁷. На початку 90. рр. І. П. Лонгін ще працював директором Херсонської портової митниці²⁸, а вже 1797 р. був директором Очаківської портової митниці. Саме цим роком датується архівна справа, у якій фігурує директор Очаківської митниці І. П. Лонгін. Подібні справи являють собою дещо особливі комплекси джерел, оскільки складаються з нетипових для діловодства установи-фондоутворювача документів, які характеризують особистість та службові (професійні) якості митних чиновників та службовців, адже обставини змушують учасників конфлікту представляти документи-докази щодо свого походження, досвіду роботи, надавати характеристики від керівництва з попереднього місця служби, свідчення про стан здоров'я, відгуки щодо їх професійної діяльності від, наприклад, торгуючого купецтва конкретного порту і т.д. Не дивлячись на те, що згадувана архівна справа має назву „Про відсторонення від посади директора Очаківської митниці Лонгіна через самовільну відлучку”, сам директор до сутності даного

²² RPAAD, zespól nr 16, sprawa nr 962, cz. 1, k. 20.

²³ RPAAD, zespól nr 16, inwentarz nr 6, sprawa nr 1385, k. 17-18.

²⁴ RPAAD, zespól nr 16, sprawa nr 799, cz. 1, k. 187.

²⁵ RPAAD, zespól nr 16, sprawa nr 693, cz. 2, k. 249; zespól nr 1261, inwentarz nr 6, sprawa nr 1385, k. 3-7.

²⁶ RPAAD, zespól nr 1261, inwentarz nr 6, sprawa nr 1385, k. 17; *Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от рождества Христова 1784 год*, Petersburg [b.d.w.], s. 482.

²⁷ RPAAD, zespól nr 19, inwentarz nr 1, sprawa nr 297, cz. 1, k. 204-205.

²⁸ RPAAD, zespól nr 1261, inwentarz nr 6, sprawa nr 1385, k. 3.

конфлікту відношення практично не мав. Наприкінці вересня 1797 року митний інспектор Новоросійської губернії Ф. К. Зільбергарніш під час інспектування митниць виявив відсутність на робочому місці директора Очаківської портової митниці І. П. Лонгіна, якого заміняв цолнер, на підставі чого інспектор пропонував президенту Комерц-колегії П. О. Соїмонову замінити керівника установи. Відсутнім директор був через стан здоров'я, що підтверджувало свідоцтво, підписане лікарем Очаківського карантину Ф. Балабаном, про незадовільний стан здоров'я директора митниці через „старість” та постійні хвороби, що, на думку лікаря, призводило до майже повної непрацездатності І. П. Лонгіна²⁹. Копія даного свідоцтва додавалася до подання І. П. Лонгіна з проханням про відставку, отже, про стан здоров'я директора митниці було відомо і митному інспектору, і президенту Комерц-колегії³⁰. Через хворобу І. П. Лонгін виїхав до Херсона, залишивши замість себе керувати роботою митної установи цолнера В. Конбурлея, якого і застав виконуючим обов'язки директора митний інспектор Ф. К. Зільбергарніш. Як з'ясувалося згодом, митний інспектор мав цілу низку різноманітних претензій та зауважень саме до даного цолнера і пропонував президенту Комерц-колегії цолнера звільнити, а директором Очаківської митниці призначити директора Євпаторійської митниці М. Арзуманова. Тим не менш, справу саме про відсутність на робочому місці директора Очаківської митниці І. П. Лонгіна, який ще у вересні прохав його звільнити зі служби через стан здоров'я, у листопаді 1797 р. розглядала Комерц-колегія³¹. На жаль, рішення Комерц-колегії з приводу „законопротивних дій” І. П. Лонгіна у справі не вказане, невідомо й чи встиг отримати відставку директор Очаківської митниці, оскільки невдовзі він помер (у черговому рапорті новоросійського митного інспектора Ф. К. Зільбергарніша президенту Комерц-колегії від 8 лютого 1798 р. колишній директор Очаківської митниці згадується вже як померлий³²). Отже, фактично дана справа стосувалася не відсутності на робочому місці директора Очаківської митниці І. П. Лонгіна – він якраз-то намагався звільнитися за станом здоров'я і був втягнутий у конфлікт через його ж посаду: певна недосвідченість цолнера В. Конбурлея, який не одразу оцінив серйозність висунутих йому звинувачень, та перевищення службових повноважень митним інспектором Новоросійської губернії Ф. К. Зільбергарнішем, який взагалі не мав права втручатися у процес відбору кандидатур та призначення директорів митниць, призвели до розгортання справи. Врешті-решт, після майже річного розслідування, цолнер В. Конбурлей, отримавши цілу низку попереджень та засторог, був поновлений на посаді, а митний інспектор Ф. К. Зільбергарніш отримав „попередження” від керівництва³³.

Окрім купецтва, до митної служби активно залучалися відставні військові та інваліди – вони не тільки зараховувалися до штату митної установи, але й складали основну частину митної варті, на яку безпосередньо покладалася

²⁹ RPAAD, zespól nr 276, inwentarz nr 3, sprawa nr 1448, k. 3.

³⁰ Там же, к. 2.

³¹ Там же, к. 12.

³² Там же, к. 13-16.

³³ Там же, к. 46.

охорона державного кордону та контроль за рухом через кордон подорожуючих та товарів. До 1782 р. практично вся митна варта складалася з відставних військових, дехто з них навіть не міг належним чином виконувати свої службові обов'язки через стан здоров'я та вік. У 1782 р. митна варта була реорганізована згідно до нового „Положення”, але інвалідні команди зберігалися надалі й тепер виконували посильну роботу (охоронці, служителі). Об'їждчиків наймали за контрактами при наявності посвідчень про добру поведінку та службу на попередній посаді, а для попередження зловживань та підкупу службовців митної варти практикувалася щорічна зміна місця служби (ділянки кордону)³⁴. З 1811 р. службу об'їждчиків за контрактом заборонили й почали набирати кадри тільки з відставних військових³⁵.

В останній чверті XVIII – на початку XIX ст. митні установи вели достатньо ретельний облік кадрів і до формулярних списків кожного службовця записували дані про посади та отримання чинів, починаючи від самого початку служби – таким чином, маємо можливість реконструювати етапи службової кар'єри деяких митних службовців, виявити закономірності соціального походження митників, середній вік, чин. Так, формулярний список 1792 р. стосовно 9 службовців Херсонської портової митниці свідчить, що середній вік службовців складав 41 рік, за походженням серед них були троє шляхтичів, троє купців, двоє приказних та один іноземець: середній термін перебування на службі складав 16 років, на останній посаді – 8 років, а в наявному чині – 7, причому п'ятеро з дев'яти чиновників починали службу писарями та копіїстами³⁶. У формулярному списку Петровської митної застави за той же рік указано лише дві особи: унтер-цолнер – відставний військовий (прапорщик) та копіїст з малоросійської шляхти³⁷. За даними формулярного списку (30 осіб) Одеської портової митниці 1801 р. половина всього особового складу установи мала чин, двоє були відставними військовими, серед митників зустрічаються родичі (брати Педашенки, Кашевські, батько та син Ілейни), а середній вік службовців складав 35 років³⁸.

Результати такого обліку, постійних перевірок та контролю визначали подальше ставлення керівництва до підлеглих: останніх нагороджували або карали в залежності від виконання ними службових обов'язків. Найпоширенішою нагородою було підвищення в чині та призначення на наступну посаду, навіть із переведенням до іншої установи, якщо в даній установі така посада не передбачена розкладом³⁹. Подання про нагороду службовців могли подавати губернатори, казенні палати, начальники митних округів та митне присутствіє, інко-

³⁴ ПСЗРИ, собрание I, т. XXI, s. 684.

³⁵ *Таможенное дело России (Сборник материалов и документов)*, т. II (1722-1864 гг.), Moskwa 1998, s. 208.

³⁶ RPAAD, zespół nr 1261, inwentarz nr 6, sprawa nr 1385, k. 17-19.

³⁷ Тамże, k. 27v.

³⁸ Państwowe Archiwum Obwodu Odesskiego (dalej: PAOO), zespół nr 88, inwentarz nr 1, sprawa nr 243, k. 1-13.

³⁹ Г. Кириенко, *Ордера князя Потемкина правителю Таврической области, 1788 год*, „Известия Таврической ученой архивной комиссии”, № 12, Симферополь 1891, s. 65.

ли, в особі директора або цолнера⁴⁰. Нагороджували митників й грішми, але такі можливості були чітко визначені інструкціями і відступати від них категорично заборонялося: об'їждчики митної варті отримували премію в 3 рублі за кожного схопленого дезертира або селянина-втікача⁴¹. Отримували грошову нагороду й за затримання контрабанди, із вартості конфіскованих товарів та стягнення пені. Розміри нагороди залежали від діючого законодавства й змінювалися у відповідності до змін зовнішньої та внутрішньої політики держави: у 70.-80. рр. XVIII ст. нагороджені могли отримати всю затриману контрабанду й мали пільги у сплаті мита за отримані товари, могли відмовитися від товарів й узяти нагороду грішми після проведення аукціону⁴². Митна блокада Франції у 90. рр. XVIII ст. змінила ставлення уряду до проблеми контрабанди й нагородження митників: нагороджувати було наказано виключно грішми й за рахунок контрабандистів⁴³. На початку XIX ст. установилися чіткі правила розподілення нагороди між митниками, які брали участь у затриманні контрабанди: більшу частину 2/3 віддавали безпосереднім учасникам затримання, а меншу 1/3 – вищим чиновникам митного округу. Службовець, який керував затриманням контрабанди, отримував премію вдвічі більшу за інших (решта отримувала рівні частки)⁴⁴. Якщо службовець, нагороджений премією за затримання контрабанди, переходив на інше місце служби або помер до отримання грошей, тоді винагороду пересилали до нового місця служби або віддавали спадкоємцям⁴⁵. Коли ж митного службовця підозрювали або звинувачували в причетності до контрабандного промислу, тоді йому – у залежності від нанесеної шкоди – загрожувало заслання на термін від 5 до 15 років, конфіскація майна, виключення з дворянського зібрання та заборона обіймати державні посади⁴⁶.

Митні службовці користувалися загальними правилами отримання посад та чинів. Щоб вступити до митної служби необхідно було подати прохання або подання до митного присутствія або вищого митного керівництва – це залежало від вакантної посади та статусу самої особи. Митне присутствіє мало повноваження приймати на службу рядових службовців і тому саме до присутствія надходили заяви від бажаючих отримати таку посаду. Вочевидь, інформація про наявність вакансії поширювалася серед населення, оскільки заяви подавали не тільки службовці (професійні), але й „вільні люди”, відставні солдати та ін. Охочих служити на митниці не зупиняла навіть відсутність вакансії – вони ще в поданому проханні погоджувалися на будь-яку посаду⁴⁷. Для служителів нижчого рівня досвід роботи на митниці не був обов'язковим, адже функції даної категорії службовців різних установ практично не відрізнялися. Чиновників до митних установ призначало митне керівництво – обер-директори, митні інспектори,

⁴⁰ РАОО, зespól nr 88, inwentarz nr 1, sprawa na 46, k. 6.

⁴¹ ПСЗРИ, собрание I, t. XXI, s. 683.

⁴² ПСЗРИ, собрание I, t. XXIII, s. 12.

⁴³ Тамже, s. 144.

⁴⁴ *Таможенное дело России...*, s. 210.

⁴⁵ РАОО, зespól nr 88, inwentarz nr 1, sprawa nr 384, k. 40

⁴⁶ ПСЗРИ, собрание I, t. XXIII, s. 124.

⁴⁷ РАОО, зespól nr 88, inwentarz nr 2, sprawa nr 2, k. 3-10.

губернатори, генерал-губернатор, Комерц-колегія. Для цієї категорії службовців (від членів митного присутствія й вище) наявність досвіду роботи на митниці була обов'язковою⁴⁸.

Певні особливості мали призначення чиновників Г. О. Потьомкіним: він міг призначити чиновника без конкретної посади (як у випадку з відставним поручиком І. Салтановим – у 1776 р. його було призначено цолнером, але в ордері намісника установа не була вказана; більше того, азовському губернатору В. О. Черткову наказувалося підшукати відповідну посаду⁴⁹) або додаткових чиновників до митної установи (у 1792 р., згідно зі складеною митним радником Катеринославського намісництва А. Мілашевичем відомістю, понадштатних службовців у Херсонській митниці було 4 – бракувальник, аукціоніст та два гаваньмейстери⁵⁰). Такі призначення не завжди були викликані службовими потребами, про що свідчить звернення до Г. О. Потьомкіна азовського губернатора В. О. Черткова (1776 р.) з проханням створити експедицію з митних справ і призначити до неї поручика Замятіна та кількох нижніх чинів. У даному випадку намісник відхилив прохання, наголосивши на відсутності такої структури в штатному розкладі губернії, і наказав губернаторові призначити чиновників у відповідності до визначених штатів⁵¹.

Найчастіше звільнялися митники зі служби за станом здоров'я (після представлення довідки про стан здоров'я), за власним бажанням, наприклад, для пошуку нової служби, або через скорочення штатів. Звільненні за станом здоров'я мали право на пенсію (для цього необхідне було свідоцтво від лікаря). Пенсіями митників забезпечували за рахунок прибутків від роботи митниць. Сума пенсійного фонду складалася з 20% вартості конфіскованого товару та пені, а також з 1% від усього митного прибутку. Згодом джерела для поповнення пенсійного фонду змінювалися, оскільки накопичені суми дозволяли сплачувати пенсії з відсотків із капіталу⁵². Після смерті відставних митників їх пенсію отримували вдови та неповнолітні діти. Розмір пенсії визначали у відповідності до жалування останніх трьох років служби: коли стаж складав 30 років – пенсія дорівнювала 1/2 жалування, а за кожний додатковий рік – ще 10% суми. Таким чином призначалася пенсія як за станом здоров'я, так і через каліцтво – у цьому випадку не було потреби в дозволі митного керівництва, як цього вимагали правила виходу на пенсію за станом здоров'я⁵³.

Що стосується звільнення за власним бажанням, то тут вагомою причиною могло бути незадовільне забезпечення умов роботи, наприклад, несвоєчасна виплата жалування. Це була доволі суттєва причина, оскільки у переважній більшості митників жалування було єдиним джерелом прибутків, а зайнятість на роботі та розташування митних установ не дозволяли мати додатковий зароби-

⁴⁸ ПСЗРИ, собрание I, t. XXXVI, s. 472-473.

⁴⁹ А. Богумил, dz. cyt., s. 74, 86.

⁵⁰ РРААД, zespól nr 1261, inwentarz nr 6, sprawa nr 1385, k. 9.

⁵¹ А. Богумил, dz. cyt., s. 105-106.

⁵² ПСЗРИ, собрание I, t. XXXVI, s. 479.

⁵³ Таможенное дело России..., s. 211.

ток. Витрат вистачало, оскільки, наприклад, митники лікувалися на загальних засадах, власним коштом (за надані карантинним або митним лікарем послуги та ліки вираховували певну суму з жалування), лікарняних не було, а тому на час хвороби службовця тимчасово звільняли й автоматично зменшували жалування. Виявлені відомості Євпаторійської портової митниці за 1797-1798 рр. на отримання жалування, листування Одеської портової митниці 1795 та 1804 рр. дозволяють стверджувати, що затримка жалування на кілька місяців не була незвичним явищем, скоріше навпаки – типовим, і спричинялася або фактичною відсутністю грошей у губернії, або бюрократичною недбалістю. Перша причина була достатньо поширеною: наприклад, наприкінці березня 1795 р. службовці Очаківської портової митниці ще не отримали жалування за вересневу третину 1794 р.⁵⁴, в Євпаторійській митниці лише в травні 1798 р. почали видавати жалування останню третину минулого року, а жалування за поточний рік ще навіть не передбачалося. Крім того, організація видачі затриманого жалування яскраво характеризувала ставлення влади до державних службовців: чиновники отримували гроші раніше й більшою частиною, а митні служителі в цій черзі були останніми, хоча їх жалування не складало іноді навіть десятої частини жалування чиновників⁵⁵. Щодо звичайної службової недбалості, то такі випадки також були далеко не поодинокими і могли полягати в елементарній паперовій тяганині, через яку жалування митним службовцям просто не нараховували⁵⁶. Більше того, навіть звільнення зі служби не вирішувало проблеми з невиплатою жалування, оскільки остаточного розрахунку вже колишні митники могли чекати кілька місяців, залишаючись без засобів для існування⁵⁷. Наслідки такого ставлення до службовців можна було спостерігати вже наприкінці 90. рр. XVIII ст. Саме тоді таврійський митний інспектор писав генерал-прокуророві П. О. Соймонову, що:

„[...] від ліквідованих в Тавриді митниць хоча й залишається значна частина здатних та відомих людей, якими можна було наповнювати знову запроваджені зараз місця, як то наглядцькі, доглядцькі та об'їждчицькі, але оскільки вони за багаторазовими вимогами й до сьогодні не задоволені за колишню службу від Новоросійської казенної палати жалуванням, відмовляються від продовження такої надалі, у тому ж самому переконуючи й інших, привели казенний кредит до такої недовіри, що й відшукати надалі потрібних людей буде важко...”⁵⁸.

В таких умовах скорочення штатів було доволі рідкісним явищем для Південної України – навпаки, службовців завжди не вистачало, установи часто зверталися з проханнями про призначення додаткових служителів. Але один факт скорочення штатів був виявлений у Криму, де в 1788 р. через припинення морської комунікації у зв'язку з військовими діями генерал-губернатор Г. О.

⁵⁴ PAOO, zespól nr 88, inwentarz nr 2, sprawa nr 2, k. 2.

⁵⁵ PAARK, zespól nr 369, inwentarz nr 1, sprawa nr 18, k. 11.

⁵⁶ PAOO, zespól nr 1, inwentarz nr 218, sprawa nr 10, k. 101.

⁵⁷ PAARK, zespól nr 369, inwentarz nr 1, sprawa 18, k. 51.

⁵⁸ *Таможенное дело России...*, s. 194.

Потьомкін наказав звільнити переважну частину кримських митників: у кожній установі залишили по 4 службовці (цолнер, канцелярист або реєстратор та двоє доглядачів), причому необов'язково з даної митниці⁵⁹. Можливо, саме з цієї причини в „Місяцеслові” на 1789 р. повністю відсутні дані про митні установи Криму та посади радників із митної справи Таврійської області та Катеринославського намісництва⁶⁰.

Таким чином, кадрова політика на митних установах Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. не може бути визначена як послідовна та цілеспрямована, адже підготовка кадрів практично не велася, підбір кадрів, не дивлячись на законодавчо та нормативно оформленні вимоги до прийому на службу, часто здійснювався без урахування наявності досвіду роботи, професійних якостей службовця та стану його здоров'я. Поширена невідповідність затверджених та наявних штатів митних установ, призначення додаткових службовців або виконання одним службовцем обов'язків кількох посад свідчить про недостатню увагу керівництва до планування кадрового забезпечення митної мережі. Забезпечення матеріально-технічних умов праці митних службовців на півдні України також не можна визнати задовільним – митним установам не вистачало фінансування, службового інвентарю, приміщень, коштів на жалування. Це спричиняло відтік кваліфікованих кадрів із митних установ, ускладнювало й так непросту ситуацію з кадровим забезпеченням митних установ Південної України. З іншого боку, в умовах формування митної мережі та зовнішньоторгової інфраструктури півдня залучення до митної служби купецтва, у тому числі, іноземного, урахування інтересів та точки зору торгуючого при портах купецтва навіть при формуванні кадрового складу конкретної митниці, розуміння специфіки чорноморської торгівлі і т.д. мало забезпечити не тільки охорону державних кордонів та державного фінансового інтересу, але й утримати інтерес іноземного та вітчизняного купецтва до азовсько-чорноморських портів, забезпечити їм якомога сприятливіші умови як для торгівлі, так і взагалі для перебування на території Південної України.

⁵⁹ Г. Кириенко, *dz. cyt.*, s. 71-72.

⁶⁰ *Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве на лето от рождества Христова 1789 год, Petersburg [b.d.w.]*, s. 329, 357.

Streszczenie

Julia Hołowko

Zaplecze kadrowe instytucji celnych południowej Ukrainy ostatniej ćwierci XVIII i na początku XIX w.

Formowanie sieci punktów celnych na południu Ukrainy w ostatnim ćwierćwieczu XVIII i na początku XIX wieku dokonywało się w warunkach okresowych zmian granicy państwowej spowodowanej wojnami turecko-rosyjskimi, systemowymi zmianami administracji państwowej oraz reformami administracyjno-terytorialnymi. Zdecydowana większość urzędników celnych zdobywała swoją wiedzę i doświadczenie w trakcie pracy. Tworzenie i przepisywanie dokumentacji urzędowej dawało możliwość nauczenia się mechanizmu pracy całej instytucji. Zapewnienie instytucjom celnym na południu Ukrainy profesjonalnych kadr dokonywało się również poprzez włączenie przedstawicieli kupiectwa, którzy mieli doświadczenie w handlu zagranicznym. Do służby celnej w dużym stopniu włączano urlopowanych lub emerytowanych wojskowych, powierzając im mniej eksponowane stanowiska. Funkcjonował system nagród mobilizujący do skutecznej służby. Polityka kadrowa w instytucjach celnych południowej Ukrainy w ostatnim ćwierćwieczu XVIII i na początku XIX wieku, nie była do końca przemyślana. Nie kładziono nacisku na zorganizowanie profesjonalnych kadr służby celnej, albowiem obojętnie traktowano kwestie posiadanego doświadczenia czy też stanu zdrowia.

Summary

Julia Golovko

Personnel resources of customs institutions in the southern Ukraine in the last quarter of the 18th and at the beginning of the 19th century

The network of the customs posts on the south of Ukraine in the last quarter of the 18th and at the beginning of the 19th century was formed in the times of the temporary border changing caused by the Turkish-Russian wars, the system transformations of the state administration, and the administrative-territorial reforms. The vast majority of customs officers gained knowledge and experience while working. Drawing up and transcribing office documentation provided them with an opportunity to learn the functioning of the institutional mechanisms. Providing the customs institution in the southern Ukraine with the professional personnel was accomplished also by including the representatives of merchants, who were experienced in foreign trade. Also the retired servicemen as well as the ones being on holiday were included by being granted less politically exposed positions. The awarding system functioned in that times aiming at motivating people to work more efficiently. Nevertheless, the personnel policy in the customs institutions in the southern Ukraine in the last quarter of the 18th and at the beginning of the 19th century was not well-thought of. There was not enough emphasis put on the organization of the professional customs service personnel since the issues of the officers' experience and their health condition were not treated seriously enough.

Dzieje biurokracji tom IV

Michaił Anatoljewicz Prichodźko
(Moskiewska Państwowa Akademia Prawa)

Adam Czartoryski i opracowanie rosyjskiej reformy ministerialnej

Znany polski i rosyjski mąż stanu Adam Jerzy Czartoryski (1770–1861) na początku XIX w. odegrał jedną z głównych ról w opracowaniu rosyjskiej reformy ministerialnej. Będąc członkiem specjalnego, tajnego organu Aleksandra I do opracowania reform, pod nazwą: Негласный Комитет [tu: Komitet Niejawny], uczestniczył w obradach nad projektem utworzenia ministerstw N.N. Nowisilcowa, który legł u podstaw Manifestu „Об учреждении министерств» z 8 IX 1802 r. Ponadto, to właśnie od notatki „О форме правления” autorstwa Czartoryskiego, rozpatrywanej na posiedzeniu Komitetu Niejawnego 10 lutego 1802 r., zaczęły się szczegółowe obrady nad rosyjską reformą ministerialną. Dlatego właśnie na tę notatkę zwrócimy szczególną uwagę w tym artykule.

Tak więc na posiedzeniu 10 II 1802 r.¹ książę Adam Czartoryski zaprezentował Komitetowi Niejawnemu treść notatki „О форме правления”². Na wstępie zarysował ogólny szkic stanu zarządu państwem, który sprawiał wrażenie „wielkiego bałaganu”. Walka między Senatem i jego kancelarią, kierowanej przez generał-prokuratora, towarzyszyła spięciom między Radą przy Najwyższym Dworze i Senatem. Do tego dochodziła nieustalona odpowiedzialność wyższych urzędników, stojących na czele centralnych organów państwa oraz fikcyjność nadzoru prokuratorskiego. Wobec tego Czartoryski zaproponował dokonanie pełnej reorganizacji zarządu państwem – „rozdzielić kompetencje administracyjne między kilku ministrów, w rękach których łącząłyby się wszystkie nici władzy, w takich działach jak: oświata ludowa, sprawy wewnętrzne, finanse, wymiar sprawiedliwości, resort wojny, flota morska itd. Przy tych ministrach powinna zostać utworzona Rada, posiadająca tylko głos doradczy a składająca się z głównych urzędników. Druga część planu została poświęcona sądownictwu, który dzieli się na cywilny, karny i policję; w pierwszych dwóch działach są tylko dwie instancje i sąd kasacyjny. W trzeciej części planu chodziło o Senat: powinien pełnić stały nadzór nad poprawnością czynności urzędników. Każdego roku ministrowie

¹ Российский Государственный Архив Древних Актов [РГАДА], zespół 1278, opis 1, sygn. 11, k. 37-44.

² Nazwa umowna. Tekst do tej pory nie został odkryty.

przedstawiają swoje sprawozdania temu zgromadzeniu, skargi na marszałków szlachty w guberniach i gubernatorów dobrze znane [będą] temu zgromadzeniu, które [...] występuje w roli sędziego różnorodnych przestępstw służbowych”³.

A. A. Czartorwski. heliozrwiura R. Paulusena. ok. 1800 r.

Sumaryczne wyobrażenie o reorganizacji proponowanej przez Czartoryskiego, daje „Таблица властей империи”⁴. Ponieważ zapiski P.A. Stroganowa są mało

³ РГАДА, зesp. 1278, op. 1, sygn. 11, k. 39-40v.

⁴ Tamże, sygn. 14, k. 56, tab. № 1; М.И. Богданович, *История царствования императора Александра I и России в его время*, т 1, Санкт Петербург 1869, заłączniki, s. 98-99. Z dużą dozą prawdopodobieństwa można założyć, że dana „Таблица” była załączona do notatki Czartoryskiego.

konkretne, pozwolimy sobie na bardziej wnikliwą analizę planu Adama Czartoryskiego, w oparciu o tę tablicę.

Wedle jego zamysłu na czele zarządu państwem miał stać imperator. Przy nim działałaby Rada, w postaci ogólnego ośrodka koordynującego. Wszelkie władze państwowe podzielił na trzy części składowe: 1) Administracja; 2) Justycja; 3) Dział *Ochranitielnyj*. Administracja składała się z Synodu i ośmiu ministerstw: oświecenia ludowego, spraw wewnętrznych, finansów, wymiaru sprawiedliwości, wojskowego (sic!) morskiego, spraw zagranicznych (charakterystyczne jest zaliczenie przez Czartoryskiego Synodu do kategorii ministerstw). W każdym ministerstwie, poza sprawiedliwości i spraw zagranicznych, utworzono by kolegia z dyrektorów departamentów, w postaci organów doradczych ministra.

Justycja składała się z sądów trzech rodzajów: cywilnych sądów podzielonych na trzy instancje: powiatową, gubernialną i ponadgubernialną (dla 2-3 guberni); sądów karnych podzielonych na dwie instancje : sąd gubernialny i sąd apelacyjny dla 2-3 guberni; sądów policyjnych składających się z sądów w każdym powiecie i prokuratorów przy nich.

Dział ochronny stanowił Senat składający się z dwóch działów – Rządzącego i Sądowego. Rządzący dział Senatu rozpatrywałby roczne sprawozdania ministerstw, skargi na gubernialnych marszałków szlachty a także tutaj stawali by „przed sądem” urzędnicy gubernialni, na wniosek gubernialnego marszałka szlachty. Dział Sądowy rozpatrywałby przypadki naruszenia prawa przez sądy i orzekał kary. Dział Sądowy dzielił się na departamenty, z których każdy rozpatrywałby sprawy 5-6 guberni.

Imperator i członkowie Komitetu Niejawnego pozytywnie przyjęli propozycje Czartoryskiego. Aleksander I „był w najwyższym stopniu zadowolony [...] zauważył, że nigdy nie czytał czegoś równie jasnego, i przyjemnie było mu obserwować, jak ostatecznie zarysowuje się ta droga którą będzie można podążać, nie zbacząc otwarcie z dążenia do celu reform”⁵. Dalej Aleksander I zainteresował się jak będzie zorganizowana Rada. Członkowie Komitetu Niejawnego odpowiedzieli, „że z ministrów i, że jest to jedyny sposób w jakiś sposób uporządkować bieg spraw”⁶ – ta opinia członków Komitetu jest pierwszą wzmianką dotyczącą organu doradczego przy imperatorze, składającego się jedynie z ministrów, tj. przyszłego Komitetu Ministrów. Na koniec posiedzenia zdecydowano, że każdy z członków Komitetu otrzyma kopię przedłożonej notatki Czartoryskiego a obrady nad jej treścią będą kontynuowane na następnym posiedzeniu.

⁵ Tamże, sygn. 11, k. 41-41v.

⁶ Tamże, k. 42v.

Tablica władz imperium

Управление

Синод	Народное просвещение	Внутренних дел	Финансов	Полиции	Юстиции	Военное
Прокурор Синода, докладывает о делах своего ведомства непосредственно Государю. Заведывает делами и прочих вероисповеданий.	<i>Министр</i> Коллегия составленная из директоров, в ведении коих состоят: учебные заведения; Академии Наук и Художеств; общественные зрелища	<i>Министр</i> Коллегия из директоров, в ведении которых состоят департаменты: городов; мануфактур и фабрик; земледелия; путей сообщения; продовольствия; почт; госпиталей; сооружений; горных промыслов; казенных имений; лесов.	<i>Министр</i> Коллегия из директоров, заведывающих департаментами: податей; сборов; торговли; банков; государственного казначейства; монетного.	<i>Министр</i> Коллегия из директоров департаментов. Заведывает тюрьмами. Задерживает преступников и предоставляет суду решение их участи.	<i>Министр</i> или Генерал-Прокурор Ему подчинны все прокуроры, состоящие при судебных местах. Он наблюдает за производством правосудия и за взысканием с нарушителей законов. Все решения и доклады Сената сообщаются ему для поднесения Государю.	<i>Министр</i> Коллегия составленная из директоров, заведывающих департаментами: повышенный; уставов; снабжения; продовольствия; отчетов; генерал-аудиториа-тским; депо карт.

Źródło: М.И. Богданович, История царствования императора Александра
oryg. rękopisu: РГАДА, zesp.1278, op.1, sygn.14, k. 56, tab. 1.

ИМПЕРАТОР

Совет

Юстиция

Охранит. часть

Судебные места

Сенат, два отдела его

Морское	Иностранных дел	Гражданские	Уголовные	Полицейские	Отдел правительствующий	Отдел судебный
<i>Министр</i> Остается без изменений.	<i>Министр</i> Остается без изменений.	Суд 1-й инстанции во всяком уезде. Суд 2-й инстанции во всякой губернии. Суд 3-й инстанции для 2-х или 3-х губерний. Некоторые из тяжёб не пойдут далее уездного суда. Другие останятся по решению губернского суда. Для тех же тяжёб, которые пойдут на апелляцию в высший суд, губернский суд будет судом 1-й инстанции.	Суд в каждой губернии. Апелляционный суд двух или трех губерний. Смертные приговоры исполняются не иначе, как по утверждении их Государем. Ежели по большому пространству губернии не достаточно будет одного суда, то должно учредить несколько судов и один апелляционный на всю губернию.	Суд в каждом уезде. Прокуроры состоящие при судах, находятся также в сношениях и с министром полиции. Полицейский суд будет также и уголовным судом 1-й инстанции, для решения дел, не влекущих за собой телесного наказания, либо потери доброго имени.	Каждый из министров представляет туда ежегодно отчет. Губернские предводители представляют ему на суд губернского чиновников. Каждому предоставлено вносить туда жалобу на губернского предводителя. Решения отдела, в виде докладов, представляются на утверждение Государя.	Решает – нарушены ли законы судебными местами, не входя в разбирательство во дел. Определяет взыскание за нарушение законов. Разделено на такое число департаментов, чтобы в каждом рассматривались дела пяти или шести губерний. В случае равенства голосов в департаменте, дела вносятся в общее собрание.

и России в его время, т. 1, Sankt Petersburg 1869, załączniki, s. 98-99;

Jednak zasadnicza część następnego posiedzenia, odbytego 10 marca 1802 r.⁷, została poświęcona kwestiom polityki zagranicznej: stosunkom rosyjsko-francuskim i rosyjsko-szwedzkim). Notatka Czartoryskiego nie była już rozpatrywana i więcej o niej nie wspomniano na posiedzeniach Komitetu Niejawnego.

Następnie Czartoryski wziął aktywny udział w przygotowaniu i opracowaniu rosyjskiej reformy ministerialnej, ale już nie jako autor samodzielnego projektu, ponieważ u podstaw reformy leżał projekt N.N. Nowosilcowa, a jedynie jako radca i konsultant na posiedzeniach Komitetu Niejawnego – 10, 17 i 24 marca, 11 i 21 kwietnia, 5 i 12 maja 1802 r.⁸ Między innymi: ułożył projekt listu i programu skierowanego do cieszących się autorytetem prawników europejskich aby udzielili pomocy w ułożeniu kodeksu prawa imperium rosyjskiego⁹; przeprowadził razem z Nowosilcowem dysputę z Frédéric-César'em Laharpe'm, byłym wychowawcą imperatora Aleksandra I, na temat planów utworzenia rosyjskich ministerstw¹⁰; popierał opinię Aleksandra I zakładającą kompromisowy charakter rosyjskiej reformy ministerialnej w postaci kontynuacji działalności, podporządkowanych ministrom, kolegów i organów kolegialnych także po utworzeniu ministerstw¹¹; negatywnie oceniał propozycje A.R. Woroncowa odnośnie przeprowadzenia reformy ministerialnej¹².

Rozpoczęta 8 września 1802 r.¹³ rzeczywista realizacja reformy ministerialnej długo wiązała Czartoryskiego z problematyką rosyjskiej administracji – 8 września 1802 r. objął on stanowisko towarzysza (zastępcy) ministra spraw zagranicznych, a 16 stycznia 1804 r. mianowano go zarządzającym MSZ, którą to funkcję sprawował do 17 czerwca 1806 r.¹⁴ Ponadto przez długi okres czasu (od 24 stycznia 1803 do 17 czerwca 1806 i od 17 czerwca 1816 do 21 kwietnia 1824) zajmował bardzo odpowiedzialne stanowisko w resorcie oświaty – kuratora Wileńskiego Okręgu Szkolnego¹⁵.

W ten oto sposób Adam Czartoryski odegrał ważną rolę w przygotowaniu rosyjskiej reformy ministerialnej, ponieważ właśnie od jego notatki „О форме правления” zaczęły się długie obrady Komitetu Niejawnego nad powołaniem ministerstw, a po ich utworzeniu ten mąż stanu jeszcze długo zajmował kierownicze i odpowiedzialne stanowiska w resortach: spraw zagranicznych i oświaty.

⁷ Tamże k. 45-58.

⁸ Tamże k. 45-58; 68-83v.; sygn. 12. k. 11-42v., 48-66v.

⁹ Tamże, sygn. 11, k. 56-56v., 78-81.

¹⁰ Tamże, k. 74v.-75.

¹¹ Tamże, k. 89.

¹² Tamże, sygn. 12, k. 64v.-65.

¹³ Полное Собрание Законов Российской Империи, собрание1, т. 27, № 20406, s. 243-248.

¹⁴ Архив внешней политики Российской империи, зesp. ДС и ХД, op. 713, sygn. 345, k. 18v.

¹⁵ Д.Н. Шилов, *Государственные деятели Российской империи. 1802-1917. Биобиблиографический справочник*, wyd. 2-е, Sankt Petersburg 2002, s. 796.

Autor artykułu zwraca się z uprzejmą prośbą do wszystkich, którzy dysponują jakąkolwiek informacją o archiwaliach, dotyczących Adama Jerzego Czartoryskiego i jego udziału w projektowaniu rosyjskiej reformy ministerialnej z lat 1802-1811, lub posiadają jakiegokolwiek dane o choćby prawdopodobnym miejscu ich przechowywania w Polsce, o przesłanie tych informacji na adres elektroniczny mprihod@list.ru.

Summary

Mikhail Anatolevich Prikhod'ko

Adam Czartoryski and a Russian ministerial reform.

Adam Czartoryski, a well-known Polish and Russian state activist, (1770-1861) played the main role in designing the Russian ministerial reform at the beginning of the 19th century. As a member of the Secret Committee (1801-1803) he participated in discussing a project of creating ministries designed by N. N. Novosiltsev, on which the manifesto "On the form of government" of 8 September, 1802 was based. What is more, from the Czartoryski's note "On the form of government," which was examined during the session of the Secret Committee of 10 February, 1802 the detailed considering of a Russian ministerial reform began. "Tablitsa vlastey imperii" (The table of the Empire authorities) gives a general notion of the reorganization offered by Czartoryski. The author analyses the Czartoryski's plan in greater detail basing on the above-mentioned table.

Dzieje biurokracji tom IV

Петр Владимирович Акульшин
(Рязанский Государственный Медицинский Университет)

Генерал-губернатор А.Д. Балашов: реформаторские планы Александра I и центральные губернии России

В первой четверти XIX в. правительственные круги Российской империи в лице самого императора Александра I и ряда его приближенных разрабатывали реформаторские планы, целью которых являлись конституционные преобразования и решение крестьянского вопроса. Попытки их реализации были связаны и с изменениями в местном управлении.

Одним из таких изменений стало создание в 1819 г. генерал-губернаторского округа из пяти великорусских губерний с центром в г. Рязани, который просуществовал до 1828 г. Появление генерал-губернаторского округа в центральных районах было явлением неординарным для системы местного управления Российской империи девятнадцатого столетия и требующим объяснение.

Разрабатывая планы реформирования России, власть в лице императора и его приближенных после окончания наполеоновских войн обратилась к мысли о преобразовании местного управления. Первый опыт в этом направлении относится к маю 1809 г., когда было создано генерал-губернаторство, охватывающее Новгородскую, Тверскую и Ярославскую губернии. Его главой стал принц Г.П. Ольденбургский, муж великой княгини Екатерины Павловны, сестры императора¹. К концу царствования Александра I 37 губерний состояли в ведении военных губернаторов и генерал-губернаторов и только в 14 губерниях власть осуществляли гражданские губернаторы².

Можно предположить, что выбор императора в пользу создания крупных административно-территориальных единиц, объединяющих несколько губерний, был тесно связан с «правительственным конституционализмом». К 1820 г. в

¹ Полное собрание законов Российской империи, собрание первое, Sankt Petersburg 1830 [dalej: ПСЗ-I], № 23.592. После смерти принца Г.П. Ольденбургского в декабре 1812 г. это генерал-губернаторство было ликвидировано.

² Г.В. Вернадский, *Государственная Уставная грамота Российской империи 1820 г. Историко-юридический очерк*, Прага 1925, s. 44.

Варшаве в канцелярии императорского комиссара при Административном совете Королевства Польского Н.Н. Новосильцева, бывшего члена Негласного комитета, был подготовлен проект «Государственной уставной грамоты Российской империи». Его характерной чертой было деление всего государства на наместничества, охватывающих несколько губерний, в которых создавались представительные органы - сеймы. В случае реализации этого проекта конституционное устройство Финляндии (1809 г.) и Польше (1814 г.) становились не аномалией в государственном устройстве самодержавного государства, а одним из шагов в осуществлении реформаторских планов Александра I. Первым значительным шагом в подготовке к будущим преобразованиям великорусских губерний и было создание в 1819-1828 гг. генерал-губернаторского округа с центром в г. Рязани во главе с генерал-адъютантом А.Д. Балашовым³.

Отечественные авторы, затрагивающие деятельность этого сановника в качестве генерал-губернатора, сходились во мнении, что «опыт был ничтожен и по способам его реализации, и по результатам»; «деятельность его во многом была бесплодной»; «вместо принципиальной реформы местной администрации Балашев получил вялое указание экспериментировать в рамках губернии»⁴. Вполне справедливо мнение о том, что все, что успел сделать А.Д. Балашов «кажется мелким и бледным по сравнению с преобразовательными планами Сперанского»⁵. Но без таких практических шагов самые грандиозные замыслы правительственных реформаторов остались бы утопическими прожектами.

А.Д. Балашов, которому был доверен пост генерал-губернатора в центре России, занимал видное положение в правительственных кругах, но ему, как и большинству сановников эпохи Александра I, мало повезло в исторической ли-

³ О «Государственной уставной грамоте Российской империи» см.: Г.В. Вернадский, *dz. cyt.*; А.В. Предтеченский, *Очерки общественно-политической истории России первой четверти XIX в.*, Moskwa - Leningrad 1957, s. 382-393; А.И. Парусов, *Государственная уставная грамота 1820 г.*, «Учен. записки Горьковского гос. университета» 1964, wyd. 72, t. 2; Е.А. Скрипелев, *Государственная уставная грамота Российской империи 1820 г.*, «Советское государство и право» 1980, № 7; Н.В. Минаева, *Правительственный конституционализм и передовое общественное мнение России в начале XIX в.*, Saratow 1982, s. 157-207; С.В. Мироненко, *Самодержавие и реформы*, Moskwa 1989, s. 161-205; К.С.Чернов, *Забывтая конституция «Государственная Уставная Грамота Российской Империи»*, Moskwa 2007. Первым на связь деятельности А.Д. Балашова как генерал-губернатора с конституционными планами Александра I обратил внимание Г.В. Вернадский: «Все [...] трудности и предполагалось устранить осуществлением плана наместничеств, комбинированных с дарованием России конституционных начал». «[...] Если сам опыт Балашова был поставлен для пробы частичного введения в жизнь Уставной грамоты, то этот опыт в свою очередь повлиял на дальнейшее изменение грамоты и подготовку ее третьей редакции» (см.: Г.В. Вернадский, *dz. cyt.*, s. 34, 51). Наличие этой взаимосвязи доказывал С.В. Мироненко (С.В. Мироненко, *dz. cyt.*, s. 11-12, 178-180, 200-202). А.В. Предтеченский высказывал мнение, что «утверждение Вернадского основано на чистых домыслах» (А.В. Предтеченский, *dz. cyt.*, s. 394). Эти слова, скорее всего, не отражали точку зрения самого автора, а были способом обойти ограничения на упоминания в советских изданиях имени историка-эмигранта.

⁴ А.В. Предтеченский, *dz. cyt.*, s. 406; А.И. Парусов, *К истории местного управления в России в первой четверти XIX в.*, «Ученые записки Горьковского университета» 1964, wyd. 72, t. 1, s. 57; С.В. Мироненко, *dz. cyt.*, s. 202. В дореволюционной литературе встречались отдельные упоминания о деятельности А.Д. Балашова в качестве генерал-губернатора. Например, см.: Н.Ф. Дубровин, *После Отечественной войны (Из русской жизни начала 19 в.)*, «Русская старина» 1903, № 12, s. 494-496, 506-508.

⁵ А.В. Предтеченский, *dz. cyt.*, s. 406.

тературе. Служебные записки, написанные им в качестве генерал-губернатора, и его мемуары позволяют оценить неординарную фигуру их автора, одного из высших полицейских чинов Российской империи и, вместе с тем, представителя реформаторского направления в правительственных кругах. Они же представляют несомненный интерес для изучения механизма принятия и реализации решений в эпоху Александра I⁶.

Александр Дмитриевич Балашов родился в 1770 г. в дворянской семье. Первым известным представителем этого рода был Мамон Андреевич Балашов, владевший в 1650-х гг. поместьем в Рязском уезде. Наиболее успешную карьеру из его членов сделал окончивший в 1736 г. Шляхетский сухопутный корпус Д.И. Балашов, получивший в эпоху Екатерины II чин действительного статского советника и должность обер-прокурора Сената⁷. Его сын в возрасте пяти лет был записан фурьером в лейб-гвардии Преображенский полк, через три года стал гвардейским сержантом. С июня 1781 г. началась действительная служба одиннадцатилетнего мальчика, ставшего пажом при императорском дворе, а через шесть лет – камер-пажом. Пребывание в Пажеском корпусе ввели А.Д. Балашова в круг приближенных ко двору императрицы Екатерины II. Оно же дало систематическое и достаточно глубокое образование, весьма редкое для правящей элиты Российской империи в ту эпоху. В 1786 и 1787 гг. А.Д. Балашов был по итогам экзамена первым среди товарищей по Пажескому корпусу. В его формулярном списке указывалось, что «российской грамоте читать и писать, по-французски и немецки умеет, арифметику, геометрию, артиллерию, фортификацию и механики знает»⁸. В юности А.Д. Балашов не был чужд и литературным заня-

⁶ Многочисленные служебные записки и проекты, связанные с генерал-губернаторской деятельностью А.Д. Балашова, отложились в фонде самого А.Д. Балашова в архиве Санкт-Петербургского Института истории РАН (dalej: СПб ИИ РАН) (zesp. 16. Балашовых), там же находятся его воспоминания «Записки, касательно моей жизни», доведенные до 1819 г. Списки или копии документов, находятся также в фондах I отделения с.е.и. в канцелярии (Российского государственного исторического архива (dalej: РГИА). (zesp. 1409), Комитета 6 декабря 1826 г. (РГИА, zesp. 1167) и К.Г. Репинского (Отдел рукописей Российской национальной библиотеки, zesp. 637). Большая часть этих служебных записок и проектов опубликована в: *Материалы, собранные для высочайше учрежденной комиссии о преобразовании губернских и уездных учреждений. Отдел административный, cz. 1: Материалы исторические и законодательные*, dz. 1, Sankt Petersburg 1870, s. 113-235. Литература о А.Д. Балашове представлена преимущественно краткими указаниями в изданиях справочно-энциклопедического характера. Из изданий последних лет см.: Я.Н. Длуголенский, *Военно-гражданская и полицейская власть Санкт-Петербурга и Петрограда. Генерал-губернаторы, гражданские губернаторы, генерал-полицеймейстеры (обер-полицеймейстеры), градоначальники*, Sankt Petersburg 2001, s. 99-103; Д.Н. Шилов, *Государственные деятели Российской империи. 1802-1917. Биобиблиографический справочник*, Sankt Petersburg 2001, s. 56-59. Наиболее подробное изложение биографии А.Д. Балашова, в котором он представлен в отрицательном виде, см.: М.А. Корф, *Деятели и участники в падении Сперанского*, «Русская старина» 1903, № 12.

⁷ РГИА, zesp. 1681, К.М. Бороздина, op. 1, sygn. 20, к. 1-2, *Родословная рода Балашовых*; В.В. Руммель, В.В. Голубцов, *Родословный сборник русских дворянских фамилий*, t. 1, Sankt Petersburg 1886, s. 105-107. В дореформенную эпоху не было устойчивого написания многих дворянских фамилий. Это касается и Балашовых. Сам А.Д. Балашов подписывался «Балашев». С.В. Мироненко в указ. работе использует такое же написание (dz. cyt., s. 26), Потомки министра полиции именовали себя «Балашовыми», это написание стало общеупотребительным в научной и справочной литературе.

⁸ Архив СПб ИИ РАН, zesp. 16, op. 1, sygn. 191, к. 6в., *Формулярный список А.Д. Балашова (1834)*. Переводе А.Д. Балашова см.: *Об открытии Нового Света, „Растущий виноград“ 1786, Апрель; О табаке,*

тиям и опубликовал несколько переводов в журнале «Растущий виноград». В эти годы сформировались его общественно-политические идеалы, на которые определяющее влияние оказала литература «эпохи Просвещения» и государственная практика «просвещенного абсолютизма» Екатерины II. На протяжении всей последующей службы А.Д. Балашов лично составлял наиболее важные бумаги, что было не характерно для сановников его ранга.

Пребывание в Пажеском корпусе приблизило А.Д. Балашова к самым вершинам власти Российской империи. В 1791 г. вместе с ним из этого привилегированного учебного заведения было выпущено всего шесть человек. В возрасте 21 года Балашов получил чин поручика и определен в лейб-гвардии Измайловский полк. Перед молодым офицером, который лично был хорошо известен императрице, открывалась возможность блестящей карьеры. Примеры ее показал жизненный путь таких известных государственных деятелей эпохи Александра I, окончивших Пажеский корпус, как О.П. Козодавлева (окончил в 1774 г.), Н.Н. Новосильцева (в 1783 г.), А.Н. Оленина (в 1783 г.), князя А.Н. Голицина (в 1794 г.). Но путь А.Д. Балашова к вершинам власти оказался гораздо сложнее и извилистее. Смерть отца резко ухудшила материальное положение семьи. А.Д. Балашов вынужден перейти в армию в чине подполковника, продолжив службу в Астраханском гренадерском полку, в составе которого участвовал в польском походе в 1795-1796 гг.

Еще больше его отдалила от придворных кругов вступление на престол Павла I. А.Д. Балашов перешел на службу в гарнизонные войска, пребывание в которых для большинства офицеров означало завершение карьеры. В возрасте 27 лет он назначается командиром Казанского гарнизонного полка. В феврале 1799 г. получает чин генерал-майора и перемещается еще дальше от столиц в глубь России в качестве коменданта Омской крепости и шефа местного гарнизонного полка. Служебное рвение едва не погубило его карьеру. Омский комендант арестовал шайку опасных преступников – фальшивомонетчиков и сообщил обер-прокурору Сената об этом. Император счел, что о подобных делах надо рапортовать ему лично и за нарушение установленного порядка высочайшим приказом в августе 1800 г. А.Д. Балашов был уволен со службы. Опальный генерал решился на смелый шаг, обратившись к императору с личным письмом, в котором изложил свои оправдания. Оно понравилось Павлу I, который был также быстр на милость, как и на гнев. В ноябре этого же года А.Д. Балашов вновь был принят на службу в качестве Ревельского военного губернатора. На Балтийском море шла необъявленная русско-английская война. У берегов Эстляндии крейсировала британская эскадра, угрожая прорывом к российской столице. Сконцентрированные здесь русские войска были объединены в корпус, начальником которого был назначен генерал-лейтенант барон Ф.В. Остен-Сакен, еще не вернувшийся из французского плена. Поэтому командовал корпусом и руководил подготовкой к обороне ближайших подступов к Петербургу на протяжении 1800-1801 гг.

tamže, Август; *О первобытном правлении Персидского государства*, *tamže*, Ноябрь; *Почтительное Исократово слово к Димонику*, *tamže*, 1787, Январь.

А.Д. Балашов⁹.

Смена правителей на российском престоле привела к нормализации отношений с Англией. Для А.Д. Балашова это означало повторный крах удачно складывавшейся карьеры. Должность военного губернатора в Ревеле была ликвидирована, с января 1802 г. он числился сначала в отпуске, а с декабря – «состоящим по армии». Только в августе 1804 г. последовал приказ о назначении его шефом Троицкого мушкетерского полка. Эта воинская часть размещалась на южной окраине империи - в Крыму и должна была переводиться в еще более удаленный район – на Кавказскую линию. А.Д. Балашов был недоволен этой должностью и в ноябре того же года подает в отставку.

Но в декабре он возвращается на службу и за шесть лет продвигается по служебной лестнице вплоть до министерского поста. Благодаря протекции своего сослуживца по Измайловскому полку Е.Ф. Комаровского, А.Д. Балашов был назначен московским обер-полицмейстером¹⁰. С ноября 1807 г. исправлял должность генерал-криг-комиссара (начальника Комиссариатского департамента), в марте 1808 г. занимает еще более ответственный пост – обер-полицмейстера Петербурга. Император заметил и оценил способности нового полицейского начальника. В феврале 1809 г. А.Д. Балашов назначается военным генерал-губернатором столицы, становится генерал-адъютантом, в марте получает чин генерал-лейтенанта и аренду в Волынской губернии на 12 лет. В 1810 г., сохранив прежний пост, назначается членом Государственного Совета и главой вновь учрежденного Министерства полиции. В ведение нового министерства перешли от Министерства внутренних дел Департаменты полиции исполнительной, полиции хозяйственной и медицинский. Особенная канцелярия Министерства полиции осуществляла те функции, которые позднее назвали «контрразведкой»¹¹.

В качестве министра А.Д. Балашов выполнял самые доверительные поручения императора. Ему же монарх доверял свои сокровенные планы. Как вспоминал сам генерал, в эти годы Александру I «благоугодно было ... по временам вразумлять меня об огромности высочайших предопределение, касательно устройства разных частей внутреннего управления в Империи»¹².

⁹ РГИА, зesp. 468, Кабинета е. и. величества, оп. 43, sygn. 563, к. 58-60, А.Д. Балашов Письмо Павлу I.

¹⁰ О назначении А.Д. Балашова московским полицмейстером см.: РГИА, зesp. 1286, оп. 1(1804), sygn. 26, к. 1-10; Е.Ф. Комаровский, *Записки*, Moskwa 1990, s. 87-88. Е.Ф. Комаровский (Камаровский). (1769-1843), с 1801 г. генерал-адъютант Александра I, граф (1803 г.), командир отдельного корпуса внутренней стражи (1811-1828 гг.).

¹¹ ПСЗ-I, № 24307. Публикация ряда документов, связанных с деятельностью А.Д. Балашова на этом посту см.: *Слухами Москва полнится (Из личного архива министра полиции А.Д. Балашова)*, „Родина” 1992, № 6/7, s. 87. Любопытно свидетельство о споре между императором и министром полиции на заседании Государственного совета по вопросу о преобразовании внутренней стражи. «Прения по сему предмету между государем и Балашовым...продолжались довольно долго, и сие заседание имело что-то конституционное» (Е.Ф. Комаровский, dz. cyt., s. 113).

¹² *Всеподданнейший доклад генерал-адъютанта А.Д. Балашова о первоначальном основании управления округа его порученного, [w] Материалы, собранные для высочайше учрежденной комиссии о преобразовании губернских и уездных учреждений...*, s. 113. Об участии А.Д. Балашова в наполеоновских войнах см.: А.Д. Балашов, *Свидание с Наполеоном*, „Исторический вестник” 1883, № 5; Н.Ф. Дубровин, *Отечественная война в письмах современников (1812-1815 гг.)*, Sankt Petersburg 1882.

Быстрое продвижение по службе А.Д. Балашова было связано не только с его несомненными способностями и протекцией друзей молодости. На него повлиял, и тот подход к назначению на высшие посты, который сложился к этому времени у императора. На основе опыта первого десятилетия царствования Александр I убедился, что одних благих пожеланий и знания современных политических доктрин, которым обладали его ближайшие приближенные из числа членов Негласного комитета, недостаточно для управления огромной империей. Мало его устаивали и сановники, унаследованные от эпохи правления Екатерины II. Он нуждался не в советниках и наставниках, а в толковых исполнителях, не претендующих на особое влияние на императора, но лично преданных и разделяющих его политические представления. На протяжении всего своего правления Александр ощущал недостаток таких приближенных и пытался найти подходящие кандидатуры. Это объясняет причины быстрой карьеры А.Д. Балашова, возвращения к власти А.А. Аракчеева, выдвижения и последующей опалы М.М. Сперанского.

Два эпизода из государственной деятельности А.Д. Балашова до 1819 г. особо обратили на себя внимание современников: участие в падении М.М. Сперанского весной 1812 г. и поездка в качестве парламентаря к вторгнувшемуся в Россию Наполеону в июне того же года. Министр полиции находился при императоре на протяжении всех военных действий 1812-1815 гг. Вместе с А.С. Шишковым он стал инициатором отъезда Александра I из действующей армии в начале Отечественной войны 1812 г. Сам генерал-лейтенант, состоящий на военной службе более 30 лет, впервые оказался на поле боя только в сражении при Люцине в апреле 1813 г. В 1814 г. А.Д. Балашов намечался на должность генерал-губернатора Парижа. Но император выбрал другого кандидата – барона Ф.В. Остен-Сакена, с которым служебная карьера уже сводила А.Д. Балашова в 1800 г. в Эстляндию¹³.

После окончания наполеоновских войн А.Д. Балашов, вернувшись в столицу в августе 1817 г., оказался в двусмысленном положении. Его официально не уволили от прежних должностей, но они были заняты другим. Когда он отправился в 1812 г. с императором в действующую армию, должностям столичного военного губернатора и министра полиции на время его отсутствия исправлял генерал С.К. Вязмитинов. В воспоминаниях А.Д. Балашов писал, что император успокаивал его: «...ты никак не можешь сказать, чтобы тебя ни употребляли во время войны. Вот по возвращению нашему признаюсь, что ожидание мое не вы-

¹³ Стоит отметить, что в марте 1821 г., направляясь из Сибири в Петербург, М.М. Сперанский проезжал через Рязань, где находился генерал-губернатор А.Д. Балашов. Они провели полдня вместе, в ходе беседы обсуждали детали, приведшей к отставке и ссылке М.М. Сперанского. Главным виновником произошедшего оба называли графа Г.М. Армфельда (М.М. Сперанский, *Дневник*, [w] *В память графа М.М. Сперанского*, Sankt Petersburg 1872, s. 98). Популярность второго эпизода из биографии А.Д. Балашова связано с его упоминанием в романе «Война и мир» Л.Н. Толстого, который использовал воспоминания А.Д. Балашова. Об участии А.Д. Балашова в наполеоновских войнах см. прим. нр. 12. и: *Записка А.А. Аракчеева, А.Д. Балашова и А.С. Шишкова Александру I* (Публ. К.М. Ячменихина), [w] *Эпоха 1812 года. Исследования. Источники. Историография. II. Сборник материалов. К 190-летию Отечественной войны 1812 г.*, „Труды ГИМ“ wyd. 137, Moskwa 2003.

полнимо и употребление твое было, не столь деятельно, как бы и ты и как бы я желал. Я полагал, что генерал Вязмитинов как человек старый только, что мне возвратится, будет просить увольнения, и ты бы тогда старые тогда свои места и заступил». Но почтенный ветеран в отставку не просился. Император же говорил о «некоторой деликатности в службе», которое не позволяет «у человека взять должность, от которой он не просится», к тому же «не должно смешивать с обыкновенной службою тех, которые употреблены были в 1812 году», добавив, что уволишь престарелого сановника «в отставку, а ему случится удар или умрет старик»¹⁴.

В октябре 1819 г. С.К. Вязмитинов скончался на 75 году жизни, но А.Д. Балашов и после этого оказался не у дел. Столичным генерал-губернатором был назначен М.А. Милорадович, Министерство полиции было вообще ликвидировано, а его полномочия были переданы Министерству внутренних дел, которое вместо умершего в июле 1819 г. О.П. Козодавлева возглавил В.П. Кочубей, с которым у А.Д. Балашова были неприязненные личные отношения.

Только 4 ноября 1819 г. последовал указ о назначении бывшего министра полиции генерал-губернатором Воронежской, Орловской, Рязанской, Тамбовской и Тульской губерний¹⁵. Такое перемещение с точки зрения бюрократической логики означало несомненное понижение. Сам А.Д. Балашов вспоминал: «При сем было много толков: иные говорили, что желали меня отделить от Министерства и даже от Петербурга, ... иные, что мне готовится чрез сие назначение участь Пестеля и Камбурля, двух генерал-губернаторов, погибших недавно. Да и вообще еще до сих пор ни один генерал-губернатор хорошо не кончил, и ни один министр никогда еще обвинен ни в чем не был»¹⁶.

Но это назначение не была формой почетной отставки потерявшего доверие монарха сановнику. Бывшему министру полиции император поручал выполнение ответственной миссии – подготовить к будущим преобразованиям центральные губернии страны. А.Д. Балашов 1 ноября 1819 г. получил аудиенцию, в ходе которой Александр I еще раз изложил сановнику свои мысли о

¹⁴ Архив СПб ИИ РАН, zesp. 16, Балашовых, оп. 1, sygn. 217, *Балашов А.Д. Записки касательно моей жизни*, к. 88,

¹⁵ О назначении генерал-губернатором: РГИА, zesp. 1263, Комитета министра, оп. 1, sygn. 189, *Именной указ Сенату от 4 ноября 1819 г.*, к. 264, 265. О вступлении в должность: РГИА, zesp. 1263, Комитета министра, оп. 1, sygn. 217, к. 98-98v.; ПСЗ-I, т. XXXVII, № 28106, *Именной указ А.Д. Балашову от 19 января 1820 г. о назначении его генерал-губернатором Воронежской, Тамбовской, Тульской, Орловской и Рязанской губерний*.

¹⁶ А.Д. Балашов, *Записки касательно моей жизни...*, к. 100-100об. Отношение его недоброжелателей к этому назначению передают высказывания В.П. Кочубея. «Балашов отправился в прежнем своем духе и правилах. Давно потерявший здесь в общем мнении, он, кажется, собирается дать себе большой вид важности в провинциях, между тем перед отъездом не оставил он заняться маленькими интригами своими. Как-то: прогонами, столовыми деньгами и прочими. Всего просил - все получил, и все дали, и как не дать, лишь бы избавиться. Новые генерал-губернаторы думают, что они должны быть род министров в губерниях, кои должны поверять некоторым образом министров столичных». (В.П. Кочубей, *Письмо М.М. Сперанскому. 3 апреля 1820 г.*, [w] *В память графа М.М. Сперанского, Sankt Petersburg 1872, s. 293-294*). Иркутский, тобольский и томский генерал-губернатор И.Б. Пестель и генерал-губернатор волынский М.И. Камбурлей были удалены от должности по обвинению в злоупотреблениях.

предстоящих в стране преобразованиях. По мнению правителя существовавшее в XVIII в. «...внутреннее управление в высшей степени совокупленное в едином лице генерал-прокурора, под его всеобщим надзором ... в государстве ... обширном, какова Россия» не позволяет действовать власти «без больших неудобств и затруднений». Поэтому необходимо «разделение государственных частей, для успешного направления оных». В связи с этим были созданы министерства, деятельность которых объединял Комитет министров, и образован разделенный на отдельные департаменты Государственный совет. «...Дальнейшему учреждению сего хода воспрепятствовала война, минование оной же и утверждение прочного мира в Европе ныне позволяет ... обратиться снова к предмету внутреннего управления». Следующий шаг в реформировании страны император видел в образовании генерал-губернаторских округов. Первый из них должен быть тот, куда назначался А.Д. Балашов, затем предполагалось «распределить и все государство на подобное ему»¹⁷.

По замыслу императора генерал-губернатор должен был «...не новый образ гражданского управления учредить по губерниям, но столько допустить перемен в существовании, сколь нужно для приспособления оного к общему ходу дел, ныне вводимому. Во-вторых, перемены сии делать постепенно и не иначе, как в самом зрелом убеждении в их истинной пользе»¹⁸. Туманное выражение «приспособления к общему ходу» и означало, по мнению монарха, постепенное реформирование России, которое понималось как длительный процесс, а не одномоментный акт.

Наместники эпохи Екатерины II по Учреждению о губернии 1775 г. имели в подчинении по две губернии по 300-400 тыс. жителей каждая. Как писал А.Д. Балашов, «тот, который поручен мне, имеет таких пять, в коих вообще жителей 5.700.000, а каждая имеет более миллиона»¹⁹. В его воспоминаниях А.Д. приводят слова Александра I, разъясняющие, почему тот отказался от непосредственного повторения предшествующего опыта. «Я признаю, что не имею 26 человек ... таких генерал-губернаторов, которые бы, по мнению моему, могли быть способны на сии должности и вместе с тем не были бы необходимы к другим должностям. ...Мысль я обратил... чтобы собрать губернии по 5 под началом генерал-губернатора такового, на которого бы мог я положить, и сделать его в равной степени с министрами, чрез что мог бы я найти человек 12 таких, каких мне надо, и довольно времени с каждым заняться всякий год о надобностях порученному ему края»²⁰.

¹⁷ *Всподданнейший доклад генерал-адъютант А.Д. Балашова о первоначальном основании управления округа его порученного, [w] Материалы, собранные для высочайше учрежденной комиссии о преобразовании губернских и уездных учреждений...*, s. 113-114.

¹⁸ *Обозрение частей гражданского управления по губерниям...*, s. 117.

¹⁹ *Обозрение частей гражданского управления по губерниям и некоторые соображения по сему предмету, [w] Материалы, собранные для высочайше учрежденной комиссии о преобразовании губернских и уездных учреждений...*, s. 120.

²⁰ Архив СПб ИИ РАН, zesp. 16, Балашовых, оп. 1, sygn. 217, А.Д. Балашов, Записки касательно моей жизни, к. 99.

К моменту назначения на генерал-губернаторский пост А.Д. Балашову исполнилось 49 лет. В российской глубинке появился деятельный и энергичный администратор с большим опытом. В его подчинении состояло пять черноземных губерний, расположенных на берегах Оки и Дона, и составляющие, по подсчетам самого генерал-губернатора, 1/8 жителей и 1/22 территории европейской части Российской империи²¹.

Первоначальная задача А.Д. Балашова заключалась в повышении эффективности существующего местного управления. Потом он должен был избрать одну губернию в качестве объекта постепенных преобразований административного аппарата, а затем распространить полученный опыт и на другие подчиненные ему губернии²². Указание о сути конкретных преобразований прозвучало только одно. Генерал-губернатор должен был создать совещательный орган из местных чиновников – Совет, который играть бы для губернских учреждений ту же роль, что Общее собрание Государственного совета и Комитет министров для высших и центральных. В 1827 г. А.Д. Балашов указывал, что «нашел важные неудобства в учреждении общего областного совета. Он входил о том с представлением к его величеству, и с высочайшего соизволения, заменил оный частными губернскими советами под предводительством самого генерал-губернатора»²³.

Первые месяцы своей деятельности А.Д. Балашов описывал следующим образом. «Целью поставил я себе ... усилить ослабевшее, предать бодрость впавшему в томность и бездействие, соединить разошедшееся, восстановить изменившееся, доделать недоделанное, вновь прибавить только то, в чем укажется необходимость, сообразно настоящим обстоятельствам»²⁴. На протяжении первого полугодия генерал-губернатор объехал все подчиненные губернии, оставаясь в каждой из них по месяцу для личного «наблюдения хода дел». Своей постоянной резиденцией А.Д. Балашов выбрал город Рязань, объясняя решение тем, что «губерния сия едва во всей Европейской России самая средняя по всем, думаю, отношениям: как по хлебопашеству, ремеслам, промышленности, просвещению и благонравию жителей. Город Рязань находится в одних расстояниях от Балтийского моря. От Белого моря, от хребта Уральских гор, от Каспийского моря, от Черного моря и от оных 1300 верст от каждого»²⁵.

Генерал-губернатор был человеком работоспособным и, в отличие от многих высших сановников той эпохи, не склонным к сибаритству. Он лично контролировал ход дел в подчиненных губерниях. Один из его подчиненных, чиновник особых поручений М.Н. Макаров вспоминал, что ежедневно к шести часам утра к генерал-губернатору являлись с донесениями полицейские чины, в

²¹ РГИА, зesp. 1167, Комитета 6 декабря 1826 г., *Опись дел Архива Государственного совета*, т. XVI, Sankt Petersburg 1912, sygn. 140, Балашов А.Д. *Докладная записка 9 июля 1821 гг.*, к. 109.

²² *Всеподданнейший доклад генерал-адъютант А.Д. Балашове о первоначальном основании управления округа его порученного...*, s. 115.

²³ *Журналы комитета, учрежденного высочайшим рескриптом 6 декабря 1826 г.*, „Сборник Российского исторического общества“ т. 74, Sankt Petersburg 1891, s. 120.

²⁴ А.Д. Балашов, *Обозрение частей гражданского управления...*, s. 117.

²⁵ Архив СПб ИИ РАН, зesp. 16, op. 1, sygn. 242, Балашов А.Д. *Записки по Рязанской губернии*, к. 5, к. 3-3v.

десять часов - все чиновники его канцелярии и просители, в шесть часов вечера для обсуждения важнейших вопросов собирались наиболее приближенные из подчиненных ему чинов. «Утро Балашева начиналось вместе с восходом солнца, это летом, а в осень и в зиму со свечами. Его отдых был после обеда полчаса или, много, час и то, он дремал, сидя в кресле!»²⁶

Докладывая императору, генерал-губернатор не мог не отдать дань казенному оптимизму. «...Государство находится в полном успешном ходу своем к процветанию, так что со всей вероятностью положить должно, что все части улучшаться будут стремительно при едином только отвращении препятствующих тому причин»²⁷. Но, не смотря на почти 20-летний опыт административно-полицейской службы, А.Д. Балашов столкнулся с большими трудностями. «...Встретил я в самом начале по губерниям совершенное расслабление управительной части, ... исполнительная или полицейская часть была совсем без надзора!»²⁸. Генерал-губернатор привык к службе в столицах, где полицейская машина работала быстрее и эффективнее, чем в провинции. В мае 1820 г. он писал императору из Воронежа: «Отческое сердце Ваше, государь содрогнется при раскрытии всех подробностей внутреннего состояния губерний»²⁹.

Служебные записки А.Д. Балашова свидетельствуют о том, что он осознавал недостатки существующего местного управления. Одним из них он считал запутанные отношения между губернатором, губернским правлением, высшими и центральными государственными учреждениями. «О министрах сказано: каждый по своей части имеет право представлять гражданскому губернатору, но на губернское правление ни один из них никакого влияния не имеет, что в оном происходит, им неизвестно. Между тем Правительствующий Сенат, не имея сведений также о предписаниях гг. Министров, беспрестанно подтверждает гражданских губернаторов, что бы они ничего не предпринимали иначе, как через губернское правление. Из сего и выходит два пункта начальных действий, между собой ни сходного, а иногда являющихся независимо от прочих действий губернаторов с третьего пункта, то есть от военного губернатора или генерал-губернатора...»³⁰

²⁶ Отдел рукописей Российской государственной библиотеки (dalej: ОР РГБ), zesp. 231, М.П. Погодина. III, karton 7, sygn. 65, Макаров М.Н. Несколько заметок об А.Д. Балашове, к. 4v. Макаров М.Н. (1785-1847), литератор и журналист. См. именной указ А.Д. Балашову от 24 августа 1821 г. расширяющие его права при подборе кандидатов для замещения должностей в присутственных мест и выборов дворянства (ПСЗ-I, т. XXXVII, № 30.033). Среди состоящих при генерал-губернаторе чиновников для особых поручений наиболее известной фигурой был уволенный в 1821 г. с поста директор Петербургского университета Д.А. Кавелин (1778-1851), отец знаменитого ученого и общественного деятеля К.Д. Кавелина.

²⁷ А.Д. Балашов, *О приспособлении губернского управления в Рязани к общему ходу дел*, [w] *Материалы, собранные для высочайше учрежденной комиссии о преобразовании губернских и уездных учреждений...*, s. 148.

²⁸ А.Д. Балашов, *Обозрение частей гражданского управления...*, s. 118.

²⁹ РГИА, zesp. 1409, Собств. Е.И.В. канцелярии, ор. 1, sygn. 329, Балашов А.Д. *Письмо Александру I. 2 мая 1820 г.*, к. 1v. Полностью это красноречивое письмо приведено: С.В. Мироненко, dz. cyt., s. 200-201.

³⁰ А.Д. Балашов, *Обозрение частей гражданского управления...*, s. 117. О взаимоотношении этих учреждений в более позднюю эпоху см.: М.М. Шумилов, *Губернские канцелярии и губернские правления в России 50-80-х гг. XIX в.*, [w] *Проблемы социально-экономической и политической истории XIX-XX вв.*, Sankt Petersburg 1999.

Критически отзывался А.Д. Балашов о деятельности гражданских губернаторов, которые «...пришли в такое положение, что вступающие в сие звание, одни стараются придерживаться единственно того, что находят в постановлениях, остаются в сжатом положении без действия; другие, пылкостью характера и деятельностью увлеченные. Выходя, для действия своего, из пределов предписанного, а часто и для выслуги одной берут на себя власть свыше им присвоенной»³¹. Также низко генерал-губернатор оценивал и основную массу провинциальных чиновников. «Повсюду в губерниях видим мы великий недостаток в знающих и способных чиновниках и канцелярских служителях». Помимо недостаточной уровня компетентности, еще большим злом он считал взяточничество. «Класс людей служащих, по общему всех внутреннему убеждению, не имеет капиталов, не происходящих доходов от собственности. ... Впрочем, люди сии живут и существуют, следовательно, налог на ком-то лежит и собирается... к расстройству доброй нравственности и в укор самого правительства»³².

Содержание служебных записок генерал-губернатора свидетельствуют о том, что он, как и сам император, выступал сторонником реформирования страны. Россия представлялась генерал-губернатору находящейся на пути от «невежества» к «просвещению». Отсюда вытекала одна из важнейших, по мнению А.Д. Балашова, проблем – обеспечение законности управления. «Закон есть важнейшая основа благосостояния народа или жителей, государство наполняющих». Необходимое условие для его реализации он видел в «уложениях, учреждениях, уставах, наказах, инструкциях внутренних, правилах и обрядах». «Ибо правила, как бы они не были недостаточны к изъяснению закона, всегда будут менее пристрастно составлены, нежели сбивчивое иногда толкование закона»³³.

Этот идеал регламентаций всех сторон жизни, прежде всего деятельности чиновников и учреждений всех уровней, был, несомненно, бюрократическим по своему характеру. Но другого способа обеспечения законности в самодержавном государстве быть не могло. Там, где не было бюрократической регламентации, там действовала только традиция, а часто и просто злоупотребление служебным положением со стороны чиновников. Регламентация должна была, по мнению А.Д. Балашова, сопровождаться «надзором» за всеми учреждениями и чиновниками. «Сие есть правило непреложное, что всякое управление без надзора, всегда будет нечувствительно отходить от правильности и порядка». Правительствующий Сенат не мог «надзирать за тысячу верст». Надзор губернских прокуроров «... слишком слаб и ничтожен». Поэтому «надзор за управлением и за самим губернатором лежит на генерал-губернаторе»³⁴. Только в форме разделения функций между отдельными ведомствами и поисков путей организации эффективного контроля над ними доктрина разделения властей могла воплотиться в практику управления Российской империи. Других путей для воплощения теоретических идеалов «правительственного конституционализма» в тогдашней

³¹ Tenže, *Обозрение частей гражданского управления...*, s. 125.

³² Там же, s. 144-145.

³³ Там же, s. 144.

³⁴ Там же, s. 121.

российской провинции, где господствовал произвол чиновников, ограниченный только обычаем и страхом наказания со стороны начальства, не существовало.

Одним из главных бичей управления и судопроизводства дореформенной эпохи была волокита, избавиться от которой было невозможно. При всем формализме, служебные бумаги давали, хотя бы минимальные, гарантии от произвола чиновников. А.Д. Балашов прилагал большие усилия для того, чтобы поставить под контроль и ускорить поток бумаг в уездных и губернских учреждениях. Генерал-губернатор понимал, что быстрота и четкость, которую он требовал, и которую пытались демонстрировать подчиненные, чаще всего не соответствовала реальности. Но продолжал неуклонно добиваться этого, рассуждая следующим образом. «Отменить контроль, пойдет, опять медля, а полиции ... обязана говорить, мыслить, слушать и действовать в одно и то же время, ее исполнительность должна быть точна непременно. ... С другой стороны, поспешная действенность за течением дел хороша уже тем, что она не дает стать делу, шевелит его, напоминает о нем»³⁵.

Одной из важной задач местной администрации А.Д. Балашов считал «уравнение» земских повинностей. Их выполнение в натуральной форме и оплата в денежном исчислении, а также раскладка между различными селениями и группами податного населения, были источником постоянных конфликтов и злоупотреблений. «Повинности сии были бы неотяготительны собою; но образом взимания их, тьмою мелких злоупотреблений, отягощают неимоверно»³⁶.

В служебных записках генерал-губернатора постоянно, хотя в очень осторожной форме, затрагивалась сложнейшая проблема российской жизни – крестьянский вопрос. По его подсчетам на протяжении 1820-1827 гг. на территории пяти подчиненных ему губерний произошло 117 случаев крестьянских волнений. Прежде всего, он обратил внимание на положение казенных крестьян, которые «находятся без необходимого им покровительства, без распорядку и часть притеснены, то от волостных голов, то от чиновников земской полиции, высших и низших, то от соседних помещиков». Генерал-губернатор ставил вопрос и о необходимости изменений в положении помещичьих крестьян. «... Ежедневными жалобами беспокоят чиновников правительства ... нередко помещики на подвластных им крепостных людей, а еще чаще крестьян и дворовых людей на своих помещиков». Решение крестьянского вопроса А.Д. Балашов видел в регламентации отношений между помещиками и их крестьянами со стороны государства. «Сия материя есть великой многосложности и большой осторожности требующая, то я здесь, много не распространяясь, упомяну только о том, что надлежит по части полицейской показать в постановлении общие пункты соединения обязанностей и прав каждого, и отдельно, их обязанности к их помещикам»³⁷.

³⁵ ОР РГБ, зesp. 231, М.П. Погодина, оп. III, karton 7, sygn. 65, Макаров М.Н. Несколько заметок об А.Д. Балашове, к. 2v.

³⁶ А.Д. Балашов, О приспособлении губернского управления в Рязани к общему ходу дел, dz. cyt., s. 147.

³⁷ РГИА, zesp. 1167, Комитета 6 декабря 1826 г., *Опись дел Архива Государственного совета*, т. XVI, Sankt Petersburg 1912, sygn. 140, *Балашов А.Д. Всеподданнейшее донесение, декабрь 1826 г.*, к. 7; А.Д. Бала-

Деятельность А.Д. Балашова не ограничивалась контролем над административно-полицейскими учреждениями. Вступая в должность генерал-губернатора, он ставил перед собой задачу попечительства о народном образовании, здравоохранении, благотворительности и других сферах общественной жизни. Генерал-губернатор уделял большое внимание учебным заведениям, расположенным на подвластной ему территории. Генерал-губернатор уделял большое внимание учебным заведениям, расположенным на подвластной ему территории. Это касалось, прежде всего, губернских гимназий и дворянских воспитательных учреждений в Тамбове и Туле. Он заботился о подборе кадров педагогов, снабжении книгами и наглядными пособиями, подъеме престижа образования и учебных заведений. Учтившейся в эти годы в Рязанской гимназии известный литератор А.Д. Галахов вспоминал, что на это время пришлись большие изменения в жизни учебного заведения. «Дворянство не боялось уже отдавать своих детей в гимназию и относилось уважительно к образованию, в ней получаемому... Нельзя было не заметить перемены и в учащихся: они приличнее держали себя, лучше соблюдали классный порядок, внимательнее смотрели за своею одеждою, книгами и тетрадами. Неблагопристойные слова, грубые выходки, кулачные бои прекратились»³⁸. По инициативе А.Д. Балашова было открыто чертежное отделение при Рязанской гимназии, предназначенное для подготовки землемеров и техников из числа малоимущих дворян, училища для детей канцелярских служителей в Тамбове и Рязани.

Под попечительством генерал-губернатора развивалась научно-исследовательская деятельность в подчиненных ему губерниях. Она осуществлялась под руководством чиновников по особым поручениям Д.А. Кавелина и М.Н. Макарова, а также состоящих в штате его канцелярии специалистов (член-корреспондента АН И.Х. Гаммеля, горного инженера В. Лудлова, подполковника корпуса инженеров путей сообщения А. де Виано). При поддержке генерал-губернатора были изданы в Москве несколько книг о прошлом и современном состоянии подчиненных ему территорий, началась книгоиздательская деятельность в Туле. Одним из авторов был местный губернатор граф В.Ф. Васильев, племянник покойного министра финансов А.И. Васильев. В этом же губернском центре по инициативе властей в 1820 г. был подготовлен проект издания газеты «Тульские ведомости». В периодических изданиях Петербурга и Москвы регулярно стали появляться корреспонденции о положении пяти, подчиненных А.Д. Балашову

шов, *Обозрение частей гражданского управления...*, s. 134-135, 140. Очевидно, с генерал-губернаторской деятельностью А.Д. Балашова связано появление сенатского указа 18 марта 1825 г., который предоставлял генерал-губернаторам и военным губернаторам право, учреждать в подчиненных им губерниях опеки над имением помещиков за жестокость и расточительство (ПСЗ-I, т. XXXX, № 30.297).

³⁸ А.Д. Галахов, *Записки человека*, Moskwa 1999, s. 57-58. Он же приводил следующий эпизод, характеризующий генерал-губернатора. По его просьбе директор гимназии подал записку о книгах, в которых нуждается учебная библиотека: «сочинения Шиллера, или сочинения Гете, или сочинения Корнелия и Расина». «Балашов понял смысл записки и заменил союз «или» союзом «и», так что библиотека наша зараз получила книг рублей на шестьсот». Галахов А.Д. (1807-1892), историк литературы и мемуарист, учился в 1819-1822 гг. в Рязанской гимназии.

губерний³⁹.

Попечительская деятельность генерал-губернатора повлияла и на формирование исторического самосознания, как всей России, так и жителей управляемого им региона. На территории, подчиненной А.Д. Балашову, находились два исторических памятника общерусского значения, интерес к которым в образованной среде в это время был связан с выходом в свет первых томов «Истории государства Российского» Н.М. Карамзина. Это была Старая Рязань, разоренная в XIII в. ханом Батыем столица Рязанского княжества, и Куликово поле. Общероссийское значение имела находка в 1822 г. «рязанского клада», древнерусских ювелирных украшений из золота, весом более 2,8 кг. Находка, сделанная случайно, была замечена местными властями и, благодаря их действиям, получила большой общественный резонанс, положив начало развитию археологии Древней Руси. В этом же году предпринял поездку по Рязанской губернии с целью осмотра архивов и исторических памятников К.Ф. Калайдович, известный исследователь и археограф. С инициативой сооружения памятника на месте Куликовской битвы выступил помещик Рязанской губернии С.Д. Нечаев, владевший этими землями. Генерал-губернатор поддержал его и организовал подписку в столицах и других городах для сбора средств на сооружения монумента. Он же получил разрешение от императора на открытие при памятнике богадельни для воинов-инвалидов русской армии⁴⁰.

Важной частью деятельности генерал-губернатора было здравоохранение и социальное попечительство. В 1820 г. на подчиненной территории было более 3 тыс. «призреваемых», в 1824 уже более 12 тыс. человек. В 1822 г. в Рязани был открыт по английскому образцу Дом трудолюбия, который должен был стать образцом для других городов. По приказу А.Д. Балашова чиновник особых поручений Д.А. Кавелин подготовил проект открытия в подчиненных губерниях

³⁹ Гаммель И.Х. (1788-1861), известный естествоиспытатель, медик, инженер, экономист, член-корреспондент АН с 1813 г., академик по кафедре технологии с 1829 г. Лудлов В., горный инженер, руководил в 1806 г. экспедицией на Новую Землю. Виано де А., подполковника корпуса инженеров путей сообщения, перешедший на русскую службу испанец. Он, скорее всего, и был автором «проекта А.Д. Балашова» об устройстве дорог (1822 г.), о котором см.: *Историческое обозрение деятельности Комитета министров*, t. 1, Sankt Petersburg 1902, s. 512-513. При поддержке генерал-губернатора были изданы: Т.Я. Воздвиженский, *Историческое обозрение Рязанской епархии*, Moskwa 1820; Т.Я. Воздвиженский, *Историческое обозрение Рязанской губернии*, Moskwa 1822; Д.Т. Воздвиженский, *Могущество, величие и слава России*, Moskwa 1822; *Краткие записки к статистической таблице округа, подчиненного надзору генерал-адъютанта Балашова*, Moskwa 1823. В Туле изданы: В.Ф. Васильев, *Общее понятие о Тульской губернии*, Тула 1820; В.Б. Броневский, *Обозрение Южного берега Тавриды*, Тула 1822; Ф.Г. Покровский, *Дмитрий Иванович Донской*, Тула 1823. (Об авторах и изданиях см.: О.Е. Глаголева, *Тульская книжная старина. Очерки культурной жизни XVIII-первой половины XIX вв.*, Тула 1992, s. 9-18). О проекте издания в Туле газеты см.: О.Е. Глаголева, *Русская провинциальная старина. Очерки культуры и быта Тульской губернии XVIII-первая половина XIX в.*, Тула 1993, s. 103-104. Авторами большинства корреспонденций были М.Н. Макаров и С.Д. Нечаев.

⁴⁰ К.Ф. Калайдович, *Письма к Алексею Федоровичу Малиновскому об археологических исследованиях в Рязанской губернии с рисунком найденных там в 1822 году древностей*, Moskwa 1823; ОР РГБ, зesp. 231, М.П. Погодина, оп. III, karton 7, sygn. 65, Макаров М.Н. *Несколько заметок об А.Д. Балашове*, к. 1v.-2; ПСЗ-1, t. XXXVII, № 30.040, *Указ о водворении изувеченных воинов близ памятника, воздвигаемого вел. кн. Дмитрию Ивановичу Донскому на Куликовом поле.*

попечительского общества о тюрьмах и исправительных домах и общества о «призрении ближнего»⁴¹.

Планы и деятельность генерал-губернатора свидетельствовали о том, что на вверенной территории он пытался проводить тот реформаторский курс, который был характерен для первых лет правления Александра I. Первоочередной задачей было совершенствование административного аппарата, повышение эффективности его деятельности. Предполагаемый «надзор» осуществлялся в форме непосредственного вмешательства генерал-губернатора во все сферы деятельности всех государственных учреждений на территории пяти подчиненных ему губерний. Идея представительства населения если и предполагалась, то, как отдаленное будущее. О проводивших дворянских выборах А.Д. Балашов высказывался отрицательно, заявляя, что «выборы дворянские цели, им предложенной, совсем не выполняют». Такое же невысокое мнение у генерал-губернатора было о провинциальных служителях Фемиды, кадры которых комплектовались выборным путем. «Судьи в обоих сих местах законов не знают и избираются отнюдь не потому, что бы имели к знанию оных способность или к отправление их навык, а дворяне потому, что кого-то да надо же избрать, а купечество для поравнения службы с другими. Ибо все чувствуют и, не таясь, говорят, что сие отвлечение от коммерческих дел расстраивает, и сколько могут от выборов отделиться. Что, впрочем, и простительно, ибо невольные сии судьи часто и сами попадают под суд по делам, которые подписывают, их не понимая»⁴².

Начало новому этапу деятельности А.Д. Балашова положило высочайшее повеление от 2 марта 1823 г. предпринять в Рязанской губернии опыты, «приспособивая к управлению оной к общему ходу дел ныне введенному»⁴³. Предполагалось, прежде всего, создание губернского совета под председательством генерал-губернатора. В его состав должны были войти все высшие губернские чиновники, которым поручался «надзор над правильным и успешным действием всех местилищ, как принадлежащих к составу самой губернии, так равно и тех, кои, завися от особенных ведомств, отправляют в оной постоянные долж-

⁴¹ РГИА, зesp. 1167, Комитета 6 декабря 1826 г., *Опись дел Архива Государственного совета*, т. XVI, sygn. 140, *Бумаги, представленные А.Д. Балашовым после кончины императора Александра I. Статистические таблицы*, к. 57v. Указ об учреждении в Рязани Дома трудолюбия см.: ПСЗ-I. Т. XXXVII. № 28809. *Проекты открытия обществ* см.: ОР РГБ, зesp. 548, Кавелиных, ор. 1, sygn. 12. Об системе приоритетов А.Д. Балашова как администратора дает представление перечень таблиц, которые он приложил к своим отчетам об итогах управления подчиненными губерниями в 1827 г.: «О делах присутственных мест», «о делах уголовных осужденных», «о подсудимых», «об арестантах», «о рекрутах», «денежные недоимки», «об ослушании и буйствах», «о продовольствии», «о состоянии приказов общественного призрения», «о состоянии воспитательных заведений», «о прививке предохранительной оспы» - РГИА, зesp. 1167, Комитета 6 декабря 1826 г., *Опись дел Архива Государственного совета*, т. XVI, sygn. 140, к. 64-89.

⁴² А.Д. Балашов, *О приспособлении губернского управления в Рязани к общему ходу дел...*, s. 147; *tenže*, *Обозрение частей гражданского управления по губерниям...*, s. 128-129.

⁴³ ПСЗ-I. Т. XXXVIII. № 29334, *Рескрипт генерал-губернатору А.Д. Балашову о преобразовании губернского правления в Рязанской губернии от 2 марта 1823 г.*; *О приспособлении губернского управления в Рязани к общему ходу дел*, [w] *Материалы, собранные для высочайше учрежденной комиссии о преобразовании губернских и уездных учреждений...*, s. 146.

ности, или временные поручения»⁴⁴. Должны были также быть созданы уездные советы. Затем предполагалось создание и волостные советы в составе волостного головы и двух заседателей из числа казенных крестьян. Также были подготовлены уставы губернского и уездного Советов и инструкции для новых должностей. Представленные на рассмотрение императору, все «возвращаемы были они для приведения в испытание, без формального их утверждения, приказано было заготавливать таковые же по всем тем, кто надзор иметь был обязан, начиная с самых нижних ступеней оного; как-то: хозяину крестьянского двора, десятскому, сотскому и выше восходя постепенно»⁴⁵.

Губернский совет в Рязани начал действовать 9 декабря 1824 г., уездные советы – с января 1825 г. В начале 1825 г. Балашов просил императора об увольнении от должности генерал-губернатора. Но получил ответ, что высочайшее согласие последует на это только тогда, когда все пять губерний будут подготовлены к преобразованиям. На протяжении года губернные и уездные советы были созданы и в остальных губерниях: 20 мая 1825 г. – в Орле, 22 мая – в Туле, 7 июля – в Воронеже, 10 августа в Тамбове. Должности начальника губернской полиции были введены в июне 1825 г. в Тульской и Орловской, в августе – в Тамбовской и Воронежской губерниях. Поскольку все это делалось по личному указанию императора, то можно предположить, что и накануне своей скорострительной смерти Александр I не отказался от реформаторских планов.

Вступление Николая I на престол положило конец административной деятельности А.Д. Балашова. Первый удар по генерал-губернатору последовал со стороны министра юстиции Д.И. Лобанова-Ростовского, который еще в момент «междоусобия» 7 ноября 1825 г. внес в Комитет Министров записку, в которой А.Д. Балашов был обвинен в нарушении законов.. Комитет 6 декабря 1826 г. пришел к выводу о необходимости не только отказаться от всех сделанных изменений, но и упразднить саму должность генерал-губернатора. Рескрипт от 12 июня 1827 г. восстанавливал в подчиненных А.Д. Балашова губерниях прежнее правление⁴⁶. После этого, как выразился один из мемуаристов, «генерал-губер-

⁴⁴ А.Д. Балашов, *Проект Устава общего гражданского управления, прилагаемый 16 января 1825 г.*, [w] *Материалы, собранные для высочайше учрежденной комиссии о преобразовании губернских и уездных учреждений...*, s. 154.

⁴⁵ А.Д. Балашов, *Отчетные записки по Рязанской губернии. С 1823 по 1827 гг.*, [w] *Материалы, собранные для высочайше учрежденной комиссии о преобразовании губернских и уездных учреждений...*, s. 216. Эти документы опубликованы: *Проект устава общего губернского правления*, [w] *там же*, s. 152-165; *Проект устава общего уездного управления*, [w] *там же*, s. 166-177; *Начальные правила краткой инструкции начальнику губернской полиции*, [w] *там же*, s. 182-187; *Инструкция помощникам начальника губернской полиции*, [w] *там же*, s. 188-193; *Распорядок о назначении впродь сотских и десятских*, [w] *там же*, s. 194; *Наставления сотским в деревнях*, [w] *там же*, s. 195-202; *Наставления десятским в селениях*, [w] *там же*, s. 203-208; *Наставление каждому хозяину в селении*, [w] *там же*, s. 209-212. О содержании этих проектов см.: Ю.В. Тот, *Полицейские учреждения в проектах преобразования местного управления А.Д. Балашова*, [w] *Россия в XIX-XX вв.*, Sankt Petersburg 1998.

⁴⁶ *Журналы комитета учрежденного Высочайшим рескриптом 6 декабря 1826 г.*, „Сборник императорского Русского Исторического общества“ t. 74, Sankt Petersburg 1891, s. 116-121, 139-147. Помимо В.П. Кочубея и М.М. Сперанского в состав комитета входили князь А.Н. Голицин, И.И. Дибич, граф П.А. Толстой, И.В. Васильчиков. Полное собрание законов Российской империи, собрание второе, Sankt Petersburg 1830, т. II, № 1170, *Рескрипт о восстановлении прежнего порядка управления в*

наторство было уничтожено, и в Рязани опять воцарились губернаторы, не замешанные уже более ярким светильником генерал-губернатора»⁴⁷.

Сам А.Д. Балашов до отставки в 1834 г. оставался членом Государственного совета, но при новом императоре не играл заметной роли. В 1837 г. он скончался в Кронштадте, накануне отъезда на лечение за границу⁴⁸.

В эпоху правления Николая I правительственные круги отказались как от идей конституционализма, так и от создания генерал-губернаторских округов на основной территории Российской империи. Но, помимо изменения правительственного курса, на результаты деятельности А.Д. Балашова оказало влияние еще одно обстоятельство. Сановник, обладающий личной доверенностью императора, оказался в российской провинции в положении, человека, чьи действия и даже слова не только не встречали понимания, но и вызывали недовольство большинства населения подчиненных ему территорий.

Уже упомянутый Д.И. Ростиславов отмечал, что «сам по себе Балашов был, кажется, в Рязани честным человеком», хотя его окружение брало с просителей взятки за услуги, но это не вызывало раздражения местных жителей, так как было традиционным явлением⁴⁹. Недовольство городских обывателей вызывали попытки генерал-губернатора изменить привычный образ жизни провинциального общества. Он требовал от домовладельцев и городских обществ расходов и усилий по мощению и уборке улиц, организации уличного освещения, содержанию в порядке школ, лечебных и благотворительных учреждений, пожарных обозов. Все это воспринималось как новые повинности, нарушающие прежние традиции и нормы. Точно также местное крестьянство оценивало усилия генерал-губернатора по улучшению дорог и мостов на подчиненной ему территории.

Д.И. Ростиславов указывал, что «...чиновники высшие и средние едва ли не более горожан его ненавидели. Губернаторы, председатели и советники палат, и прочая чиновная знать принуждены были находиться под постоянным надзором его высокопревосходительства, вечно быть по пословице «в струнку», постоянно ожидать, что вот по жалобе какого-либо мужика или мещанина придется давать неприятные объяснения пред высшею властью на счет замедления

губерниях Воронежской, Орловской, Рязанской, Тамбовской, Тульской от 12 июня 1827 г.; РГИА, зesp. 1286, Департамент полиции исполнительной, ор. 4, sygn. 720, Об увольнении от должности генерал-губернатора А.Д. Балашова, к. 1-74.

⁴⁷ Д.И. Ростиславов, Записки, „Русская старина“ 1894, № 12, s. 57. Ростиславов Д.И. (1807 или 1808-1877), профессор Петербургской духовной академии, известный церковный деятель сер. XIX в., сторонник реформирования положения белого духовенства. Сын сельского священника, учился в Рязанской духовной семинарии в 1820-е гг.

⁴⁸ См.: Г.И. Студенкин, *Время кончины А.Д. Балашова*, „Русская старина“ 1892, № 11.

⁴⁹ Д.И. Ростиславов, *Записки...*, s. 57. Любопытный пример злоупотреблений приводит в донесении к А.Д. Балашову посланный обследовать Тульскую губернию генерал И.Н. Скобелев: «...реvizовавший сию губернии прежде меня статский советник Федотов к стыду рода человеческого, где недоставало денег, брал даже и дворовой птицей (разумеется, хорошо упитанной), каковой привезено было в Рязань на 12 подводах, и что городничий ... по системе приносил ко мне 1300 рублей денег...» (ОР РНБ, зesp. Н.К. Шильдера, karton 17, sygn. 6, Скобелев И.Н. *Донесение о ревизии Тульской губернии (1824 г.)*, к. 20).

или неправильного решения какого-то дела». Для основной массы провинциального чиновничества представляло угрозу разрушение традиционной системы продвижения по службе в провинциальных учреждениях. «...Не будь в Рязани генерал-губернатора, каждый из менее важных чиновников мог лелеять себя надеждою получить более высокую должность или в губернской администрации, или где-либо в уездном городе сделаться хоть секретарем уездного суда. А тут ... канцелярия его была неистощимым рассадником, из которого добывали преимущественно чиновников для занятия более или менее важных должностей»⁵⁰.

Провинциальное чиновничество, в силу служебного положения, не имело возможности открыто протестовать против действий генерал-губернатора, ограничиваясь скрытым сопротивлением его начинаниям. Единственной группой населения, которая могла себе позволить открытую оппозицию, было поместное дворянство. К середине 1820-х гг. деятельность тайных обществ находила определенный отклик в провинции, в частности, и на территории вверенных А.Д. Балашову губерний. Среди поместного дворянства подчиненных ему губерний встречались те, кто дружескими или родственными узами были связаны с тайными обществами, или непосредственно был причастен к ранним организациям декабристов. Встречаются даже свидетельства о существовании отделения Союза Благоденствия в Туле, организованного директором местной гимназии С.Д. Нечаевым, помещиком Рязанской губернии. Этот узкий слой просвещенного провинциального дворянства к середине 1820-х гг. был ближе к идеям раннего декабризма 1810-х гг., чем к радикальным настроениям столичной офицерской молодежи кануна декабрьского восстания. Составной частью этих недостаточно определенных оппозиционных представлений было противопоставление прав российского дворянства самоуправству чиновников⁵¹.

⁵⁰ Там же, s. 61.

⁵¹ О существовании группы Союза Благоденствия в Туле, организованной директором гимназии С.Д. Нечаевым, сделал показания один из ее учителей Д.И. Альбицкий (См.: С.Л. Мухина, *Безвестный декабрист (П.Д. Черевин, С.Д. Нечаев)*, «Исторические записки» т. 96, Moskwa 1975). О С.Д. Нечаеве см.: В.А. Шкерин, *От тайного общества до Святейшего Синода. Декабрист С.Д. Нечаев*, Jekaterynburg 2005. В самой Рязани был арестован в январе 1825 г. адъютанта начальника, расквартированной здесь 4 пехотной дивизии поручик князь К.П. Оболенский, член Московской управы Северного общества. Обширные родственные связи среди декабристов имел воронежский губернатор Н.Н. Кривцов В январе 1826 г. в его доме был арестован приехавший в отпуск его брат подпоручик С.И. Кривцов, член петербургской ячейки Южного общества. Тогда же в Орле арестовали их дальнего родственника поручика А.А. Плещеева, член петербургской ячейки Южного общества. Братями жены С.И. Кривцова были члены Южного общества подпоручик А.Ф. Вадковский и прапорщик Ф.Ф. Вадковский. Среди поместного дворянства пяти губерний также встречались люди, связанные с тайными обществами. Например, в Раненбургском уезде Рязанской губернии проживал отставной капитан лейб-гвардии Измайловского полка член П.Н. Семенов, вступивший во время службы в Союз Благоденствия. Члены тайного общества обращали внимание на деятельность А.Д. Балашова в качестве генерал-губернатора. Арестованный в Рязани поручик К.П. Оболенский показывал: «Многие из членов предлагали мне в Рязани иметь управление генерала Балашова и делать краткие письменные замечания» (*Восстание декабристов*, т. 18, Moskwa 1984, s. 246). Члены Северного общества В.И. Штейнгель и Г.С. Батеньков упоминали о деятельности Балашова на следствии, отзываясь о ней отрицательно. (В.И. Семеvский, *Политические и общественные идеи декабристов*, Sankt Petersburg 1909, s. 87-88).

Эта среда образованного провинциального дворянства и породила открытую фронду летом 1824 г., когда губернаторы по приказу А.Д. Балашова разослали по уездам инструкции о назначении десятских из числа помещичьих крестьян. Инициатором протеста против них стал крупный помещик Раненбургского уезда Рязанской губернии князь С.С. Бярятинский. Он отказался выполнять предписание, и в письменном виде не только заявил об этом местному земскому суду и уездному предводителю дворянства, но и потребовал от них прекратить его исполнение. Князь доказывал, что оно наносит дворянству материальный ущерб, отрывая от них крестьянские руки, и, что самое главное, противоречит Жалованной грамоте дворянству. «Предписание сие как я, равно и каждый дворянин, имеет законное право не допустить к действию, ибо оное проистекает не от воли монаршей. Существующими в России законами сохранение порядка, тишины, благоустройства каждого помещичьего имения возложено на ответственность самих владельцев, без пособия десятских, избранных из среды их подвластных. Не оскорбительно ли дворянскому сословию пребывать под надзором рабов своих? Не потрясается ли спокойствие, достоинство оного толпою десятских, отложившихся от повиновения своих владельцев?»⁵²

Для увещевания князя С.С. Борятинского генерал-губернатор отправил чиновника особых поручений статского советника А.Ф. Федотова. В имении князя в селе Никольском был устроен торжественный обед для него. Пасынок хозяина В.Н. Бензенгр писал в воспоминаниях: «живо помню эту сцену, когда к концу парадного и длинного обеда, за которым были почти все дворяне уезда, с предводителем и сиденьким старичком, с Анной с бриллиантами на шее, Федотовым, сидевшими по ту и другую сторону князя, после долгого и горячего спора о незаконности введения десятских, разгоряченный князь закричал: «... шестерик в коляску и отвезти Г-на Федотова в Рязск!», а сам ушел в гостиную, захлопнув за собой дверь. Не знаю, что и как последовало за тем, но положительно знаю, что на этом оборвался проект учреждения десятских в помещичьих имениях, о чем я не раз слышал и потом еще при жизни князя, ...так и после его кончины»⁵³.

Даже ближайшее окружение генерал-губернатора не разделяла полностью его представлений. Свидетельством этого является отношение к деятельности А.Д. Балашова генерал-майора И.Н. Скобелева. Генерал-губернатор, знавший его по прежней службе, предлагал ему сначала должность гражданского губернатора в Рязани, затем состоять при нем для особых поручений, на что и получил согласие в 1824 г. В мае 1826 г. И.Н. Скобелев направляет начальнику

⁵² С.С. Борятинский, *Объяснение заседателю Раненбургского земского суда. 26 июня 1824 г.*, [w] *Труды Рязанской ученой архивной комиссии*, Riazan' 1888, t. III, № 1, s. 5. Князь Борятинский (Борятинский) С.С. (около 1790-1830), отставной штабс-ротмистр, до отставки с военной службы в 1817 г. был близок к декабристским кругам, в 1812 г. служил в кавалерийском полку графа М.А. Дмитриева-Мамонова, дальний родственник декабриста кн. А.П. Борятинского, двоюродный брат мемуариста С.П. Жихарева. Воспоминания последнего «Записки современника» представляют собой письма, адресованные князю С.С. Борятинскому.

⁵³ [Бензенгр В.Н.], *Князь С.С. Борятинский. Биографический очерк. Из воспоминаний*, [w] *Труды Рязанской ученой архивной комиссии*, Riazan' 1888, t. III, s. 3.

главного штаба И.И. Дибичу донос на А.Д. Балашева. В нем генерал-адъютант Александра I обвинялся в покушении на основы государственного порядка Российской империи. «...Беседуя однажды с ним о новых законах, осмелился в противоречии ...сказать свои сомнения, что лучший способ придерживаться полному смыслу бессмертного учреждения о губерниях Государыни Екатерины. Конечно так, ..., отвечал он, но народное просвещение настоящего времени требует мер иных, теперь уже идет (да чего и желать надобно), чтобы мы шаг за шагом сближались, ... с коренными отечественными законами, каковые приняты в одной только благословенной Англии». Предусмотрительный генерал при разговорах с начальником стремился иметь свидетеля, при котором «не примеченным образом возбудил я жар патриотизма, и его высокопревосходительство, раззясь похвалами Английским законам, коснулся всех тех ограничений, или что справедливее, той узды в коей народ буйный держит своего монарха!» Особенно И.Н. Скобелеву запомнился рассказанный А.Д. Балашовым эпизод о похоронной процессии британской королевы, «обращенную гласом народа, вопреки распоряжению короля и правительства с окольного пути на прямую дорогу мимо самого дворца лежащую». Генерал, основываясь на этом, делал вывод, что «...Александр Дмитриевич являл себя врагом деспотическому ... правлению, следовательно, лицу монарха»⁵⁴.

Отношение к деятельности генерал-губернатора в консервативных кругах столицы отражает донос, поданный в 1826 г. на ряд государственных деятелей, страх к которым, по словам доносчика, должны испытывать все «кои дорожат счастьем царя и непоколебимости трона его». В числе Н.С. Мордвинова, А.А. Закревского, П.Д. Киселева, князя А.Н. Голицина, А.П. Ермолова был назван и А.Д. Балашов. По мнению автора доноса, тот «подозревается, хотя в медлительном, но без ошибки верном подкопе к государственному Блага, чрез учреждение новых образований, отягощающих и озлобляющих народ, раздробляющих единую власть и под личиною советов, образующих конституционное правило, а не менее усматривается зло сие через частые и восторгом наполненные похвалы к достойным, по его мнению, уважения английским законам»⁵⁵.

⁵⁴ ОР РНБ, зesp. Н.К. Шильдера, karton 17, sygn. 6, *Скобелев И.Н. Письмо И.И. Дибичу, 14 мая 1826 г.*, к. 24-25. Речь шла о погребении супруги английского короля Георга IV Каролины (Шарлоты), урожденной принцессы Браншвейгской, в августе 1822 г. Находящиеся в оппозиции виги воспользовались им для организации политической демонстрации против кабинета тори и поддерживающего его короля. О сложных семейных отношениях в британской королевской семье, переплетающихся с политической борьбой вигов и тори, см.: В.А. Матвеев, *Страсть власти и власть страсти. Историческое повествование о нравах королевского двора Англии. XVI-XX вв.*, Moskwa 1997, s. 251-296. Скобелев И.Н. (1778-1849), дед известного русского полководца пореформенной эпохи М.Д. Скобелева. Судя по хорошему знанию деталей к ближайшему окружению генерал-губернатора относился и неизвестный автор записки «На учреждение должности начальника губернской полиции», критиковавший преобразование А.Д. Балашова по полицейской части (*Записка на учреждение должности начальника губернской полиции, [w] Материалы, собранные для высочайше учрежденной комиссии о преобразовании губернских и уездных учреждений...*, s. 224).

⁵⁵ Гр. Н.С. Мордвинов, А.А. Закревский, П.Д. Киселев, кн. А.Г. Голицын, А.Д. Балашов и А.И. Ермолов в доносе на них в 1826 г., „Русская старина“ 1881, № 1, s. 190.

Личность А.Д. Балашова, как и большинства администраторов, управляющих российскими регионами, оказалась быстро забыта. Его деятельность как генерал-губернатора Воронежской, Орловской, Рязанской, Тамбовской и Тульской губернией свидетельствовала о том, что время радикальных реформ в России 1820-х гг. еще не пришло. Попытки изменить что-либо встречали непонимание и сопротивление как в подчиненной ему провинции, так и в столице. Примером этого может быть и неудачная губернаторская деятельность в эти годы в рассматриваемом регионе Н.И. Кривцова. Просвещенный человек, офицер-участник Отечественной войны 1812 г., затем дипломат, друг А.С. Пушкина и брат декабриста С.И. Кривцова, в возрасте 33 лет был назначен в 1823 г. тульским губернатором. Через десять месяцев его пришлось перевести на такую должность в Воронеж. Пробыв там чуть больше двух лет, в сентябре 1826 г. он становится губернатором Нижнего Новгорода. Все эти перемещения самого молодого в тогдашней России губернатора были вызваны его постоянными конфликтами с подчиненными чиновниками. Для них просвещенный начальник, стремившийся преобразовать вверенный ему регион, казался тираном и деспотом, нарушающим сложившиеся нормы жизни. В итоге весной 1827 г. камергер, пользовавшийся личным расположением императора Александра I, должен был признать невозможность дальнейшего пребывания на губернаторском посту и окончательно уходит в отставку⁵⁶.

Это, как и другие реалии общественной жизни первой четверти XIX в. позволяет сделать вывод, что осторожность Александра I в реформаторских действиях, была скорее сильной, чем слабой стороной императора как государственного деятеля. Он пытался соотнести свои политические идеалы с окружающей реальностью, понимая, что даже его огромная власть самодержавного правителя не может быстро изменить облик подвластной страны. Потребовалось еще три десятилетия развития всех сторон российской жизни, чтобы сложились предпосылки для проведения реформ, изменивших облик страны в 1860-е гг. Деятельность А.Д. Балашова в 1819-1827 гг. в качестве генерал-губернатора пяти центральных губерний не сыграла ту роль, о которой мечтал назначивший его император. В то же время это был один из первых шагов по претворению реформаторских планов, рожденных в столице, в повседневной жизни огромной страны. Сопротивление, порожденное нежеланием провинции следовать за этими шагами, само по себе становилось важным фактором возникновения предпосылок для будущих преобразований, пробуждая общественное движение на местах, без которого реформы середины XIX в. были бы невозможны.

Деятельность А.Д. Балашова принесла управляемым губерниям и вполне конкретные результаты. Особенно они были заметны в деле развития народного образования, городского благоустройства, дорожного строительства. Уже упоминавшийся мемуарист Д.И. Ростиславлев писал в пореформенную эпоху: «Ныне,

⁵⁶ О Н.И. Кривцове (1791-1843) и его неудачной губернаторской деятельности см.: [Я.С. Сабуров], *Николай Иванович Кривцов, „Русская старина“ 1888, № 12*; М.И. Гершензон, *Декабрист Кривцов и его братья*, Москва 1914; *Воронежские губернаторы и вице-губернаторы. 1710-1917*, Воронеж 2000.

когда деревья, посаженные по большой дороге, разрослись в пятидесятилетние деревья и во многих местах составляют почти настоящие тенистые аллеи, ныне многие восхищаются ими и прозорливостью Балашова»⁵⁷.

Несомненное влияние оказала его генерал-губернаторская деятельность на программу государственного попечительства над государственными крестьянами, воплотившуюся в реформе П.Д. Киселева. Сам подход к подготовке преобразований в форме укрупнения исторически сложившихся регионов страны, который попытался использовать после Отечественной войны 1812 г. император Александр I, хотя и не был реализован, но постоянно вновь возникал в правительственных кругах. Они дважды обращались к идее создания генерал-губернаторств по всей стране в эпоху Александра II. Появлялись такие проекты с прямым обращением к опыту «Государственной уставной грамоте Российской империи» 1818-1820 гг. и в период третьей ионьской монархии⁵⁸.

⁵⁷ Д.И. Ростиславов, *Записки...*, s. 65.

⁵⁸ О непосредственном влиянии «Государственной грамоты Российской империи» 1818-1820 гг. на разрабатываемые П.А. Столыпиным планы реформирования административно-территориального устройства России см.: С.Е. Крыжановский, *Заметки русского консерватора*, „Вопросы истории” 1997, № 4, s. 123. Генерал А.А. Мосолов, начальник канцелярии Министерства императорского двора в 1900-1916 гг., вспоминал, что он в период первой мировой войны «[...] носился с мыслью, что излишняя централизация России ныне стала вредна, вызывая центробежное движение на окраинах. Если государь признает это положение, то для введения новой системы управления посредством более или менее автономных областей, управляемых наместниками и областными думами было бы уместно ввести эту реформу при победоносном окончании войны... Этот переворот, демократизирующий местное управление, давал бы государю самодержавную власть в верховной администрации» (А.А. Мосолов, *При дворе последнего Российского императора*, Moskwa 1993, s. 233).

Streszczenie

Piotr Władimirowicz Akulszyn

General-gubernator A. D. Bałaszow – reformatorskie plany Aleksandra I a centralne gubernie Rosji

W 1819 roku z ukazu Aleksandra I powołano general-gubernatorstwo z centrum w Riazaniu, na czele z byłym ministrem policji general-adiutantem Aleksandrem Dmitrijewiczem Bałaszowem (1770-1837). Nowa jednostka administracyjna była kuriozum na tym terenie była bowiem położona na brzegach Oki i Donu a składała się z pięciu centralno-czarnoziemnych guberni. Jej powstanie było ściśle związane z programem „konstytucjonalizmu państwowego”. Mianowicie przed 1820 r. w Warszawie w kancelarii carskiego komisarza przy Radzie Administracyjnej Królestwa Polskiego N. N. Nowosilcowa, byłego członka Komitetu Niejawnego, został przygotowany projekt „Państwowej ustawy zasadniczej Imperium Rosyjskiego”. Jego cechą charakterystyczną był podział całego państwa na namiestnictwa, obejmujące po kilka guberni, z organami przedstawicielskimi – sejmami. W wypadku realizacji tego projektu ustrój konstytucyjny Finlandii (1809 r.) i Królestwa Polskiego (1814 r.) stanowiłyby nie anomalię w organizmie samowładnego państwa, ale krok do urzeczywistnienia reformatorskich planów Aleksandra I. Takim pierwszym znaczącym krokiem na drodze przygotowań przyszłych przekształceń guberni wielkorosyjskich było właśnie utworzenie opisywanego okręgu general-gubernatorskiego.

Summary

Piotr Vladimirovich Akulshin

A Governor-General A. D. Bałaszow – reformatory plans of Alexander I and the central Governorates in Russia

In 1819, by the Alexander I's ukase, the General Governorate with a headquarters in Ryazan was created, with a former Minister of Police, Adjutant General Alexander Dmitriyevich Balashov (1770-1837) at its head. The new administration unit was, in fact, an oddity in that area since it was situated on the banks of Oka and Don rivers and it constituted the five Governorates of black earth (*chernozem*). Its creation was tightly connected with the "national constitutionalism," program since a project of "Fundamental law of the Russian Empire" was drawn up in Warsaw, in the office of N. N. Novosiltsev, the tsar's commissar at the Council of State of the Kingdom of Poland, former member of Негласный Комитет (Secret Committee) before 1821. It included the division of the whole state into viceroyalties, covering a few Governorates each with a seym as a representative organs. If the project were realized, the constitutional systems of Finland (1809) and the Kingdom of Poland (1814) would not have constituted an anomaly in an autocratic state, but a step towards the implementation of Alexander I's reformatory plans. In fact, the creation of the previously described General Governorate district constituted the first significant step in the preparations of the future transformations of Russian guberniyas.

Dzieje biurokracji tom IV

Арина Олеговна Мещерякова
(Воронежский Государственный Университет)

Институт генерал-губернаторства в военных условиях: деятельность Московского главнокомандующего Ф.В. Ростопчина в 1812 г.

Проблема генерал-губернаторской власти в Российской империи неоднократно освещалась как в отечественной, так и в зарубежной историографии¹. Однако, несмотря на обилие литературы по этой теме, институт генерал-губернаторства до сих пор остается одним из наименее изученных административных институтов дореволюционной России². Основная причина этого очевидного пробела связана со спецификой объекта исследования. Генерал-губернаторская власть в России почти всегда носила исключительный характер – не имела четко очерченной компетенции и слишком зависела от времени и места ее реализации, а также от личности самого генерал-губернатора. В связи с этим достаточно сложно создать цельную картину функционирования института генерал-губернаторства даже в какой-то определенный период. В этой ситуации особое значение имеет разработка тех сюжетов и проблем, анализ которых позволяет выявить общие закономерности функционирования института генерал-губернаторства на всем протяжении его существования. Несомненный интерес для исследования вызывает специфика генерал-губернаторской власти в чрезвычайных условиях.

¹ Подробный обзор отечественной научной литературы по данной теме представлен в исследованиях Г.А. Рассолова и В.Г. Арутюняна (см.: Г.А. Рассолов, *Институт генерал-губернаторства в Российской империи (1775 г. - конец XIX в.)*, диссертация [...] кандидата исторических наук, Москва 2005; В.Г. Арутюнян, *Генерал-губернаторства при Александре I*, диссертация [...] кандидата исторических наук, Москва 2008). Современной зарубежной историографии вопроса посвящена обстоятельная статья Ю.П. Злобина (см.: Ю.П. Злобин, *Институт генерал-губернаторской власти Российской империи в современной зарубежной историографии*, „Вестник Оренбургского государственного университета“ 2009, № 10, с. 4-11).

² Patrz: В.Г. Арутюнян, *Генерал-губернаторства при Александре I...*, с. 3.

История управления Московской губернией во время Отечественной войны 1812 г. представляет собой богатый и яркий материал для исследования этой проблемы. Помимо анализа механизмов управления и административной практики московского генерал-губернатора в 1812 г., в работе предстоит ответить на несколько вопросов, имеющих принципиальное значение для характеристики института генерал-губернаторства. Во-первых, необходимо определить, насколько действия Ф.В. Ростопчина летом 1812 г. соответствовали законодательству, определяющему полномочия генерал-губернатора в царствование Александра I. Во-вторых, следует установить, насколько эффективной оказалась власть московского генерал-губернатора в условиях войны с Наполеоном.

Указом Сенату от 24 мая 1812 г. действительный тайный советник и обер-камергер императорского двора граф Федор Васильевич Ростопчин (1765–1826) был переименован в генералы от инфантерии и назначен генерал-губернатором в Москву, а 29 мая он был объявлен московским главнокомандующим. Ростопчин сменил на этом посту престарелого фельдмаршала И.В. Гудовича, ушедшего в отставку по состоянию здоровья³. Благодаря своей разносторонней общественно-политической деятельности в эпоху Тильзита, Ростопчин снискал репутацию патриота и консерватора, а публикация в 1807 г. националистического памфлета «Мысли вслух на Красном крыльце...»⁴, способствовала его необычайной популярности в широких кругах русского общества.

Известие о назначении Ростопчина генерал-губернатором Москвы было встречено обществом весьма благосклонно, что подтверждают свидетельства современников. Так, чиновник Петербургского почтамта И.П. Оденталь писал из столицы о том, что жители Москвы должны принести «благодарение Богу, что Государь дал им в графе Федоре Васильевиче столь редкого начальника»⁵. Одна московская великосветская дама (М.А. Волкова), для которой Ростопчин, по ее собственным словам, никогда «не был героем», вскоре должна была признать, что «у него в тысячу раз более ума и деятельности», чем у бывшего генерал-губернатора фельдмаршала И.В. Гудовича⁶. По мнению же Ф.Ф. Вигеля, Александр I «был вдохновлен свыше, когда в преемники гр. Гудовичу выбрал гр. Ростопчина»⁷. С ним соглашался и редактор «Русского вестника»:

[...] Глас Божий слышен был и в голосе народном, когда в 1812 г. граф Ростопчин был назначен главнокомандующим в Москву. С мыслью нового начальника породнилась мысль целой Москвы, а на Москву смотрела вся Россия⁸.

³ Patrz: [Объявление московского генерал-губернатора Ф.В. Ростопчина жителям Москвы], „Московские ведомости“ 1812, № 47, 12 июня, s. 1281.

⁴ Patrz: Ф.В. Ростопчин, *Мысли вслух на Красном крыльце*. С приложением письма Силы Андреевича Богатырева к одному приятелю в Москве, Moskwa 1807.

⁵ Письма И.П. Оденталю к А.Я. Булгакову, „Русская старина“ 1912, t. 150, № 6, s. 608.

⁶ Письма М.А. Волковой к В.И. Ланской, „Русский архив“ 1872, kol. 2377.

⁷ Ф.Ф. Вигель, *Записки*, Moskwa 2000, s. 198.

⁸ Сут. za: А.Н. Попов, *Москва в 1812 году*, „Русский архив“ 1875, № 7, s. 275.

Кампания по созданию привлекательного образа начальника Москвы началась еще до официального вступления Ростопчина в должность. Незадолго до своего повышения он просил Александра I о нескольких «незначительных» услугах, которые, тем не менее, принесли заметный результат. Дело в том, что Ростопчин просил при назначении в Москву определить ему жалование «очень большое», чтобы на первой же почте отправить министру полиции письмо с отказом от него «на все время войны». Этим поступком Ростопчин желал подать полезный в тех условиях пример бескорыстного служения царю и Отечеству. Тогда же Ростопчин испросил для себя звание главнокомандующего и эполеты с шифром Его Императорского Величества, как он объяснял: «для вящего уважения»⁹. Вероятно, он стремился усилить свой авторитет не только в глазах подчиненных и всего московского населения, но и в «верхах».

Впоследствии историк русской литературы Н.Н. Булич писал о генерал-губернаторстве Ростопчина следующее:

Страстный по своей впечатлительной натуре и деспот в душе, Ростопчин сжал первопрестольную столицу в своих крепких руках и распорядился в ней самовластно; это был диктатор, которому обстоятельства придавали силу¹⁰

Следует заметить, что автор этих строк необычайно точно отразил характер власти московского военного губернатора. В свое время известный правовед, специалист в области русского государственного права А.Д. Градовский сравнил разницу между «чрезвычайными должностями, в действиях своих опирающимися не столько на общий закон, сколько на *личное усмотрение* [курсив мой. – А.М], и системой нормальных установлений», с разницей между личной политикой, где господствует субъективная воля и закономерным управлением страной, основанном на исполнении воли высшего правительства¹¹. В генерал-губернаторстве Ростопчина господство «субъективной воли» проявилось особенно ярко.

Вступив накануне войны в новую должность и получив тем самым диктаторские полномочия, Ростопчин приобрел уникальную возможность на практике реализовать идею государственной власти в ее национально-консервативном варианте, то есть в соответствии с собственными политическими пристрастиями и вкусами, сформировавшимися в основном в царствование Павла I. Важно отметить, что Ростопчин в своих сочинениях никогда не предпринимал сколько-нибудь развернутого теоретического обоснования идеи государственной власти. Его представления об этом отчасти можно реконструировать, опираясь на факты его личного опыта, зафиксированные в воспоминаниях¹² и письмах соответству-

⁹ *Просьбы графа Ростопчина*, [w] Н.Ф. Дубровин, *Отечественная война в письмах современников (1812–1815 гг.)*, Sankt Petersburg 1882, s. 4.

¹⁰ Н.Н. Булич, *Очерки по истории русской литературы и просвещения с начала XIX века*, Sankt Petersburg 1912, t. 1–2, s. 385.

¹¹ А.Д. Градовский, *Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств в России*, [w] tenże, *Собрание сочинений*, t. I, Sankt Petersburg 1899, s. 310.

¹² Patrz.: Ф.В. Ростопчин, *Записки о 1812 годе*, [w] tenże, *Ох, французы!*, Moskwa 1992.

ющего периода¹³, а также в мемуарах и эпистолярном наследии современников. Но в экстраординарной обстановке войны при необходимости быстро принимать решения меры московского генерал-губернатора порой были не столько выражением продуманной программы действий, сколько использованием приемов и механизмов императора Павла I, благодарным почитателем которого он оставался до конца жизни. Думается, что именно опыт пребывания Ростопчина в ближайшем окружении Павла I наложил отпечаток на его деятельность во главе Москвы во время войны 1812 г.

Император Павел в свое правление стремился реализовать идею сильной, авторитетной и максимально сосредоточенной в руках монарха государственной власти. С этой идеей была тесно связана абсолютизация принципа порядка и дисциплины, выражением которого явилось установление военно-полицейского режима в империи. Немедленность и публичность наказания, ставшие при Павле нормой, выступали действенным механизмом поддержания введенного в государстве порядка. Павел придавал значение демонстрации не только сильной, но и справедливой власти, одним из символов которой был знаменитый желтый ящик у ворот Зимнего дворца, служивший тому, чтобы «глас слабого, угнетенного был услышан»¹⁴ и каждый, невзирая на чин и положение, мог обратиться лично к императору со своей просьбой. Стремление уравнивать перед лицом власти все сословия и выступить в роли строгого, но справедливого отца своих подданных подчеркивало патерналистский стиль правления Павла I. Эта черта павловского царствования благодаря своему антидворянскому подтексту оценивалась некоторыми современниками в качестве реальной угрозы самодержавию. Подчеркивая эту тенденцию в политике императора, Я.И. де-Санглен писал впоследствии в своих записках о том, что Павел, «отправляя в первом гневе в одной и той же кибитке генерала, купца, унтер-офицера и фельдъегеря научил нас и народ *слишком рано* <курсив мой. – А.М.>, что различие сословий ничтожно. Это был чистый подкуп, ибо без этого различия самодержавие удержаться не может»¹⁵. Показательно, что с подобных же позиций критиковали впоследствии и Ростопчина за его, влечение к «черни» и демократическую риторику афиш, якобы таящую в себе опасность для существующего строя¹⁶.

Вступление Ростопчина в должность московского генерал-губернатора должно было произвести исключительно сильное и благоприятное впечатление на жителей Москвы: в этот день он «приказал отслужить молебны перед всеми иконами, которые считаются чудотворными и пользуются большим уважением у народа»¹⁷. В письме к Александру I Ростопчин упоминал о двукратном (по-

¹³ Patrz: Переписка императора Александра Павловича с гр. Ф.В. Ростопчиным 1812–1814 гг., „Русская старина“ 1893, № 1, s. 173–209; Письма графа Ф.В. Ростопчина к императору Александру Павловичу, „Русский архив“ 1892,, ks. II, s. 419–565.

¹⁴ Е.С. Шумигорский, Император Павел I. Жизнь и царствование, Sankt Petersburg 1907, s. 168.

¹⁵ Записки Якова Ивановича де-Санглена, „Русская старина“ 1882, № 12, s. 496–497.

¹⁶ П.А. Вяземский, Характеристические заметки и воспоминания о гр. Ростопчине, „Русский архив“ 1877, № 5, s. 72.

¹⁷ Ф.В. Ростопчин, Записки о 1812 годе, dz. cyt., s. 253.

видимому, демонстративном) посещении часовни Иверской Божьей Матери¹⁸. Примечательно, что Павел I во время коронационного въезда в Москву также посетил часовню Иверской Божьей Матери. Как заметил по этому поводу Р.С. Уортман, это предприятие стало «важным новшеством» и явилось «первой демонстрацией набожности в императорском въезде»¹⁹.

Первоочередные мероприятия Ростопчина в новой должности имели целью демонстрацию сильной, решительной и, одновременно, справедливой власти. «Два утра были для меня достаточны, чтобы пустить пыль в глаза и убедить большинство московских обывателей в том, что я неутомим и что меня видят повсюду, – вспоминал Ростопчин. – Мне удалось внушить такое мнение о моей деятельности тем, что я в одно и тоже утро появлялся в самых отдаленных кварталах и оставлял там следы моей справедливости и моей строгости»²⁰. Жители Москвы оценили эти качества нового генерал-губернатора. К примеру, М.А. Волкова сообщила в письме к В.И. Ланской о том, что новым генерал-губернатором «до сих пор очень довольны» в Москве, поскольку «он очень деятелен» и «справедлив»²¹.

В свое время Павел I также удивил подданных проявлением незаурядной активности. А.Т. Болотов писал:

Не успел государь нескольких дней поцарствовать, –, – как вся страна поражена была удивлением, и из ней писано было всюду и всюду, что новый наш монарх толико был трудолюбив и бдителен над соблюдением и установлением во всем порядка, что все не могли тому довольно надивиться, а особливо тому, что он всякий день, когда не по два, так по одному разу, несмотря на всю суровость погоды, разезжал по городу и по всем местам, и не в пышности и великолепии государственном, а просто когда верхом и, не смотря на всю стужу, в одном сюртуке, а когда в небольших санях. Зрелище сие было поистине необыкновенное и потому наиболее для всех поразительное, но вкупе и такое, которое производило великие последствия²²

Об этих выездах Павла I будущий декабрист В.И. Штейнгель писал, что «посещения были часты и внезапны. Заботливость гласная, разительная»²³. Этот метод правления был призван воплотить в жизнь принцип справедливости и порядка. По мнению А.Н. Пыпина, у Павла было «несколько фантастическое представление о достоинстве его власти: он понимал ее как нечто в роде власти Гарун-аль-Рашида, хотел все знать, все видеть, водворять добродетель и пресле-

¹⁸ Переписка императора Александра Павловича с графом Ф.В. Ростопчиным. 1812–1814 гг., dz. cyt., s. 178.

¹⁹ Р.С. Уортман, *Сценарии власти. Мифы и церемонии русской монархии*, Moskwa 2002, t. 1: *От Петра Великого до смерти Николая I*, s. 235.

²⁰ Ф.В. Ростопчин, *Записки о 1812 годе*, dz. cyt., s. 253.

²¹ Письма М.А. Волковой к В.И. Ланской, dz. cyt., kol. 2381.

²² Любопытные и достопамятные деяния и анекдоты государя императора Павла Петровича. (Из Записок А.Т. Болотова.), „Русский архив“ 1864, wyd. 2-е, kol. 674–675.

²³ Записки барона В.И. Штейнгеля, [w] *Общественные движения в России в первую половину XIX века*, t. I, Sankt Petersburg 1905, s. 372.

довать порок [...]»²⁴ Подобные предприятия Павла I (наряду со строгим и публичным наказанием за злоупотребление или нарушение установленного порядка) выступали одним из излюбленных им механизмов управления государством. Этот же прием использовал и Ростопчин, став генерал-губернатором Москвы. Описывая свой первый день в новой должности, Ростопчин упоминал, в частности, о следующих проявлениях своей «строгости» и «справедливости»:

Я приказал посадить под арест офицера, приставленного к раздаче пищи в военном госпитале, за то, что не нашел его в кухне в час завтрака. Я восстановил права одного крестьянина, которому вместо 30 ф. соли отпустили только 25; я отправил в тюрьму чиновника, заведовавшего постройкой моста на судах; я входил повсюду, говорил со всяким; я узнал много такого, чем потом пользовался²⁵.

В письме к Александру I он сообщал также о наказании пятьюдесятью палочными ударами одного унтер-офицера, «который был приставлен при продаже соли и заставил ждать нескольких крестьян». Важно заметить, что наказание было приведено в исполнение немедленно в присутствии генерал-губернатора²⁶.

Ростопчин с самого начала своего генерал-губернаторства проявил большую активность. Для Москвы это было новостью из-за преклонного возраста ее предшественников. По утрам, переодетый в гражданское платье, Ростопчин, по его собственным уверениям, «загонял две пары лошадей», чтобы успеть побывать в разных концах города, а в 8 часов утра появиться у себя в мундире, «готовым приняться за работу»²⁷. Тем самым Ростопчин воспроизводил характерный стиль поведения Павла I. Известно, что император обычно вставал в 5 утра, а с 6-ти часов его можно было застать за работой. В правление Павла I в том же режиме работали и государственные учреждения. По свидетельству современника, «в канцеляриях, в департаментах, в коллегиях, везде на столах свечи горели с 5 часов утра»²⁸. Образ жизни, который навязывал в свое время подданным Павел I, не мог импонировать дворянству и, прежде всего, столичной аристократии. Однако в 1812 г. чувство патриотизма диктовало благосклонное отношение к далеко не аристократическому поведению Ростопчина даже высшим слоям московского общества.

Эффективным механизмом власти Ростопчин считал демонстрацию своей открытости. Впоследствии он писал, что достиг популярности в Москве именно благодаря своей доступности каждому московскому обывателю. Он сде-

²⁴ А.Н. Пыпин, *Общественное движение при Александре I*, wyd. 4-3, Sankt Petersburg 1908, s. 52.

²⁵ Ф.В. Ростопчин, *Записки о 1812 годе*, dz. cyt., s. 253.

²⁶ *Переписка императора Александра Павловича с графом Ф.В. Ростопчиным. 1812-1814 гг.*, dz. cyt., s. 178.

²⁷ Ф.В. Ростопчин, *Записки о 1812 годе*, dz. cyt., s. 253-254.

²⁸ Ф.П. Лубяновский, *Воспоминания Федора Петровича Лубяновского. 1777-1834*, Moskwa 1872, s. 93-94.

лал в «Московских ведомостях» объявление о том, что ежедневно с 11 часов до полудня принимает всех желающих, а тот, кто намерен сообщить ему «нечто важное», может являться к нему в любое время²⁹. Желтый ящик у ворот Зимнего дворца, появившийся вскоре после восшествия на престол Павла I, был той же демонстрацией доступности. «Народ был счастлив [...]. Вельможи знали, что всякому возможно было писать государю и что государь читал каждое письмо [...]. Страх внушал им человеколюбие»³⁰, – писал по поводу личных обращений к императору А. Коцебу. Кстати, резолюции и ответы на поданные указанным путем прошения публиковались в столичных ведомостях, где их могли прочитать не только те, к кому они имели непосредственное отношение, но и все прочие. Этим достигалась публичность власти. В подобных случаях Ростопчин прибегал не только к «Московским ведомостям», но и к более действенному орудию – знаменитым афишам, выходявшим большим тиражом и имевшим свободное и повсеместное распространение в округе. Точно так же, как и Павел I, Ростопчин обращался в афишах не только к абстрактному московскому обывателю, но и к вполне конкретным лицам в связи с конкретными событиями. Так, в одной из афиш московский главнокомандующий делал выговор некоторым москвичам за недавние беспорядки в городе.

Вы знаете, что я знаю все, что в Москве делается; а что было вчера – не хорошо, и побранить есть за что: два немца пришли деньги менять, а народ их катать; один чуть ли не умер. Вздумали, что будто шпионы; а для этого допросить должно: это мое дело³¹.

К своей «доступности всякому московскому обывателю» Ростопчин апеллировал, когда взялся за искоренение произвола, царившего в рядах московской полиции.

Я объявил полицейским офицерам, которых было 300 человек, что я ничего им не спущу даром и что они не должны надеяться скрыть от меня свои плутни, так как знают, что я говорю со всяким городским обывателем и что всякому открыт свободный доступ ко мне³²

Благодаря этому внушению и «крутым мерам», которые все-таки пришлось применить в отношении московской полиции³³, Ростопчину удалось быстро поставить полицейский корпус под личный контроль. Следует признать, что

²⁹ Ф.В. Ростопчин, Записки о 1812 годе, dz. cyt., s. 253. Patrz także: *Переписка императора Александра Павловича с графом Ф.В. Ростопчиным. 1812–1814 гг.*, dz. cyt., s. 178. Это объявление впервые появилось в «Московских ведомостях» сразу после вступления Ростопчина в должность московского генерал-губернатора. Затем оно неоднократно перепечатывалось в следующих номерах газеты (patrz: np.: „Московские ведомости”, №№ 45–47).

³⁰ *Записки Августа Коцебу*, [w] *Царевуйство 11 марта 1801 года*, Sankt Petersburg 1907, s. 299.

³¹ Ф.В. Ростопчин, *Афиши 1812 года, или Дружеские послания от главнокомандующего в Москве к жителям ее*, [w] *tenże, Ох, французы!*, Moskwa 1992, s. 216.

³² Ф.В. Ростопчин, *Записки о 1812 годе*, dz. cyt., s. 261.

³³ Tamże.

во время войны московская полиция проявила себя наилучшим образом, качественно исполняя многочисленные поручения главнокомандующего, которые имели в то время чрезвычайное значение.

В летние месяцы 1812 г. в Москве действовала хорошо налаженная система полицейского надзора не только за порядком, но и за общественным мнением. 15 июля в Слободском дворце состоялось торжественное обращение Александра I к представителям московского дворянства и купечества. Исключительная важность момента вынудила Ростопчина принять особые меры по поддержанию порядка во время встречи императора со своими подданными. Московский генерал-губернатор дал ясно понять общественности, что не потерпит даже малейшего нарушения спокойствия во время встречи с государем. Опасаясь того, что императору могут быть заданы вопросы, способные направить собрание в Слободском дворце в совершенно иное, «непатриотическое», русло, Ростопчин обещал немедленно отправить всякого, кто «забудется в присутствии своего государя», в «весьма далеком путешествии». Для этого недалеко от дворца были демонстративно поставлены две повозки, запряженные почтовыми лошадьми, в сопровождении полицейских офицеров, одетых по-курьерски. «Если кто-то из любопытных осведомлялся: для кого назначены эти повозки? – они отвечали: «А для тех, кому прикажут ехать»³⁴. Этот эпизод из административной практики Ростопчина весьма примечателен, поскольку в начале XIX в. образ почтовой повозки в сопровождении полицейских не потерял своей свежести и воскрешал в памяти современников недалекие времена Павла I.

Борьба с внутренней «крамолой» достигла летом 1812 г. небывалых размеров, способствуя консолидации жителей древней столицы в отпоре Наполеону. Полицейские методы борьбы с оппозицией, а также апелляция к широким социальным слоям – атрибуты правления Павла I – в полной мере проявились и в генерал-губернаторстве Ростопчина. Опыт немедленного и публичного наказания, введенный в свое время Павлом I³⁵, также нашел свое применение в административной деятельности Ростопчина. Военная обстановка располагала к тому, что многие неординарные и жесткие действия московского генерал-губернатора воспринимались обществом и властью с пониманием и одобрением. Популярность Ростопчина летом 1812 г. в значительной степени объясняется соответствием его методов управления чрезвычайной ситуации.

Все мероприятия московского главнокомандующего преследовали летом 1812 г. две основные цели – поддержание порядка в первопрестольной столице и непосредственное противодействие Наполеону. Сохранение порядка в Москве стало для Ростопчина сверхзадачей, поскольку, как отмечали современники, древняя столица «имела тогда сильное влияние на внутренние провинции» и «пример ее действовал на все государство»³⁶. Нельзя было допустить даже малейших волнений в народе, которые могли стать мощным оружием Наполеона

³⁴ Там же, s. 269

³⁵ Как известно, при Павле I телесным наказаниям стали подвергать наравне с прочими и дворян.

³⁶ Ф.Ф. Вигель, *Записки*, dz. cyt., s. 299.

в борьбе против России.

Достижение этой цели было немыслимо без ограничения работы бесчисленных питейных заведений Москвы. Еще до своего назначения на генерал-губернаторский пост Ростопчин выступал сторонником учреждения в этой области строжайшего контроля. По его мнению, если срочно не предпринять должных мер, то через несколько лет не только купцы, ремесленники и крестьяне, но даже офицеры, «представят вместо громады верноподданных скопище пьяниц и воров»³⁷. Поэтому, став главнокомандующим, Ростопчин «твердой рукой» взялся за исполнение уже существующих, но не действовавших при прежнем генерал-губернаторе правил «относительно гостиниц, трактиров и ресторанов»³⁸. С тем, чтобы очистить Москву от бродяг и ничем не занятых людей, Ростопчин добился от министра полиции разрешения отдавать в рекруты всех мещан и господских людей, «содержащихся в смирительном и рабочем Московских домах за пьянство и распутство», а «праздношатающихся» отставных офицеров и мелких чиновников зачислять нижними чинами в армию³⁹.

Не меньше беспокойства вызывал у Ростопчина и факт пребывания в Москве иностранцев. Стремясь оградить московских жителей от действия пронаполеоновской пропаганды, генерал-губернатор инициировал кампанию по выявлению иностранных шпионов. И хотя предписание о строгом наблюдении за поведением проживавших в Москве иностранцев исходило «сверху»⁴⁰, все же размах, который приобрела эта кампания в Москве летом 1812 г., был непосредственной заслугой Ростопчина.

По словам финляндского студента Э.Г. Эрстрема, жившего летом 1812 г. в Москве, «поиски и арест шпионов и лиц подозрительных» начались именно после чтения народом ростопчинских афиш⁴¹. В результате развернувшейся кампании бдительность московских обывателей в отношении иностранцев достигла невиданных размеров. Призыв Ростопчина – «За хохол да на съезжую» всех кто станет «восхвалять» Наполеона⁴², – оказался необычайно действенным. Достаточно было малейшего неосторожного слова или подозрительного поведения для того, чтобы в лучшем случае оказаться на допросе у главнокомандующего, в худшем – подвергнуться народному самосуду.

Надо отметить, что на самом деле Ростопчина серьезно беспокоили народные расправы над иностранцами, поскольку они нарушали тот самый порядок, который всеми силами он стремился сохранить. А потому московская полиция получила специальное распоряжение строго пресекать уличные потасовки. Кроме того, в письменных обращениях к народу Ростопчин указывал на недопусти-

³⁷ Письмо Ф.В. Ростопчина к императору Александру I от 12 апреля 1810 года, „Русский архив“ 1881, кс. III, s. 217.

³⁸ Ф.В. Ростопчин, *Записки о 1812 годе*, dz. cyt., s. 261.

³⁹ Письмо А.Д. Балашева к графу Ф.В. Ростопчину от 28-го июня 1812 г., [w] Н.Ф. Дубровин, *Отечественная война в письмах современников (1812–1815 гг.)*, dz. cyt., s. 32.

⁴⁰ Письмо С. Вязмитинова графу Ф.В. Ростопчину от 16 июля 1812 г., [w] там же, s. 55.

⁴¹ Э.Г. Эрстрем, *Для меня и моих друзей (дневники финляндского студента)*, „Наше наследие“ 1991, № 5, s. 71.

⁴² Ф.В. Ростопчин, *Афиши 1812 года...*, s. 212–213.

мость физической расправы над пойманными «шпионами». «И что за диковина ста человекам прибить костяного француза или в парике окуренного немца. Охота руки марать! И кто на это пускается, тот при случае за себя не постоит! Когда думаете, что шпион, ну, веди ко мне, а не бей и не делай нарекания русским; войски-то французские должно закопать, а не шушерам глаза подбивать»⁴³, – так «по-отечески» Ростопчин «бранил» московский люд.

По мере приближения Наполеона к Москве меры по отношению к провинившимся иностранцам ужесточались. В конце августа 1812 г. московский главнокомандующий решился на высылку из Москвы более сорока французов⁴⁴. Эта акция носила публичный характер: при большом стечении народа группа иностранцев была посажена в барку и отправлена водным путем в Нижний Новгород. Ретроспективно Ростопчин «объяснял» эту меру желанием успокоить разъяренный против иностранцев народ⁴⁵. В письме же к министру полиции Ростопчин откровеннее писал о цели предпринятой акции. По его признанию, публичная высылка из Москвы французов была осуществлена им «для удовольствия народа». При этом предпочтение было отдано водному пути как наиболее дешевому. («Сухим путем отправление в десять раз стоило бы дороже», – признавался Ростопчин⁴⁶.) Кроме всего прочего, эта мера была непосредственно связана с планами московского главнокомандующего по очищению Москвы от неблагонадежных лиц. По просьбе Ростопчина полиция представила список именно тех иностранцев, которые «были замечены по своим неуместным речам и дурному поведению»⁴⁷.

Несмотря на всю неоднозначность действий Ростопчина, на самом деле, он следовал особым постановлениям министерства полиции, одобренным императором. В губерниях разрешалось оставлять только тех иностранцев, за благонадежность которых отвечали губернаторы. Неблагонадежных следовало высылать за границу, за исключением тех, которые «своими разглашениями могли бы подать повод к невыгодным для России последствиям». Последние, согласно предписанию, отправлялись во внутренние губернии Российской империи⁴⁸.

Репрессии со стороны главнокомандующего подверглись летом 1812 г. и московские мasons. Считая всех мasons «друзьями Бонапартьевыми» (слова П.И. Голенищева-Кутузова)⁴⁹, летом 1812 г. Ростопчин стремился удалить из Мос-

⁴³ Там же, s. 216.

⁴⁴ Patrz: Отдел письменных источников Государственного исторического музея (ОПИ ГИМ). zesp. 160. op. 1, sygn. 193, *Копия с дела о высылке в Нижний Новгород иностранцев*, к. 25–25v. Количество высланных французов колеблется в разных источниках от 40 до 57. В написанных в конце жизни «Записках о 1812 г.» Ростопчин указывал цифру 43, а в письме к П.А. Толстому от 24 августа 1812 г. он писал о 57 французах (patrz: *Несколько писем графа Ф.В. Ростопчина к графу П.А. Толстому 1812 года*, „Заря“ 1871, ks. 8, s. 183).

⁴⁵ Ф.В. Ростопчин, *Записки о 1812 годе*, dz. cyt., s. 290.

⁴⁶ Письмо графа Ф.В. Ростопчина к А.Д. Балашеву от 18-го августа 1812 г., [w] Н.Ф. Дубровин, *Отечественная война в письмах современников (1812–1815 гг.)*, dz. cyt., s. 102.

⁴⁷ Ф.В. Ростопчин, *Записки о 1812 годе*, dz. cyt., s. 290.

⁴⁸ Patrz: М. Богданович, *История Отечественной войны 1812 года, по достоверным источникам. Составлена по высочайшему повелению*, т. II, Sankt Petersburg 1859, s. 258.

⁴⁹ Письма П.И. Голенищева-Кутузова к гр. А.К. Разумовскому, [w] А.А. Васильчиков, *Семейство Разу-*

квы наиболее видных и наиболее опасных из них. В переписке с Александром I он не раз подчеркивал, что «мартинисты суть скрытые враги» России, от письма к письму «раскрывая» их «якобинскую сущность» и «преступные планы»⁵⁰. Главным образом московские масоны обвинялись в пронаполеоновской пропаганде и антиправительственных настроениях.

После вступления французов в Смоленск, считавшийся последней преградой на пути к Москве, Ростопчин нанес решительный удар по московским масонам. Удар пришелся по пользовавшемуся большим авторитетом в масонских кругах московскому почт-директору Ф.П. Ключареву. 10 августа его кабинет вместе со всеми бумагами был опечатан, а сам он был выслан под надзор полиции в Воронеж. Судьбу почт-директора во многом предрешила не вполне ясная роль, которую он играл в истории с Верещагином. В ходе следствия была установлена связь государственного преступника со служащими почтамта и его директором, который обещал ему свое покровительство⁵¹.

2-й гильдии купец Михаил Верещагин приобрел громкую известность благодаря тому, что был уличен в начале войны в сочинении и распространении прокламаций, носивших откровенно пораженческий характер. В них рисовался образ непревзойденной мощи и славы Наполеона, преумноженной покорностью побежденной Европы⁵². С подачи московского главнокомандующего этому делу был дан активный ход. С самого начала Ростопчин подробно информировал императора и министра полиции А.Д. Балашова о ходе следствия по делу Верещагина. В переписке с ними московский главнокомандующий делился своими соображениями относительно мер, которые следовало бы предпринять в деле Верещагина, чтобы предотвратить повторения подобных инцидентов в будущем. Он полагал, что необходимо «как можно скорее исполнить приговор, в виду важности преступления, ненадежности простого народа и сомнений публики»⁵³. По его мнению, «достойное наказание» «за тяжкое преступление прекратит волнение и толки и обнаруживая явно сочинителя отнимет все действие и силу у его сочинения»⁵⁴, а проявление милосердия по отношению к государственному преступнику губительно для всего государства. Мягкий приговор в подобных случаях может расцениваться как проявление слабости правительства и привести, таким образом, государя и страну к «верной гибели»⁵⁵. Немедленное же наказание Верещагина заставило бы многих держать себя тихо, считал Ростопчин⁵⁶.

Верещагина судили как государственного преступника. Согласно решению суда, 19 августа правительствующий сенат постановил: за измену Отечеству, Верещагина («за отменю смертной казни, каковой бы он подлежал»), наказать

мовских, Sankt Petersburg 1880, t. 2, s. 392.

⁵⁰ Письма графа Ф.В. Ростопчина к императору Александру Павловичу, dz. cyt., s. 428.

⁵¹ Письмо гр. Ф.В. Ростопчина А.Д. Балашеву от 4 июля 1812 г., [w] Н.Ф. Дубровин, *Отечественная война в письмах современников (1812–1815 гг.)*, dz. cyt., s. 37.

⁵² Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), zesp. 1165, op. 1, sygn. 164, k. 4.

⁵³ Письма графа Ф.В. Ростопчина к императору Александру Павловичу, dz. cyt., s. 431.

⁵⁴ ГА РФ, zesp. 1165, op. 1, sygn. 164, k. 2.

⁵⁵ Письма графа Ф.В. Ростопчина к императору Александру Павловичу, dz. cyt., s. 431.

⁵⁶ Там же.

кнотом и пожизненной ссылкой в Нерчинск⁵⁷. Однако до оставления Москвы приговор исполнен не был.

Энергичные действия Ростопчина по искоренению «внутренней крамолы» сопровождалась мощной пропагандой среди москвичей, главным средством которой было издание знаменитых афишек. С их помощью генерал-губернатор стремился воздействовать «на умы народа, возбуждать в нем негодование и подготавливать его ко всем жертвам для спасения отечества»⁵⁸. Призывы и побуждения Ростопчина находили в народе самый горячий отклик. Своим призывом к народу вооружаться, «кто чем может»⁵⁹ и валить французов «живых и мертвых в могилу глубокую»⁶⁰ московский главнокомандующий одним из первых провозгласил начало партизанской войны. Примечательно, что подобное обращение к народу Ростопчин предпринял впервые не в конце августа – сентябре 1812 г., когда Наполеон стоял у стен Москвы, а сразу после взятия Смоленска. Еще 12 августа Ростопчин призывал крестьян Московской губернии подняться на борьбу с врагом⁶¹.

По мере приближения французской армии к Москве активизировалась деятельность Ростопчина по различным направлениям. Так, по просьбе М.И. Кутузова московский генерал-губернатор наладил снабжение армии продовольствием, снарядами и людскими ресурсами из числа московского ополчения. Для регулярного снабжения армии хлебом Ростопчин создал специальную комиссию, обеспечившую круглосуточную выпечку хлеба и его отправку в армию. «Хлебопеки пекли хлеба, – писал он впоследствии, – другие разрезали его на кусочки, высушиваемые в печах, нанятых и употреблявшихся исключительно для этого дела непрерывно, в течение дня и ночи. Каждое утро обоз в 600 телег отвозил сухари и крупу в армию [...]»⁶² Насколько это было возможно, Ростопчин старался выполнять все требования главнокомандующего.

С середины августа по распоряжению московского главнокомандующего началась эвакуация учреждений и казенного имущества. 17 августа Ростопчинным был отдан приказ о начале подготовки к эвакуации госпиталя, 22 августа – о готовности к немедленному вывозу казны и важнейших бумаг. В целом эвакуация государственных учреждений и церковных ценностей прошла довольно успешно. Удалось спасти дела судебных, сенатских и военных комиссий, а также архив министерства иностранных дел, государственную казну, патриаршую ризницу, сокровища соборов, а также Троицкого и Воскресенского монастырей.

С начала августа 1812 г. между Ростопчиным и М.И. Кутузовым велась оживленная переписка, главным вопросом в которой была судьба Москвы. При этом фельдмаршал заверял Ростопчина в том, что будет защищать Москву «до

⁵⁷ П.В. Шереметевский, *Верещагин и Мешков. Уголовно-судебный эпизод из истории Москвы в 1812 году*, „Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете“ 1866, ks. IV, s. 243.

⁵⁸ Ф.В. Ростопчин, *Записки о 1812 годе*, dz. cyt., s. 265.

⁵⁹ Tenże, *Афиши 1812 года...*, s. 218.

⁶⁰ Тамże, s. 220.

⁶¹ Российский государственный архив древних актов (РГАДА), zesp. 345, op. 1, sygn. 20, k. 5v.

⁶² Ф.В. Ростопчин, *Записки о 1812 годе*, dz. cyt., s. 294.

последней капли крови»⁶³. Сам генерал-губернатор до 1 сентября верил в то, что предстоит грандиозное сражение у стен Москвы. Именно поэтому эвакуация Московского арсенала, начавшаяся 18 августа, не была завершена. Известие о том, что Москва будет сдана без боя, начальством арсенала было получено утром 2 сентября. Поскольку эвакуировать оставшиеся запасы арсенала было уже поздно, Ростопчин приказал уничтожить запасы пороха и свинца, а холодное и огнестрельное оружие было оставлено у стен арсенала, «ворота которого 2 сентября были широко распахнуты» для народа⁶⁴.

Чрезвычайная энергия потребовалась от генерал-губернатора в последние дни перед оставлением Москвы. Он лично следил за отправкой раненых и за эвакуацией казенного имущества, принимал многочисленных посетителей и раздавал различные поручения подчиненным. В последствии вспоминал:

Я не имел ни минуты свободной. Беспреданно приходили ко мне люди всяких сословий; одни просили повозку, другие денег, так как не имели средств выбраться из города; [...]. Я делал все, что мог, для удовлетворения просьб этих несчастных. Что касается денег, я роздал их столько, что выехал из Москвы человеком одновременно самым богатым и самым бедным; так как увозил с собою 130 т. руб., оставшиеся у меня из экстраординарных сумм, и 630 р., собственно мне принадлежавших⁶⁵.

Своей заслугой Ростопчин считал закрытие Сената и эвакуацию его членов накануне вступления в Москву Наполеона. По его свидетельству, такие видные сенаторы-мasons, как И.В. Лопухин, П.С. Рунич и П.И. Голенищев-Кутузов хотели уговорить остальных членов Сената не покидать Москвы, «окрашивая такой поступок в чувство долга и в самопожертвование для отечества, по примеру римских сенаторов во время вступления галлов в Рим». Московский же главнокомандующий опасался, что при помощи Сената Наполеон сможет оказывать давление на всю остальную Россию посредством указов и прокламаций, исходящих от Сената. Это могло привести к замешательству во внутренних областях Российской империи, поставив их «в такое положение, в котором они не знали бы, кого слушаться»⁶⁶. Если бы сенаторы отказались добровольно покинуть Москву, то Ростопчин был намерен отправить непокорных под конвоем в Петербург⁶⁷.

Арман де Коленкур вспоминал, что при вступлении французской армии в Москву обнаружилось, что все власти оставили ее и город «походил на пустыню. Не было даже возможности образовать какую бы то ни было администрацию». Все это произвело на Наполеона крайне удручающее впечатление и доставило ему немало трудностей⁶⁸. Даже чиновник Московского почтамта Д.П. Рунич (сын сенатора П.С. Рунича), весьма не расположенный к Ростопчину, высоко оценил

⁶³ Tenże, *Афиши 1812 года...*, s. 218.

⁶⁴ Тамże.

⁶⁵ Ф.В. Ростопчин, *Записки о 1812 годе*, dz. cyt., s. 311.

⁶⁶ Тамże, s. 302–303.

⁶⁷ Тамże, s. 304.

⁶⁸ А. де.Коленкур, *Мемуары. Поход Наполеона в Россию*, Smoleńsk 1991, s. 137–138.

значение принятых московским главнокомандующим мер по удалению из Москвы представителей русской знати. По его мнению, «Наполеон, являсь в Москву победителем, обладая силой, легко мог привлечь на свою сторону московскую знать и сделать из нее своих агентов», кроме того, он нашел бы себе немало пособников, из числа русских, «воспитанных французами и преклоняющихся перед всем французским». Покоренная таким образом Москва, произвела бы самое пагубное впечатление на всю страну, а Наполеон достиг бы той цели, которой он не смог добиться с помощью оружия⁶⁹.

С тем, чтобы оградить город от беспорядков и грабежей со стороны дезорганизованных армейских частей, московский генерал-губернатор 31 августа распорядился прекратить отпуск водки по кабакам, которые в тот же день были закрыты. Ростопчин обещал повесить главного управляющего винными откупами «у двери кабака», если приказание не будет в точности исполнено⁷⁰.

2 сентября по приказу Ростопчина местная полиция с пожарными обозами была отправлена из Москвы, а оставшиеся в городе пожарные трубы были приведены в негодность⁷¹. При этом Ростопчин оставил в Москве команду своих агентов, в обязанности которых входила организация поджогов. Невзирая на очевидность руководящей роли московского генерал-губернатора в организации пожара (что, однако, не исключает поджогов, совершенных по личной инициативе русских патриотов, а также по неосторожности или злему умыслу французских оккупантов или русских мародеров), сам Ростопчин официально никогда не брал на себя ответственность за эту акцию. Он понимал, что русское общество не одобрит этот поступок. И действительно, хотя московский пожар и сыграл решающую роль в Отечественной войне 1812 г., нарушив грандиозные планы Наполеона, в русском обществе, особенно в аристократической среде он получил негативную оценку и впоследствии стал главной причиной отставки Ростопчина.

2 сентября перед самым вступлением Наполеона в Москву, находясь в состоянии «великой скорби» и «великого раздражения»⁷², Ростопчин приказал казнить Верещагина. Перед собравшимся у генерал-губернаторского дома народом Ростопчин «укорил» Верещагина «за преступление, тем более гнусное, что он один из всего московского населения захотел предать свое отечество». Объявив преступнику, что он приговорен к смертной казни, генерал-губернатор приказал двум унтер-офицерам рубить его саблями. В результате полученных ударов Верещагин упал, «не произнеся ни одного слова»⁷³, после чего был растерзан собравшейся толпой.

В тяжелейших условиях Отечественной войны М.И. Кутузов поступал аналогично. Известно, что за «разглашение неблагонамеренных слухов» он прика-

⁶⁹ Д.П. Рунич, *Записки*, „Русская старина“ 1901, t. 105, № 3, s. 606.

⁷⁰ Ф.В. Ростопчин, *Записки о 1812 годе*, dz. cyt., s. 304.

⁷¹ А. де. Коленкур, dz. cyt., s. 141; Д.П. Рунич, *Записки*, „Русская старина“ 1901, t. 105, № 3, s. 602; Ф.В. Ростопчин, *Записки о 1812 годе*, dz. cyt., s. 308; tenże, *Правда о пожаре Москвы*, Moskwa 1823, s. 19.

⁷² П.А. Вяземский, *Воспоминания о войне 1812 года*, „Русский архив“ 1869, s. 215.

⁷³ Tamże, s. 312–313.

зывал немедленно наказывать смертью представителей мирного населения – «в пример другим». Этот приказ главнокомандующего неукоснительно исполнялся. Так, в одном из писем к А.М. Римскому-Корсакову фельдмаршал сообщил о том, что повесил несколько человек из числа гражданского населения за распространение ими «зловредных слухов»⁷⁴. Впоследствии трагическая развязка дела Верещагина стала поводом для выражения императором своего явного недовольства действиями московского главнокомандующего⁷⁵, которого он всегда не любил. Сразу после возвращения из заграничного похода Александр I отправил Ростопчина в отставку (30 августа 1814 г.).

День оставления Москвы – один из самых трагических в истории России – стал высшей точкой административной активности и одновременно политической самостоятельности Ростопчина. Но если во время войны, в пору патриотического воодушевления политика московского генерал-губернатора воспринималась обществом с пониманием и одобрением, то вскоре после нее в адрес слишком решительного и независимого начальника посыпалась со всех сторон критика. Ростопчина порицали и порой весьма громко именно за то, за что еще совсем недавно превозносили. Главным образом его обвиняли в злоупотреблении властью.

В действительности, подобное обвинение было не вполне обосновано, учитывая степень чрезвычайности ситуации, в которой приходилось действовать Ростопчину. В 1812 г. характер деятельности московского генерал-губернатора вполне соответствовал и времени, и месту. Согласно «Учреждению о губерниях» (1775 г.), которое регулировало деятельность генерал-губернаторов в Российской империи, их главной функцией объявлялся надзор, но, как заметил А.Д. Градовский, исторические обстоятельства изначально придали этой должности характер чрезвычайной власти. Поскольку «Учреждение о губерниях» мало определяло подробности административной практики генерал-губернаторов, они становились «сами себе законом и управляли областью по своему усмотрению». Единственным, перед кем отчитывался и кому подчинялся генерал-губернатор, был монарх⁷⁶. Подобная система, возникшая в царствование Екатерины II, действовала и на момент Отечественной войны.

Результаты деятельности московского генерал-губернатора во время Отечественной войны 1812 г. были весьма значительными. Патриотическая пропаганда Ростопчина оказала мощное мобилизующее воздействие на общество, способствуя его консолидации вокруг общей идеи спасения Отечества. Своими афишами он одним из первых призвал народ к партизанской войне, активно развернувшейся в Московской губернии. Организованный Ростопчиным московский пожар не только способствовал поднятию морального духа армии и гражданского населения, но имел важное стратегическое значение, лишив Вели-

⁷⁴ Секретное письмо князя Кутузова-Смоленского А.М. Римскому-Корсакову, „Русская старина“ 1897, № 9, s. 682–683.

⁷⁵ Переписка императора Александра Павловича с графом Ф.В. Ростопчиным. 1812–1814 гг., dz. cyt., s. 183–184.

⁷⁶ А.Д. Градовский, dz. cyt., s. 310–313.

кую армию Наполеона возможности перезимовать в богатом городе. Бесспорной заслугой московского генерал-губернатора стало то, что вплоть до оставления древней столицы в сентябре 1812 г. ему удалось сохранить порядок и спокойствие в городе, служившем для остальной России образцом. «Ты не знаешь, что было в Москве с конца июля», – писала в 1812 г. М.А. Волкова В.И. Ланской.

Лишь человек подобный Ростопчину мог разумно управлять умами, находившимися в брожении и тем предупредить вредные и непоправимые поступки. Москва действовала на всю страну, и будь уверена, что, при малейшем беспорядке между жителями ее, все бы всполошилось. [...] Я чувствую к нему величайшую благодарность и вижу милосердие Божие в том, что во главе Москвы в тяжелые минуты находился Ростопчин»⁷⁷.

⁷⁷ Письма М.А. Волковой к В.И. Ланской, dz. cyt., kol. 2413–2414.

Streszczenie

Arina Olegowna Mieszczerałkowa

Organ generał-gubernatorstwa w warunkach wojennych – działalność moskiewskiego głównodowodzącego F. W. Rostopczyna w 1812 r.

Ukazem senatu z 24 V 1812 r. hr. Fiodor Wasiljewicz Rostopczyn (1765-1826) został mianowany generał-gubernatorem w Moskwie, a 29 maja - moskiewskim głównodowodzącym. Historia zarządzania gubernią moskiewską w czasie wojny ojczyźnianej 1812 r. stanowi bogaty i wyrazisty materiał do zbadania problemu zakresu i metod realizacji władzy generał-gubernatora – tak słabo określonych przez prawo. Poza tym, Autorka podejmuje także próbę odpowiedzi na pytania szczegółowe: na ile działania Rostopczyna latem 1812 r. były zgodne z prawem, określającym pełnomocnictwa generał-gubernatora w tym czasie? i – jak bardzo efektywne były rządy moskiewskiego generał-gubernatora w warunkach wojny z koalicją napoleońską?

Summary

Arina Olegowna Meshcherakowa

General Governorate in war conditions – activity of Moscow commander-in-chief F. V. Rostopchin in 1812

Count Fyodor Vasilyevich Rostopchin (1765-1826) was nominated Governor-General in Moscow by the senate's ukase of 24 May, 1812, and the Moscow commander-in-chief on 29 May. The history of governing the Moscow Governorate during the Patriotic War of 1812 constitutes an abounding and distinctive material to examine the problem of the scope and methods of exercising the power of a Governor-General, so poorly determined by the law. Apart from that, the author undertakes to answer the specific questions, e.g. to what extent the Rostopchin's activity in the summer in 1812 was consistent with the law determining the power of a Governor-General in that time, and how effective the ruling of Moscow Governor-General in the times of war against Napoleon's coalition was.

Dzieje biurokracji tom IV

Artur Górak
(Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej)

Kształtowanie przywilejów rosyjskiej służby cywilnej za Kaukazem w latach 1800-1844

Wstęp

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie rosyjskich regulacji prawnych mających na celu ściąganie i zatrzymywanie urzędników za Kaukazem w kontekście późniejszych przywilejów dla urzędników rosyjskiego pochodzenia służących w Królestwie Polskim. W tym kontekście już na początku należy odpowiedzieć na pytanie: dlaczego warto zwrócić uwagę na Zakaukazie? Otóż w poszukiwaniu genezy narzędzi prawnych zastosowanych w Królestwie Polskim. Rozbiory Rzeczypospolitej i aneksja państwa Wschodniogruzińskiego oznaczały istotną zmianę w polityce Imperium Rosyjskiego względem państw ościennych. Poprzednio Rosja starała się utrzymywać półzależne państwa takie jak Rzeczypospolita, czy Gruzja i inne państwa na Kaukazie w charakterze buforów. Wraz z rozbiorem Rzeczypospolitej zdecydowano się przejść do bezpośredniej konfrontacji. Już wtedy część wysoko postawionych dygnitarzy rosyjskich ostrzegała, że bezpośrednia rywalizacja z państwami Europy zachodniej oraz Turcją i Persją może przynieść Rosji zgubę. Zresztą wkrótce Rosja będzie musiała prowadzić wojny na wszystkich odkrytych w ten sposób frontach, co omal nie doprowadziło do zniszczenia tych przepowiedni. Być może pod wrażeniem tych wydarzeń Rosja decyduje się w tym okresie na wprowadzenie na swoich zachodnich rubieżach (w Finlandii i Polsce) szerokich autonomii. Jednak po kilku latach wraca do polityki podbojów, co możemy obserwować w regionie kaukaskim.

Należy podkreślić, że anektując królestwo Kartlii i Kachetii (Wschodniogruzińskie) zdecydowano się na zarządzanie nim za pomocą administracji rosyjskiej i tylko przy symbolicznym udziale miejscowych elit. Z drugiej strony nie można było zastosować rozwiązań już wypracowanych, ani dla tzw. guberni wewnętrznych, ani dla regionów zamieszkałych przez ludność koczowniczą, nie posiadającą większych tradycji państwowych. Dlatego też władze rosyjskie musiały opracować nowe formy zarządu, dla tzw. *образованных окраин*, a co za tym idzie odpowiedzieć sobie na pytanie: jaka ma być przyszłość ziem położonych za Kaukazem i ich mieszkańców, bądź co bądź po

części świadomych tradycji państwowych, w granicach Imperium Rosyjskiego?¹

Kaukaz

Źródło: *Акты Собранныя Кавказской Археологической Комиссии*, t. IX.

Jednak nowa polityka wymagała nowych środków. O ile na zachodzie Rosja stosowała wypróbowaną już metodę zarządzania za pomocą miejscowych elit, które

¹ Na temat poszukiwań odpowiedniego ustroju administracji rosyjskiej w tym regionie patrz: A. Górak, *Ustrój administracji rosyjskiej na Kaukazie (1785-1844)*, [w] *Kaukaz w stosunkach międzynarodowych. Przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*, pod red. P. Olszewskiego i K. Borkowskiego, Piotrków Trybunalski 2008, s. 87-115.

miałyby się ostatecznie zrusyfikować i same stać się narzędziem rusyfikacji, to za Kaukazem z różnych przyczyn zaczęto kształtować nowy model, który ostatecznie został przeniesiony na inne tereny. Model ten zakładał szybką unifikację a następnie rusyfikację terytoriów z odsunięciem i do pewnego stopnia dyskryminacją miejscowych elit jako nosicieli tradycji państwowej i kultury (w tym politycznej) konkurencyjnej dla rosyjskiej.

„Rusyfikacja” nie jest tu terminem do końca trafnym i dotyczy jedynie pewnych grup czy warstw miejscowej ludności – zasadniczo niższych. Głównym środkiem była kolonizacja (także przymusowa – na „Ciepłą Syberię” zsyłano przestępców państwowych i włóczęgów), przejmowanie własności ziemskiej – dużej i małej oraz zasiedlanie lepszych ziem rosyjskimi chłopami oraz kozakami. Istotną częścią tego planu była obecność armii rosyjskiej (oficerom tam służącym wypłacano podwójne wynagrodzenie) oraz sprowadzanie urzędników z wewnętrznych guberni Imperium. W obu przypadkach starano się aby rodziny żołnierzy, kozaków i urzędników osiedliły się tam i stanowiły podstawę rosyjskiego panowania. Urzędnicy przychodzili na Kaukaz za armią. Kolonizacja urzędnicza wymagała stworzenia odpowiednich warunków i zachęt, ale była istotnym elementem rosyjskiej społeczności w regionie – jej elitą.

Ramy chronologiczne naszych poszukiwań to okres od aneksji Kartlii i Kachetii do powołania namiestnictwa w Tbilisi. Pierwsze namiestnictwo kaukaskie (istniejące pod koniec panowania Katarzyny II) obejmowało tereny od ujścia Wołgi do tzw. linii kaukaskiej, czyli pasa umocnień ciągnących się od Morza Czarnego do Kaspijskiego i sukcesywnie przesuwanych na południe – najdłużej ciągnącego się wzdłuż rzek Kubań i Terek wpadających odpowiednio do tych mórz. Kolejnymi stolicami tego namiestnictwa był Jekatierinograd i Astrachań. Drugie namiestnictwo kaukaskie ze stolicą w Tbilisi zostało powołane w 1844 r. i łączyło rosyjski Kaukaz z Zakaukaziem.² Trzeba jednak podkreślić, że już wcześniej połączono zarząd administracyjny i wojskowy (zarówno wojsk regularnych jak i kozackich – kubańskiego i tereckiego). Doszło do tego w wyniku przejścia Rosji od polityki pokojowego protektoratu nad plemionami górskimi do bezwzględnego podboju, wysiedleń, kolonizacji i rusyfikacji. Wywołana w ten sposób wojna kaukaska ciągnęła się (periodyzacja jest tu różna) od 1817 do końca lat 50-tych i przyniosła zupełnie niespodziewanie wiele klęsk militarnych Rosji, ale ostatecznie, co odzwierciedla dzisiejsza sytuacja na tych terenach, Rosja osiągnęła swój cel.³

Ktoś mógłby powiedzieć, że Rosja w całości składa się z pograniczy i zapewne miałaby rację. Jednak Gruzję i Królestwo Polskie w granicach Rosji łączy wiele podobieństw niezwykle nośnych dla historyka.

² Biorąc pod uwagę kryteria administracyjne periodyzacja będzie wyglądać następująco: I. Pierwsze namiestnictwo i general gubernatorstwo na północ od Kaukazu; II. Głównozarządzający Gruzją i dowódcy linii kaukaskiej (1801–1840). III. Okres reform (1840–1844). IV. Drugie namiestnictwo (1844–1883), III. Głównokierujący (1883–1905); IV. Trzecie namiestnictwo.

³ Datą krytyczną w wojnie kaukaskiej był rok 1840. Górale podjęli wtedy zdecydowane kroki przeciwko rosyjskiej agresji i zniszczyli kilka twierdz. Wtedy też Szamil zjednoczył górali czeczeńskich i dagestańskich. W kilka lat zorganizował państwo (imamat), które upadło dopiero w 1859 r. - М. В. Зайцев, *Историческая география России. Учебное пособие для студентов Саратовского государственного университета*, Saratow 2006, s. 130.

W historiografii polskiej, a jeszcze silniej w przekonaniu historyków polskich zajmujących się XIX wiekiem, panuje pogląd albo o wyjątkowości losów ziem polskich i ich mieszkańców w ramach Imperium Rosyjskiego albo o szczególnym podobieństwie sytuacji Królestwa Polskiego do Wielkiego Księstwa Finlandzkiego, co ujawnia się w nie tyle w publikacjach, ale w dyskusjach oficjalnych i nieoficjalnych. O ile to pierwsze przekonanie należy już raczej do przeszłości, to drugie ma się całkiem dobrze. Pomijam tutaj fakt, że porównanie do Finlandii było szczególnie nośne w minionym ustroju i służyło pochwałom serwilistycznej postawy wobec Rosji.

Tymczasem, z punktu widzenia Petersburga, Finlandia niewiele ma wspólnego z Polską. Argumenty można by mnożyć wymieniając w tym miejscu jedynie kilka: brak tradycji państwowej, dominująca warstwa społeczeństwa (Szwedzi) doskonale znalazła się w państwie rosyjskim i była przez nie akceptowana na zasadzie podobieństwa do głównego źródła wyższych sfer biurokracji i armii – *остзейцѳов* lub tzw. Bałtów, ponadto była skutecznie szachowana przez władze rosyjskie ludnością fińską (można postawić pytanie czy Rosja Finów podbiła czy wyzwoliła?). Do Finlandii nie ściągano urzędników – wręcz odwrotnie Szwedzi finlandzcy byli cenionymi nabytkami dla rosyjskiego aparatu władzy. Warto jeszcze przytoczyć jeden argument Finlandia nie leżała na granicy z potęgami militarnymi i nie była terytorium strategicznym. Wszystkie te okoliczności odnoszą się natomiast do Gruzji, czy szerzej do Zakaukazia.

Przywileje dla urzędników przybywających na służbę do Gruzji

Imperium Rosyjskie dokonało aneksji Zjednoczonego Królestwa Kartlii i Kachetii czyli Gruzji Wschodniej 12 września 1801 r.[st.st.]⁴ ale dopiero 8 maja 1802 r.[st. st.] uroczystie zainaugurowano działalność rosyjskiej administracji.⁵

W pierwszym okresie władze rosyjskie skupiały się na zachęcaniu urzędników do służby w Gruzji za pomocą coraz wyższych i przyznawanych coraz to nowym kategoriom urzędników jednorazowych zapomóg na przejazd i zagospodarowanie. Już w 1801 roku pojawia się pierwsza generalna regulacja. Bodziec był niezwykle prosty, w postaci zapomogi finansowej w wysokości $\frac{1}{3}$ wynagrodzenia rocznego (*третнее жалованье*).⁶

⁴ Полное Собрание Законов Российской Империи, собрание первое [dalej jako: PSZRI I], t. XXVI (1800–1801), № 20007, 12 IX 1801 r.[tu i dalej w odniesieniu do źródeł – st.st.], об учреждении внутреннего в Грузии управления с приложением манифеста к грузинскому народу,

⁵ Н. Ф. Дубровин, *История войны и владычества русских на Кавказе*, t. 3, Sankt Petersburg 1887, s. 444, 447; Zgodnie z «Положением об управлении Грузией» z 12 września 1801 r. organem zwierzchnim w Gruzji był głównodowodzący (na to stanowisko mianowano К.Ф. Кнорринга), drugą drugim pod względem znaczenia był rządca (правитель) Gruzji, stojący na czele Najwyższego Rządu Gruzjińskiego (pierwszym prawicielem był П. И. Коваленский). Brat П. И. Коваленского został mianowany naczelnikiem ekspedycji spraw skarbowych i ekonomicznych (wtedy Rząd składał się z czterech ekspedycji). Stanowisk gubernatora i wicegubernatora nie przewidziano jednak stanowisko правителя uważano za odpowiednik gubernatorskiego. Natomiast naczelnika ekspedycji skarbowej uważano za odpowiednik wicegubernatora ponieważ w Rosji stał on na czele izby skarbowej. Gruzję podzielono na pięć powiatów na czele z sądem powiatowym i zarządem policji ziemskiej (w powiatach też funkcjonowali komendanci) - PSZRI I, t. 26, (1800–1801), № 20007; С. А. Тучков, *Записки. 1766-1808*, [w] *Кавказская война: истоки и начало. 1770-1820 годы*, oprac. Я. А. Гордин, Б. П. Миловидов, seria: *Воспоминания участников Кавказской войны XIX века*, Sankt Petersburg 2002, s. 258; С. Эсадзе, *Историческая записка об управлении кавказом*, t. I, Tbilisi 1907, s. 53-55.

⁶ PSZRI I, t. XXVI (1800-1801), № 20067, 5 XII 1801 r., высочайшее утвержденный доклад Сената о выдаче третнего жалованья не в зачет определяющим в Грузию чиновникам.

Pierwszy głównozarządzający w Gruzji gen. K. F. Knorring⁷ sam wybrał urzędników (głównie z grona oficerów) na stanowiska w tworzonej administracji rosyjskiej w Gruzji i zwrócił się o wypłacenie im pieniędzy na przejazd do Tbilisi (tzw. *прогонные деньги*). Uzasadniał przy tym, że „udając się do oddalonego od ojczyzny kraju, powinni posiadać w drodze i przy zakładaniu swojego mieszkania dodatkowe środki”. Senat poparł prośbę generała rozbudowując nieco argumentację: „[...] aby nowość kraju nie powodowała wstępu do służby”. We wniosku Senatu do imperatora o aprobatę zaznaczono, że dotyczy to powinno także urzędników kierowanych do Gruzji w przyszłości, ale tylko na nowotworzone stanowiska (pierwsze wakaty). Powołano się tutaj na precedens w postaci ukazu Katarzyny II z 13 kwietnia 1793 r. [st.st.] na rzecz urzędników kierowanych na służbę „do guberni nowoprzyłączonych od Polski”. Tak więc pierwsza rekrutacja miała charakter imiennych zaproszeń głównozarządzającego dla urzędników i *правителя* dla kancelistów skierowanych do znanych lub polecanych im osób („przy otwarciu w Gruzji Rządu urzędy zostały zapelnione służbą kancelaryjną, na zaproszenie i z wyboru ówczesnego rządcy Gruzji Kowalenskigo⁸). Oczywiście taka sytuacja sprzyjała korupcji, która osiągnęła tak znaczne rozmiary, że pierwsza ekipa popadła w niełaskę. Odpowiedzialnością obarczono głównie P. I. Kowalenskigo, który nie potrafił przedstawić rachunków z gospodarowania w kraju a pewnym kuriozum był fakt płacenia urzędnikom suknem.⁹

Dziesięć lat później przywoływano pierwszy kontyngent urzędników rosyjskich jako jedną z przyczyn niezadowolenia Gruzynów z rosyjskiego panowania pisząc o nich jako o ludziach „без всякого разбора и нравственности”. Choć i późniejsi *czynownicy* oskarżani byli o zły wpływ na miejscowe społeczeństwo: „dysponować cudzym majątkiem, [...] ostatecznie takie sposoby wskazali im rosyjscy urzędnicy, przybyli tu z Rosji prawie w nędzy i za pomocą takich środków polepszający swoje położenie.”¹⁰

Zapomoga na przejazd i zagospodarowanie była bodźcem jednorazowym i nie powiązany z żadnymi zobowiązaniami ze strony urzędnika. Nie trudno wyobrazić sobie możliwości nadużyć z tym związanych. Po doświadczeniach wynikłych z tego faktu, dwa lata później, wydano następny ukaz, tym razem położono nacisk nie tylko na ściąganie na służbę, ale i na jej wieloletnie kontynuowanie. Jednak ciężkie warunki pracy powodowały, że zachęty nie były wystarczające.

Kolejny głównozarządzający w Gruzji (jednocześnie inspektor linii kaukaskiej i wojskowy gubernator astrachański), gruziński renegat gen. ks. P. D. Cicjanow (Cicisz-

⁷ W oparciu o jego ocenę sytuacji car podjął decyzję o aneksji Gruzji mimo sprzeciwu A. R. Rumjancewa, ks. A. A. Czartoryskiego i W. P. Koczubeja. Rządcą działu cywilnego został przy nim P. I. Kowalenskij. Wkrótce „в управлении их обнаружили чрезвычайныя казнокрадство и взяточничество” - *Knorring, Карл Феодорович*, [hasło w] A. A. Половцов, *Русский Биографический Словарь*, t. XII, s. 4-5.

⁸ *Акты Собранные Кавказскою Археографическою Комиссиею* [dalej jako: АКАК], t. IV, red. Ад. Берже, Tbilisi 1870, s. 49, № 49, рапорт кол. сек. Васильева ген. Тормасову, от 18 января 1811 г., за № 60.

⁹ АКАК, t. II, red. Ад. Берже, Tbilisi 1868, s. 23, № 27, рескрипт кн. Цицианову, от 14 февраля 1803 г., за № 225; С. Эсадзе, dz. cyt., s. 53-55.

¹⁰ АКАК, t. V, red. Ад. Берже, Tbilisi 1873, s. 212, № 276, проект всеподданейшого доклада ген. Ртищева.

wili)¹¹ zwrócił się bezpośrednio do cara aby ten:

[...] wakujące stanowiska w etacie Rządu Gruzjińskiego pozwolił zapełnić ludźmi przydzielonymi do Heroldii, w miarę możliwości osobami ofiarnymi, wykwalifikowanymi i nie rozpustnego prowadzenia się, na które zapotrzebowanie, dla zachowania zaufania do nowych władz, rośnie razem z odległościami do urzędów do których są kierowani. A że ci ostatni zajmują już nie pierwsze wakaty, ale [...] dopiero mające powstać, gdy przyłapanych przeze mnie na uchybieniach i niesolidności urzędników będzie można zamienić lepszymi, to celem przyciągnięcia do Gruzji ludzi godnych i gorliwych, ośmielam się prosić dla nich, ze względu na długość czekającej ich drogi, najmiłościwszej aprobaty, jakiej wasza cesarska wysokość udzielić raczy, dla zrównania ich z zajmującymi pierwsze wakaty najwyższej podarowanych diet podróżnych [прогонов] w zależności od rang i nie zaliczanych do zapomóg w postaci $\frac{1}{3}$ wynagrodzenia [третьего жалования]. Natomiast dla obsadzenia wakujących stanowisk komendantów, które w dalszym ciągu nie są zapełnione z tego jedynie powodu, że z pułków stacjonujących w Gruzji nie można delegować nawet niewielkiej ilości oficerów sztabowych wobec zapotrzebowania na nich na froncie, a tym bardziej z powodu przewidywanych ruchach wojsk, - w tym celu ośmielam się wyrazić opinię, czy nie będzie dogodnie waszej cesarskiej mości skierować do Gruzji kilku oficerów sztabowych [...]."¹² [tu i wszędzie tłum aut.].

Z perspektywy czasu urzędnicy ściągnięci przez pierwszą ekipę okazali się elementem cenionym (określano ich mianem „*достойнейших*”) i trwałym - „z grona których pozostający także obecnie [w 1811 r.] zajmują nie drugorzędne stanowiska”. Jednak wielu z nich zmarło lub wyjechało wobec uciążliwości klimatu a szczególnie zarazy szalejącej w Gruzji w 1803 r.

W wyniku kolejnych próśb Ciczjanowa postanowiono, aby każdego urzędnika, który chciałby służyć w Gruzji, przy nominacji na stanowiska sekretarskie lub kancelaryjne, awansować w rangach.¹³ Już za sam przyjazd nagradzano rangą asesora kolegiального, stopień odpowiadający majorowi.¹⁴ Nie wymagano przy tym jak w Rosji odpowiedniego wykształcenia lub zdania egzaminu. Ponadto nadal wypłacano bezwrotną zapomogę itp. Jednak gdy wieści o warunkach życia i pracy w Gruzji rozeszły się w Rosji, już żaden pracownik kancelaryjny nie zgłosił się dobrowolnie do pracy w tamtejszej administracji. Dlatego konieczna była pomoc Senatowi, który od tej pory zajmował się wysyłaniem kancelistów do Gruzji. Co ciekawe Senat kierował za Kaukaz kancelistów z guberni „małorosyjskich”.¹⁵

¹¹ W 1794 r. kilkakrotnie wyróżnił się w walkach z powstańcami na Litwie, co przyniosło mu order i wielki majątek w guberni mińskiej oraz nadało rozmachu jego karierze. We wrześniu 1802 r. został mianowany na stanowisko Knorringa a przybył do Gieorgijewska na początku grudnia. - Б. Савинков, *Цицианов, князь Павел Дмитриевич*, [hasło w] *Русский Биографический Словарь*, red. А. А. Половцов, Moskwa 1896-1918, t. XXVIII, s. 499-508.

¹² АКАК, t. II, dz. cyt., s. 31, № 39, всеподданнейший рапорт кн. Цицианова, от 27 апреля 1803 г.

¹³ PSZRI I, t. XXVII (1802-1803), № 21087, 19 XII 1803, именный данный Сенату, О повышении чинами отправляющихся в Грузию на службу.

¹⁴ Takim kaukaskim kolegialnym asesorem był mjr Kowalew z powieści Gogola „Nos”

¹⁵ АКАК, t. IV, dz. cyt., s. 49, № 49, рапорт к.с. Васильева ген. Тормасову, от 18 января 1811 г., за № 60.

Jeśli zaś chodzi o urzędników na wyższe stanowiska, to ci jak zawsze funkcjonowali na zasadach indywidualnych a otrzymywane przez nich nagrody często przewyższały wieloletnie uposażenie na posadzie średniego szczebla. We wspomnianym ukazie podkreślono jednak, że urzędnicy muszą przesłużyć rok od momentu przybycia na miejsce i dopiero wtedy powinni otrzymywać patenty na wyższą rangę. Ci zaś, którzy z powodu niezdatności lub na własną prośbę zwolnią się wcześniej nie będą mieli prawa do rangi wyższej.

Mimo tych przywilejów, ciężkie warunki służby i niedotrzymywanie przez władze obietnic zawartych w ukazach powodowały, że urzędnicy szybko opuszczali Gruzję. Było to stałym utrapieniem miejscowych zwierzchników ponieważ przywileje dotyczyły urzędników ściąganych na „pierwsze wakaty” a nie ich następców a do tego nowych urzędników trudno było ściągnąć a jeśli już to się udało, to mijał jakiś czas zanim zapoznali się ze specyfiką pracy za Kaukazem. Problemy te dobrze naświetla inny raport Cicianowa:

Urzędnicy Najwyższego Rządu Gruzjińskiego mianowani na pierwsze wakaty, korzystali z miłosierdzia waszej cesarskiej mości w postaci darowania im bezzwrotnie $\frac{1}{3}$ wynagrodzenia i diet podróży jednocześnie. A że wielu z nich, a szczególnie służba kancelaryjna z niższymi ober oficerskimi rangami odeszła i ciągle odchodzi ze służby, nie przepracowując roku, to ośmielam się prosić najwyższego pozwolenia waszej cesarskiej mości czy nie będzie korzystnie polecić nie wydawać takiej jednorazowej nagrody urzędnikom, którzy nie przesłużyli roku, [...] aby w ten sposób [...] z wielkiej szczodrości waszej cesarskiej mości nie mogli korzystać urzędnicy niegodni i niedbali, uważający za obowiązek zwierzchności corocznie ich nagradzać za to, że służą w oddaleniu.”¹⁶

Przewidziano też zachęty dla urzędników do jeszcze dłuższej służby. Urzędnicy zwalniali się po 4-ech latach również otrzymywali awans w rangach a tym którzy chcieli dalej służyć w Gruzji należało skracać okres wysługi do awansu w rangach o połowę w stosunku do ogólnie przyjętego. W ukazie tym podkreślono także, że ogólna zasada o mianowaniu urzędników na stanowiska odpowiadające ich rangom (o jedną klasę niższe lub wyższe) nie odnosi się do Gruzji a urzędnicy mają być mianowani „ze względu na zdolności i na wniosek władz”. Wkrótce regułę tę powtórzono i rozciągnięto na inne uprzywilejowane terytoria Imperium argumentując ten krok „niedostatkiem urzędników i innymi lokalnymi niedogodnościami.”¹⁷ W kolejnym ukazie tak uzasadniano tę regulację: „Służący zaś w Gruzji zajmują w większości stanowiska nieposiadające określonych klas [...], celem zachęcenia do służby w kraju tak oddalonym, i żeby stanowiska nie były pozbawiane uzdolnionych i zacnych ludzi.”

Możliwość zajmowania stanowisk niezależnie do ich klasy spowodowała jednak pewne komplikacje przy wypłacaniu pieniędzy na delegacje dlatego też jesienią

¹⁶ АКАК, т. II, dz. cyt., s. 53-54, № 82, всеподданнейший рапорт кн. Цицианова, от 26 февраля 1805 г., за № 27.

¹⁷ PSZRI I, t. XXVIII (1804-1805), № 21273, 22 IV 1804 г., именной данный Сенату, Об определении, впрядь до указа, к статским должностям в Сибири, Новороссийских, Астраханской и Кавказской губерниях и в Грузии по усмотрению способностей и представлений начальств.

1807 roku polecono określać wysokość delegacji odpowiednio do klasy stanowiska a nie rangi urzędnika.¹⁸ Czyli rozstrzygnięto kwestię na korzyść urzędników.

Jeśli zaś chodzi o miejscowe zasoby kadrowe to władze od początku uznały, że miejscowe elity nie zasługują na zaufanie w realizacji „*русского дела*”. Z drugiej strony starano się zyskać przychylność miejscowych elit rozumiejąc, że bez ich poparcia nie uda się utrzymać rosyjskiego panowania w Gruzji. Oczywiście na początku obiecano im udział we władzy a nawet nienaruszalność kodeksu cywilnego króla Wachtanga. Później utrzymywaniu się na stanowiskach tzw. „*раццов грузинских*” sprzyjało obowiązywanie właśnie tego nieznanego Rosjanom kodeksu podobnie jak inne obyczaje a przede wszystkim język. Dlatego też w omawianym okresie przedstawiciele elit gruzińskich zajmowali specjalnie dla nich zastrzeżone stanowiska w administracji i sądownictwie. W sferze działania tego ostatniego pojawił się nawet projekt nawiązujący do rozwiązań przyjętych na Ziemiach Zabrzanych. Zakładał on aby: „*Na wzór guberni, utworzonych w kraju przyłączonym od Polski do Imperium Rosyjskiego, do sądów powiatowych i sędziami mianować gruzińskich książąt i szlachtę, podobnie jak i asesorami.*”¹⁹

Początkowo większość posad zajmowali jedyni dyspozycyjni ludzie - oficerowie rosyjskiej armii. Od początku jednak uważano, że należy ściągnąć urzędników z Rosji. Tymczasem możliwość łatwego zysku i niekontrolowanego „*господарования*” na dalekich kresach przyciągnęły na Kaukaz wszelkiego rodzaju awanturników, nierzadko już znanych z rozlicznych nadużyć. Jeden ze znawców Kaukazu A. P. Fadiejew, cytując wspomnienia jednego ze współczesnych, pisał: „*Kaukaz w tym czasie był azyłem i punktem zbornym różnych cwaniaków i poszukiwaczy sposobu wynurzenia się z bagna lub niezręcznego położenia*”²⁰. To była charakterystyczna cecha pierwszych kontyngentów kaukaskich „*czynowników*”. Jednak główną zachętą do służby na Kaukazie stały się przywileje urzędnicze. Za rządów kolejnych głównozarządzających, po zabitym w 1806 r. pod Gandżą Cicianowie, zajętych wojnami z Turcją, Persją i Imerecją, aktywność prawodawcza na tym polu zamarła.²¹ Tymczasem bez kolejnych przy-

¹⁸ PSZRI I, t. XXIX (1806-1807), № 22631, 23 IX 1807 r., сенатский, по высочайшее утверждённому докладу, О выдаче прогонных денег чиновникам, служащим в Грузии и командируемых от начальств для исправления комиссий не по чинам их, а по классам тех мест, какия они занимают.

¹⁹ АКАК, т. IV, dz. cyt., s. 11, № 3, доклад Верховного Грузинского Правительства Экспедиции Суда и Расправы отправляющего должность начальника, советника н.с. Евдокима попова, генералу Тормасову, от 23 мая 1809 г.

²⁰ А. В. Фадеев, *Россия и Кавказ в первой трети XIX в.*, Moskwa 1960, s. 242-243.

²¹ Kolejnymi głównozarządzającymi w Gruzji byli: Иван Васильевич Гудович - pochodził z polskiej szlachty; brał czynny udział w wyniesieniu na tron Stanisława Augusta; w 1792 mianowany astrachańskim (kaukaskim) generał-gubernatorem (z pozostawieniem na stanowisku generał-gubernatora rizańskiego i tambowskiego), w 1798 polecono mu zdać stanowisko, potem pełnił różne funkcje na Wołyniu, Podolu i Ukrainie; 2 VI 1806 mianowany głównodowodzącym w Gruzji, guberni astrachańskiej i obwodzie kaukaskim, 5 III 1809 r. zwolniony (z powodu choroby) po nieudanych szturmach Achalkalaki i Erewania - [hasło w] Д. Н. Шилов, Ю. А. Кузьмин, *Члены Государственного Совета Российской Империи (1801-1906). Биобиблиографический справочник*, Sankt Petersburg 2007, s. 256-261; Александр Петрович Тормасов - brał udział w działaniach wojennych na terenie Rzeczypospolitej w l. 1792-1795; wojskowy generał-gubernator kijowski (1803-1806); głównodowodzący wojskami w Gruzji (3 IX 1808-6 VII 1811), mianowany 14 II 1809 r. - tamże, s. 787-790; С. Масловский, *Тормасов, граф Александр Петрович*, [hasło w] А. А. Половцов, *Русский Биографический Словарь*, Moskwa 1899-1918, t. XXVII, s. 148-158; Филипп Осипович Паулуччи - Włoch w służbie

wilejów dla urzędników działalność administracji rosyjskiej nie byłaby możliwa.

Pokazują to nasilające się problemy z obsadą niższych stanowisk urzędniczych i kancelaryjnych, które doskonale ilustruje raport hr. I. W. Gudowicza do Senatu Rządzącego z 11 października 1807 r. [st.st.]

Powszechny w Rządzie Gruzji brak urzędników i służbie kancelaryjnej oraz słaba nadzieja że nawet przy pomocy wezwań Senatu Rządzącego można będzie zatrudnić potrzebną ich ilość, ostatecznie postawiło Rząd w sytuacji w której nie ma możliwości działania. Liczne Sądy Powiatowe już teraz są przytłoczone brakiem służby kancelaryjnej, zaś żądania ich w tym przedmiocie Ekspedycja Wykonawcza²² odkłada do czasu przybycia urzędników z Rosji, na wysłanie których nie ma żadnych widoków. Tak silna niechęć do służby w Gruzji zwiększa się jeszcze, ponieważ znajdujący się tu urzędnicy, służący nienagannie, nie wszyscy korzystali z obiecanych dobrodziejstw, wyrażonych w najwyższym ukazie z 19 grudnia 1803 roku. Niepewne nadzieje w tej sprawie obnażają wszelkie niedogodności ich sytuacji, które zwiększa oddalenie od ojczyzny oraz niedostatki znoszone z powodu drożyzny prowiantu i wreszcie ograniczenie, które z konieczności stosuje Rząd w przenoszeniu i zwalnianiu, stawia im ten kraj w złym świetle. Przedstawivszy na rozpatrzenie Senatu Rządzącego wszystko wyżej opisane, ośmielam się najpokorniej prosić: wszystkich tych urzędników i kancelistów, przedstawionych do nagrody w wysłanych przeze mnie spisach do ministra sprawiedliwości a od niego przesłanych na rozpatrzenie Senatu Rządzącego, nagrodzić rangami ze starszeństwem od dnia, w którym skończyła się wysługa określonego przez prawo okresu czasu. W ten sposób wzmocni się ich gorliwość, wzbudzi się zapał i inni godni ludzie, widząc takie nagrodzenie tu służących, będą przyjeżdżać na służbę.²³

Braki kadrowe w istotny sposób wpływały na jakość pracy administracji w Gruzji. Czasami powodowało to interwencje władz centralnych. 29 lutego 1808 r. [st. st.] Senat wydał ukaz z powodu niedostarczenia skarbnikowi państwowemu sprawozdań przez ekspedycję skarbową Najwyższego Rządu Gruzjińskiego. Ukazem tym polecono Gudowiczowi rozwiązać problem braku służby kancelaryjnej w tej ekspedycji. W odpowiedzi głównozarządzający mógł jedynie zapewnić, że „dał polecenie [...] ekspedycji wykonawczej, aby ta z grona kancelistów nowoprzybyłych na służbę do Rządu Gruzjińskiego skierowała do niej [ekspedycji skarbowej] kilku znających dział skarbowy, [...]”²⁴ Przy tej okazji Gudowicz nie omieszkiał zaznaczyć, że brak urzędników to nie jedyny problem kadrowy a jeszcze poważniejszy to ich jakość. Podkreślił, że mianowani na służbę do Gruzji pracownicy kancelaryjni „большою частию негрезваго

austriackiej, w 1807 r. przeszedł na służbę rosyjską, w 1810 r. został mianowany dowódcą sztabu korpusu gruzjińskiego, 6 VII 1811 został głównodowodzącym Gruzją, w lutym 1812 r. zdał dowództwo Rtyszczzewowi - К. Петров, Паулуччи маркиз Филипп Осипович, [hasło w] А. А. Половцов, dz. cyt., t. XVIII, s. 402-403; Николай Федорович Ртищев - 12 II 1812 r. został mianowany głównodowodzącym w Gruzji, 6 IV 1816 r. zdjęty ze stanowiska pełnił je do przybycia w 1817 r. gen. Jermołowa - Н. Н. Кашкин, Ртищев, Николай Федорович, [hasło w] А. А. Половцов, dz. cyt., t. XXIII, s. 349-353.

²² Odpowiednik ogólnorosyjskiego rządu gubernialnego w Gruzji [przyp. aut.].

²³ АКАК, t. III, red. Ад. Берже, Тбилиси 1869, № 25, s. 19.

²⁴ АКАК, t. III, dz. cyt., s. 22, №, raport hr. Gudowicza Правительствующему Сенату, от 8 апреля 1808 г., за № 45.

и дурного поведения и к исправлению дел мало способные [...]”. Urzędników, którzy nie reagowali ani na prośby, ani na nagany, Gudowicz zmuszony był trzymać nocami w areszcie (zapewne żeby się nie upijali) a w dzień pod nadzorem zmuszać do pisania. Tylko w ten sposób prowadzenie spraw w urzędach mogło odbywać się w odpowiednim trybie.²⁵ Także i później władze były zmuszały kancelistów do pracy – przetrzymując ober-oficerów o chlebie i wodzie a niższych rangą karząc cielesnie.²⁶

Tak więc opracowano nie tylko system zachęt ale i środków przymusu. Warto w tym miejscu przypomnieć, że w tym okresie wolna od kar cielesnych była tylko szlachta. Wykorzystał ten fakt rejestrator gubernialny Mandienow, który skazany „za łapówki i inne postęпки na karę cielesną batami” wyłgał się przedstawiając oświadczenie wystawione przez książąt gruzińskich o rzekomym pochodzeniu od tzw. pierwszych obywateli Tbilisi, która to kategoria ludności równa była w Gruzji szlachcie i jako taka zwolniona z kar cielesnych.²⁷ Należy się zgodzić z opinią współczesnego opisywanym wypadkom urzędnika, że „środek ten, stosowany w ostateczności, nie może jednak wywoływać ani w pierwszych ochoty ani w drugich rzeczywistego umiarkowania

Inne zajścia, dobrze charakteryzujące niższych urzędników rosyjskich, miały miejsce w 1810 r. „W nocy z 8 na 9 listopada służący w rządzie kanceliści Rieznikow, Kowaliow, Aleksandrow i Moszczinskij oraz znajdujący się pod sądem 9-go jegierskiego pułku kapitan sztabowy Bondarienko, włamali się do kwatery innego urzędnika Ljaszenko a zastawszy go śpiącego zmuszali go do picia przyniesionej wódki, a potem, grożąc mu śmiercią, bili go kułakami i różgami, od tego nieludzkiego bicia Ljaszenko uratował się ucieczką ze swojej kwatery. Następnie ciż urzędnicy tej samej nocy okrążyli kwaterę urzędnika Czubarowa rzucali w nią kamieniami.”²⁸

Brakowało też kadr na wyższe stanowiska. Dlatego też w tym samym czasie Gudowicz wnioskował o wypłacanie podwójnej pensji oficerom sztabowym komen-derowanym na stanowiska naczelników okręgów.²⁹

Kwestia przyłączenia Gruzji oraz zarządzania nią nierozzerwalnie była związana z wydatkami na ten cel. W tym kontekście rozpatrywano też oczywiście wydatki na ściągnięcie i utrzymanie w Gruzji rosyjskich urzędników. Jednak jak można sądzić z wymiany opinii między Litwinowem, Tormasowem, ministrem spraw wewnętrznych i Gudowiczem podsumowującej ustrój administracyjny Gruzji ekonomiczność przedsięwzięcia nie była tu priorytetem. Litwinow, na podstawie doświadczenia wyniesionego ze stanowiska rządcy Gruzji uważał, że skarb ponosi corocznie znaczne wydatki na wynagrodzenia dla „całkiem niepotrzebnych urzędników”.³⁰ W odpowiedzi Gudowicz podkreślił, że nawet przy obecnej liczbie etatów Ekspedycja Skarbowa

²⁵ Tamże.

²⁶ АКАК, t. IV, dz. cyt., s. 49, № 49, рапорт к.с. Васильева ген. Тормасову, от 18 января 1811 г., за № 60.

²⁷ Тамże, s. 954, № 1450, письмо кн. Лопухина к ген. Тормасову, от 14 сентября 1809 г.

²⁸ Тамże, s. 956, № 1457, рапорт ген.-м. Ахведрова ген. Тормасову, от 30 ноября 1810 г.

²⁹ АКАК, t. III, dz. cyt., s. 5, № 26, отношение гр. Гудовича к гр. Кочубею, от 22 октября 1807 г., за № 112.

³⁰ АКАК, t. IV dz. cyt., s. 3, № 1, отношение гр. Гудовича к кн. Куракину, от 30 января 1809 г., за № 12.

ledwo daje radę „szczególnie mając większość urzędników kancelaryjnych, którzy są tu przysyłani z Rosji, wątpliwego prowadzenia się[...]”.³¹

Należy przy tym pamiętać, że władze nie mogły sobie pozwolić na zwolnienie nawet najgorszych pracowników („*малоспособных и порочных*”), ponieważ spowodowałyby to jeszcze większe opóźnienia w załatwianiu spraw. Stosowanie kar pieniężnych także nie wchodziło w grę, ponieważ mimo pobierania wyższego wynagrodzenia ledwo mogli się utrzymać. Precyzyjnie wyjaśniają ten pozorny paradoks wyliczenia zawarte w raporcie Wasijewa.³²

Z tego okresu warto zwrócić uwagę na ukaz z 1811 r. - wydany z inicjatywy oberprokuratora A. Z. Chitrowo³³. Do tego czasu Senat już cztery razy przeprowadził akcję kompletowania stanowisk kancelaryjnych w Gruzji i mimo przywilejów дарowanych w 1803 r. - „był i obecnie występuje brak tychże, który jest tym dotkliwszy, że niektórzy ludzie wysyłani tutaj przez urzędy okazują się być pozbawieni odpowiednich sposobności i są krnąbrnego prowadzenia się.”³⁴

Procedura rekrutacji powodowała pewne problemy już w Rosji. Oberprokurator zwrócił uwagę, że Senat mianując różnych urzędników na służbę w Gruzji, jednocześnie kierował do skarbnika państwa wnioski o wypłacenie z góry na przejazd $\frac{1}{3}$ wynagrodzenia i diet podróжных a ten takie wypłaty zatwierdzał. Urzędnicy zaś po otrzymaniu pieniędzy i paszportu z Heroldii na wolny przejazd do miejsca służby wcale tam nie wyjeżdżali. Korzystali z tego, że mogli bezkarnie żyć w dowolnie wybranym mieście. Ponadto często się zdarzało, że nie posiadając innego majątku poza otrzymanymi pieniędzmi, wydawali je nie widząc żadnych ku temu przeszkód. Działo się tak, ponieważ Heroldia po wydaniu paszportu nie zajmowała się dalej sprawą z kolei urząd do którego wysyłano urzędnika daremnie oczekując na jego przyjazd prowadził czasochłonną korespondencję wyjaśniającą. W tym czasie urzędnicy ci mogli prowadzić swobodne życie w stolicy legitymując się wydanym paszportem. Przykładem służy historia registratora kolegijskiego Weneckiego, mianowanego na służbę do Gruzji: „otrzymawszy paszport z heroldii 27 marca tego roku [1811], i wzięwszy z kasy 236 rubli 19 kopiejek, mieszkał w Sankt Petersburgu, włóczył się po szynkach i dopiero 3 maja został zatrzymany przez policję za pijaństwo”.³⁵

Oberprokurator podjął działania nadmiernej swobody urzędników. Szczególnie drażniło władze, że w tym czasie urzędnicy trwonili pieniądze otrzymane na poczet przyszłej służby. W ten sposób pozbawiali się środków na podróż do miejsca przeznaczenia a skarb ponosił nieodwracalną szkodę. Władze nie widziały możliwości zlikwidowania tego procederu ograniczając się do częściowego rozwiązania problemu.

W przyszłości jednocześnie z nominacją i poleceniem wypłaty pieniędzy wysy-

³¹ Tamże.

³² Tamże, s. 49, № 49, рапорт к.с. Васильева ген. Тормасову, от 18 января 1811 г., за № 60.

³³ PSZRI I, t. XXXI (1810-1811), № 24722, 13 VII 1811 г., сенатский, О наблюдении местному начальству за чиновниками, определяемыми в Грузию, Кавказскую и Сибирския губернии, дабы они отпраплялись туда без замедления.

³⁴ АКАК, т. IV, dz. cyt., s. 49, № 49, рапорт к.с. Васильева ген. Тормасову, от 18 января 1811 г., за № 60.

³⁵ „За сей поступок он Венецкий передан суду” - тамże.

lano władzom lokalnym polecenie nadzorowania urzędników, aby nie mogli prowadzić próżniaczego życia w stolicy. Jednocześnie zobowiązywano rządy gubernialne na trasie przejazdu urzędników do śledzenia ich za pomocą policji „i nie dozwalać zwlekać w podróży pod bezprawnymi powodami.” Najwyraźniej hulanki urzędników kierowanych do Gruzji nie były tylko problemem Petersburga.

W skrajnej sytuacji pojawiają się skrajne pomysły jeden z nich zakładał jednocześnie rozwiązanie braków kadrowych i zmniejszenie wydatków skarbu państwa na ten cel. Pierwsza jego część zawierała propozycje ograniczające możliwość wyłudzenia pieniędzy i awansów przez urzędników. Proponowano awansowanie w rangach i wypłacanie bezzwrotnej zapomogi w wysokości $\frac{1}{3}$ rocznego wynagrodzenia dopiero po roku służby i to tylko wtedy, gdy urzędnik taki wykazał się umiejętnościami i dobrym prowadzeniem się. Od tego też momentu urzędnik mógłby korzystać z zasad awansowania określonych w punktach 3, 4 i 5 ukazu z 19 grudnia 1803 r. Ponadto pierwszy rok należałoby przesłużyć w Kancelarii Głównodowodzącego i Rządcy Gruzji, lub w ekspedycjach: wykonawczej, skarbowej lub sądu i rozprawy a wcześniejsze skierowanie ich do urzędów niższych projekt dopuszczał tylko z powodów szczególnych i po porozumieniu ekspedycji wykonawczej z dwoma pozostałymi. Już jednak druga część propozycji brzmi nieco koszmarnie.

Ministerstw Wojny uznaje za słuszne za najmniejsze występki na służbie wojskowej ober-oficerów przysłać tutaj dla poprawy; jeśli taki rodzaj kary rozprzestrzeniony zostanie także na urzędników cywilnych, a szczególnie na czasowo aresztowanych lub wykluczonych ze służby, to należy zakładać, że nie zabraknie ich w tym kraju. Tak więc, czy nie będzie pożytecznie zakomunikować Senat Rządzący lub ministra policji o wydaniu polecenia wszystkim urzędom, poza tymi z oddalonych północnych guberni, aby sekretarzy i kancelistów którzy dopuścili się drobnych przestępstw, posiadających odpowiednie kwalifikacje, na podstawie wyroków zamiast określonej kary kierować ich tutaj na zsyłkę, wysyłając ich z dietami podróżnymi na jednego konia i zapewnionym wyżywieniem z sumy 2000 rub. przyznanej dla każdej guberni na nieprzewidziane okazje, jednocześnie zawiadamiając o tym pocztą ekspedycję wykonawczą Najwyższego Rządu Gruzjińskiego z załączeniem kopii wyroków, aby tutejsze urzędy, gdzie im wyznaczy się służbę, znając ich przestępstwo, mogli kierować się także w powierzaniu spraw. Ażeby zaś takowi wysyłani w podróż nigdzie na próżno nie zatrzymywali się, obowiązkiem policji ziemskich i miejskich będzie dopilnować tego, a w przypadku choroby sprawować nad nimi opiekę, wykorzystując na ten cel fundusze należące do Urzędu Opieki Społecznej, informując o tym ekspedycję wykonawczą, gdzie i ile czasu kto przebywał w chorobie lub od niej umarł.

Zsyłka takiego pokroju ludzi do Gruzji może zastąpić wykonanie zasądzonego wyroku, a dla Rządu stać się wsparciem w załatwianiu spraw i zatrzymać na służbie wszystkich ochotników; jeśli ich liczba tak wzrośnie, że zaspokoi to potrzeby Rządu, to można ich wysłać na służbę do działu komisarskiego³⁶ i departamentu prowiantowego, tutaj także potrzebujących kancelistów, lub zaopatrywać w nich gubernię kaukaską, jakże łatwo może się okazać, że przestępstwa niektórych były następstwem nie moralności, a bardziej z powodu nieszczęśliwych okoliczności, i

³⁶ Zapewne chodzi o komisarzy prowiantowych [przyj. aut.]

z tego powodu aby zesłaniem tutaj nie wywołać u nich rozpacz i w ten sposób nie pozbawić ich ochoty do pełnienia obowiązków, które mogłyby być im powierzone, zostawić możliwość miejscowym urzędom i samodzielnym organom uwzględniając ich pracę, zdolności i prowadzenie się po upływie dwóch lat lub więcej donosić do ekspedycji, w których resorcie pełnią oni służbę, o dobrym ich prowadzeniu się i porządnym wypełnianiu obowiązków, które, porównując z przeszłymi ich przestępstwami i z czasem tutejszego przebywania, prosić o zgodę rządcy Gruzji zdjęcia z nich zasądzonej kary i zaliczenia ich do służby kancelaryjnej na prawach ochotników – z takimi prawami zaczynają oni awanse w rangach i zajmowanie wyższych stanowisk, lub na ich wniosek są zwalniani z możliwością zamieszkania w centrum Rosji. Jeśli zaś kto w zachowaniu się od początku przybycia do Gruzji lub w ciągu wyznaczonego czasu nie sprawdzi się i ponadto da się poznać jako nieposłuszny i niedbały wobec obowiązków, to w wykonanie woli panów głównodowodzących, wyżej wyrażoną, niższych rangą karać cielesnie, a jeśli to nie poskutkuje, odsyłać ich do stacjonujących tu pułków celem wcielenia do służby wojskowej, z pleceniem być szeregowym przez pięć lat, informując o tym wtedy także Kolegium Wojenne. Posiadających zaś rangi ober-oficerskie trzymać najpierw pod strażą w pozostawieniu przy obowiązkach; a kiedy ten środek okaże się nieskuteczny, to biorąc pod uwagę poprzednie przestępstwo, jako nie mających już ani honoru ani umiemia, przedstawiać woli głównozarządzającego Gruzją poddanie ich dalszym karom.

Wszystkim tym wysyłanym z wyroków urzędów kancelistom wyznaczyć kwatery, - jedną dla niższych rang, a drugą dla mających rangi ober-oficerskie, nad ich prowadzeniem się zlecić nadzór policji; pierwszym wydawać prowiant w naturze, pobierając go ze zboża podatkowego w Gruzji, wynagrodzenia wydawać z kancelaryjnych sum po rublu na miesiąc, nawet sporządzić dla nich surduty na dwa lata z sukna wojskowego, a ponadto wydawać corocznie na koszule, krawatki, bieliznę, okrycie i buty po 15 rub. każdemu. Ober-oficerom zaś na utrzymanie ogółem wydawać każdemu na rok po 100 rub., a jeśli kto z tych ostatnich będzie nurzać się w pijaństwie i innych postępach nieprzystojących szlacheckiemu tytułowi, to trzymać go z niższymi kancelistami i tych samych warunkach. W przypadku drobnych schorzeń korzystać z tutejszych lekarzy miejskich, a jeśli któregoś [choroba] zmorzy na dłużej, z powodu braku tutaj miejskiego lazaretu, skierować go do szpitala wojskowego, płacąc za lekarstwa z ich wynagrodzenia, a jeśli w utrzymaniu ich zauważone będzie pijaństwo, mogące pozbawić ich środków do życia przydzielić im oficera, któremu wszystkie przeznaczone im pieniądze powierzać a którego obowiązkiem będzie, jako kuratora, zaopatrywać ich w żywność i odzież, prowadząc na to wszystkie rachunki i przedstawiając je ekspedycji skarbowej do rewizji.³⁷

Jednocześnie autor projektu podkreślał, że nawet po wprowadzeniu go w życie pieniądze na wydatki kancelaryjne³⁸ urzędów gubernialnych i pięciu powiatowych będą nadal zbyt szczupłe. Negatywnie zaopiniował tę koncepcję gubernator M. Ł. Malinskij twierdząc, że nie może się zgodzić aby „ludzie rozpustni i szkodliwych wartości mogli zarazić nimi także pozostających na służbie i wprowadzili między nich i rdzennych mieszkańców nowe rozpusty, nie mówiąc o tym, że dla zapobieżenia ich

³⁷ АКАК, т. IV, dz. cyt., s. 49, № 49, рапорт к.с. Васильева ген. Тормасову, от 18 января 1811 г., за № 60.

³⁸ Канцелярские суммы – pozycja budżetu przeznaczona m.in. na opłacenie kancelistów najemnych.

ucieczkom potrzeba niemało straży, na utrzymanie której nie stać ich”.³⁹

Deklaratywnie najbardziej zdecydowanym przeciwnikiem nadużyć urzędniczych był głównozarządzający markiz Filip Osipowicz Paulucci (ros. Паулуцчи). Postać niezwykle barwna, pasująca bardziej do wieku XVIII. Zaraz po objęciu stanowiska wystosował odezwę do mieszkańców Gruzji, w której zapowiadał: „od teraz najsurowiej karane będą wszelkie ze strony urzędników rosyjskich nadużycia, jak: bezprawne ściąganie danin z mieszkańców, łapówki, oszukiwanie na wadze, zbędne nakazy itp., a ponadto daję wszystkim i każdemu pełne prawo podawać mi prawdziwe skargi nawet na naczelników okręgowych, komendantów, kapitan-isprawników, komisarzy prowiantowych i na kogokolwiek innego [...]”. Jednocześnie jednak zastrzegł, że „z równą surowością ściągną na siebie fałszywi donosiciele”.⁴⁰ Już miesiąc później donosił o pierwszym sukcesie. Wojskowy wysłany do chana szirwańskiewgo Mustafy co prawda przyjął od niego ryż warty 10 tys. rub. sr., ale przekazał go na potrzeby skarbu. Za ten uczynek markiz prosił „uszcześliwić go darowaniem mu najwyższego reskryptu z miłościwym objawieniem monarszego zadowolenia.”⁴¹ Niestety nie wiemy, jak gen.-m. Chatuncow (bo o nim mowa) zareagował na taki sposób wynagrodzenia jego szlachetnego postępku?! Nic też nie wiadomo aby postawa markiza Paulucci przyniosła jakieś efekty.

Z tego okresu dysponujemy przekazem o głośniejszym konflikcie w sferze najwyższych urzędników rosyjskich w Gruzji. Otóż poprzednik Paulucci’ego – gen. Tormasow aresztował prokuratora Najwyższego Rządu Gruzińskiego niejakiego Płachotina. Gdy Paulucci (następca Tormasowa) otrzymał pismo ministra sprawiedliwości Dmitriewa z postanowieniem cara o bezprawności tego aresztu wziął stronę Tormasowa. Nie ma tu miejsca na przytaczanie szczegółów hulaszczego życia Płachotina ciekawa jest natomiast jego kariera. Został przysłany ze stolicy za czasów Cicianowa na stanowisko sekretarza. Już po kilku miesiącach został przeniesiony do jednej z ekspedycji a wkrótce zwolniony ze służby. Żeby uniknąć skandalu otrzymał „czysty” atestat i wyruszył do innego podbitego kraju szlakiem *czinownikow*. Po krótkiej służbie w Mołdawii (za każdym razem awansowany na mocy ukazów o przywilejach) wraca do Petersburga a tam jako doświadczony urzędnik dostaje nominację na prokuratora w Gruzji. W ten oto sposób kształtowała się elita biurokratyczna rosyjskich kresów – z ludzi niezdatnych nawet na stanowisko sekretarza w sądzie powiatowym (wedle słów Paulucci’ego).⁴²

Do rangi zasady urastały przypadki składania w stolicy imperium przez byłych wysoko postawionych urzędników administracji w Gruzji różnego rodzaju projektów dotyczących udoskonalenia metod rosyjskiego panowania w tym kraju. Oczywiście projekty te wprost lub między wierszami obrzucały błotem byłego szefa autora projek-

³⁹ АКАК, т. V, dz. cyt., s. 207, № 273, рапорт д.с.с. Малинского ген. Ртищеву, от 6 августа 1812 г., № 2614.

⁴⁰ АКАК, т. V, dz. cyt., s. 4, № 8, обещание маркиза Паулуцчи обитателям Грузии, от 18 октября 1811 г., за № 93.

⁴¹ АКАК, т. V, dz. cyt., s. 9, № 15, отношение маркиза Паулуцчи к военному министру, от 20 ноября 1811 г.

⁴² АКАК, т. V, dz. cyt., s. 11, № 21, отношение маркиза Паулуцчи к министру юстиции Дмитриеву, от 10 декабря 1811 г.

tu. M.in. były rządca Gruzji F. I. Achwierdow⁴³ przedstawił ministrowi szereg koncepcji, których realizacja miałyby ulepszyć administrację rosyjską w Gruzji. Jedną z nich zakładała ściągnięcie do Gruzji z guberni charkowskiej i małosyjskiej do 30-u urzędników na kasowe i kancelaryjne stanowiska, wydanie tym osobom bezzwrotnych zapomóg na przejazd oraz awansowanie w rangach – a więc tak jakby przybywali na tzw. pierwsze wakaty. Markiz Paulucci w zasadzie poparł pomysł zaznaczając jednak, że lepszym źródłem nowych kadr byłiby absolwenci uniwersytetów (moskiewski, charkowski i dorpacki) i w ogóle proponował rekrutację wśród ludzi młodych a nie urzędników.⁴⁴

Jednak Paulucci został wkrótce odwołany, mimo poparcia szlachty gruzińskiej. W piśmie do ministra przyznawał, że „bardzo boleśnie zostawić swoje dzieło w marności”.⁴⁵ Przy tej okazji nieodparcie odnosi się wrażenie, że ani carowi ani władzom w Petersburgu nie chodziło o zwalczanie korupcji, która tak raziła zasadniczego Włocha. Markiz przejął w opiniotwórczych kręgach stolicy konflikt z dowódcą linii kaukaskiej gen. N. F. Rtyszczewem.

Sama zmiana na tym stanowisku oczywiście nie rozwiązała problemu braku kadr i ich postawy moralnej. Także gen. Rtyszczew alarmował o zapotrzebowaniu na służbę kancelaryjną tym bardziej, że wobec zakończenia wojny z Napoleonem dla urzędników otworzyły się możliwości pracy w samej Rosji lub w armii.⁴⁶

W dalszym ciągu władze bardzo opieszale i niechętnie nagradzały urzędników. Rtyszczew odchodząc ze stanowiska starał się poprawić sytuację urzędników działu pogranicznego własnej kancelarii – „dzielących ze mną cały ciężar pochodów i brzemień zajęć tego pracochłonnego działu, którzy swoją niestrudzoną działalnością w sposób szczególny pomogli mi osiągnąć sukces w postaci zawarcia tak korzystnego pokoju z Persją”. W ciągu trzech lat trzy razy ponawiał wnioski w tej sprawie do kanclerza hr. Rumjancewa⁴⁷ i do p.o. ministra spraw zagranicznych hr. Nesselrode⁴⁸ i mimo pozytywnych odpowiedzi, obiecanych już przez Rtyszczewa nagród, urzędnicy nie dostali.⁴⁹

Jeszcze przed panowaniem na Kaukazie gen. A. P. Jermołowa, który rozpętał wojnę kaukaską, władze próbowały łagodzić jedną z podstawowych niedogodności życia Rosjan w tym regionie, czyli klimat. W tym celu w 1816 r. wydano dwa ukazy rozciągające przywileje na lekarzy - absolwentów akademii medyko-chirurgicznej i

⁴³ Фёдор Исаевич Ахвердов - АКАК, т. IX, ред. Ад. Берже, Тбилиси 1884, s. XVI; *Ахвердов, Фёдор Исаевич*, [hasło w] *Русский биографический словарь*, ред. А. А. Полюсов, том: „Алексинский - Бестужев-Рюмин”, Moskwa 1896-1918, s. 361.

⁴⁴ АКАК, т. V, dz. cyt., s. 14-15, № 25, рапорт марк. Паулуччи, к министру полиции, от 7 января 1812 г., № 9.

⁴⁵ Тамże, s. 21, № 35, отношение маркиза Паулуччи к министру полиции, от 19 марта 1812 г., № 79.

⁴⁶ Тамże, s. 229-230, № 286, рапорт ген. Ртищева Правительствующему Сенату по Герольдии, от 24 августа 1813 г., № 68.

⁴⁷ Н. Майков, *Румянцев, Николай Петрович*, [hasło w] *Русский биографический словарь*, ред. А. А. Полюсов, том: „Романова - Рязовский”, Moskwa 1896-1918, s. 493-521

⁴⁸ М. Полиевктов, *Нессельроде, Карл Васильевич*, [hasło w] тамże, том: „Нааке-Николай”, s. 244-251.

⁴⁹ АКАК, т. V, dz. cyt., s. 263-264, № 325, всеподданнейший рапорт ген. Ртищева, от 4 сентября 1816 г., № 107.

аптекарzy⁵⁰, a następnie w roku 1820 postanowiono pójść jeszcze dalej i przy przyjęciu lekarzy na służbę w Gruzji, guberni kaukaskiej i sybirskich mianować ich radcami tytularnymi, pod warunkiem przesłużenia w tych krajach nie mniej niż 6 lat.⁵¹

Początek rządów gen. A. P. Jermołowa⁵² otwiera nową etap rosyjskiego panowania na Kaukazie. Jermołow kończy z pokojowymi kontaktami z góralami i przechodzi do ofensywy polegającej na krwawych wyprawach.⁵³ W dziedzinie przywilejów dla urzędników okres ten nie przyniósł nowych rozwiązań, ale wyraźnie wzrosła aktywność władz na tym polu. Najpierw zwiększono wypłaty na przejazd (*прогоны*) z Mozdoka do Tbilisi⁵⁴, a więc tzw. drogą wojskowo-gruzińską: od twierdzy Mozdok nad rzeką Terek na linii kaukaskiej, przez twierdzę Władywostok w górach Kaukaz, do stolicy Gruzji. Następnie, w roku 1819 rozciągnięto przywileje na urzędników policji miejskiej i ziemskiej⁵⁵ oraz jeszcze zwiększono zasiłki na przejazd dla urzędników wysyłanych do Gruzji⁵⁶. W uzasadnieniu wniosku generał pisał: „[...] urzędy w Gruzji wszystkie bez wyjątku cierpią na rażący niedostatek służby kancelaryjnej, i nie ma żadnego sposobu zaspokojenia ich potrzeb w tym zakresie, bez względu na różne korzyści, darowane najwyższym ukazem 19 grudnia 1803 r.[st.st.] zatrudniającym się w Gruzji”. Jermołow zaproponował przyznanie zapomóg dla absolwentów szkół duchownych, wśród nich szukając łasych na karierę i szybkie wzbogacenie się. Wydany ukaz dotyczył jednak wszystkich wysyłanych do Gruzji na stanowiska kancelaryjne. Mieli oni otrzymywać, poza zwykłymi dietami podróжными, jednorazową zapomogę w wysokości od 200 do 300 rub. srebrem, w zależności od odległości do przebycia. Również i te zapomogi były bezzwrotne a więc nie były odliczane od przyszłego wy-

⁵⁰ PSZRI I, t. XXXIII (1815-1816), № 26368, 11 VI 1816 r., О производстве лекарей для определения на службу в Грузию, и о предоставлении им тех же прав, какия присвоены гражданским чиновникам, туда определяющимся, - „лекарей, выпускаемых из Императорской Медико-Хирургической Академии для определения на службу в Грузию и кавказскую губернию, производить в чины титулярного советника с тем, чтобы они прослужили в том крае не менее 6 лет; в награждении же вольных медицинских чиновников, кои обучились врачебному искусству не на казенном иждивении, при определении в Сибир, Грузию и кавказскую губернию, руководствоваться теми правами, какия положены для чиновников гражданской службы”; tamże, № 26362, 20 VII 1816 r. - „аптекарских чиновников, определяемых на службу в Грузию, производить в следующие чины с тем, чтобы они прослужили там не менее 6 лет, и выдавать им, сверх прогонных денег, на путевые издержки по 600 рублей”.

⁵¹ PSZRI I, t. XXXVII (1820-1821), № 28075, 5 I 1820 r., именной, данный сенату, О произвождению в титулярные советники выпускаемых из университетов медицинских воспитанников, при определении на службу в Грузию, кавказскую и сибирскую губернии.

⁵² Алексей Петрович Ермолов – w randze kapitana walczył z powstaniem kościuszkowskim, dowódcą samodzielnego korpusu gruzińskiego (6 IV 1816 - 27 III 1827) - Д. Н. Шилов, Ю. А. Кузьмин, dz. cyt., s. 316-322.

⁵³ Patrz choćby: Г. Г. Лисицына, „Гражданское управление краем, самое трудное...”, [w] *Кавказ и Российская Империя: проекты, идеи, иллюзии и реальность. Начало XIX - начало XX вв.*, опрац. Я. А. Гордин, В. В. Лапин, Г. Г. Лисицына, Б. П. Миловидов, Sankt Petersburg 2005, s. 210-211.

⁵⁴ PSZRI I, t. XXXV (1818), № 27419, 18 VII 1818 r., именной данный министру внутренних дел, О прибавке прогонных денег по тракту от Моздока до Тифлиса.

⁵⁵ PSZRI I, t. XXXVI (1819), № 27894, 18 VII 1819 r., именной данный сенату, О распространении указа 19 декабря 1803 года на чиновников градской и земской полиции в Грузии.

⁵⁶ PSZRI I, t. XXXVI (1819), № 28032, 15 XII 1819 r., сенатский, с прописанием высочайшее утвержденного положения комитета министров, О выдаче отправляющимся на службу в Грузию всем вообще канцелярским служителям на проезд, сверх прогонов, от 200 до 300 рублей, без вычета из жалования.

nagrodzenia.

W 1821 r. głównozarządzający w Gruzji oraz guberniach astrachańskiej i kaukaskiej gen. A. P. Jermołow kieruje do Senatu raport⁵⁷ z którego wynika, że już w roku poprzednim (24 kwietnia 1820 r. [st. st.]) ekspedycja wykonawcza Najwyższego Rządu Gruzjińskiego powiadomiła wszystkie rządy gubernialne: „aby wysyłały do Gruzji służbę kancelaryjną dobrego prowadzenia się i wysokich kwalifikacji oraz nie inaczej jak po uprzednim skontaktowaniu się z tą ekspedycją, ale niektóre rządy, bez względu na to nadal przysyłają tutaj takich pracowników kancelaryjnych, z których prawie nikt nie ma [odpowiednich] umiejętności, a wielu okazało się [ludźmi] nie tylko niezdatnymi do załatwiania spraw lub do przepisywania pism na czysto, ale głupio i rozpustnie się prowadzącymi.” Jermołow uznał, że dalsze przysyłanie podobnych indywidualów do Gruzji będzie jedynie zbytecznym wydatkiem i przyczyni się do zwiększenia w podległym mu kraju grona ludzi bezużytecznych, która to grupa najwyraźniej była tam liczna a problem znany.

W tej sytuacji Jermołow przesłał Senatowi ww. wniosek ekspedycji wykonawczej i prosił o nadanie mu rangi rozporządzenia Senatu. Postulował o całkowite wstrzymanie wysyłania urzędników kancelaryjnych do Gruzji z własnej inicjatywy władz lokalnych Imperium. Dalsze ściąganie urzędników miało następować tylko po uprzednim skontaktowaniu się z Najwyższym Rządem Gruzjińskim i powinno dotyczyć tylko tych urzędników, którzy rzeczywiście posiadali odpowiednie zdolności do pracy kancelaryjnej i charakteryzowali się dobrym prowadzeniem się. Senat przychylił się do wniosku i podkreślił, że gdyby rządy gubernialne w dalszym ciągu wysyłały *дурных и неспособных* to należy ich odsyłać na ich koszt. Ponadto Senat polecił Jermołowowi, żeby urzędników już przybyłych a bezużytecznych lub dla których nie ma stanowisk nie pozostawiać w rangach, które otrzymali za przyjazd do Gruzji. Zaś ww. ekspedycji polecono na przyszłość żeby nie przedstawiała urzędników do nagrody rangami za sam przyjazd do Gruzji, ale dopiero po sprawdzeniu, czy nadają się do służby. Jednak wizja łatwej kariery nadal przyciągała na Kaukaz ludzi określonego rodzaju, co pokazują inne raporty głównozarządzającego A. P. Jermołowa. Można zaryzykować stwierdzenie, że o ile Gruzini mieli pewne powody do zadowolenia z rosyjskiej obecności militarnej, to rzesza urzędników zdecydowanie negatywnie nastrajała ich do wszystkiego co rosyjskie.⁵⁸

Czasem dochodziło też do interesujących reinterpretacji obowiązujących przepisów. W 1822 r. minister sprawiedliwości wniósł na rozpatrzenie Rady Państwowej kwestię o nagradzaniu awansem w rangach urzędników zgodnie z ukazem z 1803 r., którzy po przesłużeniu 4 lat w Gruzji odchodzili ze służby lub kontynuowali ją poza Gruzją.

Sprawa wynikała z powodu radcy tytularnego Bolle, który po przepracowaniu w Gruzji ponad czterech lat przeniósł się na służbę gdzie indziej. Licząc na awans w rangach złożył odpowiedni wniosek jednak Senat wyrokiem z 25 maja 1819 r.[st.st.]

⁵⁷ PSZRI I, t. XXXVII (1820-1821), № 28563, 28 II 1821, сенатский, Об отправлении канцелярских служителей из губернских правлений в Грузию людей хорошего поведения и о непредставлении призываемых туда к производству в чины, недоверивших о их способности к службе.

⁵⁸ Д. Исмаил-Заде, *Настоящий кавказец*, „Родина” 2000, nr 1-2, s. 84-85.

ustosunkował się do niego negatywnie twierdząc, że ukaz z 1803 r. podlega ograniczeniu zawartemu w manifeście z 18 lutego 1762 r.[st.st.]. Manifest ten pozwalał na awansowanie w rangach przy zwolnieniu ze stanowiska tylko szlachciców. Jednocześnie Senat uznał, że radca Bolle, jako nie pochodzący ze stanu szlacheckiego na mocy ukazu z 16 grudnia 1790 r.[st.st.] powinien przesłużyć w tej randze 12 lat chcąc uzyskać awans na asesora kolegijskiego, bez względu na to czy awans miałby otrzymać za wysługę lat, czy przy zwolnieniu. Podkreślono, że nawet stosując prawa wyjątkowe darowane urzędnikom w Gruzji, gdzie Bolle służył 8 lat, mógłby on otrzymać wyższą rangę, gdyby w obecnej przesłużył 6 lat, ponieważ punkt 5-y ukazu z 1805 roku ustalił awans dla tych którzy po przesłużeniu w Gruzji 4-ch lat jeszcze zechcą pozostać na stanowisku, aby liczyć czas służby podwójnie w stosunku do ogólnych zasad, ale Bolle w obecnej randze przesłużył tylko nieco ponad 3 lata.

Z tą kwestią powiązana była sprawa wniesiona pod obrady Senatu Rządzącego przez zarządzającego ministerstwem policji Siergieja Koźmicza Wjazmitinowa⁵⁹ a zainicjowana przez gen. Jermołowa. Chodziło o tytularnych radców Nikołaja i Moisieję Tatarowych, którzy wzorowo przesłużyli w Gruzji ponad 4 lata, i otrzymali potem zwolnienie ze stanowiska. Jermołow wnioskował o przyznanie im wyższej rangi właśnie na podstawie ukazu z 19 grudnia 1803 r.[st.st.]. Generał zauważył przy tym, że

taka nagroda dla urzędników, którzy przesłużyli w Gruzji 4 i więcej lat, jest skrajnie niezbędna, ponieważ środek ten może skusić pozostałych urzędników z odpowiednimi zdolnościami i dobrego prowadzenia się do dalszego kontynuowania służby w Gruzji, jakich tam bardzo brakuje, i którzy, poza najwyższe darowanymi wyłożonymi w ukazie przywilejami, zupełnie pozbawieni są wszystkich innych korzyści, którymi mogliby cieszyć się, służąc w Rosji.⁶⁰

Jednak Senat, wobec tego, że Tatarowowie nie przedstawili świadectw szlacheckiego pochodzenia, i tym razem również odmówił nagrody w postaci awansu w rangach.

Z wyrokiem Senatu nie zgodził się minister sprawiedliwości. Wyraził opinię, że manifest z 1762 r., który pozwalał dawać przy zwolnieniu awans w rangach jedynie szlachcie, nie może stanowić przeszkody w nagrodzeniu wyższymi rangami tych urzędników, którzy nienagannie przesłużyli w Gruzji 4 lata i otrzymali tam zwolnienie, mimo że nie pochodzili ze szlachty. Jego argumentacja przedstawiała się następująco

- w imiennym najwyższym ukazie z 19 grudnia 1803 r., który nadał urzędnikom kierowanym na służbę do Gruzji, wyjątkowe prawa i przywileje dla większej zachęty do kontynuowania tam służby nie zawarto żadnych różnic między szlachtą i

⁵⁹ Вязмитинов, Сергей Козьмич, [hasło w] Д. Н. Шилов, *Государственные деятели российской империи. Главы высших и центральных учреждений. 1802-1917: Библиографический справочник*, wyd. 2, Sankt Petersburg 2002, s. 171-174.

⁶⁰ PSZRI I, t. XXXVIII (1822-1823), № 28915, 8 II 1822 (opublikowany przez Senat 27 III 1822 r.), *высочайшее утвержденное мнение государственного совета, О награждении следующими чинами тех чиновников, кои прослужив в Грузии 4 года, получают увольнение.*

nieszlachtą,

- manifestem z 1762 r. polecono dawać przy zwolnieniu rangi tym tylko, którzy będą prosić zwolnienia od wszelkich spraw [ze służby a nie tylko ze stanowiska].

Ponadto minister zwrócił uwagę, że zgodnie z ukazem z 6 sierpnia 1809 r. [st.st.] urzędnicy, którzy otrzymali wyższe rangi przy zwolnieniu, powinni być przyjmowani ponownie na służbę z tymi rangami, które mieli przed zwolnieniem. Tymczasem w najwyższym ukazie z 19 grudnia 1803 r. [st.st.] zapisano:

Tych z nich, którzy służąc w Gruzji 4 lata wyrażą życzenie opuszczenia służby, lub przejścia na służbę do innego resortu poza Gruzją, poza zaliczeniem tego czasu, określonego przez prawo, jak i wyróżnień do awansu w rangach, nadawać przy zwolnieniu wyższe rangi, choćby nawet nie wysłużyli oni wymaganego okresu czasu dla takiej nagrody do momentu zwolnienia.

Wedle literalnego znaczenia tego postanowienia urzędnicy, którzy przesłużyli w Gruzji 4 lata powinni być wyjęci spod prawa ogólnego w kwestii awansowania w rangach przy zwolnieniu ze stanowiska. Tym bardziej, że na otrzymanie wyższych rang mieli oni prawo nie tylko przy zwolnieniu, ale i przy przejściu do innego urzędu poza Gruzją. Tak więc wyższe rangi były dla nich rzeczywistą nagrodą za 4-letnią służbę w Gruzji a na zasadach ogólnych wyższe rangi przyznawano tylko tym, którzy prosili o całkowite zwolnienie ze służby a po powtórnym wstąpieniu na służbę rangi te im odbierano. Biorąc powyższe pod uwagę oraz oświadczenie głównozarządzającego, minister sprawiedliwości wnioskował o wyjęcie ukazu z 19 grudnia 1803 r. [st.st.] spod działania manifestu z 1762 r. a Rada Państwowa uznała słuszność tej interpretacji i zatwierdziła ją.⁶¹

Dwa przytoczone rozstrzygnięcia były punktem przełomowym. Okazało się, że powstaje nowy dział prawa niezależny od regulacji ogólnorosyjskich a ponadto potrzeby ekspansji zaczynają podmywać podstawy ustroju stanowego.

W tym samym roku jeszcze raz sprawa przywilejów urzędników w Gruzji oparła się o Radę Państwową. Tym razem również powodem sporu była sprawa wniesiona przez zarządzającego ministerstwem policji S. K. Wjazmitinowa. Chodziło o interpretację ukazu z 11 lipca 1816 r. [st.st.], który pozwalał dawać lekarzom wstępującym na służbę m.in. w Gruzji rangę radcy tytularnego pod warunkiem, że przesłużą w tej randze 6 lat, natomiast wolnych lekarzy na zasadach określonych dla urzędników administracji. Jednocześnie urzędnicy mianowani m.in. w Gruzji na podstawie ukazów z 21 marca 1798 r. [tu i dalej st.st.], 17 listopada 1803 r., 19 grudnia 1803 r., 29 października 1809 i 21 marca 1810 r. otrzymywali po prostu awans w rangach a lekarze mianowani na służbę do guberni syberyjskich zgodnie z ukazem z 1 marca 1815 r. dostawali rangę radcy tytularnego. Tak więc gdy Wjazmitinow mianował 12 stycznia 1818 r. kierownikiem Tomskiego Urzędu Lekarskiego lekarza sztabowego Trietjakowa i przedstawił go Senatowi na podstawie ww. ukazu z 11 czerwca 1816 r. do nagrodzenia rangą ase-

⁶¹ Tamże.

sora kolegialnego⁶². Senat jednak odpowiedział zarządzającemu ministerstwem policji, że nie może nadać takiej rangi Trietjakowowi ponieważ w ukazie z 11 czerwca 1816 r. nie przewidziano, aby mianowanych do guberni syberyjskich lekarzy sztabowych awansować do rangi asesorów kolegialnych.

Jednak ten sam ukaz zakładał jedynie awansowanie, bez określenia rangi, dlatego Wjazmitinow wnioskował o rozstrzygnięcie kwestii: „czy nie będzie poprawnie postanowić wyrokiem senatu, aby na podstawie tego ukazu, także ci urzędnicy medyczni, którzy nie mają rang a jedynie tytuły zawodowe jak: doktorzy medycyny i chirurgii, doktorzy medycyny, lekarze sztabowi, medyko-chirurdzy, lekarze i lekarze weterynarii nagradzani byli przy mianowaniu do miejsc oddalonych tymi rangami, które przysługują im tytułom na podstawie statutu akademii medyko-chirurgicznej?”

Zarządzający ministerstwem spraw wewnętrznych hr. W. P. Koczubej⁶³ (przejął też prowadzenie spraw ministerstwa policji po śmierci Wjazmitinowa), który zażądał od Rady Państwowej wydania opinii na ten temat, zgodził się z Wjazmitinowem. Rada Państwowa uznała przedstawienie za słuszne i zatwierdziła je z tym jedynie uzupełnieniem, aby „wspomniani urzędnicy medyczni, dla zachowania otrzymywanych przy nominacji na Syberię, do Gruzji i guberni kaukaskiej, zobowiązani byli przesłużyć tam okres czasu określony dla urzędników administracji cywilnej.”⁶⁴

Epidemie dżumy nękające ludność Zakaukazia oraz inne choroby na które często zapadali nieprzystosowani do miejscowego klimatu Rosjanie kazały zwracać coraz większą uwagę na kwestie ściągania do tej prowincji lekarzy. Zdawano sobie sprawę, że choroby często o charakterze epidemicznym są wynikiem nieprzystosowania do miejscowego klimatu, który „szczególnie latem z powodu silnych upałów, jest ostrzejszy i niebezpieczniejszy”⁶⁵

W 1817 r. utworzono w każdym powiecie Gruzji etaty dla lekarza, dwóch uczniów lekarskich i dwóch akuserek. W 1823 roku na wniosek głównozarządzającego utworzono podobne etaty w nowym powiecie jelizawietpolskim. W tym samym roku na wniosek zarządzającego MSW rozpatrywano sprawę ściągnięcia służby medycznej do Gruzji na posiedzeniu Komitetu Ministrów. Dygnitarz ten przytoczył różne rodzaje przywilejów dla urzędników ściąganych i służących w miejscach oddalonych a także w Gruzji i zauważył, że kierowani do bliżej położonego obwodu kaukaskiego otrzymują diety podróże i dodatkowo tyle samo pieniędzy na przejazd. Natomiast kierowani do Gruzji medycy nie dostają żadnych zapomóg. Wniosek zakładał zrównanie przywilejów, czyli w rzeczywistości bezzwrotne wydawanie podwójnych diet podróżnych lekarzom etatowym przy wysyłaniu ich do Gruzji. Komitet Ministrów poparł wniosek i skierował go na zatwierdzenie imperatora – co też nastąpiło.⁶⁶

⁶² Czyli wyższą od radcy tytularnego, który przysługiwał lekarzom sztabowym lub medyko-chirurgom zgodnie ze statutem cesarskiej akademii medyko-chirurgicznej zatwierdzonym 28 lipca 1808 r.

⁶³ *Виктор Павлович Кочубей*, [hasło w] Д. Н. Шилов, dz. cyt., s. 362-365.

⁶⁴ PSZRI I, t. XXXVIII (1822-1823), № 28916, 8 II 1822 r., высочайшее утвержденное мнение Государственного Совета, О награждении медицинских чиновников чинами, при определении их на службу в Сибир, Грузию и Кавказскую губернию.

⁶⁵ PSZRI I, t. XXXVIII (1822-1823), № 29638, 30 X 1823 r., высочайшее утвержденное положение комитета министров, О назначении жалования определенным в Грузию лекарям и повивательной бабке.

⁶⁶ PSZRI I, t. XXXVIII (1822-1823), № 29569, 7 VIII 1823 r., (opublikowane przez Senat 27 IX 1823 r.),

Eskalacja przywilejów dla urzędników doprowadziła do sytuacji, w której nauczyciele po przesłużeniu w Gruzji 4-letni przechodzili na służbę do administracji w nadziei większych korzyści. W związku z tym hr. A. A. Arakczew⁶⁷ skarżył się, że „na ich miejsce znów trzeba sprowadzać z Rosji nowych nieobeznanych z językiem i klimatem”.⁶⁸ Do tego czasu przywileje rozciągnięto też na geodetów gubernialnego i powiatowych (28 lutego 1819 r.[st.st.]) oraz na urzędników policji ziemskiej i miejskiej (18 lipca 1819 r.[st.st.]). W 1825 r. na wnioski gen. Jermołowa skierowane do Komitetu Ministrów rozciągnięto przywileje także na gubernialnych i powiatowych woźnych (*стряпчих*)⁶⁹ oraz na skarbników powiatowych, ale w stosunku do tych ostatnich tylko w kwestii awansowania w rangach.⁷⁰

Tegoż roku nastąpiła korekta w stosunku do urzędników niższych. Otóż car polecił, aby na przyszłość wydawać zapomogę tylko tym urzędnikom kancelaryjnym, którzy będą mianowani z rangami nie wyższymi niż IX, czyli radców tytularnych.⁷¹ Uznano więc, że największe braki występują na posadach niższych a poza tym, że brak dodatkowej zapomogi dla urzędników kancelaryjnych zrekompensuje im awans na radców tytularnych.

W 1827 r. pojawia się nowy wątek. Wtedy to ogłoszono *Учреждение, для управления кавказской области*.⁷² Ukaz wprowadzający głosił m.in. „Aby jeszcze bardziej utwierdzić urzędników w stałym przebywaniu i zakładaniu rodzin w kraju kaukaskim, głównozarządzający w Gruzji nie będzie zwlekał z przedstawieniem Nam przedłożenia o stanie rozdawnictwa tam ziem w nagrodę, i dla zachęty do służby, zarówno dotychczasowej jak i obecnej.”⁷³

Mimo wyraźnych starań władz sytuacja urzędników nie była komfortowa. Klimat, wroga ludność, ciągłe wojny i inflacja sprawiały, że życie rosyjskiego urzędnika w Gruzji nie było usłane różami. Dobrze ilustruje to fragment wniosku jednego z kolejnych *prokonsulów Kaukazu* hr. I. F. Paskiewicza⁷⁴

высочайшее утвержденное положение Комитета Министров, О выдаче двойных прогонов медицинским чиновником, определяемым на службу в Грузию.

⁶⁷ Аракчев, Алексей Андреевич, [hasło w] Д. Н. Шилов, dz. cyt., s. 53-58.

⁶⁸ PSZRI I, t. XXXIX (1824), № 30096a, 25 X 1824 r., положение комитета министров, О предоставлении русским учителям духовных училищ в Грузии некоторых преимуществ, относительно производства в чины и единовременных денежных пособий.

⁶⁹ PSZRI I, t. XL (1825), № 30215, 31 I 1825 r., сенатский, по высочайшее утвержденному положению комитета министров, О распространении прав, предоставленных указом 19 декабря 1803 года определяемым в Грузию чиновником, и на тамошних губернских и уездных стряпчих.

⁷⁰ PSZRI I, t. XL (1825), № 30460, 21 VIII 1825 r., (opublikowany przez Senat 30 IX 1825 r.), именный, объявленный сенату министром юстиции, О распространении силы указа 19 декабря 1803 года, относительно производства в чины по Грузии, на Уездных казначеев в тамошнем крае.

⁷¹ PSZRI I, t. XL (1825), № 30216, 31 I 1825 r., сенатский по именному повелению, О пособии чиновником, отправляющимся на службу в Грузию.

⁷² PSZRI II, t. II (1827), № 878, 6 II 1827 r. (opublikowano 15 lutego z ukazem Senatu), высочайшее утвержденное учреждение, для управления кавказской области.

⁷³ PSZRI II, t. II (1827), № 877, 6 II 1827 r., именный данный сенату, О разных распоряжениях в сельстве выс. утв. учреждения для кавказской области.

⁷⁴ Głównozarządzający Gruzją (16 III 1827 – 28 IV 1831), dowódca armii rosyjskiej walczącej z powstaniem listopadowym a potem namiestnik Królestwa Polskiego - *Паскевич-Эриванский, граф Иван Федорович*, [hasło w] A. A. Половцов, dz. cyt., t. XVIII, s. 333 i n.

Sytuacja urzędników mojej kancelarii jest trudna, ponieważ ich wynagrodzenie wobec obecnej drożyzny jest zupełnie nie wystarcza na wszystkie potrzeby życiowe, wiele milionów puszczone w obrót między mieszkańców Gruzji z powodu wojny z Persją, istotnie podniosły ceny na wszystko i bardzo utrudniły urzędnikom utrzymującym się tylko z wynagrodzenia zaspokajanie swoich potrzeb.⁷⁵

Dwa lata później (w roku 1830) Paskiewicz donosił, że z powodu szczupłego budżetu ekspedycji wykonawczej musi ograniczać wypłaty urzędnikom do 6-8 rubli miesięcznie, a czasem nawet nic nie wypłacać przy jednoczesnym stałym wzroście ilości załatwianych spraw.⁷⁶

Chaotycznie ustalane przywileje jako prawo specjalne często kolidowały z prawem ogólnym, co stawało się problemem o coraz większym znaczeniu. Choć Rosja nie była państwem prawa w znaczeniu zachowywania hierarchii aktów prawnych i trybu legislacyjnego a wyjątki od wyjątków były czymś powszechnym. W tym czasie regulowano wiele kwestii dotyczących służby cywilnej i regulacje te często *de facto* znosiły w części lub w całości darowane przedtem przywileje specjalne.

Tak się stało gdy 14 października 1827 r.[st.st.] wydano *Положение о канцелярских служителях*. Senat zwrócił się o interpretację do Rady Państwowej a ta uznała wyższość ww. ukazu zaznaczając jednak, że „urzędnicy kancelaryjni kierowani m.in. do Gruzji nie posiadający rang, niezależnie od innych ulg, darowanych poprzednimi regulacjami przy takim mianowaniu, kontynuując tam służbę, pierwszą rangę klasową we wszelkich resortach zarządu cywilnego otrzymują po wysłudze połowy lat względem ustalonych ustawą z 14 października 1827 r.[st.st.] Prawo to w stosunku do już będących na służbie i przechodzących do Gruzji powinno być realizowane w postaci skrócenia o połowę okresu wysługi następnej rangi.”⁷⁷ W tym samym czasie, odnośnie tej samej ustawy o służbie kancelaryjnej, skutecznie wnioskował minister sprawiedliwości. Konkretnie chodziło o skrócenie okresu wysługi awansu na pierwszą rangę klasową⁷⁸ dla służby kancelaryjnej w Gruzji i obwodzie kaukaskim.⁷⁹

W sierpniu 1829 r. naczelnik obwodu kaukaskiego br. G. W. Rozen⁸⁰ zasygna-

⁷⁵ PSZRI II, t. III (1828), № 2101, 19 VI 1828 r., высочайшее утвержденное положение комитета министров, О прибавке в канцелярию Главноуправляющего в Грузии чиновников, и об увеличении некоторых в оной окладов, сверх положенных по штату.

⁷⁶ PSZRI II, t. V (1830), № 3504, 25 II 1830 r., высочайшее утвержденное положение комитета министров, О прибавке ежегодно по 5000 руб. сер. к сумме, отпускаемой на исполнительную экспедицию Верховного Грузинского правительства.

⁷⁷ PSZRI II, t. III (1828), № 2445, 22 XI 1828 r., (opublikowane przez Senat 12 grudnia), высочайшее утвержденное мнение государственного совета, О сроках для определения людей разногна звания в гражданскую службу и на выслугу лет для получения канцелярским служителям, определяющимся в сибирския губернии, кавказскую область и Грузию, первого классного чина.

⁷⁸ Służba kancelaryjna nie dzieliła się na rangi jak urzędnicy, ale na trzy stopnie inaczej rangi nieklasowe. Zasadniczo urzędnikiem był dopiero taki pracownik, który miał rangę klasową (чин) [przyp. aut.].

⁷⁹ PSZRI II, t. III (1828), № 2448, 23 XI 1828 r., сенатский с прописанием именного, О назначении канцелярским чиновникам отправляющимся в Грузию и кавказскую область, сроков для удержания чина.

⁸⁰ Jeden z głównych rosyjskich dowódców w wojnie 1830-1831 roku; 30 IX 1831 został dowódcą samodzielnego korpusu kaukaskiego i głównozarządzającym w Gruzji; 30 XI 1837 r. zdjęty z funkcji po wizycie

lizował ministrowi spraw wewnętrznych inny problem. Chodziło o to, że urzędnicy i służba kancelaryjna mianowani do urzędów jego obwodu, przy wysyłaniu ich z guberni wewnętrznych otrzymują pieniądze na przejazd tylko do stolicy obwodu a izba skarbowa odmawia wydawania im zapomóg na dalszą drogę do siedzib władz okręgowych powołując się na ogólne regulacje w tym względzie z 30 stycznia 1826 r. br. Rozen zwracał uwagę, że urzędnicy ci nie jadą tam z własnej woli i najczęściej są ta tyle biedni, że nie mają się za co utrzymać w czasie nierzadko długiej podróży. Poparł go Paskiewicz, ale wnioskując o podobne regulacje również dla Gruzji i innych prowincji zakaukaskich.⁸¹ I tym razem oznaczało to dokonanie wyłomu w prawie ogólnorosyjskim.

W 1830 r. ponownie i niezwykle drastycznie wraca problem wyniszczania kadr rosyjskich za Kaukazem przez choroby. Paskiewicz zawiadomił ministra sprawiedliwości, że w Gruzji i we wszystkich prowincjach zakaukaskich padło ofiarą szalejącej tam epidemii *cholery morbus*, tak wielu urzędników administracji cywilnej, że tamtejsze urzędy mają duże braki kadrowe. Wedle Paskiewicza groziło to nie tylko uchybieniami w pracy, ale nawet całkowitym paraliżem decyzyjnym i kancelaryjnym. W związku z tym głównozarządzający postulował przedsięwzięcie środków zupełnie nadzwyczajnych a mianowicie przysłanie na Zakaukazie całego kontyngentu urzędników, którzy byli ówczesnie do dyspozycji (*числящихся при Герольдии*) i obdarzenie ich wszystkimi przywilejami przysługującymi *ochotnikom*. Administracja zakaukaska niezwłocznie potrzebowała 30 oficerów sztabowych a jedynym wymogiem był niezawansowany wiek – ze względu na uciążliwe warunki służby. Mimo, że w dotychczasowych ukazach nie przewidywano dla nich żadnej zapomogi na *подъем*, to z powodu nadzwyczajnej sytuacji zarządzający ministerstwem sprawiedliwości zaproponował wyznaczenie im zapomogi drogowej (*нымевое пособие*). Komitet ministrów przyznał ober-oficerom 500 a oficerom sztabowym 1000 rubli takiej zapomogi. Tym zaś, którzy zarabiali rocznie odpowiednio ponad 1500 i ponad 3000 rubli rocznie wypłacać zapomogę w wysokości 1/3 poprzedniego wynagrodzenia. Ponadto po przybyciu na miejsce i objęciu stanowiska polecono wydawać im bezzwrotnie zapomogę w wysokości 1/3 rocznego wynagrodzenia, które mieli pobierać na nowym stanowisku.⁸²

Powyzsza inicjatywa pokazuje jak wątłe były zasoby kadrowe administracji rosyjskiej na Zakaukaziu, mimo rozbudowywania nadzwyczajnych przywilejów

cara w Gruzji i wykryciu nadużyć jego rodziny, zarządzał krajem do przybycia gen. J. A. Gołowina - Б. Т-в, Розен, барон Григорий Владимирович, [hasło w] А. А. Половцов, dz. cyt., t. XXII, s. 391-398. Po wyjeździe Paskiewicza (od sierpnia 1831 r. do pocz. 1832 r.) dowodził armią na Kaukazie i zarządzał Zakaukaskim Krajem Nikita Pietrowicz Pankratjew – późniejszy członek Rady Administracyjnej i Rady Stanu KP, 18 V 1833 r. mianowany gubernatorem wojskowym guberni warszawskiej - Г. А. Мокринский, Панкратьев, Никита Петрович, [hasło w] tamże, t. XVIII, s. 253-257.

⁸¹ „Посылаемым на службу в уезды одной и той же губернии выдавать прогонов не следует” - PSZRI II, t. V (1830), № 3512, 11 III 1830 r., высочайшее утвержденное положение комитета министров, объявленное сенату министром внутр. дел. О выдаче прогонных денег канц. чин. и служителям, при отправлении их на службу из областных в окружные города кавказской области, Грузии и Закавказских провинции.

⁸² PSZRI II, t. V (1830), № 4126, 25 XI 1830 r., высочайшее утвержденное положение комитета министров, прописанное в указ сената декабря 18, О пособии чиновником, отправляющимся на службу в Грузию.

dla urzędników. Komplikacje związane z różnorodnością przywilejów, dla różnego rodzaju urzędników kierowanych do różnych części państwa oraz jednocześnie porządkowanie przepisów ogólnych związanych ze służbą cywilną doprowadziły ostatecznie do wydania regulacji ogólnorosyjskiej w tym zakresie. Stało się to w 1832 r. w preambule czytamy:

W nagrodę dla urzędników, poświęcających się służbie cywilnej w obwodzie kaukaskim, Gruzji, prowincjach zakaukaskich, Syberii i gubernii ołonieckiej, zostały ustanowione różne przywileje; a ponieważ przywileje te wydane w różnym czasie, z różnych powodów, zawierają różnorodne regulacje, gdy okoliczności i cel ich jest w najwyższym stopniu jeden i gdy w następstwie wynikły z tego niedogodności, to dla zapobieżenia im [...] odtąd, na przyszłość, zarówno przy mianowaniu urzędników jak i służby kancelaryjnej do wymienionych miejsc, jak i w przyznawaniu nagród za służbę przez nich tamże kontynuowaną, kierować się we wszystkich gałęziach administracji następującymi ogólnymi zasadami [...]

Ukaz powyższy z 30 marca 1830 r.[st.st.] został opublikowany przez Senat 18 kwietnia. Składał się z 17 punktów podzielonych między trzy części dotyczące kolejno przywilejów przy mianowaniu, w czasie kontynuowania służby oraz stosunku do aktów poprzednich. Zasadniczo jedynie uporządkowano dotychczasowe regulacje, ale pojawia się też kilka nowości np. zapobieganie przenoszenia urzędników między terytoriami uprzywilejowanymi i wstępowania na służbę po kilka razy do tego samego kraju, czy wcześniejszego nabywania praw do emerytury. W trzeciej części zaznaczono, że znosi się wszystkie poprzednie akty prawne w tym względzie poza tymi, które dotyczyły służących na Kamczatce, Ochocie i w Giżydze (*Гижига* – obecnie obwód magadański) – „z uwagi na specjalne warunki miejscowe” oraz takich rodzajów służby, które funkcjonują na odrębnych zasadach (do tego czasu dotyczyło to np. szkolnictwa). Ponadto punkt 17-y utrzymywał w mocy ukazy (z 22 lipca 1822 i 6 lutego 1827 [st.st.]) o przydziałach ziemi dla służących w guberniach syberyjskich i obwodzie kaukaskim.⁸³

Jednak już wkrótce roku mamy do czynienia z kolejnym konfliktem między prawem ogólnym a przywilejami. Tym razem rozstrzygniętym na rzecz prawa ogólnorosyjskiego.⁸⁴ Znowu mówiło się o szkodliwych rozbieżnościach tym razem dotyczących tzw. *чинопроизводства*, czyli porządku awansowania w rangach. W 1834 r. wydano *Общее положение о порядке производства в чины по гражданской службе*, które za główny cel (nigdy nie osiągnięty) stawiało sobie stopniowe przywrócenie łączności między rangami urzędników a klasami stanowisk. Podkreślono, że do wysłużenia dodatkowego wynagrodzenia m.in. w Gruzji będą liczone tylko lata przepracowane na stanowiskach nie niższych, niż naczelnika stołu.⁸⁵

⁸³ PSZRI II, t. VII (1832), № 5267, 30 III 1832 r., (opublikowany przez Senat 18 kwietnia), об определении на службу чиновников по гражданской части в кавказской области, Грузии, Закавказских провинциях, Сибири и Олонекской Губернии.

⁸⁴ PSZRI II, t. IX (1834), № 7224, 25 VI 1834 r., (opublikowane 30 czerwca), высочайшее утвержденное положение о порядке производства в чины по гражданской службе.

⁸⁵ PSZRI II, t. IX (1834), № 7621, 4 XII 1834 r., высочайшее утвержденное положение комитета ми-

W roku następnym znów wychodzi duża generalna ustawa o przywilejach służby w wymienionych już regionach, ale bez guberni ołonieckiej.⁸⁶ Chodziło o dostosowanie uprzywilejowanych zasad awansowania w rangach do prawa ogólnego. Stwierdzono przy tym, że nie mogą one mieć dalej miejsca i dlatego zastąpiono je innymi m.in. skróconą wysługą orderów. Omawiany ukaz przewidywał także różnego rodzaju pomoc państwa w kształceniu dzieci. Istotnym uzupełnieniem były też dodatki do wynagrodzenia za wysługę kolejnych pięcioleci w wysokości $\frac{1}{4}$ pensji. Ukaz wszedł w życie dnia 1 stycznia 1836 r. [st.st.]

Genezy rezygnacji z przywilejów w awansowaniu należy szukać w samej Rosji. Otóż wielu urzędników z wysokimi rangami zaczęło wracać do Rosji, gdzie zajmowali wysokie (odpowiednie uzyskanym rangom) stanowiska nie posiadając do tego ani kwalifikacji merytorycznych ani moralnych, dlatego też położono nacisk na zatrzymanie tych urzędników daleko od centrum kraju i stworzono system zachęt do zakładania rodzin traktując ich jak dobry materiał kolonizacyjny. Zapewne w tym celu rozciągnięto rozdawnictwo ziemi urzędnikom z Kaukazu na Sybir i Gruzję.

Jednak już wkrótce rozpoczął się proces korozji prawa różnego rodzaju przywilejami specjalnymi, choć już na o wiele mniejszą skalę. Mianowicie do 1837 r. przywileje służby cywilnej na Kaukazie i na Syberii były takie same jak w Gruzji. Jedynie stawki wynagrodzeń były nieco wyższe dla urzędników wysyłanych za Kaukaz. Jednak wraz z wprowadzeniem w 1840 r. reformy wszystkich działów tamtejszej administracji zwiększono prawie dwu i półkrotnie stawki wynagrodzeń dla zatrudnionych w nich urzędników.⁸⁷

Lata 30-te XIX w. to stała i rosnąca presja na unifikację Zakaukazia z Rosją. Pojawia się szereg projektów, z których tylko te o charakterze militarnym cieszyły się uznaniem. Jednym z głośniejszych stał się projekt senatora J. I. Miecznikowa z 1831 r. Uznawał on, że konieczna jest za Kaukazem m.in.: „a) [...], b) kolonizacja Rosjanami, c) utworzenie rosyjskiej szlachty, d) rozdanie rosyjskim urzędnikom majątków w Zakaukaskim Kraju na własność, e) [...]”. Ponadto we wszystkich tych poczynaniach należy mieć na uwadze jeden wyżej opisany cel, tj. aby zrusyfikować kraj lub, mówiąc alegorycznie, spoić go z Rosją.⁸⁸ Także specjalnej komisji br. P. W. Hana⁸⁹ polecono opracować projekt praw zapewniających ściąganie urzędników rosyjskich na służbę

нистров, объявленное сенатом 8 января 1835 г. О производстве прибавочного жалования чиновникам, служащим в кавказской области, Грузии, закавказских провинциях и Сибири.

⁸⁶ PSZRI II, t. X (1835), № 8164, 26 V 1835 г., (opublikowane 19 czerwca), высочайшее утвержденное положение о преимуществах службы в губерниях и областях сибирских, в Грузии и областях кавказской и закавказских.

⁸⁷ Российский Государственный Военно-Исторический Архив [dalej jako: РГВИА], ф. 232, оп. 1, д. 23, к. 52, докладная записка кавказского областного суда, главному начальнику кавказской области господину генерал-лейтенанту от кавалерии Владимиру Осиповичу Гурко. Na marginesie dopisano - Его сиятельству господину министру юстиции от начальника кавказской области.

⁸⁸ *Из проекта ревизовавшего Закавказский Край сенатора Е. И. Мечникова. О преобразовании системы управления в Закавказье и колонизации края, [w] Колониальная политика русского царизма в Азербайджане в 20-60-х годах XIX в., cz. 1: Феодалные отношения и колониальный режим. 1827-1843 гг., Moskwa-Leningrad 1936 (www.hrono.ru/dokum/kavkaz1831.html).*

⁸⁹ *Ган, Павел Васильевич (Пауль Теодор фон), [hasło w] Д. Н. Шилов, Ю. А. Кузьмин, dz. cyt., s. 178-180.*

za Kaukaz.⁹⁰ *Nota bene* nadużycia wykryte przez tą komisję spowodowały zwolnienie br. Rozena i zastąpienie go gen. J. A. Gołowinem⁹¹.

Uwierczeniem tej presji było wydanie w 1840 r. ustawy wprowadzającej administrację na zasadach ogólnorosyjskich, według propozycji senatora Hana. Jednocześnie, tego samego dnia, wydano ustawę dotyczącą przywilejów służby tylko za Kaukazem.⁹² Ustawa ta praktycznie znosiła porządek wprowadzony do *Свода уставов о службе гражданской*⁹³. Zasady w niej wyłożone podzielono między dwie części traktujące o służbie w administracji cywilnej i wojskowej. Część pierwsza została następnie podzielona na przywileje: przy wstępowaniu na służbę (*при определении*), kontynuowaniu służby i emerytalne (*о праве на пенсию*). Przy wstępowaniu na służbę przysługiwały podwójne *прогоны* oraz dwie zapomogi na zagospodarowanie w wysokości półrocznego wynagrodzenia: po przybyciu i po roku służby – bezwrotne pod warunkiem przesłużenia 3 lat. Jednocześnie podkreślono, że przywileje nie przysługują ludności rdzennej (*чиновником из туземцев*) i osobom, które przenoszą się z innych terytoriów uprzywilejowanych. Bardziej rozbudowane były przepisy dotyczące przywilejów związanych z kontynuowaniem służby, co stanowi ukoronowanie nowej tendencji. Nie szafowano już awansami w rangach skracając oczekiwanie na awans o jeden rok zarówno za wysługę lat jak i za zasługi. Te wyraźne ograniczenie przywilejów zrekompensowano zapisem bardziej odpowiadającym polityce władz. Mianowicie wprowadzono dodatki za służbę (stałą i nienaganną). Każdy rosyjski urzędnik dostawał od momentu przesłużenia 5, 10, 15 i 20 lat dodatek w wysokości odpowiednio $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$, $\frac{3}{4}$ i wreszcie całego aktualnie pobieranego wynagrodzenia. Oczywiście zaprzestawano wypłacania tych dodatków po przeniesieniu urzędnika z Zakaukazia. Ponadto pamiętając o tym, że urzędnicy przybywający za Kaukaz pozostawiają wiele do życzenia zarówno pod względem wartości merytorycznych jak i moralnych założono uznaniowość tego przywileju.⁹⁴ Jeszcze dobitniej zaakcentowano ten problem przyznając prawo do kształcenia dzieci na koszt skarbu przysługujące za „усердное и безпорочное продолжение службы, при добропорядочном поведении”. Ponadto absolwenci musieli przesłużyć za Kaukazem co najmniej 6 lat. Miejscowe władze mogły wnioskować o przyjęcie dzieci urzędników do korpusów kadetów i na uniwersytety także na koszt skarbu państwa, ale w zamian przesłużenia przez absolwentów 10 lat w administracji Zakaukazia. W tej ustawie pojawia się też regulacja pozwalająca

⁹⁰ PSZRI II, № 10044, 17 III 1837 r., об отправлении в Тифлис особой комиссией для устройства Закавказского края; С. Эсадзе, dz. cyt., s. 68.

⁹¹ Odnaczył się m.in. w wojnie polsko-rosyjskiej 1830-31 r.; od 10 I 1834 r. dyrektor główny KRSWDiOP Królestwa Polskiego; 30 XI 1837 r. mianowany dowódcą Korpusu Kaukaskiego i głównozarządzającym (objął stanowisko 19 III 1838 r.); 23 XII 1842 r. zdał stanowisko; dostał majorat Prawda w powiecie łukowskim – *Голвин, Евгений Александрович*, [hasło w] Д. Н. Шилов, Ю. А. Кузьмин, dz. cyt., s. 214-217.

⁹² PSZRI II, t. XV (1840), № 13371, 10 IV 1840 r., высочайшее утвержденное положение о преимуществвах чиновников, служащих за Кавказом.

⁹³ Свод Законов Российской Империи, wyd. 1832 r., t. III, свод устав о службе гражданской, заłączniki do art. 450.

⁹⁴ W § 7 czytamy: „Назначение производства прибавочного жалования зависит непосредственно от главноупр., который, по представлениям местных начальств, разрешает производство сего жалования не всем вообще чиновником, но только тем, которые будут отличаться постоянным усердием к службе способностью к делам и хорошим поведением”.

na otrzymanie orderu św. Władimira 4 stopnia nie po 35 latach, ale po 25 (licząc 5 lat służby jako 7 lat wysługi). Swoją oddzięk znalazł też problem zachorowalności urzędników nie przystosowanych do miejscowego klimatu. Urzędnicy otrzymujący mniej niż 300 rubli wynagrodzenia rocznie mogli leczyć się w szpitalach wojskowych za darmo a pozostali płacili tylko za koszty utrzymania.

Poza zachętami do kontynuowania służby, praktycznie do końca życia, warto zwrócić uwagę na pewnego rodzaju politykę prorodzinną przejawiającą się w możliwości kształcenia dzieci na koszt skarbu oraz nie ściąganiu z rodziny zapomóg wydanych urzędnikowi w razie jego śmierci przed upływem 3-ich lat służby. Ponadto rodzinie zmarłego urzędnika przysługiwało nie tylko prawo wysłużonej przez niego do emerytury⁹⁵, ale także prawo do jednorazowej zapomogi w wysokości rocznego wynagrodzenia tegoż urzędnika. Jest to ewidentna zachęta do ściągania lub zakładania rodzin przez urzędników rosyjskich. Kształtuje się nowa wizja polityki rosyjskiej w postaci kolonizacji urzędniczej. Władze już nie ograniczają się do ściągnięcia urzędników celem obsadzenia etatów w miejscowej administracji, ale dążą do utworzenia kolonii rosyjskich m.in. na bazie tych urzędników i ich rodzin.⁹⁶ Istotny jest fakt, że wydana dwa lata później ustawa dotycząca przywilejów służby „в отдаленных и малонаселенных краях империи” nie obejmuje Zakaukazia.⁹⁷ Ta tendencja zostanie utrzymana także później.

Wprowadzenie reformy br. Gana oraz nowych przywilejów oznaczało stworzenie nowych i atrakcyjnych miejsc pracy dla Rosjan. Główne posady zajęli synowie z arystokratycznych rodzin, którzy tworzyli otoczenie reformatora. Pozostałe stanowiska obsadzono ludźmi świeżo przybyłymi z Rosji. Ich brak doświadczenia i pogarda okazywana miejscowej ludności były jednym z powodów klęski reform.⁹⁸

W wydaniu *Свода Законов* z 1857 r. w trzecim tomie poświęcono omawianym zagadnieniom rozdział V pt. „О преимуществах службы в отдаленных и малонаселенных краях Империи и в губерниях: Виленской, Гродненской, Ковенской и Минской” (ср. 1254-1410). Zastosowano tam podział na *главы* poświęcone poszczególnym kategoriom uprzywilejowanych terytoriów. Odrębnie potraktowano: 1. Syberię Wschodnią i Zachodnią oraz gubernie: archangielską, astrachańską, wołogodzka, wjacką, ołoniecką, orenburską i stawropolską (art. 1267 – 1283); 2) Obwód nadmorski Syberii Wschodniej, obwód jakucki i w resorcie rosyjsko-amerykańskiej kompanii; 3) Kraj Zakaukaski (art. 1353-1403) – z podziałem na przywileje cywilnych urzędników i wojskowych; 4) gubernie: wileńską, grodzieńską, kowieńską i mińską. W części wstępnej czytamy:

⁹⁵ W ustawie potwierdzono przywileje emerytalne ustalone w 1832 r. zgodnie z którymi urzędnicy rosyjscy za Kaukazem mieli prawo do połowy emerytury po 12 latach służby a do pełnej po 30 latach - PSZRI II, t. VII (1832), № 5267, 30 III 1832 r., (opublikowany przez Senat 18 kwietnia), Об определении на службу чиновников по гражданской части в кавказской области, Грузии, Закавказских провинциях, Сибири и Олонекской Губернии.

⁹⁶ PSZRI II, t. XV (1840), № 13371, 10 IV 1840 r., высочайшее утвержденное положение о преимуществах чиновников, служащих за Кавказом.

⁹⁷ PSZRI II, t. XVII (1842), № 15731, 9 VI 1842 r., высочайшее утвержденное положение о преимуществах службы в отдаленных и малонаселенных краях империи, preambula, p. 1.

⁹⁸ С. Эсадзе, dz. cyt., s. 80-81.

Wraz z wydaniem ustawy z 9 czerwca 1842 roku o przywilejach służby w odległych i słabo zaludnionych krajach imperium zniesiono wszelkie uprzednie postanowienia w tej kwestii, za wyjątkiem urzędów i organów, w tej ustawie specjalnie wymienionych oraz Zakaukaskiego Kraju, dla którego pozostawiono w swojej sile przepisy obowiązujące 9 czerwca 1842 roku.

Tak więc zupełnie specjalne podejście do przywilejów służby na Zakaukaziu przetrwało do tego momentu od początku lat 40-tych.⁹⁹ Co więcej zmiany w przywilejach wprowadzone od 1840 roku są właściwie kosmetyczne i nie naruszają ani nie poszerzają zestawu środków już zastosowanych. Z naszego punktu widzenia istotny jest jeszcze jeden fakt. Otóż ukształtowany dla Zakaukazia zestaw przywilejów dla urzędników ściąganych z Rosji został następnie zastosowany w Królestwie Polskim od 1867 r.¹⁰⁰ Różnice polegają jedynie na niewielkich przesunięciach akcentów.¹⁰¹

Zapewne już po wizycie na Kaukazie w 1837 r. car zdecydował się na jeszcze większą koncentrację władzy na poziomie regionu. ostatecznie więc powołano stanowisko namiestnika kaukaskiego w 1844 r. a w 1845 r. utworzono Komitet Kaukaski w Petersburgu. Ten ostatni był jednym z tzw. terytorialnych lub narodowych komitetów m.in. obok Komitetu ds. Królestwa Polskiego.

Namiestnik zarządzał Kaukazem Północnym i Zakaukaziem oraz linią kaukaską. Miał to być region ostatecznie oddzielony od Powołża. Co ważne namiestnik mógł zmieniać prawo lub dostosowywać je do potrzeb regionu. W ten sposób namiestnicy mogli rozstrzygać kwestie Kaukazu zgodnie z interesami miejscowej biurokracji i stosować tam rozwiązania oryginalne. Ponadto namiestnik łączył władzę administracyjną z wojskową. Był głównodowodzącym armią kaukaską oraz dowodził umocnieniami i wojskami linii kaukaskiej a więc łączył władzę administracyjną z wojskową (nad wojskami regularnymi i kozackimi). W tej sferze wojskowej podlegał tylko carowi. W rzeczywistości jego pozycję można określić jako ministra do wszelkich spraw regionu kaukaskiego niepodlegającego żadnemu organowi centralnemu władzy wykonawczej a bezpośrednio organowi prawodawczemu – czyli Komitetowi Kaukaskiemu.

Liczebnemu wzrostowi urzędników rosyjskich na Kaukazie w znacznej mierze sprzyjało stopniowe wprowadzanie administracji ogólnorosyjskiej w regionie, ponieważ każda reforma administracyjno-terytorialna prowadziła do zwiększania liczby etatów. Kolejni namiestnicy byli zwolennikami zachowania przywilejów dla urzędników rosyjskich do czasu pełnego zespolenia kresów z imperium, czyli rusyfikacji – nowej generalnej zasady polityki rosyjskiej, która zastąpiła machinalną chęć podboju i podtrzymania panowania.¹⁰²

⁹⁹ Свод Законов Российской Империи, wyd. 1857, t. III, art. 1256.

¹⁰⁰ Szerzej patrz: A. Górak, *Kancelaria Gubernatora i Rząd Gubernialny Lubelski (1867-1918)*, Lublin – Rządź Podlaski 2006, s. 190-212.

¹⁰¹ Por.: PSZRI II, t. XLII, № 44887, правила о преимуществах чиновников русского происхождения служащих в губерниях Царства Польского, zatwierdzone 30 VII (11 VIII) 1867 r. Wersja polska: Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 67, Ukaz najwyższy o prerogatywach urzędników ruskiego pochodzenia, służących w guberniach Królestwa Polskiego, z dnia 30 lipca (11 sierpnia) 1867 r., s. 291 i n.

¹⁰² Д. И. Исмаил-заде, *Население гордовъ Закавказского края в XIX - начале XX в.*, Moskwa 1991, s. 161-

Zakaukazie okazało się terenem testowania różnych rozwiązań, aż do wypracowania zasad generalnych obejmujących urzędników rosyjskich przybywających na służbę do regionów jeszcze nie zrusyfikowanych. Początkowy cel w postaci zapewnienia wakatów ustąpił rekompensatom za rozłąkę z ojczyzną i niedogodności klimatyczne. Ostatecznie jednak dla Zakaukazia wypracowano model odrębny, służący kolonizacji a przez nią i rusyfikacji terytoriów obcych etnicznie i posiadających tradycję państwową tzw. *образованных окраин*. Nic więc dziwnego, że gdy w połowie lat 60-ch Komitet ds. Królestwa Polskiego obradował nad przywilejami dla urzędników rosyjskiego pochodzenia przybywających na służbę do Kraju Nadwiślańskiego, skorzystał z już gotowych rozwiązań nie uzasadnionych, ani względami praktycznymi, ani klimatycznymi.¹⁰³

168; tenże, *Настоящий кавказец*, „Родина” 2000, nr 1-2, s. 85.

¹⁰³ Przy tej okazji kontroler państwowy W. A. Tatarinow wyraził następującą opinię: „Nie uważam aby Królestwo zarówno pod względem geograficznym jak i politycznym znajdowało się w położeniu aż tak wyjątkowym... Połączone drogami żelaznymi ze stolicami Cesarstwa, ma lepszy klimat i przedstawia wszelkie wygody życia. Królestwa Polskiego, oczywiście, w obecnych czasach, nie można uznać za taki kraj, przebywanie w którym byłoby związane z wyrzeczeniami” - cyt. za: Л. Е. Горизонтов, *Парадоксы имперской политики. Поляки в России и русские в Польше: (XIX – начало XX в.)*, Moskwa 1999, s. 173.

Summary

Artur Górak

Formation of Russian civil service privileges in Transcaucasia in the years 1800-1844

This article aims to present the Russian regulations striving to download and retain officials in Transcaucasia in the context of the later privileges for officials of Russian origin serving in the Polish Kingdom. Transcaucasia was the scene of testing various solutions, until the development of general rules covering Russian officials arriving on the service to regions not yet Russianized. The initial goal, in the form of filling vacancies, gave way to compensations for a separation from the homeland and climatic inconveniences. But finally, for the Transcaucasus, has developed a separate model, conducive to its colonization and Russification ethnically different territories and having its own tradition of state. It is not surprising that when in the mid 60s Committee for the Polish Kingdom (*Komitet po delam Tsarstoa Polskogo*) debated on the privileges for officials of Russian origin who come to the service of the *Privislanskiy Kray*, took advantage of ready-made solutions not reasonable, or practical considerations, nor the climate. From our point of view is important yet one fact: privileges formed for officials downloaded from Russia to the Transcaucasia was then applied in the Polish Kingdom since 1867. The differences depends only on the small shifts accents.

Dzieje biurokracji tom IV

Swietłana Michajłowna Falkowicz
(Rosyjska Akademia Nauk, Instytut Słowianoznawstwa)

O funkcjonowaniu systemu policyjnego w Królestwie Polskim (1815-1830)

Policja jako instytucja w dzisiejszym znaczeniu tego słowa powstała w Polsce dopiero po jej rozbiorach. W okresie, kiedy Warszawa znajdowała się pod władzą pruską, działała już tam policja, w tym także tajna. Między innymi miał znaczenie wpływ idei z Francji, gdzie w epoce Dyktoriiatu oraz za czasów napoleońskich wywiad polityczny osiągnął poziom sztuki wielkiej i wślawił imię ministra Fouché. Czynnikiem ten miał znaczenie tym większe, że w roku 1807 na terytorium zaboru pruskiego powstało stworzone przez Napoleona Księstwo Warszawskie, które zachowało i rozwinęło poprzedni system policyjny. W roku 1813 do Księstwa Warszawskiego wkroczyło wojsko rosyjskie, po czym aparat policyjny Księstwa wykorzystywała już administracja rosyjska - mianowicie Tymczasowa Rada Najwyższa, na czele której stali senatorowie W.S. Łąskoj i N.N. Nowosilcew, a jej członkami byli Polacy Tomasz Wawrzecki i Franciszek Ksawery Drucki-Lubecki.

Po powstaniu Królestwa Polskiego w roku 1815 to nowe państwo autonomiczne otrzymało w spadku poprzedni system policyjny, ale został on rozwinięty. Według Konstytucji Królestwa Komisja rządu do spraw wewnętrznych i policji została jednym z ministerstw podstawowych, któremu były podporządkowane komisje miejscowe. Obok funkcji ściśle policyjnych - „utrzymania dobrego porządku” - Ministerstwo kontrolowało także inne sfery, a więc istniały takie wydziały, jak rozmaite dyrekcje (do spraw administracji, do spraw poczty, do spraw budowy i eksploatacji dróg i mostów) oraz różne komisje (komisja do spraw medycznych, która kontrolowała szpitale, komisje do spraw handlu, do spraw miary i wagi). Istniały również służba nadzorcza, służba pożarowa i inne. Oprócz tego była też szczególna policja - tajna. A więc na przykład w Warszawie jednocześnie funkcjonowało 14 rodzajów policji - tajnej i jawnej¹.

Ministrem do spraw wewnętrznych i policji był Tomasz Mostowski, który pilnował tych sprawy jeszcze w Księstwie Warszawskim oraz trudził się niezmiennie na posterunku ministerskim do Powstania Listopadowego. Co dotyczy policji tajnej, na jej czele stanął major Georg Wan der Noot. Był oficerem Sztabu Generalnego Woj-

¹ Walerian Łukasiński, *Pamiętnik*, Warszawa 1960, s. 67.

ska Polskiego oraz szefem straży przybocznej głównodowodzącego wielkiego księcia Konstantego. Po śmierci Wan der Noota w 1818 r. obowiązki szefa policji tajnej pełnił do 1823 r. pułkownik Jerzy Kempen, który korzystał też z pomocy generała D.D. Kuruty, należącego do bliższego otoczenia cesarzewicza. Ale sam wielki książę oraz Nowosilcew, a także generał Aleksander Roźniecki poświęcali dużo uwagi tym sprawom. Roźniecki, były działacz ruchu narodowego, uczestnik pochodów napoleońskich i w tym pochodzie na Moskwę, dostał się do rosyjskiej niewoli pod Lipskiem i zrobił błyskawiczną karierę w Królestwie Polskim, korzystając z protekcji A.A. Arakczajewa, N.N. Nowosilcewa, wielkiego księcia Konstantego: stanął na czele kawalerii Wojska Polskiego. W 1816 r. generał zwrócił się do Aleksandra I z projektem stworzenia w Królestwie żandarmerii w celu utrzymania „porządku, pokoju i bezpieczeństwa”. Car zaprobował tę propozycję, a więc już w następnym roku w Królestwie Polskim powstał korpus żandarmski, jego szefem został Roźniecki, a bezpośrednim dowódcą korpusu został pułkownik Stanisław Dulfus. 280 żandarmów miało kontrolować Warszawę, 8 miast wojewódzkich oraz 31 centrów obwodowych. Korpus żandarmów stał się częścią Wojska Polskiego i był podporządkowany jego dowództwu, właśnie dlatego przy boku wielkiego księcia stworzono specjalny oddział żandarmerii. W roku 1830 liczył 59 osób, ale liczba ogólna żandarmów, działających w Warszawie i województwach w tym czasie wynosiła 431 osób. Sformowanie korpusu kosztowało 400 tysięcy złotych, a jego budżet roczny równał się 200 tysięcy².

Zadaniem policji, a zwłaszcza żandarmerii było zapobieganie rozruchom, „chwycić buntowników”, wsadzać ich do aresztu i więzień, zapobiegając także ucieczkom więźniów. Istniało również niejasno sformułowane zadanie - „obrona interesów państwowych”, które służyło pretekstem do wtrącania się policji do najrozmaitszych spraw w różnych sferach. Obiektem prześladowań policji były również zebractwo i tułactwo. Biedotę siłą umieszczano w domach roboczych i koloniach więziennych. Przy tej okazji miały miejsce gwałt i samowola. Tak, podczas obrad sejmu Królestwa Polskiego w latach 1825 i 1830 wymieniono nazwiska agentów policji Bernbauma i Gurowskiego, którzy okrutnie gnębili więźniów. Za torturowanie więźniów i „okrucieństwo, które znieważa ludzkość”, Bernbaum nawet został osądzony na 10 lat więzienia. Członkowie sejmu stwierdzili, że

prześladowanie [...] wolności osobistej przez policję stało się w ostatnich latach prawdziwą plagą kraju i jednym z dotkliwszych nieszczęść.

Specjalnie mówiono o „tłumie agentów” tajnej policji: podkreślano, że policja demoralizuje społeczeństwo, na przykład, wykorzystując Biuro do wynajmowania służących, aby tam werbować sobie pomocników do pracy agenturalnej³.

Były to starania o uzupełnienie już istniejącej sieci agentów policji tajnej. 50. agentów działało w samej Warszawie i jeszcze 100 na prowincji. Ich utrzymanie kosz-

² O policji Królestwa Polskiego zob.: Sz. Askenazy, *Łukasiński*, Warszawa 1908, t.1-2; *Польша и Россия в первой трети XIX века. Из истории автономного Королевства Польского. 1815-1830*, Moskwa 2010.

³ *Sejm Królestwa Polskiego o działalności Rządu i stanie kraju 1816-1830*, Warszawa 1995, s. 286-290, 319, 322-323.

towało 300 tysięcy złotych. Na czele tej służby agenturalnej stał Henryk Makrott, który w sierpniu 1831 r. został powieszony na latarni. Służbie wywiadowczej pomagali Van der Noot, Kempen, Roźniecki. Wśród szpiegów wyróżniał się Mateusz Szlej, autor wielu donosów. Aktywnie działali także agent Ciechanowski i inni. Sam Makrott w okresie lat 1819-1830 regularnie pisał raporty dla wielkiego księcia Konstantego, który był kuratorem policji tajnej z budżetem rocznym 180 tysięcy złotych. Jednocześnie Nowosilcew prowadził kancelarię tajną, na którą co rok wydawano 64 tysięcy złotych⁴.

Zakres pracy wywiadowczej był ogromny. Walerian Łukasiński wspominał o epidemii „szpiegostwa i donosów”, która ogarnęła społeczeństwo: „nieufność była wszędzie”, - pisał⁵. I rzeczywiście, kiedy czyta się dokumenty z archiwów Kancelarii senatora Nowosilcewa oraz Policji Tajnej wielkiego księcia Konstantego, uderza fakt, że pod stałe kontrolowanie i obserwację w ciągu całego dnia podpadała każda więcej lub mniej znacząca osoba. Ludzie wiedzieli o szpiegach, ich nienawidzili, starali się ich demaskować, wyśmiać przy każdym sposobie. Tak, w teatrze podczas przedstawienia aktorzy wprowadzili improwizację do tekstu sztuki: na zapytanie, czy są szpiegowie w świecie zagrobowym, padała odpowiedź - „są, tak samo, jak tutaj”⁶.

Najwięcej przykrości i obrazy musieli cierpieć szpiedzy ze strony młodzieży, która była jednym z głównych obiektów inwigilacji. Studentom nie raz udawało się rozpoznać agentów policji tajnej w swym gronie. Wypędzano ich ze środowiska akademickiego. Agenci podejrzewani, żeby się nie skompromitować ostatecznie, byli zmuszeni zataić się i przerywać na jakiś czas robotę szpiegowską. Taką poradę otrzymał między innymi Makrott. Chcąc się uwolnić od inwigilacji młodzież często urządzała swoje zebrania w lesie. Szpiegów specjalnie drażnili, śpiewając „buntownicze” patriotyczne piosenki; między innymi często śpiewano „Mazurka Dąbrowskiego”: „Jeszcze Polska nie zginęła póki my żyjemy”. Hasło młodzieży: „Precz ze szpiegami!” służyło przestrożą dla policji. Jej agenci nierzadko byli bici, a czasem grożono im śmiercią. Ten sam bojowniczy nastrój młodzież wykazywała wobec żandarmów, nazywając swoje duże ciężkie kije „antyżandarmówkami”. Agent policji pisał w 1811 r.:

Nikt nie może dalej mieć pewności, że nie zostanie ofiarą gwałtu lub nawet będzie zabity przez tych zdemoralizowanych młodych ludzi⁷.

Starania policji aby poskromić młodzież doprowadziły do tego, że na Uniwersytecie Warszawskim urządzono specjalne pomieszczenie, gdzie trzymano aresztowanych studentów. Ale policja i administracja miały szersze plany: proponowano grono studentów Uniwersytetu Warszawskiego rozproszyć, ulokować jego wydziały w różnych miastach w postaci osobnych akademii. Uważano, że takie rozproszenie młodzieży stworzy lepsze warunki dla jej obserwacji i inwigilacji, a jednocześnie pozwoli

⁴ W. Kozłowski, *Autonomia Królestwa Polskiego 1815-1830*, Warszawa 1907, s. 136; Sz. Askenazy, dz. cyt.

⁵ Walerian Łukasiński, *Pamiętnik*, s.67.

⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [dalej: AGAD], Policja Tajna wielkiego księcia Konstantego [dalej: PTK], sygn. 36, k. 68. Zob. także: С. М. Фалькович, *Общественное движение в Королевстве Польском глазами царского сыска (1815-1830)*, [w] *Ruchy społeczne w Polsce i Rosji do II wojny światowej*, Warszawa 2005, s. 120.

⁷ AGAD, PTK, sygn. 40a, k.43, 104-108; С. М. Фалькович, dz. cyt., s. 95-97.

zmniejszyć bardzo wysokie wydatki policji tajnej w tej sferze działania. Kiedy w 1820 r. władze zakazały zebrań i grupowych spacerów młodzieży, tworzenia organizacji studenckich oraz zbiórki na cele społeczne, kiedy archiwa towarzystw studenckich oraz pomieszczenia, przeznaczone na zebrania zostały opieczętowane, wtedy młodzież akademicka wystąpiła z protestem. Była zmuszona zmienić taktykę, wzmocnić konspirację, przenieść swoje zebrania do domów prywatnych, imitować wspólne zajęcia z muzyki, grą w karty itp.

A jednak wbrew tym staraniom szpiegom udawało się wykrywać „przestępcze” działania. Efektem informacji szpiegowskich stały się wydalenia studentów z Uniwersytetu, aresztowania ich, zesłania i wcielenia do wojska. Policja wykryła organizacje tajne, które istniały głównie w Warszawie, Lublinie, Kielcach, Kaliszu, Płocku - tam, gdzie znajdowały się uczelnie wyższe i średnie. W latach 1815-1830 takich organizacji, bardzo małych pod względem liczby ich członków, zostało ujawnionych 27. Wśród nich najbardziej znaczącymi były te działające w Warszawie w latach 1817-1821: Towarzystwo Moralne, Sojusz Wolnych Lechitów, Panta Coina (Sojusz Przyjaciół), Towarzystwo pod kierunkiem Adama Zamojskiego, Organizacja, kierowana przez Ludwika Piątkiewicza, a także Sojusz Kawalerów Narcyza i Bractwo Burszy Polskich.

Bursze ściągał na siebie specjalną uwagę władzy, ponieważ mieli kontakt z burszenszaftami zagranicznymi (głównie w państwach niemieckich) oraz z Polakami, którzy byli tam na studiach. Policja obserwowała te kontakty i na podstawie jej informacji zakładano sprawy śledcze i procesy sądowe. Szczegółowo analizowano wszystkie materiały organizacji tajnych - ustawy, korespondencję członków, zbiory wierszy, pieśni itp. W rezultacie rząd dochodził do wniosku, że wszystkie organizacje mają jedyny cel: „wstrząsnąć dzisiejszymi rządami” (*потрясти нынешние правительствa*), a więc zmienić ustrój państwowy⁸. Oprócz tego, według opinii Nowosilcewa, burszenszafty i inne towarzystwa tajne miały zamiar skorzystać z idei suwerenności narodu, żeby „rozbić okowy niewolnictwa oraz wskrziesić ojczyznę niezależną”. Nowosilcew domagał się sądu nad młodymi uczestnikami organizacji tajnych jako nad przestępcami, którzy występują przeciwko państwu, i nawet proponował w tym celu wprowadzić zmiany w Konstytucji Królestwa Polskiego. Podkreślał również konieczność zwiększenia liczby agentów policji oraz użycia środków bardziej ostrych. Pisał także do cara o niebezpieczeństwie rozpowszechniania się idei republikańskich, antymonarchicznych, które są związane z rewolucyjnymi ideami zachodnimi, z karbonaryzmem⁹.

O zamiary przestępcze władze posądzały nie tylko młodych, ale również przedstawicieli pokolenia starszego: policja obserwowała profesorów, dających nauki studentom; zebrane przez nią dane służyły powodem dla wydalenia z uczelni. Podejrzliwość władzy była uzasadniona, ponieważ w organizacjach tajnych, ujawnionych przez policję, znajdowali się także ludzie starsi - urzędnicy i przedstawiciele wolnych zawodów.

⁸ AGAD, Kancelaria senatora Nowosilcewa [dalej: KsN], sygn. 583, k. 27-28; С. М. Фалькович, dz. cyt., s. 99.

⁹ AGAD, KsN, sygn. 564, k. 73-74, 675-678, 687-690, 760-767.

Skoro idee rewolucyjne groziły całej Europie, rząd rosyjski uważał za konieczne w walce przeciwko nim połączyć siły z innymi reakcyjnymi państwami monarchicznymi. Policja Królestwa Polskiego utrzymywała stały kontakt z policją Austrii i Prus, wymieniając z nimi informacje i materiał dokumentowy.

Szczególnym zadaniem policji było śledzenie posłów i deputatów sejmu, przede wszystkim tak zwanej opozycji kaliskiej na czele z braćmi Niemojowskimi. Policja śledziła ich czynności poza parlamentem oraz kontakty, zwłaszcza zagraniczne. Nowosilcew pisał w donosach o „duchu rewolucyjnym” oraz zachowaniu się „provokacyjnym” Wincentego Niemojowskiego, o jego powiązaniach z towarzystwem tajnym w Prusach i z gazetą nielegalną „Dekada polska”¹⁰. Policja starała się nie dopuścić do udziału posłów kaliskich w obradach sejmu, a więc nawet łamiąc normy konstytucyjne, pozwalała sobie na ich zatrzymywanie. Tak, przed otwarciem sejmu w 1825 r. członkowie opozycji zostali izolowani. Funkcjonowanie Rady Kaliskiej, która wybrała Wincentego Niemojowskiego na posła, zawieszono na czas nieokreślony.

Powodem dla poważnego niepokoju rządu była działalność masonerii polskiej. Tak więc policja uważnie ją obserwowała, analizowała dokumenty masońskie, kontrolowała stosunki wzajemne masonów, kontakty między poszczególnymi lożami masońskimi. Podsumowanie danych, zebranych przez szpiegów, przekonało administrację Królestwa, że masoneria jest tylko przykryciem karbonaryzmu, maskując jego idee. Kiedy w 1821 r. wydano dekret, zakazujący istnienia wszystkich towarzystw i organizacji tajnych, wtedy archiwa masonów opieczętowano, a na ich fundusze nałożono areszt. Miały miejsce rewizje, szukano śladu kontaktów masonów polskich tak z zagranicą, jak i z organizacjami tajnymi w Królestwie. W gronie masonerii były osoby, zajmujące wysokie stanowiska, jak na przykład Paweł Głuszczyński i Karol Hoffman. Kontrolowano ich w pierwszej kolejności oraz zastosowano represje wobec grupy masonów kaliskich, ponieważ władze uważały Kalisz za gniazdo opozycji i stolicę Masonerii Narodowej. Masonstwo Narodowe - organizacja, założona przez W. Łukaszińskiego, rzeczywiście istniało, najpierw legalnie, a potem tajnie, ale później, po aresztowaniu Łukaszińskiego, zostało przekształcone w tajne Towarzystwo Patriotyczne. Na jego ślad policja wpadła już w 1821 r., kiedy śledziła masonów, jednak do końca ujawnić organizację udało się dopiero po powstaniu dekabrystów w Rosji, kiedy śledztwo wykryło świadectwo powiązań rewolucjonistów rosyjskich z Polakami. Dało to impuls aktywizacji starań agentury policyjnej, teraz śledzono także oficerów rosyjskich, będących na służbie w Królestwie, między innymi pułkownika M.S. Łunina i innych.

Słuchy o tych wydarzeniach bulwersowały społeczeństwo polskie. Wobec tego zadaniem policji było nie tylko ujawnić „przestępstwo” i „przestępców”, ale także zbadać nastroje społeczne, przeanalizować zebraną przez agentów informację o stosunku publiczności do burzliwych wydarzeń. Administracja Królestwa chciała wiedzieć, jak opinia publiczna ocenia proces sądowy, wytoczony członkom Towarzystwa Patriotycznego, przecież sprawa ta była trudna i ostra: w ciągu 6 miesięcy toczyła się walka o status niezależny Sądu Sejmowego, przeciw czemu występował Nowosilcew, który

¹⁰ Tamże, k. 430-431, 573-575; 546. k.130; 565. k.56.

wywierał nacisk na tok procesu sądowego. Agenci policji donosili także o reakcji na werdykt Sądu, który uniewinnił członków Towarzystwa Patriotycznego.

Druga połowa lat 1820-ych w jeszcze większym stopniu była dla policji tajnej okresem aktywizacji, ponieważ obok spraw wewnętrznych powstały problemy związane z sytuacją międzynarodową. Trwała wojna rosyjsko-turecka a Polacy-ochotnicy zbiegali do Turcji i wstępowali do armii tureckiej, żeby walczyć przeciwko Rosji. Pozycja Austrii w tym czasie była wątpliwa, niepewna. Wobec tego celem szpiegów było zbieranie informacji w Królestwie Polskim i poza jego granicami, głównie w Galicji, o stosunku Polaków na tych terytoriach do ewentualnej wojny rosyjsko-austriackiej, o tym, co myślą na temat możliwych skutków dla Polski takiej wojny. Doniesienia agentów z Królestwa Polskiego i Galicji zawierały informacje dość urozmaicone, ale główny motyw przedstawiany i akcentowany był wyraźny i jednoznaczny: tu i tam Polacy pragnęli wojny, chcieli uczestniczyć w walce po stronie Rosji i liczyli na włączenie do Królestwa całej Galicji, a co najmniej kopalni soli w Wieliczce; w przyszłości zaś oczekiwano wskrzeszenia Polski w granicach przedrozbiorowych. Wymieniano też kandydatów do korony polskiej, poczynając od wielkiego księcia Konstantego a kończąc na książętach pruskich i austriackich, w tym księcia Reichstadtzkiego - L' Aiglou „Orlątka”, syna Napoleona.

Ogólna tonacja doniesień agenturalnych napawała spokojem. Przedstawiony przez szpiegów zarys stosunku Polaków do Rosji tworzył nastrój uspokajający. W tym duchu agenci policji informowali o sytuacji w Królestwie Polskim i Galicji podczas koronacji Mikołaja I w Warszawie w roku 1829. Wyraźnie rysując obraz w różowych barwach, upiększając donosy pochwałami oraz podziękowaniami pod adresem króla-imperatora, wielkiego księcia albo namiestnika, agenci policyjni chcieli zrobić przyjemność swym zwierzchnikom i zasłużyć na ich łaskę. Tak samo nie odczuwało się ani śladu niepokoju w doniesieniach agenturalnych z roku 1830, kiedy wybuchła rewolucja we Francji: szpiedzy przedstawiali sytuację w Królestwie w ten sposób, jakby Polacy nie bardzo się tym wszystkim interesowali i przejmowali.

A jednak właśnie w tych latach wykryto tak zwany spisek koronacyjny, kiedy planowano aresztować, a nawet zabić Mikołaja I. Później szpieg Ciechanowski donosił o nieudanym zamachu na wielkiego księcia Konstantego, którego zamierzano „pozbawić życia” a przynajmniej aresztować¹¹. Przed samym Powstaniem Listopadowym policja wykryła istnienie organizacji podchorążych z Piotrem Wysockim na czele; została już sporządzona lista spiskowców, obejmująca 1500 osób. Ale wielki książę Konstanty nie uwierzył doniesieniu, bo podejrzewał, że jest to manewr, za pomocą którego szefowie policji chcieli odwrócić uwagę od własnych nadużyć finansowych. Takie przypuszczenie opierało się na sytuacji, mającej miejsce w policji, na panującej tam atmosferze łapownictwa i kradzieży. Opinia publiczna posądzała o to samego Nowosilcewa, postanowiono „złapać Moskala” na machinacjach finansowych¹².

Nienawiść przeciwko policji, przeciw jej kierownikom i agentom znalazła jaskrawy wyraz podczas Powstania Listopadowego. Ale rozprawa tłumy rewolucyjnego

¹¹ AGAD, PTK, sygn. 37, k. 74; С. М. Фалькович, dz. cyt., s. 119-120.

¹² AGAD, PTK, sygn. 35, k. 107.

z Makrottem nie oznaczała likwidacji systemu policyjnego Królestwa Polskiego. Przeważał po stłumieniu powstania i zniesieniu autonomicznego statusu konstytucyjnego Królestwa. Doświadczenie tego systemu zostało wykorzystane w samej Rosji. Projekt zorganizowania żandarmerii, przedstawiony Aleksandrowi I w roku 1816 przez generała Rożnieckiego, tak spodobał się carowi, że od razu wydał rozkaz stworzenia podobnej służby w Sankt-Petersburgu, Moskwie i we wszystkich centrach gubernialnych Rosji oraz w trzech miastach portowych. W roku 1826, już po śmierci imperatora Aleksandra I, powstał słynny Wydział III Własnej Jego Cesarskiej Mości Kancelarii. Ale te „osiągnięcia” rosyjskie i imperialne nie mogły zaćmić „sławy” policji i żandarmerii Królestwa Polskiego. Ponad połowa policji całego Imperium Rosyjskiego przypadała na okręg Warszawski. Według swego znaczenia, i nie tylko pod względem liczebności, był to trzeci okręg, bezpośrednio po okręgach Petersburskim i Moskiewskim.

Summary

Svetlana Mihaylovna Falkovich

About functioning of the police system in the Kingdom of Poland in the years 1815-1830

The police, in today's understanding of this term, was not created in Poland until the Partitions of Poland. The influence of the French thought is not to be underestimated in this matter. The Duchy of Warsaw retained and developed the previous police system. In 1813, the Russian Army came to the Duchy of Warsaw, and after that the police apparatus was used by the Russian administration, namely by the Supreme Provisional Council. After the Kingdom of Poland came into existence in 1815 as a new autonomous state, it inherited the previous police system, which it only developed. The author describes the organization as well as the police and the Kingdom's Gendarmerie's successes. A crackdown against the revolutionary crowd during the November Uprising with its management did not indicate the liquidation of the police system in the Kingdom of Poland. The system survived the suppression of the uprising and abolishing of an autonomous constitutional status of the Kingdom. The experience of this system was used in Russia itself. The project of Gandarmerie organization presented to Alexander I in 1816 by general Roźniecki appealed to the tsar so much that he immediately gave an order to create the similar service in Saint Petersburg, in Moscow, and in all governorate centers of Russia, as well as in three port cities. In 1826, after the emperor, Alexander I's death, the famed Third Section Of His Majesty's own Chancery was established. However, these Russian and imperialist "achievements" could not dim "the fame" of the police and gendarmerie of the Kingdom of Poland.

Dzieje biurokracji tom IV

Paweł Wolnicki
(Instytut Teologiczny w Częstochowie)

Układ akt w registraturze dziekańskiej

Wprowadzenie

Polskie prawodawstwo kościelne związane z zasobem archiwum dziekańskiego do końca XVIII stulecia kształtowało się, podobnie jak wszystkich polskich archiwów kościelnych, pod wpływem ustaw synodalnych metropolii gnieźnieńskiej. O kancelarii i archiwum dziekańskim wspominały zatem ich statuty oraz bieżące rozporządzenia władzy diecezjalnej. Ponadto informacja o gromadzeniu akt dziekańskich w registraturze znajdowała się w pismach nominacyjnych na ten urząd i na współpracowników dziekana oraz w tych zawierających bieżące polecenia zwierzchników.

Wobec skąpych zarządzeń z tego okresu trudno mówić o organizacji kancelarii i archiwum dziekanów. Pewna jej nie rozbudowana forma, w postaci aktowej, pojawiła się najprawdopodobniej w Polsce w XVII stuleciu¹. Po soborze trydenckim, zaczęła się kształtować praktyka kancelarii parafialnej przechowującej dokumenty, ale także rejestrującej w księgach parafialnych działalność administracyjno- duszpasterską plebanów i wikariuszy. Dziekani natomiast gromadzili protokoły z odbytych wizytacji przesyłanych zwierzchniej władzy, ale tylko religijnej oraz akta kościołów zawierających przede wszystkim inwentarz *fundi instructi*. Poza tym były dokumentowane kongregacje postrzegane często, jako prestiżowe zebrania duchowieństwa danego okręgu dekanalnego, którym przewodniczył dziekan. W kancelarii dziekańskiej pozostawała księga protokołów dokumentująca tę działalność². Akta tych posiedzeń, podobnie jak protokoły wizytacyjne były sporządzane przez pisarza (skrybę)³. Informacje o nich mogły być przekazywane do kancelarii konsystorskiej lub biskupiej oraz przy okazji składanych sprawozdań⁴.

W czasach staropolskich przy wypełnianiu swojej funkcji dziekan korzystał zapewne z kancelarii parafialnej. Gromadzoną dokumentację traktował raczej jako

¹ Por. J. Kracik, *Najstarsze akta kongregacji dekanalnych w Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie*, ABMK 29 (1974), s. 262; S. Nawrocki, *Rozwój form kancelaryjnych na ziemiach polskich od średniowiecza do końca XX wieku*, Poznań 1998, s. 54.

² J. Kracik, *Najstarsze akta kongregacji dekanalnych*, dz. cyt., s. 262.

³ S. Olczak, *Kancelaria*, w: *Encyklopedia Katolicka*, Lublin 2000, t. 8, kol. 554.

⁴ H. Wyczawski, *Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych*, Kalwaria Zebrzydowska 1989, s. 277-278.

własny zasób informacji o podległych mu kościołach i duchowieństwie. Tym samym upodabniał się do ówczesnego urzędnika publicznego, który doświadczenie zdobywał podczas pracy zawodowej⁵. Dokumentacja dziekańska, zresztą bardzo nieliczna, nie musiała być rygorystycznie przechowywana. Nikt też nie żądał systematycznego dokumentowania czynności dziekańskich. Można przypuszczać, że po zmianie lub śmierci na stanowisku dziekana dzieliła często losy osobistej korespondencji i innych własności kapłana. Najprawdopodobniej o wiele rzadziej była ona przekazywana do archiwum konsystorskiego, niż ta wytworzona przez archidiaconów⁶. Tym bardziej, że archiwum w diecezji okazywało się zbyt małe. W związku z tym w XVIII stuleciu była już znana myśl synodalna odnośnie utworzenia archiwum dziekańskiego. Podkreślał konieczność jego zaprowadzenia synod żmudzki. Należało je tak urządzić, aby właściwie zabezpieczało zgromadzoną dokumentację⁷. Wydaje się, że dziekani wzorowali się w tym na funkcjonowaniu kancelarii wyższych urzędów kościelnych (kancelarii biskupiej, bądź kapitułnej czy konsystorskiej) i ich praktyce archiwalnej⁸ oraz kancelarii parafialnej. Gromadzono *libri visitationum* oraz protokoły *acta actorum* z kongregacji. Poza tym dziekan mógł przechowywać w okresie do XVIII w. dokumentację luźną⁹.

Porządkowanie akt dziekańskich

Produkcja aktowa urzędu dziekańskiego uległa jednak zmianie w wyniku wprowadzenia przez zaborców nowych rozwiązań biurokratycznych. Narzucały one szereg obowiązków domagając się ich dokumentowania. Po utworzeniu dekanatów powiatowych dziekan podlegał świeckim władzom w randze generała- gubernatora, podobnie, jak w strukturach cywilnych odpowiedzialny za ten teren naczelnik powiatu¹⁰. Przy tym kancelaria dziekańska dzieliła losy urzędów administracyjnych Królestwa Polskiego tylko w pewnym stopniu, takim jak inne kancelarie kościelne, np.: po upadku powstania styczniowego wprowadzono także do niej język rosyjski¹¹. Dziekan został zobowiązany do odpowiedzialności nie tylko przed wyższą władzą religijną, ale też świecką za właściwe wypełnianie nałożonych na niego obowiązków kościelnych i państwowych. Władze państwowe i wyznaniowe mogły żądać od niego potwierdzenia wykonywanych czynności¹². Swoje działania miał dokumentować i rejestrować poświadczając, że na bieżąco realizuje służbowe polecenia i wywiązuje

⁵ S. Nawrocki, *Rozwój form kancelaryjnych na ziemiach polskich*, dz. cyt., s. 96.

⁶ H. Wyczawski, *Przygotowanie do studiów w archiwach kościelnych*, dz. cyt., s. 277.

⁷ M. Przybyłko, *Urząd dziekana w polskim ustawodawstwie synodalnym XVIII w.*, „Prawo Kanoniczne” [dalej: PK] 9 (1966), z. 1-2, s. 193.

⁸ Dziekan foralny nowomiejski ks. Hieronim Horlemes wszedł np. w skład specjalnej komisji do rewizji archiwum konsystorskiego w Poznaniu - F. Lenort, *Z dziejów archiwum w Poznaniu*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” [dalej: ABMK] 15 (1967), s. 23.

⁹ Por.: S. Nawrocki, *Rozwój form kancelaryjnych na ziemiach polskich*, dz. cyt., s. 69-70, 90.

¹⁰ A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego oraz prawa obowiązującego w Królestwie Polskim*, t. 1, Warszawa 1880, s. 72.

¹¹ A. Kopiczyńska, *Akta władz administracji gubernialnej Królestwa Polskiego w latach 1867- 1915*, Warszawa 2004, s. 62; W. Jemelity, *Język rosyjski w instytucjach kościelnych po powstaniu styczniowym*, PK 42 (1999) nr 1-2, s. 209-224.

¹² P. Wolnicki, *Kancelarie dziekańskie w Królestwie polskim*, „Archeion”, t. 109 (2006), s. 173-174.

się ze zlecanych mu spraw. Poza tym dziekani kierując korespondencją do podległego sobie duchowieństwa zastrzegali sobie konieczność gromadzenia potwierdzeń w „aktach dziekańskich”¹³. Świadczą o tym protokoły zdawczo- odbiorcze dotyczące tych akt¹⁴, nazywane tradycją akt dziekańskich¹⁵.

Spowodowało to, że w XIX w. znacznie wzrósł zasób aktowy kancelarii dziekańskiej¹⁶. Mimo to, w kościelnych archiwach administracji terenowej tego okresu spotykano znaczny nieład. Dawał o sobie znać brak poszanowania dokumentacji przechowywanej w tych strukturach. W zaborze pruskim, archidiecezji gnieźnieńsko- poznańskiej jeszcze w 1867 r. kwestia niedbałości o ich zasób została zauważona przez konsystorz poznański¹⁷. Także w Królestwie Polskim, dziekan dobrzyński w 1846 r. przy obejmowaniu urzędu, pisał do Konsystorza Generalnego Płockiego, że „wiele papierów ściągających się do Urzędu Dziekańskiego w nieładzie rozrzuconych znalazłem”¹⁸. Należy jednak pamiętać o tym, że charakterystyczne dla dziewiętnastowiecznej dokumentacji parafialnej było gromadzenie tzw. luzów¹⁹. Podjęto zatem starania w celu zainicjowania procesu ich porządkowania. Typ dziewiętnastowiecznej kancelarii dziekańskiej sięgał Księstwa Warszawskiego i był oparty na wzorach kancelarii pruskiej, gdzie akta w kamerach i rejencjach były porządkowane w grupach (titulus) według planów rzeczowych²⁰. Pisma łączono według pokrewieństwa treści, a więc przedmiotu sprawy²¹. Nadrzędnym czynnikiem była w nim kategoria treści²². Sposób porządkowania dokumentacji w archiwum dziekańskim opierał się na podobnych założeniach, jak w administracji cywilnej urzędów miejskich²³. Protokół zdawczo- odbiorczy oraz kontrolny spis akt urzędu dziekańskiego odzwierciedlał plan registry, który w zasadzie nie zachowały się dla dziewiętnastowiecznej admi-

¹³ AACz, sygn. KD 25, s. 34, sygn. KD 28, s. 289; „Komunikuję WW. XX. Proboszczom w dołączeniu Reskrypta Konsystorskie, jako to do 13 kwietnia rb. N° 277 id 23 tegoż m. N° 307 wraz z dołączeniem do tychże Reskryptów Rządowych – w celu zastosowania się do owych- z miejsca zaś o zwrot niniejszego do Akt Dziekańskich upraszam”, ArŁm, sygn. II 162, k. 25, sygn. II 448, k. 71.

¹⁴ Archiwum Diecezjalne w Kielcach (dalej: ADK), sygn. OD- 4/1b, k. 199.

¹⁵ Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej im. ks. W. Patykiewicza (dalej: AACz), sygn. KD 30, s. 345- 413; Archiwum Parafii św. Zygmunta w Częstochowie, Zespół: Archiwum dekanatu częstochowskiego (dalej: ADcz), *Akta dziekana częstochowskiego tyjące się tradycji akt dziekańskich 1848-1854*, sygn. br.; Archiwum Diecezjalne we Włocławku, *Akta dekanalne z okresu diecezji kujawsko- kaliskiej*, sygn. 343, dok. nr 14; P. Szkutnik, *Akta dziekana dekanatu szadkowskiego ks. Jana Gawelczyka (1826-1854)*, „Biuletyn Szadkowski” t. 9 (2009), s. 70.

¹⁶ P. Wolnicki, *Zbiory pieczęci w zespołach akt dziekańskich Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej*, [w] *Zbiory pieczęci w Polsce*, red. Z. Piech, W. Strzyżewski, Warszawa 2009, s. 323.

¹⁷ F. Lenort, *Z dziejów archiwum w Poznaniu*, dz. cyt., s. 25.

¹⁸ Archiwum Diecezjalne w Płocku, *Akta korespondencji dziekana dobrzyńskiego 1827-1862*, sygn. br., *Pismo Dziekana Dekanatu Dobrzyńskiego Ks. Milewskiego do Konsystorza Generalnego Płockiego z dnia 2/14 lutego 1846 r.*, p. br.

¹⁹ R. Kufel, *Kancelaria, registratura i archiwum parafialne na ziemiach polskich od XII do początku XXI wieku*, Zielona Góra 2005, s. 57.

²⁰ M. Stelmach, *Kancelaria pruskich urzędów administracji państwowej na przykładzie rejencji w latach 1808-1945*, Szczecin 1981, s. 86-101.

²¹ I. Radtke, *Metody opracowywania akt poprskich*, „Archeion” 1973, t. 58, s. 12.

²² Cz. Biernat, *Problemy archiwistyki współczesnej*, Warszawa 1977, s. 94.

²³ W. Bagieński, *Procesy archiwotwórcze akt miejskich na Mazowszu na przykładzie Piaseczna w latach 1815-1950*, Warszawa 1999, s. 19-20; K. Ciesielska, *Ustrój i organizacja władz i kancelarii miasta Torunia w latach 1793-1919*, Warszawa 1972, s. 115.

nistracji świeckiej²⁴ Odtworzenie tego układu w registraturze dziekańskiej jest jednak osiągalne przede wszystkim w oparciu o zachowane protokoły zdawczo- odbiorcze akt dziekańskich zawierające plany akt.

Dziekani mieli przekazywać dokumentację swego urzędu następcy. Nominat przejmował akta poprzednika dołączając w miarę urzędowania dokumentację związaną ze swoją bieżącą działalnością. Wymagały tego już ustawy synodalne okresu staropolskiego, ale egzekwowano je prawdopodobnie dopiero w okresie zaborów²⁵. Przy tym zachowane spisy dokumentacji dziekańskiej z ziem polskich wcielonych, m. in. w 1815 r. do Prus²⁶ i tych należących do Królestwa Polskiego nie wykazują zasadniczych różnic. Są zatem odzwierciedleniem kompetencji kościelnych i świeckich dziekana. Protokolarne ich przekazanie miało przebiegać wobec delegowanego ze strony konsystorza. W pierwszych dwóch dekadach XIX stulecia systematyczne gromadzenie akt i ich przygotowanie w celu przekazania ich następcy nie było jednak powszechną praktyką, do której przyzwyczajeni byli piastujący dziekaństwo księża. Potwierdzają to protokoły zdawczo – odbiorcze, tzw. tradycji akt dziekańskich²⁷. W 1820 r. dziekan brzeźnicki zgromadził zaledwie pięć rodzajów akt znajdujących się w formie woluminów i luzów, które obejmowały czasokres dotyczący wyłącznie jego urzędowania od roku 1809²⁸. Nie przejął on więc od swego poprzednika dokumentacji urzędu dziekańskiego. To jednak zaczęło powoli się zmieniać, a akta urzędu przestały być własnością dziekana, bądź zarządzanej przez niego parafii. Jeden wolumin o objętości 214 kart za lata 1814-1826 po swoim poprzedniku przejął już w 1825 r. dziekan szadkowski²⁹.

Władze zwierzchnie były jednak zdania, że dziekani, którzy mieli być wzorem dla okolicznego duchowieństwa i częściej musieli korzystać z dokumentacji powinni ją mieć nie tylko zgromadzoną w urzędzie, ale i uporządkowaną tak, aby w razie potrzeby można było odwołać się do dokumentu i go bez większych trudności odnaleźć. Stąd organizowano kontrole, np.: w diecezji kujawsko-kaliskiej³⁰. Akta „bez porządku” ułożone nie należały raczej do rzadkości³¹. Poza tym duchowieństwo nie miało rozeznania, jakiego rodzaju dokumentację należy gromadzić w urzędzie dzie-

²⁴ *Metodyka pracy archiwalnej*, s. 143.

²⁵ T. Ceynowa, *Ziemia pogranicza. Dekanat walecki w latach 1821-1920*, Radom 2004, s. 160.

²⁶ Tamże, s. 160-161. W protokole zdawczo- odbiorczym akt dziekańskich dekanatu waleckiego w archidiecezji poznańskiej z 1863 r. największą grupę stanowiły akta poszczególnych parafii wchodzących w skład dekanatu, gdzie danej parafii odpowiadał jeden wolumin. Następnie wizyty dziekańskie zgrupowano w 5 woluminów, a zarządzenia władz kościelnych w 3 woluminy. Ponadto wymieniono po 1 lub 2 woluminy akt dotyczących: poświęceń, zmiany wyznania, opłat, małżeństw mieszanych, dyspens małżeńskich, rekolekcji, szkół, listy konduitu i innych.

²⁷ Archiwum Kurii Metropolitalnej w Częstochowie (dalej: AKMCz), Zespół: Dekanat radomszczański (do 1925 r.), sygn. br., [*Protokół*] przekazania akt dziekańskich dekanatu radomszczańskiego z 27 listopada 1820 r., p. br.

²⁸ AKMCz, Zespół: Dekanat brzeźnicki (do 1925 r.), sygn. br., [*Protokół*] przekazania akt dziekańskich dekanatu brzeźnickiego z 29 listopada 1820 r., p. br.

²⁹ P. Szkutnik, *Akta dziekana dekanatu szadkowskiego ks. Jana Gawętczyka (1826-1854)*, „Biuletyn Szadkowski” 2009, t. 9, s. 70

³⁰ AACz, sygn. KD 30, s. 257.

³¹ AKMCz, Zespół: Dekanat radomszczański (do 1925 r.), sygn. br., [*Protokół*] przekazania akt dziekańskich dekanatu radomszczańskiego z 27 listopada 1820 r., p. br.

kańskim. Pewnie dlatego dziekan łomżyński ks. Milewski usprawiedliwiał się przed Konsystorzem Generalnym Diecezji Augustowskiej z zaniedbania w gromadzeniu akt korespondencji urzędowej z władzami świeckimi i kościelnymi, a jako usprawiedliwienie podawał wówczas swój stan zdrowia³². Sposób porządkowania akt wynikał ze zwyczaju na urządzie dziekańskim. Okazywał się on chyba mało skuteczny. Władza diecezjalna próbowała wyjść naprzeciw tym problemom za pomocą aktów normatywnych. Takie rozporządzenia otrzymał m. in. dziekan szadkowski w 1838 i 1845 r. Regulowały one nie tylko rodzaj dokumentacji, którą należało gromadzić, ale też sposób jej porządkowania³³. Pierwszy akt normatywny wymienił 5 grup: 1 rozporządzenia, 2 akta poszczególnych kościołów dekanatu, 3 akta z rocznych wizyt, 4 protokoły sprawdzenia ksiąg religijno- cywilnych, 5 korespondencja. Natomiast według polecenia z 1845 r. dziekan miał wyodrębnić tylko akta poszczególnych kościołów oraz akta rozporządzeń³⁴. Polecenia władzy diecezjalnej nakazywały, aby akta dziekańskie były spisane w specjalnie w tym celu sporządzonym repertorium i zgodnie z tym wykazem ułożone³⁵. Dokumentacja odnosząca się do danego kościoła miała posiadać (tytuł lub numer jednostki registraturalnej) rubrum i być oddzielnie ułożona w fachu (na półce). Miała być też zszyta, a każdy tak utworzony wolumin należało zaopatrzyć w jęczyczek (etykiet) „oznaczony Literą początkową tyczącego się Kościoła”. Wreszcie nad fachami miały być zapisane na kolorowym papierze („szczegółowo każdy fach zasłaniający”) także te litery³⁶.

Dawało to zatem dobry ogłód porządnego ułożenia akt dziekańskich na półkach według określonego klucza. Wydaje się jednak, że zarządzenie to jedynie usprawniało istniejący w niektórych registraturach dziekańskich system. Już bowiem w 1829 r. po zmarłym dziekanie piotrkowskim ks. Zadrze odnaleziono w szafie porządnie ułożone akta dziekańskie, gdzie poszczególne fascykuly i woluminy, a także księgi i inne były oznaczone sygnaturą literową³⁷. Nie było to jednak powszechną praktyką i nawet w ramach tej samej diecezji sposób prowadzenia registratury dziekańskiej był zależny od solidności dziekana³⁸. Potwierdzałby to fakt, że w niemal 10 lat później w diecezji kujawsko- kaliskiej informowano o konieczności kontroli dokumentacji dziekańskiej, a dla ułatwienia wymieniano grupy akt, które powinny być wyodrębnione³⁹. Od 1845

³² Archiwum Diecezjalne w Łomży (dalej: ArŁm), sygn. II 182, k. 48.

³³ P. Szkutnik, *Akta dziekana dekanatu szadkowskiego*, dz. cyt., s. 65.

³⁴ Archiwum Diecezjalne we Włocławku (dalej: ADWł), Akta dekanalne z okresu diecezji kujawsko- kaliskiej, sygn. 343, dok. nr 35, dok. nr 38; P. Szkutnik, *Akta dziekana dekanatu szadkowskiego*, dz. cyt., s. 67-69.

³⁵ AACz, sygn. KD 30, s. 257. „Akta Dziekańskie mają być w Repertorium na to umyślnie sporządzonym porządnie ułożone”.

³⁶ AACz, sygn. KD 30, s. 257.

³⁷ AKMCz, Zespół: Dekanat piotrkowski (do 1925 r.), sygn. br., [*Protokół*] *przekazania akt dziekańskich 28 kwietnia 1829 r.*, p. br.

³⁸ AKMCz, Zespół: Dekanat brzeźnicki (do 1925 r.), sygn. br., [*Protokół*] *przekazania akt dziekańskich dekanatu brzeźnickiego z 29 listopada 1820 r.*, p. br. Już w 1820 r. delegowany konsystorza foralnego piotrkowskiego surrogator ks. J. Łukasiewicz w końcowej formule protokołu pisał: „Na próżno bytu dawać pochwały, gdyż troskliwość, czułość i rozsądek w urzędowaniu WJX Oficjała [byłego dziekana- przypis P. W.] znane są Prześwietnemu Konsystorzowi Generalnemu. To tylko wyznaczając, iż porządek zachowany ze wszech miar kończą protokół niniejszy”.

³⁹ ADWł, Akta dekanalne z okresu diecezji kujawsko- kaliskiej, sygn. 343, dok. nr 35.

r. wprowadzono nowy porządek⁴⁰. Być może w ten sposób próbowano zaadaptować w urzędach dziekańskich podział dokumentacji na *specialia* i *generalia*, jak w systemie kancelarii pruskiej. Do akt ogólnych należałyby zarządzenia i okólniki władz nadrzędnych oraz pisma treści ogólnej, dotyczące całego terenu, objętego zasięgiem kompetencji terytorialnych twórcy zespołu. Akta szczegółowe dotyczyły konkretnych spraw⁴¹. W tym wypadku tym ostatnim odpowiadałyby m. in. akta poszczególnych kościołów dekanatu, klasztorów czy kongregacji. Poza tym należałyby tu akta sprawy powołania delegacji sądu kościelnego do przesłuchania świadków w sprawie prowadzonej przez oficjała wraz z instrukcją postępowania⁴² i inne. W praktyce dziekańskiej wymieniano zatem kilkanaście grup akt.

Registraturze dziekańskiej poza normatywami dotyczącymi rodzajów gromadzenia i porządkowania dokumentacji nie przekazywano innych zarządzeń dotyczących postępowania z dokumentacją urzędu. Jedynie pod wpływem argumentów, nie metodologicznych, ale polityki carskiej nakazano usuwać z registratury kościelnej „pisma zaś i druki rewolucyjne znajdujące się w aktach, czyli księgach urzędzeń kościelnych”⁴³.

W kancelarii dziekańskiej zakładano jednostki kancelaryjne, w których gromadzono pisma dotyczące zagadnień rzeczowych. Powszechną praktyką stało się łączenie w jedną całość pism, które odnosiły się do poszczególnych osób, instytucji, spraw⁴⁴. Akta były ułożone według rodzaju spraw lub ewentualnie według podejmowanych akcji⁴⁵. Każdy wolumen zawierał kompletną dokumentację danej sprawy. Kancelaria dziekańska stawiała się miejscem przechowywania akt bieżących oraz tych nieprzydatnych już w trakcie urzędowania. Określano ją registraturą⁴⁶.

Akta spraw zakończonych, np. odbyta roczna wizyta, odkładane były na półkę według przyjętych przez dziekana grup rzeczowych wynikających z zadań tego urzędu. Natomiast akta spraw nie zakończonych służyły dziekanowi do bieżącego urzędowania i co pewien czas narastały powiększając jednostki kancelaryjne. Tworzyły najczęściej woluminy. Dziekan gromadził je w specjalnie wyodrębnionym miejscu. W XIX w., wraz ze zmianą na urzędzie dziekańskim przestały one być traktowane jako własność poprzednika, stąd przejmował je jego następcą. Było to protokolarnie potwierdzone⁴⁷. Spisy te były tworzone zazwyczaj w dwóch egzemplarzach przeznaczonych dla urzędu

⁴⁰ ADWi, Akta dekanalne z okresu diecezji kujawsko-kaliskiej, sygn. 343, dok. nr 38.

⁴¹ S. Nawrocki, I. Radtke, *Opracowanie materiałów archiwalnych z XIX - XX w.*, w: *Metodyka pracy archiwalnej*, red. S. Nawrocki, S. Sierpowski, Poznań 1992, s. 122.

⁴² ADP, Dekanat Rypiński 1861-1862, Sąd Konsystorza Jeneralnego Płockiego do WJX Żołnowskiego dziekana Foralnego Rypińskiego z dnia 27 czerwca 1861 r., sygn. br., p. br.

⁴³ AACz, sygn. KD 34, 203-204, 433-434.

⁴⁴ W. Wójcik, *Sprawy powstania listopadowego w „aktach dekanatów” Archiwum Kurii Diecezjalnej w Siedlcach*, ABMK 43 (19810, s. 204.

⁴⁵ Tamże

⁴⁶ AKMCz, Zespół: Dekanat brzeźnicki (do 1925 r.), sygn. br., [Protokół] przekazania akt dziekańskich dekanatu brzeźnickiego z 29 listopada 1820 r., p. br.

⁴⁷ ADCz - Akta dziekana częstochowskiego tyjące się tradycji akt dziekańskich 1848-1854, sygn. br., s. 10-17; Archiwum Parafii św. Lamberta w Radomsku, Zespół Archiwum Dekanatu Radomszczańskiego (dalej: ADr), Akta dotyczące dziekana i dekanatu radom[szczańs]kiego 1845-1868, sygn. br.; ADK, sygn. OD-4/1a, k. 175; ADK, sygn. OD 7W/3, k. 200; ArŁm, sygn. II 182, k. 56.

dziekańskiego i dla konsystorza⁴⁸. Oprawa akt dziekańskich wymagała dodatkowych obciążeń finansowych kondekanalnych⁴⁹ stąd księgi nie były zbyt liczne w kancelarii dziekańskiej, w porównaniu z kancelarią parafialną⁵⁰. Zazwyczaj akta były zszywane, co nie zwiększało kosztów utrzymania kancelarii dziekańskiej.

Z chwilą powstania dekanatów powiatowych odziedziczyły one archiwalia dekanatów łączonych. Działania te wymagały ponownego uporządkowania dokumentacji dziekańskiej. Ponadto część jednostek kancelaryjnych była przez następcę kontynuowana na zasadzie sukcesji czynnej. Była to dokumentacja, która narastała podczas bieżącego urzędowania.

Układ był zależny od przyjętego przez dziekana planu akt⁵¹. Miał on charakter funkcjonalny i służył do budowania spisu akt dziekańskich. Dziekan z racji otrzymanych dyspozycji od władz zwierzchnich, według, których otrzymywał wyraźny nakaz zachowania pism w aktach dziekańskich musiał zachować pewien porządek i konsekwencje. W razie potrzeby mógł z tych akt skorzystać sprawdzając stan faktyczny oraz przeprowadzając kwerendę. Ponadto mógł je udostępnić, bądź wypożyczyć⁵². Przyporządkowanie ich do określonej grupy mogło w zasadzie przebiegać według dowolnej koncepcji dziekana. Najważniejsze było, aby mógł jak najszybciej dotrzeć do potrzebnych mu do wykorzystania pism, które miał obowiązek przechowywać.

Stąd zdarzało się, że określone grupy aktowe założone przez poprzednika następcą, choć kontynuował to jednak nie umieszczał w nich pism, dla których powziął decyzję stworzenia osobnej grupy lub zmiany ich przynależności rzeczowej⁵³. W wyniku tego poszczególne pisma mogły przynależeć w ramach dokumentacji danego urzędu dziekańskiego do różnych grup rzeczowych. Dla właściwego przyporządkowania dokumentacji do określonej grupy niektórzy dziekani korzystali z ułożonych przez siebie pomocy kancelaryjnych, w których zaznaczali, do której grupy akt przyporządkować dokumentację dotyczącą danej sprawy⁵⁴. Te różnice dało się zaobserwować w odniesieniu do urzędów dziekańskich znajdujących się nawet na terenie jednej diecezji. Na samych piśmie dziekan zaznaczał: „Akta Kościoła w NN”⁵⁵ lub do „Do Akt dziekańskich”⁵⁶. Niekiedy to w dzienniku korespondencji zapisywano w rubryce „oznaczenie akt”, do jakiej serii włączano dane pismo⁵⁷. Przykładowo dziekan częstochowski stworzył m. in. grupę akt o nazwie *Akta reskryptów od prześwietnego konsysto-*

⁴⁸ ADcz - Akta dotyczące dziekana i dekanatu częstochowskiego 1848- 1854, sygn. br., s. 19. Znajduje się tu nota: „Egzemplarz I”

⁴⁹ Archiwum Dziekańskie w Garwolinie, [Kursorja] z 12 listopada 1862 r., sygn. br., p. br.

⁵⁰ Por. R. Kufel, *Kancelaria, registratura i archiwum parafialne*, dz. cyt., s. 57; M. Hlebionek, *Archiwum parafialne w Gietrzwałdzie*, dz. cyt., s. 71.

⁵¹ ADcz- Akta dotyczące dziekana i dekanatu częstochowskiego 1848- 1854, sygn. br., s. 19.

⁵² AACz, sygn. 49, s. 519.

⁵³ P. Wolnicki, *Dziewiętnastowieczne zarządzenia dla dziekana (na przykładzie dekanatu radomszczańskiego)*, „Nasza Przeszłość”, 2008, t. 110, s. 155-156.

⁵⁴ ADr, *Akta dotyczące dziekana i dekanatu radomszczańskigo 1845-1868*, sygn. br., s. 49- 51.

⁵⁵ AACz, sygn. 16, s. 539.

⁵⁶ AACz, sygn. 16, s. 543; ADcz, sygn. br., Adnotacja na piśmie Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 30 grudnia 1818 r., p. br.

⁵⁷ AKMCz, *Dziennik korespondencji Dziekana Dekanatu Radomszczańskigo 1854-1895*, sygn. br., s. 37-255.

rza i innych władz duchownych do kurend nie załączonych od r. 1835⁵⁸. Zazwyczaj dziekani gromadzili dokumentację dyrektywno- normatywną w oddzielne jednostki kancelaryjne⁵⁹.

W administracji państwowej odstąpiono od powszechnie używanej w okresie staropolskim kancelarii ksiąg⁶⁰. Podobnie było w urzędach dziekańskich, gdzie formę księgi stosowano rzadko, m. in. służyła ona w XIX w. do wpisywania akt kongregacji⁶¹. Powstawały za to woluminy akt lub przynajmniej fascykuły (wiązki akt luźnych) oraz pliki⁶². Zawierały one od kilku do kilkuset foliałów. Często były podzielone na osobne zeszyty za pomocą jednej karty czystej lub pierwszej zapisanej dotyczącej określonej sprawy. Dla zabezpieczenia ich przed rozsypem związywano je sznurkiem tworząc fascykuły, bądź pliki. W ramach tak ułożonej dokumentacji można było zauważyć, że akta odnoszące się do poszczególnych spraw były układane od najstarszych do najmłodszych lub rzadziej w odwrotnej kolejności⁶³. Po pewnym czasie, aby zapobiec ich rozproszeniu dokumentacja spraw była porządkowana chronologicznie, bądź alfabetycznie i zszywana w poszyty⁶⁴. Wówczas pisma były zabezpieczane przez dodatkowy arkusz, posiadający zapisany tytuł (plik), a po pewnym czasie całość zszywano po środku niemi⁶⁵. Nie ustrzeżono się tu jednak braku ciągłości poszczególnych pism, których treść znajdowała się kilka kart dalej, a pismo rozpoczynające poszyt zarazem je zamykało. Okładki były wykonywane z papieru korespondencyjnego, a każdy poszyt najczęściej zaopatrywano w etykiety aktowe⁶⁶. Niektóre uległy uszkodzeniu i zostały oderwane, ale zachowały się ślady po tym, np. w dekanacie brzeźnickim, w poszycie „Akta Dekanatu Brzeźnickiego t/s Tradycji akt Dziekańskich od roku 1846” widać jego pozostałość. Na tym języczku aktowym zapisywano tytuł sprawy, której akta te dotyczyły⁶⁷. Poza tym wciąż występowały tzw. luzy.

Dokumentacja urzędu dziekańskiego obejmowała zatem kilka grup akt. Przy

⁵⁸ AACz, sygn. tym. KD 98.

⁵⁹ AACz, sygn. KD 277; Archiwum Archidiecezjalne w Łodzi (dalej: AAE), *Akta Dekanatu Bodzentyńskiego*, sygn. 31, Akta Dekanatu Łaskiego, sygn. 36.

⁶⁰ K. Lutyński, *Dopływ materiałów archiwalnych z centralnych agend diecezji do archiwum diecezjalnego oraz nabytki*, ABMK 62 (1993), s. 40.

⁶¹ Archiwum Parafii św. Jakuba w Piotrkowie Trybunalskim, Zespół Akta Dekanatu Piotrkowskiego (dalej: APPtr), Tytuł VII Spis aktów dziekańskich dekanatu tuszyńskiego i piotrkowskiego wraz z inwentarzem w r. 1836. Lt. C c 28, br. p.; A. Szewczyk, Archiwum parafialne kościoła farnego pod wezwaniem św. Jakuba w Piotrkowie Trybunalskim, „Badania nad Dziejami Regionu Piotrkowskiego”, z. 4, 2005, s. 140.

⁶² AACz, sygn. KD 32, s. 350.

⁶³ P. Wolnicki, *Dziewiątnastowieczne zarządzenia*, dz. cyt., s. 155-156.

⁶⁴ Archiwum Parafialne w Garwolinie, Zespół: Archiwum Dziekańskie Dekanatu Garwolińskiego (dalej: ADg), Akty dziekana Garwolińskiego od dnia 13 marca 1836 r. do dnia 6 lipca 1841 r roku złożone i zszyte dnia 28 grudnia 1857 r.- języczek

⁶⁵ H. Wyczawski, *Przygotowanie do studiów*, s. 300-301.

⁶⁶ Archiwum Dziekańskie Dekanatu Garwolińskiego zawiera akta dziekańskie zabezpieczone i zaopatrzone w języczki (niepourywane). Por. Archiwum Dziekańskie Dekanatu Garwolińskiego, Akty dziekana Garwolińskiego od dnia 13 marca 1836 r. do dnia 6 lipca 1841 r roku złożone i zszyte dnia 28 grudnia 1857 r. W innych archiwach zachowały się ślady po nich, np. brzeźnickim, gdzie w poszycie „Akta Dekanatu Brzeźnickiego t/s Tradycji akt Dziekańskich od roku 1846” widać pozostałość przszytego języczka. Por. AACz, sygn. KD 30, s. 345- 413.

⁶⁷ Por. M. Hlebionek, *Archiwum parafialne w Gietrzwałdzie do 1890 r.*, „Archiwista Polski”, nr 1, 2001, s. 71.

tym dokumentacja bieżąca nie była tu wyodrębniona wyraźnie od historycznej. Z czasem, gdy utraciła już swą rolę bieżącą nabrała wartości archiwalnej. Poza tym archiwum dziekańskie, było kontrolowane przy przekazywaniu urzędu dziekańskiego przez ustępującego swemu następcy⁶⁸ oraz dodatkowo przez delegowanych władzy diecezjalnej⁶⁹. Sprawdzanie akt dziekańskich miało jednak charakter pobieżny. Przykładem może być lakoniczna wzmianka w protokole zdawczo- odbiorczym akt dziekana włoszczowskiego⁷⁰. Zachowane, bardziej szczegółowe protokoły pozwalają zaobserwować etapy powiększania się jego zasobu oraz sposób porządkowania.

Przykładowo stan zasobu kancelaryjno-archiwalnego dziekana częstochowskiego z 1848 r. składał się z kilkunastu pozycji:

1. Na pierwszym miejscu należy wymienić dokumentację dotyczącą kościołów znajdujących się w dekanacie. Było to 16 jednostek.

2. Kolejna grupa to akta dotyczące zarządzeń władzy duchownej i cywilnej. Tworzyły ją oddzielne woluminy w liczbie 24. Przeprowadzona w archiwach kościelnych kwerenda pozwala wnioskować, że były one ułożone chronologicznie. W kancelarii sięgano więc najczęściej do tych najnowszych⁷¹.

3. W podobny sposób, jak zarządzenia była gromadzona dokumentacja odnosząca się do odbytych kongregacji dekanalnych. Spis wykazuje jednak pewne braki, gdyż od roku 1806- 1838 zgromadzono 12 jednostek. Notatka odrębna „przeliczyć resztę” wskazuje, że były to jednak niepełne dane odnoszące się zapewne tylko do tych, które dziekan zdołał uporządkować.

4. Akta wizyt dziekańskich kościołów w dekanacie częstochowskim z lat 1801- 1838 tworzyły 19 woluminów. Dokumentacja ta wykazywała jednak poważne braki z lat 1825-1837 i od 1838 -1848 r.

5. Dokumentacja składająca się na wykaz spisu funduszków kościelnych z roku 1815 tworzyła oddzielny fascykuł.

6. Akta dotyczące istniejących w dekanacie szkół tworzyły zbiór 11 woluminów.

7. Zakony, które miały swoje klasztory na terenie dekanatu częstochowskiego wymagały od dziekana dokumentowania wzajemnych relacji między urzędem dziekańskim, a duchowieństwem zakonnym. Zgromadzono je w 4 woluminy.

Ponadto w spisie uwzględniono pojedyncze pisma tworzące następujące grupy:

8. Reskrypty od Prokuratora Królewskiego

9. Inne okólniki z lat 1837- 1841

⁶⁸ ArŁm, sygn. II 182, k. 56.

⁶⁹ AACz, sygn. KD 30, s. 257; ADWł, Akta dekanalne z okresu diecezji kujawsko-kaliskiej, sygn. 343, dok. nr 35, dok. nr 38.

⁷⁰ ADK, sygn. OD 7W/3, k. 200. „Akta Dziekańskie włoszczowskiego dekanatu wraz z dziennikiem korespondencyjnym, dwoma pieczęciami, z których jedna do tuszu, a druga do laku... nowo mianowanemu dziekanowi włoszczowskiego Dekanatu w urządowanie oddał”.

⁷¹ Poza tym należałoby do tej grupy włączyć poz. 8, 9, 10 i 11 tegoż spisu.

10. Okólniki Rządowe z lat 1838-1848

11. Rozporządzenia rządowe i duchowne, obwieszczenia, korespondencję, wykazy

12. Korespondencja

Zasób ten liczył w sumie 93 woluminy mające postać in folio⁷². Jednak po 6 latach archiwum dziekańskie powiększyło swój zasób o liczbę foliałów. Przekazywanie akt dziekańskich następcy wiązało się zatem z weryfikowaniem liczby kart, które były przeliczane, a ich wzrost lub ubytek zaznaczano liczbą. Możliwym też jest, że czynił to porządkujący archiwum swego urzędu dziekan. Nie przybyło natomiast nowych grup rzeczowych akt. Przy tym dane te nie były precyzyjne. Część akt nie została jeszcze uporządkowana i była najprawdopodobniej rozproszona⁷³. Nie było to jednak regułą. Sposób porządkowania często powodował tworzenie nowych, bądź innych tytułów. Różna też była szczegółowość opisu woluminów w poszczególnych protokołach, nawet w obrębie jednej diecezji biorąc pod uwagę dane o liczbie woluminów, rodzaju akt do nich przynależących czy liczbie foliałów⁷⁴.

Przy tym dziekan nie zawsze porządkował dokumentację urzędu na bieżąco. Często dopiero czynili to jego następcy. Świadczy o tym, choćby wzmianka odnosząca się do poszytu *Rozporządzeń konsystorskich, dziekańskich i władz kościelnych od 7 stycznia 1879 r. do 26 września 1883* „uporządkowane 28 kwietnia 1919 r.”⁷⁵. Spisy obrazują więc różnice w dziekańskiej registraturze, które w poszczególnych dekanatach przynależących nawet do różnych diecezji wykazują cechy wspólne. Widać to na przykładzie dekanatu szalbmierskiego diecezji kieleckiej⁷⁶, dekanatu brzeźnickiego, częstochowskiego, szadkowskiego i radoms[zczzań]skiego diecezji kujawsko-kaliskiej⁷⁷, dekanatu gostyńskiego⁷⁸, gembińskiego⁷⁹ i kutnowskiego⁸⁰ diecezji płockiej oraz dekanatu łomżyńskiego⁸¹ diecezji augustowskiej czyli sejneńskiej. Można przypuszczać, że te rozbieżności zaostrzały się przez lakonicznie spisywane protokoły przekazu, często niedostatecznie uporządkowanych akt dziekańskich. W rzeczywistości były jednak niezbyt wielkie.

Gromadzone w registraturze dziekańskiej działy akt wymieniały niekiedy także dziennik korespondencji w rubryce „oznaczenie akt”. Zapisane w nim wpływy i ekspedycje potwierdzały plan akt przedstawiany w spisie protokołu zdawczo-

⁷² ADcz - *Akta dziekana częstochowskiego dotyczące się tradycji akt dziekańskich 1848-1854*, sygn. br., s. 19-21.

⁷³ ADcz - *Akta dziekana częstochowskiego dotyczące się tradycji akt dziekańskich 1848-1854*, sygn. br., s. 19 d.

⁷⁴ AACz, sygn. KD 32, s. 349-151; 355-362.

⁷⁵ Archiwum Diecezji Podlaskiej, sygn.

⁷⁶ ADK, sygn. OD-4/1a, k. 175.

⁷⁷ AACz, sygn. KD 28, s. 309-311; KD 30, s. 345- 413; KD 32, s. 349-351, 355-362, 385-391, 399- 404, 409-413; ADWl, Akta dekanalne z okresu diecezji kujawsko-kaliskiej, sygn. 343, zał. do dok. nr 50; ADcz- *Akta dziekana częstochowskiego dotyczące się tradycji akt dziekańskich 1848-1854*, sygn. br., s. 10- 15, 19-21; ADr, Akta dotyczące dziekana i dekanatu radoms[zczzań]skiego 1845-1868, sygn. br., s. 11, 35, 37, 73-75.

⁷⁸ Archiwum Diecezjalne w Płocku (dalej: ADP), *Akta korespondencji i rozporządzeń 1828- 1925*, vol. VIII, sygn. br., k. 5- 6.

⁷⁹ ADP, *Akta korespondencji i rozporządzeń 1828- 1925*, vol. VIII, sygn. br., k. 5.

⁸⁰ ADP, *Akta korespondencji i rozporządzeń 1828- 1925*, vol. VIII, sygn. br., k. 5. Akta dekanatu Kutnowskiego: Akta 8 lub 9 kościołów z lat 1825 - 1867

⁸¹ ArŁm, sygn. II 182, k. 56.

Układ akt w registraturze dziekańskiej

biorczego. Ten ostatni okazuje się jednak bardziej dokładny. Na podstawie dziennika korespondencji dziekana radomszczańskiego można wymienić w roku 1859 m. in. następujące serie: *akta rozporządzeń, akta prenumerat, akta korespondencji, akta wykazu stanu moralności, akta poszczególnych parafii, akta śledztw i komisariuszów, akta ważniejszych rozporządzeń, akta kongregacji, akta kursorii i rozporządzeń, akta rozporządzeń cywilnych, listy imienne, akta osobiste*⁸². Natomiast spis przy protokole zdawczo- odbiorczym akt dziekańskich (z 1858 r.) zawierał przynajmniej jeszcze kilkanaście serii⁸³. Porównując rubrykę „oznaczenie akt” w poszczególnych latach można zauważyć, jak zmieniał się w tym czasie plan akt w kancelarii dziekana. W 1869 r. dziekan radomszczański wymieniał znacznie mniej serii w porównaniu z rokiem 1859, co wskazywało, że były tematycznie szersze⁸⁴. Tę redukcję pozwala zauważyć także porównywanie ze sobą poszczególnych spisów akt dziekańskich. Jednak zabieg ten był ograniczony różnorodnością tytułów.

Można stąd wnioskować, że kilka lat po utworzeniu Królestwa Polskiego, w każdym dekanacie dziekan prowadził dokumentację dotyczącą poszczególnych kościołów na swoim terenie. Jeżeli na jego obszarze funkcjonowały klasztory, to także one posiadały oddzielną dokumentację. Zazwyczaj dla każdego kościoła (klasztoru) był przeznaczony oddzielny, jeden wolumin, choć były wyjątki⁸⁵. Podobnie akta kongregacji i wizytacji rocznej. Ponadto gromadził ogólne akta dotyczące rozporządzeń władzy duchownej i świeckiej, akta korespondencji, akta różnych wykazów. Przy tym ta druga grupa mogła być znacznie bardziej rozbudowana, w zależności od rzetelności i koncepcji prowadzenia dokumentacji, w tym przejętego zwyczaju.

Tabela

Działy akt w wybranych urzędach dziekańskich diecezji kujawsko-kaliskiej czyli włocławskiej

L. p.	Dekanat brzeźnicki (1853)	Dekanat częstochowski (1854)
1	Akta kościołów parafialnych i filialnych w dekanacie znajdujących się,	Akta kościołów parafialnych i filialnych w dekanacie częstochowskim znajdujących się
2	Akta reskryptów rządowych- okólników dziekańskich w dekanat wydanych	Akta reskryptów rządowych - okólników dziekańskich oraz innych ekspedycji w dekanat kurrendom wysyłanych
3	Akta kongregacji dekanalnych- odbytych rekolekcji i wizyt kościołów	Akta wizyt dziekańskich kościołów w dekanacie znajdujących się
4	Akta sprawdzania ksiąg cywilno-religijnych w dekanacie brzeźnickim oraz wszelkich raportów statystycznych i zmian duchowieństwa,	Akta kongregacji dekanalnych
5	Akta szkół w dekanacie egzystujących	Akta spisu funduszów duchownych

⁸² AKMCz, *Dziennik korespondencji Dziekana Dekanatu Radomskiego 1854-1895*, sygn. br., s. 37- 48.

⁸³ ADr, *Akta dotyczące dziekana i dekanatu radomszczańskigo 1845-1868*, sygn. br., s. 31-37.

⁸⁴ AKMCz, *Dziennik korespondencji Dziekana Dekanatu Radomskiego 1854-1895*, sygn. br., s. 162-165.

⁸⁵ ADWł, Akta dekanalne z okresu diecezji kujawsko-kaliskiej, sygn. 343, zał. do dok. nr 50. Przykładowo do kościoła w Buczku odnosiły się w spisie trzy pozycje (46-48) i trzy do kościoła w Korczowie oraz dwie w Łasku; P. Szkutnik, *Akta dziekańskie dekanatu szadkowskiego*, s. 77.

6	Akta dodatkowe	Akta zmian dziesięcin wytycznych
7		Akta szkół w dekanacie egzystujących
8		Akta dotyczące zgromadzeń zakonnych w dekanacie częstochowskim
9		Akta dodatkowe

Źródło: AACz, sygn. KD 32, s. 355-362; Adc, *Akta dziekana częstochowskiego t/s Tradycji akt Dziekańskich*, sygn. br., s. 10-15.

Obok akt dotyczących działalności kościelnej dziekan gromadził dokumentację związaną z jego udziałem w dozorze kościelnym czy nadzorowaniem duchownych będących urzędnikami stanu cywilnego. Poza tym w protokołach pojawiają się akta dotyczące szkolnictwa. Nie zawsze jednak podział ten był tak klarowny. Poszczególne grupy rzeczowe mogły być ujęte w działy, czyli grupy akt lub być wykazane w ciągłości numerycznej. W 1829 r. dziekan piotrkowski grupował akta w działach: 1 akta okólników, 2 akta wizyt dziekańskich, 3 protokoły rewizji aktów cywilnych, 4 akta kongregacji, 5 akta rocznych raportów i reskryptów⁸⁶. Praktyka grupowania akt w poszczególne działy była podobna. Można to zaobserwować zarówno w odniesieniu do sąsiadujących z sobą dekanatów, jak też w dłuższym okresie czasu, w ramach danego dekanatu. Przy tym na wyodrębnienie akt w działy mogły mieć wpływ bieżące zarządzenia władzy duchownej. Przykładowo w diecezji kujawsko-kaliskiej w 1845 r. polecono wyodrębnienie dwóch działów⁸⁷, choć w późniejszych latach dziekani powrócili w swoich wykazach do przedstawienia większej ich liczby.

Należy wreszcie przypuszczać, że spisy te oddawały rzeczywisty układ akt na półce, na co wskazywały zarządzenia władzy kościelnej. Tę praktykę potwierdzałby brak chronologii w zapisie poszczególnych rodzajów dokumentacji. Kryteria, według których wyliczano dokumentację dziekańską zapisywaną w protokole były niejednolite. W ramach poszczególnych jednostek akta najprawdopodobniej były ułożone od najstarszych do najmłodszych lub odwrotnie. Zdarzało się jednak, że poszczególne jednostki gromadziły dokumentację nie z jednego roku, lecz z większego przedziału czasowego, w tym więcej niż jedna posiadały akta z przedziału czasowego, który się częściowo pokrywał, np.: *Akta Reskryptów Władzy Dyecezyjalnej Rządowej oraz kursoryi z roku od roku 1845 do r. 1849 vol. 1 i Akta Reskryptów Władzy Dyecezyjalnej Rządowej oraz kursoryi z roku od roku 1846 do r. 1851 vol. 1*.⁸⁸ Dziekan winien mieć ułożone w porządku alfabetycznym akta kościołów, czy klasztorów. Ewentualny brak wynikał najczęściej z zaniedbania. Inną formą było przygotowywanie spisu, na podstawie poprzedniego protokołu.

Odtworzenie planu akt w poszczególnych urzędach dziekańskich jest utrudnione ze względu na poważne braki przy spisywaniu protokołów zdawczo - odbiorczych tych akt. Dziekan Dobrzyński otrzymał *Akta Rozporządzeń, Reskryptów i Odezwy*

⁸⁶ AKMCz, Zespół: Dekanat piotrkowski (do 1925 r.), sygn. br., [*Protokół*] przekazania akt dziekańskich 28 kwietnia 1829 r., p. br.

⁸⁷ ADWł, Akta dekanalne z okresu diecezji kujawsko-kaliskiej, sygn. 343, dok. nr 38.

⁸⁸ AACz, sygn. KD 32, s. 395.

Władz Duchownych i Cywilnych z lat (1819- 1845), oddzielnie dla każdego roku. Były one niekompletne⁸⁹. Poza tym zostały mu przekazane akta dotyczące 15 kościołów. W ich skład wchodził spis stanu kościołów i budowli plebańskich, wykazy tabelaryczne majątku kościelnego, protokoły wizytacji dekanalnej, listy imienne duchowieństwa świeckiego i zakonnego, listy imienne kandydatów do nowicjatu, fundusze kościelne. Odbierając akta dziekańskie aktualny dziekan miał świadomość, że to nie są kompletne akta dziekańskie, co zaznaczył w protokole zdawczo-odbiorczym „Oprócz powyżej wyszczególnionych, żadnych innych pism urzędowych jakoto i protokółów tradycyjnych probostw- *fundum instructum* wielu kościołów, ani jakichkolwiek bądź Rozporządzeń czyli Reskryptów Władzy Duchownej i Cywilnej do których w razie potrzeby odnosić się należało oraz Korespondencji Dziekańskich z Temiż władzami, wcale nie odebrałem”⁹⁰. Z pewnością jednak były one prowadzone, co potwierdza korespondencja z władzą diecezjalną⁹¹.

Dokumentacja dziekańska była więc porządkowana przede wszystkim w oparciu o rozporządzenia i „według tradycji” urzędu⁹². Jednak nieuwzględnienie wśród przekazywanych akt dzienników podawczych budzi wątpliwość o rzetelność tego rodzaju czynności i pytanie o sposób traktowania narastającej dokumentacji w kancelarii i archiwum dziekańskim. Skoro jednak jeden spis nie uwzględniał jakiejś grupy, to kolejny podawał ją tylko wtedy, gdy akta były już uporządkowane, a dziekan wyraźnie ją wyodrębnił, bądź sprecyzował wyraźnie tę grupę rozporządzenia władzy kościelnej. Stworzenie pewnej grupy akt nie przesądzało jednak o konsekwencji gromadzenia w niej ściśle określonej dokumentacji. Niekiedy dla sprawnego odnalezienia danego aktu dziekan czynił sobie notatkę w pomocach kancelaryjnych pozwalającą mu go odnaleźć, np.: „patrz akta dotyczące prowadzenia ksiąg aktów religijno- cywilnych”, „akta rozporządzeń z r. 1860, wzór rubryk w aktach kursoryi”⁹³. Mógł też wprowadzić, jak wspomniano, specjalną rubrykę *oznaczenie akt*, w której zapisywano skrócone tytuły woluminów, np.: *prenum. dzieł., czy kur.* do których wkładano kolejne akta⁹⁴.

Do dokumentacji urzędowej w kancelarii dziekańskiej należałoby także zaliczyć przesłane przez Komisję Rządową księgi, w których dziekan zapisywał dobrowolne składki na cele społeczne i charytatywne. Jedna z nich była zatytułowana „Zbiór aneksów dla szpitali cywilnych”, a druga „Zbiór aneksów dla zakładów dobroczynnych”⁹⁵. Księgi te po pewnym czasie zostały przekazane z kancelarii dziekańskiej odpowiednim władzom cywilnym. Świadczą jednak o księgowaniu przez dziekana

⁸⁹ ADP, Akta korespondencji dziekana dobrzyńskiego 1827-1862, Pismo Dziekana Dekanatu Dobrzyńskiego Ks. Milewskiego, proboszcza w Gojsku o przejęciu akt dziekańskich z 30 października/ 11 listopada 1845 r., p. br.

⁹⁰ ADP, Akta korespondencji dziekana dobrzyńskiego 1827-1862, Pismo- protokół odebrania akt dziekańskich Dekanatu Dobrzyńskiego za pośrednictwem ks. Żytkiewicza od byłego dziekana ks. Rościszewskiego przekazanych Ks. Milewskiemu, proboszczowi w Gojsku i aktualnemu dziekanowi dekanatu Dobrzyńskiemu z 31 października 1845 r., p. br.

⁹¹ ADP, Akta korespondencji dziekana dobrzyńskiego 1827-1862, sygn. br., Pismo Dziekana Dekanatu Dobrzyńskiego Ks. Milewskiego do Konsystorza Generalnego Płockiego z dnia 2/14 lutego 1846 r., p. br.

⁹² ADK, sygn. OD- 4/1b, k. 199.

⁹³ ADr, Akta dotyczące dziekana i dekanatu radom[szczańs]kiego 1845-1868, sygn. br., s. 49

⁹⁴ AACz, sygn. KD 37, s. 196-197.

⁹⁵ ADr, Akta dotyczące dziekana i dekanatu radom[szczańs]kiego 1845-1868, sygn. br., s. 37.

wszelkich wpływów na dobrowolne cele charytatywne i społeczne. Dziekan miał ponadto prowadzić księgę udzielanych przez siebie urlopów proboszczom i wikariuszom. Zarządzenie to zostało wprowadzone na mocy decyzji konsystorza z 20 maja 1865 r.⁹⁶. Jednak tego rodzaju dokumentacja nie została wymieniona w protokole tzw. tradycji akt dziekańskich.

Zazwyczaj nie wymieniano w spisie akt dziekańskich pism dotyczących funduszu pokładnego. Najprawdopodobniej władze religijne uważały tę dokumentację za typowo świecką działalność dziekana i nie włączały do zasobu kancelarii i archiwum dziekańskiego. Tymczasem spora grupę tych akt udało się odnaleźć w Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej im. ks. W. Patykiewicza. W skład tej grupy wchodziły przede wszystkim protokoły kontrolne. Były one sporządzane w trzech egzemplarzach podpisywane przez plebana, dziekana i wszystkich członków Dozoru Kościelnego. Następnie przesyłano je celem zatwierdzenia do Naczelnika Powiatu. Po zatwierdzeniu jeden egzemplarz pozostawał w aktach urzędu powiatowego, a pozostałe pocztą zwrotną otrzymywał dziekan i Dozór Kościelny⁹⁷. Z pewnością więc protokoły te stanowiły ważną grupę akt w urzędzie dziekańskim. Były też bardzo liczną serią. Od 1821 r. każdego roku sprawdzano fundusz pokładnego we wszystkich parafiach danego dekanatu. Dziekan gromadził je w oddzielnej grupie rzeczowej. Podobnie protokoły sprawdzania ksiąg religijno-cywilnych. Widać tu jednak pewien brak konsekwencji, gdyż akta dotyczące świeckiej działalności duchowieństwa, jako urzędników stanu cywilnego były gromadzone w registraturze dziekańskiej.

Wynika z tego, że sposób gromadzenia i porządkowania dokumentacji dziekańskiej był podobny we wszystkich urzędach. Wpływały na to rozporządzenia diecezjalne i kontrole, a ponadto wzajemne kontakty dziekanów podczas wizytacji urzędów dziekańskich. Najwięcej dyskusji na ten temat rodziło się jednak przy obejmowaniu urzędu dziekańskiego przez nowo mianowanego duchownego. Spotykało się wówczas trzech kapłanów. Jednym z nich był dziekan ustępujący z urzędu i przekazujący akta. Drugim był przedstawiciel władzy diecezjalnej, wobec którego dokonywano czynności protokolarnego przekazywania akt z kancelarii i archiwum dziekańskiego. Był nim dziekan lub/i pracownik konsystorza mający wiedzę na temat grup rzeczowych, które powinny być przechowywane przez urząd dziekański. Trzecim natomiast był kapłan nowo mianowany na dziekana zainteresowany właściwym zorganizowaniem kancelarii i archiwum w miejscu swego zamieszkania. Spisując ten zasób aktowy, liczący kilkadziesiąt woluminów i co najmniej, kilkaset foliałów nie można było zapewne uniknąć merytorycznych rozmów, co do celowości przechowywania dokumentacji aktowej. Tym bardziej, że dziekanami byli proboszczowie różnych parafii i trzeba było kancelarię i archiwum urzędu dziekańskiego przewozić nieraz kilkadziesiąt kilometrów.

Należy wreszcie przypuszczać, że układ akt, jaki nadawano w kancelarii dziekańskiej- układ kancelaryjny, stawał się z czasem układem archiwalnym⁹⁸. Był to po-

⁹⁶ ArŁm, II sygn. 70, k. 55.

⁹⁷ J. Dziobek Romański, *Prawo grzebalne w Królestwie Polskim w latach 1815-1914. Zarys problematyki*, „Roczniki Humanistyczne” t. LI, z. 2, s. 174-175.

⁹⁸ Por. ADCz - *Akta dziekana częstochowskiego dotyczące się tradycji akt dziekańskich 1848-1854*, sygn. br., s. 15.

dział rzeczowo-chronologiczny. Nie wymagał on stosowania oddzielnych pomocy archiwalnych. Etykiety, w które zaopatrywano akta pozwalały z łatwością odnaleźć potrzebną dokumentację. Nie ustrzeżono się jednak pewnych błędów i przemieszania akt⁹⁹. Podstawową formą ewidencji akt w kancelarii i archiwum dziekańskim odzwierciedlającą gromadzenie i porządkowanie dokumentacji urzędu dziekańskiego był protokół zdawczo – odbiorczy, obok rzadziej spisywanego protokołu rewizji przeprowadzanej przez delegowanych władzy diecezjalnej.

Akta dziekańskie mające postać foliów, poszytów, ksiąg i luzów były układane na półkach w szafie dziekańskiej. Zazwyczaj w układzie poziomym, jeden na drugim. Zaopatrzone w jęczyzek były, mimo to łatwe w odszukaniu¹⁰⁰.

Obok dokumentacji pozostającej w registraturze dziekańskiej i stanowiącej akta dziekańskiego tegoż urzędu, kancelaria dziekańska przechowywała czasowo duplikaty Akt Religijno – Cywilnych, które po zgromadzeniu ich z całego dekanatu były przekazywane do Archiwum Sądu Pokoju¹⁰¹.

Można stąd wnioskować, że w przypadku kancelarii dziekańskiej trudno mówić o rosyjskim systemie kancelaryjnym, który byłby zaadaptowany do struktur kościelnych, jak to miało miejsce w świeckich urzędach administracyjnych niższego szczebla w Królestwie Polskim po 1866 r.¹⁰². Urzędy Kościoła katolickiego w XIX stuleciu opierały swoją działalność kancelaryjno-archiwalną na rozporządzeniach władzy kościelnej i na przyjętym zwyczaju, co do postępowania z gromadzoną dokumentacją.

Ten układ registraturalny dziekanów zachował się przez cały wiek XIX. W praktyce funkcjonowały różne grupy akt prowadzonych w kancelarii dziekana. Gromadzono następujące serie akt: zarządzenia i akty normatywne (w archiwum dziekańskim gromadzono latami niemal wszystkie dokumenty wydawane przez biskupów i mające na celu dobro całej diecezji oraz poszczególnych parafii), raporty składane przełożonym, różną korespondencję, akt kościołów i opis funduszków kościelnych, akta klasztorów, kurendy dekanalne, akta dotyczących urzędu dziekańskiego, kongregacji i rekolekcji, wizytacji dziekańskich, szkół, szpitali, bractw, konwersji, prenumerat dzieł, dobrowolnych zbiorów, rachunków i innych wykazów, spisu duchowieństwa dekanalnego oraz dotyczących aprobat, akt personalnych, praktyk religijnych, procesji, jubileuszy oraz udzielanych dyspens i indultów, protokołów sprawdzania ksiąg religijno-cywilnych i innych związanych z tą funkcją, dozorów kościelnych i sprawdzania rachunków z pokładnego oraz zamienionych dziesięcin lub tylko niektóre z wymienionych¹⁰³.

U progu XX stulecia zaproponowano dla akt tego urzędu nowy porządek rzeczowy. Wymieniał on kilkanaście grup rzeczowych. Były to następujące grupy: diecezjalne pisma urzędowe (kurendy), korespondencja z ordynariatem, korespondencja z urzędami parafialnymi, akta jurysdykcji, sprawy personalne duchowieństwa

⁹⁹ ADCz - Akta dotyczące dziekana i dekanatu częstochowskiego 1848- 1854, sygn. br., s. 19 e- 20.

¹⁰⁰ P. Wolnicki, *Dziewiętnastowieczne zarządzenia dla dziekana*, dz. cyt., s. 157.

¹⁰¹ AACz, sygn. KD 32, s. 404.

¹⁰² A. Kopiczyńska, *Akta władz administracji gubernialnej Królestwa Polskiego w latach 1867- 1915*, Warszawa 2004, s. 64- 65.

¹⁰³ P. Wolnicki, *Kancelarie dziekańskie*, dz. cyt., s. 168 - 176.

dekanalnego, sprawozdania z wizytacji dziekańskiej, sprawozdania z nauki religii w szkołach, sprawozdania z katechizacji kościelnej, dyspensy od zapowiedzi, prenumery, subskrypcje i kolekty, stowarzyszenia, bractwa religijne i organizacje chrześcijańsko-społeczne, instytucje humanitarne, kongregacje dekanalne oraz uchwały z zebrań dziekanów z biskupem¹⁰⁴. Nie zaznaczono w nim jednak wyraźnie akt poszczególnych kościołów.

Podsumowanie

1. W czasach Królestwa Polskiego władza diecezjalna wyrażała zainteresowanie dokumentacją dziekańską i niekiedy podawała wzorcowy układ akt dla tych urzędów. Nie zawsze był on adaptowany. Nowe akta zakładano, bowiem nieraz w sposób przypadkowy. Wynika z tego, że sposób porządkowania dokumentacji w archiwum dziekańskim opierał się na podobnych założeniach, jak w administracji cywilnej urzędów miejskich.
2. Protokół zdawczo- odbiorczy oraz kontrolny spis akt urzędu dziekańskiego odzwierciedlał plan registratury. Spis akt dziekańskich przypuszczalnie pokazywał kolejność ułożenia akt na półkach. Zawartość zapisaną w poprzednim protokole weryfikowano ze stanem aktualnym. Protokoły obrazują, zatem rozbudowę ilościową registratury, co wynika ze wzrostu produkcji aktowej.
3. Pod względem fizycznym akta dziekańskie miały postać księgi, woluminu, fascykułu (wiązka akt zaopatrzona sznurkiem), pliku (luźne materiały ujęte w obwolotę) bądź gromadzonego luzu. Przy tym dana pozycja w spisie nie zawsze oznaczała pojedynczą jednostkę w registraturze dziekańskiej. Akta dziekańskie zaopatrywano w jęczyczek (etykiet) Nie wszystkie były jednak foliowane.

¹⁰⁴ A. Jougan, *Kancelaria parafialna czyli zbiór przepisów kościelnych i państwowych dla urzędów parafialnych*, Lwów 1912, s. 792.

Summary

Paweł Wolnicki

Files arrangement in the dean's registry

Catholic Church offices in the 19th century based its filing and archiving activity on the church authorities' orders and the established custom as far as the collected documentation was concerned. The article describes the regulations and the practice of forming collections of files in dean's offices in the Catholic Church in the Kingdom of Poland. The author reaches a conclusion that the office system used there resembled rather the practice applied in the cities rather than the mutation of the Russian system. The subject arrangement of files was often based on the patterns recommended by the diocesan authorities. Nevertheless, frequently the new files were set up in a random manner. Such a register arrangement was used by deans for the entire 19th century.

Дzieje biurokracji tom IV

Татьяна Николаевна Кандаурова
(Rosyjski Instytut Kulturologii w Moskwie)

Система управления российскими военными поселениями кавалерии в первой половине XIX века

Создание нового государственного института в России в первой половине XIX в., которым несомненно являлись военные поселения, выполнение ими особых функций и обязанностей по продовольствию, квартирному содержанию армии и подготовке армейских резервов, а также отличная от других учреждений структура поставили на повестку дня вопрос формирования специальной системы управления, организуемой на основе нового законодательства. В результате развития военно-поселенных структур в 1810-1857 гг. произошло формирование военно-поселенной администрации и расширение бюрократического аппарата государства. Процесс организационного оформления системы управления военными поселениями носил постепенный характер, она складывалась по мере формирования округов поселения кавалерийских полков и дивизий и становления всех военных поселений, завершения поселений дивизий и объединения их в корпуса и региональные поселенные структуры.

Вопросы формирования и развития органов управления военных поселений кавалерии, как и отдельные аспекты их устройства, являются менее всего изученными в историографии российских поселенных войск. В исторической литературе уделялось больше внимания разработке вопросов становления центральных органов управления и системы управления Новгородских военных поселений. Комплексно эти вопросы исследованы в работах К. М. Ячменихина¹.

Оформление и функционирование высших органов управления военных поселений подробно освещено автором означенных работ. Следовательно, представляется целесообразным не возвращаться еще раз к этой теме, а в рамках настоящего исследования проанализировать развитие системы управления военных поселений кавалерии или рассмотреть структуры управления на уровне отдельных региональных звеньев поселенной системы. При характеристике

¹ К. М. Ячменихин, *Новгородские военные поселения в 1816-1831 гг. (Административно-хозяйственная структура)*, Moskwa 1985, s. 58-79, maszynopis pracy kandydackiej; tegoż, *Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия*, Czerniów 2006, s. 97-120.

местных или региональных структур управления следует идти от самых низовых звеньев – эскадронных комитетов к системе региональных управленческих структур военных поселений кавалерии, расквартированных в Новороссии (Херсонская губерния) и Слободской Украине, а с 1837 г. и в Киевской и Подольской губерниях.

„Для поселения регулярного кавалерийского полка“ назначался „известный округ земли со всеми коренными жителями“². Переходя в военное ведомство при организации поселенных округов, поселяне утрачивали статус „гражданских обывателей“ и подчинялись «порядку воинского устройства», входили „в зависимость полкового управления“³. При организации поселенных кавалерийских округов в каждом из них назначалось в поселенный состав по 6 эскадронов – три поселенных и три резервных. И „в мирное время 6 ть действующих эскадронов“ располагались „квартирами у военных поселян хозяев своего поселения, полагая на каждого по два постояльца, с их строевыми лошадьми“⁴.

Организационное оформление системы управления кавалерийских военно-поселенных округов начиналось на уровне поселенного эскадрона и полка. Для руководства поселенными и резервными эскадронами назначался специальный штаб-офицер, который именовался командиром этих эскадронов, и он нес полную ответственность за их хозяйственное обустройство и состояние. В поселенные эскадроны командирами назначались ротмистры, а в резервные - штаб-ротмистры, которые подчинялись ротмистрам⁵.

Для решения всех вопросов, связанных с хозяйственным устройством и развитием поселенных округов, создавались эскадронные и полковые комитеты. Эти органы системы местного управления поселенной кавалерии частично освобождали командиров поселенных и резервных подразделений от решения тех многочисленных проблем и многообразных вопросов и задач, которые закономерно возникали при создании хозяйственной структуры округов и определения их функционирования на принципиально новой основе. Эскадронные Комитеты (ЭК) и Комитеты Полкового Управления (КПУ) наряду с разрешением хозяйственных вопросов решали и вопросы, связанные с некоторыми правовыми аспектами, а иногда выступали и в роли судебной инстанции и арбитра по гражданским искам и жалобам военных поселян. Комитеты полкового управления и эскадронные комитеты формировались по мере поселения действующих эскадронов кавалерийских полков и организации поселенных и резервных эскадронов из числа коренных жителей.

Эскадронный комитет состоял из одного унтер-офицера и трех поселян-хозяев. Его члены избирались самими военными поселянами, но из людей „опытнейших и добросовестных“⁶. Выбиралось два состава эскадронного комитета, т.е. 8 человек, после чего претенденты представлялись эскадронному командиру,

² Проект учреждения о военном поселении регулярной кавалерии, cz. I, Sankt Petersburg 1817, s. 2.

³ Там же, s. 12.

⁴ Там же, s. 9.

⁵ Проект учреждения о военном поселении пехоты, cz. III, Sankt Petersburg 1817, s. 14.

⁶ Там же, s. 15.

который назначал четырех из них по своему усмотрению в состав комитета, а остальные считались кандидатами и замещали членов комитета эскадрона в случае их болезни или смерти. Состав комитета в обязательном порядке утверждался полковым командиром, и только после принятия присяги он приступал к выполнению своих обязанностей. При всей очевидной видимости избирательный демократизм должен был подтверждаться и „закрепляться” по законодательству и на практике решением вышестоящего начальства, которое в отдельных случаях могло воздействовать на избирателей. Но, тем не менее, принцип выборности младших офицеров на некоторые хозяйственные должности, существовавший в армии, распространялся и на низовые структуры военных поселений. Помимо этого, можно говорить, хотя и с большой поправкой, о перенесении в поселения и отдельных принципов общинного демократизма и крестьянского самоуправления. Избирались члены ЭК только на один год⁷. Собирался комитет на заседания еженедельно в субботу. Такой распорядок работы комитета вводился для того, чтобы не отрывать поселян-хозяев – членов комитета часто от занятий по хозяйству.

Вопросы, которые был правомочен решать эскадронный комитет, были следующими: 1. „частный разбор” военных поселян-хозяев своего эскадрона и „между их и их постояльцев” по хозяйственной части и 2. „запись духовных завещаний о собственности”,⁸ т. е. выполнение функции нотариальных органов. При всех разборах спорных и конфликтных дел эскадронный комитет имел главной задачей „примирить несогласных и доставить каждому справедливое удовлетворение”. По особо сложным вопросам, когда просители были недовольны решением комитета, дела рассматривались совместно с эскадронным начальником или в комитете полкового управления, как вышестоящей инстанции.

Вторым звеном системы местного управления был КПУ. Его структура и функции существенно отличались от структуры ЭК, а круг рассматриваемых и решаемых им вопросов был намного шире. Полковой комитет формировался и должен был функционировать под председательством командира поселенного полка. В состав его назначалось шесть членов: старший священник, три командира поселенных эскадронов и два обер-офицера поселенных частей⁹. Заседания комитета происходили еженедельно, все вопросы решались только коллегиально, на общих собраниях всех членов КПУ путем голосования, решения принимались большинством голосов. Два обер-офицера, назначаемые в комитет, находились при нем постоянно „для безостановочного движения дел” и под наблюдением полкового командира приводили в исполнение все принятые комитетом положения (по журналу КПУ). Старший и младший писари комитета, как правило, избирались из военных кантонистов, не способных к фронтовой службе¹⁰. Один из обер-офицеров комитета определялся казначеем и ведал всеми финансовыми вопросами, вел учет денежных средств, которые отпускались

⁷ Tamže, s. 16-17.

⁸ Tamže, s. 5.

⁹ Tamže, s. 7.

¹⁰ Tamže, s. 13.

на устройство поселения, заведовал заемным денежным капиталом и запасами хлеба и фуража.

КПУ имел свою канцелярию, которая состояла из двух отделений и архива. Первое отделение канцелярии ведало всеми вопросами по устройству военных поселений кавалерийских округов,¹¹ контролировало численный состав полкового округа, разделение поселян на группы и категории,¹² замещение поселян-хозяев, решало вопросы обращения в фонд поселянского заемного денежного капитала имущества, которое оставалось после умерших без наследников и завещания. Здесь же велась статистика ежегодных посевов и урожаев хлеба. Производился разбор хозяйственных жалоб, которые выходили за пределы компетенции эскадронных комитетов. Отделение также занималось разбором всех происшествий в округе поселения и готовило представления о предании виновных суду.

В ведении второго отделения КПУ были все вопросы, относившиеся к хозяйственной части поселенного округа. Оно занималось строительством в округе поселения полка,¹³ производило закупку необходимых стройматериалов, заключало подряды. В отделении составлялись планы зданий и годовые сметы на строительство, представляемые в Штаб военных поселений, отчеты о заемном денежном капитале и запасах хлебного и фуражного продовольствия, а также по конским заводам, планы земель и строений. Отделение также контролировало наряды на общественные работы для поселян-хозяев (заготовка дров, перевозка материалов, ремонтные работы в округе и др.), назначало пособия из заемного денежного капитала и из запасных хлебных магазинов, контролировало возврат ссуд, выдавало продовольствие вдовам и сиротам из запасного магазина. Этим же отделением велась ежемесячная отчетность по всем статьям доходов и расходов поселенного полкового округа.

Канцелярия полкового комитета управлялась аудитором, а каждое отделение и архив старшими писарями¹⁴. Полковой комитет также рассматривал все жалобы поселян и соседних жителей в случае личной обиды и несогласия и „тяжебные дела“ об имениях вне округа поселения. Таким образом, полковой комитет являлся „местом сосредоточения всех дел и распоряжений в округе военного поселения“, и поэтому власть его распространялась на все части хозяйственного устройства. Также в его ведении и распоряжении были все окружные хозяйственные заведения (конские, кирпичные, известковые заводы, заводы тонкорунного овцеводства и др.).

Кроме решения вышеозначенных вопросов КПУ имели ряд обязанностей. Одной из них был надзор и контроль за всем в округе поселения. Комитет через эскадронных командиров наблюдал за поведением каждого поселянина и жителя округа. Он публично выносил благодарность «и уважение» тем поселянам-

¹¹ Там же, с. 34.

¹² Т. Н. Кандаурова, *Социальная организация военных поселений в России*, „Вестник Московского университета“, Серия 8, История, 1997, № 4, с. 56-71.

¹³ *Проект учреждения о военном поселении пехоты*, с. 46-47.

¹⁴ Там же, с. 13.

хозяевам, которые имели особые успехи в усовершенствовании хлебопашества, распространении скотоводства и улучшении вообще своего хозяйства, а также делал представление о них корпусному командиру. Над „нерадивыми хозяевами“ комитет устанавливал опеку, а в случае истечения ее срока без положительных результатов, с утверждения начальника дивизии, лишал их хозяйства и замещал другими поселянами. КПУ определял и меру наказания военным поселянам в случае провинности и каких-либо проступков, в том числе налагал денежные штрафы. В комитете полка поселяне и нижние чины действующих частей получали разрешение на вступление в брак. КПУ также ведал выдачей на определенный срок билетов для свободного проезда в соседние уезды и губернии по своим хозяйственным нуждам, промыслам и торгам.

Комитет постоянно контролировал процесс сельскохозяйственного производства в масштабах округа, следил за своевременной и правильной обработкой полей и должен был заботиться об улучшении земледелия, а также способствовать развитию скотоводства (улучшение породы скота, увеличение поголовья поселянского стада). В случае неурожая комитетом принимались меры по обеспечению поселян всем необходимым. КПУ распоряжался всеми ремонтными работами в округе, производил торги на подряды, и имел право заключать контракты на сумму до 15.000 руб.¹⁵ Вместе с тем члены комитета были обязаны строго следить, чтобы офицеры не употребляли военных поселян для работ в своих интересах, не отвлекали их от занятий в хозяйстве, тем самым охраняя его от расстройств¹⁶.

КПУ в полной мере нес ответственность за состояние округа по всем вопросам хозяйственного развития, строительства, за решение финансовых проблем и рассмотрение дел по спорным вопросам. Все вышеизложенное также позволяет заключить, что низовые звенья управления в лице экономических комитетов и особенно комитетов полкового управления брали на себя решение всех хозяйственных вопросов, предоставляя командирам возможность в большей мере заниматься вопросами строевой подготовки поселенных полков, хотя при этом полковой командир не освобождался от ответственности за состояние хозяйственного развития поселения своего полка. Он был обязан через КПУ действовать „на все предметы хозяйственного устройства, и разделяет с ним ответственность за все беспорядки, упущения и злоупотребления по хозяйственной части¹⁷. И одновременно, „сохраняя все права военного начальника и строго ответствуя за все упущения, соединяет в себе власть, права и обязанности хозяина округа военного поселения“¹⁸.

Полковой комитет также был той конечной инстанцией, где решались все споры по хозяйственным вопросам, возникавшие между военными поселянами. Если определять его роль при командире поселенного полка, то можно говорить о нем, как об органе управления, который сочетал две функции: принимал ре-

¹⁵ Там же, с. 34.

¹⁶ Там же, с. 46-47.

¹⁷ *Свод военных постановлений*, cz. I, Petersburg 1838, s. 442.

¹⁸ Там же, с. 441.

шения по хозяйственным и правовым вопросам, имевшим определенную юридическую силу, и осуществлял их исполнение, т. е. это был одновременно орган распорядительный и исполнительный.

Следующим звеном в управленческой структуре поселений был дивизионный штаб. В 1821 г. было принято положение по управлению войск Отдельного корпуса военных поселений в дивизиях и отрядах. Тогда же было утверждено *Образование дивизионного штаба поселенной дивизии*, которым определялся его состав и функции¹⁹. Согласно новым положениям поселенная дивизия сохраняла весь состав и структуру дивизионного штаба, которые определялись § 57 *Учреждения для управления большой действующей армии*²⁰. Но вместе с тем, исходя из специфики поселенных войск и того, что объем работы штаба увеличивался за счет вопросов, которые касались различных сторон функционирования поселенных округов, в состав штаба поселенной дивизии были введены дополнительные должности: начальник работ, старший адъютант, офицер свиты е. и. в. по квартирмейстерской части, аудитор, бухгалтер и его помощник²¹. Управление штаба поселенной дивизии разделялось на части: квартирмейстерскую, дежурство и экономическую часть. Две первые выделялись как самостоятельные части, в соответствии с правилами, установленными в Учреждении для управления большой действующей армии. Третья же часть отражала специфику дивизии и определялась поселением войск. Руководство экономической частью осуществлял начальник работ.

При выступлении действующих частей поселенной дивизии в поход происходило разделение ее штаба на две части: I. на управление по части действующей и II. на управление по части поселенной²². Дивизионный командир в этом случае выступал в поход вместе с действующими эскадронами, а командование поселенными эскадронами принимал на себя специально назначенный на этот случай генерал.

В составе первой части штаба оставались все офицеры, которые должны были в ней быть по § 57 *Учреждения для управления большой действующей армии*,²³ и они также выступали в поход вместе с дивизионным командиром. Остальные чиновники составляли управление поселенной части штаба. В поселении на время похода оставались: офицер свиты е. и. в. по квартирмейстерской части, старший адъютант, начальник работ, аудитор, бухгалтер и его помощник.

Дивизионный квартирмейстер и квартирмейстерская часть поселенной дивизии занимались теми же вопросами, что и соответствующая часть штаба Отдельного Корпуса Военных Поселений (ОКВП), обязанности и занятия которой в свою очередь определялись § 256 *Учреждения для управления большой действующей*

¹⁹ Rosyjskie Państwowej Archiwum Wojenno-Historyczne (далее: RPAWH), zespół nr 405, inwentarz nr 1, sprawa nr 88, k. 589-605v; Полное Собрание Законов Российской Империи (далее: ПСЗРИ), собрание I, т. XXXVII, nr ukazu 28770, s. 867.

²⁰ *Учреждение для управления большой действующей армии*, cz. I-IV, Petersburg 1812.

²¹ ПСЗРИ, собрание I, т. XXXVII, nr ukazu 28770, s. 867.

²² Там же, s. 868.

²³ Дивизионный квартирмейстер, старший адъютант, провиантмейстер, гевальдигер, вагенмейстер, обер-аудитор и дивизионный доктор.

армии, и сверх того задачами, связанными с поселением войск²⁴. Данная часть штаба поселенной дивизии не разделялась на столы. В ее компетенции были вопросы подробного описания округов военного поселения, составление карт и планов округов. Квартирмейстерская часть проводила все необходимые подготовительные работы при включении новых территорий в состав поселенных войск²⁵.

Обязанности и компетенция дивизионного дежурства определялись по примеру дежурства Штаба ОКВП, кроме тех вопросов, которые решались только последним. Дивизионное дежурство разделялось на три стола. Первый стол контролировал вопросы строевой службы поселенной дивизии, включая вопросы численного состава офицеров и солдат, строевых лошадей и т. п. В ведении второго стола были все вопросы распределения строевых частей, снабжения всем их необходимым, сбора сведений о состоянии рабочего и другого скота военных поселян. И третий стол занимался ссудными делами и управлялся он обер-аудитором.

Экономическая часть штаба поселенной дивизии имела в своей структуре два стола. Первый из них занимался производством строительства в масштабах дивизии и поселенных округов. Управление им осуществлял дивизионный начальник работ. В компетенции второго стола были все экономические вопросы, работал этот стол под наблюдением бухгалтера.

Подробное расписание предметов каждого из столов частей дивизионного штаба составлялось в Штабе ОКВП, утверждалось Главным над военными поселениями начальником и рассылалось для исполнения в штабы дивизий. Дивизионный штаб имел свой архив и типографию. Деятельность этих отделений штаба осуществлялась под наблюдением старшего адъютанта второго стола дежурства, и они всегда оставались в штаб-квартире поселенной дивизии.

Таким образом, структура штаба поселенной дивизии предусматривала четкое разделение функций, которые им осуществлялись. Одна часть его руководила войсками в условиях боевых походов (действующие эскадроны поселенных полков), а вторая занималась управлением поселенной части дивизии, оставаясь все время в районе размещения полковых поселенных округов.

В составе Херсонских (Новороссийских) военных поселений кавалерии учреждалось три дивизионных штаба, в Слободско-Украинских (Украинских) - два, и впоследствии в поселении Киевской и Подольской губерний - один, т. е. по количеству поселенных дивизий. Ассигнования на содержание дивизионных штабов отпускались по годовым сметам на устройство поселенных войск и пер-

²⁴ Учреждение о военном поселении, cz. IX, Petersburg 1821, s. 1, приложение - Подробное расписание предметов штаба Отдельного корпуса военных поселений и разделении отделений дежурства и экономической части на столы по роду и пространству дел им присвоаемых.

²⁵ Составление карт и описаний экономических волостей и казенных селений, отходящих в военное поселение, выбор удобных земель для поселения, поверка на местах разделения земель на округа поселенных полков и окончательное определение границ округов, выбор удобных мест для полковых и эскадронных штабов, расчистка полей, лесов, осушение болот, разделение полей на участки. На местах должны был храниться картографические материалы на округа и по разделению полей на участки.

воначально составляли по 4250 руб. для каждого штаба.

Все военные поселения кавалерии разделялись на округа, и каждый округ получал имя того уланского или кирасирского полка, для которого округ учреждался и в котором этот полк был расквартирован. Два полковых поселенных округа составляли бригаду. Во главе этого структурного объединения стоял бригадный командир. Две бригады в кавалерии составляли дивизию. Две дивизии объединялись в корпус. В рамках Херсонских военных поселений в корпус были объединены 3 Уланская дивизия (3 УД) и 3 Кирасирская дивизия (3 КД). Бугская уланская дивизия (БУД) (впоследствии 4 Уланская дивизия) не входила в состав корпуса, а состояла в ведении начальника данных поселений. В Слободско-Украинском поселении были объединены в корпус две дивизии - 2 Уланская и 2 Кирасирская.

Пост начальника Херсонских военных поселений занимал ген.-лейт. граф И. О. Витт (с 1829 г. генерал от кавалерии). С момента учреждения военных поселений в Херсонской губ. ему поручалось командование БУД, затем он был назначен командиром двух поселенных уланских дивизий, с присоединением же к поселению 3 КД он занял должность начальника военных поселений в Херсонской губ., а 17 октября 1823 г. был назначен командиром 3 Поселенного Резервного Кавалерийского корпуса²⁶. В апреле 1832 г. при введении должности инспектора всей поселенной кавалерии высочайшим приказом он был назначен на этот пост²⁷. С 1817 по 1840 г., практически до самой смерти, гр. Витт занимался вопросами устройства военных поселений в Херсонской губ., а с 1832 г. и всей поселенной кавалерии.

Одновременно с устройством дивизионных штабов шло устройство отрядных и корпусных штабов. 2 ноября 1821 г. императором был утвержден доклад гр. А. А. Аракчеева *О назначении при начальнике военного поселения в Херсонской губернии дежурного штаб-офицера и правителя канцелярии*. Дополнительный штат служащих выделялся гр. Витту по причине „обширности дел начальника военного поселения в Херсонской губернии“ и в связи с тем, что он имел под своим командованием две уланские дивизии и вновь поселяемую 3 КД²⁸. Однако же в основе своей штаб начальника Херсонских военных поселений имел структуру армейского дивизионного штаба.

Доклад со штатом для штаба Поселенного Резервного Кавалерийского Корпуса (3 ПРКК) был утвержден императором почти через три года (27.06.1824 г.)²⁹. Военные поселения кавалерии были включены в состав резервных войск. Новый штаб определялся для штаба корпусного командира 3 РПКК ген.-л. гр. Витта вместо прежнего штаба начальника военного поселения в Херсонской и

²⁶ РПАН, зespól nr 489, inwentarz nr 1, sprawa nr 7073, k. 106.

²⁷ Там же, k. 107.

²⁸ ПСЗРИ, собрание I, т. XXXVII, nr ukazu 28800, s. 906.

²⁹ РПАН, зespól nr 405, inwentarz nr 1, sprawa nr 226, k. 461-464; inwentarz nr 2, sprawa nr 150, k. 9-13. В штате штаба 3 Резервного Поселенного Кавалерийского Корпуса состояли офицер свиты е.и.в, по квартирмейстерской части, два старших адъютанта, начальник работ, аудитор, бухгалтер и его помощник, два кондуктора военно-рабочего батальона, 8 старших писарей, 12 младших писарей (по числу полков), типографские служители.

Екатеринославской губ. При этом дежурный штаб-офицер и прочие чиновники, составлявшие штаб начальника военного поселения, оставались в составе управления поселенной частью. Чиновники, руководившие действующими эскадронами, назначались из офицерского состава действующей армии начальником Главного штаба е. и. в. Дела по БУД производились также в корпусном штабе, но отдельно от дел 3 РПКК, чтобы не было затруднений в случае отделения дивизии от корпуса. Позднее, в 1833-1834 гг., на базе 4 (БУД) УД был сформирован Сводный кавалерийский корпус, в состав которого вошли две бригады легкой кавалерии³⁰.

Управление делами в штабе корпуса осуществлялось на той же основе, что и в дивизионном штабе. Приказом по поселенной кавалерии ОКВП от 23 января 1825 г. определялся список чиновников, которые должны были составлять корпусный штаб 3 РПКК³¹. Подобно производству дел в дивизионном штабе в корпусном штабе все дела также разделялись: I. „на управление действующее“; и II. на „управление по части поселенной“. Подробное разделение дел отдавалось в компетенцию Штаба ОКВП. Корпусный штаб также имел свой архив и типографию.

Командир поселенного корпуса имел ряд обязанностей. Он полностью контролировал состояние дел по хозяйственной части во вверенных ему поселениях. Ему предоставлялось право утверждать контракты на поставку материалов и других вещей для строительства на сумму до 15000 руб.³² До 1830 г. этим правом пользовались начальники дивизий и бригадные командиры (§ 532, *Проект учреждения о военном поселении пехоты*, cz. III). Однако гр. Витт как начальник Херсонских военных поселений уже с 1821 г. имел право заключать и утверждать подряды на такую же сумму, что и Экономический Комитет Отдельного Корпуса Военных Поселений (ЭКОКВП), т. е. на 25000 руб.³³

В обязанности корпусного командира входило и „постоянное попечение об устройстве и благосостоянии округов“, а также он должен был „принимать меры“ к устранению всех непорядков и упущений. За нарушение хода устройства округов он нес личную ответственность, а за отдельные упущения подвергался взысканию со стороны вышестоящего начальства. Так, например, в октябре 1824 г. по представлению гр. А. А. Аракчеева последовало распоряжение императора *Об оставлении производства ген.-л. гр. Витту столовых денег, по званию корпусного командира, до окончательного укомплектования конских заводов БУД*. И как следовало из доклада, данная чрезвычайная мера применялась „за неосновательность распоряжений по устройству и медленность его“³⁴.

Ежегодно командир корпуса был обязан производить инспекторские смотры округам военного поселения, состоявшим под его начальством. Он лично проводил ревизию денежной казны, должен был проверять дела КПУ и

³⁰ RPAWH, zespól nr 405, inwentarz nr 2, sprawa 8284 (cały poszyt).

³¹ RPAWH, zespól nr 405, inwentarz nr 1, sprawa nr 150, k. 14-15.

³² RPAWH, zespól nr 405, inwentarz nr 2, sprawa nr 1753, k. 86-86v.

³³ RPAWH, zespól nr 405, inwentarz nr 1, sprawa nr 88, k. 656-656v.

³⁴ RPAWH, zespól nr 405, inwentarz nr 1, sprawa nr 226, k. 557-558.

ежегодно представлять отчеты по состоянию хозяйственных дел и финансовым вопросам, другими словами, он осуществлял ревизорский надзор за состоянием финансов и по всем экономическим вопросам и развитию полковых округов поселенных дивизий³⁵. Помимо этого, в его обязанности входило во время каждого инспекторского смотра осматривать селения каждого округа, а также поля, все хозяйственные заведения и казенные строения и докладывать в Штаб ОКВП о состоянии дел на местах³⁶. Каждый год командир корпуса отчитывался о состоянии расходов из средств, ассигнуемых на устройство поселенных округов и о расходах материалов на строительство.

Вместе с этим он был обязан представлять ежемесячные ведомости о наличном состоянии денежных средств по всем округам.³⁷ Следовательно, командир корпуса не был волен в своих действиях и не мог распоряжаться финансами по своему усмотрению. Контроль со стороны ЭКОКВП не позволял также использовать деньги не по назначению.

При выступлении поселенного корпуса в поход корпусный командир вместе с действующими эскадронами входил в состав действующей армии и осуществлял командование округами вверенных ему военных поселений специально назначаемому генералу. Все члены управления корпусного штаба по поселенной части оставались в поселении при новом начальнике. При возвращении войск из похода действующее и поселенное управление вновь соединялись воедино, и корпусный командир опять вступал „в полное распоряжение по всем частям вверенного ему корпуса“.

В 1826 г. начальник Главного штаба е. и. в. ген.-ад. И. И. Дибич сообщил начальнику Штаба военных поселений П. А. Клейнмихелю о намерении императора отделить 3 РПКК и БУД от поселенных войск в состав действующих армий, так как они доведены „до той степени устройства, что [...] могут ныне продовольствоваться собственными от земли способами“³⁸. Первоначально предполагалось эти подразделения поселенных войск подчинить Главному штабу е. и. в., а затем передать в ведение штабов армий. Клейнмихель смог доказать невозможность проведения такого мероприятия, ссылаясь на незавершенность устройства поселенных дивизий 3 РПКК и БУД, а также на трудность управления этими частями в Главном штабе е. и. в.

В ноябре этого же года специальным рескриптом император предоставил начальнику военного поселения в Херсонской и Екатеринославской губ. корпусному командиру гр. Витту полномочия командира отдельного корпуса,³⁹ как и командиру поселенного гренадерского корпуса генералу от инфантерии кн. И.Л. Шаховскому.

³⁵ Проект учреждения о военном поселении пехоты, cz. III, s. 51.

³⁶ Tamże, s. 51-52; RPAWN, zespol nr 405, inwentarz nr 14, sprawa nr 71, k. 78. Высочайшее повеление от 12.12.1828 г. о том, чтобы, инспекторские смотры военным поселенцам и их помощникам производить в самых селениях и среди жилищ, удостоверяться о состоянии их, сличая оное с семейными списками.

³⁷ Проект учреждения о военном поселении, cz. X, Petersburg 1822. Правила о ведении счетов и книг, ревизии оных и составлении годовых отчетов.

³⁸ RPAWN, zespol nr 405, inwentarz nr 1, sprawa nr 409, k. 632-632v.

³⁹ ПСЗРИ, собрание II, t. I, nr ukazu 644, s. 1163.

В феврале 1827 г. в штабе 3 РПКК „для облегчения корпусного командира в общих соображениях по частям ему вверенным” по просьбе гр. Витта была введена должность начальника корпусного штаба⁴⁰. Приказом начальника Главного штаба е. и. в. по военному поседению от 25 марта 1827 г. в соответствии с высочайшим приказом на эту должность назначался начальник штаба 1 пехотного корпуса ген.-майор Ф. Ф. Екельн. На него возлагалась обязанность по наблюдению за порядком в корпусном штабе и „надзор по всем частям устройства округов военного поселения корпусному штабу подведомственных”⁴¹. Практически это был второй человек в корпусной иерархии управления, правая рука командира поселенного корпуса.

Он был обязан собирать всю информацию о состоянии полковых округов. В его функции входил и контроль за исполнением всех предписаний корпусного командира. Он также готовил доклады, представления и справки по всем вопросам, связанным с развитием поселенных округов.

12 января 1828 г. Николай I утвердил *Предположение о составе, расположении и управлении резервных войск*, которые создавались из кавалерийских, пехотных и артиллерийских подразделений и составляли резерв для войск 2 армии⁴². В состав резервной кавалерии вошли 3 РПКК и отдельные эскадроны других кавалерийских частей, в том числе и поселенной БУД. Резервные войска создавались на период войны с Турцией. Управление ими поручалось командиру 3 РПКК ген.-л. гр. Витту. Первоначально управление осуществлялось через штаб 3 РПКК и через штаб резервных войск.⁴³ Приказом от 16 ноября 1828 г. два указанных штаба объединялись в один, корпусная квартира располагалась в г. Елисаветграде Херсонской губ.⁴⁴ В январе 1829 г. было принято *Положение об управлении резервных войск*,⁴⁵ где подтверждалось, что управление резервными и поселенными войсками, бывшими ранее в составе резервных, ранее „вверенное начальству ген.-л. гр. Витта”, сосредотачивалось в одном штабе. Он получал наименование Штаба резервных войск и разделялся на две части: поселенную и резервную⁴⁶. В соответствии с новым положением поселенная часть сохраняла прежний свой состав, уже существующий порядок производства дел, а кроме этого добавлялось управление резервной артиллерией⁴⁷. Устройство и состав резервной части штаба определялись особым штатом, и она разделялась на четыре отделения⁴⁸. Начальником Штаба резервных войск назначался начальник штаба 3 РПКК ген.-

⁴⁰ РПАН, зespól nr 405, inwentarz nr 2, sprawa nr 1, k. 44-44v; sprawa nr 150 (cały poszyt).

⁴¹ *Свод военных постановлений*, cz. I, s. 425.

⁴² 120 эскадронов кавалерии, 60 батальонов пехоты, 4 конных и 9 пеших артиллерийских роты. ПСЗРИ, собрание II, т. III, nr ukazu 1705, s. 23-26.

⁴³ РПАН, зespól nr 405, inwentarz nr 2, sprawa nr 749, k. 35v.

⁴⁴ Там же, k. 157-162.

⁴⁵ РПАН, зespól nr 405, inwentarz nr 2, sprawa nr 1752, k. 16-50.

⁴⁶ РПАН, зespól nr 405, inwentarz nr 2, sprawa nr 1079, k. 19-19v.

⁴⁷ Там же, k. 16v.

⁴⁸ Первое отделение занималось делами по части Генерального штаба, второе - по части непоселенной резервной кавалерии, третье - по части резервной пехоты и четвертое - по части судной.

майор Ф. Ф. Екельн.

После завершения войны и получения резервными войсками другого назначения состав резервной части Штаба подлежал ликвидации, а чиновники, входившие в ее состав, получали другое назначение. Поселенная часть штаба должна была вновь именоваться штабом 3 РПКК и иметь первоначальный состав⁴⁹. Приказ об упразднении Штаба резервных войск последовал 8 октября 1830 г. Штаб 3 РПКК продолжал функционировать на прежней основе и в том же составе⁵⁰.

В апреле того же года специальным указом по ОКВП учреждалась рота топографов в составе 75 человек. В 3 РПКК назначалось 19 топографов, четверо из которых должны были состоять при корпусном штабе, а остальные при дивизионных штабах, штабе артиллерии этого корпуса и штабе артиллерии БУД (4 УД)⁵¹.

В апреле 1831 г. был создан корпус инженеров военного поселения для производства строений и работ в округах поселений⁵². Цель его формирования состояла в том, чтобы иметь постоянно при военном поселении офицеров, контролировавших производство строительных и ремонтных работ. Данное подразделение формировалось из офицеров корпусов инженерного и путей сообщения, которые прикомандировывались к военным поселениям для занятий по строительной части. Корпус состоял из главного управления, которое было при Главном штабе е. и. в. по военному поселению и трех округов. Третий округ учреждался при 3 РПКК, в состав его входили корпусный инженер, три дивизионных и 6 бригадных инженеров⁵³. Офицеры корпуса теперь полностью отвечали за производство строительных работ, осуществляли разработку проектов и смет, изыскание средств к удобному производству работ, составляли общее расписание работ, включая число рабочих, мастеровых, подвод, готовили отчеты по произведенным работам.

Все названные меры, в том числе и создание роты топографов и корпуса инженеров военного поселения, способствовали некоторому расширению штаб-корпусного и дивизионных штабов, что, несомненно, свидетельствовало об увеличении выполняемых ими функций и обязанностей. С другой стороны, это отражало стремление высшего начальства через указанные меры добиться более четкого действия среднего звена аппарата управления, т. е. налицо было стремление совершенствовать управление частями ОКВП в целом и на уровне региональных поселений.

С этой же целью проводилось изменение в системе управления поселенной части в рамках округов поселения кавалерийских дивизий. 19 марта 1832 г. специальным указом было отделено управление поселенной части от действующей и резервной на полковом и бригадном уровнях и определялись обязанности

⁴⁹ RPAWH, zespól nr 405, inwentarz nr 2, sprawa nr 1079, k. 19v.

⁵⁰ RPAWH, zespól nr 405, inwentarz nr 2, sprawa nr 1818, k. 11.

⁵¹ RPAWH, zespól nr 405, inwentarz nr 2, sprawa nr 1753, k. 45-46v.

⁵² RPAWH, zespól nr 405, inwentarz nr 2, sprawa nr 2221, k. 50-59.

⁵³ Там же, k. 58v.

командиров каждой из них⁵⁴. Теперь руководство поселенными подразделениями и округами военного поселения осуществляли командиры поселенных эскадронов. Во время квартирного размещения армейских полков в округах поселений полковые и бригадные командиры являлись начальниками только над действующими и резервными эскадронами своих полков и бригад. Начальники же дивизий и корпусов по-прежнему сохраняли свои полномочия над обеими частями: поселенной и действующей с резервной. Только при выступлении полков в поход резервные эскадроны, которые оставались в округах, попадали в подчинение генерала, назначаемого на это время для управления поселенной частью.

Следовательно, на уровне поселенных дивизий и корпусов их командиры сохраняли всю полноту власти как в вопросах боевой подготовки действующих и резервных частей, так и в вопросах хозяйственного развития округов военного поселения. Четкое и полное разделение власти и функций по двум частям управления поселенных дивизий произошло только на низовом уровне системы управления военных поселений кавалерии. И связано это было с теми изменениями, которые были проведены ранее, т. е. с реформой поселенной системы 1826-1827 гг., когда началось отделение поселенной части от действующей.

В 1832 г. завершилось оформление самого высшего звена управления кавалерийскими поселенными округами и поселениями, расположенными в Херсонской губ. Такие изменения были связаны с начавшимся преобразованием Главного штаба е. и. в. по военному поселению и реорганизацией отдельных частей поселений. В рамках этих преобразований на новой основе строилось управление кавалерийскими военными поселениями. Вводилась должность инспектора всей поселенной кавалерии, которую занял командир 3 РПКК генерал от кавалерии гр. Витт. Тогда же командир 3 КД ген.-лейт. П.И. Каблуков был назначен начальником военного поселения в Херсонской и Екатеринославской губ. и войск, приданных им.⁵⁵ При этом управление 4 УД, как не принадлежащей к составу 3 РПКК, изымалось из компетенции корпусного штаба и особо подчинялось ген.-лейт. Каблукову. Под его же начало передавались и все резервы, которые состояли при данном корпусе⁵⁶.

Для управления всеми этими частями и подразделениями, в том числе и 3 РПКК, начальнику военного поселения в Херсонской губ. придавался Штаб с новым штатом. Начальником штаба становился начальник штаба 3 РПКК, где названная должность упразднялась при сохранении самого штаба. Должность начальника штаба в 3 РПКК должен был теперь замещать дежурный штаб-офицер.⁵⁷ Командиром 3 РПКК назначался ген.-лейт. князь С. А. Хилков. Содержание штаба начальника Херсонских военных поселений составляло в год 9980 руб.⁵⁸ В 1855 г. на содержание Штаба инспектора резервной кавалерии, которому были

⁵⁴ РПАВН, зespól nr 405, inwentarz nr 2, sprawa nr 5600, k. 33.

⁵⁵ РПАВН, зespól nr 405, inwentarz nr 2, sprawa nr 6942, k. 1; sprawa nr 5600, k. 91-92.

⁵⁶ РПАВН, зespól nr 405, inwentarz nr 2, sprawa nr 6942, k. 4.

⁵⁷ Там же, k. 1.

⁵⁸ РПАВН, зespól nr 405, inwentarz nr 2, sprawa nr 5600, k. 92-92v.

подчинены все поселенные кавалерийские части, выделялось 10680,12 руб.⁵⁹

Реорганизация аппарата управления поселенной кавалерии в начале 30. гг. XIX в. влекла за собой увеличение стоимости его содержания, за счет чего возрастали и штатные расходы. И эта тенденция явно прослеживается на всем протяжении складывания поселенной системы и отмечается параллельно с ростом аппарата управления на местах. Характерно также, что данный процесс шел в условиях сокращения общих ассигнований на устройство и развитие поселенной системы. Таким образом, с течением времени происходит перераспределение средств между отдельными статьями ассигнований поселенных войск.

Формирование и развитие аппарата управления кавалерийских военных поселений происходило по мере складывания самой поселенной системы. Становление местных органов управленческой системы шло как бы по восходящей, и начиналось оно с организации низшего звена, далее оформилось среднее звено, и только после этого завершилось создание высших органов руководства на уровне корпуса и каждого регионального поселения. Как и сама поселенная система, аппарат управления со временем претерпел определенные изменения и подвергся реорганизации в соответствии с теми переменами, которые вносились в ее организационную структуру. Система управления региональными кавалерийскими военными поселениями, как и общая по всем поселениям, расширилась по мере развития поселенной организации.

В целом структура системы управления военных поселений кавалерии была сходной со структурой аппарата управления армейских корпусов и дивизий, но вместе с тем она была призвана решать одновременно две задачи: осуществлять военную подготовку эскадронов и полков, а также резервов и выполнять все функции по хозяйственному устройству поселенных кавалерийских округов. Отсюда определялось и разделение власти командиров поселенных частей, и это также обуславливало наличие двух частей в управлении: действующей и поселенной. При этом для системы управления кавалерийскими военными поселениями были характерны оперативность принятия решений и ответов на приказы свыше, мобильность и гибкость в разрешении всех хозяйственных вопросов и организации строевой службы в поселенных полках и дивизиях, при сочетании принципов единоначалия и коллегиальности, строгой иерархичности построения всех звеньев управленческих структур.

⁵⁹ РПАВН, зespól nr 405, инвентарз nr 4, справа nr 8632, k. 25v-28v.

Streszczenie

Tatjana Nikolajewna Kandaurowa

System zarządzania rosyjskimi osadami wojskowymi kawalerii w 1 poł. XIX w.

Organizacja osad wojskowych w Rosji w XIX wieku pociągnęła za sobą formowanie nowych struktur administracyjnych na szczeblu regionalnym i ogólnopaństwowym, w wyniku czego doszło do powiększenia aparatu biurokratycznego państwa. System zarządu osadami kawalerii kształtował się stopniowo począwszy od najniższych szczebli. Jednocześnie formował się system zarządzania całą organizacją osad wojskowych. Powoływanie struktur administracyjnych rozpoczynało się na poziomie osiedlonego szwadronu i pułku. Do rozstrzygania wszelkich kwestii gospodarczych i związanych z rozwojem okręgów osiedleńczych, powoływano komitety szwadronowe i pułkowe. Komitety pułkowe podlegały dowódcom dywizji i sztabom dywizji z kompetencjami w sprawach służby osiedleńczej i czynnej. W osadach kawalerii dywizje były łączone w Osiedlone Korpusy Rezerwowe Kawalerii z zarządami sztabowymi. Dowódcy regionalnych osad wojskowych dysponowali sztabami. System zarządzania regionalnymi osadami kawalerii zmieniał się w miarę rozwoju akcji osiedleńczej. Charakteryzował się mobilnością i elastycznością w podejmowaniu decyzji, łączeniem zasad monokratyczności i kolegialności, połączeniem zarządzania działem osiedleńczym i działem służby czynnej.

Summary

Tatyana Nikolaevna Kandaurova

Management system of the military settlements of cavalry in Russia in the former half of the 19th century

The organization of the military settlements in Russia in the 19th century was connected with forming new administrative structures on the regional and statewide levels. As a consequence of the development of military-settlement structures (1810-1857), the state bureaucratic apparatus grew bigger. The management system of the military settlements of cavalry was formed beginning from the lowest levels, and the whole process was gradual. At the same time, the management system of the whole organization of military settlements was formed. Appointing new administrative structures began on the settled squadron and regiment levels. Regiment committees were subject to the commanding officers and divisional headquarters competent in active and settlement services. In the cavalry settlements, the settled divisions were joined into the Settled Reserve Corps of cavalry with their headquarters managements. The commanders of regional military settlements had the headquarters at their disposal. The management system of regional cavalry settlements was not fixed, but it was expanding according to the development of settlement organization. It was characterized by mobility and flexibility of decision-making in all economic and active service-related issues, as well as it combined the principles of monocracy and collegiality, namely the managements of the settlement and the active service branches.

Dzieje biurokracji tom IV

Władimir Wasiljewicz Morozan
(Petersburski Uniwersytet Państwowy)

Struktura i działalność organów administracji obwodu besarabskiego w XIX wieku

Na początku XIX w. terytorium imperium rosyjskiego zostało poszerzone o dwa terytoria leżące na wybrzeżu Morza Czarnego i Morza Bałtyckiego. Każda z nich nie posiadała w przeszłości pełnej suwerenności, chociaż od dawna dążyły one do uzyskania pełnej niezależności. Finlandia należała do 1809 r. do Szwecji, a Besarabia, jako część Księstwa Mołdawskiego do 1812 r. znajdowała się w zależności od imperium ottomańskiego. Nowe nabytki terytorialne należało zintegrować ze skomplikowanym zarządem państwowym imperium rosyjskiego, próbując zachować elementy autonomiczne charakterystyczne dla tego kraju. Jednak wybuch wojny z Francją w 1812 r. przekreślił plany budowy nowych organów zarządu administracyjnego w obwodzie besarabskim. Stąd też, fundamentalne przemiany w organizacji tego zarządu w Besarabii zamierzano przeprowadzić dopiero po zakończeniu działań wojennych na kontynencie europejskim.

Powyższa sytuacja wpłynęła na początkowy okres ustanawiania aparatu administracyjnego w Besarabii, który zaczął tworzyć się bez aktywnej pomocy centralnych organów zarządu państwowego w Petersburgu. Aleksander I powierzył podstawowe zadania związane ze zorganizowaniem administracji obwodu besarabskiego osobie dowódcy Armii Mołdawskiej P. W. Cziczagowowi, któremu przyszło uczestniczyć w opracowaniu projektu zarządu obwodu. Jednym z najważniejszych autorów tego projektu był hrabia Ioannis Kapodistrias. Jednym z jego pomysłów było zachowanie istniejącego w tym czasie dość złożonego podwójnego systemu władzy. Były centra administracyjne prowincji tureckich w Chocimiu, Benderach, Izmaile, Kili i Akermanie, w których istniały bardzo ważne twierdze zostały podporządkowane dowództwu wojskowemu. Na pozostałych terenach obwodu powołano władze administracyjne. Dnia 7 sierpnia 1812 r. ich naczelnikiem został mianowany Skarlat Sturdza. Należał on do jednego z najbardziej znanych i wpływowych rodów mołdawskich, z którego wywodziło się w przeszłości kilku gospodarów. Do jego najważniejszych obowiązków należało zorganizowanie podstawowych organów władzy na terenie obwodu, a także dobór kadr urzędniczych aparatu administracyjnego. Posiadał pewną swobodę w zakresie powierzonych mu obowiązków. Sturdza realizował wszelkie zadania

przekazywane mu przez admirała P. W. Cziczagowa, ponieważ nadal pozostawał w bezpośredniej zależności od głównodowodzącego Armią Mołdawską. Wśród zadań płynących od Cziczagowa była instrukcja zatwierdzona 13 stycznia 1813 r. Zawierała ona wytyczne dla Sturdzy będącego niejako gubernatorem cywilnym, na podstawie których miał organizować struktury administracji terenowej. W ten sposób zostały stworzone „Wriemiennyje prawa”, które władze obwodowe miały realizować i przestrzegać.

Celem efektywniejszego zarządzania Besarabią należało, według zaleceń admirała, stworzyć specjalny rząd obwodowy składający się z 2 departamentów. Ukaz o utworzeniu tymczasowego zarządu Besarabią był zatwierdzony przez Senat Rządzący w lipcu 1813 r. W swojej działalności nowotworzony aparat administracyjny nie mógł w szerszej mierze opierać się na *Учреждении о губерниях* z 1875 r. To niewątpliwie różniło Besarabię od innych guberni imperium rosyjskiego. Postulowano by na zebraniu ogólnym departamentów można było rozpatrywać ważniejsze sprawy związane z zarządaniem obwodem, ale także inne, całkowicie nie związane z aparatem administracyjnym. Wspólna praca departamentów uzasadniała określenie rządu obwodowego, który ostatecznie otrzymał nazwę: Rada Obwodowa na czele z gubernatorem cywilnym Sturdze. Departament pierwszy dzielił się na 3 ekspedycje. Posiadały one zróżnicowaną obsadę oraz zajmowały się następującymi sprawami: I ekspedycja – sprawy sądowe (pracowało w niej 4 radców wybieranych spośród mieszkającej w obwodzie szlachty); II ekspedycja – sprawy karne i śledcze (4 radców: 3 reprezentantów miejscowej szlachty oraz 1 rosyjski oficer sztabowy) i III ekspedycja – kierowanie policją miejską i ziemską na terenie obwodu (1 radca w osobie rosyjskiego oficera sztabowego)¹. Za sprawą P. W. Cziczagowa przyporządkowano do pierwszego departamentu sprawy wyznaniowe (duchowne). Jednak jeszcze w 1813 r. został zorganizowany specjalny zarząd duchowny dla diecezji kiszyniowskiej i chocimskiej z metropolitą Gawriłem na czele. Spowodowało to uszczuplenie kompetencji ekspedycji wchodzących w skład pierwszego departamentu.

Drugi departament rządu obwodowego także składał się z 3 ekspedycji, na czele których mogli stać zarówno oficerowie armii rosyjskiej, jak i przedstawiciele szlachty mołdawskiej – mianowani na te stanowiska przez gubernatora cywilnego. Do obowiązków jednej z ekspedycji należało gromadzenie materiałów statystycznych z obszaru całego obwodu. Zajmowała się więc ona badaniem sytuacji w obwodzie pod względem: położenia materialnego, liczby mieszkańców, istniejącej własności ziemskiej, stanu majątków należących do skarbu państwa itd. Kolejna ekspedycja zajmowała się tzw. działem finansowym (*финансовая часть*). Podlegały jej wszelkie sprawy podatkowe itp. Ostatnia, trzecia ekspedycja, kierowała sprawami przemysłu i handlu. Według informacji udzielonych przez gubernatora cywilnego, członkowie wymienionych departamentów zaczęli pełnić swoje obowiązki z dniem 2 lutego 1813 r. Do pierwszego departamentu Sturdze mianował spośród oficerów rosyjskich Piotra

¹ *Перевод Инструкции, данной Г. Действительному Статскому Советнику Стурдзе Адмиралом Чичаговым, [w:] Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей при Московском Университете, Генварь-Март 1875, книга первая, зebrał O. M. Wodianski, Moskwa 1875, s. 145-147.*

Lejbina i Fiodora Bukina, a z „mołdawskich bojarów i ziemian”: Dmitrija Ryszkana, Fiedora Baszota, Ioanna Karpa, Petrakija Katarzi, Nikołaja Katarzi, Mateja Ryszkana i Miloktakia. W drugim departamencie zasiedli Matwiej Krupiński, lekarz Aleksandr Erlewein i geodeta Michaił Ozmidow². Godne zauważenia jest to, że ekspedycje praktycznie pozbawione były funkcji decyzyjnych, posiadając jedynie prawo gromadzenia materiałów i przygotowywania nieodzwonnych dokumentów, które przekazywano pod obrady zgromadzenia ogólnego departamentów. Na tym ostatnim decyzje zapadały większością głosów.

U podstaw prawodawstwa regulującego sprawy zarządu obwodu besarabskim legła instrukcja z 13 stycznia 1813 r. oraz pierwszy statut obwodu, podpisany przez P. W. Cziczagowa w Bukareszcie 23 lipca 1812 r. Ten ostatni dokument otrzymał tytuł *Образование временного правления в Бессарабии* i miał obowiązywać do chwili uchwalenia bardziej szczegółowych przepisów³. Ten akt prawny posiadał charakter ogólny i składał się z 4 krótkich rozdziałów, spisanych ręcznie na 5 stronach. Godne zauważenia jest to, że rozdział o zarządzie cywilnym zaczynał się od paragrafu mówiącego o zachowaniu obowiązujących w obwodzie prawamięscowych. Nie mniej ważna dla mieszkańców Besarabii była obietnica stosowania w korespondencji urzędowej zarówno z języka rosyjskiego, jak i mołdawskiego. Jednym słowem, Besarabia otrzymała autonomię z zachowaniem znacznej części praw narodowych.

Instrukcja P. W. Cziczagowa nie mogła w dostatecznej mierze określić całego bardzo złożonego systemu organów władzy, zakresu ich współzależności a także ich miejsca w strukturze zarządu państwowego imperium rosyjskiego. Oprócz tego, zainteresowane w tej kwestii władze resortowe w Petersburgu zostały pozbawione wpływu na opracowanie podstaw zarządu Besarabią. Nie została jasno określona kwestia funkcjonowania Besarabii w składzie imperium rosyjskiego. Czy będzie ona obwodem autonomicznym, którego status może być zbliżony do Królestwa Polskiego lub Finlandii, czy stanie się jednorodna z innymi rdzennymi obszarami imperium? Na początku Aleksander I mówił o konieczności zachowania cech narodowych aparatu państwowego w Besarabii, tak jak to zamierzano realizować na obszarze Królestwa Polskiego i Finlandii⁴. Jednak car nie sprecyzował charakteru i granic autonomii Besarabii, gdyż jedynie ogólnikowo wypowiedział się na jej temat.

Wszystko wskazuje na to, że władze carskie w tym czasie nie zajmowały się w sposób szczegółowy przyszłością Besarabii. Jeśli nawet takie kwestie były omawiane w rosyjskich kręgach rządowych, to nie zachowały się o nich jakiegokolwiek informacje. Jeśli urzędnicy z tego powodu kierowali nawet bezpośrednio do Aleksandra I swoje propozycje odnoszące się do Besarabii, to nie były one przedmiotem odrębnych analiz. Nie był np. omawiany projekt P. Ch. Bezaka, przesłany 6 marca 1813 r. przez metropolitę Gawriła – M. M. Sperańskiemu. Dotyczył on kwestii powołania w księstwach naddunajskich specjalnej komisji „na podobieństwo tej, która istniała w Finlandii”,

² Rossijskij Gosudarstwennyj Istoriceskij Archiw w Sankt Petersburgu (dalej: RGIA), zesp. 1286, opis 2 (1813 rok), sygn. 49, k. 48.

³ RGIA, zesp. 1286, opis 2 (1813 rok), sygn. 3, k. 1-5.

⁴ RGIA, zesp. 1308, opis 1, sygn. 8, k. 86.

która miała zająć się opracowaniem zasad tworzenia administracji na tym terenie⁵. Metropolita w swojej notatce określił cel działania komisji, jak również zasady doboru kadr w tworzonej aparacie sądowno-administracyjnym na nowoprzyłączonych terytoriach. Niepokojące było to, że autor notatki proponował przeprowadzić masowe mianowania urzędników rosyjskich na różne stanowiska na tym obszarze. Analogiczne kroki były poczynione w administracji na innych obszarach, które przyłączono do imperium, a prowadziło to do stopniowej rusyfikacji.

Autor projektu proponował przekazać komisji nie tylko zadania gromadzenia różnego rodzaju informacji o Mołdawii, ale opierając się na przykładzie analogicznej komisji działającej w Finlandii, przekazanie jej zadania opracowania „konstytucji” dla tego terytorium. Metropolita proponował M. M. Sperańskiemu postawienie na jej czele samego P. Ch. Bezaka, który przez kilka lat był kierownikiem kancelarii przy feldmarszałku A. A. Prozorowskim i generale P. I. Bagrationie, dzięki czemu nabył podstawowe wiadomości o kraju, obywatelach i tamtejszym zarządzie administracyjnym. Po wyjeździe z księstw naddunajskich, Bezak nasilił znajomość z M. M. Sperańskim, co pozwoliło egzarchowi Gawriłowi snuć nadzieje na ich przyszłą ścisłą współpracę. Tym bardziej, że do proponowanej komisji Aleksander I włączył i metropolitę Gawriła. Jednak niespodziewane odsunięcie od pełnionych obowiązków 17 marca 1813 r. M. M. Sperańskiego uniemożliwiło zakończenie procesu tworzenia instytucji, która miała być powołana do określenia ustroju terytoriów naddunajskich.

Stąd też, kwestia przyszłości obwodu całkowicie uzależniona została od woli władz carskich, które jedynie potrzebowały czasu do wypracowania ogólnych zasad dla stworzenia ustroju państwowego na nowoprzyłączonych obszarach. Zresztą odpowiedź na to pytanie, należało znaleźć jak najszybciej, gdyż konflikty powstające na różnych płaszczyznach zarządzania i nasilające się przypadki samowoli na terenie kraju przybierały charakter lawinowy. Tak się złożyło, że w owym czasie porządek podległości rządu obwodowego, organów administracyjnych wewnątrz Besarabii oraz ich stosunek do ministerstw w Petersburgu nie mogły zadowolić ani miejscowych wpływowych kręgów, ani kierownictwa obwodu. Taka niejednoznaczność jedynie komplikowała i tak trudną sytuację na tym obszarze.

Niespodziewana choroba Sturdzego umożliwiła władzy rosyjskiej mianować na stanowisko gubernatora obwodu urzędnika z zupełnie innymi planami na przyszłość. Przybyły w kwietniu do Kiszyniowa komendant chocimski inżynier generałmajor I. M. Garting, w celu inspekcji tamtejszych oddziałów wojskowych, został sparaliżowanego Sturdzego. Gubernatora „dotknął atak apopleksji”, który stał się wkrótce przyczyną jego śmierci. Zanim jednak to nastąpiło, Strudze zdążył na czas choroby przekazać I. M. Gartingowi zarządzanie obwodem. Nie cały miesiąc później 17 czerwca 1813 r. we wsi Petersfeld na Śląsku car podpisał ukaz o mianowaniu Gartinga pełniącym obowiązki gubernatora cywilnego.

⁵ RGIA, zesp. 1409, opis 1, sygn. 440, k. 22; *Сборник исторических материалов, извлеченных из архива Собственной е.и.в. канцелярии*, cz. III, Petersburg 1890, s. 237.

Мапа губернии Besarabskiej в 1883 г.

Źródło: <http://www.bessarabia.ru>

Interesujące, że w pierwszych zaleceniach płynących od ministra policji S. K. Wiazmitinow do nowego gubernatora Besarabii, była mowa o konieczności jak najszybszego utworzenia zarządu obwodowego⁶. Poprzednie rozporządzenie ministra, przekazane 22 kwietnia 1813 r. gubernatorowi S. Sturdzemu nie zostało zrealizowane w zadowalającym stopniu. W nim S. K. Wiazmitinow zażądał od gubernatora wszystkich poleceń i instrukcji wydanych w tej materii przez byłego dowodzącego Armią Mołdawską. Nowy gubernator okazał się niezbyt kompetentnym urzędnikiem, nie liczącym się ze zdaniem szlachty besarabskiej i na wszelkie sposoby wywołujący antyrosyjskie nastroje wśród miejscowej ludności. Będący zwolennikiem ograniczenia praw autonomicznych kraju, I. M. Garting poczynił wiele wysiłków przy likwidowaniu „darowanych” wcześniej przywilejów. Generał często działał na przekór przyjętym wcześniej porozumieniom, niszcząc nawet najmniejsze formy, charakterystyczne dla Besarabii, lokalanego zarządu administracyjnego.

Jeszcze w 1813 r. nowomianowany gubernator cywilny przystąpił do sporządzenia własnego projektu statutu obwodu. Swoje poglądy na przyszły ustroj administracyjny Besarabii – Garting postarał się wyłożyć precyzyjnie w jednym z raportów wysłanych 10 grudnia 1813 r. do zarządzającego Ministerstwem Sprawiedliwości A. U. Bołotnikowa. W nim gubernator pisał:

„что Бессарабская область удобнее и лучше не может быть преобразована, или вновь образована, как по примеру прочих российских губерний, и что основание сего образования должно быть почерпнуто непосредственно из коренных российских законов”⁷.

Wkrótce praca nad projektem była zakończona i na początku 1814 r. został wysłany A. U. Bołotnikowi. Następnie w marcu tegoż roku projekt *Образования Бессарабской области*, sporządzony głównie przez kierownika kancelarii gubernatora obwodu P. D. Somowa, został przesłany Ministerstwu Policji. Oba projekty w Petersburgu były uważnie studiowane, ale decyzja o ich zatwierdzeniu została odłożona na jakiś czas. Dopiero 21 kwietnia 1815 r. I. M. Gartingowi rozkazano przedstawić Ministerstwu Policji uzupełnienia, które miały być jego własnymi propozycjami w kwestiach modernizacji rządu Besarabii⁸. Jednak, jak się okazało, Garting nie mogąc doczekać się decyzji z Petersburga, w dniu 26 lutego 1815 r. ponownie wysłał swoje uwagi wraz z projektem P. D. Somowa ministrowi sprawiedliwości D. P. Troszczinskiemu. Ten ostatni wkrótce oba projekty przekazał Ministerstwu Policji.

15 stycznia 1816 r. Komitet Ministrów postanowił zwrócić się do cara z propozycją odwołania I. M. Gartinga i mianowania na jego miejsce jednego z senatorów lub innego urzędnika wyższej rangi⁹. Niedługo po ocenie kandydatur na stanowisko gubernatora, ostateczny wybór padł na senatora K. F. Moderacha, którego wiosną Aleksander I umyślnie wysłał do Besarabii przez Mohylew (w guberni podolskiej). Moderacha oczekiwał tam cywilny gubernator jekaterynosławski I. Ch. Kałageorgij. 9 marca

⁶ RGIA, zesp. 1286, opis 2, sygn. 49, k. 154.

⁷ А. Накко, *Очерк гражданского устройства Бессарабской области с 1812-1828 г.*, „Записки Одесского Общества Истории и Древностей”, t. 22, 1900, s. 124.

⁸ RGIA, zesp. 1149, opis 3 (1846 rok), sygn. 109, k. 25.

⁹ RGIA, zesp. 1263, opis 1, sygn. 91, k. 282.

1816 r. I. Ch. Kałageorgij otrzymał od ministra policji polecenie natychmiastowego wyjazdu do Mohylewa w charakterze pomocnika zarządzającego obwodem¹⁰. Jednakże już 21 maja mianowano nowego głównego naczelnika obwodu besarabskiego, którym został generał-gubernator podolski generał-lejtnant A. N. Bachmietiew. To wydarzenie stało się początkiem kolejnego etapu w dalszej budowie ustroju administracyjnego Besarabii i określenia jej statusu w ramach imperium rosyjskiego.

Na początku 1815 r. w Petersburgu pod kierownictwem hrabiego Kapodistrii zaczęto opracowywać nowe zasady administrowania obwodem besarabskim¹¹. Podstawą przyszłego zarządu administracyjnego, według przekonania autorów projektów, miała stać się instytucja namiestnictwa. Zakładano, że tylko taką drogą można było wykorzystać nadużycia na tym obszarze oraz stworzyć rzetelną w swych działaniach administrację. W związku z tym wybór na stanowisko namiestnika Besarabii A. N. Bachmietiewa dawał władzom carskim nadzieję nie tylko na polepszenie sytuacji w obwodzie, ale i zaktywizowanie procesu budowy aparatu zarządzania. Rząd carski, prace nad reformą ustroju wewnętrznego Besarabii uważał za bardzo ważne i niecierpiące zwłoki. Przed wyjazdem do nowego miejsca służby generał-lejtnant otrzymał od cara nadzwyczajne pełnomocnictwa w zakresie administrowania krajem. W instrukcji przekazanej nowomianowanemu namiestnikowi (od tego czasu niosącego miano naczelnika obwodu), dawał wiele i skomplikowanych zadań. Po pierwsze, do jego obowiązków należało położenie kresu przestępstwom i przeprowadzenie wnikliwego śledztwa w sprawie dokonanych nadużyć (m.in. rozkradania majątku państwowego) przez miejscowych urzędników zajmujących najważniejsze stanowiska. Zobowiązano go do okazania pomocy besarabskim właścicielom ziemskim, chroniąc ich przed wszelkimi formami ucisku i nieprawych działań administracji rządowej. Wreszcie miał natychmiast przystąpić do opracowania nowego projektu systemu zarządzania obwodem, wykorzystując przy tym istniejące już podstawy prawne, jak i przekazane mu nowe instrukcje¹².

Podczas uroczystości objęcia stanowiska w dniu 1 czerwca 1816 r. w Kiszyniowie A. N. Bachmietiew ponownie potwierdził zamiary Aleksandra I pozostawienia w swej mocy mołdawskich praw cywilnych, przestrzegania obyczajów i nienaruszalności przywilejów istniejących tam grup społecznych. Po przybyciu namiestnika do Besarabii przyszło mu stworzyć tymczasowe organy zarządu obwodowego, co było spowodowane małą efektywnością działania działających tam urzędów. W myśl jego rozkazów przeprowadzono wybory nowych naczelników powiatów (*цинуты*). Aktywnie w nich uczestniczyli przedstawiciele miejscowej szlachty. Jednak żeby ograniczyć dalszą samowolę *исправников*¹³ Bachmietiew ograniczył ich prerogatywy. Mimo tego w powiatach, na podstawie decyzji specjalnego komitetu i po zatwierdzeniu jej przez namiestnika, wybierano po jednym przedstawicielu szlachty i mianowano po jednym rewizorze reprezentującego rząd carski. *Исправники* w głównej mierze zaj-

¹⁰ RGIA, zesp. 1286, opis 2, sygn. 70, k. 6.

¹¹ Zob. RGIA, zesp. 1208, opis 1, sygn. 1.

¹² RGIA, zesp. 1308, opis 1, sygn. 8, k. 7.

¹³ *Исправник* – naczelnik policji powiatowej. Na terenie imperium urzędnik ten kierował powiatem pod względem administracyjnym i policyjnym.

mowali się sprawami policyjnymi, otrzymując za to niewielkie wynagrodzenie. Deputowani mieli pełnić obowiązki w swoim charakterze zbliżone do funkcji marszałków szlachty, tym samym bronić interesów stanu nobilitowanego. Rewizorów zobowiązano do kontrolowania działań pierwszych dwóch wymienionych wyżej urzędników i donoszenia o popełnieniu przez nich nadużyć rządowi obwodowemu. Urzędnik ten nie posiadał jednak prawa ingerencji w realizowanie rozporządzeń wydawanych przez *исправников* powiatowych. Wymienieni wyżej urzędnicy powinni w okresie 7 dni w miesiącu zbierać się razem, celem stworzenia urzędu powiatowego (*цивильного присутствия*) dla przeprowadzenia rozpraw sądowych. Powierzone im obowiązki w zakresie sądownictwa mieli pełnić:

без малейшего платежа, взыскиваемого в пользу исправника под названием ам-
плеяла, составлявшего 10-процентов со всей отыскиваемой претензии¹⁴.

Na barki namiestnika nałożono nadzwyczaj dużo obowiązków. Do jego zadań należało nie tylko zorganizowanie skutecznego i sprawiedliwego systemu sądowego w Besarabii, ale również stworzenie bardziej efektywnego aparatu zarządzania na tym obszarze. By przyspieszyć stworzenie w pełni skutecznych instytucji administracyjnych, Bachmietiew polecił w końcu 1816 r. komitetowi tymczasowemu sporządzić projekty statutu obwodu i kodeksu prawa cywilnego. W skład tego komitetu powinny wchodzić przedstawiciele szlachty mołdawskiej, jak i urzędnicy rosyjscy reprezentujący władzę carską. Godne zauważanie jest to, że na tym etapie organizacji komitetu, Bachmietiew doszukiwał się przyczyn wielu trudności w zarządzaniu obwodem w pozbawieniu możliwości uczestnictwa w nim przedstawicielei miejscowej ludności w pracach nad jego tworzeniem. Jednak, w niedalekiej przyszłości jego stanowisko w tej kwestii uległo zmianie.

Zasilenie aparatu administracyjnego zdolnymi biurokratami, pozwoliło namiestnikowi Besarabii w pracach nad projektami praw przede wszystkim opierać się na urzędnikach swojej kancelarii. Tym sposobem stopniowo pozbawiał miejscową szlachtę wpływu na proces opracowywania projektów aktów prawnych. Bachmietiew utracił do niej zaufanie i był rozczarowany jej postawą. Konsekwencją takiej sytuacji było sporządzenie projektu statutu obwodu wyłącznie w oparciu o siły własnego aparatu administracyjnego. Namiestnik był jednak zmuszony wprowadzić do niego pewne elementy będące wynikiem kompromisu z miejscowymi elementami. Największą aktywnością w pracach nad projektem statutu odznaczyli się zarządca kancelarii namiestnika P. Krinicki oraz urzędnicy rządu obwodowego P. D. Somow i A. P. Juszniewski. W swoich działaniach próbowali, w pewnym stopniu, projektowany system administracyjny wzorować na systemie funkcjonującym w imperium. Przy czym autorzy zachowali szereg cech charakterystycznych dla tego kraju i ważnych dla miejscowej ludności oraz funkcjonującego tutaj prawa lokalnego. Obwód zachował swoją nazwę i głównego zarządcę, w osobie podolskiego generał-gubernatora wojennego A. N. Bachmietiewa. Terytorium Besarabii miało dzielić się na 6 powiatów: chocim-

¹⁴ RGIA, zesp. 1409, opis 1, sygn. 1589, k. 11.

ski, jasski, orgiejewski, benderski, akkermanski i izmailski. Ogólny zarząd obwodem spadał na barki Rady Najwyższej, która posiadała prawo inicjatywy ustawodawczej a jej skład był ustalany według klucza narodowościowego. Na 11 członków – 6 było wybieranych spośród miejscowej szlachty. Oprócz nich w skład rady wchodził: namiestnik jako jej przewodniczący, gubernator cywilny, wicegubernator oraz prezesi obwodowego sądu karnego i cywilnego¹⁵.

Rada Najwyższa posiadała szeroki zakres kompetencji, pełniąc zarówno funkcje ustawodawcze, wykonawcze, jak i sędziowskie. Dzięki temu sądy powiatowe i obwodowe stanowiły I i II szczebel systemu sądowego, zaś Rada Najwyższa była najwyższą instancją resortu sprawiedliwości, której postanowienia nie podlegały już apelacji. Taki system sądownictwa mógł zostać zachowany jedynie do momentu kodyfikacji prawa mołdawskiego, bowiem należało wprowadzić przepisy dające Senatowi Rządzącemu możliwość zajmowania się odwołaniami od wyroków orzekanych w sądach besarabskich. Nadanie w przyszłości takich kompetencji senatowi, umożliwiło niezadowolonym z wyroków Rady Najwyższej składać apelacje do Ministerstwa Sprawiedliwości. Sądy karne wydając wyroki miały opierać się na prawodawstwie rosyjskim, zaś sądy cywilne na prawach lokalnych. Szlachta besarabska zachowała swoje wpływy na szczeblu powiatowym administracji ogólnej oraz utrzymała kontrolę nad samorządem wiejskim. Zarządy powiatowe (*цинутные исправничества*) składały się z: *исправника-капитана* i 4 komisarzy wybieranych przez szlachtę. Przepisy administracyjne tak określały kompetencje szefa powiatu:

Исправнику поручается в цынуте земская полиция или благочиние. Он должен отправлять должность свою с доброхотством и человеколюбием к народу. Никаких налогов или нарядов в цынуте без основания, утвержденного законом, производить не вправе. Исправник, яко чиновник, управляющий цынутом, не властен иметь какое-либо сотоварищество, или обороты с жителями вверенного ему цынута¹⁶.

Powiaty dzieliły się na gminy (*волости*), na czele których stali naczelnicy (*околаши*). Ponadto w celu zagwarantowania skutecznego wykonywania zarządzeń policyjnych w każdej wsi wybierano starostę (*дворник*)¹⁷. Naczelników gmin i starostów wybierano spośród zamożnych obywateli, którzy posiadali nienaganną reputację.

Na mocy *Устава об образовании Бессарабской области* z 1818 r. na tym obszarze pojawiła się instytucja prokuratora, których mianowanie odbywało się innym trybem, niż na obszarze imperium. Prokurator obwodowy nie był mianowany przez Senat Rządzący, lecz nominację bezpośrednio otrzymywał z rąk cara i podlegał namiestnikowi. Prokuratorzy powiatowi byli mianowani przez zarząd obwodu i posiadali analogiczne prawa, jak ich koledzy w innych częściach imperium¹⁸.

¹⁵ Полное Собрание Законов Российской Империи (dalej: ПСЗРИ), собр. I, т. XXXV, nr 27357.

¹⁶ ПСЗРИ, собрание I, т. XXXIII, указ nr 26289.

¹⁷ Arhiva Nationala Republicii Moldovei w Kiszyniowie, zesp. 5, opis 2, sygn. 323, k. 152.

¹⁸ Tamże; И. В. Андупов, В. И. Жуков, *Реформа в управлении Бессарабии с 1812 по 1828 г.*, „Ученые записки Кишиневского госуниверситета”, т. 26, Кiszyniów 1957; А. В. Сурилов, *Верховный Совет Бессарабской области по „Уставу образования” 1818 года*, „Ученые записки Кишиневского госуниверситета”, т.

Należy zauważyć, że los ustawy z 1818 r. był bardzo złożony, z przyczyny jego charakteru będącego wynikiem kompromisu, który nie zadowalał ani władz rosyjskich, ani miejscowych elit społeczno-politycznych. Z tego też powodu dla obu stron wynik końcowy prac mijał się z oczekiwaniami. Aleksander I sam wniósł do niego szereg istotnych zmian i uzupełnień. Dotknęły one szczególnie artykułów regulujących zasady funkcjonowania organów władzy i zakresu ich kompetencji np. dokładnie rozgraniczono funkcje sądowe obwodowej Rady Najwyższej, sprecyzowano porządek rozpatrywania w niej spraw itd. W toku prac idea autonomii kraju wyraźnie straciła na swej sile. Zasadniczą podstawą budowy aparatu zarządzania w tym dokumencie, była idea wyłożona przez I. A. Kapodistrija w raporcie złożonym na ręce Aleksandra I. Sekretarz dworu proponował w nim:

учредить в Бессарабии правление и устройство согласно с потребностями и навыками жителей, но не только соответствующие, а во всем подчиненные общим пользам государства и верховного правительства¹⁹.

Stanowisko takie, niewątpliwie zmieniało pierwsze założenia modelu ustroju Besarabii, zbliżając go do zasad, które istniały na rdzennych obszarach imperium. Przebywając w kwietniu 1818 r. w Besarabii, Aleksander I nakazał A. N. Bachmietiewowi tymczasowo wprowadzić w życie tę ustawę. W ciągu niespełna roku zamierzano zmodyfikować ją o niezbędne uzupełnienia i wyeliminować usterki zauważone od chwili jej wejścia w życie. Władze carskie jednak były zmuszone przedłużyć jej działanie, aż do 1828 r. Wtedy też przesądzono o jej losie. Ustawa ta utraciła moc prawną, jako nie odpowiadająca interesom państwa rosyjskiego i nie pozwalająca na efektywne zarządzanie tym terytorium.

W ten sposób, reforma z końca drugiej dekady XIX w. nie określiła do końca statusu Besarabii w składzie imperium rosyjskiego. Przyjęcie ustawy 1818 r. jedynie jako tymczasowych zasad, pozostawiało kwestię obwodu nierozwiązaną. Tym samym Petersburg nie utracił szansy na przeprowadzenie rewizji praw autonomicznych jakimi cieszyła się miejscowa ludność. Następujące po sobie wydarzenia, od chwili ogłoszenia ustawy 1818 r., potwierdziły obawy miejscowej szlachty co do chwytliwości podstawy prawnej systemu administracyjnego Besarabii. Pierwsze kroki w tym kierunku zostały poczynione już w 1819 r., a więc niespełna rok po przyjęciu *Устава об образowaniu Бессарабской области*. Według przyjętych zasad, postanowienia Rady Najwyższej uznawano za pełnomocne jeżeli w jej obradach uczestniczyło nie mniej niż 6 członków. A. N. Bachmietiew uważał taką sytuację za szkodliwą. Po nie całym roku działalności Rady Najwyższej, okazało się, że w jej posiedzeniach przede wszystkim brali udział deputowani szlachty besarabskiej. Reprezentanci władz centralnych w Petersburgu, z powodu pełnienia swoich obowiązków służbowych, nie mogli czynnie uczestniczyć w działaniach tego organu.

Przedstawiciele władzy rosyjskiej wypełniali także inne obowiązki, które wymagały ich stałej obecności w miejscu służby. Dlatego też nie mogli poświęcać zbyt

26, Kiszyniów 1957.

¹⁹ RGIA, zesp. 1308, opis 1, sygn. 8, k. 19.

dużej uwagi sprawom rozpatrywanym na posiedzeniach rady. Taka sytuacja pozwalała deputowanym miejscowej szlachty prowadzić prace w radzie celem realizacji własnych partykularnych interesów. Podejmowali decyzje nie realizujące oczekiwań władz naczelných obwodu a nawet omawiali wiele spraw używając języka mołdawskiego, ignorując obecnych na posiedzeniu rosyjskojęzycznych członków rady. Te ostatnie przypadki szczególnie drażniły namiestnika obwodu besarabskiego²⁰. W związku z tym A. N. Bachmietiew zwrócił się do cara z prośbą o przeprowadzenie zmian w trybie prac Rady Najwyższej. Należało dokonać podziału na dwie kategorie spraw omawianych w radzie, określić skład organu oraz wyznaczyć czas posiedzeń. W określone dni zalecano zajmowanie się aktualnymi sprawami administracyjno-policyjnymi, ekonomicznymi, karnymi i śledczymi używając wyłącznie języka rosyjskiego. Rada w zupełnie innych terminach miała odgrywać rolę sądowego organu apelacyjnego, rozpatrując skargi na postanowienia sądów cywilnych niższej instancji, przy czym zalecano prowadzić je w języku rosyjskim lub języku mołdawskim w zależności od okoliczności. Przy omawianiu spraw I kategorii, namiestnik wymagał stałej obecności na posiedzeniach przedstawicieli rządu carskiego. Dlatego też ustalono stałe terminy zajmowania się tymi sprawami (wtorek i piątek każdego tygodnia). Gdy wymagała tego sytuacja namiestnik lub gubernator cywilny mógł wyznaczyć nadzwyczajne dodatkowe terminy posiedzeń. W pozostałe dni tygodnie zajmowano się apelacjami w sprawach sądowych. A. N. Bachmietiew zdając sobie sprawę z niemożliwości stałej obecności przedstawicieli rządu carskiego, zaproponował włączenie do składu rady jeszcze dwóch urzędników reprezentujących władze centralne w Petersburgu. Dwaj wspomniani urzędnicy w zakresie swoich obowiązków posiadali jedynie konieczność zajmowania sprawami Rady Najwyższej, nie będąc zatrudnionymi w innych instytucjach państwowych²¹. Powyższe zmiany pozwoliły władzom naczelnym obwodu w pełni kontrolować posiedzenia rady oraz gwarantowały podejmowanie decyzji zgodny z linią polityki rządu centralnego w Petersburgu.

Zasadnicze przemiany w metodach zarządzania Besarabią nastąpiły z chwilą mianowania w 1823 r. na stanowisko namiestnika hrabiego M. S. Woroncowa. Nowomianowany namiestnik praktycznie od razu przystąpił do demontażu dość skomplikowanych organów administracji terenowej i zmiany przywilejów szlachty besarabskiej. Interesujące jest to, że na początku lat 20. XIX w. w kręgach władzy carskiej pojawiły się głosy o konieczności zbliżenia sposobów zarządzania Besarabią do tych powszechnie obowiązujących w imperium. W 1822 r., w czasie gdy hrabia I. A. Kapodistria postanowił zrezygnować z pełnionych obowiązków, Aleksander I nakazał przekazać wszystkie sprawy dotyczące Besarabii – Ministerstwu Spraw Wewnętrznych. Liczył bowiem, że istniejący system zarządu obwodem besarabskim zostanie szybko ściśle powiązany z systemem administracyjnym imperium²². W tym też roku Komitet Ministrów zalecił rewizję ukazu z 16 maja 1822 r. i przekazanie Senatowi Rządzącemu wszystkich skarg mieszkańców Besarabii na postanowienia Rady Naj-

²⁰ RGIA, zesp. 1308, opis 1, sygn. 7, k. 3.

²¹ Tamże, k. 10.

²² RGIA, zesp. 1308, opis 1, sygn. 3755, k. 1.

wyższej obwodu²³. Godne zauważenia jest to, że wspomniany ukaz dopiero co doprowadził do powstania specjalnego komitetu zajmującego się rozpatrywaniem apelacji i skarg mieszkańców obwodu besarabskiego.

Woroncow zaczął częściej zwracać się do W. S. Łanskoja z projektami reorganizacji organów administracyjnych i sądowych kraju. Wśród pierwszych projektów przewijała się myśl przekształcenia dum miejskich i powołania magistratów miejskich na terytorium Besarabii. Wcześniej z jego inicjatywy, miejscowe kupiectwo zorganizowane w gildie, zostało zrównane z analogiczną grupą społeczną w imperium. Przyczyną utworzenia magistratów, według samego Woroncowa, były okoliczności w jakich sprawowano sądownictwo wobec ludności miejskiej. Sprawy te były rozpatrywane przez sądy powiatowe, w których stanowiska zajmowali wyłącznie przedstawiciele stanu szlacheckiego²⁴. Taka sytuacja w sądownictwie, całkowicie pozbawiała obywateli miast praw i przywilejów, z których korzystała ludność miejska w imperium.

Skład dum miejskich także nie odpowiadał normom przyjętym w imperium. W ich skład wchodził zamiast przewodniczącego dумы (*городский голова*) i członków dумы (*гласные*) wchodził: burmistrzowie i ratmani. Na tej płaszczyźnie zauważalne było działanie namiestnika obwodu, który dokonał rewizji etatów. Zadecydował, że dумы miejskiej i magistraty mają funkcjonować w Kiszyniowie, Izmailu, Benderach, Akermanie, Bielcach, Chocimiu, Reni i Kili. Magistrat w Kiszyniowie należało uzupełnić o 2 burmistrzów XII rangi i 4 ratmanów XIII rangi. Wymienieni członkowie magistratu mieli być wybierani spośród mieszkańców miasta oraz nie otrzymywać za pełnione obowiązki jakiegokolwiek wynagrodzenia. Kiszyniowska дума miejska składała się z przewodniczącego dумы (IX rangi) i 5 członków, którzy urzędowali nieodpłatnie. Pozostałe miasta otrzymały znacznie mniejszą liczbę etatów. Wynagrodzenie w administracji miejskiej mieli otrzymywać jedynie sekretarze oraz osoby zajmujące się prowadzeniem kancelarii miejskiej.

Władze carskie w tym czasie coraz częściej akcentowały swoje zamiary rewizji położenia Besarabii w granicach imperium. Rząd swoje stanowisko manifestował za każdym razem, gdy władze obwodowe zwracały się do Petersburga z prośbami o określenie norm prawnych w zakresie prawodawstwa, organizacji administracji czy polityki finansowej. Kwestia ta była najbardziej zauważalna w 1824 r., kiedy zarządzający Ministerstwem Spraw Wewnętrznych W. S. Łanskoj przedstawił pod obrady Komitetu Ministrów wniosek M. S. Woroncowa o zmianę istniejącego w obwodzie systemu poboru podatków i dokonywania wszelkich operacji finansowych w rublach. Omawiając 12 sierpnia 1824 r. wspomnianą kwestię, członkowie Komitetu Ministrów postanowili zwrócić uwagę cara na brak celowości zachowywania odrębności zarządu obwodu besarabskiego. Oni sądzili:

что по прошествии уже более 12 лет от присоединения Бессарабии к России полезно бы было учредить управление сею областью на общем основании разделения дел по государственному управлению и подчинить оное по принадлежности министерствам и Сенату²⁵.

²³ RGIA, zesp. 1308, opis 1, sygn. 3756 (cały poszyt).

²⁴ RGIA, zesp. 1308, opis 1, sygn. 13, k. 1v.

²⁵ RGIA, zesp. 1263, opis 1, sygn. 411, k. 63.

Car, akceptując propozycje Komitetu Ministrów, polecił M. S. Woroncowowi przedstawić swoją opinię na temat, jak najlepiej i dogodniej wprowadzić w życie zalecane zmiany. M. S. Woroncow, tak jak i W. S. Łanskoj, twierdził, że wprowadzenie zmian w zakresie zarządzania obwodem, jest możliwe tylko po zmianie ustawy z 1818 r.²⁶ Można stwierdzić, że namiestnik obwodu zwrócił się do ministerstwa ze swoimi propozycjami, posiadając już informacje o założeniach przygotowywanej reformy. Władze carskie, rozdrażnione trudnościami o charakterze prawnym i administracyjnym mającymi miejsce na obszarze obwodu, były gotowe zapomnieć o wszystkich niegdyś darowanych przywilejach Besarabii.

Woroncow potrzebował czasu do przygotowania pierwszych projektów przekształcenia zarządu obwodu. W swojej korespondencji kierowanej na imię zarządzającego Ministerstwem Spraw Wewnętrznych z 1 maja 1825 r., informował, że: „[...] начертание бессарабского управления и оное купно с проектами образования Областного совета, а также новыми штатами с объяснениями по оным [...]”, przedstawiono już do ministerstwa i oczekują tam na ocenę²⁷. Przy tym referował, że wypełniając zalecenia cara, z którym Woroncow pozostawał cały czas w kontakcie, opracowujący nową ustawę Besarabii istotnie ograniczyli kompetencje rady obwodowej. Woroncow informował W. S. Łanskoja, że:

В проекте об Областном совете, обязанности его сходны с высочайшею его императорского величества волею, по коим с отчуждением от Совета власти судебной, оставлены в его ведение части распорядительные и хозяйственные.²⁸

Hrabia twierdził, że działalność rady mogła być ograniczona zaledwie dzięki rozdzieleniu 10% budżetu obwodu, a także rewizji i zatwierdzeniu kosztorysów w zakresie rozłożenia powinności ziemskich. Jednym słowem, po odebraniu radzie prawa inicjatywy ustawodawczej, jej obowiązki byłyby zbieżne z zakresem działań zarządów gubernialnych na rdzennych terenach Rosji.

Zakres obowiązków Rady Najwyższej obwodu besarabskiego był bardzo często omawiany w Komitecie Ministrów w pierwszej połowie lat 20. XIX w. Powstające w tej kwestii ustalenia, stopniowo ograniczały kompetencje tego organu władzy. Szczególnie przy omawianiu 26 kwietnia 1824 r., praktyki powtórnego rozpatrywania cywilnych spraw sądowych w Radzie Najwyższej, Komitet Ministrów uznał za konieczne przekazać te sprawy w ręce, utworzonego 16 marca 1824 r., komitetu specjalnego do spraw cywilnych Besarabii²⁹. Interesujące jest to, że ustawa obwodu 1818 r. nie przewidywała stosowania podobnej procedury w stosunku do już rozpatrzonych przez Radę Najwyższą spraw sądowych, co uniemożliwiałoby zmianę wyroku wydanego przez ten organ. W okresie zajmowania przez A. N. Bachmietiewa stanowiska namiestnika w Besarabii nie podjęto jakichkolwiek kroków zmierzających do zmiany takiej sytuacji, jakoby z powodu nieznacznej liczby takich spraw. Analogiczna praktyka utrzymywała

²⁶ RGIA, zesp. 1149, opis 1 (1827 rok), sygn. 3, k. 3.

²⁷ RGIA, zesp. 1308, opis 1, sygn. 14, k. 5.

²⁸ Tamże.

²⁹ RGIA, zesp. nr 1263, opis 1, sygn. 359, k. 311-312.

się za rządów M. S. Woroncowa, chociaż sprawy te nie były zwracane do ponownego rozpatrzenia przez Radę Najwyższą, lecz wysyłane do Petersburga do wspomnianego wyżej komitetu specjalnego.

Zawężając kompetencje Rady Najwyższej, Woroncow w nowym projekcie zawarował sobie dość szeroki zakres kompetencji w materii kierowania obwodem. Chociaż z niektórymi prawami autorowi projektu przyszło się rozstać, to jednak część została zachowana. Gdyby je porównać z kompetencjami innych generał-gubernatorów z obszaru imperium, namiestnik Besarabii nadal skupiał w swych rękach szeroki zakres praw i obowiązków. Interesująca była sama przyczyna zachowania przez M. S. Woroncowa tak wielu prerogatyw w procesie zarządzania obwodem. Namiestnik w liście do W. S. Łanskoja tak motywował swoje zachowanie:

В иных местах, можно ограничить права его [генерал-губернатора – W. W. M.], но в Бессарабии по причине азиатских обычаев тамошних народов, необходимо и для них и для службы соединение некоторой полицейской власти в одном лице. Противное сему может послужить к крайнему расстройству и беспорядку³⁰.

Oczywiście, oświecony namiestnik kraju nie zaliczał siebie do grupy rosyjskich biurokratów o azjatyckich obyczajach, którzy na szeroką skalę nadużywali swojej władzy. Samą politykę władz carskich w Besarabii uważał za cywilizowaną. A. Nakko, jeden z pierwszych badaczy początków dziejów obwodu besarabskiego w granicach imperium, którego trudno było podejrzewać o antypatię wobec władz carskich, tak pisał w latach 80. XIX w. o sytuacji w tej *okrainie* imperium:

Преступления по должности, сопряженные с злоупотреблением власти, были до того частыми в двадцатые годы текущего столетия, что один перечень их потребовало бы целого сборника³¹.

Nakko do wspomnianych przestępstw zaliczał również, niczym nieposkromione działania osób nie tylko pochodzenia rosyjskiego, ale również wybranych na stanowiska przedstawicieli miejscowej szlachty.

Analizując dalej projekty odnoszące się do reorganizacji administracji obwodowej, należy zauważyć, że M. S. Woroncow zwracał w nich szczególną uwagę na nazewnictwo różnych stanowisk, zasady ich obsadzania, a także nadzwyczajne cechy rządów powiatowych. Namiestnik starał się upodobnić te organy administracyjne w organizacji wewnętrznej i posiadanych kompetencjach, do tych działających w imperium na podstawie *Учреждения о губерниях*.

M. S. Woroncow co do nazewnictwa stanowisk administracyjnych, takich jak np. kierowników *цинутов*, prokuratorów i samych *цинутов*, to namiestnik proponował nazwać szefa *цинута* – naczelnikiem, *цинут* – *уездом* (powiatem). Sugerował zato zachowanie miana prokuratora. Według namiestnika, stanowisko *исправника* w imperium nie należało do honorowych i lubianych, a w samej Besarabii stało się całkowicie

³⁰ RGIA, zesp. nr 1308, opis 1, sygn. 14, k. 5.

³¹ A. Накко, dz. cyt., s. 217.

znieawidzoną. Wpływ na to miało zachowanie urzędników piastujących tę posadę. Dopuszczali się oni wielu nadużyć, które u ludności budziły niezadowolenie. Zmiana nazwy tego stanowiska, mogła doprowadzić do zmiany wizerunku urzędników oraz wbudzać szacunek wobec przedstawicieli władz. Takie zabiegi, próbujące zmienić sytuację, przyniosła mieszkańcom Besarabii nie wiele zysków, nawet wtedy kiedy władze zaczęły mianować na kierowników *цинутов*, osoby spośród ludzi uważanych i zaufanych.

Zarządzający Ministerstwem Spraw Wewnętrznych analizując przedstawiony przez M. S. Woroncowa projekt przekształceń ustrojowych Besarabii, doszedł do wniosku, że nowa ustawa w swojej zasadniczej części jest bardziej zbliżona do istniejących praw w Rosji. Dlatego też uważał za stosowne zastąpienie nią istniejącego statutu z 1818 r. Oprócz tego W. S. Łanskoj stwierdził, że w ciągu niespełna dekady do ustawy 1818 r. wprowadzono wiele uzupełnień i zmian, wymagających ich usystematyzowania i skoordynowania. Stąd też, według niego sporządzenie nowej ustawy, było jak najbardziej na czasie i umotywowane. Projekt 26 maja 1825 r. był omawiany w Komitecie Ministrów, skąd został skierowany do Ministerstwa Sprawiedliwości i Ministerstwa Finansów. Każdy z resortów, po dogłębnej analizie projektu ustawy, miał przedstawić komitetowi swoje opinie.

Po rozpatrzeniu wszystkich otrzymanych uwag Komitet Ministrów uznał za konieczne przesłać projekt ustawy, do dalszej analizy Radzie Państwa. Decyzja Komitetu Ministrów została przedstawiona carowi 3 listopada 1825 r., który 23 lutego 1826 r. zgodził się na taką procedurę. Departament Praw, po otrzymaniu projektu, dwukrotnie zbierał się celem jego omówienia: 1 kwietnia 1826 r. i 21 stycznia 1827 r. W ślad za tym 16 maja 1827 r. odbyło się posiedzenie ogólne Rady Państwa. Po uwzględnieniu poprawek organ ten postanowił projekt ustawy odesłać namiestnikowi, żeby ten mógł z nim zapoznać się i przedstawić swoje uwagi. W odróżnieniu od pierwszej wersji projektu, do ustawy wniesiono paragrafy ograniczające okres ulg (do lat 5) dla rekrutów spośród osadników z tzw. stanów opodatkowanych. Nowy projekt ustawy likwidował stanowisko namiestnika obwodu, wprowadzając etat generał-gubernatora; tzw. *совестной суд* był wybierany przez szlachtę, ale równocześnie Rada Państwa zwiększyła liczbę urzędników w obwodzie mianowanych od rządu carskiego; władza wykonawcza została powierzona zarządowi obwodowemu, a sprawami finansowymi miała zajmować się izba skarbowa. Słowem, w opracowanym przez Departament Praw wariantcie projektu wniesiono wiele zmian, które upodobniały Besarabię do typowej guberni rosyjskiej. Projekt był bardzo szczegółowy i składał się z dużej liczby artykułów. W odróżnieniu od poprzedniego wariantu, jego rozdziały były bardziej przejrzyste skonstruowane, przez co zwiększała się ich przystępność, a także możliwość łatwiejszego zastosowania w praktyce.

Dokument w ostatecznej formie noszący nazwę *Учреждение об управлении Бессарабской областью*, został zatwierdzony przez Mikołaja I w dniu 29 lutego 1828 r. Nowa ustawa Besarabii zlikwidowała namiestnictwo, a obwód włączyła w skład generał-gubernatorstwa noworosyjskiego. Najwyższa władza nad Besarabią została powierzona generał-gubernatorowi noworosyjskiemu i besarabskiemu. Istniejąca dotąd zasada obioru kandydatów na szereg funkcji w aparacie zarządzania została

ograniczona jedynie do stanowiska marszałka szlachty. Język mołdawski już więcej nie był używany w systemie kancelaryjnym urzędów obwodowych, jak również w placówkach oświatowych. Rada obwodowa Besarabii utraciła wszelką władzę ustawodawczą, a prerogatywy władzy wykonawczej praktycznie ograniczono do minimum. Pozostawiono jej jedynie funkcje doradcze w sprawie podziału 10% kapitału z dochodów państwowych i związanych z nim kwestii: prac budowlanych i drogowych; pozyskiwania środków na finansowanie rzemiosła i gospodarki wiejskiej; omawianie kosztorysów i rozkład podatków z zakresu powinności ziemskich oraz innych spraw gospodarczych. Wszystkie sprawy administrowania Besarabią znalazły się w kompetencjach zarządu obwodowego, tak jak było to przyjęte w większości guberni imperium. Oprócz tego zakończono budowę typowego dla imperium systemu sądowego, wprowadzono izbę skarbową, zarząd pocztowy, zarząd celny i zarząd występujących tutaj jezior słonych. Struktura administracji powiatowej przyjęła ostateczną formę i prawie nie różniła się od tej w imperium. Każdy organ zarządzający miastem w obwodzie besarabskim składał się z działu sądowego (magistrat miejski), działu gospodarczego (duma miejska i zarząd cechowego) i działu policyjnego (policmajster i zarząd miejski). Tym sposobem, jak można było zauważyć, Besarabia praktycznie straciła swoją odmienność i wyjątkowe położenie w systemie politycznym, i administracyjno-terytorialnym imperium. Pozbawiony swojej autonomii obwód stał się typową jednostką podziału administracyjno-terytorialnego wśród dziesiątek guberni w Rosji.

Po upływie mniej niż dwóch dekad od chwili przyłączenia do Rosji, Besarabia przeszła bardzo złożoną drogę przekształceń ustrojowych – od terytorium ze słabo rozwiniętymi strukturami władzy na wszystkich płaszczyznach do typowego systemu zarządzania, przyjętego w imperium. Należy zauważyć, że w pierwszym etapie swojego istnienia, kiedy rząd rosyjski próbował tylko ukształtować swoją pozycję w stosunku do wchłoniętego obszaru, Besarabia miała nieznaczne szanse stać się obszarem o nadzwyczajnych prawach w złożonym systemie zarządu administracyjno-terytorialnego imperium. Szlachta besarabska jednak całkowicie zdeorganizowana i słabo znająca uwarunkowania historyczne i polityczne, w których tworzył się system organów władzy w obwodzie, nie zdołała nie tylko zachować autonomii Besarabii, ale nawet wystosować swoich podstawowych żądań w tej kwestii. Zaabsorbowane wewnętrznymi instygami i procesem potwierdzenia własnej nobilitacji w trakcie tworzenia stanu szlacheckiego, duża część szlachty besarabskiej nie była w stanie przyłączyć się do sporadycznych głosów współtowarzyszy wzywających do ochrony własnych interesów narodowych. Troszcząc się jedynie o własne przywileje stanowe, zdecydowana większość tej ludności obwodu była gotowa poświęcić w tym czasie prawa autonomiczne kraju. Jeśli nawet ktoś próbował trafić z postulatami ochrony odrębności kraju do szlachty mołdawskiej i władz rosyjskich, od razu ponosił porażkę i nie pozostawało mu nic innego jak tylko pogodzić się z likwidacją i tak niewielkich form odrębności obwodu. Tylko niewielu z nich postanowiło przesiedlić się do Księstwa Mołdawskiego, by dalej walczyć o niezależność narodową ludności rumuńskiej. W takich warunkach władze carskie mogły sobie pozwolić na nieprzestrzeganie zobowiązań ustalonych w 1812 r. odnoszących się do zachowania odrębności narodowych w Besarabii. Oprócz tego, w samych stosunkach władz rosyjskich do okrain narodowych

zaszły wyraźnie zauważalne zmiany. Wraz ze zmianą monarchy, została odrzucona nawet niewielka liberalna retoryka, która z rzadka widoczna była w okresie panowania Aleksandra I. W okresie silnego reżimu Mikołaja I nawet nie mogło być mowy o otrzymaniu jakichkolwiek przywilejów przez mniejszości narodowe na obszarze imperium. Konsekwencją tego, wieloletnie prace nad formowaniem organów zarządu administracyjnego w obwodzie, systemu sądowego oraz określeniem ich kompetencji w okresie panowania Mikołaja I nie mogły już wyjść poza ramy tradycyjnych dla Rosji norm i instytucji. Taka sytuacja w obwodzie przetrwała do połowy XIX w., kiedy w 1854 r. na tym terytorium zostały wprowadzone typowe organy zarządu gubernialnego a w 1873 r. Besarabia otrzymała status guberni.

Summary

Vladimir Vasilevich Morozan

The structure and activity of administrative organs of Bessarabia Oblast in the 19th century

As a result of the Russian-Turkish war from the beginning of the 19th century, Bessarabia as a part of the Duchy of Moldova became an integral part of the Romanov Empire. This area, during less than twenty years after the incorporation into Russia, underwent a very complex evolution, from the territory with hardly defined authority structures on all levels to the typically imperialist management system. The author analyses the projects concerning the system in Bessarabia, presenting a full spectrum of political ideas and their assessment on the particular stages in governmental circles. At first, this territory stood a chance of obtaining autonomy, but with the nomination of count M. S. Woroncow as a viceroy in 1823, the process of local government dismantlement and depriving the Bessarabian nobility of special privileges began. The nobility was experiencing internal disputes and thus could not defend its possessions. Finally, in 1828, the law on the Bessarabia Oblast management principles was implemented, and it settled Bessarabia's position in the local administration of the Russian empire for many years, depriving Bessarabia of any form of autonomy and individuality in the administrative-territorial system of the empire.

Dzieje biurokracji tom IV

Giennadij Filippowicz Matwiejew
(Moskiewski Uniwersytet Państwowy)

Bezduszny trybik w maszynie, czy świadomy sługa tronu? Obraz urzędnika III wydziału JCM Kancelarii z czasów Mikołaja I we wspomnieniach Erazma I. Stogowa

Mniej lub bardziej rozwinięte organy śledzenia nastrojów społecznych są stałym atrybutem każdego państwa. Nie była w tym wypadku wyjątkiem Rosja, gdzie takiego rodzaju instytucje posiadają długą historię. Formy organizacyjne tych organów i stawiane przed nimi zadania kształtowały się w XVIII-XIX wieku w zależności od sytuacji samego społeczeństwa, a głównie od stopnia zaangażowania w życie społeczno-polityczne poszczególnych jego grup, stanów i klas, a także od wyobrażenia monarchów o idealnych poddanych. Powołana przez Piotra I Tajna Ekspedycja przestała być odpowiednim narzędziem zapobiegania niebezpiecznym dla dynastii ruchom w społeczeństwie już przy wstąpieniu na tron Pawła I, bo czyż w przeciwnym wypadku powiódłby się zamach na jego życie?! Aleksander I, w ciągu całego swojego panowania, próbował znaleźć optymalną formę dla takiego organu, który mógłby zastąpić zlikwidowaną przez niego 2 kwietnia 1801 roku Tajną Kancelarię. Jak pokazało wystąpienie spiskowców na placu senackim Petersburga w grudniu 1825 r., jednak nie udało się mu osiągnąć tego celu.

Poszukiwania optymalnego rozwiązania tego zadania były kontynuowane przez jego młodszego brata. Mikołaj I szczególnie potrzebował sprawnego organu obserwującego społeczeństwo, wykrywającego i zapobiegającego niepożądane nastroje i tendencje również i z tego powodu, że jak wiadomo legitymizacja jego wyniesienia na tron nie była bezdyskusyjna. Ponadto, należy mieć na uwadze także i to, że Katarzyna II, w odróżnieniu od starszego brata, jego do tronu nie przygotowywała. Bez wątpienia pozostawał on pod silniejszym wpływem ojca, uważającego za swój obowiązek walkę z wszelkimi przejawami nie tylko wolnomyślicielstwa, ale i szeroko rozumianego moralnego zepsucia swoich poddanych. Wystarczy choćby przypomnieć prześladowanie przez Pawła zwolenników okrągłych kapeluszy, fraków i butów. Właśnie na panowanie Mikołaja I przypada powołanie współczesnej policji politycznej w Rosji – III wydziału Własnej JCM Kancelarii.

Znaczącą rolę w powstaniu tej instytucji odegrał generał, który zasłynął w czasie Wojny Ojczyźnianej 1812 r., szef sztabu korpusu gwardii hr. Aleksander Christoforowicz Benkendorf, jeden z mądrzejszych przedstawicieli zachowawczej frakcji ro-

syjskiego społeczeństwa. Jego projekt powołania policji politycznej, zdolnej zapobiec powtórzeniu się wydarzeń 14 grudnia 1825 r., uzupełniony i rozwinięty przez imperatora i przez wyznaczonych przez niego ekspertów - generał-adiutantów I. I. Dybicza i P. A. Tołstoja, określił ustrój organizacyjny i zadania nowego, III wydziału wyższego organu państwa - Własnej JCM Kancelarii. Był to organ wydzielony z systemu ministerialnego, działający praktycznie poza kontrolą, niezależnie od administracji i policji ogólnej.¹

Główne kierunki działalności i związana z nimi struktura tego wszechmocnego, podlegającego bezpośrednio monarsze², resortu zostały określone ukazem z 3 lipca 1826 r. i w szeregu następujących po nim decyzji ministerstwa spraw wewnętrznych, w postaci ukazów i ustaw państwowych. Generalne zadanie wydziału sformułowano bardzo wyraźnie i lapidarnie: zapewnić „bezpieczeństwo tronu i spokój w państwie”³. 23 kwietnia 1827 r. powołano organ wykonawczy III wydziału - Korpus Żandarmów, 1 lipca 1836 r. przemianowany na Samodzielny Korpus Żandarmów, samodzielną formację wojskową na prawach armijnych. Jego pierwszym szefem był A. Ch. Benkendorf. Korpus Żandarmów początkowo obejmował swoją działalnością tylko terytorium właściwego Imperium, bez Królestwa Polskiego, Finlandii, ziem Wojska Dońskiego, Syberii, Kaukazu. Na czele okręgów żandarmerii stali generałowie żandarmów ze sztabami w Petersburgu, Moskwie, Witebsku, Kijowie i Kazaniu. Każdy okręg obejmował od 8 do 11 guberni. Od 1832 do 1837 r. liczba okręgów wzrosła do 8, przybyły: warszawski, syberyjski i kaukaski. Okręgi dzieliły się na wydziały (od 1 do 3 guberni) na czele ze sztab-oficerami⁴. To właśnie tym ostatnim a nie komendom żandarmerii i ich dowódcom Benkendorf powierzył zadania związane z działalnością policji politycznej⁵.

Zadania funkcjonariuszy II wydziału były określone przez specjalną tajną instrukcję⁶, ułożoną przez Benkendorfa we wrześniu 1826 r.⁷ i najpierw - 13 stycznia 1827 r. - przekazaną funkcjonariuszom skierowanym do politycznego zbadania kilku południowych miast i guberni. Następnie instrukcja stała się wytyczną dla wszystkich funkcjonariuszy III wydziału w ciągu całego panowania Mikołaja I. Jej autorowi

¹ Г. Биби́ков, А.Х. Бенкендорф и политика императора Николая I, Moskwa 2009, s.145.

² Kwestia przyczyn takiej podległości już od dawna zwraca uwagę badaczy. Najbardziej wiarygodnym wydaje się być wyjaśnienie wyboru takiego rozwiązania dążeniem Mikołaja I do skoncentrowania w swoich rękach wszystkich nici władzy (Р.Г.Эймонтова, *В новом облици (1825-1855)*, [w] *Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика*, Moskwa 2000, s.108), z jedną jedynie korektą: on bardzo dobrze rozumiał jak nieruchawa i opieszala jest rosyjska machina państwowa. Aby nie zostać zakładnikiem biurokracji w tak ważnej dla tronu i państwa kwestii, jakim było bezpieczeństwo, konieczna była szybka dwustronna komunikacja, wykluczająca przechodzenie informacji z terenu przez liczne pośrednie poziomy-filtry. Zapewne, w tym celu nowy resort został uwolniony od obowiązku osądzania i orzekania kary, „a [miał] jedynie wykrywać i aresztować winnego” - Г. Биби́ков, А.Х.Бенкендорф и политика..., s.129.

³ Н.П. Ерошкин, *Крепостническое самодержавие и его политические институты. (Первая половина XIX века)*, Moskwa 1981, s.162.

⁴ Sic! „Штаб-офицер” w armii carskiej nie odpowiada polskiemu „oficer sztabowy” [przyr. red.].

⁵ Г.Биби́ков, А.Х.Бенкендорф и политика..., s.155.

⁶ Treść tej instrukcji bardzo szybko stała się dostępna szerokiej publiczności, co zresztą nie budziło obaw ani Benkendorfa ani imperatora [przyr. aut.].

⁷ Г.Биби́ков, А.Х.Бенкендорф и политика..., s.155.

często zarzucają nieokreśloność i płynność zawartych w niej wskazówek⁸, ale inaczej być nie mogło w ówczesnych rosyjskich warunkach. Bez względu na przekonanie jemu współczesnych, że „cechą wyróżniającą naszego wieku jest aktywność”⁹, mobilność „błagorodnej” społeczności była jeszcze wtedy nieznaczną¹⁰, życie publiczne koncentrowało się w miejskich rezydencjach szlachty, nie cechowało się bynajmniej jakąś szczególną różnorodnością, miało charakter sezonowy i było podatne na inwigilację. „Instrukcja hrabiego A.Ch. Benkendorfa dla funkcjonariusza III wydziału” była swego rodzaju konstytucją, którą powinni się kierować pracownicy resortu w terenie w trakcie swojej codziennej działalności. Właściwie jej pięć punktów określało główne w tamtym czasie przedmioty troski władzy państwowej i sposoby ich realizacji. Nie jest ich wiele, ale są one uniwersalne: śledzenie za „mogącymi zająć, bez wyjątku we wszystkich działach administracji i we wszystkich stanach i miejscach, nadużyciami, nieporządkami i postępkami przeciwnymi prawu”¹¹, a także za tym, aby „spokój i prawa obywateli nie mogły zostać naruszone przez jakąkolwiek władzę lub wpływową osobistość, lub przez zgubne zamiary ludzi o złych zamiarach”. Ponadto należało wykrywać „ludzi na służbie, zupełnie zubożałych lub osieroconych, służących nie dla korzyści ale z przekonania i szczerze, nie mogących samodzielnie zapewnić utrzymania z samego wynagrodzenia”, donosić o nich Benkendorfowi „celem okazania im możliwej pomocy”¹². W ten sposób, funkcjonariusze III wydziału powinni donosić o: a) przestępstwach politycznych, b) nadużyciach władzy i c) nastrojach społecznych oraz d) uczciwych biednych urzędnikach, zasługujących na pomoc monarchy. Bez wątplenia instrukcja obejmowała całą różnorodność przestępstw i postępów, charakterystycznych dla społeczeństwa rosyjskiego trzech pierwszych dekad XIX wieku.¹³ Znaczące jest punkt o biednych, ale uczciwych urzędnikach. Świadczy on o tym, że imperator, świetnie rozumiał, że jest to niezwykle rzadko spotykane zjawisko wśród

⁸ Przykładowo Bibikow uważa, że «dany dokument nie można rozpatrywać w charakterze bezpośredniej wskazówki w działaniu, ponieważ kompetencje oficera żandarmerii została w nim opisana w sposób ogólnikowy. Jeśli już to, był to swego rodzaju «kodeks moralny», zawierający nowe podstawowe zasady działalności żandarmerii, nowe podejście do organizacji policji politycznej” - Г. Биби́ков, *А.Х.Бенкендорф и политика...*, s.156.

⁹ Н.П. Ерошкин, *Крепостническое самодержавие...*, s.167.

¹⁰ Z powodu drożyzny, na dalekie wyprawy do stolicy a nawet do miasta gubernialnego, poza wyższymi urzędnikami podróżującymi na rachunek państwa, mogli sobie pozwolić tylko bogaci szlachcice, kupcy hurtowi i robotnicy sezonowi. Co prawda ci ostatni jeśli nie zajmowali się przewozem zwykli wędrować pieszo [przyp. aut.].

¹¹ Do kategorii „postępów” wpadały także naruszenia opisanych wyżej norm moralnych: hazardowe gry karciane, niehonorowe zachowanie w stosunku do osób słabej płci itp., tj. prywatne życie ludzi. W ten sposób Mikołaj I zamierzał uchronić szlachtę od rozkładu moralnego. Ten swój zamiar sformułował w sposób odkryty w Manifeście z 13 lipca 1826 r., w którym to szlachcie, obrońcy tronu i honoru ludu, przeznaczono rolę wzoru dla innych stanów [przyp. aut.].

¹² Poza tym, żandarmi zostali zobowiązani do zajmowania się także i innymi „przypadkami i przedmiotami”, kierując się własną „przezornością”, a jeszcze w większym stopniu „bezsronnymi i szlachetnymi pobudkami” swojego sposobu myślenia

¹³ Za niebezpieczne pod względem politycznym Benkendorf uznał tylko stolicę, właśnie na petersburskie i moskiewskie towarzystwo i gwardię została zwrócona «czynna» i «stała» uwaga III wydziału. - Гр. А.Х.Бенкендорф о России в 1927-1830 гг. (*Ежегодные отчеты III отделения и корпуса жандармов*), „Красный архив” 1930, №1, s.144.

urzędników państwowych, i próbował w ten sposób wspomóc ich w uczciwym wykonywaniu swoich obowiązków.

Celem wykrycia wszystkich wymienionych przypadków żandarmi powinni swoją szlachetnością, przywiązaniem do prawa i poczuciem sprawiedliwości zdobyć rzeczywistą przychylność i zaufanie wszelkich stanów, uczynić tak, aby w nich każdy widział „funkcjonariusza, który za moim pośrednictwem¹⁴ może donieść głos cierpiącej ludzkości do tronu carskiego, i bezbronnego i niemego obywatela natychmiast otoczyć najwyższą obroną imperatora”. Ale zwrócenie się do szefa żandarmów było środkiem ostatecznym. Najpierw należało spróbować ukrócić ewentualne przestępstwo lub postępek własnymi siłami, przekonując o ich niedopuszczalności, „jako że celem waszej służby powinno być przede wszystkim zapobieżenie i zniechęcenie do wszelkiego zła”¹⁵.

Niewątpliwie, przy układaniu instrukcji Benkendorf opierał się na przekonaniu, że współpracownicy jego resortu będą sami z siebie wprowadzać w życie ojcowskie zamysły imperatora wobec swoich poddanych, nie dopuszczał że mogą nie być ludźmi kreatywnymi, z inicjatywą, zdolnymi „dokładnie i bezstronnie wypełniać swoje obowiązki”. Swoimi moralnymi i służbowymi przymiotami powinni zasadniczo wyróżniać się na tle innych urzędników aparatu państwowego, aby mieć prawo ich kontrolowania. Powinni cieszyć się reputacją ludzi kryształowo uczciwych i szlachetnych, bez czego nie można było myśleć o zdobyciu zaufania lepszej części społeczeństwa. Oni powinni być zasadniczymi, kierującymi się wyższymi wartościami i odpowiedzialnymi przedstawicielami imperatora, zdolnymi słowami zawracać na dobrą drogę naruszających prawo z własnej woli lub z cudzej namowy.

Według opinii badaczy, w kwietniu 1827 r. w sztabie korpusu żandarmów przygotowano bardziej szczegółową instrukcję, mającą rzeczywiście tajny charakter. Ta bardziej wyraźnie reglamentowała charakter doniesień sztab-oficerów do swoich okręgowych dowództw (tylko wiarygodna informacja, żadnych „przypuszczalnych konkluzji”), zakazywała: mieszania się w sprawy organów terenowych administracji cywilnej i wojska, żądania jakichkolwiek informacji od urzędów w guberni, przyjmowania jakichkolwiek próśb i skarg od osób prywatnych, jeśli tylko nie miały one związku osobistej z carem, rodziną carską lub dobrem państwa¹⁶. Obie instrukcje jednoznacznie określały status oficerów żandarmerii jako przedstawicieli imperatora w terenie, nie związanych z terenowymi organami władzy, i dlatego swobodnie informujących gubernatorów, okręgowych generałów żandarmerii i samego Benkendorfa o wszelkich zjawiskach i zagrożających bezpieczeństwu państwa i moralności społeczeństwa postępkach na podległym terytorium bez ponoszenie bezpośredniej odpowiedzialności za to co się dzieje. Właśnie tak określił na początku 1827 r. ich status Mikołaj I¹⁷.

¹⁴ Funkcjonariusze III wydziału obdarzono prawem bezpośredniego kontaktowania się z szefem żandarmów, za pośrednictwem którego ich raporty trafiały prosto na biurko imperatora.

¹⁵ Э.И. Стогов, *Записки жандармского штаб-офицера эпохи Николая I*, Moskwa 2003, s.200-202.

¹⁶ Bardziej szczegółowo o niej patrz: Г. Бибииков, А.Х. Бенкендорф и политика..., s.159-160.

¹⁷ *Журналы Комитета, учрежденного Высочайшим рескриптом 6 декабря 1826 года, [w] Сборник Императорского русского исторического общества*, t.98, Sankt Petersburg 1896, s.47.

W tym kontekście, w pełni uzasadnione jest pytanie o to jaki naprawdę był w sztab-oficer korpusu żandarmów? Stan bazy źródłowej nie pozwala na udzielenie uogólnionej odpowiedzi. Jeśli nawet byłaby taka możliwość, to odpowiedź i tak nie pokrywałaby się w stu procentach z rzeczywistością, byłoby to uśrednienie, nie uwzględniające psychologicznej specyfiki poszczególnych pracowników III wydziału. A właśnie na poziomie indywidualnym można pokusić się o zbliżenie do prawdy.

Za źródło posłużyły nam wspomnienia Erazma Iwanowicza Stogowa, do końca lat 30-ch XIX w. służącego w Korpusie Żandarmów. Pierwotnie opublikowano je w latach 1878-1886, w czasopiśmie „Russkaja Starina”, następnie przedrukowane tamże w 1903 r., i ostatecznie zostały wydane, zgodnie z zasadami edycji naukowej, w postaci samodzielnej książki, w 2003 r. przez Jelenę Nikołajewną Muchinę, docenta fakultetu historycznego Moskiewskiego Uniwersytetu Państwowego.

E.I. Stogow urodził się w 1797 r. w podmoskiewskim majątku Zołotilowo, w rodzinie niezamożnej szlachty, z pietyzmem kultuwującej patriarchalne podejście do życia, stosunków w rodzinie i z otoczeniem. Dzięki protekcji krewnego wstąpił w 1810 r. do Morskiego Korpusu Kadetów, który ukończył siedem lat później w randze miczmana¹⁸. Następnie służył we flocie na Bałtyku i Morzu Ochockim, gdzie wysłużył stopień kapitana-lejtnanta i osiągnął stanowisko dowódcy Irkuckiej Admiralicji.

W 1833 r. Stogow wrócił do Petersburga, a ponieważ jego sytuacja materialna była daleka od świetności, to bez specjalnych wahań zgodził się zamienić mundur marynarski na niebieski mundur sztab-oficera żandarmów. 20 października 1833 r. przeniesiono go na służbę do resortu Benkendorfa i wkrótce osiągnął nominację do guberni sycybskiej. Tutaj przesłużył kilka lat, najpewniej do końca 1837 r., a następnie porzucił żandarmerię i przeniósł się do Kijowa. Do 1852 r. był kierownikiem kancelarii generał-gubernatora kijowskiego D.G. Bibikowa, a służbę opuścił w stopniu pułkownika. Umarł w 1880 r. w swoim majątku w guberni podolskiej.

Stogow był typem, zgodnie z jego słowami, „człowieka z tłumu”. W nim łączył się zmysł praktyczny, pozwalający znajdować optymalne wyjście z różnorodnych konfliktów, zdarzających się na służbie i w życiu prywatnym, niewątpliwa roztropność, poczucie własnej godności jako szlachcica, ściśle wypełnianie powinności służbowych i wymagający stosunek do siebie i innych.

Jego decyzja o przejściu na służbę do formowanego Korpusu Żandarmów była podyktowana nie przez ideowe, ale wyraźnie materialistyczne motywy. Powróciwszy z Syberii do Petersburga, szybko zrozumiał, że bez poważnej protekcji kariery we flocie nie zrobi, a biedować, jak wielu innych oficerów marynarki, nie chciał. Zostawszy żandarmem, bez wahania wykorzystał nadarzającą się możliwość zdobycia przychylności naczelnika sztabu Korpusu Żandarmów pułkownika Ł. W. Dubelta.

Mając, dzięki dobrym stosunkom z Dubeltem, możliwość wyboru miejsca służby, Stogow nie zechciał pozostać w stolicy, ale wyjechał do guberni sycybskiej, gdzie „nie było krewnych, towarzyszy i znajomych”¹⁹, tj. tego kręgu osób, w stosunku do których nie mógłby działać niezależnie. Niewątpliwie ten wybór powodował także

¹⁸ W tym czasie, pierwszy stopień oficerski we flocie, odpowiadający porucznikowi [przyp. red.].

¹⁹ Э.И. Сторов, dz. cyt., s.108.

określone komplikacje w zbliżeniu się do miejscowego towarzystwa.

Po przyjeździe do Symbirsk Stogow zaanonsował się jedynie gubernatorowi i zawarł z nim swego rodzaju porozumienie o współpracy: w zamian za wspieranie „wywyższenia władzy” gubernatora, Stogow prosił „tylko o osobisty do mnie szacunek i, gdy będzie mi potrzebne zachowanie tajemnicy, to zachowanie jej...”²⁰. Zwraca na siebie uwagę ton i treść rozmowy majora żandarmów z pierwszą osobą w guberni, mianowaną na te stanowisko za wierność w czasie grudniowych wydarzeń 1825 r. Tak mogli rozmawiać tylko ludzie równi statusem służbowym i społecznym, i to spostrzeżenie potwierdza dalszy rozwój stosunków między nimi. Gdy gubernator odmówił lojalnie przestrzegać porozumienia i kilka razy postawił Stogowa w niezręcznej sytuacji przez towarzystwem, sztab-oficer bezpośrednio wyraził A.M. Zagrzejskiemu swoje niezadowolenie z jego zachowania, a także zawiadomił Benkendorfa o nielojalnym zachowaniu zwierzchnika guberni.²¹ W analogiczny sposób postępował nieraz. Tak samo postępował z przyjeżdżającymi do guberni w sprawach służbowych wysoko postawionymi petersburskimi urzędnikami i dworzanami²². A chodzi tu nie tylko o specjalny status oficera żandarmów, ale i o wysoką samoocenę swojego szlachectwa. Nie przypadkiem opisując swój konflikt z wiceprezydentem dóbr stołowych, senatorem Ł. A. Perowskim, którym Mikołaj I zajmował się osobiście, Stogow zauważa: „Odpowiadając [na donos] punkt po punkcie, zdecydowałem się na ton ostry, a nawet zuchwały. Nieraz przypominałem księciu [ministrowi carskiego dworu i dóbr stołowych] jasnie oświeconemu księciu P.M. Wołkonskiemu, który podpisał donos – G.M.], że ja jestem taki sam szlachcic, jak i on, i jak mniemam cenię sobie swój honor, bardziej niż on ceni swój.”²³

Interesująca jest historia wkradania się w łaski symbirskiego towarzystwa szlacheckiego przez Stogowa. Za swoje zadanie uznał „zdobyć powszechne zaufanie i stać się niezbędnym członkiem towarzystwa”. W jakimś stopniu realizację zadania ułatwiał fakt, że przybył na miejsce służby na początku stycznia, kiedy to „z konieczności, po zakończeniu letnich trudów na gospodarce, na zimę wszyscy ziemianie zjeżdżali do Symbirsk i bawili się...”²⁴. To znaczy, że nadarzyła się sposobność zaznajomienia się z nimi i z obowiązującymi między nimi stosunkami w najbardziej do tego odpowiednich okolicznościach rozrywki w wolnym czasie.

Dobra znajomość życia prowincjonalnego, w ramach którego każdy przyjezdny cieszy się wzmożonym zainteresowaniem, odpowiedziały mu skuteczny sposób postępowania: zmusić cierpiących z ciekawości aborygenów do uczynienia pierwszego kroku do zawarcia znajomości. Jego kalkulacja sprawdziła się, już wkrótce pod wydumany pozorem złożył mu wizytę jeden z zasiedziałych, szanowanych w Symbirsku ziemian i zaprosił go do siebie na bal. Nie mniej strategiczne było zachowanie Stogowa na balu. Będąc wielkim miłośnikiem tańców, on tym nie mniej zaczął wieczór od gry w bostona ze starszymi ziemiankami, specjalnie z nimi przegrywając i „każde

²⁰ Tamże, s.109.

²¹ Tamże, s.112.

²² Tamże, s.113-114, 117,138-139.

²³ Tamże, s.174.

²⁴ Tamże, s.109.

słowo krasił miodem”. Po kolacji tańczył, ale znów nie z młodymi dziewczynami. Na rezultaty nie trzeba było długo czekać, „na drugi dzień na polecenie starszych wielu przyjechało zaznajamiać się: mężowie, zięciowie, synowie. Szybko stałem się częścią towarzystwa”²⁵.

Co Stogow uznał za cel swojego zbliżenia ze społecznością szlachecką guberni sibirskiej jako swojego obowiązku służbowego? Sam określił go jako działanie na rzecz doprowadzenia do „pogodzenia się, jednomyślności społeczeństwa z władzą”²⁶. Rozumiał przez to łagodzenie konfliktów między ziemianami i gubernatorem²⁷, walkę z łapówkarstwem majora przybyłego ze stolicy podczas poboru rekruta, który miał wpływowych protektorów²⁸.

Drugim kierunkiem działalności Stogowa była walka z łapówkarstwem wśród urzędników. Jednym słowem, on nie był radykalnym przeciwnikiem tego zjawiska, wedle jego słów, powszechnego w tym okresie, i nawet sam był zdolny, po zwolnieniu z Korpusu Żandarmów „okazywać wdzięczność” urzędnikom za szybkie załatwienie jego sprawy²⁹. Stogow wtrącał się jedynie w tych wypadkach, gdy sprawa dotyczyła kierowników urzędów, oraz „chciwych” urzędników: „Starszyźnie, zuchwalstwa nigdy nie darowałem, ale często wpływały skargi na sekretarzy, naczelników stołów (referentów), asesorów itp.: biorą łapówki – niech biorą, Bóg z nimi, od tego i oni są, przekupne urzędasy [*крапивное семя* dosł. pokrzywowe nasienie], ale to już chciwość, żeby brać od jednego i brać od jego przeciwnika, urażona strona skarżyła się”³⁰. Będąc tolerancyjny wobec łapówkarstwa niższych urzędników, jako procederu nie do uniknięcia, do walki z jego niedopuszczalnymi, w jego opinii, formami Stogow wykorzystywał nie środki przewidziane przez prawo, ale swego rodzaju podejście patriarchalne – surową rozmowę w cztery oczy. I jak zapewnia „recydywistów” nie było, „cel był osiągnięty bez obrazy”³¹.

Zgodnie z zatwierdzoną przez imperatora tajną instrukcją dla oficerów Korpusu Żandarmów, Stogow nie uchylał się od pełnienia funkcji „policji moralności”, szczególnie gdy spawa dotyczyła karcianych gier hazardowych ziemian. Rozumiejąc wszelako niemożność przewyciężenia pasji graczy hazardowych, pozwalał na takie gry, ale pod warunkiem, że jeśli wielkie przegrane poniosą niepełnoletni lub osoby dysponujące pieniędzmi skarbu, to należy im pieniądze oddać. Jednak nie bezpośrednio ale dając możliwość odegrania się³².

Warunki cichej rosyjskiej *głubinki* lat 30-ch, a właśnie do tej kategorii należała gubernia sibirska, nie sprzyjały rozwojowi wolnomyślicielstwa, a tym bardziej nastrojów antyrządowych. Dlatego też czysto polityczne funkcje sztab-oficera żandarmarii ograniczały się do sprawowania nadzoru nad zesłańcami i regularnego informowania III wydziału o ich zachowaniu. Ponieważ gubernia sibirska z powodu bliskości

²⁵ Tamże, s.110.

²⁶ Tamże, s.111.

²⁷ Tamże, s.110-112, 120-127, 129-132.

²⁸ Tamże, s.113-114.

²⁹ Tamże, s.118.

³⁰ Tamże, s.117.

³¹ Tamże, s.118.

³² Tamże, s.152-153.

Moskwy (700 wiorst) nie była miejscem zesłania, to przez cztery lata służby Stogowa pod jego nadzorem znajdowało się tylko dwóch zesłańców: członek organizacji antyrządowej, były marszałek szlachty wołyńskiej hr. P. Moszyński i gruzińska księżna Tamara. Stogow postarał się o jak najszybsze uwolnienie od ich obecności osiągając złagodzenie wyroków za dobre zachowanie³³.

Bardziej skomplikowanym i ważniejszym zadaniem było udzielenie wsparcia władzom gubernialnym w zwalczaniu przypadków masowego nieposłuszeństwa chłopów wobec władz. W tym wypadku Stogow dał się poznać wybitnym znawcą zasad patriarchalnego stylu życia i nie tylko włościan rosyjskich, ale i tatarskich, co pozwoliło mu szybko rozstrzygnąć kilka konfliktów bez użycia siły zbrojnej. W swoich notatkach opisuje dość szczegółowo cztery takie przypadki, i robi to z nieukrywanym poczuciem dumy z powodu swojej pomysłowości. Po pierwsze zapobieżenie groźby ruchów w guberni związanych z przejściem włościan państwowych do dóbr stołowych, po drugie pacyfikacja buntu Tatarów - laszmanów³⁴ wywołanego naruszeniem ich praw, przywilejów i obyczajów przez urzędników resortu dóbr stołowych, po trzecie zdławienie buntu byłych chłopów państwowych z powiatu syzrańskiego, przeniesionych w podległość resortowi dóbr państwowych, a także udział w zamknięciu klasztoru starowierców w guberni saratowskiej³⁵. Nawet po upływie czterech dekad po tych wydarzeniach Stogow opisywał je bardzo szczegółowo i barwnie. Nieuchronnie nasuwa się myśl, że przez te wszystkie lata te historie należały do jego ulubionych gawęd dla kręgu rodziny i znajomych.

Jedynie w czym Stogow nie kierował się tajną instrukcją dla funkcjonariuszy III wydziału, to wykrywanie służących bezinteresownie, z przekonania i szczerze, na prawdę biednych lub osieroconych ludzi na służbie, zasługujących na wsparcie materialne. Najwyraźniej, biorąc pod uwagę jego spostrzeżenia o rozkwicie łapownictwa w Rosji, tacy urzędnicy byli w jego czasach wielką rzadkością.

Bardzo zwięźle opisuje Stogow, kim byli jego informatorzy, pomagający jemu orientować się w tym co się dzieje w towarzystwie szlachty i w ogóle w mieście gubernialnym. Wspomina jedynie kobiety³⁶, którym on wprost śpiewa pieśni pochwalne, a także kontonistów³⁷.

Godne uwagi są okoliczności odejścia E. I. Stogowa z Korpusu Żandarmów. A.Ch. Benkendorf, chcąc zakończyć niezalagodzony konflikt swojego sztab-officera, który wysłużył już stopień podpułkownika, z wyższymi rangą urzędnikami ministerstwa dworu carskiego i dóbr stołowych, zdecydował się przenieść go do Saratowa. Jak pisze autor *Zapisok*, „obraziło mnie nie przeniesienie, ale brak delikatności, dlaczego nie spytał o moją zgodę, chociaż przez uprzejmość. Podałem prośbę o zwolnienie”³⁸. Próbowali go jeszcze namówić do pozostania na służbie, ale on pozostał niewzruszo-

³³ Tamże, s.155-157.

³⁴ Laszmani – odrębna kategoria chłopów państwowych, także Tatarów, uczestniczących w przygotowaniu lasów okrętowych do budowy floty rosyjskiej [przyp. red.].

³⁵ Tamże, s. 115-116, 132-144, 160-168.

³⁶ Tamże, s.149.

³⁷ Tamże, s.160.

³⁸ Tamże, s.175.

ny w swej decyzji. Benkendorf, sprzyjający kreatywnemu zandarmowi, który nie raz znajdował oryginalne wyjście ze złożonych sytuacji, grożących poważnymi następstwami dla porządku społecznego w guberni, i nie bojącemu się wchodzić w konflikty z gubernatorami, jeśli sprawa dotyczyła interesów państwa, i który zdobył szacunek i autorytet miejscowego towarzystwa szlachty, załatwił mu protekcje u swego krewnego, kijowskiego generał-gubernatora Bibikowa

Oczywiście, autor *Zapisok* nie zawsze jest nieomylny w swoich ocenach poszczególnych ludzi i detalach wydarzeń, na co zwraca uwagę w przypisach ich wydawca - J. N. Muchina. Bez względu na to E. I. Stogow, dziadek znanej rosyjskiej poetki A. Achmatowej, pozostawił jedno z bardziej interesujących świadectw o życiu prowincjonalnej społeczności rosyjskiej w 20- i 30-tych latach XIX wieku, i o działalności funkcjonariusza państwowego, starającego się honorowo i odpowiedzialnie spełniać swój obowiązek służbowy wobec imperatora, którego czcił, i wobec państwa rosyjskiego, którego był patriotą. E. I. Stogowa w żaden sposób nie można nazwać „trybikiem w bezdusznej mikołajowskiej maszynie państwowej”, to świadomy sługa tronu i ojczyzny, potrafiący zachować szlachecki honor i własną ludzką godność, stawiający dobro sprawy wyżej od kariery.

Summary

Gennadiy Filippovich Matveev

“Small cog in the machine” or a conscious servant of the throne? The portrait of an officer of the Third Section Of His Majesty’s Own Chancery during the reign of Nicholas I in the Erazm I. Stogov’s memoirs.

, It is true to say, organs controlling the public feeling, no matter to what extent they are developed, invariably constitute an attribute of every state. In fact, Russia was no exception since the Russian services of this kind have a long history. The organizational shape of the bodies and the tasks they were entrusted with were formed in the 18th and 19th centuries as a reaction to the condition of the society, and mainly due to the extent to which the particular social groups, ranks, or classes were involved in the socio-political life. They were also highly influenced by the monarchs’ conception of the ideal subjects. Searching for an optimal solution was finally completed during the reign of Nicholas I by establishing the Third Section Of His Majesty’s own Chancery and the Corps of Gendarmes. The author of the report attempts at providing the answer to the question, what the officer of gendarmes was really like and tries to give an answer basing on the particular example. The author used Erazm Ivanowich Stogov’s memoirs as a source, on the analysis of which the author states that under no circumstances may an officer be called a very small cog in the Nicholas’s machinery. He is rather to be treated as an aware servant of the tsar and the homeland who is able to save the noble honour and the human dignity, pursuing at the same time the interest of the authorities.

Dzieje biurokracji tom IV

Irina Nikołajewna Wibe
(Rosyjska Biblioteka Narodowa w Sankt Petersburgu)

Polityka „zbliżenia” Zachodniego Kraju z Imperium Rosyjskim w latach 30-ch i 40-ch XIX wieku (w świetle dokumentów Komitetu ds. Guberni Zachodnich)¹

Zagadnienie polityki rosyjskiego samodzielnictwa w Zachodnim Kraju po powstaniu listopadowym, które przyniosło szereg szeroko zakrojonych przemian w ustroju administracyjnym, sytuacji ekonomicznej, składzie stanowym i życiu kościelnym, wciąż przykuwa uwagę rosyjskich i zachodnich badaczy. Pojawiają się nowe wyniki badań, wzbogacające i uszczegóławiające nasze wyobrażenia o różnych aspektach polityki władz w tym regionie.² Jednak sama kwestia wprowadzania nowych rozwiązań celem jego unifikacji, rozpatrywana była jedynie epizodycznie i pracach ogólniejszych, gdzie odnotowuje się ogólne zarysy polityki państwa charakteryzujące nowe stosunki między centrum i zachodnimi pograniczami Imperium po wydarzeniach w Polsce.³ Brak więc dokładnych badań nad zamiarami władz tyjących się kryteriów zarządzania tym terytorium w nowych warunkach. W znacznej mierze ten stan tłumaczy fakt, że podstawowy zbiór dokumentów wyższych organów władzy tego okresu był dotychczas prawie nie publikowany i stąd pozostaje niedostatecznie znany szerokim kręgom badaczy.⁴

¹ Artykuł przygotowany przy wsparciu American Council of Learned Societies.

² Д. Бовуа, *Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863)*, Kijów 1996; С. В. Римский, *Конфессиональная политика России в Западном крае и Прибалтике XIX столетия*, „Вопросы истории” 1998, № 3; С. В. Марозава, *Уніяцкая царква у этнікультурным развіцці Беларусі (1596–1839 г.)*, Grodno 2001; В. С. Шандра, *Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст.*, Kijów 2005; Е. Н. Филатова, *Конфессиональная политика царского правительства в Беларуси. 1772–1860 гг.*, Mińsk 2006; М. Д. Долбилев, *Русский край, чужая вера: этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II*, Moskwa 2010.

³ Л. Е. Горизонтов, *Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – нач. XX в.)*, Moskwa 1999; А. Каппелер, *Россия – многонациональная империя*, Moskwa 2000; *Западные окраины Российской империи*, Moskwa 2006.

⁴ Do 1917 r. ukazywały się wieloletnie serie zbiorów dokumentów, związanych z produkcją kancelaryjną wyższych organów państwowych Imperium Rosyjskiego – 15 tomów «Сенатского архива» (opublikowano dzienniki protokołów, decyzje, protokoły Senatu za lata 1732 – 1765), a także wielotomowe wydawnictwa dzienników protokołów (*журналов*) Komitetu Ministrów i Rady Państwowej z pierwszej ćwierci XIX w., komitetów i komisji, opracowujących szereg większych reform XIX w. Wtedy jednak nie doszło do publikacji

Ważnym źródłem dla zbadania polityki rosyjskiego samodzięstwa w latach 30-ch i 40-ch XIX wieku są dokumenty Komitetu ds. Guberni Zachodnich [dalej: Komitet], przechowywanych w RGIA (*Rosyjskim Gosudarstwiennom Istoriceskom Archiwie*) w Sankt Petersburgu (zespół nr 1266).⁵ Zespół składa się z rocznych dzienników protokołów i załączników do nich obejmujące cały okres działania Komitetu utworzonego 14 IX 1831 r. a zlikwidowanego 20 I 1848 r. Dzięki tym dokumentom można prześledzić ewoluowanie decyzji władz, na przestrzeni dwóch dziesięcioleci, gdy kształtował się nowy kierunek polityki odnośnie Zachodniego Kraju

Członkami Komitetu mianowano urzędników wysokiej rangi: przewodniczącego Komitetu Ministrów, ministra spraw wewnętrznych, finansów i sprawiedliwości, głównozarządzających departamentem pocztowym i departamentem spraw duchownych obcych wyznań. Potem do Komitetu włączono także ministra spraw zagranicznych i dóbr państwowych, szefa żandarmów, ministra sekretarz stanu ds. Królestwa Polskiego i ober-prokuratora Synodu.

Dokumenty odzwierciedlają zarówno ogólne tendencje polityki władz w stosunku do całego zachodniego regionu Imperium, jak i konkretne przedsięwzięcia w poszczególnych sferach, które poddano gruntownym zmianom po powstaniu listopadowym. W większym stopniu decyzje władz dotknęły administracyjnego, społeczno-ekonomicznego i religijnego życia zachodnich guberni. Dla każdej z nich przewidywano odrębny scenariusz wprowadzania nowych rozwiązań. Analizując projekty Komitetu dla różnych guberni, można objaśnić miejscową specyfikę, w znacznym stopniu wpływającą na charakter działań władzy zwierzchniej w tym lub innych przypadku. Dokumenty Komitetu dotyczą 9 tzw. Zachodnich Guberni⁶: wołyńskiej, grodzieńskiej, kijowskiej, kowieńskiej⁷, mińskiej, mohylewskiej, wileńskiej, witebskiej, i podolskiej. Ogólnie od 1831 do 1848 r. odbyło się 145 posiedzeń, na których rozpatrzono 728 kwestii.⁸

Materiały dzienników protokołów i załączniki do nich stanowią 30 jednostek o objętości odpowiednio 4 tys. i 6,5 tys. kart. Rękopis każdego dziennika protokołów liczy od 200 do 500 kart. Dzienniki zaopatrzone w rejestry ze spisem zawartości składają się z podsumowujących materiałów dotyczących poszczególnych przedmiotów. Notatki samych posiedzeń zawierają opisy wnoszonych pod obrady zagadnień, etapy ich rozpatrywania w innych resortach, uzasadnienia wniosków członków Komitetu i rezolucję imperatora. Zapisy ułożone są w porządku chronologicznym a ponieważ

dokumentów organów państwa dotyczących lat 30-ch i 40-ch.

⁵ Dane materiały archiwalne częściowo zostały wykorzystane w pracach poświęconych historii Komitetu: Т. Г. Архипова, *Комитет Западных губерний 1831–1848 годы: К истории политики царизма в отношении национальных окраин*, „Труды Московского государственного историко-архивного института” т. 28, Москва 1970, s. 512–528; О. В. Лемеш, *Комитет Западных губерний: организация и деятельность (1831–1848): Автореф. дисс. [...] канд. ист. наук*, Mińsk 2005) i życiu społeczno-politycznemu Guberni Południowo-Zachodnich (wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej): Д. Бовуа, *Шляхтич, кріпак і ревізор...*, dz. cyt.).

⁶ Obejmujących terytoria, które w wyniku rozbiorów Rzeczypospolitej (a więc inaczej niż Królestwo Polskie) znalazły się w granicach Imperium Rosyjskiego [A.G.]

⁷ Wydzielona ze składu guberni wileńskiej w 1842 r. [przyyp. aut.]

⁸ *Хронологический указатель к журналам Комитета Западных губерний с 1831 г. по 13 января 1848 г.:* RGIA, zesp. 1266, op. 1, sygn. 41.

Komitet zbierał się nie rzadziej niż raz na miesiąc, odzwierciedlając ewolucję decyzji władz w ciągu bez mała 20 lat. Przygotowanie projektów zależało od inicjatywy generał-gubernatorów i gubernatorów.

Utworzenie Komitetu było związane z polskim powstaniem 1830-1831 r. Władze imperium, które tradycyjnie opierały stosunki z peryferiami na delegowaniu przywilejów miejscowym elitom, teraz zupełnie straciła zaufanie do polskiej szlachty. Ustrój wewnętrzny terytoriów, stanowiących zachodnie pogranicze Imperium Rosyjskiego, wymagał utworzenia specjalnego organu wyższego. Zgodnie z brzmieniem dokumentu powołującego, Komitet został powołany dla przeprowadzenia przedsięwzięć, ukierunkowanych na „zbliżenie” Guberni Zachodnich z Imperium Rosyjskim. Należy zauważyć, że początkowo nie było całościowych i ostatecznie przygotowanych projektów, przeznaczonych do wprowadzenia w Zachodnim Kraju. Z reguły, sądząc po materiałach, opracowanie kolejnych przekształceń następowało stopniowo, przy wielokrotnych dyskusjach na posiedzeniach Komitetu, i z wnoszeniem poprawek wobec nowych wniosków władz gubernialnych. W pierwszych miesiącach działalności Komitetu na wokandę wniesiono następujące kwestie: o nowym statusie szlachty, o przesiedleniu części z nich na Kaukaz; o przyznaniu wolności chłopom za doniesienia o ziemianach, uczestniczących w powstaniu; o polepszeniu sytuacji chłopów pańszczyźnianych; o zmianie trybu zarządzania guberniami; o reformach Uniwersytetu Wileńskiego, Liceum Krzemienieckiego; o nowym ustroju kościelnym i planach w stosunku do poszczególnych wyznań.⁹ Jak widać władze wybrały te kwestie, które z ich mniemaniu jawiły się najbardziej niezbędnymi i wymagały pośpiesznego rozstrzygnięcia wobec wydarzeń w kraju. Te środki zostały ukierunkowane na zduszenie „niebłagonadiożnych” elementów w postaci szlachty, wyparcie polskokatolickich wpływów i umocnienie własnych pozycji poprzez wsparcie chłopów, stanowiącym większość ludności Guberni Zachodnich. Następnie właśnie te kwestie przyjęto za kluczowe problemy do rozwiązania przez Komitet.

Przygotowanie projektów zależało od inicjatywy generał-gubernatorów i gubernatorów. Jednym z rodzajów dokumentów, przysyłanym do Komitetu, były opracowania (*zapiski*) gubernatorów, zawierające propozycje sposobów reorganizacji danej guberni przy uwzględnieniu miejscowej specyfiki. Już w pierwszym roku działalności Komitetu obradowano nad propozycjami kilku gubernatorów.¹⁰ Między innymi najwcześniejszą *zapiską* było opracowanie mohylewskiego gubernatora M. N. Murawjewa, złożone *na wysoczajsze imja* 22 XII 1830 r., czyli prawie rok przed powstaniem Komitetu.¹¹ Zawierało one propozycje zastosowania środków prowadzących do umocnienia ogólnoimperialnych porządków w tej guberni – wymiana kadr tamtejszej administracji, rewizja praw stanowych szlachty, umocnienie w regionie wpływów kościoła prawosławnego, wymiana elity kościoła unickiego i katolickiego. W ten sposób, gubernator mohylewski starał się uchwycić najważniejsze

⁹ Журнал Комитета Западных губерний за 1831 г.: тамże, sygn. 8, k. 1-2.

¹⁰ Тамże.

¹¹ *Всеподданнейшая записка могилевского гражданского губернатора Муравьева о нравственном положении Могилевской губернии и о способах сближения оной с Российской империею от 22 декабря 1830 г.*, „Русский архив” 1885, № 2, s. 161-175.

elementy życia guberni i zaproponować swego rodzaju program ich zmiany. Na skutek najwyższego polecenia opracowanie to zostało przekazane Komitetowi rozpatrzone na pierwszych posiedzeniach.¹²

Później, już jako gubernator grodzieński w l. 1831-1835, Murawjew często kierował do Komitetu swoje propozycje przedsięwzięć, które wedle niego miały sprzyjać „zbliżeniu” Zachodniego Kraju z Imperium Rosyjskim. Powoływał się na doświadczenie wyniesione z zarządzania gubernią grodzieńską. Na ich podstawie, uogólniając je czynił wywody dotyczące całego zachodniego regionu. Zgodnie z jego propozycjami, pierwsze działania władz powinny zapewnić bezpieczeństwo polityczne w tym kraju. W związku z tym Murawjew opracował „klasyfikację stanów wedle stopnia wpływów politycznych” w kraju:

a) Szlachta, dawna i rdzenna, zachowująca pamięć swoich wpływów w czasach istnienia republiki, wyróżnia się szczególnie duchem nieokiełznanej wolności, i była pierwszą tajną bronią buntu, ale jej liczebność jest teraz już tak nieznaczna, że władzom zawsze bardzo łatwo ją kontrolować, do czego potrzebna jest jedynie określony rygor nadzoru.

b) Włóczędzy i szlachcice, nie wykluczający osiadłości a obejmujący różne posady u posiadaczy ziemskich: plenipotentów, adwokatów, regenci i w ogóle różnego rodzaju oficjaliści jak to już powiedziano posiadający wielki wpływ na wszystkie stany, byli oni i są najbardziej czynnym elementem buntu i są niebezpieczni dla spokoju kraju ze względu na brak osiadłości, dużą liczebność i włóczęgostwo swoje.

c) Duchowieństwo katolickie a szczególnie zakonne zajmujące się wykształceniem młodzieży, rekrutujące się z tychże nieosiadłych włóczęgów, stanowi także klasę czynnych głosicieli buntu, których podburzające wpływy na wszelkie stany są nadzwyczaj wielkie i w ubiegłym roku dostatecznie w praktyce ujawnione. Główniejsze tego przyczyny: 1-a) fanatyzm religijny; 2) poczucie samodzielności, wynikające z dostatecznego zabezpieczenia aż w nadmiarze funduszami i majątkiem nieruchomym; 3) tolerowana niezależność od wszelkiej zwierzchności, bez względu na rygorystyczne przepisy. Konsystorie same starają się umyślnie dopuszczać do zapelnienia klasztorów wszelaką zgrają nieznanym władzom; 4) próżniactwo i dowolność we wszystkim, dające im możliwość zajmowania się wszelkimi wzburzającymi zamysłami i wyobrażeniami i włóczęg się po posesjonatach wpajając w nich takowe myśli, jako że marzenie o niezawisłości Polski daje im nadzieję na jeszcze większą sposobność rozprzestrzeniania i korzystania z fanatyzmu religijnego; 5) prawo prowadzenia szkół, poza wielką szkodą z tego wynikającą, podstępny wpajaniem, rozpowszechnianym przez nie wśród młodzieży, daje ponadto duchowieństwu jeszcze większe znaczenie i wpływ na umysły wszelkich stanów.

d) Wszyscy ci posiadacze i różnego rodzaju szlachta, którym przysługuje prawo do munduru i stopnia, wysłużonego przez nich w wojskach francuskich i buntowniczych, powstałych w różnym czasie w tym kraju a później im nie odebrane, wywierają silny wpływ na umysły pozostałych i najbardziej sprzyjali buntowi. Władze zapewne przez niewiedzę o tym nie zabraniało dotychczas tym osobom korzystać z tych praw. To zło wywiera bardzo nieodpowiednie wrażenie w umysłach, oddanych władzom, i rozpala młodych ludzi do postępowania za ich przykładem. Wydarzenia ubiegłego roku tego

¹² RGIA, zesp. 1266, op. 1, sygn. 8, k. 103-117. Część tych materiałów została opublikowana, patrz: *Уния в документах*, Mińsk 1997, s. 438-444.

dowodły.

e) Młodzi ludzie różnych stanów, otrzymawszy wykształcenie na Uniwersytecie Wileńskim i innych [szkołach] pod kierunkiem osób duchownych, znajdujących się w szkołach, nie mając żadnego zajęcia, z próżności przejeżdżający z domu do domu z rozpalonymi wyobrażeniami podtrzymywanymi przez kobiety i rozchwianymi zasadami, zasianymi w nich przez wychowanie, także stanowią liczną klasę próżniaczą ludzi, uczestniczących w buncie i teraz nawet opanowanych przez politycznie niedorzeczne marzenia.

f) W ogóle część nieosiadłej zaściankowej i czynszowej szlachty z próżności i rozpustnego życia była, jest i zawsze będzie dobrym narzędziem do wszelkich zajęć i tworzenia szalonych band buntowniczych, dopóki władze nie zastosują zdecydowanych środków celem zmniejszenia liczebności tychże poprzez przesiedlenia nieposesjonatów, i dlatego do tego czasu można ich uznać za wpływowy stan zawsze gotowy do udziału w politycznych nieporządkach.¹³

Wśród kategorii ludności, nazywanych przez niego „spokojnymi w znaczeniu politycznym”, wlicza „właściciele średnich nieruchomości”, „Tatarzy, posiadający majątki i żyjący w zaściankach”, chłopię pańszczyźniani i rządowi. Na pierwszym planie, wnosząc z propozycji gubernatora grodzieńskiego, znajdowały się przedsięwzięcia wobec różnych stanów Zachodniego Kraju. Na poparcie swoich osądów Murawjew przedstawiał Komitetowi wykazy, zawierające zbiorcze dane biograficzne o tych osobach, które zaliczały się do „niebłagonadiożnych”. Dla guberni grodzieńskiej przygotował wykazy: zbiegłych za granicę uczestników powstania (146 osób), tych co wrócili do domu (99 osób), zaginionych (88), pozostających w „bandach buntowników” księży i kapłanów unickich (38), „pomocników buntowników” (30), „głównych buntowników” (19).¹⁴

Podobne dokumenty, wpływające od władz gubernialnych, razem z opracowaniami i notatkami statystycznymi na podstawie dokumentów kancelaryjnych, wchodziły w skład załączników do dzienników protokołów (*żurnalow*) Komitetu i stanowiły materiał pomocniczy dla uczestników posiedzeń. Załączniki są szyte w roczne tomy spraw, o objętości od 300 do 800 kart, i posiadają samodzielną wartość dla badań historii Zachodnich Guberni w epoce mikołajowskiej. Zebrano w nich ważny materiał do historii politycznej, społeczno-ekonomicznej i kościelnej tych terenów: sprawozdania z rewizji guberni, opracowania gubernatorów, korespondencja ministrów, wiadomości o rozmieszczeniu i ilości klasztorów i kościołów, imienne listy szlachciców, urzędników, księży, biorących udział w powstaniu, z dodaniem danych biograficznych.

Ogólnie na podstawie materiałów Komitetu można śledzić zasadnicze przedsięwzięcia władz dążące do inkorporacji Kraju Zachodniego do Imperium Rosyjskiego. Po gruntownym przeglądzie dzienników protokołów Komitetu wyodrębniłam zestaw następujących podstawowych zagadnień, na których skupiał się Komitet podczas obrad: 1) ustrój administracyjny (o sądach powiatowych, o tymczasowych zarządach policyjnych, o wprowadzeniu stanowisk naczelników

¹³ Приложения к журналам Комитета Западных губерний 1832 года: тамże, sygn. 11, k. 105v.-107.

¹⁴ Тамże, k. 251-305.

wojskowo-powiatowych, o zniesieniu stanowisk podkomorzich, komorników, woźnych, chorążych i in.); 2) instytucje oświatowe (o reformie Uniwersytetu Wileńskiego i Liceum Krzemienieckim *Wołyńskim*); 3) urzędnicy (o przywilejach służby w guberniach wołyńskiej i podolskiej, o mianowaniu przez władze na stanowiska sędziów powiatowych, o pozostających na służbie [Rosjanach] urodzonych w Zachodnich Guberniach, szczególnie oficerów i żołnierzy, i in.); 4) szlachta (o zmniejszeniu liczebności, o nowym składzie, o dowodach szlachectwa, o przesiedleniu na Kaukaz, o stosunku do chłopów pomagającym władzom, i in.); 5) duchowieństwo (o zastąpieniu zwierzchnictwa diecezjalnego, o wysiedleniu księży parafialnych do centralnych guberni Rosji, o zasadach usuwania ze stanu duchownego i godności, o statusie innowierczego duchowieństwa, o zamknięciu klasztorów katolickich, o przejściu majątków przez skarb państwa, o majątkach unickiego metropolity Jozafata Bulhaka, o wprowadzeniu nowej procedury sądowej dla «odstępców» od prawosławia, o raskolnikach i in.); 6) chłopci (przyznawanie wolności za wydawanie powstańców, Przesiedlenie z Rosji centralnej); 7) jednodworcy (o wysiedleniu do innych guberni, o trybie wydawania paszportów); 8) uczestnicy powstania (o skonfiskowanych majątkach, ich lustracji, warunkach dzierżawy i oddawania w prywatne posiadanie, o ułaskawieniu, o trybie powrotu do Zachodniego Kraju, w tym zza granicy, o dzieciach osób skazanych, o korespondencji emigrantów z rodzinami, o zamknięciu komisji śledczych i in.); 9) Żydzi (status); 10) Tatarzy (organizacja zarządu).

Należy zauważyć, że szereg kwestii podejmowano na posiedzeniach niejednokrotnie. Świadczy to o złożoności procesu wprowadzania nowych rozwiązań w Zachodnim Kraju, o napotykanym przeszkodach. I tak, w 1831 r. odbyło się 8 posiedzeń o ustroju administracyjnym, 4 o statusie szlachty; w 1832 r. – 23 o polskich buntownikach, 6 o szlachcie, 6 o ustroju. W 1833 r. 50 posiedzeń zostało poświęconych kwestiom buntowników. Początkowo na wokandę wnoszono tematy najobszerniejsze, związane np. ze zmianami ustroju administracyjnego, systemu sądownictwa, statusie stanów itp. Z czasem ogólnopolityczne kwestie były wypierane sprawami o konkretnych osobach i ich indywidualnych sytuacjach. Od 1833 r. do Komitetu wpływały sprawy, podobne do niżej podanych: o sposobie zbiegłego za granicę szlachcica guberni wołyńskiej Kosackiego, o zakazie powrotu do Rosji zbiegłego do Francji ziemianina Treberta, o zwrocie skonfiskowanego majątku ziemianina guberni podolskiej Malinowskiego w czasowe posiadanie jego żony, o oddaniu skonfiskowanego majątku ziemianina Łopacińskiego jego braciom „w uznaniu ich wierności i oddaniu tronowi” i in.¹⁵ Bez względu na jednorodność spraw, obradujący nie wypracowali jednolitego podejścia a co za tym idzie także jedności decyzji. Członkowie Komitetu za każdym razem rozpatrywali wnoszoną sprawę od nowa, wykorzystując jednak poprzednią praktykę. Władze działały ostrożnie, badając okoliczności sprawy i spodziewane następstwa swoich decyzji dla sytuacji politycznej w Zachodnim Kraju.

Kwestie, poświęcone projektom reorganizacji guberni, rozpatrywano w Komitecie rządziej. Władze z obawą odnosiły się do wszelkich zmian w Zachodnich Guberniach. Dobrze ilustrują tę sytuację decyzje Komitetu odnośnie projektu M.

¹⁵ Tamże, sygn. 12.

N. Murawjewa, proponującego nowe przepisy procesów sądowych w sprawach o „odstępstwo” od prawosławia w katolicyzm. Przewidywały one wprowadzenie w całym zachodnim regionie sądowego ścigania tych parafian, którzy wbrew obowiązującym zasadom przechodzili z wyznania prawosławnego na katolickie. Celem wykrycia tych osób, wedle Murawjewa, należało przeprowadzić „ściśłą rewizję” ksiąg cerkiewnych (metrycznych i spowiednych). Ponadto, uważał za konieczne pociągać skazanych do odpowiedzialności karnej (areszt, więzienie, wysyłka z Zachodniego Kraju), postępowanie sądowe w sprawach religijnych przenieść do sądów Rosji centralnej, aby wykluczyć przychyłność miejscowych sędziów (często katolików z wyznania). W listopadzie 1831 r. Komitet rozważył propozycje zawarte w projekcie, ale wtedy nie zgodził się z nimi w całości, uznając, że prowadzenie spraw w sądach za granicami Zachodniego Kraju będzie „niewygodne”. Pozostałe propozycje dotyczące nowych zasad postępowania sądowego zostały przez niego podtrzymane, ale na ich wprowadzenie w Zachodnich guberniach zdecydowano się dopiero w końcu 1832 r.

Ogólnie należy zauważyć, że początkowo polityka władz nie była ściśle określona. W Petersburgu wypracowano ogólne zasady zarządzania krajem, od których władze centralne już nie odstąpiły. Jednak realizacja konkretnych przedsięwzięć wymagała elastyczności. Wpływające od władz gubernialnych sprawozdania i opracowania, opracowane w oparciu o lokalne realia, wymagały od władz centralnych korekt przyjętego kursu. Materiały Komitetu ds. Guberni Zachodnich w pełni odzwierciedlają ten długi, złożony i wewnętrznie sprzeczny proces.

Streszczenie

Irina Nikolajewna Wibe

Polityka „zbliżenia” Zachodniego Kraju do Imperium Rosyjskiego w latach 30-ch i 40-ch XIX wieku na podstawie dokumentów Komitetu ds. zachodnich guberni

Polityka rosyjska w Kraju Zachodnim po wojnie polsko-rosyjskiej 1831 r. wywołała szereg szeroko zakrojonych przemian w administracji, gospodarce, polityce stanowej i religijnej. Autorka zwraca uwagę czytelników na wagę źródła w postaci dokumentów Komitetu ds. Guberni Zachodnich przechowywanych w RGIA (*Rosyjskim Gosudarstwiennnom Istoriceskom Archiwie*) w Sankt Petersburgu (zespół nr 1266). Zespół składa się z rocznych dzienników protokołów i załączników do nich obejmujące cały okres działania Komitetu utworzonego 14 IX 1831 r. a zlikwidowanego 20 I 1848 r. Ogólnie na podstawie materiałów Komitetu można śledzić zasadnicze przedsięwzięcia władz dążące do inkorporacji Kraju Zachodniego do Imperium Rosyjskiego. Autorka wyodrębniła 10 kluczowych zagadnień, na których skupiał się Komitet: 1) ustrój administracyjny; 2) instytucje oświatowe; 3) polityka kadrowa; 4) represje wobec szlachty i 5) duchowieństwa katolickiego i unickiego; 6) kwestia włościańska (kolonizacja i nagrody za współpracę); 7) środki wobec jednodworców; 8) represje wobec uczestników powstania; 9) status Żydów; 10) organizacja zarządu Tatarami.

Summary

Irina Nikolaevna Vibe

The policy of „rapprochement” of the Western Provinces to the Russian Empire in the 1830s and 1840s on the basis of the Western Governorates Committee’s documents

The Russian policy in the Western Provinces after the Polish-Russian war of 1831, which caused a number of wide-ranging transformations in administration, economy, state and religious policy still rivets the attention of local and western researchers. The author pays the readers’ attention to the importance of the source, namely the documents of the Western Governorates Committee, stored in Russian State Historical Archive (RGIA) in Saint Petersburg (unit no. 1266). The unit consists of annual register of protocols and annexes to them covering the whole period of functioning of the Committee, which was created on 14 September 1831, and liquidated on 20 January 1848. In general, on the basis of the Committee’s materials it is possible to notice the significant undertakings of authorities aiming at incorporation of Western Provinces to the Russian Empire. The author distinguishes 10 key issues, on which the Committee was focused: 1) administration structure, 2) education institutions, 3) personnel policy, 4) repression against the nobility and 5) the Catholic and Uniate clergy; 6) the peasant issue (colonization and cooperation awarding); 7) measures taken towards *odnodvortsy* (those who were neither nobles nor peasants, literally the term means “one with a single manor); 8) repression against the uprising participants; 9) the Jews’ status; 10) organization of Tatars management.

Dzieje biurokracji tom IV

Irina Władimirowna Rużyckaja
(Rosyjska Akademia Nauk, Instytut Historii Rosji)

Rada Państwowa za panowania Mikołaja I w świetle wspomnień Modesta A. Korfa

Rada Państwowa¹ została utworzona w 1801 r. (bardziej znana jako *Niepriemiennyj Sowiet*) a przekształcona w 1810 r. W myśl *Образования Государственного Совета* z 1810 r.. Trafiły do niej sprawy o charakterze prawodawczym, jako że w Radzie „wszelkie sprawy zarządu państwem co głównych kwestii stanowienia prawa, są rozpatrywane i przez nią wpływają do najwyższej władzy cesarskiej”. Za panowania Mikołaja I projekty ustaw o charakterze ogólnym były przekazywane Radzie Państwowej z II Wydziału Kancelarii Własnej JCM (utworzona 30 stycznia 1826 r.). Dotyczyły one wyodrębnionych struktur władzy, w głównej mierze ministerstw.

Rada nie zajmowała się sporządzaniem projektów ustaw, gdyż to nie wchodziło w zakres jej kompetencji². Jej członkowie mogli jednak do takich projektów wносить stosowane zmiany i uzupełnienia. Co więcej czynili to, początkowo w poszczególnych departamentach Rady, a następnie na zebraniu ogólnym, dokąd ze stosownymi uwagami i poprawkami były wnoszone wspomniane projekty. Do Rady należało nie tylko rozpatrywanie spraw prawodawstwa, ale i takich, które wymagały decyzji władzy najwyższej: „kwestie wyższego zarządu administracyjnego”, sprawy finansowe, prawo prywatne, sprawy dotyczące położenia osób fizycznych i prawnych i ich majątków i sprawy o charakterze sądowym³.

Spór o rolę i znaczenie Rady Państwowej, zaczął się zaraz po jej utworzeniu i do tej pory jeszcze się nie zakończył. Twierdzenie, że Rada „realnie ograniczała władze samodzielną”⁴ jest zbyt przesadzone. Również przeciwny punkt widzenia o ignorowaniu Rady przez

¹ Oryg. *Gosudarstwennyj Sowiet* – tu trzymamy się wersji oryginalnej oddając tę nazwę jako Radę Państwową; w literaturze można spotkać analogie w postaci Rady Państwa lub Rady Stanu [przyp. red.].

² Полное Собрание Законов Российской Империи, собрание I, т. 31, указ nr 24064.

³ М. Л. Левинсон, *Государственный совет*, Санкт Петербург 1907, s. 4.

⁴ А. П. Бородин, *Государственный совет России (1906-1917)*, Киrow 1999, s. 4. Członek Rady Państwa I. I. Tolstoj pisał, że przypadki nie zgadzania się cara z decyzjami Rady i zatwierdzenia opinii mniejszości miały miejsce bardzo rzadko. Na tej podstawie dochodził do wniosku, że: „w istocie rada Państwowa mogła być uważana za rzeczywisty i jedyny w Rosji organ prawodawczy. Jego doradczy charakter objawiał się jedynie w formie nazwy jego decyzji, które nazywały się *opiniami*”. Otdiel Rukopisnej Rossijskoj Nacionalnoj Biblioteki, zesp. 781, sygn. 568, k. 219.

cara, jako elementu struktury władzy nie można uznać za zasadny. Wszyscy badacze są zgodni w jednym, że stopień wpływu Rady na proces prawodawstwa w dużej mierze był zależny od tego, jak wiele znaczyła dla aktualnie panującego władcy ta instytucja. Tym nie mniej, trudno zgodzić się z poglądem, że „za panowania cara o wyraźnych poglądach absolutystycznych, jakim był Mikołaj I, Rada była organem, który był zaledwie tolerowany”⁵. Dążenie cara do legitymizmu, skłaniało go do przestrzegania obowiązujących praw i zachowywania poprawnych stosunków z działającymi strukturami administracyjnymi. Dlatego też w swoich działaniach starał się jak najrzadziej podważać pozycję Rady. Monarcha unikał naruszenia „przejrzystej i obowiązującej procedury” tworzenia prawa i mówił o Radzie Państwowej, jako o miejscu utworzonym „dla naradzania się w ważniejszych sprawach zarządu i prawodawstwa”.

Rada rozpatrywała projekty praw i „doradzała” władcy co do ich przyjęcia lub odrzucenia. Ten mógł zgodzić się lub nie ze zdaniem jej członków. Powstające w Radzie rozbieżności w różnych sprawach, Mikołaj rozpatrywał na początku swojego panowania poprzez umieszczenie na protokołach posiedzeń Rady słów: „быть по мнению стольких-то членов”, a następnie wyrażeniem „и Я”⁶. W większości przypadków car zatwierdzał zdanie większości członków Rady, zaś z mniejszością zgadzał się jedynie wtedy, gdy jej głos podzielał przewodniczący Rady Państwowej⁷. Zdarzały się przypadki, kiedy Mikołaj I „decydował o sprawach Rady wydając własną rezolucję”, albo zatwierdzał wnioski Senatu Rządzącego lub ministrów, które nie zyskały poparcia Rady⁸. Od 1842 r. zgodnie z nowym *Учреждением Государственного Совета*, do dziennika posiedzeń Rady były wnoszone dwie opinie – większości i mniejszości członków⁹. W *Учреждении Государственного Совета* wyraźnie określono, że car nie jest niczym ograniczony i może poprzeć jedną z opinii członków Rady lub przyjęc własną rezolucję w danej sprawie.

Odrębną drogą szły prawie wszystkie sprawy trafiające pod obrady Rady z tzw. tajnych komitetów. Rozpatrywano je w Radzie *pro forma*. Zwykle Mikołaj I upominał przewodniczącogo Rady, że: „ponieważ w Komitecie Specjalnym wszyscy członkowie już wyrazili swa opinię, w czym pozostawiono tam im pełną swobodę i możliwość, to on oczekuje, że także w Radzie już nikt z nich ponownie nie podniesie nowych wątpliwości w tym przedmiocie”. Taka sytuacja miała miejsce w 1843 r. podczas omawiania sprawy „zamiany asygnacji innymi środkami finansowymi”.

Według słów świadka ówczesnych wydarzeń, nawet „za najbardziej energicznego i samowładnego monarchy o wiele więcej w biegu i ukierunkowaniu sprawy zależało od formy wniosku”. W pierwszej kolejności wiele zależało od postaci w jakiej sprawa trafiała na zgromadzenie ogólne z departamentów. Wystarczyło, że w departamencie (od 3 do 5 członków) był jeden rozgarnięty człowiek lub „wodzirej” (P. D. Kisielew), by móc wyrzucić decydujący

⁵ Tamże, s. 4. P. A. Zajonczkowski uważał, że Rada Państwa nie odgrywała, i nie mogła odgrywać istotnej roli w warunkach mikołajewskiego systemu państwowego. П. А. Зайончковский, *Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в.*, Moskwa 1978, s. 129-130.

⁶ П. Н. Даневский, *История образования Государственного совета в России*, Petersburg 1859, s. 98.

⁷ W latach 1810-1917 na 100 przypadków w 64-ch carowie zatwierdzali opinię większości. Mikołaj I zawsze popierał stanowisko następcy tronu, niezależnie od tego, czy należało do większości, czy mniejszości w Radzie.

⁸ Taka sytuacja miała miejsce w 1843 r., kiedy car poparł stanowisko ministra finansów wbrew opinii Rady Państwa.

⁹ Od 1810 r. do protokołu przekazywanego władcy wnoszono tylko opinię większości, chociaż członkowie Rady mogli przedstawiać również zdanie odrębne.

wpływ na losy tego lub innego projektu. Szczególną rolę odgrywał sekretarz państwa (naczelnik kancelarii Rady Państwowej). Przez jego ręce przechodziła cała dokumentacja składana do Rady (od niego zależała redakcja przedstawianych materiałów). W dużej mierze wpływ na postanowienia Rady Państwowej posiadała również sam przewodniczący. Poza wolą cara, przewodniczącym i sekretarzem państwa, składem personalnym departamentów, jednym z czynników wpływających na proces rozpatrywania spraw w Radzie byli „przyjaciele i opiekunowie” w wyższych kręgach władzy.

Wszystkie te czynniki, mające wpływ na funkcjonowanie Rady Państwowej, szczegółowo opisał w swoim dzienniku sekretarz państwa (1834-1843) Modest A. Korf. Jego dziennik – jedno z niewielu, czy jeśli nie jedyne źródło, do historii Rady Państwowej, zostało stworzone przez świadka wydarzeń zachodzących w tej instytucji od 1834 r.¹⁰, od chwili kiedy Korf¹¹ zaczął pełnić funkcję sekretarza państwa (1834-1843), to jest naczelnika kancelarii państwa – kancelarii Rady Państwowej. W 1843 r. został członkiem Rady, którym pozostawał do chwili swojej śmierci w 1876 r. (w latach 1864-1872 Korf był przewodniczącym departamentu praw Rady Państwowej). Swoją służbę w Radzie ze szczegółami opisał w trzeciej części „Dziennika”, która została poświęcona tej stronie jego działalności¹².

Dziennik, przede wszystkim, charakteryzuje realny skład Rady, pomijając zupełnie członków tej instytucji, którzy z powodu choroby lub podeszłego wieku nie brali udziału w jej działalności (A. S. Sziszow, A. M. Rimski-Korsakow, A. P. Jermołow; w latach 40. XIX w. – N. S. Mordwinow, P. A. Tołstoj, von Bron). Zapiski Korfa pozwalają określić, kto z członków Rady brał czynny udział w jej pracach. Korf podkreślał, że tzw. „członków rzeczywistych i zabierających głos” w Radzie było „bardzo niewielu” (M. M. Speranskij, J. F. Kankrin, D. N. Błudow, K. F. Druckij-Lubeckij, P. D. Kisielew, A. S. Mienszikow i in.). Pozostałych członków charakteryzował jako „honorowych, jedynie podpisujących protokoły posiedzeń”. W 1839 r. Korf sporządził spis członków Rady ze szczegółową charakterystyką każdego z nich (przedsta- wił 32 sylwetki spośród ówczesnych 37 członków)¹³.

Korf prześledził działalność Rady na płaszczyźnie pracy nad projektami praw. Jego dziennik przynosi wiedzę o rywalizacji między sobą wielu członków omawianego organu. Wspomnienia i protokoły posiedzeń Rady zawierają jedynie wyniki posiedzeń tej instytucji. Fakty z zakresu polemiki prowadzonej podczas prac nad projektami praw nie były nigdzie odnotowywane. Na przykład, nadzwyczaj interesująco przedstawiały się, opisywane przez Korfa, posiedzenia Rady w sprawie omawiania projektu ustawy *Об обязанных крестьянах* w marcu 1842 r.

¹⁰ Istnieją wspomnienia A. S. Mienszikowa i P. P. Gagarina spisane w języku francuskim, ale mają one nieregularny charakter, a wiele z nich odnosi się do czasów późniejszych. Ponadto trudno jest je odczytać, zwłaszcza zapiski Gagarina.

¹¹ Modest Andriejewicz Korf (1800-1876) uczył się razem z A. S. Puszkinem w Liceum w Carskim Siole; w 1817 r. rozpoczął służbę w Ministerstwie Sprawiedliwości; następnie pracował w Ministerstwie Finansów w Komisji Kodyfikacji Praw, gdzie jego przełożonym był M. M. Speranski. Korf został wypromowany przez Speranskiego i stał się jego „prawą ręką” w II Wydziale Kancelarii JCM, powołanej w 1826 r. przez Mikołaja I. Autor dziennika brał aktywny udział w redakcji Zbioru Praw Imperium Rosyjskiego. Z rekomendacji Speranskiego mianowano go zarządzającym „sprawami” Komitetu Ministrów (1831-1834).

¹² Korf prowadził *Dziennik* regularnie od 1838 do 1852 r. Przez kolejne lata (1853-1867) dokonywał w nim nieregularnych notatek.

¹³ M. A. Корф, *Дневнику. 1838 и 1839 гг.*, oprac. I. W. Rużycka, Moskwa 2010, s. 258-264.

Иларion Wasiljewicz Wasilczikow (1776 - 1847)

Kopia E. Botmana z obrazu F. Krugera (l. 40-e XIX w.)

Autor dziennika poruszył również kwestię stosunku cara do charakteru działalności Rady. Przy okazji sprawy likwidacji stanowisk nauczycieli języka polskiego w tzw. guberniach litewskich (guberni: wileńskiej, grodzieńskiej i mińskiej oraz w obwodzie białostockim), Mikołaj I zauważał, że: „to wydarzenie jeszcze bardziej utwierdza mnie w niestosowności przedstawiania do rozpatrzenia Radzie Państwowej spraw, które zawierają kwestie polityczne”¹⁴. Sytuacja tego projektu skomplikowała się z powodu załatwiania tej sprawy w Radzie. Było to związane również z rolą, jaką odgrywał sekretarz państwa Korf w procesie legislacyjnym w interesującej nas instytucji. W 1838 r. minister oświaty S. S. Uwarow przedstawił w Radzie Państwowej nową strukturę etatów w szkolnictwie w tzw. guberniach litewskich, w której nie przewidziano stanowisk nauczycieli języka polskiego¹⁵. Departament Ekonomii zatwierdził to, biorąc pod uwagę jedynie korzyści finansowe dla skarbu państwa. Korf oburzył się na taki obrót sprawy. Zwrócił się w tej kwestii do Wasilczykowa, wskazując na nieludzki wymiar takich nieprzemyślanych działań. Wskazywał, że takie ruchy doprowadzą do uzyskiwania przez młodzież wykształcenia w zaciszu domowym, co będzie skutkowało ukształtowaniem ich w opozycji do Rosji tzn. w duchu „polskim” i może stać się „zarodkiem rewolucji”. Wasilczikow po rozmowie z Korfem, wezwał do siebie przewodniczącego

¹⁴ Tamże, s. 192.

¹⁵ W 1835 r. stanowiska nauczycieli języka polskiego zostały zlikwidowane w Kijowskim Okręgu Naukowym, a rok później w tzw. guberniach białoruskich.

departamentu W. W. Lewaszowa i zalecił mu zmienić postanowienie podwładnego mu organu. Nie patrząc na sprzeciw Uwarowa, w czasie nowego posiedzenia członków departamentu, został przyjęty wniosek o pozostawieniu w nowej strukturze etatów szkolnictwa tzw. guberni litewskich posad nauczycieli języka polskiego. Korf, jak zaznaczył w swoim dzienniku, „poleciał przedstawić całą sprawę, która dzięki temu została załatwiona zgodnie” z jego sugestią i „rzeczywistym dobrem państwa”. Zgromadzenie ogólne Rady jednogłośnie, bez jakiegokolwiek sprzeciwu, przyjęło propozycję departamentu. Car otrzymał dziennik tego posiedzenia i zadecydował, że: „Tę sprawę przekazać do mojej kancelarii a w Radzie uznać za zakończone”¹⁶. W tych okolicznościach likwidacja etatów nauczycieli języka polskiego w tzw. guberniach litewskich została odroczone na kilka lat.

W tym przypadku wyraźnie zauważalna była rola kancelarii państwa i jej kierownika, sekretarza państwa, w kreowaniu i ostatecznym kształtowaniu decyzji Rady. Korf niejednokrotnie podkreślał w swym dzienniku, że dla kancelarii państwa „nie ma nic tajnego w państwie”.

Korf jako sekretarz państwa, a potem członek Rady zwracał szczególną uwagę na sprawy, których proces rozpatrywania nie mieścił się w typowej praktyce legislacyjnej lub odbywał się z naruszeniem istniejących procedur. Zawsze przyczyną takich działań była wola monarchy, który, jak już wspomniano, starał się w miarę możliwości unikać takich sytuacji.

W 1839 r. miało miejsce zatwierdzenie przez Radę Państwową statutu i kontraktu na budowę kolei z Warszawy do granicy austriackiej (około 280 wiorst) z bankierem warszawskim Piotrem Steinkellerem wbrew ustanowionym normom, przy wykorzystaniu przyśpieszonej procedury. I. F. Paskiewicz zaproponował carowi w trakcie załatwienia tej sprawy, całkowite pominięcie Departamentu Spraw Królestwa Polskiego Rady Państwowej, motywując to koniecznością przyśpieszenia działań w tej materii¹⁷. Jednak car, uważał, że sprawę tę, ze względu na jej wagę, należy skierować do interesującego nas organu. Dlatego też w ciągu jednego dnia sprawę tę rozpatrzono w departamencie; następnie w kancelarii sporządzono protokół; wieczorem został on podpisany przez członków Rady, zaś późną porą nocną potwierdzony przez Mikołaja I i przez umyślnego wysłany do realizacji do Warszawy.

Powołując się na słowa Korfa, projekty kontraktu i statutu „zawierały w sobie oczywiste ślady braku rozsądku i stronniczości na rzecz Steinkellera bez żadnego zabezpieczenia dobra skarbu”, co dawało mu podstawy podejrzewać kancelarię feldmarszałka Paskiewicza o korupcję i dostrzec „tajne intrygi polskiej partii”¹⁸. Korf właśnie tym tłumaczył „przyśpieszenie sprawy”. W związku z „nieprzemyślanym” tekstem projektu Korf wyjątkowo pojawił się na posiedzeniu członków departamentu, nie „z

¹⁶ Tamże, s. 171-176, 183-185, 191-192, 202.

¹⁷ W projekcie skarb państwa gwarantował 4% zysku z lokowanego kapitału. Szybkość prac nad projektem ustawy była spowodowana obawami Paskiewicza i Steinkellera utraty kapitału angielskiego, który mógł być wycofany do Francji, gdzie tamtejsze Stany Generalne również zamierzały przystąpić do rozbudowy sieci kolejowej. Tamże, s. 237.

¹⁸ Korf sporządził notatkę o następstwach politycznych budowy kolei łączącej Warszawę z Wiedniem, którą przedstawił przewodniczącemu Rady Państwowej I. W. Wasilczikowowi. Według Korfa przyśpieszenie komunikacji między Warszawą a stolicami państw europejskich nasili kontakty polskich środowisk emigracyjnych z opozycją antyrosyjską w Królestwie Polskim. Wasilczikow jednak z tej informacji nie zrobił jakiegokolwiek użytku. Tamże, s. 239.

obowiązku”, lecz celem „trzymania się litery prawa”. Zaproponował „precyzyjną redakcję protokołu”, w którym „zauważone sprzeczności” należało przedstawić w formie „wątpliwości i pytań”, a zadanie ich rozwiązania powierzyć Paskiewiczowi, warunkując realizację dekretu koniecznością ustosunkowania się do stanowiska Rady. Tym sposobem, Rada chciała zrzucić z siebie odpowiedzialność za następstwa „nieprzemyślanych” działań. Car podpisując protokół, z zadowoleniem stwierdził, że departament „wyciągnął go z biedy”¹⁹.

Niecodziennie przedstawiało się rozpatrzenie tzw. sprawy Grittich (w latach 1835-1836). Sednem sprawy był proces o spadek (majątek ruchomy) toczony między pozamałżeńskimi synami hrabiny Musin-Puszkina-Briusa, obywatelami austriackimi braćmi Grittich i członkami jej rodziny w Rosji, przede wszystkim, byłym mężem. Izba cywilna sprawę tę rozwiązała na korzyść Grittich, uznając za pełnoprawne wszystkie dokumenty złożone w toku postępowania sądowego. Jednak w Senacie Rządzającym doszło do rozbieżności zdań wśród jego członków. Pewna grupa senatorów zaproponowała pozbawienie Grittich spadku powołując się na okoliczności etyczne, dlatego że pochodzili ze związku pozamałżeńskiego i dodatkowo byli cudzoziemcami. Wtedy też zdecydowano o przekazaniu sprawy do Rady Państwowej, gdzie sprawa miała zostać rozpatrzona przez Departament Spraw Cywilnych i Duchownych. Na tym etapie Korf wystąpił jako obrońca praworządności (po stronie Grittich). Nie dowierzając przewodniczącemu departamentu N. S. Mordwinowowi, przekonał przewodniczącego Rady (M. M. Nowosilcowa) o konieczności rozpatrzenia sprawy na wspólnym posiedzeniu departamentu cywilnego i departamentu praw. Tutaj sześciu członków wystąpiło przeciw żądaniom Grittich, zaś dwóch – zajęło stanowisko zaspokajające ich oczekiwania. Na zgromadzeniu ogólnym Rady, większość jej członków podzieliło zdanie tych dwóch dygnitarzy biorących udział w posiedzeniu połączonych departamentów. Car jednak zatwierdził opinię mniejszości: odmówić braciom Grittich i uznać dokumenty majątkowe przez nich posiadane za nie mające mocy prawnej.

Monarcha w swojej rezolucji zaproponował bezprecedensowe rozwiązanie sprawy: „celem mocniejszego potwierdzenia” swojej decyzji Mikołaj I zalecił przekazać sprawę specjalnej komisji, składającej się z trzech członków Rady, którzy nie brali udziału w pracach nad sprawą Grittich. Ponadto w komisji tej miał zasiadać wiceminister sprawiedliwości. Korf w swoim dzienniku pisał: „Ta rezolucja spowodowała silny wstrząs w umysłach, zarówno w Radzie, jak i w publice. Sprawa, rozstrzygnięta przez ogólne zgromadzenie Rady, była przekazywana komisji, złożonej z trzech jej członków” i dalej: „u podstaw rozpatrywania znalazła się rezolucja, w której już jasno została wyartykułowana osobista opinia panującego”. Korf znowu postanowił interweniować: członkowie komisji A. F. Orłow i wielki ks. Michał Pawłowicz zwrócili się do niego o stosowne wyjaśnienie problemu. Naszemu bohaterowi udało się ich przekonać, że kieruje się „sumieniem i dogłębnym zrozumieniem”. Opierając się na obowiązującym prawie dwóch członków komisji wystąpiło przeciw żądaniom Grittich (W. S. Trubeckoj i W. N. Panin), dwóch za rozwiązaniem sprawy na ich korzyść (Orłow i wielki książę). Car przekazał sprawę pod obrady zgromadzenia ogólnego Rady, żeby jej człon-

¹⁹ Tamże, s. 240.

kowe stwierdzili, czy dokumenty przedstawione przez Grittich są zgodne z prawem, bez zbędnego wdawania się w ich szczegóły. I tak 25 członków w głosowaniu poparło Grittich, zaś 12 było przeciw. Car tym razem zatwierdził opinię większości²⁰. Korf z zadowoleniem skonstatował, że dzięki sprawie Grittich „Rada nadzwyczajnie zwiększyła zaufanie publiki, a odnośnie Panującego jeszcze bardziej przekonała się, że jest on niedostępny dla żadnych tajnych wpływów i intryg, nawet ze strony osób najbardziej do niego zbliżonych”²¹. Stwierdzenie takie nie było przypadkowe, gdyż sprawą Grittich żył „cały arystokratyczny świat” Petersburga, nie wyłączając przy tym najbardziej wpływowych jej przedstawicieli, próbujący przeciągnąć na swoją stronę Mikołaja I.

Decyzje departamentów a szczególnie zgromadzenia ogólnego Rady Państwowej jak już wspomniano w nie małym stopniu, uzależnione były także od tego jakiej używano argumentacji i od energii z jaką referowano to lub inne stanowisko członków tej instytucji. Korf pisał, że w przypadku jednej ze spraw „nastąpiło przemówienie ze szczególną siłą, nawet uniesieniem” i zgodne z nim rozwiązanie poparło 23 członków, „w tym i ci, którzy przedtem głośno zadeklarowali już opinię przeciwną”. Z dumą skonstatował „ta opinia, przeciw której początkowo była silna opozycja, tylko i wyłącznie dzięki mojemu poparciu zapanowała”²².

Innym razem Korf odnotował: dzisiaj rozmawiałem w radzie w pewnej sprawie, która wbrew tonowi dyskusji toczony do mojej mowy, po niej rozstrzygnięto jednogłośnie w ten sposób, jaki proponowałem”²³.

W wielu przypadkach przyjęciu przez Radę danego stanowiska uzależnione było od osobowości człowieka zajmującego stanowisko przewodniczącego omawianego organu. Ponadto także od tego, jakie miejsce zajmował w otoczeniu cara, o czym przekonuje minister dóbr państwowych P. D. Kisielew, mówiąc „jakikolwiek wpływ uzyskuje się tylko dzięki prywatnym kontaktom z carem, a te zależą nie do stanowiska”. Prawdę tych słów potwierdzają charakterystyki, wszystkich przewodniczących Rady Państwowej z czasów Mikołaja I, sporządzone przez Korfa. Car obejmując tron w Rosji, pozostawił na tym stanowisku ks. P. W. Łopuchina (1816-1827), który był „rozeznanym w sprawach i prawach”. Jednak urzędnik ten, z powodu podeszłego wieku, nie zdążył pokazać swoich umiejętności. Korf wysoko ocenił zdolności i wpływy na osobę cara W. P. Koczubeja (1827-1834), bez którego udziału „nie została podjęta jakakolwiek decyzja wagi państwowej”²⁴. Już nie tak jednoznacznie Korf wypowiedział się o M. M. Nowosilcowie (1834-1838), który chociaż i „ma duży wpływ na sprawy”²⁵ tym nie mniej, „w towarzystwie [...] ze względu na obce wszelkiej przyzwoitości prowadzenie

²⁰ Mikołaj I na protokole zebrania ogólnego napisał: „Niech się stanie zgodnie z opinią większej liczby członków. Ale że bieg sprawy obnażył całą niejasność i niekompletność istniejących praw w tej materii, to bez zwłoki zająć się ułożeniem odnośnej Ustawy”. Tamże, s. 121.

²¹ Tamże, s. 112-122.

²² Gosudarstwennyj Archiw Rossijskoj Fiedieracii (dalej: GARF), zesp. 728, op. 1, sygn. 1817, cz. 6, k. 290.

²³ Korf w swoim dzienniku ponadto odnotował: „Wielki książę Michaił Pawłowicz, który początkowo także był przeciwnego zdania, potem na odwrót sam przemówił po mojej myśli. Uznają się – powiedział mi po posiedzeniu – za zobowiązane wobec Was: Wy oświeciliście mnie i wyjaśnili!”. GARF, zesp. 728, op. 1, sygn. 1817, cz. 7, k. 108.

²⁴ GARF, zesp. 728, op. 1, sygn. 1817, cz. 11, k. 149.

²⁵ Tamże.

się, nigdy nie był szanowany”²⁶.

Najbardziej wpływową figurą na stanowisku przewodniczącego Rady Państwowej był I. W. Wasilczikow (1838-1847), którego współcześni porównywali z Lefortem za panowania Piotra I. Nie dysponował on zmysłem działacza państwowego wielkiego formatu, nie za bardzo znał się na prawodawstwie, ale za to należał do najbliższego, najbardziej wpływowego otoczenia Mikołaja I. Swój wpływ na cara²⁷ wykorzystywał na posiedzeniach Rady Państwowej, wyłącznie z pobudek osobistych.

I tak np. 26 kwietnia 1843 r. na zgromadzeniu ogólnym Rady Państwowej podjęto dwie decyzje, opierając się jedynie na „przekonaniach moralnych”, a nie na „literze prawa”. Innym razem jego notatkę skierowano do Mikołaja I, wprowadzała ona cara w błąd²⁸, żeby osiągnąć potrzebną i korzystną decyzję. Na posiedzeniu, nie dając możliwości wypowiedzenia się wszystkim członkom Rady i omówienia ich poglądów na daną sprawę, Wasilczikow od razu przedstawił swoją propozycję, nalegając na przyjęcie jego stanowiska. Według Korfa, takimi działaniami Wasilczikow „burzył doradczy charakter Rady i nadawał jej postać jedynie *prikazu* lub rządu gubernialnego, gdzie wszystko rozstrzyga przewodniczący”²⁹.

Hr. Wasilij Wasiljewicz Lewaszow (1783 - 1848).

Portret G. Dawe.

Zdarzały się przypadki, że spotkanie Wasilczikowa z Mikołajem I znacząco wpływało na bieg sprawy. Na przykład przedstawiając władcy opinię Rady Państwo-

²⁶ M. A. Копф, dz. cyt., s. 116.

²⁷ GARF, zesp. 728, op. 1, sygn. 1817, cz. 11, k. 149.

²⁸ Tamże, k. 157, 158v.

²⁹ Tamże, k. 234.

wej w sprawie majoratów, Wasilczikow wyraził chęć wyjaśnienia bliższych szczegółów ustaleń odnoszących się do tej kwestii w podczas osobistego spotkania, licząc, że wpłynie na niego doprowadzając do podjęcia ostatecznej decyzji po jego myśli³⁰.

Na dowód przedstawionej wyżej sytuacji, należy przytoczyć słowa Wasilczikowa, który twierdził, że „w radzie głos lub udział jednego członka nic nie znaczy, ponieważ ostateczna decyzja nie zależy od liczby głosów, a wyłącznie od woli Panującego”³¹.

Wasilczikow wychodził z założenia, że Mikołaja I można było przekonać do swojego stanowiska lub też zniechęcić go do nie odpowiadającego mu rozwiązania. Przewodniczący Rady Państwowej właśnie w ten sposób dość często korzystał z możliwości realizacji swoich celów.

Całkiem inaczej rzecz się miała za następcy Wasilczikowa – hr. W. W. Lewaszewa, który kierował Radą Państwową w latach 1847-1848. Lewaszew nigdy nie został zatwierdzony przez Mikołaja I na stanowisku przewodniczącego tego organu. Za jego kadencji znaczenie stanowiska przewodniczącego Rady Państwowej z każdym dniem podupadało. Współcześnie żyjący nie pozostawili o Lewaszewie jakichkolwiek pozytywnych ocen³². Korf nie należał do wyjątków, a o Lewaszewie napisał, że jest „naszpiowaną górnolotnymi frazami starą wymiętą lalką, która bez względu na to stara się jeszcze pozować na szykownego huzara; małym fajdakiem i wielkim głupcem, którym gra i kieruje mądry Kisielew, i który bardziej niż czegokolwiek boi się rozbieżności w Radzie”³³.

Ks. Aleksandr Iwanowicz Czernyszew (1785 - 1857)

Rycina z portretu F. Krugera.

³⁰ Rossijskij Gosudarstwennyj Istoriceskij Archiw (dalej: RGIA), zesp. 651, op. 1, sygn. 32, k. 29.

³¹ GARF, zesp. 728, op. 1, sygn. 1817, cz. 11, k. 282.

³² Jego współpracownicy wspominali o nim jako o człowieku „najnieznośniejszym [...] nie głupim, ale pustym, samolubnym i nieprzyjemnym zwierchniku”. Opinia A. W. Koczubeja. В. Федорченко, *Императорский дом. Выдающиеся сановники*, t. 1, Krasnojarsk-Moskwa 2000, s. 626.

³³ GARF, zesp. 728, op. 1, sygn. 1817, cz. 11, k. 149.

Za następcy Lewaszewa – hr. A. I Czernyszewa (1848-1855) znaczenie przewodniczącego Rady Państwowej całkowicie upadło, gdyż minister wojny stał się „ślepo wierzącą zabawką kancelarii”. Jego predyspozycje do ulegania cudzym wpływom, a przede wszystkim wpływom własnych urzędników, wpływały stąd, że Czernyszew był człowiekiem „bez wyższych idei państwowych, bez bliższej znajomości szczegółów spraw i mechanizmów”, potrafił jedynie stwarzać wrażenie własnej niestrudzonej działalności³⁴.

Należy zauważyć, że w latach 30. i 40. XIX w. Rada Państwowa działała na wielką skalę. W 1844 r. jednocześnie rozpatrywano kilka bardzo ważnych projektów: kodeksu karnego, urzędzenia rządów gubernialnych, ustawy o majoratach, pełnej ustawy o przedawnieniu, ustawy o nowym porządku awansów w służbie cywilnej³⁵. Od końca lat 40. tak kluczowe projekty ustaw do Rady trafiały niezbyt często, zaś znaczna część działań omawianej instytucji skupiała się na sprawach procesowych i innych niezbyt znaczących. Na przykład w 1849 r. rozpatrywano sprawy o działaniach Ołonieckiej Izby Dóbr Państwowych wobec chłopą Karelina powołanego do odbycia służby wojskowej; zakazie przyjmowania do służby wojskowej osób nie mających u lewej czy prawej dłoni choćby jednego palca i kciuka³⁶. Można przypuszczać, że właśnie z powodu charakteru podejmowanych decyzji, Mikołaj I nie widział za konieczne mianowanie na stanowisko przewodniczącego Rady Państwowej osób znaczących dla procesu legislacyjnego.

Korf w swoim dzienniku, dał także również szczegółowy opis funkcjonowania szeregu komitetów i komisji przy Radzie Państwowej: komisji ds. kodeksu karnego (1844-1845); komitetu ds. rang cywilnych; komitetów włościańskich (1839-1842); komitetu ds. służby dworskiej (1844); komitetu z 1847 r., którego skutkiem działania był ukaz z 8 listopada, pozwalający chłopom wykupić się w sytuacji, gdy majątek ich właściciela sprzedawano z powodu zadłużenia itd. Korf w jednych nadzorował bieg spraw, zaś w drugich zasiadał jako ich członek (po 1843 r.). Sprawy tych nadzwyczajnych organów przechodziły przez Radę bez jakichkolwiek sporów, a nawet bez dyskusji. W 1844 r. w dzienniku Korf opisał jak na zebraniu ogólnym Rady rozpatrywano projekt ukazu o zlagodzeniu zasad nadawania wolności przedstawicielom służby dworskiej. Projekt ten został opracowany przez jeden z tajnych komitetów (projekt został wstępnie przyjęty przez Departament Praw) i wniesiony pod obrady Rady przez jednego z jego autorów Ł. A. Pierowskiego. Autor pozostawił o tym taką relację:

w króciutkiej notatce, w której ta sprawa została przedstawiona, jakby najzwyczajniejsza, poślednia, bez słowa o tym, że wszystko już wcześniej zostało rozpatrzone i zatwierdzone przez Panującego. Buturlin [...] zamyślił sprzeciwić się jakiejś drugorzędnej błahostce, czego książę Wasilczikow, najwyraźniej, strasznie się przestraszył, ale pierwszego wyjaśniającego słowa Pierowskiego wystarczyło, żeby Buturlin zamilkł [...] Pozostali członkowie coś tam poszeptali między sobą i Rada Państwowa postanowiła zatwierdzić wniosek departamentu praw tj.

³⁴ В. Федорченко, dz. cyt., t. 2, s. 523.

³⁵ GARF, zesp. 728, op. 1, sygn. 1817, cz. 7, k. 128v. Korf uważał, że „w naszym prawodawstwie [...] zachodzi straszny rozkład” i że rozpatrywane projekty – „wszystko są to sprawy pierwszorzędnej wagi, które powinny odbić się na całym obszarze i na wszystkich stanach Rosji”. Tamże, k. 117.

³⁶ RGA, zesp. 1149, op. t. III Archiwum Rady Państwa 1849 r., sygn. 75 i 82.

podać ukaz do najwyższego podpisu. Ot i wszystko – żadnych dyskusji!³⁷.

Zupełnie inaczej przedstawiały się losy spraw procesowych, szczególnie jeśli dotyczyły one spraw materialnych wpływowych rodzin arystokratycznych. Debaty na forum Rady Państwowej były długie i dość skomplikowane. Taka sytuacja miała miejsce, gdy na zebraniu ogólnym rozpatrywano sprawę konfiskaty jednego z majątków szambelana S. O. Bierzyskiego. Prawie połowa członków początkowo przegłosowała decyzję rozbieżną z jego interesami, zalecając szambelanowi dochodzenie swych praw w sądzie (w świetle obowiązującego prawa taki sposób rozpatrzenia sprawy w sądzie byłoby niemożliwy). Jednak na następnym posiedzeniu Rady ci sami członkowie odcięli się od swojego poprzedniego zdania i potwierdzili słuszność pretensji Bierzyskiego, przekazując jego sprawę bezpośrednio Senatowi Rządzącemu. Korf stwierdził, że taka sytuacja miała miejsce, albowiem między posiedzeniami Rady były wywierane naciski na jej członków ze strony wpływowych osób „spowinowaconych” z szambelanem. Autor dziennika na koniec stwierdził: „zaś właściwości zainteresowanych osób dla większej części [...] członków znacznie są ważniejsze od właściwości sprawy”³⁸.

Jeszcze większe oburzenie Korfa wywołała sprawa ustawy dotyczącej przekazywania majątków na wypadek śmierci w tzw. guberniach małosyjskich. Rozpatrywano ją w Radzie na przełomie marca i kwietnia 1843 r. Wywołała ona ostrą dyskusję, która przeniosła się poza miejsce obrad interesującej nas instytucji. Nie powinna dziwić taka sytuacja, gdyż dotyczyło to interesów ekonomicznych przedstawicieli wpływowych i znaczących rodzin z kręgów arystokracji rosyjskiej³⁹. 15 kwietnia 1842 r. car zatwierdził opinię Rady Państwowej, zakazując darowizny majątku rodowego, na wypadek śmierci właściciela. Taka decyzja Rady stała w sprzeczności z artykułem 814 (t. X, wyd. 2-e, Zbioru Praw Imperium Rosyjskiego, 1842 r.). W tym samym tomie znajdował się również artykuł Statutu Litewskiego (obowiązywał w tzw. guberniach małosyjskich do ogłoszenia Zbioru Praw z 1842 r.) poprzednio obowiązujący, który jednak nie utracił swej mocy prawnej. W myśl tego artykułu możliwość przekazania majątku na łożu śmierci odbywało się na analogicznych zasadach jak w przy wykonaniu testamentu. Nie wyjaśniono jednak, czy taka forma przekazania majątku w chwili śmierci odnosiła się jedynie do dóbr nabytych, czy obowiązywała również w stosunku do majątków rodowych (art. 439)⁴⁰. Decyzja Rady, która została zatwierdzona i zawarta w Zbiorze Praw, okazała się kwestią wywołującą wątpliwości wśród członków Rady. Jedną z nieznaczących spraw procesowych (tzw. sprawa Wieleckich)⁴¹, przekazana z Senatu Rządzącego, stała się przyczyną wybuchu zażartego konfliktu. Oczywiście była to tylko przykrywka, gdyż według Korfa „rzeczywistym celem i przyczyną wszystkich [...] intryg” była „sprawa o dziedzictwo hr. Siergieja Rumiancewa, który zostawił zapis darowizny, jakoby to na podstawie miejscowego zwyczaju, ale jawnie przeciwnego prawu pisanemu, 14 tysięcy majątku rodowego dzieciom swojej córki naturalnej księżnej Warwary Golicynowej, z pominięciem prawnych spadkobierców (Kołogriwowych, Apraksi-nych i Nowosilcewych)”.

³⁷ GARF, zesp. 728, op. 1, sygn. 1817, cz. 7, k. 260.

³⁸ GARF, zesp. 728, op. 1, sygn. 1817, cz. 6, k. 90-91v.

³⁹ Tamże, k. 160.

⁴⁰ O wadach Zbioru Praw Imperium Rosyjskiego z 1842 r. patrz: И. В. Ружицкая, *Законодательная деятельность в царствований императора Николая I*, Moskwa 2005, s. 212-217.

⁴¹ Sprawa Wieleckich posłużyła tylko za powód wszczęcia dyskusji w kwestii spadku po hr. S. Rumiancewie.

Walka toczyła się o zmianę decyzji Rady i zarazem wycofanie ze Zbioru Praw wspomnianego artykułu. Niektórzy z wpływowych członków Rady, chcieli wykorzystać błędy popełnione przy redakcji Zbioru Praw⁴². Zaczęli podważać kompetencje pozostałych członków Rady a szczególnie jej przewodniczącego, chcąc przekonać tego ostatniego, że utrzymanie decyzji z 1842 r. może doprowadzić do naruszenia porządku na terenie całego kraju. Wasilczikow wahał się co do dalszych posunięć, gdyż zdawał sobie sprawę z tego, że nie może dopuścić do nadzarpnięcia powagi Rady Państwowej⁴³. Korf, widząc rozterki swojego przełożonego, pozostawił w dzienniku zapiskę, która kończyła się następującym pytaniem: „czy jest przyzwoitym i zacnym, zaledwie po upływie pół roku, naganiać decyzję, uświęconą opinią Panującego, zakomunikowane odpowiednim władzom i wniesione do Zbioru [Praw], i czy nie byłoby to wielkim ciosem nie tylko dla powagi Rady, ale w pewnym stopniu i dla samodzielną władzy?”⁴⁴

Autorowi dziennika udało się przekonać Wasilczikowa⁴⁵ i na zgromadzeniu ogólnym Rady sprawę rozpatrzono „zgodnie z ubiegłoroczną interpretacją” opierając się na zupełnie innych podstawach prawnych. Nikt z członków nie użył w debacie argumentu – sprzeczności zawartej w Zbiorze Praw.

„Fracja małorosyjska” jednak nie złożyła broni. Uciekała się ona do różnych intryg, posuwała się do korupcji i innych skrytych machinacji, takich jak np. działania Golicynów. Twierdzono, że połtawski marszałek szlachty został przekupiony przez Golicynów, a ten zwrócił się do ministra spraw wewnętrznych z notatką o szkodliwości ustawy z 15 kwietnia 1842 r.; pojawiały się także informacje, że Golicynowie obiecali adwokatowi wielką sumę pieniędzy (milion rubli), w sytuacji gdy cała sprawa zakończyłaby się po ich myśli; członków Rady Państwowej, spośród „baronów z guberni nadbałtyckich” przekonywano, że jeśli nie zostanie zmieniona decyzja Rady z 1842 r. to zostaną zniesione ich przywileje⁴⁶.

Przedstawiciele „frakcji małorosyjskiej” dopięli swego, doprowadzając do odwołania decyzji Rady z 1842 r. Stało się to jedynie dzięki woli Panującego. Carowi, wbrew rzeczywistej istocie sprawy, decyzję Rady z 1842 r. przedstawiono jako nowe przepisy, nie mające prawa działania wstecz. Dlatego Mikołaj I podjął decyzję następującej treści: „prawo, nie będąc jawnym, nie może działać wstecz. Dlatego do wprowadzenia nowego Zbioru rozpoczęte sprawy inaczej nie mogą być rozstrzygane, jak zgodnie z rozumieniem dotychczas obowiązującym, całkowicie niesprawiedliwego obyczaju”⁴⁷.

Takie rozwiązanie omawianej kwestii, według sekretarza państwa, podważyło dostojęństwo Rady Państwowej i władzy, gdyż wszystkie trzy decyzje były zatwierdzone przez cara, a oparta na „zwyczaju poprzedziła pisaną, nie zniesioną przez prawo” w czym Korf widział „pośrednie przekazanie prawodawczej władzy z rąk monarchy w ręce ludu”⁴⁸.

W ten sposób, na działalność Rady Państwowej, duży wpływ miały takie czynniki, które nie mieściły się w ramach określonych przez istniejące prawo. Tym nie mniej odgrywały one

⁴² Do grupy tej należeli: S. S. Uwarow, A. F. Orłow, L. A. Pierowski, D. W. Koczubej i D. P. Buturlin. GARF, zesp. 728, op. 1, sygn. 1817, cz. 6, k. 120v.

⁴³ Tamże, k. 121-121v.

⁴⁴ Tamże, k. 122.

⁴⁵ Tamże. Według Korfa Wasilczikow przyjechał na posiedzenie „skrajnie rozdrażniony na tych, co ośmielili się przeciwstawiać przeciw zatwierdzonej opinii Rady Państwowej”.

⁴⁶ Tamże, k. 124.

⁴⁷ Tamże, k. 158-159.

⁴⁸ Tamże, k. 160v.

poważną rolę w przyjmowaniu (lub nieprzyjmowaniu) decyzji przez ten organ doradczy. To właśnie, przede wszystkim tzw. „czynnik ludzki” - szczególnie duże znaczenie miała osoba przewodniczącego i sekretarza państwa, a także przewodniczących departamentów Rady. O losach wielu spraw omawianych w Radzie decydował układ sił w opisywanej instytucji, jak i poparcie z zewnątrz. Członkowie wielokrotnie byli przedmiotem nacisków ze strony wpływowych petersburskich kręgów towarzyskich. W wielu przypadkach o losie projektów ustaw decydowała również stanowisko monarchy. Przy rozpatrywaniu spraw car starał się nie naruszać ustanowionych procedur. O tym wszystkim informuje nas dziennik Korfa – niezwykle cenne źródło do dziejów Rady Państwowej w okresie panowania Mikołaja I, tym bardziej, że autor wspomnień w załącznikach nie rzadko zamieszczał kopie protokołów posiedzeń tej instytucji. Zapisy świadka ówczesnych wydarzeń, a zarazem ich uczestnika są najlepszym źródłem do ich poznania i dają pełny obraz funkcjonowania Rady Państwowej.

Summary

Irina Vladimirovna Ruzhitskaya

State Council during the rule of Nicholas I on the basis of M.A. Korf's journal

The State Council was created in 1801 and reformed in 1810 and a lot of legislative cases came to this body. It also dealt with the management issues which were confronted with the legislation currently in force, and then presented to the tsar. In the usual procedure, draft laws were proceeded to the State Council from the Second Section Of His Majesty's Own Chancery since 1826. The laws concerned the particular management structures of appropriate departments, mainly the ministries. The Council did not deal with drafting projects, but it rather made alterations. The legislation cases as well as "higher administrative issues", financial resources, and particularistic laws concerning the legal status of natural and legal persons and their estates, as well as the court cases were subject to the examination of Council. Some of the officers gained a dominant position having influence on the direction of the State Council activity. The secretary of state, Modest Andriejewicz Korf, presents the realities and mechanisms of functioning of this organ in the former half of the 19th century in his journals.

Dzieje biurokracji tom IV

Малика Султановна Арсанукаева
(Российская Правовая Академия)

Управление Чечней и Ингушетией в первые десятилетия XIX века

Процесс утверждения России на Северном Кавказе, в том числе в Чечне и Ингушетии, продолжался не одно столетие и проходил в сложных условиях сопротивления, оказываемого как местными горскими обществами, так и противодействием соседних держав — Персии и Турции, преследующих свои геополитические интересы в данном регионе.

В отечественной науке сложилась различная периодизация истории взаимоотношений народов Северного Кавказа и России. В частности, известный кавказовед М. М. Блиев выделяет следующие этапы: 1) установления русско-кавказских связей и присоединения народов Кавказа к России и 2) утверждения на Кавказе царского военно-административного аппарата, превратившего этот регион в колонию России, и развертывания освободительной борьбы горцев, направленной против насаждения колониально-крепостнических порядков¹.

Одним из этапов активизации политики России на Северном Кавказе является рубеж XVIII-XIX вв., когда процесс присоединения к империи значительной части горских народов на добровольной основе вступил в завершающую стадию. В этот период предметом широкого обсуждения в высших административных и военных кругах становится вопрос о наиболее оптимальных методах управления горскими племенами Северного Кавказа. Екатерина II указом от 5 мая 1785 года *О составлении Кавказского наместничества из двух областей: Кавказской и Астраханской*, данным Сенату, вводит новую форму управления, наиболее приемлемую, с точки зрения правящих кругов, для решения задач по кавказской губернии и астраханской области². Кавказское наместничество создавалось „путем завоеваний и соглашений с местными владетельными князьями“³. В соответствии с новым указом от 9 мая 1785 г. *Об устройстве Кавказской губернии и области Астраханской*, данным исполняющему должность генерал-губернатора Саратовского

¹ М. М. Блиев, *К вопросу о времени присоединения народов Северного Кавказа к России*, „Вопросы Истории“, 1970, nr 7, s. 43-56.

² Полное Собрание Законов Российской Империи (dalej: ПСЗРИ), собрание I, t. 22, ukaz nr 16193, s. 388.

³ Gosudarstwienyj Archiw Rossijskoj Fiedieracii (dalej: GARF), zesp. 730, op. 1, sygn. 1662, k. 1.

и Кавказского П. С. Потемкину, в состав кавказской губернии вошли следующие уезды: екатериноградский, кизлярский, моздокский, александровский и ставропольский⁴. Губернским центром указом от 9 мая 1785 г. объявлен город Екатеринодар⁵. Первый наместник на Кавказе - генерал-поручик П. С. Потемкин, он же командующий Кавказской линией получил широкие полномочия по управлению краем и нес ответственность перед самой Екатериной II⁶.

В период наместничества П. С. Потемкина не предпринимались какие-либо серьезные меры по организации управления горскими племенами. Основная политика заключалась в том, чтобы проявлять по отношению к горцам лояльность, поощрять торговлю с ними, оказывать поддержку переселившимся на равнину „из Кавказских гор“⁷. Считалось, что горцы сами найдут „собственную выгоду“ в „причислении под управление“, установленное Российской Империей, участвуя в выборе судей, в „торге, промыслах прочих позволенных упражнениях“. В этих делах горцам обещалась свобода, а местным военным и гражданским начальникам приказывалось не стеснять их „в том ни под каким видом“. Вопрос о взыскании податей с „разных народов“ отдавался на рассмотрение казенной палаты⁸.

Невмешательство во внутренние дела горских обществ, попытки установить с ними лояльные отношения, поощрение торговли в „русских границах“, переселение наиболее надежных в русские границы и другие мирные средства политики Российской Империи на Кавказе носили временный и вынужденный характер. В условиях сложных внешнеполитических отношений Российской Империи конца XVIII-начала XIX вв. и отсутствия достаточных ресурсов (военных, финансовых и др.) применение более жестких средств выстраивания отношений с горцами, в т. ч. Чеченцами и Ингушами, не представлялось возможным.

Пограничный характер кавказских территорий, сложность взаимоотношений с горцами и выбор военной тактики как наиболее эффективной в деле окончательного покорения жителей края обусловили создание в конце XVIII в. на Северном Кавказе новых городов: Ставрополя, Кизляра, Моздока и Владикавказа. В указе Екатерины II от 9 мая 1785 г. прямо указывалось на необходимость строить новые города „для обуздания своевольных и для надежнейшего сохранения внутреннего в них порядка“ и подчинить их городскому положению от 21 апреля 1785 г.⁹

Будучи одновременно военными крепостями, все они служили форпостами российской власти, военно-стратегическими пунктами и административными центрами в регионе. К концу XVIII-началу XIX вв. надзор за Осетией, Чечней и Ингушетией осуществляли коменданты и начальники военных команд указанных крепостей. Прикрепление горского населения к какой-либо из них не

⁴ ПСЗРИ, собрание I, т. 22, указ nr 16193, s. 388; *Кавказский календарь на 1848 г.*, Tiflis 1847, s. 10.

⁵ ПСЗРИ, собрание I, т. 22, указ nr 16194, s. 389.

⁶ ПСЗРИ, собрание I, т. 22, указ nr 16193, s. 388; указ nr 16194, s. 388-390.

⁷ ПСЗРИ, собрание I, т. 22, указ nr 16194, s. 389.

⁸ Там же.

⁹ Там же.

было установлено в официальном порядке и происходило по усмотрению местной военной администрации, исходя преимущественно из территориальной близости отдельных племен и удобства управления ими.

По имеющимся данным, к началу XIX в. большая часть равнинной Чечни (1781 г.) и Ингушетии (1770 г.) признала подданство Российской Империи, заключив соглашения с комендантами местных крепостей (во Владикавказе и Кизляре)¹⁰. Отдельные влиятельные фамилии и владельцы приносили клятву верности и находились на царской службе в еще более ранний период российской истории. О принятии „чеченскими народами“ присяги верности русскому правительству неоднократно сообщалось в рапортах наместнику в начале 1773 г.¹¹

По установившейся традиции в XVI-начале XIX вв. все горские общества, отдельные владельцы и уздени, присягнувшие русскому царю, предоставляли аманатов (заложников)¹². Наличие аманатов помогало держать кавказских горцев в покорности. Об этом свидетельствует, в частности, один из рапортов генерала-поручика П. С. Потемкина князю Г. А. Потемкину¹³. Было разработано специальное „Положение“ об аманатах. По мере упрочения русской власти, подтверждения покорности или лояльности местных народов необходимость в предоставлении от них аманатов отпадала. Так, в письме министру финансов гр. Василькову от 20 марта 1802 г. главнокомандующий в Грузии генерал-лейтенант К. Ф. Кнорринг указывал, что в связи утверждением в Большой и Малой Кабарде родовых судов и расправ в представлении аманатов от кабардинского народа необходимости больше нет. Вместо них в аманаты были взяты в количестве 24 человек от Чеченцев, Ингушей и других горских народов¹⁴. Нередко аманаты брались насильно¹⁵.

Содержание аманатов зависело от знатности происхождения, общественного положения и текущей ситуации. В случае нарушения условий соглашений заложникам грозило тюремное заключение, ссылка во внутренние губернии или в Сибирь. Случалось, что бывшие аманаты пополняли ряды российской армии¹⁶.

28 февраля 1792 г. Екатериной II принимаются два именных указа: 1) об учреждении Кавказской Линии от Кизляра до Екатеринограда¹⁷, строительстве

¹⁰ Национальные окраины Российской империи. Становление и развитие системы управления, Moskwa 1997, s. 291.

¹¹ Rossijskij Gosudarstwennyj Wojenno-Istoriczeskij Archiw (dalej: RGWIA), zesp. 52, op. 1/194, sygn. 286, k. 1.v, 11.

¹² Э. А. Борчашвили, Социально-экономические отношения в Чечено-Ингушетии в XVIII-XIX вв., Tbilisi 1988, s. 152.

¹³ RGWIA, zesp. 52, op. 1/194, sygn. 366, k. 13-14v.

¹⁴ Акты Кавказской Археографической Комиссии (dalej: АКАК), t. 1, art. 1101, Tyflis 1866, s. 743.

¹⁵ Документальная история образования многонационального государства Российского, ks. 1, Moskwa 1998, s. 263.

¹⁶ Э. А. Борчашвили, dz. cyt., s. 258-259; Ш. А. Гапуров, М. С. Арсанукаева, Русско-чеченские отношения на рубеже XVIII-XIX вв. (историко-правовой аспект), „Wschodni Rocznik Humanistyczny“, t. V, 2008, s. 97-128.

¹⁷ Кавказский календарь на 1848 г., s. 10.

новых укреплений и переселении на линию шести донских казачьих полков¹⁸; 2) об учреждении в Большой и Малой Кабарде родовых судов и расправы для отдельных владельческих фамилий и Верхнего Пограничного Суда. Родовой суд приравнивался по компетенции к уездному, а родовая расправа — „ниже-земскому“ суду. Суды действовали в составе председателя, двух заседателей и муллы, разрешая дела по адату и шариату. Верхний Пограничный Суд, рассматривал уголовные дела по законам Российской Империи и „апелляционные дела по обычаям“. В его состав входили комендант г. Моздока, два штаб-офицера и заседатели из местных жителей¹⁹. Таким образом, этот суд представлял собой первый опыт привлечения горцев к управлению через участие в судебном разбирательстве выборных представителей от населения и духовных лиц, вызывающих доверие русской власти. Впоследствии он получил применение и к другим народам Северного Кавказа, в частности, к Чеченцам²⁰.

Кавказское наместничество просуществовало чуть более 10 лет. По указу Павла I, данному Сенату от 12 декабря 1796 г., *О новом разделении Государства на Губернии* территория Кавказа вошла в состав астраханской губернии²¹. В 1789 г. на должность наместника Кавказа назначается генерал-аншеф граф И. П. Салтыков, 1798 г. - генерал-лейтенант К. Ф. Кнорринг, 1792 г. - граф И. В. Гудович.

Несмотря на внешнюю лояльность и покровительство русских комендантов и военного командования, сложности во взаимоотношениях с горцами существовали всегда. Не случайно весь период последней четверти XVIII в. характеризовался волнениями в отдельных горских обществах. Угроза экзекуций всегда висела над теми, кто проявлял непокорность. Большое влияние на выбор политической линии с Чеченцами и их соседями имело, в частности, восстание под предводительством шейха Мансура (1785-1891 гг.) из чеченского селения Алды, охватившее целый ряд горских обществ Северного Кавказа²². Многие дореволюционные авторы утверждали, что шейх Мансур был посланником Турции, прибывшим на Кавказ, чтобы „возмутить“ местные горские народы²³. Проповедническая деятельность шейха Мансура, по мнению Е. Максимова, положила начало движению „газават“, направленному против „неверных“, и ускорила начало военных действий в 20-60. гг. XIX в.²⁴. Поддержкой Турции объясняют успех движения горцев Северного Кавказа также некоторые советские и современные исследователи, рассматривающие его как войну горцев против христиан и русского народа²⁵. В то же время часть авторов, напротив, объясняет восстание

¹⁸ По данным Н. А. Волконского в 1792 г. была учреждена Терская линия zob. Н. А. Волконский, *Кавказ в 1787-1799 гг.*, „Кавказский Сборник“, t. 15, Tuflis 1891, s. 17. С 1798 г. на линию переселяются гребенские казаки. Zob. *Кавказский календарь на 1848 г.*, s. 10.

¹⁹ Н. А. Волконский, dz. cyt., s. 30.

²⁰ З. М. Блиева, *Административные и судебные учреждения на Северном Кавказе в конце XVIII-первой трети XIX в.*, Leningrad 1984, s. 11, autoreferat pracy kandydackiej.

²¹ ПСЗРИ, собрание I, t. 24, ukaz nr 17634, s. 229-230.

²² *Кавказский календарь на 1848 г.*, s. 10.

²³ Н. Данилевский, *Кавказ и его горские обитатели*, Moskwa 1846, s. 118.

²⁴ Е. Максимов, Чеченцы, „Терский Сборник“, ks. 2, Władykaukaz 1893, s. 28.

²⁵ П. Г. Бутков, *Материалы для новой истории Кавказа*, В 3 ч., Petersburg 1869; Г. Алкадари, *Дагестан*,

шейха Мансура также как и Кавказскую Войну, причинами политического, религиозного и социального характера²⁶.

Начало XIX в. характеризовалось активизацией Российской Империи на Кавказе. Во-первых, закрепляются достигнутые здесь позиции, вводятся новые учреждения управления „замиренными“ местными народами и суды, в которых дела разрешаются преимущественно на основе местных обычаев и по шариату; во-вторых, предпринимаются меры по установлению и упрочению отношений с верхушкой „непокорных“ народов; в-третьих, берется курс на завершение присоединения данного региона к империи и решается вопрос о выборе наиболее приемлемых для этого средств.

Вся первая половина XIX в. прошла под непосредственным влиянием на кавказскую политику императоров Александра I и Николая I. В этот период разрабатываются и предлагаются на „высочайшее усмотрение“ различные проекты покорения Кавказа. Прислушиваясь к своим подчиненным, император Александр I, нередко совершал самые противоречивые шаги, колеблясь от политики „ласкания“ горцев, поощрения торговли, формирования местной элиты и т. д., которую предлагала еще Екатерина II²⁷, до одобрения военных акций против них какими бы жестокими по своим последствиям они не были. Этим объясняется неопределенность и неустойчивость политической линии в регионе, исходившая как от самого императора, так и его кавказских управленцев.

В 1800 г. Коллегия Иностранных Дел для управления „замиренными“ и „покорными“ горами Северного Кавказа официально учредила институт приставов во главе с главным приставом. В наставлении, данном коллегией от 30 сентября 1800 г. к. с. Макарову, „определенному по делам калмык и других Азиатских народов“ рекомендовалось „личным обращением и правдивыми поступками“ к местным владельцам и старшинам, „стараясь вникнуть в права их и обычаи каждого народа“ и приноравливаясь к ним, заслужить доверие. Более того, требовалось внушать своим подчиненным „никаких обид, огорчений и насилия [...] никому не чинить, взяток не брать и других к тому не допускать, под опасением

Machaczkała 1929; Н. С. Киняпина, М. М. Блиев, *Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России*, Moskwa 1984; А. Беннигсен, *Народное движение на Кавказе в XVIII в.*, Machaczkała 1994; А. Терещенко, *Лжепророк Мансур*, [w:] *Россия и Кавказ сквозь два столетия*, Moskwa 2001; М. К. Багиров, *Вопросу о характере движения мюридизма и Шамиля, „Большевик“*, 1950, nr 13; Н. А. Смирнов Шейх, *Мансур и его турецкие вдохновители, „Вопросы Истории“*, 1950, nr 10; tegoż, *Турецкая агентура под флагом ислама (восстание шейха Мансура на Северном Кавказе)*, [w:] *Вопросы истории, религии и атеизма*, Moskwa, 1950; А. В. Фадеев, *Возникновение мюридизма на Кавказе и его социальные корни, „История СССР“*, 1960, nr 5; М. М. Блиев, *Россия и горы Большого Кавказа. На пути к цивилизации*, Moskwa 2004; В. Б. Виноградов, *Россия и Северный Кавказ (Обзор литературы за 1971-1975 гг.)*, „История СССР“, 1997, nr 3; *История Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в.*, Moskwa 1988; Р. М. Магомадов, *Россия и Дагестан*, Machaczkała 1987 i in.

²⁶ Ш. Ахмадов, *Народно-освободительное движение в Чечне и на Северном Кавказе*, [w:] *Чеченская Республика и чеченцы: история и современность: Материалы Всероссийской научной конференции. Москва 19-20 апреля 2005 г.*, pod red. X. И. Ибрагимова; В. А. Тишкова, Moskwa 2006. s. 151-152; В. Х. Акаев, *Ислам в Чечне: история и современность*, [w:] *Чеченская Республика и чеченцы: история и современность*, s. 88-89; Ш. А. Гапуров, *Северный Кавказ в политике России в начале XIX века (1801-1815 годы)*, Nalczik 2003, s. 55 i in.

²⁷ П. Г. Бутков, *Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год*, cz. 1, Petersburg 1859, s. 260-261.

суда и законного взыскания"²⁸. Главный пристав подчинялся непосредственно Коллегии Иностранных Дел. Таким образом, возникла двойная административная зависимость горцев как военным, так и гражданским властям. Коменданты крепостей, осуществлявшие надзор над Ингушетией и Чечней, будучи военными, находились под управлением командующего Кавказской линией. Однако возросшая бумажная волокита и финансовые расходы, острое недовольство военной администрации по поводу передачи местного населения в гражданское ведомство, злоупотребления приставов и другие факты, выявленные комиссией во главе с генерал-майором Вердеревским, заставили Комитет Министров принять решение о переподчинении института приставов военным властям. Кавказская губерния перешла в ведение главнокомандующего в Грузии.

Значительным событием в истории кавказских народов стало присоединение Грузии к России, закрепленное манифестом от 18 января 1801 г. *О присоединении Грузинского царства к России*²⁹.

Присоединение Грузии заставило российское правительство снова обратиться к вопросу об управлении Кавказом, и т. к. подробности правления не были определены, то таковая обязанность возлагалась на Сенат. Созданный в этих целях специальный комитет подготовил проект реформ военно-гражданского управления, ставший основой указа Правительствующему Сенату от 9 сентября 1801 г.³⁰ Император Александр I именным указом от 12 сентября 1801 г. *Об учреждении внутреннего в Грузии управления*, данным Сенату, поручил генерал-лейтенанту К. Ф. Кноррингу его обнародовать и привести в исполнение³¹. Новое управление состояло из главнокомандующего, правителя и верховного грузинского правительства, которым руководил главнокомандующий. Верховное правительство разделялось на 4 экспедиции, каждая из которых занималась отдельными вопросами управления и действовала „по возможности, на основании общих“ российских законов. Постановления правительства подлежали утверждению главнокомандующим, который согласно манифесту российского императора 1801 г. получил статус главноуправляющего Кавказом³².

Манифестом и именным указом императора от 12 сентября 1801 г. в адрес Коллегии Иностранных Дел вводилось положение о соединении должности главнокомандующего и главноуправляющего в Грузии и на Кавказе в лице генерал-лейтенанта К. Ф. Кнорринга³³. Ему предоставлялось право разрешать все ходатайства и просьбы обывателей, согласовывая с императором лишь наиболее важные случаи³⁴. В манифесте подтверждались сословные и имущественные (удельные) права и привилегии, свобода вероисповедания горских народов. Все подати обещалось употребить на восстановление и нужды края³⁵.

²⁸ АКАК, т. 1, art. 1072, Tyflis 1866, s. 727-731.

²⁹ ПСЗРИ, собрание I, т. 26, ukaz nr 19721, s. 502-503.

³⁰ АКАК, т. 2, art. 1889, Tyflis 1868, s. 919.

³¹ GARF, zesp. 730, op. 1, sygn. 1662, k. 1v.

³² Там же.

³³ ПСЗРИ, собрание I, т. 26, ukaz nr 20007, s. 786.

³⁴ GARF, zesp. 730, op. 1, sygn. 1662, k. 1v.

³⁵ Там же.

В соответствии с указом от 15 ноября 1802 г. создаются астраханская губерния и кавказская, которая в административном отношении делилась на 5 уездов: кизлярский, моздокский, георгиевский, александровский и ставропольский³⁶. Главным военным и гражданским начальником обеих губерний становился инспектор Кавказской Линии, он же главноуправляющий в Грузии. Инспектору подчинялись гражданские губернаторы или военные управляющие гражданской частью³⁷. В кавказскую губернию назначается свой губернатор, подчинявшийся главноуправляющему в Грузии, а в его отсутствие – Правительствующему Сенату и министерству „по роду дел, им подлежащих, прямо от себя, извещая только о том Главного Начальника”. Административным центром объявляется Георгиевск, получивший статус губернского города³⁸. По новому положению сохранялись Верхний пограничный суд в Моздоке и родовые суды и расправы в Большой и Малой Кабарде³⁹. Сами горцы весьма негативно отзывались об этих судах, указывая, что, хотя судьи „из самых лучших и первых людей избираемы были, [...] их никто не слушался, а мушлы делали, как хотели, а строгого наказания за невыполнение дел не требовалось”⁴⁰.

Новому главнокомандующему предписывалось не вмешиваться в дела горцев и стараться избегать с ними вооруженных конфликтов. В 1804 г. главноуправляющим на Кавказе назначается князь П. Д. Цицианов (в 1806 г. убит в г. Баку)⁴¹, получивший статус „главного военного и гражданского начальника на Кавказе”. Учитывая сложность и ответственность поставленных перед новым кавказским управленцем задач – наведение порядка в Грузии, расширение территории Закавказья и покорение горцев Северного Кавказа, - ему предоставляются широкие права и возможность действий. Формулируя основные направления административной политики в отношении горцев Кавказа, П. Д. Цицианов находил, что при организации управления горцами необходимо учитывать их обычаи и традиции, признавать права горских владельцев в отношении своих подданных и осуществлять правосудие по местным обычаям. В то же время горские владельцы постоянно должны были находиться в поле зрения начальников близ лежащих русских военных гарнизонов. В отношении родовых судов, действовавших в Кабарде и других горских обществах, П. Д. Цицианов подчеркивал сложность в организации их деятельности, т. к. при „всяком выборе” в них местными властями „употребляемы были батальоны и пушки”. Принимая во внимание менталитет горцев, признавалось необходимым именовать местных чиновников не иначе как „начальник”, потому как, например, должность пристава не вызывала у них никакого уважения⁴². С целью усиления авторитета русских начальников горских областей предлагалось ввести для них должность генерал-

³⁶ ПСЗРИ, собрание I, т. 27, указ nr 20511, s. 363.

³⁷ Там же, s. 363-364; З. М. Блиева, dz. cyt., s. 11-12.

³⁸ ПСЗРИ, собрание I, т. 27, указ nr 20511, s. 363.

³⁹ Там же, s. 364.

⁴⁰ АКАК, т. 3, art. 1112, Tyflis 1869, s. 649.

⁴¹ *Словарь кавказских деятелей*, Tyflis 1890, s. 75.

⁴² RGWIA, zesp. 482, op. 1, sygn. 105, k. 36.

майора, т. к. более низкие военные чины горцами не почитались⁴³.

Одновременно П. Д. Цицианов зарекомендовал себя как сторонник жестких методов, и в отношениях с горскими народами следовал той линии, которую ему предписал Александр I, - „отвращать между ними единомыслие“, разжигать рознь и ненависть друг к другу⁴⁴. Политика „разделяй и властвуй“ становится надежным средством удержания горцев в покорности российскому престолу на всем протяжении XIX-начала XX вв.

Первое десятилетие XIX в. характеризовалось тем, что официально провозглашенный курс на невмешательство во внутренний порядок жизни горских обществ систематически сменялся применением жестких военных методов. Полковник генштаба Д. И. Романовский писал, что все действия против горцев изначально были направлены на то, чтобы оградить казаков от их нападений и обеспечить беспрепятственное сообщение с Грузией. С этой целью предпринимались карательные экспедиции, „по временам [...] довольно значительные“⁴⁵. Известны указания П. Д. Цицианова командующему войсками на Кавказской Линии генералу Шепелеву „наказать“ Чеченцев „отнятием хлеба“, для чего „составить сильный отряд“ вторгнуться в Чечню⁴⁶. Этот метод — оставление без пропитания и жилища — впоследствии часто будет использоваться против Чеченцев и других горских народов.

Кавказская военная администрация добивается признания Чеченцами и Ингушами, российского подданства. В начале 1807 г. на должность главнокомандующего в Грузии вторично назначается гр. И. В. Гудович (1806-1809 гг.)⁴⁷. Он поручает командующему на Кавказской Линии генералу С. А. Булгакову провести экспедиции в равнинную часть Чечни и лично ее контролирует⁴⁸. Против Чеченцев использовались не только регулярные войска и казаки, но и соседние горцы, в частности Кабардинцы. Отказ Кабардинцев, прибывших на место, воевать против Чеченцев вызвал особую досаду у И. В. Гудовича, т. к. разжигание розни между этими народами было одной из целей привлечения Кабардинцев в экспедицию⁴⁹. Поход не принес желаемой покорности Чеченцев и закончился со значительными жертвами с обеих сторон⁵⁰. В этих условиях И. В. Гудович начинает переговорный процесс и впервые за всю историю русско-чеченских отношений принимает чеченскую делегацию в г. Тифлисе. В апреле 1807 г. состоялось подписание официального соглашения о вступлении Чеченцев в российское подданство. Договор, скрепленный сторонами (от Чеченцев – 52 отпечатка пальцев), отсылается на хранение в архив Министерства Иностранных Дел как

⁴³ Там же, к. 37.

⁴⁴ Ш. А. Гапуров, dz. cyt., s. 200.

⁴⁵ Д. И. Романовский, *Кавказ и Кавказская война*, Petersburg 1860, s. 209.

⁴⁶ Ш. А. Гапуров, dz. cyt., s. 288.

⁴⁷ Граф И. В. Гудович еще ранее находился на этой должности в конце XVIII в. Zob. *Словарь кавказских деятелей*, Tiflis 1890, s. 31.

⁴⁸ Д. И. Романовский, dz. cyt., s. 210; АКАК, т. 3, art. 1137, s. 644; art. 1141, s. 666 i in.

⁴⁹ АКАК, т. 3, art. 1112, s. 647-649.

⁵⁰ АКАК, т. 3, art. 1147, s. 670.

акт государственной важности⁵¹. В другом документе, датированном не позднее 14 апреля 1807 г. также содержится клятвенное обещание чеченских старшин, скрепленное 51 отпечатком пальцев, включавшее аналогичные положения⁵². 11 июля 1807 г. гр. И. В. Гудович обращается в обещанием к мирным Чеченцам селений Большие и Малые Атаги, Чахкери, Гехи, Шали и Алды, старшинам и духовным лицам и ко всему народу. Народу Чечни обещаются все «выгоды и пользы» пребывания в российском подданстве⁵³. 27 августа 1807 г. И. В. Гудович поручает кумыкскому старшине хаджи Реджебу собрать чеченских старшин и передать им условия, на которых они могут войти в состав Российской Империи⁵⁴. И вскоре ему были представлены списки селений Большой и Малой Чечни, согласных с предложениями кавказской администрации селений, и ответные требования Чеченцев⁵⁵.

Известно, что с конца XVIII в. контроль над равнинной Чечней был поручен кордонным командирам. После заключения договора 1807 г. на Чечню распространяется российская система административного (приставского) управления. В июле 1807 г. гр. И. В. Гудович поручает все вступившие в российское подданство равнинные селения Чечни главному калмыцкому приставу полковнику А. И. Ахвердову. В рапорте министру иностранных дел Н. П. Румянцеву от 27 декабря 1807 г. И. В. Гудович предполагает наделить чеченских старшин, заслуживших особое доверие, правами частных приставов, превратив их тем самым в посредников между местной русской администрацией и чеченским населением. По планам И.В. Гудовича, через своих старшин „каждая деревня в делах своих и нуждах могла бы обращаться к управляющему всеми мирными Чеченцами полковнику А. Ахвердову”, а тот, в случае необходимости, - к кавказскому наместнику⁵⁶.

В течение всего 1807 г. И. В. Гудович ведет переговоры со старшинами других чеченских селений о принятии российского подданства. В октябре 1807 г. старшины 12 чеченских селений прибыли в кр. Владикавказ и принесли на Коране клятву верности российскому престолу. Чеченцы обязывались, как и по договору, заключенному в апреле, прекратить нападения на Кавказскую Линию, не принимать в своих селениях беглых солдат и казаков, за каждого беглого русского им обещали награду в 50 рублей. Они освобождались от торговых пошлин и получали другие преимущества „наравне с кабардинцами и прочими Горскими народами”⁵⁷.

К этому важному делу привлекаются авторитетные горцы. В письме И. В. Гудовича министру иностранных дел Н. П. Румянцеву от 29 декабря 1807 г. сообщалось, что Реджаб Кандуров, андреевский старшина, дважды по его пору-

⁵¹ *Документальная история...*, ks. 1, s. 258-259.

⁵² Там же, s. 260-261.

⁵³ АКАК, t. 3, art. 1147, s. 670.

⁵⁴ АКАК, t. 3, art. 1148, s. 670.

⁵⁵ АКАК, t. 3, art. 1149, s. 671.

⁵⁶ Ш. А. Гапуров, dz. cyt., s. 377.

⁵⁷ АКАК, t. 3, art. 1149, s. 673.

чению объехал чеченские селения, чтобы склонить их к покорности российскому престолу⁵⁸. Общества селений, принявших российское подданство, просили назначить к себе для исполнения обязанностей старшин или „вроде“ приставов брагунского и аксаевских владельцев. По указанию гр. И. В. Гудовича, через них „каждая деревня в делах своих и нуждах делала представление к управляющему всеми мирными Чеченцами полковнику Ахвердову“⁵⁹, который в случае необходимости выходил на кавказского наместника⁶⁰.

Кавказской военной администрацией под руководством нового кавказского правителя генерала от кавалерии А. П. Торماسова (в 1808-1810 гг. — главнокомандующий в Грузии и на Кавказской Линии) стала проводиться активная деятельность по склонению к покорности Ингушей⁶¹. В результате 23 августа 1810 г. генерал-майор И. П. Дельпоццо, комендант крепости Владикавказ (назначен на должность 10 февраля 1810 г.), заключил договор из 24 пунктов с представителями 6 известных ингушских фамилий⁶². В залог верности российскому престолу Ингуши дали 6 аманатов от каждой фамилии по выбору коменданта Владикавказской крепости⁶³.

Однако соглашения, достигнутые кавказской военной администрацией с Чеченцами и Ингушами, неоднократно нарушались как с одной, так и с другой стороны. „В глазах кавказских народов присяга на подданство, — сообщает в источнике, — особенно вынужденная победителями, „неверными“, не имела никакого значения. Так называемые мирные племена до тех пор остаются верными, пока находятся под страхом наказания от Русских войск“⁶⁴. В то же время и русская военная администрация, когда находила возможным, отступала от своих обязательств. Проблемы во взаимоотношениях с горцами не только сохранялись, но и периодически приобретали острый характер. Так, с 1 по 15 июля 1813 г. 9 кистинских селений восстали против российской администрации и были истреблены войсками под командованием полковника И. В. Тихоновского⁶⁵.

Войны России начала XIX в. с Персией (1804-1813 гг.) и Турцией (1806-1812 гг.), Отечественная война с Францией (1812-1814 гг.) прерывают процесс дальнейшего административного устройства Кавказа, в том числе и Северного Кавказа. Данный период характеризуется нестабильностью, вызванной недовольством горского населения действиями российской администрации на Северном Кавказе, подогреваемым турецкими агентами, проводившими в регионе актив-

⁵⁸ Archiw Wniesznej Polityki Rossijskoj Impierii (dalej: AWPRI), Sankt Petersburg Główny Archiw, zesp. 161.1-13, op. 10, 1806 rok, sygn. 9, k. 1-1v.

⁵⁹ В 1802-1803 гг. Ахвердов Александр Исаевич — комендант кр. Кизляр. Zob. П. Г. Бутков, dz. cyt., cz. 1, s. 530.

⁶⁰ AWPRI, Sankt Petersburg Główny Archiw, zesp. 161.1-13, op. 10, sygn. 9, k. 2v.

⁶¹ Там же, k. 9-10.

⁶² Там же, k. 16-21.

⁶³ Там же; *Документальная история...*, ks. 1, s. 267-274.

⁶⁴ GARF, zesp. 730, op. 1, sygn. 21, k. 56.

⁶⁵ *Ингуши в войнах России XIX-XX веков: Историко-документальное издание*, zebrał A. У. Мальсагов, Nalczik 2002, s. 26.

ную антироссийскую пропаганду и миссионерскую деятельность⁶⁶. Известны многочисленные фирманы, адресованные горским народам, в т. ч. и чеченским старшинам⁶⁷.

В этот период кавказская администрация стремится придерживаться политики невмешательства во внутренние дела горских племен, чтобы не спровоцировать всеобщее волнение, ведет переговоры с горской верхушкой, принимает и одаривает ее представителей. Период с 1808 по 1816 гг. на Кавказе - время правления генерала от кавалерии А. П. Торماسова (в 1808-1810 гг. - главнокомандующий в Грузии и на Кавказской Линии), генерал-лейтенанта Ф. О. Паулуччи (с 1810 г. - генерал-квартирмейстер Кавказской Армии, с 1811г. главнокомандующий в Грузии), генерала от инфантерии Н. Ф. Ртищева (назначен на должность в 1812 г.) - характеризовалось некоторым затишьем и полным отсутствием наступательной политики в отношении „непокорных” горских народов⁶⁸.

Преследованию подвергаются лишь те из кавказских жителей, которые обвинялись в связях с военными противниками империи. Так, указом от 21 января 1811 г. Александр I повелевает генералу А. П. Тормасову принять жесткие меры в отношении грузинских имеретинцев, татар и горских народов, обличенных в „явную измене государству, в побегах за границу и во вредных сношениях с неприятелями России”, судить как военных преступников „по военным артикулам”, а не по „формам гражданского уголовного суда”⁶⁹.

Примером заигрывания с Чеченцами можно считать и тот факт, что в 1812 г. на приеме у главнокомандующего в Грузии генерала от инфантерии Н. Ф. Ртищевым находились „важные люди” из Чеченцев, которым, по выражению А. П. Ермолова, „немало было дано денег”⁷⁰. Материальное поощрение значимых фигур, предоставление им чинов и наград - стало важным инструментом в отношениях с Чеченцами и Ингушами еще в XVIII в.

С завершением русско-турецкой и русско-иранской войн начала XIX в. российское правительство усиливает внимание к кавказским горцам. Окончательное присоединение Северного Кавказа к Российской Империи и покорение горцев становится актуальной задачей, решение которой значительно продвинулось в период правления на Кавказе А. П. Ермолова (1816-1826 гг.). Назначенный на должность главнокомандующего с временным подчинением кавказской и астраханской губерний А. П. Ермолов в официальных актах именовался главнокомандующим Грузией, который сносится с Сенатом⁷¹.

Во всеподданнейшем рапорте от 12 февраля 1819 г. А. П. Ермолов отмечал особую опасность для империи „внутреннего беспокойства”, восстаний и беспорядков. По его мнению, „горские народы примером своей независимости” по-

⁶⁶ З. М. Блиева, *Система управления на Северном Кавказе в конце XVIII-первой трети XIX века*, Владикавказ 1992, с. 92-93.

⁶⁷ АWPRI, Sankt Petersburg Główny Archiw, zesp. 161.1-13, op. 10, 1809 rok, sygn. 7, k. 133-144v.

⁶⁸ Ш. А. Гапуров, *Чечня и Ермолов (1816-1827 гг.)*, Groznyj 2006, s. 84.

⁶⁹ АWPRI, Sankt Petersburg Główny Archiw, zesp. 161.1-13, op. 10, 1809 rok, sygn. 7, k. 154.

⁷⁰ *Записки Алексея Петровича Ермолова с приложениями*, cz. II, 1816-1827 гг., Moskwa 1868, s. 23.

⁷¹ GARF, zesp. 730, op. 1, sygn. 1662, k. 2; *Словарь кавказских деятелей*, s. 37.

рождали „дух мятежный и любовь к независимости” и могли тем самым оказать влияние на своих соседей⁷². Из всех горцев Северного Кавказа особое неприятие вызывали у генерала Чеченцы („народ дерзкий и опасный”).

„Многие из горских народов смотрят на успех их хищничества и ободряемые тем, что все усилия, до селе употребляемые нами на усмирение их, были не только недействительны, но и стоили нам великой потери людей, утвердились во мнении, что они непреодолимы и потому ищут дружбы их и согласия”,

докладывал А. П. Ермолов императору в ноябре 1817 г. Единственный выход, который ему казался наиболее подходящим - смирить Чеченцев⁷³.

Император Александр I предоставил А. П. Ермолову неограниченные полномочия для решения задачи покорения горцев Кавказа. Полковник Д. И. Романовский писал, что до А. П. Ермолова действия русских:

„ограничивались только тем, чтобы наказанием горцев в их земле, разорением их аулов и угоном скота удерживать их от нападений, и заставлять более заботиться о собственной защите”.

Начало систематическим действиям русских войск против воинственных кавказских племен с целью их окончательного покорения России было положено именно А. П. Ермоловым⁷⁴.

К этому же периоду относятся первые попытки ограничения влияния мусульманских духовных лиц в горских обществах и сферы действия норм шариата при разрешении дел с участием горцев. В 1822 г. А. П. Ермоловым упраздняется Верхний Пограничный Суд для Кабардинцев и других народов в Моздоке⁷⁵. Вместо него создается Кабардинский Суд в Нальчике, преобразованный в 1849 г., и, как указывалось кавказской администрацией, принесший большую пользу. Он существовал вплоть до судебных реформ 60-70-х гг. XIX в.⁷⁶ С 1822 г. все уголовные дела были изъяты из юрисдикции традиционных общественных (медиа-торских) судов и переданы в ведение военных властей, которые стали разрешать их по российским законам.

Кавказская администрация, создавая новые органы управления и суда, отнеслась общественные институты, веками существовавшие у горцев, но при этом согласилась признать как авторитет старшин, так и духовных лиц, поставив их под свой жесткий контроль. Наиболее лояльно настроенные к русским властям представители горской верхушки с самого начала находились на службе империи с хорошим окладом, пожалованием земельных наделов, чинов и наград.

Связь горцев с мусульманским миром и их религиозные убеждения во многом поддерживались не только через проповедническую деятельность отдельных духовных лиц, но и паломничество в святые места ислама. В конце XVIII-начале XIX вв. все большее число Чеченцев получает статус хаджи и пользуется

⁷² АКАК, т. 6, cz. 1, art. 661, Tyflis 1874, s. 486-487.

⁷³ АКАК, т. 6, cz. 2, art. 873, Tyflis 1875, s. 498-499.

⁷⁴ Д. И. Романовский, dz. cyt., s. 210.

⁷⁵ *Кавказский календарь на 1848 г.*, s. 60-61.

⁷⁶ АКАК, т. 12, art. 561, Tyflis 1904, s. 644.

большим авторитетом среди соплеменников-мусульман. Представители официальных кругов Российской Империи и кавказская администрация видели в хадже не только фактор упрочения мусульманской веры среди горцев, но и распространения идей панисламизма и пантюркизма. Указом императора Александра I от 10 января в 1822 г. вводится первый официальный запрет хаджа, что также явилось результатом идеологического, военного и политического противостояния Российской Империи и соседних государств исламского мира⁷⁷. Однако, не желая обострять отношения с подвластными мусульманами, император пояснил временный характер принятой меры и заверял их в благонамеренности действий русского правительства⁷⁸. Запрет на выезд кавказских мусульман получил особую поддержку А. П. Ермолова, который, рассматривая хадж как неизбежное зло, пытался, с одной стороны, его упорядочить, а, с другой, - при первой же возможности ограничить⁷⁹. Такая политика в отношении паломничества мусульман стала преобладающей вплоть до Октябрьской революции 1917 г.⁸⁰

В первый же год своего назначения на должность (1816 г.)⁸¹ генерал А. П. Ермолов обратил свое внимание на Чечню. По его указанию в состав русских войск включаются владельцы и старшины притеречных чеченских селений, которые, как и прежде, активно используются в карательных экспедициях. Формируется чеченская милиция⁸². Все это позволило, с одной стороны, нейтрализовать, хотя бы часть Чеченцев (преимущественно равнинных), а с другой, - создать в лице поступивших на русскую службу опору для военного командования в решении задачи окончательного покорения Чечни. Прибыв лично в чеченские земли, А. П. Ермолов собрал старшин и объяснил им, что присутствие русских войск „не должно устрашать их“ в случае, если они покорятся, в противном случае, с ними поступят как с неприятелями⁸³.

В чеченские селения, расположенные на правом берегу реки Терек, А. П. Ермолов не только назначает русских приставов, но и вводит воинскую повинность для всех, изъявивших покорность и желающих служить российскому пра-

⁷⁷ Д. Ю. Арапов, *Императорская Россия и мусульманский мир*, Moskwa 2006, s. 55-56.

⁷⁸ Там же.

⁷⁹ А. П. Фадеев, *Россия и Кавказ в первой трети XIX в.*, Moskwa 1960, s. 306.

⁸⁰ Д. Ю. Арапов, *Система государственного регулирования ислама в Российской империи (последняя треть XVIII-нач. XX вв.)*, Moskwa 2004; tegoż, *Императорская Россия и мусульманский мир*, Moskwa 2006; tegoż, *Ислам в оценке российских государственных деятелей начала XX в.*, [w:] *Российская государственность XX века*, Moskwa 2001; tegoż, *Русский посол в Турции Н. В. Чарыков и его «заключение по мусульманскому вопросу» 1911 г.*, „Вестник Евразии“, 2002, nr 2 (17); Р. Г. Ланда, *Ислам в истории России*, Moskwa 1995; Н. А. Нефляшева, *Из России в Мекку: хадж как опыт культурного пограничья*, „PaX Islamika“, 2008, nr 1; Д. М. Усманов, *Мусульманская фракция и проблемы «свободы совести» в Государственной думе России (1906-1917)*, Kazan 1999; И. Нуриманов, *Хадж мусульман России: из прошлого к настоящему*, <http://www.idmedina.ru> (12.09.09); М. Якушев, *Святая земля глазами русских паломников*, <http://palomnic.org> (12.09.09); Е. А. Резван, *Хадж из России*, [w:] *Восток: история и культура*, Sankt Petersburg 2000; С. Е. Григорьев, *Российские паломники в святых городах Аравии в конце XIX-нач. XX вв.*, [w:] *Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки*, Вып. XVIII, pod red. Н. Н. Дьякова, Sankt Petersburg 1999 i in.

⁸¹ *Кавказский календарь на 1848 г.*, s. 16.

⁸² *Записки Алексея Петровича Ермолова с приложениями*, s. 45, 186; Ингушскую милицию планировалось создать еще в конце XVIII в. Zob. П. Г. Бутков, dz. cyt., cz. 2, s. 173.

⁸³ *Записки Алексея Петровича Ермолова с приложениями*, s. 46.

вительству⁸⁴. В том же году пристав назначается и к назрановским Ингушам⁸⁵. Новые должностные лица облагали Чеченцев и Ингушей повинностями, взымали налоги и штрафы, размеры которых устанавливали по своему усмотрению. Чеченцы и Ингуши, также как и остальные горцы, обязывались участвовать в строительстве крепостей, рубке лесов, в военных действиях против соплеменников⁸⁶. Кроме того, приставы собирали информацию о настроениях в народе, разбирали жалобы и разрешали споры с участием горцев, вели борьбу с воровством и хищениями, осуществляли наблюдение за назначением и деятельностью сельской администрации. Приставы наделялись правом наказывать виновных плетью, а в случае совершения серьезного правонарушения — передавать виновных в распоряжение вышестоящего начальства⁸⁷. В. А. Потто так писал о А. Л. Чернове, чеченском приставе, кандидатура которого получила поддержку самого А. П. Ермолова:

„Все знавшие Чернова говорят, что он был непомерно строг: за одну попытку к хищничеству он накладывал на Чеченцев громадные штрафы, в конце разорявшие семьи, а сопротивлявшихся велел закапывать в землю по пояс“.

Никакие жалобы Чеченцев местному начальству не принимались во внимание⁸⁸. Произвол приставов становился причиной расправы над ними со стороны горцев.

Стремясь усилить охрану Военно-Грузинскую Дорогу от нападений со стороны местных горцев, в 1817 г. А. П. Ермолов усилил Назрановский редут, прикрывавший дорогу из Моздока во Владикавказ, и выселил с гор в его окрестность Ингушей, поставив их буфером между местными племенами и русскими войсками. Тем самым еще больше углубляется разобщенность и вражда Ингушей с соседними Чеченцами и Кабардинцами, что само по себе, как уже указывалось, служило важным методом горской политики. Более того, Ингуши, поселенные на открытой местности, оказались под жестким контролем местной военной администрации. Для „прочного овладения горами“ и окончательного покорения местных народов предполагалось занять военными укреплениями все важнейшие в стратегическом отношении места и перекрыть выход с гор. В этих целях в 1817 г. в верхнем течении р. Сунжи на дороге из Владикавказа в Моздок было построено укрепление Назрановское, а в 1818 г. в нижнем течении Сунжи - возведена крепость Грозная. В результате вся плодородная равнина Сунжи и выход из гор на равнину через Ханкальское ущелье оказались под контролем русского командования. В 1819 г. строится еще одна крепость - Внезапная, перекрывающая путь из чеченских гор на Кумыкскую плоскость и разъединяющая Чеченцев

⁸⁴ З. М. Блиева, *Административные и судебные...*, s. 13.

⁸⁵ АКАК, t. 6, cz. 2, art. 898, s. 516.

⁸⁶ *Записки Алексея Петровича Ермолова с приложениями*, s. 186.

⁸⁷ Ю. Ю. Клычников, *Деятельность А. П. Ермолова на Северном Кавказе, „Россия и Северный Кавказ“*, Moskwa 2000, nr 2, s. 81.

⁸⁸ В. А. Потто, *Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях*, Вып. 1-4, t. 1., Petersburg 1887, s. 131-135.

и Кумыков⁸⁹. Возникли и другие крепости по берегам важнейших рек Чечни и Дагестана, в которых, как писал полковник Д. И. Романовский, и „слабые гарнизоны всегда были в состоянии удерживать горцев”⁹⁰.

В период пребывания А. П. Ермолова на Кавказе постоянно велась работа по реформированию системы управления регионом в целом. Сенаторская ревизия, организованная в Кавказской губернии, установила, что действующая система управления не соответствует местным особенностям. 24 июля 1822 г. издается высочайший указ Сенату *О переименовании Кавказской губернии Областью и о назначении уездного города Ставрополя Областным городом*⁹¹. Кавказская губерния передается в постоянное подчинение главноуправляющему в Грузии с переименованием ее в кавказскую область⁹². Во главе области назначался командир Кавказской Линии, до издания специального положения наделенный правами губернатора. Количество уездов сократилось до четырех (александровский уезд упразднился). Новым губернским городом объявляется Ставрополь⁹³.

По новому положению городская и земская полиция на Северном Кавказе, сосредоточенная в Кизляре и Моздоке, переводилась в подчинение военным властям. Гражданское судопроизводство осуществлялось в соответствии с нормами обычного права местных горских народов и осуществлялось под контролем российских чиновников, как правило, военных. Главный Пограничный Суд в Моздоке упразднился, и производство по всем делам в округах возлагалось на уездные суды. Народы, проживающие за Кавказской Линией, оставались под управлением военных. Им предоставлялась возможность:

„в делах тяжбленных разбираться на основании их обычаев, и где удобно, под наблюдением особенно определяемых для сего чиновников; в уголовных же преступлениях подвергать Военному суду”⁹⁴.

С 6 февраля 1827 г. после прохождения всех необходимых процедур, вводится в действие *Учреждение для управления Кавказской областью*. Главнокомандующий Грузией и главноуправляющий краем формально получает широкие полномочия. Однако по большинству вопросов он непосредственно подчиняется Сенату, и многие свои действия согласовывает с центральными министерствами. Данное положение распространялось лишь на кавказскую область. В Грузии и Закавказье вплоть до 10 апреля 1840 г. продолжала действовать система управления, введенная постановлением 1801 г.⁹⁵

Тактика генерала А. П. Ермолова в отношении горцев, в т. ч. Чеченцев, неоднозначно оценивалась современниками. В целом, подавляющее большинство высших чиновников и лично император Александр I одобряли жесткие меры,

⁸⁹ Ю. Ю. Клычников, dz. cyt., s. 77.

⁹⁰ Д. И. Романовский, dz. cyt., s. 213.

⁹¹ Там же.

⁹² GARF, zesp. 730, op. 1, sygn. 1662, k. 2.

⁹³ ПСЗРИ, собрание I, т. 38, указ nr 29138, s. 568. Город Ставрополь основан в 1785 г. П. С. Потемкиным по указу Екатерины II *Об учреждении городов поблизости горских народов*. *Zob. Кавказский календарь на 1848 г.*, s. 54.

⁹⁴ ПСЗРИ, собрание I, т. 38, указ nr 29138, s. 568.

⁹⁵ GARF, zesp. 730, op. 1, sygn. 1662, k. 2-3v.

применяемые А. П. Ермоловым. Так, в отношении И. И. Дибича, исполнявшего с 1824 г. должность начальника Главного Штаба, А. П. Ермолову от 11 февраля 1824 г. отмечается, что император, получив 24 января сообщение о карательных мерах русских отрядов против Чеченцев, выразил удовлетворение принятием „столь отлично благоразумных мер, оправданных [...] лучшими последствиями“⁹⁶. Такая поддержка еще больше укрепляла мнение А. П. Ермолова в правильности предпринятой им политической линии в отношении Чеченцев и других горцев, сочетавшей как жесткость, так и послабления (одаривание, привлечение на службу, присвоение чинов и т.д.).

Не случайно период правления А.П. Ермолова ознаменовался горскими волнениями. В Чечне, например, произошло восстание под руководством Бейбулата Таймазова (Теймиева), который имел чин офицера русской армии, охватившее почти весь Северный Кавказ (1824-1825 гг.). Это была фактически первая в XIX в. попытка создания государства горцев. В начале 1826 г. восстание в Чечне прекратилось, и большинство крупных равнинных селений выразило покорность⁹⁷. В 1826 г., завершив экспедицию в Чечню, генерал А. П. Ермолов обратился к Чеченцам с прокламацией, в которой обещал сохранить жизнь всем, кто раскаивается в совершенных преступлениях, хочет спокойствия и просит пощады⁹⁸. Меры контроля над Чеченцами, установленные при А. П. Ермолове, прочно вошли в практику военной администрации вплоть до середины XIX в. Любые попытки уклонения от повинностей наказывались конфискацией скота или другого имущества в качестве штрафов и контрибуции, жестоко подавлялись силой оружия. При применении репрессий действовал принцип коллективной ответственности семьи, рода, соплеменников за проступки их родственников. Генерал-лейтенант Н. Н. Раевский-младший (1801-1843 гг.) писал, что царские военачальники нередко „мстили целым племенам за вину нескольких лиц“⁹⁹. Ему же принадлежат слова:

„Наши действия на Кавказе напоминают все бедствия первоначального завоевания Америки испанцами“⁹⁹.

А. П. Ермолов представлял Кавказ как великую крепость, защищаемую полумиллионным народом, которую можно было взять штурмом либо осадой. В период своего правления А. П. Ермолов составил проект предложений по покорению народов Кавказа¹⁰⁰. В 1827 г. по поручению Николая I Сибирский Комитет стал заниматься разработкой проекта *Учреждение для управления Кавказской областью*¹⁰¹.

Учитывая особый менталитет Чеченцев, после подавления восстания под руководством Б. Теймиева 1 июля 1826 г. А. П. Ермолов предписывал генерал-

⁹⁶ *Материалы по истории Дагестана и Чечни (первая половина XIX века)*, т. 3, cz. 1, Machaczkała 1940, s. 177-178.

⁹⁷ Ш. А. Гапуров, *Чечня и Ермолов...*, s. 386.

⁹⁸ *Документальная история...*, ks. 1, s. 284.

⁹⁹ А. П. Фадеев, dz. cyt., s. 308-309.

¹⁰⁰ З. М. Блиева, *Некоторые черты административного развития Северного Кавказа в 20-х годах XIX в.*, [w:] *Россия и Северный Кавказ (проблемы историко-культурного единства)*, Groznyj 1990, s. 80.

¹⁰¹ ПСЗРИ, собрание II, т. 2, ukaz nr 877, s. 107; ukaz nr 878, s. 107-155.

майору Лаптеву добиваться большей гибкости в отношениях с ними, чтобы представители власти строго следовали своим обещаниям, принимали каждого, выслушивали с терпением. Одновременно разрешалось преследовать лиц, обманувших местное начальство, а изменивших - наказывать строго¹⁰².

В 1827 г. Николай I утвердил *Учреждение для управления Кавказской областью*¹⁰³. В данном документе определена структура аппарата управления Кавказом и основные функции различных его подразделений. Кавказская область учреждалась в пределах бывшей кавказской губернии и состояла в одном управлении с Грузией. Система органов управления делилась на четыре ступени: главное, областное, окружное и волостное¹⁰⁴.

Кавказская область делилась на четыре округа: ставропольский, георгиевский, кизлярский и моздокский. Местным властям вменялось всеми возможными мерами способствовать обращению инородцев в российское подданство. „Залинейные” инородцы или горские народы, не входившие в Общее управление, находились в ведении линейных воинских начальников в порядке установленном Учреждением. Дела этих народов решались областным начальником и главным управляющим Кавказом. Судопроизводство по уголовным делам осуществлялось военным судом. В исковых делах как между собой, так и с „посторонними людьми”, горцам предоставлялось право разбираться на основании „древних обычаев”¹⁰⁵. Для „внутренних инородцев” учреждалось Внутреннее управление и новая организация судебного разбирательства. Дела по общественным преступлениям (измена, возмущение в народе, побег за границу со злым умыслом, подвод хищников заграничных) подлежали рассмотрению и разрешению военным судом по распоряжению областного начальника. Частные преступления (убийство, грабеж, насилие, фальшивомонетничество, кражи) — ревизии окружного и областного судов на основе общих узаконений. Исковые дела рассматривались и разрешались через посредников особым органом — Внутренним управлением инородцев — на основании местных обычаев и традиций. Жалобы на судебные решения, если сумма иска превышала 100 руб., рассматривались окружными судами, в которых дела разрешались „порядком следственным”. Решения окружных судов обжаловались в апелляционном порядке в вышестоящие судебные инстанции¹⁰⁶.

В 1828 г. представители российской администрации в кр. Владикавказ получили задание и приступили к разработке основ судопроизводства для горцев Северного Кавказа. В состав Владикавказского Инородческого Суда планировалось включить „почтеннейших владельцев” из Осетин и старшин от назрановских Ингушей. Председательство в суде поручалось владикавказскому коменданту либо назначаемому им русскому чиновнику. Однако Ингуши отказались принять участие в работе суда, ссылаясь на различия в нормах обычного права,

¹⁰² АКАК, т. 6, cz. 1, art. 895, s. 510.

¹⁰³ ПСЗРИ, собрание II, т. 2, ukaz nr 878, s. 107-155.

¹⁰⁴ Тамже, s. 108.

¹⁰⁵ ПСЗРИ, собрание II, т. 2, ukaz nr 878, s. 122.

¹⁰⁶ Тамже.

и просили учредить для них отдельный суд под председательством пристава Щелкачева. В 1830 г. произошли события, которые изменили данное положение. По приказу главнокомандующего Отдельным Кавказским Корпусом предпринимаются карательные экспедиции в Осетию и Ингушетию во главе с генерал-майором князем И. Н. Абхазовым в целях „наказания” горцев, подвергавшихся нападениям Военно-Грузинскую Дорогу¹⁰⁷. В результате, к присяге были вновь приведены Джераховцы, Кистины, Ингуши¹⁰⁸. К ним назначается пристав Константинов¹⁰⁹.

В том же, 1830 г., часть Карабулаков приняла участие в начавшейся Кавказской Войне на стороне Кази-Муллы, первого имама Дагестана и Чечни. В 1832 г. в наказание за это и убийство пристава Константинова в горную Ингушетию направляется экспедиция под командованием барона Г. В. Розена¹¹⁰.

В создавшихся условиях кавказская администрация, решаясь ужесточить контроль над горцами, пересматривает состав Владикавказского Иностранного Суда, который был реорганизован в окружной суд для Осетин и Ингушей. Таким образом, Ингушам было отказано в собственном суде¹¹¹.

Особенностью управления Кавказом следует считать тот факт, что на каждом этапе реформирования существовавшей здесь военно-административной системы выбор политических средств во многом зависел от личности и взглядов конкретных управленцев. Генерал-адъютант барон Г. В. Розен, новый главноуправляющий гражданской частью на Кавказе - командир Отдельного Кавказского корпуса (1831-1837 гг.)¹¹², предпринял попытку вернуться к региональному подходу в организации управления Кавказом. Недовольство деятельностью Г. В. Розена на Кавказе вынудило Николая I в марте 1837 г. направить к нему комиссию во главе с бароном П. В. Ганом. Комиссия должна была представить свои выводы специальному Кавказскому Комитету, действовавшему в составе военного министра, министров финансов, внутренних дел и юстиции. В итоге проверки Г. В. Розен заменяется Е. А. Головиным, состоявшим в должности командира Отдельного Кавказского Корпуса и главноуправляющего гражданской частью и пограничных дел в Грузии, Армении и Кавказской области с 1837 по 1842 гг.¹¹³

В этот период происходят важные события в Чечне и Дагестане, сыгравшие большую роль в судьбах горских народов Северного Кавказа. Начавшаяся еще в 20. гг. XIX в. деятельность первых имамов Дагестана и Чечни — Кази-муллы и Гамзат-бека и идеи мюридизма активизировали антирусские настроения и сопровождалась эскалацией русских войск в этом регионе. В 1839 г., после победы под крепостью Ахульго и гибели Гамзат-бека, в Чечне и Дагестане вводится новое военно-административное управление. Одной из ключевых политических

¹⁰⁷ RGWIA, zesp. 846, op. 16, sygn. 6238, k. 2v; АКАК, т. 7, art. 303, Tyflis 1878, s. 365-372.

¹⁰⁸ RGWIA, zesp. 846, op. 16, sygn. 6238, k. 8-12.

¹⁰⁹ АКАК, т. 7, art. 304, s. 373.

¹¹⁰ Г. К. Мартиросиан, *История Ингушии*, Ordzonikidze 1933, s. 57.

¹¹¹ АКАК, т. 7, art. 304, s. 372.

¹¹² *Словарь кавказских деятелей*, s. 63.

¹¹³ Там же, s. 29.

фигур того времени, генералом П. Х. Граббе, командиром Чеченского Отряда русской армии, разрабатывается и представляется на обсуждение в высших кругах империи проект *Положения об управлении мирными племенами*. Всех горцев Северного Кавказа П. Х. Граббе разделял на три группы: мирных, полупокорных и непокорных¹¹⁴. В зависимости от степени покорности дифференцировались используемые политические и военные средства. В проекте предлагалось: 1) объединить народы Дагестана и Чечни в три главных приставства: кумыкское; чеченское и лезгинское; 2) все приставства подчинить начальнику левого фланга Кавказской Линии; 3) главные приставства разделить на „частные”: кумыкское и лезгинское — по четыре, чеченское — на три¹¹⁵. В лезгинское приставство входили также ауховские аулы с чеченским населением. Чеченский пристав заведовал, кроме того, надтеречными и брагунскими аулами. Что касается ингушских обществ, то они контролировались приставом, состоявшим в ведении Владикавказского коменданта¹¹⁶.

Главными и частными приставами П. Х. Граббе назначались чиновники, известные своей благонадежностью, „знакомые с горцами и испытанной преданности правительству”¹¹⁷. Приставы обязывались в соответствии со специальной инструкцией: приводить в исполнение все требования и распоряжения начальства, доносить о замыслах неблагонадежных, охранять общественное спокойствие, производить уравнительную раскладку повинностей, вести перепись аулов, домов и населения, привлекать к ответственности за маловажные проступки по народным обычаям, в качестве домашнего исправления производить арест, а при совершении тяжких преступлений виновных доставлять вышестоящему начальству¹¹⁸.

В 1839 г. П. Х. Граббе принуждает некоторые чеченские племена (Качкалыковцев, Мичиковцев, терских Ауховцев, предгорных Ичкеринцев и др.) к несению некоторых повинностей и уплате подати¹¹⁹. Чеченцы привлекаются также к общественным работам. В частности, в конце 1839 г. в течение зимы Чеченцы вырубали леса на расстоянии ружейного выстрела для безопасности продвижения войск и установления надежной связи с крепостью Грозной. Эта практика здесь упрочилась еще со времен А. П. Ермолова¹²⁰.

Е. А. Головин, вступив в должность, упразднил главное чеченское приставство, сохранив „частные приставства”. Главные приставства управлялись русскими военными. Представители из военных чиновников, местного казачества и горских племен назначались в „частные приставства”¹²¹. В этот же период

¹¹⁴ Обзор управления Левым флангом Кавказской линии, представленный генерал-адъютантом Граббе корпусному командиру на высочайшее воззрение в 1839-м году. Особое приложение к статье А.Юрова «Три года на Кавказе (1837-1839)», „Кавказский Сборник”, т. 9, Туфлис 1885, s. 26-27.

¹¹⁵ Там же.

¹¹⁶ Там же.

¹¹⁷ Там же.

¹¹⁸ Там же.

¹¹⁹ М. М. Блиев, dz. cyt., s. 157.

¹²⁰ Записки Алексея Петровича Ермолова с приложениями, s. 423.

¹²¹ М. М. Блиев, dz. cyt., s. 157.

подполковник А. П. Пулло (в 1834-1840 гг. состоял в должности командира Куринского полка и начальника Сунженской Линии (уволен с Кавказа в 1841 г.) распространил полицейское правление в Малой Чечне и объявил о включении ее в сферу юрисдикции Российской Империи. Вся „покорная“ Чечня делилась на приставства. Приставы назначались самим А. П. Пулло, в том числе из Чеченцев, как правило, из милиционеров, состоявших на русской службе. По приказу А. П. Пулло вводилась своего рода воинская повинность, в соответствии с которой с каждых 10 дворов отбиралось одно ружье¹²². В этих целях в 1839-1840 гг. сначала Е. А. Головиным и П. Х. Граббе, а затем А. П. Пулло проводились экспедиции в Чечню¹²³. В ходе одной из них, предпринятой по личному указанию П. Х. Граббе в начале 1840 г., военные разорили многие аулы Большой и Малой Чечни¹²⁴. Серьезные последствия имел также поход в Малую Чечню отряда генерала А. В. Галафеева летом того же года. „Выжигая аулы и уничтожая хлеба“ отряд из 6,5 батальона, 140 орудий и 1500 казаков прошел вновь через чеченские аулы и вернулся в крепость Грозную¹²⁵. Завершается создание Сунженской, Кумыкской и Чеченской Линий строительством новых укреплений¹²⁶. Однако проведение экзекуций не исключало попыток договориться с Чеченцами, о чем свидетельствует обращение П. Х. Граббе к Ичкеринцам от 13 мая 1839 г. Все, кто давал обещание исполнить требования русского командования, заключавшееся в повиновении, могли „спокойно оставаться на своих местах, пользоваться своими землями и всем имуществом“. В противном случае, чеченские аулы ожидало полное истребление¹²⁷.

В сложившихся условиях отдельные Чеченцы предприняли попытки заручиться поддержкой турецкого султана, которые хотя и остались безуспешными, но все же вынудили местную администрацию обратить на себя внимание¹²⁸. В частности, по указанию высшего военного ведомства полковнику А. П. Пулло в крепости Грозной ведет переговоры с одним из таких депутатов - Гаджи-Магометом, развернувшим к тому времени активную деятельность среди равнинных Чеченцев, и заключает соглашение, предусматривавшее наряду с другими условиями: взимание подати с Чеченцев по 1 руб. серебром с каждого дома, обязанность Чеченцев содержать кадиев, мулл и десятников и др. Для управления Чечней и разбирательства дел между Чеченцами под непосредственным контролем местного русского начальства планировалось избрать одного эфендия, двух мулл и почетных стариков. Жалованье духовным лицам и депутатам от горцев назначалось за счет населения¹²⁹.

¹²² М. Тахир, *Три имама*, *Machaczkala* 1990, s. 49.

¹²³ М. М. Блиев, *dz. cyt.*, s. 367.

¹²⁴ *Очерк положения военных дел на Кавказе с начала 1838 по конец 1842 года*, *Ryga* 1847, s. 50.

¹²⁵ *Очерк положения военных дел на Кавказе с начала 1838 до конца 1844 года*, „Кавказский Сборник“, t. 2, *Tyflis* 1877, s. 32.

¹²⁶ *Tamże*, s. 72.

¹²⁷ *Прокламация генерал-лейтенанта Граббе к ичкеринцам 13-го мая 1839-го года. Приложение к статье А. Юрова „Три года на Кавказе“*, „Кавказский Сборник“, t. 9, s. 10-11.

¹²⁸ *RGWIA*, *zesp.* 846, *op.* 16, *sygn.* 6420, k. 1-5.

¹²⁹ *Tamże*.

Однако время для умирения Чеченцев было упущено. Своими карательными экспедициями генералы успели вызвать повсеместное негодование в Чечне, которая полнилась слухами о планах русской администрации обратить население в рабство, насильственно отправить мужчин на военную службу, а женщин сделать служанками и обесчестить каждую десятую¹³⁰. Чеченцы обратились за поддержкой к имаму Шамилю, который, после поражения под Ахульго в 1839 г., со своими доверенными мюридами, находился в горной Чечне. Уже будучи имамом Дагестана и Чечни, в марте 1840 г., Шамиль „беспрепятственно“ появился на р. Сунже. Затем поднялась вся Малая и Большая Чечня. Ичкеринцы, Ауховцы, Качкалыковцы, Галашевцы и Карабулаки „пристали к мятежной партии“¹³¹. Генерал П. Х. Граббе в обзоре военных действий на левом берегу Кавказской Линии писал, что зимой 1840-1841 гг.:

„восстание в Чечне приняло совершенно новый оборот. Ни целый год войны, ни понесенные потери, ни разорение лучших аулов не заставили Чеченцев покориться [...]“¹³².

Оценивая события 1839-1840 гг., К. И. Прушановский пишет, что: „излишняя самоуверенность“ генерала П. Х. Граббе, помешала ему заняться с большей деятельностью устройством Чечни“, и тем самым утвердить здесь русское владычество. Одной из серьезнейших по своим последствиям ошибок П. Х. Граббе была, по мнению автора, та, что он доверил управление Чечней А. П. Пулло, действия которого не только лишили генерала „славы всех выгод, приобретенных им“ здесь, но и „возбудили Чеченцев против русского правления“. Все это предоставило имаму Шамилю „всю возможность отторгнуть их [...] и склонить на свою сторону“¹³³. А. Л. Зиссерман писал:

„Да, мы-таки достаточно породили в пользу мюридизма и не мало делали, чтобы продлить борьбу на многие десятилетия. В 1840 году довели до восстания Чечню [...]“¹³⁴.

Такую же точку зрения высказывают и некоторые современные историки¹³⁵.

Хотя некоторые управленцы в центре и на самом Кавказе понимали, что не следует, хотя бы временно, ломать традиционный образ жизни горцев, вводятся новый порядок гражданского управления краем, предложенный П. В. Ганом, который полностью игнорировал местные этнические, религиозные, культурные и экономические особенности¹³⁶.

В этих условиях предпринимаются новые административные реформы. В конце царствования Александра I (1801-1825 гг.) кавказская губерния была пе-

¹³⁰ *Документальная история...*, ks. 1, s. 63; М. Тахир, dz. cyt., s. 49.

¹³¹ *Очерк положения военных дел на Кавказе с начала 1838 по конец 1842 года*, s. 47.

¹³² АКАК, t. 9, art. 269, Tyflis 1884, s. 269.

¹³³ RGWIA, zesp. 846, op. 16, sygn. 6512, k. 45.

¹³⁴ А. Л. Зиссерман, *25 лет на Кавказе*, cz. 1, 1842-1851 годы, Petersburg 1879, s. 287.

¹³⁵ М. М. Вацагаев, *Чечня в годы Кавказской войны (1816-1859)*, Moskwa 1995, s. 16-17, autoreferat pracy kandydackiej.

¹³⁶ Г. Г. Лисицына, *Кавказский комитет - высшее государственное учреждение для управления Кавказом*, [w:] *Россия и Кавказ. Сквозь два столетия*, pod red. Г. Г. Лисицына, Я. А. Гордина, Moskwa 2001, s. 155.

реименована в кавказскую область. Начальник области, одновременно командующий Кавказской Линией, имел помощников по гражданской части¹³⁷. В Чечне административные и судебные реформы в конце 20-30-х гг. XIX в. сдерживались вовлечением населения в Кавказскую Войну¹³⁸.

Начавшиеся военные действия заставляют кавказскую администрацию идти по пути дальнейшей изоляции народов Кавказа и их противопоставления, что особенно проявилось в отношении Ингушей. Наглядно демонстрируя горцам, какими „милостями“ в случае покорности российскому правительству они могут быть „наделены“, какие „иметь преимущества“¹³⁹, создаются ингушская и чеченская милиция. Она активно привлекалась к военным действиям против имамов Кази-Муллы, Гамзат-бека и Шамиля. Новый император Николай I (1825-1855 гг.) „за храбрость, усердие и преданность“ российскому правительству, проявленную назрановцами при отражении нападения имама Шамиля на Назрань 7 апреля 1841 г., пожаловал им знамя, к которому назначались два знаменщика из почетных Назрановцев. Позже, по ходатайству наместника Кавказа фельдмаршала кн. М. С. Воронцова от 11 октября 1846 г. знаменщикам выплачивалось жалованье по 120 руб. в год каждому¹⁴⁰. В отзыве от 4 декабря 1843 г. генерал-адъютант, военный министр князь А. И. Чернышев сообщал генералу от инфантерии Е. А. Головину о новой „Высочайшей милости“, оказанной императором, по которой назрановцы были „освобождены от платежа податей в казну до особого распоряжения“¹⁴¹. Таким образом, налоговая политика, равно как и раздача чинов и других почестей, становится важным инструментом в руках кавказских управленцев в деле приведения горцев к покорности русскому правительству.

События на Северном Кавказе, неудачи русских войск, провал попыток введения нового гражданского правления вынудили российское правительство активизировать поиск наиболее эффективных институтов управления. 10 апреля 1840 г. Николай I издает наказ об изменениях в управлении Закавказским краем¹⁴². В 1842 г. при Собственной Е.И.В. Канцелярии создается Шестое Отделение, которое занималось подготовкой материалов по организации управления Кавказом¹⁴³. По итогам ревизии дел на Кавказе, проведенной специальной комиссией во главе с военным министром А. И. Чернышевым и статс-секретарем М. П. Позеном, в 1842 г. император Николаем I принимает решение об образовании особой формы гражданского и военного управления в регионе - Кавказского Комитета¹⁴⁴. Указом Сенату от 3 февраля 1845 г. все существовавшие ранее учреждения упразднились, а деятельность Кавказского Комитета распространялась на весь Кавказ (Закавказский Край и кавказскую область)¹⁴⁵. Кавказский

¹³⁷ GARF, zesp. 569, op. 1, sygn. 115, k. 7-7v.

¹³⁸ З. М. Блиева, *Административные и судебные...*, s. 16.

¹³⁹ RGWIA, zesp. 846, op. 16, sygn. 6672, k. 38v.

¹⁴⁰ Там же, k. 27-27v.

¹⁴¹ Там же.

¹⁴² ПСЗРИ, собрание II, t. 12, ukaz nr 16205, s. 113-122.

¹⁴³ И. А. Исаев, *История государства и права: учебник*, wyd. 4, Moskwa 1999, s. 235.

¹⁴⁴ Г. Г. Лисицына, dz. cyt., s. 155-156.

¹⁴⁵ Там же.

Комитет, состав которого назначался лично императором, получил статус высшего государственного органа при императоре с законосовещательными и административными функциями для управления Закавказьем и Кавказской областью. Он служил связующим звеном между учреждениями местного управления Кавказом в лице его наместника и центральными имперскими органами во главе с императором¹⁴⁶. Деятельность комитета контролировалась VI отделением канцелярии императора¹⁴⁷.

Начало деятельности Кавказского Комитета совпало с пребыванием на посту главноуправляющего Закавказским Краем и командира Отдельного Кавказского Корпуса генерал-адъютанта А. И. Нейдгардта (1843-1844 гг.)¹⁴⁸, чье правление ознаменовалось событиями, сыгравшими важную роль в политике Российской Империи в отношении Чеченцев и Ингушей. В частности, оно совпало с началом активной фазы Кавказской Войны и выбором преимущественно силовых методов утверждения имперской власти, прежде всего в Чечне. В этот период предпринимаются шаги по формированию российских административных учреждений и социальной базы на вновь присоединенных территориях. Однако компетенция нового наместника носила более ограниченный характер, по сравнению с его предшественниками, что объясняется активной деятельностью и широтой полномочий Кавказского комитета.

Необходимость проведения кардинальной реформы системы управления на Кавказе и сложность военной ситуации требовали назначения на пост руководителя более авторитетной личности, способной действовать самостоятельно и принимать ответственные решения. В качестве таковой императором Николаем I выдвигается генерал-адъютант кн. М. С. Воронцов. При вступлении в должность главнокомандующего Отдельным Кавказским Корпусом в (1844-1854 гг.)¹⁴⁹, М. С. Воронцову присваивается звание наместника и учреждается, таким образом, Кавказское Наместничество, в которое входила и кавказская область¹⁵⁰.

Рескриптом от 30 января 1845 г. *Об усилении прав Главноуправляющего Гражданскою частию на Кавказе* Николай I еще более расширил полномочия наместника. Все дела, исходящие из главного управления, и ранее подлежавшие согласованию с соответствующими министерствами, разрешились непосредственно наместником на месте по своему усмотрению, который, кроме того, освобождался от председательства в совете главного управления¹⁵¹. 6 января 1846 г. императором утверждаются правила об отношениях наместника Кавказа с другими органами центрального и местного управления¹⁵², закреплявшие свободу его действий и самостоятельность¹⁵³, 5 февраля 1845 г. товарищем министра юстиции объявля-

¹⁴⁶ Там же, s. 154.

¹⁴⁷ Там же, s. 156.

¹⁴⁸ *Словарь кавказских деятелей*, s. 56.

¹⁴⁹ Там же, s. 25. Назначение М. С. Воронцова на должность состоялось 24 декабря 1844 г. Zob. *Кавказский календарь на 1848 г.*, s. 23.

¹⁵⁰ ПСЗРИ, собрание II, t. 21, ukaz nr 19590, s. 17-18.

¹⁵¹ GARF, zesp. 730, op. 1, sygn. 1662, k. 4v-5; ПСЗРИ, собрание II, t. 20, ukaz nr 18679, s. 152.

¹⁵² ПСЗРИ, собрание II, t. 21, ukaz nr 19590, s. 17-18.

¹⁵³ Там же.

ется высочайший указ *Об образовании при Наместнике Кавказском особой канцелярии*¹⁵⁴. На Кавказе в 1844-1845 гг. действовало „особенное“ правление¹⁵⁵, а в 1844 г. установился режим наместничества. Наместнику с его Советом и канцелярией подчинялись начальник округов. Регион делился на губернии во главе с губернаторами и губернскими правлениями. Создавались губернские суды, казенные палаты и палаты государственных имуществ¹⁵⁶.

Особенность правления М. С. Воронцова заключалась в том, что он пытался приспособить Кавказский Край к империи с учетом местных особенностей. В этих целях ликвидируются последствия реформы П. В. Гана, и делается распоряжение о составлении *Наказа гражданского управления и судебного производства*. В отчете за деятельность с 25 марта 1845 г. до 1 января 1846 г. наместник писал, что завершается работа над частью этих законов, и выражал мнение о необходимости постепенного введения их в отдельных округах¹⁵⁷.

В 1847 г. кавказская область преобразуется в ставропольскую губернию. Край стал делиться на губернии, называвшиеся по названиям главных городов. В них создавались губернские канцелярии, председатели которых (заместители губернаторов) входили в состав канцелярии наместника. В губернских судах часть мест отводилась представителям из коренных кавказских жителей. Дела передавались в суды уездными советами правосудия, состоявшими из российских чиновников и представителей кавказских племен. Последнее нововведение повысило доверие горцев к российским органам управления и поощряло их желание служить России. Горская администрация для покорных племен оставалась такой же, как и во времена А. П. Ермолова: ими „заведовали“ приставы, подчиненные в административном отношении начальникам отделов Кавказской Линии¹⁵⁸. В 1847 г. учреждается в г. Владикавказе народный суд для горцев, входивших в состав Владикавказского Военного Округа, просуществовавший длительное время и принесший, по мнению кавказской администрации, „большую пользу“ для местного населения, в т. ч. Ингушей¹⁵⁹.

Деятельность кн. М. С. Воронцова на посту наместника на Кавказе носила самый разносторонний характер, затрагивала экономику, промышленность, торговлю, культуру. Наместник многое сделал, в частности для развития образования и просвещения кавказских народов. Однако все эти преобразования коснулись, преимущественно, Закавказья, так как Северный Кавказ продолжал находиться в состоянии войны. При нем, в 1845 г. создано Кавказское Линейное Казачье Войско и продолжен начатый еще в 1838 г. генералом Е. А. Головиным процесс заселения равнины, где ранее располагались горские аулы, казачьими станицами и слободами с русскими-переселенцами, особенно активизировавшийся в годы Кавказской Войны, углубивший напряжение между горами и ка-

¹⁵⁴ ПСЗРИ, собрание II, т. 20, указ nr 18679, s. 151-152; указ nr 18706, s. 169-170.

¹⁵⁵ И. А. Исаев, dz. cyt., s. 236.

¹⁵⁶ Там же, s. 251.

¹⁵⁷ АКАК, т. 10, Тифлис 1885, s. 843.

¹⁵⁸ GARF, zesp. 677, op. 1, sygn. 511, k. 9v.

¹⁵⁹ АКАК, т. 12, art. 561, s. 644.

заками. За пятнадцать лет переселенческой политики здесь возникло 30 новых станиц с тремя казачьими полками. Одновременно 6 поселений и слобод превращаются в станицы Терского Казачьего Войска¹⁶⁰. Тем самым, закладываются основы переселенческой политики в кавказском регионе.

Князь М. С. Воронцов, так же как и его предшественники, стремился заручиться поддержкой горской верхушки, способствовал формированию из привилегированных сословий и старшин местной элиты и введению ее в состав правящих кругов Российской Империи. В мусульманских районах края наместником восстанавливаются социальные и имущественные права владельцев и духовенства, отобранные имамом Шамилем. Все это придало, конечно, кн. М. С. Воронцову огромный авторитет¹⁶¹. В то же время в 30-40-х годах XIX в. кавказской администрацией поддерживаются попытки крещения некоторой части горцев, начало которым было положено созданной в кр. Кизляре в 1745 г. Осетинской Духовной Комиссией из грузинских духовных лиц, проводившей крещение Осетин, а с их помощью и остальных горцев¹⁶². В 1831-1834 гг. при поддержке местных казачьих частей, состоялось крещение некоторых селений Назрановского общества, что имело весьма трагические последствия. Как писали Ингуши, из-за крещения целые семьи оказались разобщенными по религиозному признаку и „не стало никакого миролюбия и не в одном согласия, усилилась вражда, ненависть [...]”¹⁶³. С просьбой разрешить вернуться в ислам в 1842 г. Ингуши обратились к военному министру А. И. Чернышеву. В 1843 г. их делегация принимается Николаем I. Хотя им и было отказано, в условиях, когда в соседней Чечне и Дагестане шла война, Ингушам обещается свобода вероисповедания, запрещается впредь насильственное крещение и облегчается исполнение обрядов для крещенных¹⁶⁴.

Годы правления М. С. Воронцова пришлись на время активных боевых действий в Дагестане и Чечне¹⁶⁵. Вся территория Северного Кавказа, хотя и неравномерно¹⁶⁶, покрылась крепостями, укреплениями, опорными пунктами¹⁶⁷, число которых, как указывается в источниках, „умножилось непомерно”¹⁶⁸. Для контроля выхода из гор, покорения горцев и подчинения их русской администрации здесь содержались огромные контингенты войск, численность которых

¹⁶⁰ Э. Д. Мужухоева, *Административная политика царизма в Чечено-Ингушетии во второй половине XIX-нач. XX в.*, Moskwa 1989, s. 52-54, maszynopis pracy kandydackiej.

¹⁶¹ *Национальные окраины...*, s. 300.

¹⁶² RGWIA, zesp. 405, op. 6, sygn. 6463, k. 79-79v.

¹⁶³ Там же, k. 28.

¹⁶⁴ RGWIA, zesp. 405, op. 6, sygn. 6463, k. 33.

¹⁶⁵ GARF, zesp. 792, op. 1, sygn. 6, k. 1, 8, 17, 22, 31, 44, 56, 61 i nast.

¹⁶⁶ Там же, k. 52.

¹⁶⁷ Всего по Кавказской линии русскими войсками было занято 70 укрепленных пунктов (6 крепостей, 32 укрепления и 31 укрепленный пункт). Zob. GARF, zesp. 730, op. 1, sygn. 21, k. 53. Из них в Чечне важное стратегическое значение имели крепости Грозная (с близлежащими укреплениями Тепли-Кичу, Умахан-Юрт и Горячеводская) и Воздвиженская (с расположенными к западу от нее укреплениями — Ачхоевское и Урус-Мартановское). Zob. GARF, zesp. 730, op. 1, sygn. 21, k. 46-46v, 51-51v.

¹⁶⁸ Там же, k. 57.

в Чечне особенно возросла в 20-50. гг. XIX в.¹⁶⁹. Принцип военной стратегии в кавказском регионе заключался в следующем:

„Покорность, вынужденная только силою оружия, должна быть оружием постоянно поддерживаема“¹⁷⁰.

Решение поставленной задачи облегчалось тем, что уже со второй половины 40. гг. XIX в. все большее число Чеченцев стало испытывать разочарование в имаме Шамиле и его наибах, подчинялась им только из боязни расправы и лишения имущества. Некоторые уважаемые в Чечне духовные лица и старшины вступали в переговоры с русским командованием об условиях возвращения на свои прежние места¹⁷¹.

Часть местных старшин, несмотря на притеснения со стороны имама Шамиля, все же продолжала оказывать содействие русским войскам, пользовалась доверием командования и имела за это поощрения. Так, в 1845 г. по ходатайству наместника Кавказа кн. М. С. Воронцова, Приал Алиев Булгучев, карабулакский старшина, добровольно принявший российское подданство был награжден серебряной медалью с надписью „За храбрость“ на георгиевской ленте¹⁷². 12 января 1845 г. военный министр кн. А. И. Чернышев докладывал о переговорах офицеров из командования русских войск в Чечне „с Исса Кадием, самым значительным лицом в Малой Чечне“, пожелавшим со своей семьей „отклониться“ от имама Шамиля¹⁷³. И таких примеров было много.

В период правления кн. М. С. Воронцова в крае продолжают административные реформы. В частности, в 1847 г. кавказская область преобразуется в ставропольскую губернию. Горская администрация для покорных племен оставалась такой же, как и во времена А. П. Ермолова: ими „заведовали“ приставы, подчиненные в административном отношении начальникам отделов Кавказской Линии¹⁷⁴. В 1847 г. учреждается в г. Владикавказе народный суд для горцев, входивших в состав Владикавказского Военного Округа, просуществовавший длительное время и принесший, по мнению кавказской администрации, „большую пользу“ для местного населения, в т. ч. Ингушей¹⁷⁵.

Несмотря на военные неудачи кн. М. С. Воронцова, управлявшего Кавказом в середине XIX в., успехи преобразований в гражданской жизни горцев были значительны, а политика в отношениях с горцами отличалась большей гибкостью, что имело свои благоприятные последствия на протяжении многих десятилетий. В ходе реализации проектов покорения кавказских горцев и внешних войнах первой половины XIX в. использовались отряды из представителей раз-

¹⁶⁹ Только в ведении начальника левого фланга Кавказской Армии постоянно находилось 15 батальонов пехоты, 3 полка линейных казаков, 3 ½ полка Донских и 2 сотни Дунайских Казаков, 3 батареи полевой артиллерии, до 1000 чел. конной милиции из покорных Ногайцев, Кумыков и Чеченцев. Zob. Tamże, k. 52.

¹⁷⁰ Tamże, k. 56.

¹⁷¹ GARF, zesp. 1093, op. 1/9, sygn. 154, k. 13v, 39-40 i nast.

¹⁷² RGWIA, zesp. 330, op. 6, sygn. 362, k. 7.

¹⁷³ RGWIA, zesp. 846, op. 16, sygn. 6584, k. 1.

¹⁷⁴ GARF, zesp. 677, op. 1, sygn. 511, k. 9v.

¹⁷⁵ АКАК, т. 12, art. 561, s. 644.

личных кавказских племен в период кавказской войны. В приказе П. Х. Граббе от мая 1841 год дана высокая оценка действиям горской добровольческой милиции против Чеченцев¹⁷⁶.

Таким образом, на рубеже XVIII-XIX вв. предпринимались первые серьезные шаги по созданию новой военно-административной системы управления горскими народами, выразившейся, главным образом, в установлении наместничества, системы военного и приставского управления. По мере завершения военных действий на Северо-Восточном Кавказе становится очевидной необходимость достижения компромисса с горцами. Вводится военно-народное управление и суд с формальным представительством от местных народов. По мере усиления имперской власти на местную почву переносились общеимперские законы, институты управления (наместничество, губерния), судопроизводство, налоги. Однако все эти преобразования носили спонтанный, необдуманый и недостаточно взвешенный характер, что сказывалось на отношении горцев не только к кавказской администрации, но и к имперскому правительству в целом.

¹⁷⁶ М. С. Арсанукаева, *Участие горских офицеров и милиции в военных действиях в Чечне в 20-50-х гг. XIX в.*, [w] *Борьба народов Северо-Восточного Кавказа в 20-50-х гг. XIX в.: спорные вопросы и новые дискуссии. Материалы научно-практической конференции*, red. Р. Р. Гашимов, Derbent 2009, s. 146-151; АКАК, t. 9, art. 270, s. 269.

Streszczenie

Malika Sułtanowna Arsanukajewa

Zarządzanie Czeczenią i Inguszetią w pierwszych dekadach XIX wieku

Autorka analizuje początki formowania się nowego, wojskowo-administracyjnego systemu zarządzania narodami górskimi na północ od Kaukazu na przełomie XVIII-XIX w. Mianowicie, wraz z zakończeniem działań wojennych na Północno-Wschodnim Kaukazie władze rosyjskie starają się doprowadzić do kompromisu z „góralami”. W efekcie wprowadzono mieszane organy administracji (wojskowo-narodowe) i sądy z udziałem przedstawicieli miejscowej ludności. Jednak, w miarę umacniania się władzy Imperium, stopniowo wprowadzano prawa i organy ogólnoimperialne, zarówno administracyjne jak i sądowe. Autorka uważa, że zmiany te nosiły charakter spontaniczny, nieplanowy i nieprzemyślany, co zaważyło na stosunku podbitych narodów, nie tylko do rosyjskiej administracji na Kaukazie, ale i ogólnie do władzy Imperium.

Summary

Malika Sultanovna Arsanukayeva

Administering the Chechnya and Ingushetia in the early decades of the nineteenth century

The Author analyze origins of the formation of a new, military-administrative system of management mountain nations, north of the Caucasus at the turn of the eighteenth and nineteenth centuries. So, with the end of hostilities in the Northeast Caucasus, the Russian authorities are trying to reach a compromise with the “Highlanders.” As a result, introduced mixed administrations (military-national) and the courts with representatives of the local population. However, in line with the strengthening power of the Empire, gradually introduced the law and the authorities generally applicable in the Empire, both administrative and judicial. The Author takes the view that these changes bore the character of spontaneous, unplanned and unconsidered, what had an impact on the ratio of the conquered nations, not only to the Russian administration in the Caucasus, but also generally to the authorities of the Empire.

Dzieje biurokracji tom IV

Alicja Kulecka
(Uniwersytet Warszawski)

„Brühl” Józefa Ignacego Kraszewskiego – literackie studium biurokracji

Wiele ludzi mówi nam: na co się nam zdali urzędnicy i władza? co oni robią? Te papiery, które podpisują ani karmią, ani poją. Pobierają podatki od nas, a w zamian nic nie dają. Zastanówmy się tylko, czy te papiery w istocie na nic się nie przydały? czy urzędnik jest w samej rzeczy nieużytecznym.¹

Te refleksje i pytania pojawiły się w rozważaniach J. I. Kraszewskiego, koncentrujących się na pracy jako zjawisku kulturowym i społecznym, opublikowanych w 1879 r. Był to rok obchodzonego hucznie jubileuszu². Wspomniane rozważania zawierały rozmyślenia nad pracą, jej definiowaniem, istotą i rolami społecznymi. Treść ich wskazywała, że problemy codzienności administrowania, jego funkcji w społeczeństwie, uznane zostały za ważny element współczesności. W rozważaniach tych urzędnik występował obok fabrykanta, rzemieślnika, rolnika, kupca, nauczyciela i bankiera jako jeden z charakterystycznych dla wieku XIX zawodów³, decydujących o obliczu epoki. Uznanie administrowania za formę pracy stanowiło nobilitację tej czynności w systemie wartości wieku XIX. W refleksjach pisarza urzędnik został uznany za nieodłączny i niezbędny element instytucji pełniący ważne role społeczne: strażnika i egzekutora prawa, czuwającego nad bezpieczeństwem społeczeństwa, jego szlakami komunikacyjnymi, jakością sieci drożnej, gwarantującego swoim istnieniem obrót kredytowy, a więc czuwającego nad jakością cywilizacji postępu i rozwoju, gwarantującego nowoczesność. Ta wypowiedź pisarza wskazywała także, że urzędnik kojarzony był z systemem egzekucji podatkowej. Zaprezentowany został także jako konsument dochodów publicznych stanowiących podstawę jego utrzymania. Związki pomiędzy tym zawodem a świadczeniami pieniężnymi na rzecz państwa traktowano jako cechę stałą nowoczesnej struktury społecznej⁴.

¹ J. I. Kraszewski, *O pracy*. Wydanie na pamiątkę 50 lat pracy tego pisarza, Warszawa 1879, s. 36.

² P. Chmielowski, *Józef Ignacy Kraszewski. Zarys historyczno-literacki*, Kraków 1888, s. 460-461.

³ J. I. Kraszewski, *O pracy...*, spis treści.

⁴ Tamże, s. 36-39.

1. Przeszłość a współczesność w twórczości Józefa Ignacego Kraszewskiego

Bogata, wielowątkowa i różnorodna w formach wypowiedzi, literacka twórczość Józefa Ignacego Kraszewskiego, zawierała wiele refleksji nad problemami władzy⁵. Wydana w 1874 r. powieść historyczna *Brühl*⁶ nasycona została szczególnie dużą ilością elementów niemal bezpośrednio dotyczących mechanizmów awansu dworskiego. Usytuowanie akcji w otoczeniu królewskim stanowiło dla Kraszewskiego okazję do tworzenia narracji zawierającej rozważania o dwóch różnych modelach karier w otoczeniu królewskim symbolizowanych postaciami Heinricha von Brühla i Aleksandra Józefa Sułkowskiego. Pobyt na drezdeńskim wygnaniu służył pojawieniu się w twórczości pisarza problematyki saskiej. Jego zainteresowanie okresem panowania Augusta II i Augusta III miało ścisły związek z miejscem pobytu. Pisarz poszukiwał inspiracji w najbliższym otoczeniu kulturowym zapoznając się z zawartością saksońskich archiwów, czytając rozprawy historyczne, miejscową prasę, obserwując społeczeństwo. W 1873 r. J. I. Kraszewski zakupił domek na ulicy Nordstrasse⁷, położonej na przedmieściach Drezna. Stało się to powodem konieczności załatwienia wielu spraw. Inwestycja wymagała pieniędzy. Przynosiła nowe doświadczenia w emigracyjnym życiu pisarza. W 1873 r. w liście do brata Kajetana narzekał, że powieści „nie zrodziły” a nowa siedziba wymagała gruntownego remontu „od dachu do podłogi” i „sum neapolitańskich” na niego⁸. Krzątania wokół spraw związanych z domem hamowała nieco aktywność pisarską. Czyniła przy tym niezbędnymi kontakty z administracją Saksonii oraz konieczność obserwacji stylu jej pracy. Nowe problemy codzienności wyznaczały nowe kierunki refleksji pisarskiej. Kontakty z administracją Saksonii nie były dla J. I. Kraszewskiego nowością. Doświadczał ich jednak przede wszystkim jako osoba prowadząca działalność publiczną na rzecz emigracji polskiej w Dreźnie po upadku powstania styczniowego oraz wydawniczą. Od 1873 r. pisarz był właścicielem nieruchomości i z tego powodu jego kontakty z administracją ulegały poszerzeniu. W 1876 r. otrzymał obywatelstwo saskie⁹. Świadczyło ono o godzeniu się ze statusem wygnańca, który nie powróci do Ojczyzny i szuka formuł istnienia poza nią.

Lektura powieści *Brühl*, drugiego tomu tzw. Trylogii saskiej, opublikowanej w 1874 r., poprzedzonej *Hrabinią Cosel*, zachęcała do prowadzenia rozważań wokół pytania: czy tworzona narracja i zawarta w niej refleksja dotycząca karier urzędniczych na dworze Sasów w Dreźnie Augusta II i Augusta III była efektem lektury źródeł historycznych i próbą opisu przeszłości, w jakim zaś wiązała się ze współczesnością i

⁵ W. Danek, *Powieści historyczne J. I. Kraszewskiego*, Warszawa 1966, s. 68-72.

⁶ Po raz pierwszy ukazała się w „Bibliotece Warszawskiej” w 1874, w tomie 2; następnie opublikowana jako oddzielny druk w 1875 r. jako wydanie Redakcji Biblioteki Warszawskiej, to czasopismo naukowe cieszące się dużym prestiżem społecznym i naukowym sprawowało patronat ideowy nad powieścią.

⁷ P. Chmielowski, dz. cyt., s. 405. W latach 1868-1872 często zmieniał miejsce zamieszkania w Dreźnie. W zasadzie mieszkał każdego roku na innej ulicy. Jego przeprowadzki były bardzo kłopotliwe, gdyż pisarz posiadał dużą bibliotekę. W listach do brata pisarz wspominał o domku już w 1872 r. Kontrakt na jego zakup został podpisany w 1873 r. zob. J. I. Kraszewski, *Listy do rodziny 1863-1886*, cz. II, *Na emigracji*, oprac. S. Burkot, Wrocław 1993, s. 130, 138, 142.

⁸ J. I. Kraszewski, *Listy do rodziny 1863-1886*, s. 144.

⁹ P. Chmielowski, dz. cyt., s. 405; tegoż, *Powieści z czasów saskich*, [w:] J. I. Kraszewski, *Wybór pism*, Oddział V, Warszawa 1888, s. VI.

jej bezpośrednią obserwacją, doświadczeniami kontaktów z urzędami i urzędnikami Saksonii jako części Cesarstwa Niemieckiego lat 60. i 70. XIX w.? Ta powieść J. I. Kraszewskiego, podobnie jak inne historyczne jego autorstwa oraz innych twórców, inspirowała do refleksji, których motywem przewodnim było pytanie - czy przeszłość wraz ze wszystkimi jej problemami stanowiła zjawisko unikatowe czy też zawierała wątki uniwersalne, powtarzalne, występujące we wszystkich epokach historycznych a przez to tworzywo dające się wykorzystać jako wypowiedź o współczesności i manifestacja stanowiska wobec niej? Do takich rozważań upoważniają refleksje pisarza nad związkami pomiędzy twórczością historiograficzną i literacką. W ich świetle praca nad tworzeniem wizji przeszłości nie kończyła się na zgromadzeniu wiadomości, zawartych w różnych tekstach kultury – rodzajach źródeł historycznych, o epoce oraz napisaniu sprawozdania z tych kwerend. W liście do brata Kajetana z 1876 r. podkreślał wyraźnie:

Obok kwestii historycznej stoi kwestia artystyczna, która często nawet pierwszą zagłusza. Można mieć wszystek materiał, a jeszcze trzeba myśleć jak go użyć. Obraz, co na pierwszym planie, co na drugim, co w cieniu. L'art des sacrifices, co poświęcić, co uwydatnić, od czego zacząć, gdzie punkt kulminacyjny, jak zaokrąglić i dokończyć. A myśl główna, a cieniowanie, a inspiracja, która nie zawsze przychodzi na zawołanie. Otóż takich kwestii tysiące. *Ars longa, vita brevis.*¹⁰

Sztuka pięknego pisania służyć więc miała opisywaniu przeszłości. W rekonstrukcji dziejów, a zwłaszcza tworzeniu opowieści o nich, obowiązywała zasada stosowania reguł literackich. Taki program zakładał interpretację, klasyfikowanie, selekcję, wybór wątków i problemów przeszłości i nie bez powodu technika tworzenia porównywana była do pracy malarskiej. Ta zaś niemożliwa była bez stosowania systemu wartościowania twórcy. Współczesność inspirowała zainteresowania historią. Zgromadzone źródła i lektury były jedynie „materiałem” a zatem tworzywem służącym kreowaniu obrazu, który miał pełnić rolę czytelnego komunikatu społecznego. Proces ich pozyskiwania był jedynie etapem wstępnym dla prac nad rekonstrukcją i wizją przeszłości. Lektura źródeł stanowiła pierwsze spotkanie z problemami epoki. Hierarchia ich tworzona była w trakcie dalszej pracy nad nimi i stanowiła efekt refleksji pisarskiej, a więc wiedzy, struktur myślenia, osobowości i mentalności indywidualnej i zbiorowej. Wizja przeszłości nie dawała się wyalienować ze światopoglądu. Obydwie te struktury ewoluowały. O ich zmienności decydowały różne czynniki – otoczenie kulturowe, lektury, bieżące wydarzenia społeczne i polityczne, przeżycia osobiste.

Piotr Chmielowski, historyk i krytyk literacki, współczesny czytelnik dzieł J. I. Kraszewskiego podkreślał, że w jego powieściach historycznych, znajdowały się „myśli o położeniu własnego społeczeństwa”. Jako przykład podawał napisany w końcu 1864 r. *Rzym za Nerona*¹¹. Technika pracy przyjęta przez pisarza polegała jednak na

¹⁰ J. I. Kraszewski, *Listy do rodziny 1863-1886*, s. 197.

¹¹ P. Chmielowski, *Józef Ignacy Kraszewski...*, s. 332; podobne stanowisko zob. T. Bujnicki, *Rzym za Nerona a Quo vadis Sienkiewicza (studium porównawcze)*, [w:] *Zdziwienia Kraszewskim*, pod red. M. Zielińskiej, Wrocław 1990, s. 109-120 oraz T. Świętosławska, *Rzym za Nerona Józefa Ignacego Kraszewskiego a Quo vadis Henryka Sienkiewicza*, [w:] *Józef Ignacy Kraszewski. Twórczość i recepcja*, pod red. L. Ludorowskiego, Lublin 1995, s. 119-133.

nie akcentowaniu podobieństw pomiędzy przeszłością a współczesnością. P. Chmielowski wskazał, że J. I. Kraszewski dbał „o przedmiotowe odmalowanie czasów odległych: analogie narzucały się same [...]”¹². Narracja prowadząca do porównań nie mogła być natrętna. Alina Witkowska oceniając powieści historyczne pisała: „Jako twórca powieści historycznych świadomie upowszechniał pewne wzorce, inne ohydził, z mroku dziejów wydobywał postaci, które poświadczyć miały prawdy cenne dla wspólnoty, i zachowania warte identyfikacji”¹³. Inny badacz twórczości J. I. Kraszewskiego - Tadeusz Bujnicki wskazywał: „Sytuację każdej powieści historycznej określa relacja między przeszłością przedstawionego świata a współczesnością wynikającą z czasu jej powstania”¹⁴.

Twórczość pisarza z lat 1863-1872, jak wskazywał P. Chmielowski, miała związek z jego działalnością publicystyczną „będąc odbiciem prądów społeczno-politycznych przepływających przez umysł pisarza”¹⁵. Sam J. I. Kraszewski podkreślał, również w 1873 r.

Powieści moje są tendencyjne, bo ja dotąd żyję wiekiem moim, krajem, i każde drgnienie przebiegające masy odbija się we mnie. Wystygłej tej krwi, któraby na wielki dramat patrzeć mogła nieporuszona, nie folgując i nie wzdymając się to oburzeniem, to uniesieniem, to gniewem, to czcią - ja nie mam, niestety. Jeśli to cnota, nie chwałę się nią, jeśli wada, nie kryję jej¹⁶

Nadawał więc swojemu pisarstwu charakter zaangażowanego w problemy współczesności. Opowiadanie o przeszłości uznać należy za element tej formuły działania.

Twórca *Brühla* wyróżniał wiele nurtów zainteresowania przeszłością. Było wśród nich miejsce zarówno dla „historii” jak i dla „bajki”. Pierwszy z tych nurtów oznaczał badanie przeszłości, studiowanie różnych przekazów o niej, drugi natomiast to „vox populi”, „sądy ogółu”. Ta druga forma zainteresowania dziejami, manifestowania stosunku do przeszłości była, w jego odczuciu, bardziej żywotna, popularna, nośna społecznie. Podkreślał: „Ogół na grobach stawia posągi, nie pytając, co leży w grobie. Co ón stworzył na pożytek duchowy, to trzeba poszanować. Choćby historia przeczyła i miała rację, od historii prawdziwszą jest bajka, którą wieki z ducha swego stworzyły.”¹⁷. Z tego punktu widzenia niebezpieczne dla pisarza mogło stać się polemizowanie z tymi sądami, dążenie do rewizji rozpowszechnionych ocen, opinii. Przestrzegał przed tym również brata Kajetana dążącego do ukazania w pozytywnym świetle hetmana Ksawerego Branickiego¹⁸.

¹² P. Chmielowski, *Józef Ignacy Kraszewski...*, s. 332.

¹³ A. Witkowska, *Buchalter swoich czasów*, [w:] *Zdziwienia Kraszewskim*, s. 93.

¹⁴ T. Bujnicki, dz. cyt., s. 114 - autor artykułu przywołał tu cytat z rozważań K. Cysewskiego zawarty we „Współczesność i przeszłość powieści historycznej”, *Śląskie Prace Humanistyczne*, 1985, s. 115.

¹⁵ P. Chmielowski, *Józef Ignacy Kraszewski...*, s. 382.

¹⁶ Tamże, s. 382. P. Chmielowski zacytował tu list do Pani X. X. z „Przedmowy” do „Zagadek” (wyd. Poznań 1873), Autorce nie udało się odnaleźć tego druku.

¹⁷ J. I. Kraszewski, *Listy do rodziny 1863-1886*, cz. II, s. 199 (list z 1876 r.)

¹⁸ Tamże, s. 198.

W korespondencji z bratem J. I. Kraszewski tworzył wizję własnej osoby jako człowieka niezmiernie zapracowanego, poświęcającego wieczory pisaniu stanowiącemu źródło jego utrzymania, prawie pustelnika, pozornie obojętnego wobec problemów współczesnych. W marcu 1874 r. pisząc do brata Kajetana przedstawiał się jako niewolnik zawodu literackiego: „Żebyś wiedział, jak ta pisanina obrzydła! Doszedłem do takiego użytkowania czasu, że ani godziny prawie nie spoczywam. Mam jedną korespondencję polityczną codziennie, a oprócz tego masę robót innych. Zarabiam, to prawda, ale piekielnym trudem. Znacznie mi lżej teraz z pewnych względów, ale ludzi nie widzę, nigdzie nie bywam i siedzę zakopany w papierach”¹⁹. Zarysowanemu tu modelowi pustelnika poświęcającego się bez reszty pracy przeczy jednak jego działalność jako agenta wywiadu francuskiego, motywowana w dużym stopniu uczuciami patriotycznymi²⁰, odbywającego liczne podróże i obserwującego różne środowiska polityczne i militarne, nie stroniącego od przyjaźni i trwałych związków z kobietami²¹. Ta autokreacja stanowiła komunikat adresowany do rodziny, była także swoistym efektem nostalgii pisarza. Problem miejsca, w którym przychodzi człowiekowi spędzać życie powracał w jego rozmyślaniach. W lipcu 1875 r. stwierdzał w liście do brata: „Człowiekowi ojczyzną jest wszelki kąt świata”²². To oświadczenie uznać można za formę walki z tęsknotą za stronami z czasów dzieciństwa i młodości. Lata 70. były dla niego okresem trudnym, choć jednocześnie czasem niezwykle twórczym. Problemy przemijania,²³ zmienne nastroje, nostalgia²⁴ i niemożność odwiedzenia stron rodzinnych²⁵, złe perspektywy dla niepodległości Polski, sprawiały, że badając przeszłość i opisując ją jako literat dążący do prezentacji historii na podstawie lektur historiograficznych i źródeł, nie mógł uciec od pytania: z jakiego powodu „pruski” czy też szerzej „niemiecki” model zarządzania przynosił realne efekty w postaci odradzającego się państwa. Był to jeden z istotnych czynników, obok powolnego wrastania w Drezno i Saksonię,

¹⁹ Tamże, s. 159.

²⁰ J. Wójcicki, *Plautus w stroju więziennym. Kilka słów o parafrazach Kraszewskiego*, [w:] *Europejskość i rodzimność. Horyzonty twórczości Józefa Ignacego Kraszewskiego*, pod red. W. Ratajczaka, T. Sobieraja, Poznań 2006, s. 127-128. Opinia publiczna był podzielona w swoich sądach w czasie aresztowania, procesu i pobytu pisarza w więzieniu; o tych sprawach także T. Budrewicz, *Kraszewski – przy biurku i wśród ludzi*, Kraków 2004, s. 264-281. W korespondencji do brata K. Kraszewskiego pisarz wspominając o „korespondencji francuskiej” wskazywał także na aspekt materialny „upada mi robota (korespondencja francuska) i chleb” – J. I. Kraszewski, *Listy do rodziny 1863-1886*, s. 169.

²¹ M. Woźniakiewicz-Dziadosz, *Romantyczna biografia rachmistrza*, [w:] *Obrazy kultury polskiej w twórczości Józefa Ignacego Kraszewskiego*, pod red. B. Czwońnog-Jadczak, Lublin 2004, s. 39-47.

²² J. I. Kraszewski, *Listy do rodziny 1863-1886*, s. 183

²³ W liście do brata Kajetana z grudnia 1874 r. skarżył się „Były dzień, żem drzemał od rana do wieczora” – J. I. Kraszewski, *Listy do rodziny 1863-1886*, s. 169.

²⁴ T. Budrewicz, *Pojęcie „Europa” i „europejski” w korespondencjach Kraszewskiego do prasy warszawskiej (okres drezdeński)*, [w:] *Europejskość i rodzimność...*, s. 35; zob. także Z. Sudolski, *Mit Romanowa i umiłowanie przeszłości braci Kraszewskich*, [w:] *Obrazy kultury polskie...*, s. 27-37; w ogrodzie swojego domu pisarz gromadził drzewa przypominające Dolhę i Romanów zob. J. I. Kraszewski, *Listy do rodziny 1863-1886*, s. 130, 131, 151.

²⁵ J. I. Kraszewski, *Listy do rodziny 1863-1886*, s. 128 – „moje nadzieje odwiedzenia Was za paszportem nader słabe. Osłabły nawet teraz zupełnie.”, na uwagi K. Kraszewskiego o osłabieniu więzi rodzinnych odpowiadał – „Ty mówisz, że węzły familijne pękają. Prawda, ale, Drogi mój, nie nasza to, wygnańców, wina. My się wstydzim w końcu narzucać Wam, choć kochamy i tęsknimy”. Tamże, s. 122; podobnie odmowa w 1873 r. Tamże, s. 150.

wpływających na jego zainteresowania problematyką saksońską. Rozważania dotyczące Saksonii i jej przeszłości stanowiły także poszukiwanie wspólnoty historycznej i kulturowej z miejscem pobytu i zamieszkania, dążenie do znalezienia czegoś bliskiego, do czego można się przywiązać wobec wielokrotnie potwierdzonej niemożności powrotu do miejsc znanych, kochanych, widzianych w snach i marzeniach. Postać, a nawet wygląd Augusta III, została zdecydowanie wpisana w sferę niemieckości. W powieści J. I. Kraszewski wskazywał że „mimo młodości, zdrowia, czerstwości do popolitego Niemca był podobny”²⁶. Pisarz użył w tej charakterystyce określenia „Niemiec”, choć w XVIII w. miało ono inne znaczenie. W czasie powieściowym nazwano by go „Sasem”. Użyte określenie było typowe dla drugiej połowy XIX w.

Zainteresowania pisarza problemami kultury i cywilizacji niemieckiej i jej roli w dziejach świata i Europy widoczne były w powieściach poprzedzających ukazanie się *Brühla*. W 1866 r. wydał utwór *Na Wschodzie*. Dzieło poświęcone zostało kwestii wzrostu wpływów niemieckich w Rosji oraz nieprzychylnemu postępowaniu Niemców wobec Polaków. W 1868 r. opublikował *Kamienicę w długim rynku*. Opisał tu dodatnie cechy cywilizacji niemieckiej – pracę, ład, rzetelność, oszczędność²⁷. Pisarz obserwował liczne zjawiska społeczne, nie tylko zagadnienia ze sfery narodowości. W 1869 r. wydane zostały aż dwie powieści dotyczące społecznej roli pieniądza *Złoty Jasieńko* i *Dzieci wieku*²⁸. Zaprezentowany w nich został jako znak charakterystyczny epoki, decydujący czynnik określający zachowania indywidualne i zbiorowe. Pieniądz jako motyw awansu urzędniczego stał się tematem powieści historycznych. Powstanie państwa niemieckiego w 1871 r. było dodatkowym czynnikiem stymulującym zainteresowania i refleksje pisarskie kulturą niemiecką. Dorobek publicystyczny²⁹ i beletrystyczny dotyczący tej problematyki był bardzo znaczący. Postawy J. I. Kraszewskiego wobec kultury niemieckiej charakteryzowała niejednoznaczność, wahania, zmiany stanowiska³⁰.

Systemy i metody administrowania społeczeństwami XIX w. były przedmiotem zainteresowania autora *Brühla*. Najbardziej znana była mu administracja rosyjska. Pod jej rządami upłynęła mu duża część życia – czasy dzieciństwa, młodości, lata dojrzenia intelektualnego i społecznego. Temu systemowi poświęcona została powieść *Emissariusz. Wspomnienie z roku 1838*, wydana we Lwowie w 1869 r. Ukończenie jej datował sam pisarz na 18 września 1868 r. Jako miejsce powstania wskazał Lucernę³¹. Zawierała ona analizę działania urzędów i urzędników rosyjskich. Pisarz rysował portret „moskiewskiego czynownika” wskazując na jego rysy charakterystyczne: oczekiwanie na datki, przybieranie groźnej miny i postawy wobec petentów, niechlujstwo w

²⁶ J. I. Kraszewski, *Brühl. Powieść historyczna z XVIII wieku*, Warszawa 1997, s. 56.

²⁷ P. Chmielowski, *Józef Ignacy Kraszewski...*, s. 385, 389.

²⁸ Tamże, s. 390. Zainteresowania pisarza pieniądzem i bogactwem były przedmiotem analizy E. Ihnatowicz, *Złote jabłko, złoty Jasieńko. Pieniądz i bogactwo w powieściach współczesnych Kraszewskiego: problematyka etyki dziewiętnastowiecznej*, [w:] *Europejskość i rodzimność...*, s. 205-216; pisarz ubolewał, że spotykał się z opiniami, że „Dzieci wieku” są „nietrafnym obrazem” zob. J. I. Kraszewski, *Listy do rodziny 1863-1886*, s. 131.

²⁹ *Józef Ignacy Kraszewski a Niemcy: publicystyka pisana w obronie polskiego stanu posiadania pod panowaniem pruskim i niemiecki*, Wstęp, wybór i opracowanie E. Czapiewski, Wrocław 1994.

³⁰ M. in. S. Burkot, *Historia i światopoglądy*, [w:] *Europejskość i rodzimność...*, s. 18-19.

³¹ J. I. Kraszewski, *Emissariusz. Wspomnienie z roku 1838* przez B. Bolesławitę, Lwów 1869.

wyposażeniu urzędów, niechętny stosunek wobec cudzoziemców, nie sumienne pełnienie obowiązków³². W powieści znalazły się także miażdżące dla Rosji porównania jej systemu policyjnego z angielskim:

[...] policja moskiewska jak wiele innych władz, nie nawykła jest wcale do zapuszczania się subtelnego w drobne szczegóły i wyrozumowywanie czynności. U niej gwałt zastępuje bystrość. W Anglii *detectiv’y* muszą sobie łamać głowę, aby niewinnego nie zaczepić – tu gdy się poszukuje jednego, wolno tymczasowo uwieźić dziesięciu, co tem jest przyjemniejszym, iż się każdy z nich jeszcze spłacić musi.³³

Pisarz snuł refleksje zarówno nad współczesnością jak i przeszłością. Jak wskazała A. Witkowska, nadając mu miano „buchaltera swoich czasów”, na podstawie pisanych w latach 1866-1869 *Rachunków* : „Mógł odczuwać rzeczywistość ze szczególną wrażliwością, chwycić jej najdelikatniejsze barwy i odcienie, które później niweluje, zaciera czas”³⁴. Jego narracja współczesności – przeszłości bliskiej chronologicznie tworzona była przy wykorzystaniu metod i źródeł historycznych a więc przede wszystkim prasy³⁵. Zainteresowanie współczesnością obejmowało wszystkie jej aspekty kulturowe: poczynając od pogody poprzez zwyczaje uzdrowiskowe, potrawy, przypadkowe pisemka, przewodniki turystyczne, podróże aż do wystaw dzieł sztuki, przedstawień teatralnych, lektury arcydzieł³⁶.

Brühl należał do jednej z chętniej czytanych powieści historycznych J. I. Kraszewskiego w XIX w. Dzieło miało cztery wznowienia, podobnie jak *Hrabina Cosel*, *Rzym za Nerona*, *Bracia zmartwychwstańcy*, *Król chłopów*, *Strzemięńczyk*, *Banita*, *Zygmuntowskie czasy*. Większej liczby reedycji doczekała się jedynie *Stara baśń* – siedmiu i *Kordecki* – pięciu³⁷. Twórczość pisarska J. I. Kraszewskiego stanowiła więc połączenie rozmyślań nad współczesnością i przeszłością wzajemnie się stymulujących i przenikających. Cieszyła się dużą poczytnością i kształtowała mentalność społeczeństwa polskiego i jego zachowania. Czytająca publiczność odnajdywała w tych refleksjach własne rozmyślania. Przyjęta przez pisarza konwencja pisania o przeszłości nie wykluczała snucia refleksji na podstawie obserwacji współczesności. Programowy dokumentaryzm powieści saskich³⁸, polegający na wykorzystywaniu źródeł oraz postaci historycznych dla konstrukcji fabuły, nie oznaczał eliminacji pisarskiego oglądu bieżącej rzeczywistości. Nie wykluczał porównań i skojarzeń odnoszących się do mechanizmów władzy znanych z przeszłości a widocznych we współczesności. Takie stanowisko wobec powieści historycznej występowało wcześniej. Znany krytyk i historyk literatury P. Chmielowski, badacz twórczości J. I. Kraszewskiego również podkreślał,

³² Tamże, s. 6/200-8/200, 11-13/200, 16-17/200.

³³ Tamże, s. 28/200.

³⁴ A. Witkowska, dz. cyt., s. 89-96.

³⁵ Tamże, s. 90.

³⁶ T. Budrewicz, *Pojęcie „Europa” i „europejskość”...*, s. 34.

³⁷ J. Kostecki, *O czytelnictwie losach twórczości Józefa I. Kraszewskiego*, [w:] *Institucje-publiczność-sytuacje lektury. Studia z historii czytelnictwa*, t. 2, pod red. J. Kosteckiego, Warszawa 1990, s. 152.

³⁸ E. Owczarz, *Hrabina Cosel na tle Trylogii Saskiej Józefa Ignacego Kraszewskiego*, [w:] *Powieść historyczna dawniej i dziś*, pod red. R. Stachury, T. Budrewicza, B. Farona, współpraca K. Gajda, Kraków 2006, s. 163.

że to, „co czuje i myśli”³⁹ pisarz wywiera wpływ na jego twórczość.

2. Tradycyjny i nowoczesny model kariery urzędniczej

Pisarz rozpoczął powieść *Brühl* znamiennym cytatem zawierającym porównanie życia do sztuki teatralnej⁴⁰. Umiejętność bycia aktorem została potraktowana jako niezbędny element zdobywania coraz to nowych stanowisk urzędniczych, awansów dworskich. Teatralne gry i pozy służyć więc miały nie tylko sztuce przetrwania ale przede wszystkim zdobywania. Instytucja dworu sprawiała że te dwie umiejętności były ze sobą ściśle połączone i od siebie zależne. Przetrwanie nie było możliwe bez zdobywania. Dwór wymagał teatru jako instytucja. Stanowił też swoisty teatr polityczny.

Józef Feldman przygotowując edycję *Brühla* dla Biblioteki Narodowej⁴¹ wskazywał wyraźnie, że dzieło J. I. Kraszewskiego inspirowały dwie publikacje. Pierwsza z nich to osiemnastowieczna biografia bohatera powieści. Jej autorem był Jan Henryk Bogusław Justi. Nosiła tytuł *Leben und Charakter des Grafens von Brühl*. Dzieło ukazało się bezimiennie w 1760 r. Jego autor pozostawał w służbie pruskiej. Podstawowym jego zadaniem była polemika z zarzutami o zniszczenie Saksonii stawianymi Fryderykowi Wielkiemu. Postać H. Brühla została więc odmalowana w ciemnych barwach. J. Feldman zacytował stwierdzenia J. H. Justiego dotyczące osoby bohatera powieści, nie pozostawiające wątpliwości, jaka była jego ocena tej postaci. Brzmiały one: „Nie odkryłem najmniejszego śladu, by żywił on kiedykolwiek prawdziwą miłość i troskę około dobra Saksonii”⁴². Osiemnastowieczny historiograf przekazał więc niezwykle negatywną ocenę podkreślając absolutny brak rozumienia i szacunku dobra państwa, preferencji dla interesów własnych, osobistych.

Drugą publikacją, która inspirowała powieść J. I. Kraszewskiego, było dzieło Edwarda Vehse *Geschichte der deutschen Höfe seit der Reformation*, wydane w Hamburgu w 1854 r.⁴³ W drugiej połowie XIX w. dwór miał jednak coraz mniejsze znaczenie w strukturach władzy monarchii konstytucyjnych i parlamentarnych. Była to więc konstrukcja historyczna. Podobnie zmniejszała się jego rola w wyznaczaniu kierunków polityki zagranicznej i wewnętrznej poszczególnych państw, zwłaszcza monarchii konstytucyjnych i parlamentarnych, gdzie jego rolę przejmowały rządy oparte na systemach partyjnych. Stawał się w ten sposób konstrukcją teoretyczną służącą rozważa-

³⁹ T. Sobieraj, *W stronę faktu i prawa ogólnego. Uwagi o stosunku pozytywistów do powieści historycznej*, [w:] *Powieść historyczna...*, s. 253.

⁴⁰ J. I. Kraszewski, *Brühl...*, s. 6; badania E. Ihnatowicz i E. Owczarz wskazują, że J. I. Kraszewski często wykorzystywał tę metaforę w swojej twórczości nadając jej pesymistyczny wydźwięk zob. E. Owczarz, *Komedianci dwu światów. Między moralistyką a psychologią*, [w:] *Europejskość i rodzimość...*, s. 217-231; E. Ihnatowicz, *Literacki świat rzeczy. O realiach pozytywistycznej prozy obyczajowej*, Warszawa 1995, s. 15-44, 176. E. Ihnatowicz wskazała, że koncepcję świata jako teatru pisarz traktował jako „paradoks poznawczy” i ogólną „cechę stosunków między ludźmi”, idee te przejmował od H. Balzaka i G. Flauberta.

⁴¹ J. I. Kraszewski, *Brühl. Opowiadanie historyczne*, Opracował i wstępem poprzedził J. Feldman, Wrocław 1969, s. VI-IX.

⁴² Tamże, s. VII.

⁴³ Tamże, s. IX; niewykluczone, że J. I. Kraszewski korzystał także z dzieła *Geheimnisse der Sächsischen Cabinets*, wydanego w Dreźnie w 1866 r. przez hr. Vitzthuma von Eckstädt zob. W. Konopczyński, *Brühl (von) Henryk*, *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: PSB), t. 3, 1937, s. 19.

niom wokół modeli sprawowania władzy w przeszłości⁴⁴.

Znajomość epoki saskiej opierała się także na lekturach źródeł. J. I. Kraszewski przygotował do druku listy H. Brühla⁴⁵. Jako wydawca obcował więc z jego stylem myślenia.

Postać H. Brühla mogła inspirować pisarza także z tego powodu, że jego typ kariery można określić mianem błyskotliwej. Było to bowiem przejście z pozycji uboższego szlachcica niemieckiego do elit władzy, funkcji ministra a nawet stworzonej dlań premiera – pierwszego ministra. Odbłyło się ono w krótkim czasie. Awans nie był wspomagany posiadaniem protektora lub protektorów, powiązaniem rodzinnymi i towarzyskimi⁴⁶. Ten model kariery zainspirował więc wyobraźnię pisarską, niepokoił ją ale stwarzał także pole do bogatej spekulacji intelektualnej.

Bohaterami akcji analizowanej powieści uczynił J. I. Kraszewski dwóch wysokich urzędników dworu Augusta III snując refleksje nad przebiegiem ich karier. Pisarz postrzegał i zaprezentował najbliższe otoczenie królewskie jako jeden element połączony służbą władcy, zaspokajaniu jego potrzeb. Opisywał je tak:

Tuż pod nim kręcił się mnogi, zajęty i czynny dwór pański. Wojskowi w pysznych strojach i mundurach, szambelanowie w sukniach szytych od złota, kamerdynerowie i służba, niezliczona czeladź pańska związała się z pośpiechem; kilka lektyk stało u wschodów, a żółto postrojeni tragarze czekali na swych panów; dalej powozy galowe i konie wierzchowe, niemieckie i polskie zaprzęgi, hajduki w pąsach, kozacy – wszystko to, cicho dosyć sprawując się, mieszało w jedną pstrą i malowniczą całość⁴⁷.

W tej społeczności podporządkowanej królewskiej technice zarządzania, wykonującej jego polecenia A. Sułkowski symbolizował środowiska otrzymujące wysokie urzędy z powodu swojego urodzenia, pozycji towarzyskiej i majątkowej, z akcentem na pierwszy z tych czynników. O H. Brühlu można powiedzieć, że był urzędnikiem „nowego typu”. O jego wysokiej pozycji i awansie decydowały bowiem nie pochodzenie i związki z elitami władzy lecz jego zdolności i wykształcenie. Droga do godności dworskich H. Brühla nie została usłana różami a podstawą pozytywnych ocen mogło być jedynie pilne wypełnianie obowiązków. Ten motyw bardzo silnie występował w jego wypowiedzi kierowanej do Augusta Moszyńskiego: „Panie hrabio [...] wam, faworytom pana, wolno chybić godzinę i dać się zastąpić; mnie, wysługującemu się i biednemu, byłoby to niedarowanym”⁴⁸.

⁴⁴ Zauroczenie dworem widoczne było już w *Hrabinie Cosel*, ocenianej przez niektórych historyków literatury jako „najlepsza powieść historyczna” zob. S. Burkot, *Historia i światopogląd*, s. 18-19.

⁴⁵ P. Chmielowski, *Józef Ignacy Kraszewski...*, s. 447. Autorce nie udało się dotrzeć do tej publikacji.

⁴⁶ Zob. biogram H. Brühla autorstwa W. Konopczyńskiego w PSB, t. 3, 1937, s. 16-19; W. Konopczyński oceniał tą postać podobnie jak J. Justi i J. I. Kraszewski, o H. Brühlu także w syntezie W. Konopczyńskiego, *Dzieje Polski Nowożytnej*, t. 2, wyd. II krajowe, opracowanie tekstu i przypisy M. Nagielski, posłowie J. Dziegielewskiego, Warszawa 1986, s. 122 – tu przedstawiony jako jeden z „nowych ludzi” w otoczeniu Augusta II.

⁴⁷ J. I. Kraszewski, *Brühl...*, s. 29.

⁴⁸ Tamże, s. 28.

W powieści *Brühl* widoczna jest także teoria dworu jako instytucji i miejsca uosabiającego „całe zepsucie i lekkomyślność wieku”⁴⁹. Jego właściciel August II zyskał miano Ludwika XIV Północy. Tytułem do chwały była tu jednak siła fizyczna, a więc cześć dla Herkulesa, nie zaś Appolina, który patronował królowi Francji.

Powieściowi urzędnicy „dzięki urodzeniu” obawiali się tych, którzy karierę swoją zawdzięczali własnym zdolnościom, intelektowi. Charakterystyczna była w tym względzie postawa A. Moszyńskiego, który tak o tym mówił w rozmowie z H. Brühlem: „Z wami [...] wojować na słówka niebezpiecznie, wołałbym na szpady”⁵⁰. Stary arsenał uzyskiwania dominacji, w którym znajdowała się m. in. umiejętność władania bronią białą, stawały się więc nieprzydatne dla budowania prestiżu społecznego, pozyskiwania względów władcy i jego otoczenia.

Jednym z powodów kariery H. Brühla był uniwersalizm i wszechstronność w spełnianiu potrzeb i życzeń władcy. Król August II „w nim jednym znajdował to, czego dawniej w dziesięciu szukać musiał”. Był to urzędnik, który „znał się na obrazach, lubił muzykę, rozumiał, jak się grosz wyciąga stamtąd, gdzie go nie ma, jak się może być głuchym, gdy trzeba, ślepy, gdy z tym lepiej, posłusznym zawsze”⁵¹. Wskazany więc został tu cały katalog cech psychicznych. Podkreślono jednak pewien profesjonalizm umiejętności operatywnego ściągania podatków, a szerzej uzyskiwania dochodów dla skarbu królewskiego, jako szczególnie pożądaną sprawność. Postaci H. Brühla obok miłości do sztuki przypisano także skłonność do przepychu, gromadzenia dóbr, swoistą żądzę posiadania. Dyskrecja i lojalizm to kolejne zachowania niezbędne dla dworskich awansów.

H. Brühl został zaprezentowany jako urzędnik, który miał wielką łatwość społecznego komunikowania się z całym dworem, jego różnymi koteriami, orientacjami politycznymi, umiejętność działania zarówno w przestrzeniach formalnych jak i nieformalnych. Cechowała go „w towarzystwie wielka zręczność, giętkość, nieustraszoneść, sofizmat zawsze gotowy, wykręt łatwy [...]”⁵². Znajomość mentalności środowiska, w którym działał oraz umiejętność wykorzystania wiedzy o nim była charakterystyczna dla nowoczesnego modelu kariery. Niezbędna stawała się także dobra komunikacja językowa. Dwór i związane z nim orientacje opierały swoją działalność na walorach umysłu, intelektu. Ta struktura społeczna i jedna z istotnych instytucji władzy, szczególnie w monarchiach absolutnych była przestrzenią, w której zdolności intelektualne były preferowane dla rozszerzenia pola oddziaływania. Rolę dworu w monarchiach parlamentarnych ograniczało prawodawstwo. W rozmowie z H. Brühlem A. Sułkowski wyraźnie sugerował, że w Rzeczypospolitej działalność urzędników – faworytów monarchy ma wyznaczone granice. Podkreślał bowiem w swojej wypowiedzi: „[...] w Polsce, panie Brühlu, są pewne prawa, które więcej znaczą od ministrów, a może i kogo starszego jeszcze”⁵³. Zasada prawo przed urzędnikiem - wykonawcą i interpretatorem prawa, była zatem bliska mentalności pisarza oraz jego czytelników ukształ-

⁴⁹ Tamże, s. 42.

⁵⁰ Tamże, s. 28.

⁵¹ Tamże, s. 45.

⁵² Tamże, s. 299.

⁵³ Tamże, s. 299.

towanych lekturami dotyczącymi systemu ustrojowego Rzeczypospolitej. Monarchia absolutna zaprezentowana została jako formacja ustrojowa umożliwiająca kształtowanie nowoczesnego modelu kariery urzędniczej opartego na wykorzystaniu intelektu dla tworzenia prestiżu urzędu i urzędnika.

Obok „rozumu” August II wymagał także „usłużności”⁵⁴. Zdolności intelektualne nie ukierunkowane na spełnianie życzeń i woli królewskiej miały mniejsze znaczenie i wartość. Dotyczyło to zwłaszcza monarchii absolutnej, w której władca był twórcą i interpretatorem prawa.

J. I. Kraszewski urzędnikowi opierającego swoją karierę na intelekcie odmawiał prawa do rozumienia idei służby publicznej polegającej na poświęceniu interesu własnego na rzecz dobra innych. Rozmowa H. Brühla i H. Hennicke nie pozostawiała złudzeń, co do intencji ich jako urzędników dworskich. Przedmiotem ich zainteresowania była „władza”, „znaczenie”, „fortuna” a więc bogactwo, dobra materialne⁵⁵, wartości wymierne. W tym kontekście uzyskiwanie urzędów prezentowane było jako działanie służące osobistemu prestiżowi. Jednocześnie chęć posiadania dóbr materialnych przedstawiona została jako silny czynnik motywujący działania. Towarzyszyła zdolnościom intelektualnym. Ambicje sprawowania władzy i posiadania prestiżu prowadziły do kolekcjonowania urzędów⁵⁶. Zjawisko to było charakterystyczne dla monarchii absolutnej i niepopularne w monarchiach i republikach konstytucyjnych i parlamentarnych.

J. I. Kraszewski wiązał ten model kariery urzędniczej z nie odrzucaniem bezwzględnych metod działania wobec poddanych. Priorytetowym celem była skuteczność. Metoda była elementem mniej ważnym. Monarcha, a także jego wyżsi urzędnicy, zostali zaprezentowani jako osoby, które nie chciały zapoznawać się z detalami. Zostały one zaoszczędzone także czytelnikowi. J. I. Kraszewski rysując obraz działalności i metod Hennickego podkreślał, że był on zwolennikiem surowości wobec podatników. Pieniądze od poddanych zasilać miały nie tylko skarb królewski lecz i kieszenie urzędników⁵⁷. W omawianej powieści sfera finansów państwa postrzegana była jako ta, w której uwidaczniały się preferencje dla modelu kariery odrzucającego urodzenie, opartego na wiedzy i fachowości, połączonych jednak z ekspansywnością i drapieżnością. Umiejętność sprawnego gospodarowania finansami potraktowana została jako ta, w której niewystarczające okazywały się koneksje towarzyskie. W tej to właśnie sferze H. Brühl nie znajdował godnego siebie partnera. Jego dominacja na tym polu sprawiła, że zdołał wyeliminować rywala. Taka kompozycja powieści zawierała nie wyrażoną dosłownie tezę, że podstawą posiadania władzy pochodzącej z łaski królewskiej była umiejętność zaspokajania potrzeb finansowych państwa – króla, dworu, armii. Stanowiło to synonim wysokiej pozycji ministra skarbu w gronie innych urzędników. Pieniądze stanowiły najprostszą drogę do znaczenia i awansów. Nie mogły im się oprzeć także uczucia. Były silniejsze od przywiązania i przyjaźni. Porównując relacje Augusta III z A. Sułkowskim i H. Brühlem pisarz podkreślał ich zasadniczą odmienność. Król z

⁵⁴ Tamże, s. 12.

⁵⁵ Tamże, s. 48.

⁵⁶ Tamże, s. 299-300.

⁵⁷ Tamże, s. 49.

A. Sułkowskim „przeżył najdziwniejsze zmiany”, „przeżył pierwsze wrażenia”, „wyrósł na ludzi”. Z tego powodu stał się powiernikiem i przyjacielem. „Sułkowski znał pana swego, bo patrzył, jak on się wyrabiał na to, czym został w końcu”⁵⁸. Takiej wiedzy nie posiadał jego rywal. Poznawanie i rozumienie króla było dla niego procesem trudniejszym a przez to też wymagającym większego wysiłku intelektualnego – „więcej się go domyślał i odgadywał”⁵⁹. W tej dziedzinie także H. Brühl dominował, mimo mniejszej wiedzy o zachowaniach i osobowości królewskiej potrafił wyeliminować rywala. Brakowało mu jednak przywiązania do osoby monarchy. To jednak nie utrudniało lecz ułatwiało dominację nad królem. Sfera emocji i uczuciowości nie sprzyjały zastosowaniu technik służących manipulacji osobą monarchy i uzyskiwaniem dzięki niej zamierzonych celów osobistych.

Dwór jako miejsce karier urzędniczych stanowił najważniejsze miejsce akcji. Z pozoru przedstawiający się jako struktura jednolita miał swoją hierarchię potrzeb i wartości. Czytelnik omawianej powieści może obserwować jednak przede wszystkim działania H. Brühla, jego zachowania i metody pozyskiwania łask królewskich, zdobywania sojuszników, odnoszenia sukcesów. Jego rywal – A. Sułkowski – nie doczekał się tak wnikliwej analizy działalności. Pisarz kreując jego postać obdarzał go zaufaniem. Nie dostarczał czytelnikowi niezbędnych szczegółów służących weryfikacji narysowanego przez siebie obrazu.

Dwór Augusta III został zaprezentowany jako instytucja bardzo rozbudowana i skomplikowana. Oprócz króla ważną rolę odgrywała postać królowej i jej otoczenia – doradców duchowych, w tym przypadku jezuitów, ochmistrzyni oraz związanych z nią i popieranym urzędników⁶⁰. Panowanie nad całym dworem i utrzymywanie pozycji faworyta króla bywało trudne. Nie był to status trwały. Jego zachowanie wymagało wielu zabiegów. Dwór stanowił miejsce stałej rywalizacji pomiędzy poszczególnymi urzędnikami. Była to instytucja pełna konfliktów. Zawisć była jednym z częściej pojawiających się uczuć. Stanowiła czynnik stymulujący dworskie zachowania. Jak wyznawał Brühl „Im więcej gorliwości dla pana okażę, którego czczę i kocham, tym na większą zazdrość zarabiam. Każdy uśmiech pański opłaca się wejrzeniem jadu pełnym”⁶¹.

W *Brühlu* J. I. Kraszewskiego sformułowana została wyrazista teza zakładająca, że osobowość królewska była najważniejszym czynnikiem kształtującym dwór i jego zachowanie. August III zaprezentowany został jako model władcy pozwalającego manipulować swoją osobą. Był to czynnik, który zwiększał i podsycił rywalizację pomiędzy poszczególnymi urzędnikami.

Hierarchia dworska nie do końca była czytelna dla obserwatora. Oficjalne stanowiska nie odzwierciedlały rzeczywistej pozycji w otoczeniu królewskim⁶². Duże znaczenie miały stanowiska związane z bezpośrednim dostępem do króla, umożliwiające kształtowanie jego ocen i opinii.

⁵⁸ Tamże, s. 117-118.

⁵⁹ Tamże, s. 118.

⁶⁰ Tamże, s. 183.

⁶¹ Tamże, s. 13.

⁶² Przykładem mógł być ojciec Guarini – spowiednik króla i powiernik królowej – Tamże, s. 36.

Dwór potrzebował, w świetle koncepcji J. I. Kraszewskiego, ludzi urodzonych dla dworu lecz niekonieczne na dworze. Instytucja ta nie zamykała się zatem na osobowości ukształtowane poza jej kręgiem. Postać człowieka dworu pisarz malował słowem z pewną odrazą. Jej zasadniczym rysem była jednak umiejętność panowania nad emocjami oraz starannego, profesjonalnego ukrywania ich. Najbardziej fascynowała twarz, która była maską „hieroglifami startymi zapisaną”, obdarzona „nieznaczącymi rysami, zimnym obliczem”, „pospolitą całością” „ani piękna, ani brzydka”, w zmarszczkach ukrywająca „wszystkie sprężyny, co twarzą władały”. Należała ona także do urzędnika skarbowego Hansa Hennicke. Z tak ukształtowaną twarzą łączyła się pokora oraz nie wyróżniający się ubiór. Skojarzenie i porównanie z szarą eminencją nasuwa się automatycznie⁶³. H. Hennicke należał do grona osób posiadających kwalifikacje umożliwiające wykonywanie powierzonych mu obowiązków zarządzania dochodami skarbowymi. Pracę swoją wykonywał efektywnie. Stanowiło to ważny powód, dla którego minister wykorzystywał jego kwalifikacje dla własnego awansu. Jedną z cech H. Brühla było także ukrywanie emocji⁶⁴. Sztuki tej nie posiadał jego przeciwnik. Był to jeden z powodów, który doprowadził go do upadku i klęski. A. Sułkowskiego nie można więc postrzegać jako dobrego aktora dworskiego teatru. Nie potrafił przywdziać maski i grać dobrze roli.

W powieści J. I. Kraszewskiego za jeden z ważnych elementów kariery uznane zostały umiejętności kancelaryjne – pismo, redakcja odpowiedzi na depesze i listy kierowane do króla. Władca bowiem sam nie dyktował treści pisma. Jego rola ograniczała się do wydania dyspozycji. Powieściowy August II, pozbawiony umiejętności intelektualnych, nie byłby w stanie tego zrobić. Zdolny i niezastąpiony urzędnik musiał więc odgadywać myśl królewską i ubierać ją w określone słowa i wyrażenia. Król dawał jedynie generalne wytyczne H. Brühlowi „oto list: przeczytaj go, daj odpowiedź odmowną; lecz niech za odmową czuć będzie, że nie jest stanowczą. Daj nadzieję odgadnąć, a nie odsłoń jej wyraźnie.”⁶⁵. Wymagania wobec inwencji i umiejętności dyplomatycznych urzędnika były bardzo wysokie. W trakcie pracy w kancelarii dyplomatycznej następowało sprawdzanie umiejętności intelektualnych urzędnika, jego przygotowania i doświadczenia. Autor powinien był liczyć się także z tym, że będzie ponosił konsekwencje swojego pisarskiego dzieła. Była to więc okazja zarówno do pozyskania łask jak i ich utraty. Okoliczności działania wymagały podejmowania ryzyka. Sposób wypełnienia jednego królewskiego rozkazu mógł być zadaniem mogącym zadecydować o przyszłości⁶⁶. Umiejętnością urzędniczą było jednak nie okazywanie uczuć, także obaw, lęków. Nie było dla nich miejsca na dworze – miejscu, które wymagało prowadzenia stałej gry politycznej. Jej efekty w dużym stopniu zależały od kwalifikacji intelektualnych.

Scena rozgrywająca się w kancelarii jednocześnie wskazywać miała, że nastąpił podział w uprawianiu polityki, także zagranicznej. Król pełniący rolę kierownika i zwierzchnika nie do końca decydował o jej kształcie. Rola interpretatora jego dyspo-

⁶³ Tamże, s. 46-47.

⁶⁴ Tamże, s. 31.

⁶⁵ Tamże.

⁶⁶ Tamże, s. 30.

zycji była ogromna. Monarcha obnażał w tej scenie brak kwalifikacji intelektualnych. Oznaczały one konieczność przekazywania królewskich uprawnień wynajętemu ale także wyspecjalizowanemu, posiadającemu kompetencje i przygotowanie, słudze. W takiej sytuacji wzrastała także rola urzędu, w którym wypracowywano decyzje oraz nadawano im pisemną formę dokumentu. Była nim kancelaria. Stanowiła miejsce, w którym niezbędne okazywały się kwalifikacje intelektualne.

Nieodłącznym atrybutem urzędowania były także dokumenty. Opisując stronnika A. Sułkowskiego radcę Ludovicięgo pisarz wskazywał, że „miał pełne kieszenie papierów”. On sam także podkreślał „dokumenty mam z sobą”⁶⁷.

Stanowiska kancelaryjne nierzadko łączono z szeregiem zadań i funkcji o różnym charakterze. Zarówno Hennicke przy Brühlu jak i Ludovicię przy Sułkowskim byli naczelnikami kancelarii ale i „wyręczycielami i poradnikami”⁶⁸. Oznaczało to, że funkcje spisywania i tworzenia dokumentacji połączone z doradztwem politycznym. W przypadku Hennickego wykorzystywano jego wiedzę o mechanizmach skarbowych i podatkowych. Funkcje te wiązały się także z pełnieniem roli powiernika w różnych sprawach państwowych oraz prywatnych. Praca w kancelarii oznaczała konieczność posiadania zaufania królewskiego.

Na kartach powieści postać Augusta III została zaprezentowana jako przykład władcy nie podejmującego istotnych dla państwa decyzji. Osobowość królewska sprawiła, że znalazły się one w rękach różnych ugrupowań dworskich. Zainteresowanie króla dokumentacją urzędową traktowane było jako wydarzenie nadzwyczajne⁶⁹. Dominacja nad osobowością królewską była jednym z istotnych celów urzędnika opierającego awans na podstępnie i intrydze. Zaprezentowana została jednak jako zadanie łatwe w przypadku mentalności nie zdradzającej większego zainteresowania techniką sprawowania władzy, w dużym stopniu obojętnej na skład dworu, chętnie powierzającej dobór urzędników innym.

Spośród rywalizujących ze sobą A. Sułkowskim i H. Brühlem pierwszy z nich „nie posiadał biegleści w interesach”⁷⁰. Był to jeden z ważnych elementów, dla których nie odniósł sukcesu. H. Brühl był urzędnikiem lepiej obserwującym mechanizmy władzy, także z powodu lepszej orientacji w systemie kancelaryjnym. Umożliwiła mu wykorzystywanie znajomości tajników tej pracy dla wzmocnienia pozycji własnej, wykazania niezbędności swojej osoby oraz kwalifikacji intelektualnych.

Gniew królewski nie był zjawiskiem rzadkim dla dworu. Znano jego objawy. Gromadzono o nich informacje i przekazywano je. Były przedmiotem obiegu. Pisarz opisał króla w chwili wzburzenia emocjonalnego: „Augusta oczy pały rosnącym gniewem, zaczynał blednąć, co było najgorszym znakiem; gdy stawał się biały, wówczas ludzie na jego widok drżeli”⁷¹. Wzburzony władca nie odmawiał sobie także tupań⁷².

⁶⁷ Tamże, s. 123.

⁶⁸ Tamże.

⁶⁹ Tamże, s. 286-287.

⁷⁰ Tamże, s. 12.

⁷¹ Tamże, s. 30.

⁷² Tamże.

Lęk i stres zostały zaprezentowane jako stany emocjonalne przyczyniające się do mobilizacji intelektualnej. Autor powieści wyraźnie wskazał, że „Sułkowski czerpał wymowę i moc z wyjątkowego położenia”⁷³. Zagrożenie własnej pozycji oraz wartości, które się wyznawało tworzyły okazję do poszukiwania rozwiązań umożliwiających walkę o tracone pozycje.

Dwór królewski jako struktura pozornie jednolita charakteryzował się występowaniem wielu zjawisk dynamicznych. Jednym z nich były kariery urzędnicze. Postać Hennickego traktować należy jako przykład awansu z pozycji lokaja. Pisarz tak go charakteryzował: „Hennicke, którego widzicie przed sobą, wyszedł z nędznej skorupki, która gdzieś roztluczona w Zeitz leży. Długom drugim jako lokaj drzwi otwierał nim się przede mną roztwarły. Na akcyzie w Lützen pierwszą moją szermierkę odbyłem.”⁷⁴. W tym nowoczesnym modelu kariery urzędniczej niektóre zjawiska określano używając terminologii tradycyjnej. Sprawdzenie umiejętności egzekutora podatków porównano bowiem do szermierki zatem zajęcia rycerskiego, dworskiego, związanego z awansem z urodzenia.

Do awansu urzędniczego przyczyniała się jednak nie tylko wiedza lecz także doświadczenie czyli mądrość czerpana w przedpokojach⁷⁵.

W powieści pojawiają się także ślady lęku przed intelektem. Rozmowa o „niepospolitych talentach” H. Brühla kończy się trwożliwym stwierdzeniem radcy Ludovici „Talenta..., wielkie, niepospolite, ogromne, straszne!”⁷⁶.

Jednym z istotnych, choć mało widocznych elementów akcji „Brühla” była działalność administracji skarbowej. Traktowano ją jako czynnik, który decydował o skuteczności administrowania. Pieniądże traktowane były nawet przez władców nie okazujących na co dzień żywego zainteresowania zarządzaniem jako sprawa niezmiernie ważna. Powieściowy August III zwraca się ze znamienym pytaniem do H. Brühla: „Ale ja mam pieniądze jeszcze, Brühlu?”⁷⁷. Zagrożenie polityczne traktowano jako mniejsze jeśli nie dotyczyło skarbu i jeśli podstawowe narzędzie działania pozostawało w ręku monarszym. Łatwiej także w takiej sytuacji przebaczano osobom tracącym zaufanie i łaskę królewską. Najwyżsi urzędnicy skarbowi należeli do grona osób najlepiej poinformowanych o stanie skarbu, co wiązało się z ich profesją. Stawali się dysponentami tych wiadomości. Nie należeli także do zadowolonych ze stanu skarbu. Jak wskazywał H. Brühl w skarbie pieniądze wprawdzie były ale „nie tyle, ile by ich być powinno”⁷⁸. Monarcha utrzymywany był w poczuciu zagrożenia skarbu, niedostatków finansowych. Urzędnicy przekazywali mu swój lęk o brak pieniędzy. Była to także jedna z metod tworzenia opinii, że są niezbędni by zmniejszać królewskie troski i obawy o finanse.

Dwór jako instytucja i jego poszczególni urzędnicy bali się sądów niezależnych, krytycznych, wygłaszanych publicznie, umieszczanych w prasie. Charakterystyczna

⁷³ Tamże, s. 299.

⁷⁴ Tamże, s. 49.

⁷⁵ Tamże.

⁷⁶ Tamże, s. 125.

⁷⁷ Tamże, s. 284.

⁷⁸ Tamże, s. 285.

była w tym względzie wypowiedź powieściowego A. Sułkowskiego: „Nie można bezkarnie dozwolić, aby ta hałastra, gryziopiórki jakieś, co papier zasmarowują, śmieli się porywać na sądzenie ludzi klas wyższych i mówienie o nich bez należytego uszanowania”⁷⁹. Wydawcy gazet stawali się przedmiotem prześladowania w monarchiach absolutnych a zjawisko to zostało opisane w widowiskowy sposób przez J. I. Kraszewskiego. Orowadzenie Erella po Dreźnie na ośle służyć miało demonstracji gniewu królewskiego i demonstracji niechęci dworu wobec działalności prasowej.

Widoczny w powieści triumf bezwzględno intelektualny nie przyniósł jednak pozytywnych skutków politycznych. Rządy H. Brühla i losy Saksonii w wojnie siedmioletniej zaprezentowane jako efekty zwycięstwa nad A. Sułkowskim przyniosły zniszczenie terytoriów i gospodarki tego kraju, zwłaszcza jej bezwzględną eksploatację przez rząd pruski, oraz upadek jego pozycji na arenie europejskiej. Wypowiedziane wcześniej przez odsuniętego od wpływów faworyta stwierdzenie urastające do rangi maksymy: „obce państwa nie tyle częstokroć szkodzą, co wewnętrzne intrygi”⁸⁰ było świadectwem przekonania, że konflikty tego typu stanowiły większe niebezpieczeństwo dla stabilności państwa niż zagrożenie zewnętrzne. Konstelacje międzynarodowe postrzegane i zaprezentowane zostały jako efekty wewnętrznych układów politycznych oraz dokonywanych wyborów kierunków działania w sferze zagranicznej. Intelkt został tu potępiony i połączony z intrygą i podstępem.

3. Biurokracja a problemy nowoczesności

Prezentowany w powieści obraz dworu i karier w jego strukturach był efektem wpływów różnych źródeł inspiracji pisarskiej – lektur źródeł historycznych, zainteresowań współczesnym społeczeństwem i strukturami władzy, kwestiami narodowościowymi. Autor omawianej powieści należał do aktywnych i zaangażowanych obserwatorów sceny politycznej, zarówno w jej wymiarze międzynarodowym, jak i narodowym oraz uczestników dyskusji odnoszących się do form polskiego bytu narodowego w XIX w. Rozważania w niej zawarte dotyczyły także problematyki uniwersalnej – roli intelektu i pieniądza w kształtowaniu zachowań urzędniczych. Te dwa elementy potraktowane zostały jako czynniki decydujące o efektywności działań i zaprezentowane jako dynamizujące postawy i zachowania. Treść i konstrukcja powieści stanowiły analizę krytyczną działań opartych na bezwzględnym, rygorystycznym wypełnianiu obowiązków urzędniczych, snuciu intryg przedstawionych jako niegodne, wręcz nieetyczne, wykorzystanie daru intelektu połączone z chęcią zysku. Rozważania nad modelem karier urzędniczych na dworach Augusta II i Augusta III wpisywały się w nurt refleksji dotyczących przyczyn upadku niepodległości. Kult pieniądza i skuteczności działania zostały zaprezentowane jako czynniki przynoszące krótkotrwałe efekty, nie tworzące przyjaznych i stabilnych struktur służących społeczeństwu i etycznemu wypełnianiu obowiązków władcy.

Pieniądz został tu zaprezentowany jako dobrodziejstwo ale i jako przekleństwo. Był to zarówno czynnik, który umożliwiał uzyskiwanie udziału we władzy jak

⁷⁹ Tamże, s. 130.

⁸⁰ Tamże, s. 125.

i środek zniewolenia i degradacji osobowości, pozbawienia norm etycznych struktur władzy.

Problematyka pieniądza i intelektu czyniła postaci historyczne bliskie współczesnemu czytelnikowi. Tworzyła możliwości identyfikacji z nimi. Przeżywania dylematów wyboru.

Postać H. Brühla symbolizowała model urzędnika awansu z powodu zasługi nie zaś urodzenia. Związany z nim został stereotyp światopoglądu i postawy opierającej system wartości na pieniądzu. Ten typ urzędnika, choć niewątpliwie obdarzony talentem, nie potrafił działać bez określonego zespołu ludzkiego, wykonującego szereg czynności służących awansowi wybitnej osobowości.

Obserwując obraz dworu Augusta II i Augusta III nakreślony w powieści J. I. Kraszewskiego oraz stosując kategorie weberowskie do jego opisu wskazać należy, że instytucja ta pełniła rolę sztabu biurokratycznego. Przyjąć jednak należy, że był to sztab na tyle szeroki, że wewnątrz niego wyodrębniały się mniejsze zespoły ludzkie tworzące się wokół wybitnych postaci. Ten duży sztab składał się więc z mini sztabów. Wyodrębnić tu można zarówno otoczenie H. Brühla, jak i A. Sułkowskiego, króla, królowej. Posiadał on, jak widać, wiele ośrodków dyspozycyjnych, uniemożliwiających sprawne zarządzanie.

Lęk przed triumfem bezwzględного intelektu wynikał z obaw pisarza przed postacią Ottona Bismarcka, zwłaszcza możliwości realizacji jego programu streszczającego się w hasle „siła przed prawem”⁸¹. W powieści *Brühl* nie pojawiała się jednak siła fizyczna, bismarckowskie żelazo, lecz siła intelektu. W XIX w. postrzegana ona była nie zawsze jako wartość dodatnia. Określana więc mianem „intrygi”, „zręczności dworskiej”⁸² o wyraźnie pejoratywnym znaczeniu. Towarzyszyła im „obluda religijna”. Charakteryzując jego postawę i zachowania wskazywał na to, że był „przebiegły, milczkiem kłusujący, obłudny”⁸³. Powieściowcy H. Brühl otrzymał od P. Chmielowskiego miano „skończonego dworaka”. Sympatią krytyka i historyka literatury nie cieszył się także A. Sułkowski. P. Chmielowski opisał go jako osobowość o usposobieniu „prostszym”, „mniej przebiegłego”, obdarzonego za to „większą dumą” nie służącą skuteczności działania⁸⁴, uniemożliwiającej krytyczną analizę zachowań i postaw, oraz cechującą go „lekkomyślność”⁸⁵. Kazimierz Kaszewski, recenzując powieść w „Biesiadzie Literackiej” wskazywał na zawarty w niej „obraz walki dwóch antagonistów”, „dwóch faworytów młodego monarchy”. Przyznawał jednak, że rywalizacja ta niegodna była miana „walki” gdyż to jedynie „historia cichych i pokątnych przebiegów i podstępstw”⁸⁶. I ten recenzent kojarzył to starcie o najwyższe stanowisko i wpływy w państwie z podstępem, a więc niegodnymi metodami działania. On również dokonał wartościowania negatywnego. Współczesny czytelnik odbierał powieść jako potępienie podstępu jako metody działania i drogi awansu urzędniczego.

⁸¹ T. Budrewicz, *Pojęcia „Europa” i „europejskość”...*, s. 43.

⁸² P. Chmielowski, *Powieści...*, s. XIX.

⁸³ P. Chmielowski, *Józef Ignacy Kraszewski...*, s. 448.

⁸⁴ P. Chmielowski, *Powieści...*, s. XXIV.

⁸⁵ P. Chmielowski, *Józef Ignacy Kraszewski...*, s. 448.

⁸⁶ K. Kaszewski, *J. I. Kraszewskiego powieści*, „Biesiada Literacka”, 1876, t. 1, s. 109.

Refleksje nad modelami karier urzędniczych stały się dla pisarza tworzywem, które łączyło przeszłość i współczesność. Przynosiły efekt w postaci powieści historycznej, w której znalazły odzwierciedlenie rozmyślenia o wieku XIX. Ustalone przez pisarza fakty historyczne zostały wzbogacone komentarzem współczesnym wynikającym ze światopoglądu pisarza i jego systemu wartościowania rzeczywistości. Powieść stanowiła przejaw dyskusji wokół wielu problemów odnoszących się do kwestii władzy w XIX w. i wykorzystywania w tym celu tematów z przeszłości.

Kończąc niniejsze rozważania wskazać należy, że współczesny badacz biografii Augusta III, historyk epoki saskiej – Jacek Staszewski, podkreślał walory intelektualne oraz rehabilitował postaci zarówno króla jak i jego ministra. Odrębny rozdział w jego rozważaniach poświęcony został „Tworzeniu się systemu brühlowskiego”⁸⁷ jako kierunku polityki wewnętrznej, wynikającej z uwarunkowań zewnętrznych, w czasie panowania tego Sasa. Działania króla i pozycja ministra zostały zaprezentowane jako efekt szerszego programu reformy państw podlegających władzy Wettinów. I w Saksonii i w Polsce zamierzano poprawić efektywność działania administracji królewskiej, w tym również skarbowej. J. Staszewski wskazał na uporządkowany, znormalizowany tryb wypracowywania decyzji przez Augusta III. Powstawała ona na podstawie lektury pism wpływających do króla i materiałów przygotowanych przez Tajną Radę. Król podejmował samodzielne decyzje, które były następnie przekształcane przez H. Brühla na projekty pism. Minister posiadał w tym względzie kwalifikacje gdyż studiował literaturę. Projekty były następnie zatwierdzane przez Augusta III. Na ich podstawie tworzone czystopisy⁸⁸. Była to więc typowa, sformalizowana działalność, całkowicie kontrolowana na każdym etapie podejmowania decyzji przez króla. Planowana reforma skarbowa miała ścisły związek z koniecznością zwiększenia armii i poprawy bezpieczeństwa krajów zarządzanych przez Augusta. Reforma wojskowa wzmocnić miała działania dyplomatyczne. Wprowadzenie urzędu pierwszego ministra zrywającego z równorzędnością członków gabinetu oraz kumulacja wielu stanowisk w jego ręku miała zapewniać kontrolę i sprawność działania administracji. Tego typu działania szczególnie niechętnie widziane były w Rzeczypospolitej. Miały one przeciwdziałać narastającej anarchii. Program królewski zakładał tworzenie systemu sprawnej administracji. Uznać go należy za początki idei nowoczesnej biurokracji w Rzeczypospolitej służącej państwu efektywnemu wewnętrznie oraz zdolnemu do obrony granic i posiadłości.

Niechęć wobec H. Brühla w dużym stopniu podyktowana została względami natury politycznej, odmiennością koncepcji królewskich i mentalnością społeczeństwa Rzeczypospolitej. Działalność ministra i program Augusta III stały w rażącej sprzeczności z oczekiwaniami i świadomością polskiej szlachty deklarującej miłość do Ojczyznę ale nie rozumiejącej konieczności wyrzeczeń dla jej obrony, w tym świadczeń podatkowych, idei tworzenia administracji i państwa efektywnie zarządzanego. Powieść J. I. Kraszewskiego wskazuje, że skarbowy aspekt działalności był jednym z istotnych kryteriów oceny tej postaci. Motyw pieniądza jako determinanta postaw i zachowań

⁸⁷ J. Staszewski, *August III Sas*, Wrocław 1989, s. 199-215.

⁸⁸ Tamże, s. 210.

występował w roli ważnego czynnika wyznaczającego rytm akcji. Powieść stanowiła krytykę administracji egzekwującej podatki. Generalnie wskazać należy, że nie cieszy się ona popularnością w żadnym systemie ustrojowym. Wizerunek sprawnego poborcy podatkowego został wykorzystany jako ważny element budowy literackiej wizji postaci. Stanowił on jednak także efekt ówczesnych publikacji historiograficznych oraz niechęci do epoki saskiej i upatrywania w tym właśnie okresie wydarzeń, które przyspieszyły upadek niepodległości.

Summary

Alicja Kulecka

Józef Ignacy Kraszewski's "Brühl" – literary study of bureaucracy

Józef Ignacy Kraszewski is regarded one of the most eminent Polish prose writers of the 19th century. He is an author of numerous historical novels referring to the medieval and modern history of the Polish state. One of Kraszewski's works, entitled "Brühl", is an unusual and outstanding historical novel, which deals with the issues of court officials functioning during the reign of Augustus II the Strong. The author presents the novel, focusing on the study of the contemporary bureaucracy it offers. She attempts at emphasizing the features of contemporary officials who were close to Augustus II the Strong, which were characteristic for the administrative apparatus of the former half of the 18th century. An interesting phenomenon analyzed in the article is the issue of connecting two officials' working styles, namely the one of Saxon officials, and that of the officials shaped in the king's court of elective kings of the Republic of Poland in the 17th century.

Dzieje biurokracji tom IV

Alicja Gontarek
(Warszawa)

Dlaczego warecki cadyk był skuteczny? Mechanizmy funkcjonowania chasydzkiego sztaatlanut w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX w.

Dotychczasowa literatura przedmiotu dotycząca problematyki chasydzkiej, pisana z perspektywy historycznej, w głównej mierze koncentrowała się na pierwszoplanowej osobie cadyka, jako postaci zdolnej w sposób wszechwładny ogarnąć wszelkie zagadnienia związane z lansowanym typem chasydyzmu¹. Niewielkie znaczenie, nieco wbrew ogólnie dostępnej wiedzy, przywiązywano do zjawiska, jakim był chasydzki dwór, tu rozumiany szeroko, nierozzerwalnie jednak, poza wyjątkami, związany z osobą rebe². O ile ignorowanie, w odniesieniu do dworów, kwestii ich lokalizacji, zagadnień architektonicznych, a także tych z zakresu kultury obyczaju, może doprowadzić jedynie do wyraźnego braku opisu, o tyle niedostrzeżenie tej części składowej terminu „dwór chasydzki”, która mówi o czynniku ludzkim, jako, upraszczając, silnie zhierarchizowanej grupie, działającej w obrębie wyznaczonych przez przywódcę obszarów, niweluje możliwość zwrócenia wnikliwej uwagi na praktyczne podłoże chasydyzmu, tak przecież, w przeciwieństwie do jego doktryny, bliskie historykowi, i tym samym doprowadza do wybiórczych, punktowych i wyabstrahowanych wniosków na temat funkcjonowania i kondycji ośrodków chasydzkich istniejących na ziemiach polskich.

Podstawą do rozważań jest założenie, że na chasydzkich dworach, na wzór innych ośrodków władzy, istniał podział kompetencji kwalifikujących do działań w dwóch podstawowych obszarach - w sferze koncepcji i na płaszczyźnie szeroko pojętego wykonawstwa. Stąd też, w niniejszym artykule skupimy się na działalności wybitnego przedstawiciela chasydzkiej kadry dworskiej, który świadczył usługi na wareckim dworze w zakresie posłannictwa; dokonamy próby definicji tego „stanowiska” i spróbujemy umiejscowić go w strukturze społecznej dworu, lecz przede wszystkim zbadamy związki między skutecznością wareckiego sztaatlanut, a umocowaniem samego Michelsona w kręgach plutokracji i burżuazji, a także w ośrodkach władzy, zarówno lokalnej, w Kałuszynie, jak i centralnej w Warszawie, odsłaniając przy tym metody i techniki, jakimi się Michelson posługiwał. Zapytamy także o źródła finanso-

¹ Zob. np.: D. Assaf, *The Regal Way. The Life and Times of Rabbi Israel of Ruzhin*, Stanford 2002.

² Zob. autobiograficzne wspomnienia z chasydzkiego dworu: I. Ewen, *Funem rebus hofj. Zichrojnes un majselech fun gute Jidn*, New York 1922.

wania „wareckiej polityki” właśnie w odniesieniu do jej funkcji wykonawczej. Całość ta winna dać asumpt do wskazania istnienia pewnego rodzaju mechanizmu, lub mechanizmów, których sprawne działanie dało w efekcie duże wpływy i popularność cadykowi z Warki w pierwszej połowie XIX w.

Stwierdziliśmy, że w rzeczywistości rebe bez dobrze wyselekcjonowanych, zdolnych i ambitnych jednostek, skupiających się wokół dworu nie mógł skutecznie zabiegać o rozszerzenie wpływów, jednak zagadnienie odpowiednio dobranej kadry nabiera szczególnego znaczenia w kontekście kształtowania się politycznych ambicji na chasydzkich dworach. Zaznaczmy jednak - nie wszyscy przedstawiciele chasydzkich dynastii pretendowali do roli politycznych przedstawicieli (w rozumieniu chasydzkim) ogółu społeczności żydowskiej lub nawet tylko swoich zwolenników, skupiając się czasem wyłącznie na formowaniu własnej osoby przede wszystkim jako autorytetu religijno-moralnego, działającego w określonej, zamkniętej rzeczywistości. Pamiętamy również, że z punktu widzenia przeciętnego chasyda ogromne znaczenie miały wiadomości o dokonywanych przez poszczególnych cadyków cudach. Nadzieja zatem na kontakt z cudotwórcą od początku formowania się chasydyzmu, mogła być jedyną przyczyną wstąpienia w szeregi adherentów danego rebe. Dlatego też prawdopodobnie intensywne, prowadzone z dużym rozmachem akcje o charakterze politycznym, choć czyniły cadyków zainteresowanych tego rodzaju działalnością sławnymi, niekoniecznie w sposób automatyczny miały przełożenie na proces rekrutacyjny do konkretnej szkoły i inny współczesny cadykowi z Warki rebe, nie operujący tak silnie na „politycznej” płaszczyźnie, zdolny był zgromadzić podobną, a nawet większą liczbę zwolenników³. Nawet jednak w takich wypadkach, zgodnie z założeniem, iż cadyk nie działał samodzielnie, potrzebował on rzutkich propagandystów, informujących o niezwykłych przymiotach konkretnego rebe, w konkretnej miejscowości, którą to rolę często pełnili zadowoleni z „obsługi” zwykli Żydzi.

Znanym, zaangażowanym politycznie, wpływowym cadykiem był Izaak Kalisz (1779-1848), zwany Szwarcer Icchakiem (Czarny Icchak), rezydujący w Warce i mający pod swoją opieką także skupisko żydowskie w Mszczonowie. W najnowszych ustaleniach wysuwana jest teza, iż reprezentował on, czy raczej był symbolem „trzeciej fazy polityki chasydzkiej”, która przybierając kształt interwencjonistyczny, wygenerowany w łonie grupy antymodernistycznej charakteryzowała się przejściem z defensywy w ofensywę, reprezentującą tzw. „obronną modernizację”, która nie doprowadziła jednak do modyfikacji założeń ideologicznych chasydyzmu⁴.

Proponuję odmienne spojrzenie na kwestie chasydzkiego zaangażowania politycznego. Po pierwsze, należy podkreślić, iż chasydyzm jako taki nie istniał. Mamy raczej do czynienia z chasydyzmami, gdyż wiele ze znanych ośrodków reprezentowało odmienne, religijno-filozoficzne założenia. W myśl tego aktywność quasi polityczna np. Meira z Opatowa, czy I. Kalisza nie powinna być rozpatrywana w procesie

³ Wciąż nie podjętym tematem jest np. fenomen ogromnej popularności kalwaryjskiej dynastii, o której mogła przesądzić m.in. decyzja jej założyciela, o niepobieraniu od swoich zwolenników *pidjonów*. Zob. A. Ciałowicz, *Cadykowie z Góry Kalwarii* (materiał nieopublikowany, udostępniony przez Autora).

⁴ M. Wodziński, *Władze Królestwa Polskiego wobec chasydyzmu. Z dziejów stosunków politycznych*, Wrocław 2008, s. 204-205.

ewolucyjnym właśnie z uwagi na doktrynalną niejednorodność tego środowiska, a już z pewnością działania para polityczne tego drugiego nie mogą służyć za przykład ilustrujący jakkolwiek ich fazę w odniesieniu do całego ruchu chasydzkiego na terenie centralnej Polski. To uogólnienie i uczynienie z Wurker rebe symbolu „trzeciej fazy” wynikać może z faktu, iż w koncepcji tej warecki cadyk wyizolowany został z jego cechy konstytutywnej, tzn. odebrano mu imperatyw religijny, jak się wydaje, w duchu nowego zamysłu, zmierzającego do wyraźnego rozdzielenia w badaniach sfery chasydzkiej duchowości od oglądu historycznego. Doprowadza to do stawiania niesłusznych i nieuprawnionych tez. Elementarna bowiem wiedza i choćby pobieżne zapoznanie się z problematyką wareckiego chasydyzmu musi doprowadzić do wniosku, iż na całokształt politycznej aktywności tego rebe miał wpływ lansowany przez niego typ chasydyzmu (ryt miłości do współrodaków i troska o całą społeczność), o tyle wyjątkowy i odróżniający się od innych, że wymusił wręcz liczne i szeroko zakrojone akcje interwencyjonistyczne. Uwzględnienie tej wiedzy pozwala w sposób dość klarowny wyjaśnić brak tego rodzaju zaangażowania ze strony bardziej wpływowego cadyka Menachema Morgenszterna z Kocka (1787-1859)⁵. Nie zaistniało zatem zjawisko kulminacji chasydzkiego zaangażowania politycznego w kierunku, którego wyrazem był Wurker rebe, gdyż brak co do tego przykładów. Podane w tej mierze, bez konkretów, przez M. Wodzińskiego propozycje: cadyk z Kocka, Icchak Meir Alter z Góry Kalwarii (1799-1866), Chanoch Henich Lewin z Aleksandrowa (1798-1870), czy Abraham Landau z Ciechanowa (1784-1875) to jedynie dowody na zaangażowanie polityczne, lecz zupełnie odmiennej kategorii, bez tak silnego umocowania doktrynalnego i o odmiennej koncepcji, co mocno odróżniało przedstawiciela dynastii wareckiej od innych. Na marginesie dodajmy, iż ograniczając się jedynie do zagadnienia aktywności politycznej, znacznie bardziej rewolucyjne (ewolucyjne?) jest polityczne zaangażowanie się (jeśli takowe było) cadyków kockiego i aleksandrowskiego w powstanie listopadowe, gdyż ukazuje stosunek chasydyzmu do idei niepodległościowej innego, obcego mentalnie narodu polskiego i zrodziło daleko idące konsekwencje dla samych rebe. Fakt ten jest całkowicie pomijany, a z punktu widzenia uwikłania politycznego jawi się bardzo interesująco. W imię jakiej idei, jakiego zamysłu uruchomiło się tak abstrakcyjne, zdaje się nowoczesne i co istotne ofensywne myślenie? Pytanie to, o fundamentalnym znaczeniu pozostawiamy otwarte, zwłaszcza, że konsekwentnie postawa taka prezentowana była podczas powstania styczniowego przez spadkobiercę spuścizny kockiej, Izaaka Mejera Altera z Góry Kalwarii (Gerer rebe)⁶. Co do A. Landaua, pojawiają się wątpliwości w odniesieniu do tego, jak należy tę postać traktować – jako misnagda, czy chasyda – z uwagi na, jak się zdaje, tylko zewnętrzne oznaki jego chasydzkości, stawiające go raczej w roli pełniącego obowiązki cadyka⁷.

⁵ O podstawowych różnicach między chasydyzmem kockim i wareckim przedstawionych w sposób zwięzły i klarowny zob. I. I. Trunk, *Wurker hasidut*, [w:] *Wurke; sefer zikaron = Wurke; izker buch*, Tel Awiw 1976, s. 23-24. Zob. też w ujęciu anegdotycznym - D. Lifschitz, *Z mądrości chasydów. Ponad 600 nie publikowanych wcześniej opowieści o radości, nadziei, humorze z dawnych historii Izraela, aby odnaleźć Boga i siebie samego*, Kielce 2003, s. 40.

⁶ Zob. M. Unger, *Pszische un Kock*, Buenos Aires 1949, s. 173-205.

⁷ Zob. Sz. Rotsztejn, *Di rabonim un religieze manhigim*, [w:] *Izker buch fun der czechanower jidisze kehile = Sefer izkor li-kehilot Czechanow*, red. A. W. Jasni, Tel Awiw 1962, s. 37.

Koncepcja trzeciej fazy jest sztuczną, nie mającą pokrycia w rzeczywistości interpretacją z uwagi na fakt, iż jej reprezentantem jest jeden wyselekcjonowany cadyk, który do niej akurat idealnie przystaje. Poza tym, różnica między defensywnym a ofensywnym rodzajem interwencji może, w wielu wypadkach, być nie w pełni czytelna, czego wykazanie choćby na przykładzie rzekomego prekursora ofensywnych akcji (Meir z Opatowa), jak i samego Wurkera nie powinno sprawić trudności.

Wurker rebe zaproponował oryginalny styl uprawiania chasydyzmu, w którym wyjątkowo spójnie i sprawnie działał mechanizm wprowadzania w życie głoszonej przez niego doktryny o podłożu religijno-filozoficznym i walki o jej realizację z pożytkiem dla ogółu społeczności żydowskiej. Podstawowym zaś zadaniem pomocniczo-wysłanniczej kadry dworskiej, w kontekście uprawianej w XIX w. przez dynastie chasydzkie polityki, było zapewnienie sprawnego funkcjonowania systemu sztaclanut, tu rozumianego jako zespół działań o charakterze wstawienniczym u władz wszystkich szczebli, zmierzających do osiągnięcia wybranych celów na rzecz społeczności żydowskiej lub dla niej korzystnej. Wobec tego uzasadnione są wszelkie próby bliższego przyglądania się technikom i strategiom sztaclanut. I tu dochodzimy do drugiej zasadniczej, a wręcz wyjściowej dla podjętego tematu kwestii, dotyczącej metod wykorzystywanych przez chasydzki sztaclanut, która może być również inaczej niż dotychczas się to przyjęło rozpatrywana.

Jako pierwszy zadania ich opisu, wyłącznie jednak poprzez osobę rebe, podjął się M. Wodziński, który dostrzegł, iż musiały one dostosować się do nowych XIX-wiecznych realiów (weberowska modernizacja), zaprowadzonych w Królestwie Polskim, co szło w parze z rezygnacją z metod mających zastosowanie w wiekach poprzednich. Przyjmuje on, iż o sukcesie sztaclanut nie przesądziła zakulisowa działalność o charakterze korupcyjnym, lecz przede wszystkim doskonała umiejętność wykorzystywania podczas postępowania administracyjnego legalnie dostępnych środków i narzędzi, przede wszystkim petycji, bogatych w argumentację prawną. Zarazem, dostrzega on jednak problem powszechnego łapownictwa, lecz wszechobecność tego zjawiska skłania go do niwelowania jego wpływu na ostateczną decyzję w danej sprawie, co ma przesądzać o paradoksie całej sytuacji⁸. Łapówka zatem dla sztaclanut, w ujęciu tego badacza, pełni rolę dodatku, jako inicjująco-wspierający argument, lub też niegroźny obyczaj, który stanowić winien margines w formularzu badawczym dotyczącym sztaclanut. Choć w istocie nie ma ścisłego związku między łapówką a skutecznością, tzn. łapówka nie dawała i nie daje gwarancji na pozytywne załatwienie sprawy, to bagatelizowanie jej wpływu na kształt polityki interwencyjnej cadyków wydaje się niesłuszne. Powszechność postaw korupcyjnych i mnogość korumpujących nakazuje sądzić, iż zachowania takie były opłacalne, czyli skuteczne. Kwestię zresztą urzędniczej uczciwości regulowała etykieta rynku łapowniczego, która w jakiś sposób umożliwiała ukaranie nierzetelności lub nawet pozwalała na domaganie się zwrotu wyłożonej sumy. Stosowano także inne metody⁹. Poza tym sprowadzanie pojęcia ko-

⁸ M. Wodziński, dz. cyt., s. 213.

⁹ Zob. A. Chwalba, *Imperium korupcji. Korupcja w Rosji i Królestwie Polskim w latach 1861-1917*, Warszawa 2001, s. 155-156. Por. M. Wodziński, dz. cyt., s. 213-216. Tu zwracają uwagę teoretyczne rozważania na temat braku gwarancji skuteczności łapówki w odniesieniu do zagadnienia żydowskiego wstawiennictwa, które

rupcji przez przywoływanego tu badacza do wąskiego zagadnienia łapownictwa jest niezrozumiałe, gdyż stanowi ono zaledwie część składową tego pojęcia. Tymczasem z niewiadomych przyczyn łapownictwo zostało wyizolowane i poddane rozważaniom.

Idąc tym tropem, żydowskie wstawiennictwo chcąc być efektywnym, dostosowywałoby się do panujących warunków w tym zakresie, że rozumiało, jak chce M. Wodziński, potrzebę korupcji tylko w celu zainicjowania postępowania administracyjnego. Wówczas jednak świadczyłoby to nie o świetnej znajomości meandrów funkcjonowania aparatu administracyjnego, lecz byłaby to przesłanka do zawyrokowania o, nie tylko, dezorientacji środowiska żydowskiego w tej materii, ale także intelektualnej zapaści strategów sztaclanut, gdyż opierałby się on o założenie biernego podejścia do zagadnienia finału procesu decyzyjnego, a także nie uwzględniałby etapowości procesu korupcyjnego. Celem nadrzędnym tak rozumianego sztaclanut byłyby wówczas tylko minimalistyczne próby „załatwienia” spraw, nie zaś dążność do pozytywnego ich rozstrzygnięcia, wymuszające monitorowanie sprawy od jej „poczęcia” do „załatwienia”, a nawet zastosowanie alternatywnych w stosunku do łapówek technik i metod nacisku.

Wydaje się, iż orientacja wareskiego sztaclanut w tych i innych sprawach, ogniskujących się wokół problematyki wstawiennictwa poszła o wiele dalej, choć są to zjawiska zakulisowe, a więc trudne do wykazania, mimo to możliwe do zaprezentowania. Dlatego też, przyjmując za Wodzińskim tezę o powszechności postaw korupcyjnych, w pierwszej połowie XIX w., musimy dopuścić myśl, że miały one wpływ na rodzaj uprawianego przez Żydów wstawiennictwa, wręcz go determinowały, analogicznie, jak w odniesieniu do całokształtu systemu biurokratycznego. A Górak np., w odniesieniu do drugiej połowy XIX w., stwierdził, że łapownictwo, o które nam przede wszystkim chodzi, dezawuowało możliwość prawidłowego funkcjonowania biurokracji, co wynikało z elementarnej nieumiejętności zachowania weberowskiej normy bezosobowości, a poprzez to zaistnienia właściwej kultury organizacyjnej, szczególnie obcej mentalności rosyjskiej¹⁰. W jakiś sposób musimy poradzić sobie także z wiedzą o żydowskiej tradycji w zakresie kontaktów z administracją, która bazowała przede wszystkim na opłaceniu się różnego rodzaju podatkami, datkami i ofiarami, które to praktyki w dużym stopniu, co odróżniało Żydów od innych mniejszości, miały za zadanie stworzenie parasola ochronnego, niedopuszczającego do dekonstrukcji żydowskiej tożsamości, obwarowanej licznymi zakazami i nakazami religijnymi, które dla świata zewnętrznego okazywały się zupełnie niezrozumiałe, a niekiedy nawet śmieszne¹¹. Czy rzekoma zmiana tej utartej i mocno zakorzenionej metody przyszła na tereny Królestwa Polskiego zza wschodniej granicy, w procesie tworzenia i umacniania się jego administracji w duchu, jak twierdzi wspomniany badacz, weberowskiej modernizacji? Wydaje się, że jest to wniosek co najmniej kontrowersyjny.

zasadają się na dykteryjce o fuzji myśliwskiej podanej przez A. Chwałbę w *Imperium korupcji* (s. 137-138), oraz sprawie Birnbauma, nie mającej bezpośrednio ze sztaclanut żadnego związku.

¹⁰ A. Górak, *Afera Ilczenki. Mechanizmy korupcji w administracji rosyjskiej Królestwa Polskiego*, [w] *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. 1, Lublin-Siedlce 2008, s. 411.

¹¹ Zob. S. Ury, *The Shtadlan of the Polish-Lithuanian Commonwealth: Noble Advocate or Unbridled Opportunist?*, „Polin”, nr 15 (2002), s. 267-299.

Do ukazania problematyki, nakreślonej w tytule posłuży działalność wysłannika Wurker rebe, Mordechaja (zwanego Motele) Michelsona (1800-1872). Był on najważniejszym i zdaje się najskuteczniejszym współpracownikiem I. Kalisza¹². Urodził się w Kałuszynie¹³ (gub. warszawska). Jego żoną była Ruchla z Nurenbergów, wcześniej mająca dwóch mężów o nazwiskach Bergman i Zysman¹⁴. Michelson wywodził się z kręgów żydowskiej elity. Jego dziad, Jechiel Michl Michelson, pod koniec XVIII w. będąc rabinem rezydującym w tym mieście, wypełniał posługę rabiniczną również dla ludności żydowskiej zamieszkałej w okolicznych miejscowościach, w Mińsku i Siennicy. Znamienitość rodu Michelsonów podkreśla fakt, iż J. M. Michelson reprezentował piątą generację rabinów i kabalistów, wśród których znalazł się słynny gaon zwany Jom Tow Heller, a naprawdę nazywający się Gerszon Saul Jomtow Lipman Heller (1579-1654), urodzony na krakowskim Kazimierzu. W latach 1643-1654 pełnił funkcję rabina kazimierskiej gminy, a od 1648 do 1654 r. piastował stanowisko rektora krakowskiej jesziwy. Wcześniej pełnił posługę rabiniczną w Pradze i Wiedniu. Wskutek denuncjacji i surowego wyroku musiał opuścić cesarstwo, skąd następnie udał się do Polski. Został rabinem w Niemirowie, następnie we Włodzimierzu Wołyńskim (jid. Ludmir), a od 1643 r. w Krakowie. Napisał autobiografię zatytułowaną *Megilat ewa* (hebr. „Zwój nienawiści”), która została wydana we Wrocławiu w 1836, oraz komentarz do Miszny Tosefot Jamtow¹⁵. Ojciec Michelsona, Salomon (Szlama) nie pełnił już tak szaczonej funkcji, będąc jedynie bogatym szynkarzem trunków i zarazem kałuszyńskim kupcem. Tworzył elitę finansową tego miasta i wchodził w skład zespołu ludzi sprawujących w mieście władzę jako kahalny¹⁶. Jego żoną była Brandla Aronowna¹⁷. Rozmiar jego kontaktów biznesowych wykraczał jednak poza rynek lokalny, gdyż w 1817 r. w Warszawie, w wyniku zawarcia kontraktu z Leonem Newachowiczem (1778-1831) został poddzierżawcą koszernego na terenie powiatu siennickiego i stanisławowskiego, w guberni warszawskiej¹⁸. Zatem mimo, że prestiż

¹² Zob. M. Michelson, *Ma' amar Mordechai*, Piotrków 1907, s. 16-17.

¹³ Kałuszyn zarówno w pierwszej, jak i drugiej połowie XIX w. był miastem żydowskim. Liczba ludności w pierwszej połowie XIX w. w Kałuszynie sięgała około 4 tys., z czego około 86% ogółu populacji stanowili Żydzi. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 4 Warszawa 1881, s. 728; N. M. Gelber, *Gesichte fun di jidn in Kaluszyn*, [w] *Sejfer Kaluszyn; gehajlikt der chorew geworener kehile*, red. A. Szamri, Sz. Soroka, Tel Awiw 1961, s. 26.

¹⁴ Archiwum Państwowe w Siedlcach [dalej: APS], Hipoteka w Mińsku Mazowieckim (dalej: HMM), sygn. 430, dział 1, k. 20.

¹⁵ Ch. U. Lipschitz, N. Rosenstein, *The Feast and the Fast: the dramatic personal story of the Tosfos Jom Tow zt"l*, Brooklyn 1984, wszędzie; Sz. Arie, *Rabejnim, rabejm un parnasim in der kehila Kaluszyn*, [w] *Sejfer Kaluszyn...*, s. 85. O genealogicznych powiązaniach Michelsona z Hellerem zob. T. J. Michelson, *Dagan Szamaim*, Piotrków 1901, s. 20; T. J. Michelson, *Beit Meszulum*, Piotrków 1905, s. 73, M. Michelson, dz.cyt., s. 16.

¹⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych [dalej: AGAD], Centralne Władze Wyznaniowe [dalej: CWW], sygn. 1706, k. 3-23; AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych [dalej: KRSW], Sekcja Miast (dalej: SM) sygn. 1038, k. 18, 43 i 57; APS, Akta Stanu Cywilnego Gminy Kałuszyn 1810-1825 [dalej: ASCGK], sygn. 1, k. 77 i 376; Sz. Arie, dz.cyt., s. 85.

¹⁷ APS, ASCGK, sygn. 2, k. 125.

¹⁸ R. Kolodziejczyk, *Miasta, mieszczaństwo i burżuazja w Polsce w XIX w. Szkice i rozprawy historyczne*, Warszawa 1979, s. 165.

rodziny spadł o kilka szczebli, to zgodnie z obecnym w mentalności żydowskiej brakiem ścisłego związku między uprawianym zawodem a poziomem intelektualnym i pozycją społeczną, jak w tradycji chrześcijańskiej, wciąż odgrywała ona znaczącą rolę. Stanowiło to bardzo dobry punkt wyjścia dla rozwoju kariery M. Michelsona. Posiadał więc interesujący rodowód, miał zgromadzony przez rodzinę kapitał finansowy, odpowiednie, wyrobione przez ojca kontakty i na płaszczyźnie lokalnej zaliczyć go można w poczet osób obracających się w środowisku Żydów, którzy realnie sprawowali w gminie wyznaniowej władzę.

Sam Michelson, jak ojciec, nie przejawiał zainteresowań ogniskujących się wokół religijnych studiów. Skupił się raczej na pomnażaniu finansowego dorobku. Był przede wszystkim bogatym, kupcem, początkowo tylko kałuszyńskim, zajmującym się handlem drzewem¹⁹. Później jego interesy przeniosły się także na teren Warszawy²⁰ i na inne miasta, np. Kock²¹ i Piotrków Trybunalski²². Liczne zdolności i talenty, które ujawniał na tej płaszczyźnie zaprowadziły go ostatecznie na warecki dwór.

Charakterystyka akcji interwencyjnych na rzecz Wurker rebe, w których Michelson wziął osobisty udział została już pośrednio nakreślona²³. Osobiście zaangażował się, w imieniu rebe, co znajduje odzwierciedlenie w źródłach archiwalnych, w dwie sprawy. Pierwsza zmierzała do przywrócenia eryfów (1834 r.)²⁴. Kałuszyn bowiem, jako jeden z dozorów bóżniczych, obok Warki, Grójca, Rawy, Mszczonowa, Sochaczewa i Brześcia, wysłał do Komisji Województwa Mazowieckiego w tej sprawie prośbę. Druga, znacznie trudniejsza, polegała na rozpropagowaniu wśród Żydów kolonizacji rolnej. Szeroko zakrojona, nieskuteczna zresztą, akcja była prowadzona w całym Królestwie Polskim, a zapoczątkowana została w 1843 r. przez 9 rabinów i przywódców gminnych, którzy swoje plany przedstawili namiestnikowi I.F.Paskiewiczowi. Wśród nich znalazł się Motete Michelson.

¹⁹ AGAD, Komisja Województwa Mazowieckiego/Rząd Gubernialny Warszawski [dalej: KWM/RGW], Wydział Skarbowy [dalej: WS], sygn. 9860, k. 2.

²⁰ N. M. Gelber, dz. cyt., s. 19.

²¹ W Kocku Michelson dzierżawił plac składowy na rzeką Wieprz, którą splawiano drewno do Warszawy i Gdańska. H. Mierzwiński, *Dzieje Kocka do 1939 roku*, Warszawa 1990, s. 151.

²² Michelson umacniał wpływy w Piotrkowie poprzez małżeństwo jego syna Motla z Chawą Berliner, reprezentantką znaczącej żydowskiej rodziny w tym mieście. W Piotrkowskim prowadził też interesy polegające na handlu zbożem z gen. majorem Sergiuszem Buturlin, późniejszym policmajstrem Warszawy. APS, Akta Stanu Cywilnego Gminy Wyznania Mojżeszowego w Kałuszynie [dalej: ASCMK], sygn. 15, k. 15; AGAD, KWM/RGW, WS, sygn. 9860, k. 2 i 7.

²³ Patrz: M. Wodziński, dz. cyt., s. 181-183 i 187; E. Bergman, *The Rewir or Jewish District and the Eyruv*, „Studia Judaica”, nr 1-2 (2002), s. 85-97; N. M. Gelber, dz. cyt., s. 19-23.

²⁴ Kwestia I. Kalisza jako wyłącznego inicjatora, a następnie koordynatora akcji wstawienniczej dotyczącej eryfów jest dyskusyjna. Sięgnięcie do tekstu źródłowego wyraźnie wskazuje na udział w tej akcji także innych rabinów lub cadyków. W rozporządzeniu KRSWiD z 26 czerwca 1835 r. *О дозволеніи Евреямъ, проживающимъ въ мѣстечкахъ и деревняхъ, не обнесенныхъ валомъ, растягивать, въ праздничные дни и шабатъ желѣзныя цѣпки, называемыя эрифами* czytamy: „Такъ-какъ изъ многочисленныхъ жалобъ раввиновъ и божничныхъ дозоровъ оказывается, что существовавшее до сего времени воспрещеніе на улицахъ, обитаемыхъ Евреями, веревки, ставить ихъ въ весьма большое, въ религіозномъ отношеніи затрудненіе, ибо обычай этотъ, существовавшій съ давнихъ временъ въ городахъ, не обнесенныхъ валомъ, прямо истекаетъ изъ духа исповѣдуемой Евреями религіи [...]”, [w] *Постановленія относящіяся къ дѣйствіямъ губернскихъ правленій и уѣздныхъ начальниковъ. Вѣдомство духовныхъ дѣлъ. Распоряженія, относящіяся до римско-католическаго, евангелическаго, и еврейскаго вѣроисповѣданій*, Warszawa 1867, s. 146-147.

Inne równie istotne, podejmowane przez Michelsona interwencje, które nie znalazły się do tej pory w orbicie zainteresowań badaczy to działania w obronie i na rzecz cadyków z Kocka (Morgensztern), Radzimina²⁵ i Parysowa, a także włączenie się w dyskusję na temat obowiązku służby wojskowej, obejmującego ludność żydowską²⁶. Poza tym, jego interwencje prowadzone były także w sprawie żydowskiego ubioru. 27 lipca 1846 r. do władz wpłynęło pismo z kałuszyńskiej gminy, sygnowane przez Michelsona i Barucha Rubinsztejna, w którym prosili oni o anulowanie prawa zmuszającego Żydów do opłat za możliwość noszenia stroju ortodoksyjnego, tłumacząc, że Kałuszyn zamieszkały był wówczas przez biednych drobnych kupców, którzy nie mogli unieść tego podatku, na kupno zaś nowych ubrań, jak argumentowali, „nikt w tym mieście nie mógłby sobie pozwolić”²⁷.

Powyższa grupa działań o charakterze interwencyjnym mogła w części nie być skorelowana z zamierzeniami założyciela wareskiej szkoły, gdyż wysłannik, a szczególnie tak „obyty w świecie” jak Michelson, z pewnością podejmował się wielu misji o drobniejszym ciężarze gatunkowym, autonomicznie, bez konsultacji z dworem, lecz problem służby wojskowej i ubioru godził w podstawowe interesy społeczności żydowskiej, zakłócając dotychczasową równowagę i nie możliwe jest, aby wareski chasydyzm nie wychodził wyzwaniom tym naprzeciw. Stąd należałoby również i te dwie interwencje włączyć w orbitę zainteresowań tego dworu, poszukując materiałów źródłowych, które rozwinęłyby tę problematykę.

Nie wiemy, z uwagi na niepełny stan źródeł, czy Michelson w sposób bezpośredni uczestniczył w innych ważnych wareskich interwencjach (prawo rozwodowe, rabinat, więźniowie żydowscy, wiernicy itp.), lecz z dużym prawdopodobieństwem można przypuszczać, iż z pewnością tak było. Niewątpliwie o silnej pozycji, prestiżu, lecz zapewne i talentach Michelsona świadczy to, że wydelegowany został, jako jeden z przedstawicieli kahału, do trudnej misji, jaką były rozmowy z I. Paskiewiczem w sprawie żydowskiej kolonizacji rolnej. Dużym ułatwieniem w rozpatrywaniu szczegółów aktywności Michelsona byłoby zapoznanie się ze spuścizną aktową chasydzkiej kancelarii dworskiej, lecz taka nie ocalała i nie znany jest żaden przypadek przetrwania tego typu dokumentacji w odniesieniu do któregośkolwiek z dworów. Niemniej jednak, choć w żaden sposób nie uda się prześledzić drogi awansu Michelsona, ani uchwycić momentu, który bezpośrednio przyczynił się do jego zaangażowania na rzecz dworu, to bezsprzecznie mamy tu do czynienia z osobą, mającą istotny wkład w funkcjonowanie wareskiej polityki, nieco wbrew terminologii, odnoszącej się do jego stanowiska – wysłannik, posłaniec, pełnomocnik – która sugerowałaby znacznie mniej odpowiedzialny zakres zadań, nie wymagający zbyt wielkiej kreatywności i ograniczający się do ścisłej realizacji wydawanych instrukcji. Wkład ten polega, odchodząc

²⁵ Cadyk ten to Jakub Arie Guterman (1792-1874) zwany Cudotwórcą. Był bardzo blisko związany z dworem wareskim i dopiero po śmierci I. Kalisza zgodził się w wieku 56 lat przyjąć tytuł admora Radzimina. Podobnie postąpił jeden z uczniów Gutermana - Jechiel Meir Lifszyc (1816-1888), który po śmierci swego mistrza wyraził zgodę, aby obwołać go cadykiem gostynińskim. Gerszon Hel, *La „cour” des rabbis de Radzimin. Les origines de la maison de Radzimin*, [w] *Sefer zikaron li-kehilat Radzimin*, Jerozolima-Tel Awiw 1975, s. 24-25.

²⁶ Sz. Arie, dz.cyt., s. 86.

²⁷ N. M. Gelber, dz.cyt., s. 21 i 23. Zob. również AGAD, RGW/KWM, Wydział Akt Personalnych [dalej: WAP] sygn. 1837, k. nlb.

od terminologii chasydzkiej, na wypełnianiu misji dyplomatycznych, w randze odpowiadającej mniej więcej ministrowi spraw zagranicznych, przy uwzględnieniu, że centrum (ośrodek władzy) stanowi chasydzki dwór. Obok gabaja, w którego kompetencjach leżały sprawy wewnętrzne, stanowisko rzeczywistego sztaclana, stanowi trzon funkcjonowania dziewiętnastowiecznych dworów i w żadnym wypadku nie może być bagatelizowane, szczególnie w przypadku Warki, gdzie interwencjonizm został wyniesiony do rangi doktryny.

Powyższe działania miały charakter oficjalny. Robione były z rozmachem, cechowały się śmiałością i co najważniejsze chasydyzm wareski odnosił na płaszczyźnie sztaclanatu sukcesy. Aktywność ta była jednak wynikiem opracowania pewnego schematu aktywności na tym polu, którego źródeł nie powinniśmy doszukiwać się w genialnych petycjach, bogatych w argumentację prawne i innych tego typu legalnych zabiegach, lecz w tzw. zapleczu rzeczywistych sztaclanów, jak Michelson, a także talentach m.in. organizacyjnych cadyków.

Po pierwsze, zwraca uwagę mocna pozycja Michelsona w jego rodzinnym mieście, w Kałuszynie. Była ona wynikiem jego silnej pozycji gospodarczej, za którą szły wpływy w żydowskich władzach. Od końca lat 20. kariera Michelsona w tym sztetl nabrała tempa. W 1926 r. miał w swoim ręku subdzierżawę podatku koszernego miasta Kałuszyna²⁸. Właściwym dzierżawcą tego podatku był Josek Szafir²⁹. Przedstawiciel rodziny Szafirów obejmował również w dzierżawę myto drogowe³⁰. Od momentu, gdy Michelson został dozorem, czyli najprawdopodobniej od połowy lat 20. udało mu się przejść oba typy dzierżaw³¹. Jako dzierżawca koszernego i myta³², lecz także rzezi, a od 1843 r. dzierżawca dochodów konsumpcyjnych³³, sprawował jednocześnie funkcję dozora bóźniczego, przy czym zachowywał cały czas dzierżawę podatku koszernego powiatu stanisławowskiego³⁴. Oprócz tego mianowano go zastępcą członka rady powiatu stanisławowskiego i członkiem rady opiekuńczej kałuszyńskiego szpitala dla starozakonnych³⁵. Z dużym prawdopodobieństwem stwierdzić możemy, iż będąc zaufanym chasydem, na podległym mu terenie, którego centrum stanowiło jego rodzinne miasto uprawniony został, jako gowe, zapewne z podległymi mu gojwim, do zbierania w imieniu wareskiego cadyka mamodes, czyli nadzwyczajnych podatków należnych wareskiemu dworowi, do płacenia których zobowiązywali się zwolennicy rebe koncentrujący się wokół sztibla, a także pidjonów³⁶.

²⁸ APS, ASCMK, sygn. 1, k. 17.

²⁹ Tamże, sygn. 2, k. 9.

³⁰ Tamże, sygn. 3, k. 7.

³¹ Tamże, k. 11; tamże, sygn. 8, k. 12.

³² Prawo do poboru myta Michelson miał na odcinku od warszawskiej Pragi do Miłosny (obecnie Miłosna), położonej na tzw. trakcie brzesko-litewskim. AGAD, KWM/RGW, WS, sygn. 9815, k. 1.

³³ APS, ASCMK, sygn. 18, k. 59; APS, HMM, sygn. 471, t.1, k. nlb.

³⁴ AGAD, KWM, WS, sygn. 9860, k. 15.

³⁵ APS, HMM, sygn. 471, dział 1, s. 19; AGAD, KRSW, WAP sygn. 2509, s. nlb.

³⁶ D. Assaf, „Money for Household Expenses”. *Economic Aspects of the Hasidic Courts*, „Scripta Hierosolymitana”, nr 38 (1998), s. 19 i nast.; A. Ciałowicz, *W cadykowym dworze. Sadogóra: życie i obyczaj*, [w:] *Światło i słońce. Studia z dziejów chasydyzmu*, Kraków 2006, s. 180 i n.

Skupienie w jednym ręku władzy, jaka wiązała się z wykonywaniem zadań w ramach urzędu pierwszego dozora i jednocześnie początkowo poddzierżawcy, a następnie dzierżawcy koszernego stanowiło o jej nadużywaniu. To zawłaszczenie oznaczało w pierwszej kolejności zagrożenie dla ludności żydowskiej, przynależnej do kałuszyńskiego okręgu bóżniczego z powodu braku kontroli zjawiska, które określamy mianem zdzierstwa. Pierwszy dozor zatwierdzał wszystkie decyzje, również i te, które dotyczyły wysokości dochodu dzierżawcy. W tej sytuacji Michelsonowi nie nastęrczałoby wiele trudności uciekanie się do nieuczciwych praktyk. Wydaje się jednak, iż stan taki nie odbiegał daleko od standardów zaistniałych w innych żydowskich społecznościach. W Mińsku, okolicznej miejscowości, w końcu lat 40. inny Żyd, zajmujący się liwerunkiem, mający dobre kontakty handlowe z warszawską Pragą, Lejb Edelsztajn, również, jak Michelson chasyd, stał na stanowisku, iż sam fakt objęcia w dzierżawę podatku koszernego pretendował go automatycznie, do objęcia funkcji pierwszego dozora, co spotkało się z protestem części mińskich Żydów, którzy powoływali się na przepisy umożliwiające przekazanie dzierżawy w ręce chrześcijanina oraz wskazywali na niewłaściwość tej praktyki, postrzegając ją jako kuriozalną, gdyż „interes ubogich nie może przecież spoczywać w rękach dzierżawcy” Mimo to przez 14 lat L. Edelsztajn był pierwszym dozorem³⁷. Obaj zresztą, przedsiębiorczy reprezentanci chasydyzmu w powiecie stanisławowskim podejmowali ze sobą ścisłą współpracę w dziedzinie handlowej, co ułatwiał wzajemny pozytywny stosunek do siebie szkoły kockiej i wareckiej³⁸. Cechą charakterystyczną tej współpracy była ścisła kooperatywa z rosyjskim wojskiem, głównie polegająca na liwerunku. Oprócz M. Michelsona i L. Edelsztajna grupę tę tworzyli inni kałuszyńscy Żydzi: Lejzor Lemberger, również liwerant, który utrzymywał zażyłe kontakty z najbliższym współpracownikiem Michelsona, Rubinem Silbermanem³⁹. Osoby te należały do kręgu lokalnej elity finansowej. Zaświadcza o tym m.in. rozmach budowlany, z jakim zaprojektowany, a następnie wybudowany został murowany dom, w którym mieszkał Michelson. Znajdowały się w nim dwa sklepy. Parter, oprócz nich, mieścił dziesięć pokoi, na piętrze zaś było ich osiem, w tym dwa duże salony. Podpiwniczenie składało się z sześciu piwnic. Całość ozdabiała dwa balkony. Przy domu wzniesiono cztery wozownie, cztery stajnie i cztery spichlerze. Koszt tej inwestycji budowlanej wyniósł ponad 11 tys. rs. Tuż obok stał drewniany dom, składający się z trzech izb oraz czterech stacji gościnnych, których budowa pochłonęła ponad 1800 rs⁴⁰.

³⁷ AGAD, KWM/RGW, sygn. 6347, k. 47; tamże, KRSW, SM sygn. 1347, k. 160.

³⁸ APS, HMM, sygn. 430, t.1, k. nlb.

³⁹ Rubin Silberman był współnikiem Michelsona, utrzymującym wraz z nim w dzierżawie przede wszystkim podatek koszerny i inne pomniejsze dzierżawy, które miał w swym ręku Michelson. Niezależnie od niego dzierżawił natomiast myto drogowe na odcinku od Jabłonny do Serocka. Oprócz tego wspólnie byli właścicielami czterech dużych placów w Kałuszynie, które dziedzic tego miasta oddał im w wieczystą dzierżawę za sumę 12 zł rocznie od placu (czynsz). Od 1843 r. stanowili rodzinę, gdyż w roku tym doszło do małżeństwa Szmula Silbermana, syna R. Silbermana z Nomą Michelson, córką M. Michelsona. AGAD, KWM/RGW, WS, sygn. 9860, k. 15; AGAD, KWM/RGW, WS, sygn. 9815, k. 2; APS, HMM, sygn. 430, dział 1, k. 13; APS, ASCMK, sygn. 18, k. 112. APS, ASCMK, sygn. 19, k. 23.

⁴⁰ Na te hipoteki ubezpieczone były interesy handlowe Michelsona. AGAD, KWM/RGW, WS, sygn. 9815, k. 4-5; AGAD, KWM/RGW, WS, sygn. 9860, k. 23-25.

W szerszym ujęciu zwraca uwagę pewnego rodzaju „skok” tych przedstawicieli ruchu chasydzkiego na dozory bóżnicze, który nie dziwi do momentu, gdy uwidocznione zostaną nieprawidłowości, jakie w nich zachodziły za przyczyną samych zainteresowanych. Mocno kontrastuje to z wizerunkiem chasydyzmu, jako ruchu biedaków, kierowanego przez cadyków stanowiących alternatywę dla skorumpowanych misnagdim, których nadmierny fiskalizm rozpoczął proces odwrotu żydowskiej biedoty od kahałów i pchnął ich w kierunku cadyków⁴¹. Być może postępowanie takie nie cechowało wszystkich grup chasydów i wiele ze szkół wybierało kontestację i separację od dozorów, lecz prężniejsze jak Warka, czy Kock (przynależał do niej Edelsztajn⁴²) partycipowały w nich poprzez swych przedstawicieli, co przełożyło się na wpływy tych dworów. Wobec powyższego, zasadne wydaje się pytanie, czy wysokiej klasy wysłannik mógł spektakularnie działać bez odpowiedniego zaplecza, wyjąwszy oczywiście dwór? Czy fakt, iż Michelson zajmował się robieniem interesów handlowych, które cechowały się wysokimi obrotami, wystarczyłyby mu do zbudowania tak silnej pozycji, która była przecież efektem jego wielkiej skuteczności? To w lokalnym środowisku, które stanowiło dla niego poligon doświadczalny mógł nauczyć się funkcjonowania w strukturach biurokratycznych, poznawania mechanizmów dla nich charakterystycznych, zarówno wewnętrznych (żydowskich), jak i tych zewnętrznych, gdzie działanie wymuszało kontakt z polskimi urzędnikami. Pamiętajmy, że przedstawiamy tu problematykę z zakresu aktywności o charakterze interwencyjnym, której wykonawcą był Żyd. Teoretycznie zobowiązany był więc do płynnego pisania i mówienia w języku polskim, może rosyjskim i przede wszystkim świetnej znajomości w odniesieniu do kwestii prawno-proceduralnych działania administracji, również wszelkich jej wypaczeń, co nie było rzeczą mu przydaną i należało wszystkie te umiejętności zdobyć, wychodząc nieco z pewnego rodzaju izolacjonizmu, typowego dla polskich Żydów. Kupiec, dysponujący nawet sporym kapitałem, bez takich doświadczeń nie byłby w stanie udźwignąć zadań przed nim stawianych.

Dobre ugruntowanie Michelsona w żydowskich władzach konkretnej miejscowości jest jeszcze o tyle ważne, z punktu widzenia realizacji celów wareskiej polityki, że stanowi dodatkowy atut w takim przypadku, kiedy cadyk dążąc do korzystnych dla społeczności żydowskiej zmian, nie musiał odwoływać się tylko i wyłącznie do swojej miejscowości, lecz na konkretnych przykładach wskazywał, iż rozwiązania przez niego postulowane były również dobrymi rozwiązaniami dla innych skupisk żydowskich. Za przykład może posłużyć tu wspomniana już sprawa eryfów. Obok zatem talentów i wysiłków, jakie Michelson np. jako koordynator, w tego rodzaju sprawach prezentowach, pomagał podwójnie, gdyż nie był zawieszony w próżni lub związany tylko i wyłącznie z Warką, lecz wypełniał obowiązki pierwszego dozora w innym mieście, co dawało mu realną władzę, która umożliwiała wprzęgnięcie całego Kałuszyna do interwencyjnej gry wareskiej rebe. Widzimy tu specyficzne znamiona

⁴¹ Zob.: R. Mahler, *Hasidism and the Jewish Enlightenment: Their Confrontation in Galicia and Poland in the First Half of the Nineteenth Century*, Philadelphia 1985, s. 7-10.

⁴² Zob.: A. Ben-Mosze, *Chroniker dercejn...* [w] *Sejfer Minsk- Mazowiecki; izker buch noch der chorew-geworener kehile Minsk-Mazowiecki*, red. E. Siedlecki, Jerozolima 1977, s.26; L. Farbman, *Chronik fun a miszpoche*, [w] *Sejfer Minsk- Mazowiecki...*, s. 30-38.

Z punktu widzenia chasydzkiego rebe osoba pokroju Michelsona, tj. majątna, a co najistotniejsze ustosunkowana w wszelkiego typu sferach okazywała się idealna dla sztaclanłu i mogła być obiektem starań zmierzających do pozyskania jej dla dworu. Niestety nie jesteśmy w stanie przesądzić, czy inicjatywa wyszła od rebe lub jego ludzi, czy też Michelson jeszcze jako osoba o skromniejszych możliwościach dokonał pewnego wyboru, przystając do grupy zwolenników I. Kalisza z zamiarem rozwoju kariery na wareckim dworze.

Ustosunkowanie wsparte zostało dodatkowo patronatem ze strony A. Roźnieckiego, generała jazdy Wojska Polskiego i w służbie rosyjskiej, szefa tajnej policji i żandarmerii Królestwa Polskiego, a także prezesa dyrekcji teatrów warszawskich⁴⁸. Zbliżenie obu postaci nastąpiło na gruncie kałuszyńskim, gdyż Roźniecki był od 1818 r. właścicielem dóbr Kałuszyn, zakupionych od rodziny Rudzieńskich⁴⁹. Zacieśnienie współpracy nastąpiło, gdy Michelson objął w dzierżawę dobra Kałuszyn „z przyległościami, przyleżyciościami, gruntami, ogrodami, pańszczyzną, młynami, propinacją, czynszami, dochodami znajdującymi się w dobrach Kałuszyn, Mrozach, Woli Kałuskiej, Ryczołku, Olszewicach, Szymonach, Krukach i Kazimierzu, tako jak i szynków trunków zagranicznych z oberżą w Kałuszynie, browarem i dochodem z drożdży, z gorzelnią, z gorzelnią Pistoryczna”, z wyłączeniem dochodów z lasu i cegielni. Umowa dzierżawna obowiązywała od 1 VII 1836 do 1839 r., i następnie miała ulec przedłużeniu do 1845 r. Opłata roczna z tego tytułu wynosiła 57 tys. 400 rubli. Na mocy kontraktu jednoczesnym dzierżawcą obok wysłannika wareckiego cadyka był także Rubin Silberman⁵⁰.

Roźniecki, oddając w dzierżawę swój majątek Michelsonowi, pokładał nadzieje w nim jako specjalście w dziedzinie dzierżawy. Sam Roźniecki udał się poza granice Królestwa Polskiego⁵¹. Roźnieckiemu w szczególności zależało na zahamowaniu narastającego, jego zdaniem, zagrożenia związanego z zadłużeniem dóbr⁵², ponieważ w okresie wcześniejszym odmówiono mu oddania rzekomo do niego należących dóbr położonych w guberni wołyńskiej i podolskiej, nieuregulowanie zaś dzierżawnych opłat majątków poklasztornych Hebdów i Mniszów (pow. krakowski) zmusiły Radę Administracyjną do odebrania mu ich i obciążenia go pełnym rozliczeniem. W tej sytuacji dobra kałuszyńskie były jedynymi, które znajdowały się bezpośrednio w jego rękach, nie licząc folwarku rządowego Kamionka, który wypuszczono mu jednak tylko na czasową dzierżawę, wbrew zresztą obowiązującemu zakazowi tego rodzaju praktyk wobec osób czynnie służących w wojsku⁵³.

Już w rok po podpisaniu kontraktu dzierżawnego rozpoczęły się próby odwrócenia rzekomo niekorzystnej sytuacji finansowej majątku. Roźniecki, wspierając Michelsona, wystąpił osobiście do wydziału administracyjnego Rządu Gubernialne-

⁴⁸ Z. Zacharewicz, *Aleksander Roźniecki (1771 lub 1774 - 1849)*, haso w: PSB t. XXXII/1, z. 132, s. 457.

⁴⁹ APS, HMM, sygn. 297, dział 1, k. 1-2; AGAD, KWM/RGW, Wydział Policyjny (dalej: WP), sygn. 10159, k. nlb.

⁵⁰ APS, HMM, sygn. 297, k. 1-3.

⁵¹ AGAD, KRŚW, ŚM, sygn. 1038, k. 187.

⁵² Tamże, k. 169-170 i 173.

⁵³ Z. Zacharewicz, dz.cyt., s. 462.

go Mazowieckiego z zażaleniem na mieszkańców Kałuszyna, w którym artykułował pilną potrzebę pomocy administracyjnej w ściąganiu od nich należności, oskarżając mieszczan o „nieuiszczanie mu przynależnych danin oraz nie wykonywanie przyjętych powinności”⁵⁴. W pierwszej kolejności chodziło o opłacenie czynszów zaległych z lat 1832, 1833 i wstrzymanie procederu „otwierania handlu i zajazdów ze szkodą dziedzica”⁵⁵. A. Roźniecki zdiagnozował całą tę sytuację w sposób następujący, pisząc „[...] przez czas rewolucji, rozpuszczeni tak chrześcijanie jak i starozakonni [...] z największym uporem stawiają się w dopełnieniu przyjętych na siebie obowiązków, z czego oprócz straty na dochodach, niemożności opłacania podatków i danin rządowi przynależnych, niechęć i wstręt co raz większego dosięga stopnia, a nieporządek wprowadza nieposłuszeństwo władzy dominialnej”⁵⁶. Mimo, jak się zdaje, dużej determinacji kwestia ta nie została rozwiązana, gdyż egzekucja administracyjna mogła być realizowana tylko w odniesieniu do spraw, które nie uległy przedawnieniu i dotyczyły bieżącego roku. W związku z tym poradzono właścicielowi miasta wstąpienie na drogę sądową, co przyjął w 1842 r. ze wzburzeniem - „Nieprawdopodobieństwem jest, aby dziedzic kilka złotych należnego czynszu miał odbierać drogą sądową, ze względu na koszty sądowe, które będą kilka razy większe”⁵⁷.

Michelson zacerpnął z tego układu dużo korzyści. Po pierwsze, z punktu widzenia wareckiego szadlanut, którego nie powinniśmy tu tracić z pola widzenia, pojawiająca się na horyzoncie możliwość pośredniego finansowego związania Roźnieckiego z pełnomocnikiem I. Kalisza musiała być kuszącą, gdyż zbliżenie się do tak wpływowej osoby zwiększało szanse na realizację celów wyznaczonych na wareckim dworze, lecz jednocześnie oznaczałoby tylko i wyłącznie sukces w jednym wymiarze, w postaci zacieśnienia relacji z pojedynczą osobą, z A. Roźnieckim. Przyglądając się jednak poczynaniom Michelsona w Kałuszynie, doświadczonego dzierżawcy, specjalizującego się w tej materii, doszukać się możemy innej o wiele bardziej ważkiej przyczyny, dla której wareckiemu szadlanowi mogło w sposób szczególnie zależeć na podpisaniu kontraktu dzierżawnego. Praktyki, jakie stosował Michelson nie wyszłyby na światło dzienne, gdyby nie masowy sprzeciw kałuszyńskich Żydów.

Fundamentalną rolę, stanowiącą punkt wyjścia dla „polityki” Michelsona w Kałuszynie odegrała umowa notarialna podpisana w 1826 r., która regulowała wszelkie zagadnienia związane z czynszami i daninami, jakie ludność Kałuszyna zobowiązana była opłacać na rzecz dominium. Zwyczajowo każdy z właścicieli poprzez akt notarialny układał się z mieszczanami, ustalając w dziedzinie podatkowej obowiązujące reguły. Roźniecki osobiście nie sygnował umowy, delegując do tego celu pośrednika, którym był Ferdynand Łorzewski, podpułkownik Sztabu Głównego w Warszawie⁵⁸. Kałuszyński kontrakt należał do specyficznych, gdyż został tak sformułowany, iż zakładał możliwość wprowadzenia opłaty o dowolnej wysokości od swobodnie ustalonej palety podatkowej. Pole do manipulacji zawierało się w sformułowaniu, iż „mieszkań-

⁵⁴ AGAD, KRSW, SM, sygn. 1038, k. 169-170.

⁵⁵ Tamże, k. 184-186.

⁵⁶ Tamże, k. 187.

⁵⁷ Tamże, k. 383-284.

⁵⁸ APS, HMM, sygn. 479, dział 1.

cy [...] zobowiązali się do opłacania dziedzicowi czynszów od wszelkich procederów". Inny „nowatorski” pomysł, który regulował osobny kontrakt, podpisany w 1832 r. r. polegał na wprowadzeniu do niego sformułowania o dobrowolnej stawce podatkowej, jakiej może zażądać właściciel za place i za czynsze.⁵⁹ Wcześniej, wedle kontraktu z 1826 r., w tej materii obowiązywał konsensus w stawkach 200, 300 i 400 rs, płacony w zależności od majątności⁶⁰.

Prawdopodobnie ogólnikowość kontraktu z 1832 r. przeszkodziła samemu Roźnieckiemu w uzyskaniu pomocy komisarza obwodowego, gdy w 1837 r. starał się o uzyskanie zaległych opłat od mieszkańców Kałuszyna, ponieważ Michelson, pomimo dwukrotnego wezwania, nie przedstawił urzędnikowi wykazu należności, co przekreśliło możliwość przeprowadzenia w tej sprawie śledztwa⁶¹. Oba kontrakty zostały podpisane z inicjatywy dozoru bóżniczego (czyli Michelsona) pod przymusem przez kilkunastu Żydów, rzekomo w imieniu całej gminy wyznaniowej, dodatkowo bez formalnego uczestnictwa chrześcijan, jak było to w zwyczaju, co obniża wiarygodność tych dokumentów⁶². Ludność żydowska wyraźnie wskazywała, że kwestie opłat czynszowych za place, nowych konsensusów, wкупnego i czynszu od lokatorów zostały osiągnięte przez Roźnieckiego drogą „gwałtów”. Po stronie zaś dozoru bóżniczego i „kilku starozakonnych” na czele z Michelsonem leżały zabiegi związane z wprowadzeniem wszystkich innych opłat, w tym przede wszystkim od rzemieślników i handlarzy⁶³.

Ludność żydowska zaczęła się buntować przeciwko obowiązującemu, wyżej wspomnianemu kontraktowi prywatnemu w 1841 r. Na czele grupy kontestującej system podatkowy stanął początkowo chrześcijanin, Konstanty Świtkowski. Rzeczywistymi przywódcami protestu byli: Icek Mydlarz, Michel Fridlend, Michel Łosicki, Kielman Herszman, Judka Lejba, Lewek Sosnowski, Sruł Siennicki i Michel Fajwel. Ich starania redukowały się początkowo do postulatu ponownego rozkładu czynszów od gontów. Wypowiadali się jednak także o innych uciążliwych kałuszyńskich opłatach: „Nie wiadomo nam na jakiej zasadzie egzekwowani jesteśmy od wyrabianych gontów – nowy podatek, który za czasów teraźniejszego dzierżawcy starozakonnego Motla Michelsona jest od nas wymagany. Wszakże, gdy tak nasi przodkowie jak i my nigdy podobnego podatku nie uiszczaliśmy. (...) Każdego rodzaju podatek wskutek rozporządzenia Wysokiej Komisji Rządowej ustanowiony ma zasadę słuszności i w rozkładzie swoim nie tyle staje się uciążliwym każdemu kontrybuentowi, jak na przykład podatek domowy i czynsza z gruntów, które jak najregularniej opłacamy” Sprzeciw ten został zduszony w zarodku, poprzez rekwizycje przedmiotów służących do wyrobu gontów i innych narzędzi⁶⁴.

⁵⁹ Każdy lokator w Kałuszynie na mocy tego kontraktu opłacał czynsz lokatorski w wysokości 90 kop. AGAD, KRSW, SM, sygn. 1039, k. 228 i 261.

⁶⁰ AGAD, KRSW, SM, sygn. 1039, k. 211.

⁶¹ AGAD, KRSW, SM, sygn. 1038, k. 182-183 i 396.

⁶² Tamże, sygn. 1039, k. 177-178 i 208.

⁶³ Tamże, k. 263-264.

⁶⁴ Tamże, sygn. 1038, k. 391-392.

W kolejnym roku (1842) działania ludności żydowskiej uległy radykalizacji. Wyloniono reprezentantów do walki z Michelsonem i rozpoczęła się walka o obniżenie opłat, w szczególności sklepikowego, a także od procederystów, przede wszystkim, od rzeźników, krawców i szewców. Niezadowoleni mieszkańcy na swych przedstawicieli wybrali dwóch Żydów - braci Pszennych: „Nie mogąc znieść takich opłat i przy tem różnych szykan z tego względu wynikłych ogół mieszkańców wybrał mnie i brata i sześć osób”. Grupa ta od tej pory dla uwiarygodnienia protestu mieszkańców posługiwała się dokumentem zaświadczającym o ich plenipotencji⁶⁵.

Szmul Pszenny (handlarz zboża), osobiście nie ucierpiał wskutek akcji protekcyjnej, której przewodził. Ze strony Michelsona spotykały go tylko „nieustanne rewizje”. Jego brat (szynkarz) został przez Michelsona „zniszczony”, gdyż zabrano mu statki szynkarskie. Wareckiemu sztaflanowi udało się oskarżyć go o to, że dysponował defraudowaną wódką, co doprowadziło do skazania Pszennego na karę dziewięciu miesięcy więzienia. Osiągnął to z łatwością, gdyż, będąc dzierżawcą, miał jako jedyny w mieście prawo do propinacji alkoholu. Ponadto obowiązywała zasada wyłączności dworu w dziedzinie jego produkcji i dystrybucji. Wersję Michelsona potwierdzili fałszywi świadkowie. Zdesperowany Szmul Pszenny w 1843 r. skierował do Komisji Spraw Wewnętrznych i Duchownych pismo, w którym nakreślił rozmiar ucisków podatkowych: „[...] Celem [naszym jest] zasłonięcie nas wszystkich mieszkańców miasta Kałuszyna od bezprawów i nacisków jakich ze strony dzierżawcy Motla Michelsona starozakonnego nieukojoną boleścią od lat kilkunastu doświadczamy i dlatego stosowanie do decyzji J. O. Xsięcia Namiestnika Królewskiego z dnia 26 sierpnia zanieśliśmy zażalenie nasze do wysokiej komisji, przedstawiając wszystkie krzywdy, zdzierstwa, naciski i nigdy nigdzie niesłychane opłaty prywatne, dominialne, jakie ów possesor Motel Michelson od nas pobiera, które to ciężary do ostatecznego nas niszczą i do ostatecznej przywodzą zguby, również Rząd Gubernialny Mazowiecki uznał tych istniejących opłat za wielkie nadużycia. [...] Zniszczyciel starozakonny ciąży on nas jeszcze srogimi środkami do opłacania mu nakłady, które przez Rząd Gubernialny kilkakrotnie reskryptami skasowane, czyli raczej zakazane zostały. [...] Jakkolwiek gnębiel Motel Michelson twierdzi, że jest mocen wyrządzić nam wszelkiego złego i rozrządzić tak osobami jako też i majątkami naszymi podług swojej woli i w samej rzeczy nic na naszą zagładę nie oszczędza, chwając się on bowiem że ma wielki wpływ we wszystkich władzach rządowych i znajomość ze wszystkimi zwierzchnikami i urzędnikami, wszelako wierzyć tego nie możemy iżby łaskawy Rząd przeszło 900 ojców rodziny, tako z starozakonnych, jako też z chrześcijan miał oddać wprost na łup i zdobyć jednemu prywatnemu żydowi i jemu dozwolić wszystkich w ogólności mieszkańców całego tak znacznego miasta, bez żadnej dla skarbu publicznego korzyści do szczeru wyzuć od swoich majątków i zniszczyć i dlatego mocno wierzymy, iż twierdzenie Michelsona pod wyżej cytowanym względem jest niezgodne ze szczerą prawdą, jest tylko kłamliwą chwałą [...] Zwłoka w odpowiedzi rozszerza zniszczenie i niedolę”⁶⁶. W podsumowaniu tego pisma Pszenny jeszcze raz ostrzegł, iż mieszkańcy „mogą paść

⁶⁵ Tamże, s. 408.

⁶⁶ Tamże, k. 408-411.

ofiarą rozhułkanej postawy rozjątrzonego i nielitościwego żyda Motla Michelsona” na skutek „niewłaściwych poborów od lat kilkunastu, nieznośnych nacisków, bezprawia, zdzierstwa i gwałtów”⁶⁷.

Pszenni, zrezygnowawszy z otwartej walki z Michelsonem znaleźli jeszcze w tym samym roku następcę. Był nim Tobiasz Pojzman. Jego szeroko zakrojona akcja, polegająca na pisaniu pism do władz wszystkich szczebli, odsłaniająca skalę nadużyć, jakie stały się udziałem Michelsona, również wskazuje na wareckiego sztaadlana jako osobę bezpośrednio odpowiedzialną za zaistniałą sytuację: „Przodkowie nasi w mieście Kałuszynie i my potomkowie tam urodzeni i mieszkańcy [...] nigdy żadnych krzywd ze strony dawnego dziedzica nie doznawaliśmy, żyliśmy spokojnie i nie mieliśmy przyczyny wymuszać kiedykolwiek przed władzą rządową iakichkolwiek bądź zażaleń, lecz od lat 18, j. w. generał Roźniecki stał się dziedzicem tegoż miasta przez kilka lat chodził i ów dziedzic za przykładem przodków swoich, był iednostajnym i dobroczynnym dla swoich mieszkańców, lecz potem pewny starozakonny także z tegoż samego miasta Motel Michelson wkręcił się do tegoż j. w. gen dziedzica naszego jako faktor i ten namówił go do urojenia korzystnych wpływów przez nowonałożenie na mieszkańców różnych składek i opłat i namowa ta przez dziedzica z największym upodobaniem rozgałęziona została. Dziedzic samowładnie opłaty ustanowił i nałożył tak na właścicieli domów, lokatorów jako też i na najbiedniejszych nawet wyrobników. (...) Tak znaczne ciężary i opłaty nigdy za pierwotnych dziedziców ani w jednej dwudziestej części nie istniały i nigdzie w żadnym mieście nie istnieją. Nikt z uciemienionych mieszkańców nie ważył się przeciw tak poważną osobą wynurzyć zażalenie (...) i dlatego każdy cierpiał jak mógł i musiał przytłumić wszystkich doznawanych krzywd, lecz od 12 lat generał wypuścił w dzierzawę powyższe miasto, czyli raczej wszystkie dochody i nowonałożone starozakonnemu Motlowi Michelsonowi. Tenże posesor zbyt sroższe wyrządza nam naciski i nadużycia, które trudno znieść, cięży nas takimi nakładami i postanowieniami własnymi, jakie sam dziedzic nie nałożył, zdzierstwa jego są bez granicy, z tychże zdzierstw nader się wzbogacił, a nas do szczeru zniszczył”⁶⁸. T. Pojzman złożył pisma także na ręce Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu⁶⁹, Rządu Gubernialnego Warszawskiego (cztery) i Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych⁷⁰. Procesował się także z Michelsonem przed sądem policji poprawczej okręgu warszawskiego, lecz sprawę przegrał⁷¹.

Starania Pojzmana, które dość paradoksalnie uczyniły z niego lokalnego sztaadlana, którego celem było powstrzymanie wykonawcy chasydzkiej polityki interwencyjonistycznej Warki, sprowadziły na niego represję. Początkowo zastosowano wobec niego tygodniowy areszt i chłostę (55 różg). Pretekstem do wykonania tych kar były zarzuty dotyczące obelg urzędników, w tym burmistrza, straży czynnej, a także szerzenia zarazy wśród bydła. Pojzman został także oskarżony o kradzież, za które Pojzman skazany został na rok domu roboczego i dozór policyjny, obowiązujący dwa

⁶⁷ Tamże, k. 411

⁶⁸ Tamże, k. 447-448.

⁶⁹ Tamże, k. 426.

⁷⁰ Tamże, k. 413.

⁷¹ AGAD, KWM/RGW, WAP, sygn. 2509, k. nlb.

lata po odsiedzeniu tej kary. Michelson, pragnąc eliminacji konkurenta, sprokurował dowody. Na jego polecenie, bliski mu współpracownik, Ajzyk Międzyrzeczki podrzucił do bryczki Pojzmana defraudowany tytoń, powodując jego aresztowanie⁷².

Przyczyną, dla której wobec Pojzmana zastosowano tak radykalne środki był fakt, iż podważał on uczciwość nie tylko Michelsona, lecz także Roźnieckiego i przedstawicieli lokalnej administracji, oskarżając ich o korupcję⁷³. Działania Michelsona odbywały się w ramach istniejącego układu między aparatem administracyjnym a władzą dominialną, czyli Roźnieckim. Roźniecki doprowadził do dysfunkcyjności lokalnej administracji, będącej pod jego całkowitym wpływem: kałuszyński burmistrz, Wilhelm Niwiński został na specjalne polecenie Roźnieckiego obsadzony na tym stanowisku. Znajomość tę kałuszyński dziedzic wyniósł z Warszawskiego Teatru Rozmaitości, gdzie Niwiński był kasjerem. Negatywny obrazu jakości funkcjonowania organów administracji w Kałuszynie dopełniał fakt, iż miasto to do lat 30. nie posiadało żadnych dochodów, a pensję burmistrzowi i innym urzędnikom wypłacał dziedzic⁷⁴. Roźniecki, poza tym, cieszył się zaufaniem „powiatowej” elity, gdyż w 1820 r. został wybrany do Sejmu na posiedzeniu sejmiku powiatu siennickiego⁷⁵. Żydzi dostrzegali układ przede wszystkim na linii dozór bóżniczy – dwór - komornicy, wskazując, iż dzięki niemu ci ostatni czerpali zyski od sprawy w wysokości od 4 do 5 rs.⁷⁶ Tym samym każdy, kto działał na rzecz interesów Roźnieckiego, stawał się jednocześnie beneficjentem dodatkowych środków finansowych, co czyniło aktywność tego rodzaju opłacalną.

Intensywne próby demaskacji przez Pojzmana istniejącego układu zmuszały „grupę trzymającą władzę” do nakreślenia organom zwierzchnim zafałszowanej sylwetki Pojzmana tak, aby opinie te doprowadziły do likwidacji problemu. Pojawiły się jednak problemy z przedstawieniem przekonującej argumentacji. Naczelnik powiatu stanisławowskiego napisał: „Jest [Pojzman] najgorszej kondyty społecznej, a szczególnie miastu szkodliwy, a to z powodu, że większa część tamtecznych mieszkańców bezwarunkowo mu ufa. On zaś potrafiwszy w nich wszczepić, że dla miasta świadczy i świadczył znakomite dobrodziejstwa korzysta z łatwowierności tych, co mu zaufali, odgrywając rolę jakiegoś plenipotentą. Ciągłe knuje dla własnych korzyści [...] stojąc na czele upornych w wykonywaniu powinności z przepisów rządowych wypływających, zarzuca różne władze różnemi bezzasadnemi skargami, słowem Pojzman jest plagą dla Kałuszyna, czyli jego mieszkańców, że zaś tam nie posiada ani żadnego nieruchomego majątku, ani nawet godziwego sposobu drogi życia nie prowadzi, bo rzemiosło swoje w 1842 roku porzucił [...], najwłaściwszym zatem byłoby, aby skoro obecną karę więzienia odcierpi, wyekspediowanym był na zamieszkanie w odległą gdzie okolicę, póki bowiem on egzystować tam i wpływ swój na mieszkańców wywie-

⁷² Tamże, k. nlb.

⁷³ Tamże, k. nlb.

⁷⁴ W. Więch-Tchórzewska, *Z dziejów Kałuszyna*, „Prace Archiwalno-Konserwatorskie na terenie województwa siedleckiego”, z.8 (1993), s. 41.

⁷⁵ Z. Zacharewicz, dz.cyt., s. 462.

⁷⁶ AGAD, KWM/RGW, WAP, sygn. 2509, k. nlb.

rać będzie nigdy spokojności w Kałuszynie spodziewać się nie można⁷⁷.

Bezkarność Michelsona sankcjonowała także strona żydowska, której stronniczość w znacznie większym stopniu niż „chrześcijańskiej administracji” wpływała na eskalację konfliktu. Rabin, na wypadek sporów, jako osoba ciesząca się autorytetem, dysponował wystarczającą siłą rażenia, aby móc pokrzyżować Michelsonowi plany, a przynajmniej utrudnić ich realizację. Urząd ten został jednak obsadzony przez osobę, będącą pod silnymi wpływami pomocnika Wurker rebe⁷⁸. Ówczesny urząd rabina w Kałuszynie obsadzał (od początku XIX w.) Salomon Majer Altszuler z Siedlec⁷⁹. Światne stosunki rabina z Michelsonem potwierdzają również źródła archiwalne. Z rabinem tym rodzina Michelsonów miała bardzo dobre relacje, o czym świadczył fakt, iż Altszulerowi w 1830 r. przy wpisie jego nowonarodzonego dziecka do akt stanu cywilnego, jako jeden z dwóch świadków, towarzyszył Salomon Michelson⁸⁰. Rok później Motl Michelson na świadka w tej samej sprawie wybrał tegoż rabina⁸¹. Fraternalizacja tego rodzaju, tzn. misnagda i chasyda w pierwszej połowie XIX w. nie była niczym zaskakującym. Np. w Łodzi rabin Chaskiel Naumberg, pełniący swój urząd od 1832 r. należał do kręgu zwolenników cadyka z Kocka⁸². Wydaje się jednak, iż stosunki Altszulera z Michelsonem miały charakter nieco wymuszony. Choć Sz. Arie przytacza treść listu tego rabina do wysłannika cadyka z Warki, z którego wnioskuje następnie: ושייוצ רעלטימראָפּ רעטוג אַ וואַ דעע וייוּ פּיואַ רוננינס רעטוג אַ ועוועג ומלז המלש' ר בר רעד זיא ווירב וקיאָד וטיול להק - to jednocześnie kwituje, iż w obliczu wielkiego konfliktu pomiędzy społecznością a pierwszym dozorem: עלאַ פּיואַ קראָצ וייוּ וסיגסיואַ מענייאַ ופּ מיאַטח יד⁸³.

Błagalny ton, wynikający ze strachu przed konsekwencjami buntu kałuszyńskich Żydów i poczucie bezradności ujawnia zatem właściwą pozycję Altszulera, jako osoby podporządkowanej Michelsonowi, aniżeli rabina-mediatora, który odważnie byłby w stanie wpłynąć na zaistniałą sytuację. Koherentna z resztą aparatu administracyjnego była także postawa dozoru bóżniczego, którego zajmował przede wszystkim stan społeczny Pojzmana, jako osoby „nieoddającej się godziwemu sposobowi utrzymania, pokątnemu doradcy finansowemu, zatrudniającemu Najwyższe Władze nierzetelnymi skargami, szmuklerza, człowieka prostego, nie posiadającego gruntownych moralnych zasad, obok przewrotnego charakteru skłonного do intryg i gotowego bez pracy żywić się kosztem cudzej łatwowierności”⁸⁴.

W konflikcie tym po stronie oponentów Michelsona stanął ogół mieszkańców. O tym, że ich opór nie wpisywał się w swego rodzaju *colour locale*, wynikający z walki frakcji w gminie wyznaniowej, a nadto nie był niewiarygodną projekcją grupy bun-

⁷⁷ Tamże, k. nlb.

⁷⁸ Kałuszyn od 1834 r. miał drugiego rabina – Lejba Chaima Epsztejna- który był zwolennikiem cadyka z Kocka. Posługę rabijną w tym mieście wypełniał do śmierci, która nastąpiła w 1874 r. Sz. Arie, dz.cyt., s. 90.

⁷⁹ AGAD, CWW, sygn. 1706, k. 40. APS, ASCGK sygn. 1, k. 62; Sz. Arie, dz.cyt., s. 90.

⁸⁰ APS, ASCMK, sygn. 5, k. 87.

⁸¹ Tamże, sygn. 6, k. 4.

⁸² Zob. W. Puś, *Żydzi w Łodzi w latach 1793-1914*, Łódź 2003, s. 166-167.

⁸³ Sz. Arie, dz. cyt., s. 87.

⁸⁴ AGAD, KWM/RGW, WAP, sygn. 2509, k. nlb.

towników zaświadczać relacje popleczników wareckiego sztaclana. Wskazują one na masowe poparcie akcji protestacyjnej, kierowanej przez Pojzmana, zwłaszcza, że ściąganie podatków nie raz odbywało się w asyście gajowych, żandarmów i Kozaków⁸⁵. Ci ostatni „płachty nawet z łóżek od nas [Żydów] biednych ściągali”⁸⁶. Dozorca bóżniczy dokonał w 1843 r. opisu jednego z protestów: Pojzman „jest plagą i strachem, czego dowodzi, że burmistrz go transportem przy karecie drożnej do Warszawy odesłał, a tłum mieszkańców do paru tysięcy osób z klasy po większej części z rzemieślników składającej się usiłował go odbić, ale władza zapobiegła. Banda ta rozjątrzona wpadła do bóżnicy, narobiła hałasu, nabożeństwa odprawić nie dali, następnie wpadli do szkółki i szukając Motla Michelsona, którego nie było podówczas, gdyby był nie wiadomo, co by podówczas się z nim stało, dalej udali się do domu Michelsona oraz dozorca Szai Lichtensztajna, tam kamieniami, z których niektóre do kilku funtów ważyły powybijali okna [...]. Tego samego dnia znów wybiegli wieczorem do bożnicy, pogasili światła i ogłosili hajrem⁸⁷, aby nikt mięsa koszernego nie jadł, po to, aby zrobić uszczerbek w dochodach Michelsonowi jako dzierżawcy koszernego i rzezi [...]. W bóżnicy dopuszczają się obelg czynnych, m.in. córka Pojzmana na Rubinie Kotkowskim i starym kolektorze bóżnicy, podarła taś, uderzając go kilkukrotnie w twarz i ciągnęła za brodę”. Socystemu opisowi towarzyszyła także opinia, wyrażająca przekonanie, iż „przeciwko Pojzmanowi nawet trudno świadków znaleźć, którzyby rzetelnie zeznali. Ten, który stawiał się np. Josek Rzetelny ma okna powybijane i pogrózki.” Niepokój piszącego wzbudzało także poparcie, jakim protest cieszył się w środowisku chrześcijan⁸⁸.

Objęcie w dzierżawę dóbr kałuszyńskich przez Michelsona, oznaczające domknięcie się systemu ekonomicznej eksploatacji kałuszyńskich mieszczan, oprócz wykazanych już nadużyć, posłużyło również do maksymalnego wykorzystania na swoją korzyść nieuregulowanej kwestii taryfy targowej i opłat jarmarcznych w mieście Kałuszynie. Taryfa nie została nigdy przedstawiona naczelnikowi powiatu do zatwierdzenia, a tym samym nie mogła zafunkcjonować w świetle przepisów wówczas obowiązujących. Mimo to, żaden z przedstawicieli prowincjonalnego aparatu administracyjnego nie wykazywał zainteresowania sprawą, a wszelkie protesty zbywano

⁸⁵ Chodzi o Czerkiesów. Ich obecność w Kałuszynie dostrzegł Agaton Giller, który etapem udawał się przez to miasto na zesłanie: „Obok żydów wygrzewają się na słońcu Czerkiesi, w pstrym malowniczym azyatyckim stroju. Wzięci do służby moskiewskiej z kaukaskich ludów już upokorzonych, stanowią osobny rodzaj koniczy, a w Kałuszynie kwateruje cały pułk tego wojska czerkieskiego, z którego Paskiewicz utworzył sobie gwardię. Za miastem przy szosie mają swój cmentarz mahometański, grobów już wiele na cmentarzu; żał mi było i umarłych i żywych, bo ci nie spoczywają w swojej ziemi, a ci tęsknią za nią!” A. Giller, *Podróż więźnia etapami do Syberii w roku 1854*, Lipsk 1866, s. 21-22.

⁸⁶ AGAD, KRSW, SM, sygn. 1039, k. 5; AGAD, KRSW, SM, sygn. 1038, k. 417-418; AGAD, KWM/RGW, WAP, sygn. 2509, k. nlb.

⁸⁷ Cherem (jid. chejrem) klątwa religijna prowadząca do wykluczenia ze społeczności żydowskiej, nakładana na członków gminy ze największe wykroczenia religijne (obraza autorytetu rabina, bluźnierstwo, świadczenie przeciw Żydom w sądzie nieżydowskim itp.) W 1818 r. władze Królestwa Polskiego zezwoliły „starszym ludu żydowskiego” na jej używanie, tylko jako środka egzekwowania podatków, dostrzegając w obyczajach tym pewnego rodzaju zagrożenie ze względu na to, iż nawiązywał on do autonomii sądowniczej żydowskiego samorządu.

⁸⁸ AGAD, KWM/RGW, WAP sygn. 2509, k. nlb.

stwierdzeniem, iż „jeśli są zdzierstwa, to tylko należy mieć pretensje do dzierżawców”⁸⁹. Michelson wykorzystał w tym wypadku fakt, iż za czasów Księstwa Warszawskiego oba dokumenty zagubiły się w archiwum miejskim, którego dysponentem był burmistrz Kazanecki (brak imienia), a następnie odszukał kopię i naniósł na nią poprawki, robiąc dopiski i rozbudowując taryfę do 71 pozycji. Falszerstwo to uczynione zostało w duchu niewiarygodnego wręcz ucisku ekonomicznego, gdyż opłacać należało się od sztuki, liczyły się także wymiary towarów i produktów. Opłatami obarczono nie tylko przyjezdnych handlarzy na targ i jarmark, ale również miejscowych handlarzy, także tych, którzy zwozili zboże do Kałuszyna „na skład” w dni nietargowe. W gruncie rzeczy każdy, pragnący wjechać lub wyjechać z miasta, zobowiązany był do codziennych opłat, nawet chrześcijańscy poganiacze wieprzy, przepędzający je do Warszawy. Codzienną praktykę w tym zakresie, w jednym z pism, niezgrabną polszczyzną przedstawił Sz. Pszenny: „[...] Powyższy uciemężyciel nasz [Michelson] nieposłuszny odnawia swoich nadużyć i właśnie w ten poniedziałek wyszedł na targ z całą bandą pomocników z pałkami w rękach wielką dopuszczając się awanturę i bijatykę, gwałtownym sposobem pobierał targowego”. I dalej: „Targownicy tacy jak Mosiek Najdman, Nuchym Stolik i Anszel Zormen. Oni na rogatkach też robią nadużycia, bo pobierają nawet od tak drobnych artykułów opłaty, których nie ma nawet w taryfie, jak kartofle, cebule, garnki, marchew, buraki, ogórki, gęsi, kaczki, jaja, słomy, siana i drzewa opałowego, masła, który jadą do Kałuszyna, aby to sprzedać i jeśli ktoś nie chce, to zabierają fanty”. Wersję tę potwierdził Piotr Mroczek, właściciel okolicznego majątku Mroczuki, który, powołując się na dawniejsze zwyczaje, stwierdził, iż w przeszłości nie istniały praktyki, które pozwalałyby na czerpanie zysków od osób wjeżdżających z towarem do miasta. Handlarze zobowiązani byli tylko do uiszczania opłat przy wyjeździe z Kałuszyna, w wysokości 7 i 8 groszy od fury, nie zaś od sztuki. Sz. Pszenny obliczył, że w wyniku zdzierstw Michelsona na samym tylko targowym stracił przez jedenaście lat 750 rs⁹⁰.

Korzyść pieniężną czerpał Michelson, jako dzierżawca, także z tytułu oddania w dzierżawę folwarku Kałuszyn, w poddzierżawę natomiast Żydom kałuszyńskich karczem bez stosownych konsensusów, którzy sami nie posiadali stosownych zezwoleń na taki proceder⁹¹. W ten sposób cały wachlarz opłat znalazł się poza kontrolą podatkową ze strony państwa, jak i faktycznego właściciela dóbr. Warto zaakcentować, iż poprzez tego rodzaju zależność finansową wielu kałuszyńskich Żydów stawało się mimowolnie współnikami Michelsona, czego gwarantem był wspomniany układ, zorganizowany w zamkniętych prowincjonalnych realiach, uniemożliwiający przerwanie tego łańcucha zależności.

Nieprzerwany strumień pieniędzy płynął do kiesy Michelsona także wtedy, gdy miasto dotknął pożar⁹². Stał się on nawet inspiracją do wykreowania nowego ro-

⁸⁹ AGAD, KRSW, SM, sygn. 1039, k. 65.

⁹⁰ Tamże, k. 82-83.

⁹¹ Tamże, k. 171.

⁹² Pożar wybuch 10 sierpnia 1845 r. W jego wyniku strawiona została połowa zabudowy miasta. Członek komisji powiatowej badającej przyczynę pożaru ocenił, że bez środków do życia pozostało wówczas około 2,5 tys. Żydów. AGAD, KRSW, SM, sygn. 7629, k. 1 i 11-15.

dzaju podatku: dzierżawca uznał, iż skoro wskutek pożogi zniknęły domy, których właścicielami byli mieszkańcy, to place na których one stały, będące własnością dominium, ponownie powinny znaleźć się w gestii właściciela Kałuszyna. Tym samym pożar stał się pretekstem do wymuszenia kolejnych pieniędzy (od 200 do 600 zł od osoby)⁹³ za wcześniej już opłacone grunty⁹⁴. Próby wyłamywania się od takiego obowiązku kończyły się „rozbieraniem mieszkańcom płotów, zdzieraniem dachów z domów, tudzież ustanawianiem egzekutorów”, którymi byli gajowi i żandarmi⁹⁵. Jeden z pełnomocników występujący w imieniu pokrzywdzonej ludności żydowskiej, Icek Surdut, dążąc do weryfikacji wiedzy na temat uprawnień gajowych i żandarmów do prowadzenia egzekucji „gwałtownym i morderczym sposobem zaprowadzony został do dworu miejskiego, gdzie uciążono, dręczono, kolanami na piersiach deptano, plagami i pałkami aż do krwi tak go krzywdzono, że wiele krwi z niego wypłynęło i niemal życie postradał.”⁹⁶ Przymus fizyczny, przemoc i machinacje te odbywały się w cieniu szeroko zakrojonej akcji pomocowej, która polegała na uruchomieniu środków finansowych, płynących nieprzerwanym strumieniem do Kałuszyna do grudnia 1846 r. Na gruncie lokalnym kierował nią dozór bóżniczy i burmistrz, wchodzący w skład specjalnie do tego powołanej komisji⁹⁷.

Inne zyski, pochodzące z dodatkowych opłat Michelson czerpał ze składek „na areszt i szkołę”. Przysługujące dziedzicowi prawo do propinacji zostało również poddane wypaczeniom. Od lat 40. wzbroniono bowiem mieszkańcom sprowadzać drożdże, które wyłącznie można było nabywać od Michelsona. Ponieważ artykuł ten nie służył wyłącznie do produkcji wyrobów alkoholowych, lecz także innych produktów spożywczych, można uczynić supozycję, iż chodziło o objęcie opodatkowaniem nowych grup ludności, którym przy pracy potrzebne były drożdże np. piekarzy itp.⁹⁸ Co więcej, nie dopuszczano także do sprowadzania wódki na własny użytek, nawet za stosowną opłatą. (Możliwość taka istniała, gdy właścicielami Kałuszyna byli Rudzieńscy)⁹⁹.

W ten sposób przez około dwadzieścia lat w Kałuszynie funkcjonował specyficzny system sprawowania władzy, poprzez ucisk ekonomiczny, który określić można mianem fiskalizmu. Kumulacja władzy w ręku jednej osoby, wsparta autorytetem Roźnieckiego, który dodatkowo uczynił lokalną administrację dysfunkcyjną okazała się gwarantem skonstruowania, a następnie utrzymania z powodzeniem tego modelu przez długi czas. Drobiazgowość lokalnego aparatu sądowego w zastosowaniu represji karnych doprowadzała do wymierzania kar wyłącznie inicjatorom buntu, których drobne, czasem rzekome przewinienia (zakłócanie porządku publicznego, defraudacje etc.), miały o wiele mniejszy ciężar gatunkowy. Aby wzmocnić narrację wareckiego sztafela zawsze podstawiano fałszywych świadków, którzy mieli tę

⁹³ Tamże, sygn. 1039, k. 259.

⁹⁴ Tamże, k. 214-215

⁹⁵ Tamże, k. 230 i 232.

⁹⁶ Tamże, k. 242.

⁹⁷ Tamże, sygn. 7629, k. 16-17, 22, 30, 38, 43-44.

⁹⁸ Tamże, sygn. 1039, k. 262.

⁹⁹ Tamże, k. 5.

przewagę nad innymi, że ich wiarygodność potwierdzał burmistrz. Dlatego też ani badanie sprawy wareckiego wysłannika, rozpoczęte w 1842 r. przez asesora honorowego powiatu stanisławowskiego, ani to z 1843 r. rozpoczęte przez pomocnika naczelnika powiatu warszawskiego i podsejdy okręgu siennickiego, nie zakończyły się ukaraniem Michelsona¹⁰⁰. Jałowo zakończył się także proces wytoczony mu przez jednego z przedstawicieli Żydów kałuszyńskich, który prowadził wydział drugi sądu policji poprawczej okręgu warszawskiego¹⁰¹. Charakterystyczne, iż niewiara w dochodzenie swoich praw drogą sądową cechowała obie strony konfliktu. Mieszkańcy Kałuszyna, zdający sobie sprawę z tego, że ich adwersarzami są „ludzie władzy” przez swego pełnomocnika wyraźnie zaznaczali, że punktem zwrotnym dla podjęcia decyzji o rozpoczęciu protestu było skazanie Michelsona w jakimś bliżej nieznanym procesie tuż przed rozpoczęciem konfliktu. O fakcie tym, do Namiestnika pisał Tobiasz Pojzman: „Jest to ten sam [Michelson], który w Biórze Waszej Księżęcej Mości za człowieka nieprzyzwoitego, był skazany o ważne rzeczy i fałsze przez Jankla Pięknawieś.” Było to wydarzeniem na tyle niezwykłym dla mieszkańców, zwłaszcza, że wygraną stroną okazał się J. Pięknawieś, że stworzyło nadzieję na to, że próby dochodzenia sprawiedliwości nie zostaną z góry skazane na niepowodzenie i nie dojdzie do zemsty, której obawiano się najbardziej¹⁰². Szybko doszło jednak do weryfikacji tego przeświadczenia.

Drogą administracyjną również toczyły się dwa odrębne śledztwa, prowadzone przez KRSWiD i RGW, których wyniki, choć doprowadziły do wydania identycznej opinii, której jądro zawierało się w stwierdzeniu, że spór mieszkańców z dominium winien być rozstrzygnięty na drodze cywilno-sądowej, to zarówno Komisja, jak i Rząd mocno ingerowały w konflikt, przyjmując odmienną strategię. Na tym tle doszło nawet do sporu kompetencyjnego, w wyniku czego RGW, jako organ podległy KRSWiD został ukarany. Naganę dostał cały skład osobowy tego urzędu¹⁰³. Ta antynomiczność powodowała chaos, gdyż z jednej strony Komisja utrzymała w mocy obowiązujące stosunki między dominium a mieszkańcami, z drugiej zaś Rząd pismami wysyłał odmienne zalecenia, które nakazywały anulowanie wszelkich nieuprawnionych opłat, co utwierdzało w słuszności postępowania raz jedną raz drugą stroną tego konfliktu.

Ważnym elementem w tych targach było rozpoczęcie śledztwa, którego wyniki miały potwierdzać słuszność decyzji KRSWiD lub RGW. Podstawowym zarzutem, jaki miały wobec siebie obie strony było to, że poszczególne śledztwa zawierały zeznania zawsze tylko jednej z nich¹⁰⁴. Wielokrotnie utrudnienia powstałe w wyniku różnic stanowisk administracji opisywała Laura Potocka, nowa właścicielka dóbr Kałuszyn¹⁰⁵. Zróżnicowane podejście do kałuszyńskiego konfliktu zawiera się w dwóch substancjalnych, reprezentujących odmienne spojrzenia pismach, wychodzących z jednej strony z kancelarii RGW, z drugiej zaś z Prokuraturii Generalnej. Pośrednio ilustrują one,

¹⁰⁰ Tamże, k. 288.

¹⁰¹ AGAD, KWM/RGW, WAP, sygn. 2059, k. nlb.

¹⁰² AGAD, KRSW, SM sygn. 1038, k. 448.

¹⁰³ Tamże, sygn. 1039, k. 186-187.

¹⁰⁴ Tamże, k. 250.

¹⁰⁵ Tamże, k. 188-190.

dłaczego Michelsonowi z powodzeniem udawało się wprowadzić tak rozgałęziony system podatkowy na terenie Kałuszyna, dóbr kałuszyńskich i w dozorze bóżniczym, wykorzystując do tego celu pozycję dozora - dzierzawcy. RGW miało w tej sprawie następujący pogląd: „RGW widzi się zniewolonym raz jeszcze przedstawić, iż jak zna obowiązek swój spełnienia wszelkich rozkazów władzy sobie przełożonej i zapewne nie dał przykładu przeciwnego temu postępowaniu, tak z drugiej strony nie sądzi, aby mógł dawać przykład nadużycia władzy tam, gdzie bliższe rzeczy na miejscu obeznanie się wyraźnie mu wskazuje, zwłaszcza w tym przypadku, gdzie nie idzie wcale o spełnienie rozkazu dotyczącego jakowego przedmiotu służby Rządowo-Policyjnej lub Wojskowej, lecz prosto o interes strony prywatnej w sporze z drugą stroną prywatną, będącej i która przez mylne rzeczy wystawienie zdołała otrzymać zarządzenia nieugruntowane na żadnym ogólnym postanowieniu rządowym i rozstrzygająca stanowczo spór pomiędzy stronami istniejący [...]. Że tak jest, a nie inaczej przekonać się raczy Komisja najlepiej z dołączonej do niniejszej kopii odezwy, jaką Rząd uczynił do Prokuratorii i relacji Assessora Prawnego RG [...] sporządzonych na skutek wielokrotnych śledztw, a mianowicie ostatniego przez tegoż Assessora, w którym objętych zarzutów terażniejsza dziedziczka pod pretekstem nieobecności jakoby jej plenipotentą osłabić i usprawiedliwić nawet unika. Wiadome są Komisji Rządowej surowe rozkazy Xsięcia Namiestnika Królestwa Rządom Gubernialnym wydane, co do czuwania, aby mieszkańcy zwłaszcza ubożsi exekucjami wojskowymi nie byli uciążani, że Powiaty nie mają nawet dostatecznie częstokroć liczby exekutorów wojskowych do ściągania należności skarbowych i opłat gminnych, że dodawanie jeszcze na rzecz prywatnych takowej pomocy, nie tylko, że nie ma zasady w żadnym postanowieniu Rządu, lecz nawet fizycznie nie jest podobna, ażeby wszystkim właścicielom miasteczek, a następnie i wsi mogła być na każde żądanie pomoc taka dodawaną. Nie ma też przykładu postępowania podobnego w całej Guberni, a jeżeli Naczelnik Powiatu, lub sekwestратор ekzekwują niekiedy czynszowników prywatnych dla zaspokojenia należności podatkowych to ma miejsce w zwykłym postępowaniu, kiedy ekzekucja do właściciela dóbr po wyczerpaniu wszelkich środków nie skutkuje – nigdy zaś na żądanie samego właściciela – i dlatego, aby mu ułatwić pobór do własnej kieszeni dochodu prywatnego i do ekzekucji w drodze sądowej kwalifikuje się”¹⁰⁶. Opinia prawna Prokuratorii zaś przybrała kształt następujący: „[...] Że zaś wedle postanowienia Królewskiego z 29 września 1826 r. oraz postanowienia Tymczasowego Rządu Królestwa Polskiego z dnia 11 grudnia 1831 r. spory jedynie dotyczące się praw i funduszków gmin miejskich pod opieką Rządu zostających przez Prokuratorię popierane lub bronione być powinny, pretensyje zatem mieszczan Kałuszyna o uchylenie czynszów z różnych opłat przez dziedzica wymaganych, jakkolwiek wspólne tymże mieszkańcom, oddzielnie jednak każdego z nich dotykające, a tem samem praw i funduszków gminy nieobchodzące w myśl powołanych postanowień rządowych do obrony prokuratorii nie należą”. Prokuratoria widziała dwa wyjścia z sytuacji – drogę sądową lub układ z dziedziczką, gdyż „nie można zakwestionować uprawnień dziedziczki do rozrządza-

¹⁰⁶ Tamże, k. 204-207.

nia swą własnością¹⁰⁷. Żadnych nieprawidłowości ani skorumpowania administracji szczebla lokalnego nie dostrzegano, a stały one przecież u podstaw licznych nadużyć w Kałuszynie, gdzie granice między kompetencjami właściciela dóbr, sędziego, czy burmistrza właściwie nie istniały, gdyż źródło władzy było jedno – dwór.

Mimo że skorumpowane lokalne sądy, będące częścią układu, na których obiektywność musieli liczyć mieszkańcy, i wynikająca z niego możliwość sięgnięcia przez Michelsona po odpowiednie narzędzia dyscyplinujące mieszkańców Kałuszyna z jednej strony, z drugiej zaś dość pokretna argumentacja Prokuratury, nie dawały szans na zburzenie dotychczasowych praktyk w zakresie zmiany systemu opodatkowania zastosowanego przez wareckiego sztaclana, to od 1842 r. stopniowo następowała dekonstrukcja i demontaż owego układu. Przede wszystkim, niewątpliwym sukcesem, jaki zarysował się w związku z masowym buntem mieszkańców Kałuszyna było odstąpienie przez Michelsona od dzierżawy kałuszyńskich dóbr w 1842 r. Wygrana ta mogła cieszyć ludność tylko połowicznie, gdyż nowym dzierżawcą został Jan Zaleski, który został przez Michelsona podstawiony¹⁰⁸. Sytuacja ta utrzymywała się do 1846 r., gdy po zakupieniu majątku przez hrabinę Laurę z Potockich Tarnowską i jej walce o zachowanie status quo, w której głównym inspiracją służył Michelson¹⁰⁹, dziedziczka zdecydowała się aktem notarialnym w roku tym anulować wszelkie należności jej przypadające, wynikię z umów z 1826 i 1832 r.¹¹⁰ W specjalnie zaś podpisanym nowym kontrakcie z mieszkańcami dotyczącym czynszów za domy, znalazł się wymowny zapis dotyczący tego, iż „nieruchomość Motele Michelsona będzie traktowana tak, jak nieruchomości wszystkich innych Żydów w Kałuszynie”¹¹¹. Jeśli chodzi o opłaty, targową i jarmarczną, decyzją Rady Administracyjnej zostały one uznane za zbyt rozdrobnione i zredukowano ilość pozycji w nich zawartych, od których należało się opłacać z 71 do 6 punktów¹¹². Zmiana niekorzystnej sytuacji okazała się zatem efektem wypowiedzenia posłuszeństwa władzy dominialnej, skutecznego, gdyż do kasy dworskiej przestały płynąć jakiegokolwiek dochody. Dziedziczka wolała więc ograniczyć swe zapędy i nie iść drogą poprzedniego właściciela, a w zamian otrzymać stabilizację, która gwarantowała ponowny przyływ gotówki. Jedyna decyzja, która została uregulowana odgórnie, drogą administracyjną dotyczyła opłat targowego i jarmarcznego, których absurdalność w uprzednim stanie w dłuższej perspektywie czasowej prowadziły do zamieszek i w konsekwencji niszczenia miejskiej gospodarki, dlatego też odpowiednie interwencje w tym względzie zostały poczynione. Żadne inne korupcyjne i para korupcyjne zachowania aparatu administracyjnego w skali lokalnej nie były nigdy przedmiotem takiego postępowania.

Sam finał całej sprawy, dla podjętego tematu ma jednak mniejsze znaczenie. Michelson i jego otoczenie ukarani, czy też pozostawiony bez żadnych zarzutów uprawiał swój proceder na tyle długo, że zasadnym wydaje się pytanie, czy jego dzia-

¹⁰⁷ Tamże, k. 265-268.

¹⁰⁸ Tamże, sygn. 1038, k. 426.

¹⁰⁹ Tamże, sygn. 1039, k. 368.

¹¹⁰ AGAD, KWM/RGW, WAP, sygn. 2059, k. nlb.

¹¹¹ APS, HMM, sygn. 471, dział 1.

¹¹² AGAD, KRSW, SM, sygn. 1039, k. 159-160 i 197.

łałość na gruncie kałuszyńskim mogła mieć coś wspólnego z wareckim dworem. Powstaje bowiem pytanie, czy Michelson to przykład bezbrzeżnej pazerności i zachłanności, osoby rządnej władzy, która napelniała własną kiesę, programowo uciskając ekonomicznie ludność Kałuszyna, a nawet szerzej Żydów okręgu bożniczego kałuszyńskiego, czy też ta swego rodzaju nieuprawniona kreatywna multiplikacja podatkowa miała swe źródło w zupełnie innym miejscu? Wydaje się, że nadprogramowe fundusze, jakie Michelson „wyciskał” z Kałuszyna służyły realizacji szadlanut. Choć nie dysponujemy w tej materii niezbitymi dowodami, to istnieją pewne poszlaki, które mogą prowadzić do takiego twierdzenia.

Po pierwsze, w 1842 r. majątek Kałuszyn został zlicytowany, po uprzednim wywłaszczeniu właściciela. Zadłużenie dóbr okazało się ogromne i przewyższało wartość samych dóbr. Hipotekę przede wszystkim obciążały pożyczki zaciągnięte od Towarzystwa Kredytowego Ziemińskiego, które zostały powzięte z powodu upadku dóbr. W całości spłacone zostały w 1850 r. przez kolejnego właściciela kasztelana Piotra Wichlińskiego¹¹³. Kontrastuje to z drobiazgowością, z jaką dzierżawca, a przedtem właściciel ściągali podatki, uprzednio przez siebie zaaplikowane. Sytuacja ekonomiczna majątku zmierzała w kierunku katastrofy finansowej, gdyż kwoty z podatków nie szły do kasy dworskiej, lecz bezpośrednio na rachunek Roźnieckiego i Michelsona, którzy wspólnie ukrywali rzeczywiste dochody, ciągnąc jednocześnie z tego profity i nie wywiązywali się z uregulowania obciążeń finansowych majątku. Za zły stan dóbr obciążali oni mieszkańców, którzy rzekomo nie wywiązywali się ze swoich zobowiązań¹¹⁴. Tymczasem wiemy, że straty w dochodach właściciel mógł zanotować dopiero od 1842 r., czyli od momentu rozpoczęcia protestu. Dodajmy, iż mieszkańcy interesowali się również tym aspektem niegospodarności, dostrzegając nawet nieuczciwe postępowanie sekwestratorów, czyli urzędników, którzy bezpośrednio zajmowali się przejmowaniem majątku na rzecz skarbu państwa¹¹⁵. Po drugie dysponujemy wiedzą, iż warecki cadyk przez całe życie popadał w okresowe wciąż powracające zadłużenia. Długi te ciągnęły się za nim, jak się zdaje, od czasu, gdy Temerl Sonnenberg oddała mu w dzierżawę swe nieruchomości, aby zarządzał jej własnością (hired him to manage her properties)¹¹⁶. Zrozumiałe jest zatem w tej sytuacji, że każdy grosz oddany na rzecz dworu miał w tej sytuacji znaczenie. Nie rozstrzygniemy oczywiście, czy ekstraordynaryjne kwoty, jakie uzyskiwał Michelson szły na ten czy inny cel, lecz prawdopodobieństwo, iż wykorzystywał je do szadlanut jest duże. W świadomości żydowskiej funkcjonował on przecież jako wysłannik cadyka. Kwestia środków finansowych, jakie były mu niezbędne do prowadzenia polityki wstawieniowej musiała być dla niego fundamentalna, zwłaszcza, że rebe, a co za tym idzie dwór był zadłużony. Szadlanut operował przecież przede wszystkim na niwie biurokratycznej, gdzie łapownictwo było zjawiskiem powszechnym. Jeśli weźmiemy pod uwagę, że czasami sumy, jakich żądali urzędnicy były astronomiczne, jak w przypadku będzińskich chasydów, którzy

¹¹³ Tamże, sygn. 1038, k. 437-438; W. Więch-Tchórzewska, dz.cyt., s. 38.

¹¹⁴ AGAD, KRSW, sygn. 1038, k. 187-188 i 383-384.

¹¹⁵ Tamże, k. 416-417.

¹¹⁶ G. Dynner, *Men of Silk: The Hasidic Conquest of Polish Jewish Society*, Oxford-New York 2006, s. 107 i 191.

monopol tabaczny w miejscowości Żarki (dokładna lokalizacja nie znana)¹²⁰. Znał zatem realia i zdawał sobie sprawę, że miejscowa ludność mogła z niechęcią, a nawet wrogością patrzeć na dzierżawców, ludzi przedsiębiorczych, dlatego też zbagatelizował kałuszyński zatarg Michelsona z mieszkańcami. Dodajmy, iż zarówno Michelsona, jak i jego wareckiego rebe, lecz także S. Poznera, do którego kręgu należał Michelson¹²¹ oraz cadyka Szymona Bunema z Przysuchy, u którego nauki pobierał I. Kalisz, łączył wspólny mianownik- dobra ziemskie. Zatrudnienie u Temerl znalazł bowiem obok późniejszego wareckiego cadyka także późniejszy przysuski rebe, który pracował w jej majątku w Rudzie, zanim trafił tam I. Kalisz¹²². S. Pozner zaś dysponował trzema dochodowymi osadami (koloniami). Były to Kuchary (dziś Kuchary Żydowskie), Dzhikovich i Rodolobovka (dwie ostatnie niezidentyfikowane podano zgodnie z angielskim oryginałem), w których pracowało około 500 żydowskich rolników¹²³.

Rysa pojawiająca się w związku z pragmatyką wareckiego sztaflanut powiększa się również, szczególnie w świetle skrajnie idealistycznej interpretacji M. Wodźnińskiego, gdy przyjrzymy się bliżej biografii osób, dzięki którym z pewnością wareckie wstawiennictwo osiągało sukcesy. W tym względzie na pierwszy plan wysuwa się postać L. Newachowicza, a przede wszystkim ustosunkowanego w Petersburgu A. Roźnieckiego. Pierwszego określa się mianem „wielkiego aferzysty”. O drugim barwnie pisał Szymon Aszkenazy: „Roźniecki był z urodzenia quasi-panicz, hulaszczego, zawadjackiego typu podolackiego bałaguła. Miał dużą ambicję i duże potrzeby, a był bez środków i bez skrupułów. [...] Giętki, przedsiębiorczy, żołnierz śmiały, wysoko mierzył i poszedł. A zachował smak do zbytku, pociąg do rozpusty brutalny, aż pod siwym nienasyconym włosem, żądzę znaczenia i władzy. Tym namiętnościom gotów był poświęcić wszystko. [...] Wszędzie go było pełno, w przedpokoju Belwederu, w sztabie generalnym, na ratuszu głównym, za kulisami teatru, w kantorach wielkich monopolistów i bankierów, po modnych restauracjach, brudnych szynkowniach i domach publicznych: energiczna postać żołdacka, sceptyk skończony, świadomy własnej deprawacji, idący prosto do rzeczy, opuszczony, zaniedbany w ubiorze, niewypoczęty, „jakby pijany noc w rynsztoku przepędził”, a zawsze sprawny, sprężysty, uważny, z wyrazem ciągłego napięcia na wyniszczonej, ziemistej twarzy, z sarkastycznym uśmiechem i zjadliwym dowcipem na ustach, w gorączkowym wciąż pościgu za grubym interesem, intrygą polityczną, ładną kobietą i spiskiem patriotycznym.” Jak daleko opis ten, a przede wszystkim działania skorumpowanego Roźnieckiego i jego zauszników (np. M. Birnbaum), jako grupy osób tworzących tajną policję, lecz także postępowanie samego Michelsona w Kałuszyńce mają niewiele wspólnego z lansowanym obrazem wareckiego wstawiennictwa, którego rzekomo powodzenie bazowało na petycjach bogatych w argumentację prawne. Rysem charakterystycznym bowiem wareckiego sztaflanut było to, że stanowił on część ówczesnego establishmentu, którego kuluarowe, pozaproceduralne działania nieraz odgrywały fundamentalną dla

¹²⁰ G. Dynner, dz. cyt., s. 107 i 192.

¹²¹ Sz. Arie, dz. cyt., s. 86.

¹²² G. Dynner, dz. cyt., s. 107.

¹²³ H. Rosenthal, *Agricultural colonies in Russia*. www.jewishencyclopedia.com (wydruk w zbiorach autorki).

sprawy rolę. Cadyk z Warki nie realizował więc swojej polityki z pozycji osoby z zewnątrz, lecz poprzez odpowiednich ludzi, dobrze ustosunkowanych, jak np. Michelson, dzięki ich osobistym znajomościom, różnego rodzaju układom itp. osiągał sukcesy. Postać Roźnieckiego jednak, człowieka bez zasad, sprzedajnego ułatwiała zadanie, stanowiła swego rodzaju bramę, gdyż osoba ta nadawała się świetnie do roli łącznika między światem żydowskim a szeroko pojętymi władzami.

Wziąwszy po uwagę złożoność przedstawianego tu problemu, z punktu widzenia kategorii moralnych, w Kałuszynie działania Michelsona zakwalifikować należy do wysoce nagannych. Nie wiemy, czy ograniczały się one tylko do tego miasta, lecz rozpatrywanie postępowania najwybitniejszego wareckiego pełnomocnika już choćby na kałuszyńskim odcinku musi prowadzić do rozważań na temat jakości działań wareckiego sztaclanuta. Zrozumiałe jest bowiem, gdy Roźniecki przekonywał, iż mamy do czynienia z „bandą żydów [...] oddanych próżniactwu i pijaństwu”¹²⁴, lecz już identyczny stosunek Michelsona do ludności żydowskiej, wśród której żył, staje się mniej czytelny ze względu na antynomiczność jego działań. Dlaczego sytuacja taka miała miejsce? Było to możliwe, gdyż sztaclanut stanowił tylko część polityki chasydzkiej, polegającej na ekspandowaniu wpływów, w której to działalności jednak następował wyraźny rozdźwięk między realizacją akcji wstawienniczych w skali uniwersalnej i lokalnej. Paradoksalnie jednak brak tej spójności gwarantował powodzenie wareckiemu cadykowi, z jednej bowiem strony w oczach setek, a nawet tysięcy Żydów Wurker urastał do roli pierwszego sztaclanuta, z drugiej zaś poprzez wszelkie metody, techniki i strategie, także te wykraczające poza wszelkie normy, na poziomie gmin wyznaniowych, kosztem społeczności żydowskiej wyrąbywał on, dzięki swoim ludziom, konkurując z innymi szkołami należne sobie miejsce, tworząc odpowiednią „infrastrukturę”, bez której nie zdołałby osiągnąć takiego znaczenia.

Zestawiając sztaclanut uprawiany w wydaniu wareckim z tym, który realizowano w okresie staropolskim stwierdzić należy, że nie podległ on procesowi generalnej modernizacji w znaczeniu weberowskim ani też wehlerowskiej „obronnej modernizacji” i nadal fundamentalne znaczenie odgrywały stare, sprawdzone metody, bazujące na postawach korupcyjnych, zmodyfikowanych jednak w szczególności o piśmienność procedur, nawet jeśli odwoływano się do nich tylko w sposób formalny. Wydaje się, iż korumpowanie, jako jedno z narzędzi, które dla osiągnięcia celów stosował sztaclanut, było kontynuowane w II połowie XIX w., skoro korupcja została wówczas w Królestwie Polskim poddana procesowi urynkowania¹²⁵.

Powyższą diagnozę w odniesieniu do wareckiego sztaclanuta można ekstrapolować na całość zjawiska, jakim było chasydzkie wstawiennictwo, gdyż mamy tu do czynienia z najwybitniejszym przedstawicielem tego rodzaju politycznej lub parapolitycznej działalności, którego silnie motywowała doktryna. Podobnie Michelson, uznawany jest za najważniejszego i najzdolniejszego pełnomocnika Wurker rebe. Opisany więc przykład stanowi zapis postaw chasydzkiej elity, znajdującej się w samym środku wielonurtowego chasydyzmu polskiego. Na wzór ten mogli powoływać się inni duchowi przywódcy wraz z koncentrującymi się wokół nich adherentami.

¹²⁴ AGAD, KRSW, SM, sygn. 1039, k. 214.

¹²⁵ Zob. A. Chwalba, dz. cyt., wszędzie.

Summary

Alicja Gontarek

Why Warka tzaddik was effective? Mechanisms of functioning Hasidic sztađlanut in the Polish Kingdom in the first half of the nineteenth century.

Sztađlanut is a technique of intercession (patronage, lobbying) at the authorities. The present example of lobbying Tzaddik Isaac Kalish of Warka (1779-1848), the most prominent Hasidic policy wizard in the first half of the nineteenth century, provides evidence to indicate a clear link between the successful intercession of a corrupt administration. The real link between the Jewish world and representatives of the bureaucratic structures, was professional sztađlan, acting on behalf of the tzaddik, but with a degree of autonomy. Sztađlan by creating a private network of contacts in various environments (government, administration, financiers) drove, through consultation and negotiations behind the scenes, to favorable conditions and circumstances for subsequent initiatives Rebbe. Moreover, the strong position sztađlan also served to build the Hasidic court Warka position at the local level - in the Jewish religious communities. It was there that searched for financial resources for the activities of the court - all possible methods, including non-legal, and at the expense of the Jewish community. Paradoxically, this led to the formation of the mechanisms that have become the guarantor of the success of Warka sztađlanut.

Dzieje biurokracji tom IV

Денис Николаевич Шилов

(Российская Национальная Библиотека в Санкт Петербурге)

Эпизод из истории великих реформ: комиссии для рассмотрения отчетов ведомств (конец 1850-х — 1870-е гг.)

Проблема эффективности функционирования центрального административного аппарата всегда была одной из важнейших для российского самодержавия. Созданная М. М. Сперанским министерская система оставалась стабильной на протяжении всего XIX столетия, набор ведомств и правовое положение министров почти не изменялись. Вместе с тем были очевидны и недостатки министерской организации. Главными из них являлись разобщенность ведомств и недостаток ответственности их руководителей.

Во второй половине 1850-х гг. правительство Александра II, осознавая необходимость проведения коренных реформ во всех сферах жизни страны, предпринимает ряд попыток к усовершенствованию министерской системы. Первой из них стало создание Совета министров. Посредством нового учреждения власть предполагала преодолеть первую из указанных проблем в деятельности центрального аппарата — разобщенность ведомств. История возникновения, статус, компетенция и другие аспекты функционирования Совета министров уже неоднократно изучались и сравнительно хорошо известны¹.

Почти одновременно императором была сделана попытка ввести в деятельность министров новые элементы ответственности. Для этого он инициировал создание нового учреждения — особых комиссий для рассмотрения ежегодных отчетов руководителей ведомств. Отметим, что до сих пор история деятельности этих комиссий не получила подробного освещения в историографии².

¹ Patrz: С. М. Середонин, *Исторический обзор деятельности Комитета министров*, Sankt Petersburg 1902, t. 3, cz. 1, s. 4–16; В. Г. Чернуха, *Внутренняя политика царизма с середины 50-х до начала 80-х гг. XIX в.*, Leningrad 1978, s. 136–198; С. В. Макаров, *Совет министров Российской империи. 1857–1917: государственные-правовые проблемы*, Sankt Petersburg 2000, s. 20–42.

² Деятельность ряда особых комиссий для рассмотрения министерских отчетов, с изложением их замечаний и резолюций императора, описана в юбилейном историческом очерке Комитета министров (С. М. Середонин, *Исторический обзор деятельности Комитета министров*, t. 3, cz. 2, s. 1–12). Однако причины возникновения комиссий, их номенклатура, состав, основные проблемы функционирова-

По закону ежегодный отчет министра делился на три части: отчет в делах за истекший год, отчет в суммах за тот же период и отчет в видах и предположениях к усовершенствованию частей управления. Отчет в делах вносился на рассмотрение императора к 1 мая следующего за отчетным года через Комитет министров, причем в функции последнего входило предварительное его рассмотрение. Отчет в суммах до поступления к монарху вносился для ревизии в Государственный контроль. Отчет в видах и предположениях руководитель ведомства представлял непосредственно императору³.

Наиболее обширной и важной частью ежегодных отчетов были отчеты в делах. Однако их рассмотрение в Комитете министров было лишь формальностью. Во-первых, его члены, обремененные массой текущих дел, не имели возможности вникать в подробности многостраничных отчетов. М. А. Корф в дневнике за 1838 г. указывал, что «Комитет, ни по составу своему, ни по самому порядку производства в нем дел, не мог *рассматривать* отчетов, вследствие чего «все ограничивалось одною формою»: министры «вносили свои отчеты при коротеньких записках, а Комитет, не читая отчетов, подносил их Государю в *подлиннике*»⁴. Во-вторых, члены Комитета министров, по сути дела, должны были оценивать работу друг друга. Корпоративная бюрократическая этика предопределяла их взаимное лояльное отношение друг к другу. «Один, естественно, снисходителен к другому, ибо ожидает взаимства и для себя», — писал о позиции руководителей ведомств в Комитете министров М. А. Корф. «Уважения *взаимной снисходительности*, — отмечал он далее, — резко доказываются многими решениями, данными *при* представляющем министре, в сравнении с теми, которые постановляются *без него*»⁵. Не принадлежавшие к числу министров члены Комитета (его председатель и главы департаментов Государственного совета) составляли меньшинство, не обладали (кроме председателя) большим влиянием и, в результате, не могли определять общего тона и характера заседаний.

Фактически, единственным критиком и судьей министерских отчетов оставался император, часто не имевший физической возможности не только вдуматься в них, но и просто прочесть. В начале 1858 г. Александр II поручил главноуправляющему II Отделением Собственной его императорского величества канцелярии Д. Н. Блудову составить историческую записку о порядке подачи и рассмотрения министерских отчетов. Как следует из ее текста, государь сообщил ему и свое предположение восстановить формально существовавший в 1810–1827 гг., но никогда не исполнявшийся порядок внесения этих отчетов в Государственный совет.

ния в нем почти не рассматриваются.

³ Свод законов Российской империи. Свод учреждений государственных и губернских. Ч. 1. СПб., 1842. С. 77, 242, 243 (Учреждение Комитета министров. Ст. 14; Учреждение Министерств. Ст. 174, 180, 182).

⁴ М. А. Корф, *Дневники 1838 и 1839 гг.*, Moskwa 2010, oprac. И. В. Ружицкая, s. 58. Курсивом публикатором выделены подчеркивания в оригинале.

⁵ Там же, s. 162.

Записка была окончена 29 марта 1858 г. Ее первая часть представляла собой исторический очерк предмета, вторая — рассуждение о последствиях привлечения Государственного совета к обсуждению отчетов министров. Важно отметить, что Блудов, хоть и в осторожных выражениях, выступил против идеи императора. «Придется или положиться совершенно на верность отчета министра, — указывал автор записки, — не входя в подробное его рассмотрение, или же подвергать отчеты самой строгой поверке и ревизии Государственного совета. В первом случае не будет никакой пользы от рассмотрения отчета Государственным советом. В последнем случае произойдет обширная переписка, которая замедлит представление отчета государю императору».

Рассуждая о возможных последствиях обсуждения отчетов министров по части видов и предположений, Блудов предостерегал: «Если сии предположения, прежде одобрения их государем императором, будут вместе с отчетом о делах и действиях вноситься на предварительное рассмотрение Государственного совета, то может случиться, что совет войдет в обсуждение таких предположений министров, кои будут вовсе не согласны с видами и намерениями его императорского величества»⁶.

Александр II, однако, от своей мысли не отказался. На заседании Совета министров 4 апреля 1858 г. он говорил о чрезвычайной обременительности для него изучения отчетов министров. «Многие из вас, господа, — сказал он, — представляют мне такие отчеты, что прочесть их ни у кого не достанет ни терпения, ни физической силы. Вот, например вы, Николай Николаевич, — продолжал государь, обращаясь к генерал-контролеру Анненкову, — вы представили мне отчет такой толщины (государь приподнял руку от стола на пол-аршина). Есть ли человеческая возможность прочесть эту кипу в два-три месяца, читая даже каждый день? А при таком долгом чтении и при других занятиях внимание теряется. Кроме того, весь ваш отчет наполнен мелочами, которые запутывают ум и отвлекают его от прямого дела. Они может быть и хороши и нужны для ваших соображений как контролера или для рассуждений в Государственном совете и Комитете министров; но мне, как Государю, они вовсе излишни»⁷.

Вероятность возникновения разногласий при обсуждении важнейших государственных дел тогда также не смущала императора. В отличие от своего отца, Александр II был склонен и способен широко пользоваться советами и мнениями окружающих, в то же время находя естественным и в определенных рамках полезным несогласие между ними. Характерна в этом отношении его резолюция на журнале особой комиссии, рассматривавшей отчет по Министерству внутренних дел за 1861–1863 гг. и сетовавшей на «разномыслие между отдельными ведомствами»: «Оно так, но пока будут люди, до тех пор будет существовать

⁶ Историческая справка, составленная управляющим II отделением Собственной е. и. в. канцелярии Д. Н. Блудовым, о представляемых министрами годовых отчетах. 29 марта 1858 г., [w] Министерская система в Российской империи: К 200-летию министерств в России, Moskwa 2007, s. 84–87.

⁷ О всеподданнейших отчетах в царствование Александра Николаевича: Из записок современника, „Русский архив“ 1911, № 10, s. 309. Возможно, что их автор — также Д. Н. Блудов, в дом которого был вхож многолетний издатель «Русского архива» П. И. Бартнев.

и разномыслие между ними»⁸.

Через неделю после выступления в Совете министров Александр II утвердил новый порядок рассмотрения отчетов министров и главноуправляющих отдельными ведомствами. В отношении управляющего делами Комитета министров А. П. Суковкина к государственному секретарю В. П. Буткову от 11 апреля 1858 г. сообщалось, что «для рассмотрения сих отчетов государь император изволил предположить назначать особые комиссии из лиц, по собственному Его императорского величества избранию, с тем, что комиссии те должны рассмотреть отчет в присутствии самого министра или главноуправляющего и, истребовав от него в чем нужно объяснения, представить свое по отчету заключение, для всеподданнейшего доклада в Совете министров». Порядок отчетов в суммах и видах и предположениях оставлялся на прежнем основании⁹.

Полный цикл прохождения отчетов в делах стал следующим. Руководитель ведомства, как и прежде, представлял его на высочайшее усмотрение через Комитет министров. Император передавал отчет в комиссию, состав которой определял лично, собственноручно вписывая фамилии членов на представленном ему докладе. Комиссия должна была ознакомиться с отчетом и обсудить его в присутствии министра. Затем составлялся предварительный журнал ее замечаний и заключения. Автор отчета давал комиссии объяснения, после чего выработывался окончательный журнал, шедший на высочайшее рассмотрение. Каждый член комиссии (или несколько членов вместе) мог также подать особое мнение, которое прилагалось к журналу. Император прочитывал все присланное и делал в нем отметки и резолюции, особенно в тех местах, где речь шла о предложениях или разногласиях между членами комиссии и министром. В 1858–1863 гг. следующей стадией было обсуждение журнала и мнений в Совете министров¹⁰. С 1863 г. эта практика прекратилась, журналы и мнения стали вноситься в Комитет министров, где они читались, но не обсуждались, после чего оглашались высочайшие резолюции, которые затем сообщались членам комиссии. В заключение отчет возвращался министру, а журнал комиссии передавался на хранение в архив I Отделения Собственной его императорского величества канцелярии.

Первые особые комиссии были образованы весной 1858 г. Они рассматривали отчеты по Военному министерству за 1857 г., Министерству государственных имуществ за 1856 г. и Почтовому департаменту за 1857 г. Всего в 1858–1881 гг., по нашим подсчетам, 152 комиссии работали по отчетам 19 ведомств и учреждений, охватившим 203 подотчетных года. Комиссии рассматривали отчеты по следующим ведомствам:

Военному министерству за 1857–1859, 1861–1871 гг.¹¹

⁸ С. М. Середонин, *Исторический обзор деятельности Комитета министров*, dz. cyt., t. 3, cz. 2, s. 11.

⁹ РГИА, зесп. 1162, оп. 1, отделение дел государственного секретаря, 1858 г., sygn. 18, k. 1-1v.

¹⁰ С. М. Середонин, *Исторический обзор деятельности Комитета министров*, dz. cyt., t. 3, cz. 2, s. 12.

¹¹ Отчет за 1860 г., по-видимому, не был представлен в связи с переменной военного министра, произошедшей как раз в мае 1861 г. Новый министр Д. А. Милютин сосредоточил свое внимание на разработке ширококомасштабной программы военных реформ, которая 15 января 1862 г. была представлена Александру II и затем рассматривалась в Совете министров (patrz: *Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина. 1860–1862*, Moskwa 1999, s. 309–313). С 1863 г.

Морскому министерству за 1856–1865, 1867–1878 гг.¹²

Министерству внутренних дел за 1857–1863 гг.

Министерству юстиции за 1857–1871 гг.

Министерству государственных имуществ за 1856, 1862–1872, 1874–1878 гг.

Министерству народного просвещения за 1858–1859, 1862–1864, 1866–1878 гг.

Министерству путей сообщения (Главному управлению путей сообщения и публичных зданий) за 1862–1872 гг.

Министерству почт и телеграфов (Главному управлению почт) за 1857–1866 гг.¹³

Управлению государственного коннозаводства за 1860–1876 гг.

Всего 102 особых комиссии рассматривали отчеты девяти перечисленных ведомств за 131 подотчетный год. Как правило, одна комиссия занималась одним отчетом за один год. Известен случай, когда в одной комиссии рассматривались сразу три отчета по Министерству юстиции — за 1869, 1870 и 1871 гг. Чаще бывало, что отчет представлялся руководителем ведомства за несколько лет сразу — по Морскому министерству за 1856–1858, 1870–1873 и 1874–1878 гг., по Министерству внутренних дел и Обществу попечительному о тюрьмах за 1861–1863 гг., по Министерству государственных имуществ за «время управления генерал-адъютанта, генерала от инфантерии Зеленого с 1862 по 1872 г.», по Министерству народного просвещения за 1862–1864 гг., по Министерству путей сообщения за 1862–1863 и 1869–1872 гг., а также за «время управления инженер-генерала Мельникова с 1862 по 1869 гг.».

Таким образом, по одним ведомствам отчеты представлялись и рассматривались в особых комиссиях более-менее регулярно (министерства Морское, государственных имуществ, народного просвещения, почт и телеграфов, Управление государственного коннозаводства). По другим их рассмотрение со временем прекратилось (министерства Военное, внутренних дел, юстиции, путей сообщения). Последнее обстоятельство могло быть вызвано дwoякими причинами. Во-первых, ежегодные отчеты иногда вообще не составлялись — вследствие, например, перемены министра или иных обстоятельств, признававшихся императором достаточным к тому основанием¹⁴. Во-вторых, имея полное доверие к политике

Миллютиным было заведено правило регулярно представлять отчеты 1 января каждого года (patrz: *Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Миллютина. 1863–1864*, Moskwa 2003, s. 30).

¹² Отчет по Морскому министерству за 1866 г. император разрешил не представлять, так как обзор деятельности ведомства в этом году вошел в составленную в то же время особую записку о его деятельности за последние пять лет. Вместе с тем управляющий Морским министерством Н. К. Краббе предполагал представить в 1868 г. отчет сразу за два года (1866 и 1867), чтобы «иметь возможность повергнуть на высочайшее воззрение последствия начатых в 1866 и оконченных в 1867 году преобразований морского ведомства» (РГИА, zesp. 1162, op. 1, отделение дел государственного секретаря, 1858 г., sygn. 18, k. 312).

¹³ Упразднено в марте 1868 г.

¹⁴ Так, например, министр народного просвещения А. В. Головнин, представивший за четыре с половиной года управления министерством только один отчет за три года разом (1862–1864 гг.), отмечал, что правило о подаче ежегодных отчетов министрами «редко исполняется». О себе же он писал, что не мог сделать этого ранее «по случаю многих предпринятых по министерству реформ» (А.

того или иного руководителя ведомства, монарх мог счесть нецелесообразным ее обсуждение и критику в комиссии. Д. А. Милютин отмечает в воспоминаниях за 1866 г., что «с каждым годом доклады комиссий, рассматривавших отчеты Военного министерства, делались бесцветнее, бессодержательнее, так что впоследствии Государь прекратил передачу моих отчетов на суд членов Государственного совета, признав эту передачу одною бесполезною формальностью»¹⁵. Отметим также, что отчеты по министерствам финансов, иностранных дел, императорского двора и уделов на обсуждение комиссий вообще не передавались.

Постепенно в особые комиссии из членов Государственного совета стали направляться не имевшие государственного значения отчеты по благотворительным учреждениям. Массовый характер подобная практика приобрела в 1870-е годы, когда, как видно из вышеизложенного, в комиссии перестали поступать отчеты значительной части министерств. Комиссии рассматривали отчеты по следующим учреждениям:

Обществу попечительному о тюрьмах за 1857–1863 (совместно с отчетами по МВД), 1869–1870 гг.

Императорскому Человеколюбивому обществу за 1858–1871, 1874–1879 гг.

Попечительному совету заведений общественного призрения в Москве за 1871–1879 гг.

Комитету о раненых за 1862, 1854–1868¹⁶, 1869 гг.¹⁷

Комитету, высочайше учрежденному для разбора и призрения нищих в Петербурге за 1871–1875 гг.

Комитету призрения заслуженных гражданских чиновников за 1871–1880 гг.

Комитету Общества поощрения художников за 1871 г.

Московскому комитету о просящих милостыни за 1875 г.

Наконец, трижды в 1869–1870 гг. на рассмотрение особых комиссий передавались отчеты отдельных структурных подразделений государственных учреждений – по Кассационным департаментам Правительствующего Сената за 1868 и за 1869 гг. и о деятельности петербургской городской полиции за 1868 г.

За исключением крайних лет (1856 и 1879–1880), особые комиссии рассматривали не менее 6 отчетов за каждый год с 1857 по 1878. Наибольшее количество отчетов было рассмотрено за 1861, 1871 (по 12), 1863, 1868 и 1869 (по 11) годы.

Как следует из высочайшего повеления 1858 г., кто именно будет входить в состав учреждаемых комиссий изначально определено не было. Однако все они за всё время своего существования состояли исключительно из членов Государственного совета. Иначе и быть не могло: только члены совета обладали большим опытом и сравнительно независимым положением. Многие из них сами долгое

В. Головин, *Записки для немногих*, Sankt Petersburg 2004, s. 326).

¹⁵ *Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина. 1865–1867*, Moskwa 2005, s. 197.

¹⁶ Особая комиссия для рассмотрения отчета по Комитету о раненых за 1868 г. рассматривала также «Общий обзор всех важнейших мероприятий и распоряжений по призрению раненых в последние 15 лет».

¹⁷ Отчеты по Комитету о раненых во всех трех случаях рассматривала та же особая комиссия, что и ближайший перед тем отчет Военного министерства.

время были министрами или занимали иные крупные административные посты и могли компетентнее других судить о действиях руководителей ведомств. В состав комиссии обычно назначалось от трех до пяти членов, председатель иногда специально определялся императором, иногда же делалось указание, что председательствовать должен старший из них (по времени назначения в Государственный совет).

При определении состава комиссий императором учитывался государственный опыт предполагаемых участников. Часто бывший министр, ставший членом Государственного совета, назначался рассматривать отчет действующего руководителя того же ведомства. Император, особенно в первые годы существования новой системы обсуждения министерских отчетов, весьма внимательно относился к выбору членов комиссий. В августе 1859 г. председатель Государственного совета А. Ф. Орлов в переписке с Суковкиным о составе комиссии для рассмотрения отчета по Министерству юстиции за 1858 г. отмечал: «Государь лично мне изволил приказать прислать ему список налицо состоящих членов Государственного совета, дабы для рассмотрения отчета Мин[истерства] юстиц[ии] назначить Самому членов для сего предмета»¹⁸. Состав комиссий, изучавших отчеты одного ведомства за соседние годы, даже с учетом объективных причин (болезнь, отпуск, смерть и т. д.), мог существенно различаться.

Впоследствии, однако, установилась практика назначения в комиссию для рассмотрения отчетов одного и того же ведомства одних и тех же лиц. Такая стабильность, с одной стороны, позволяла комиссиям эффективнее и быстрее работать, поскольку их членам не приходилось каждый раз тратить время на знакомство с предметом. С другой стороны, это явление отразило «реформаторскую усталость» Александра II, усилившееся в нем в 1870-е годы неприязненное отношение к любым разногласиям в правительстве. В комиссии им стали назначаться лица, не склонные вступать в резкие пререкания с министрами, отчеты которых им надлежало рассматривать. Как следствие, значение комиссий для рассмотрения министерских отчетов стало сокращаться. Впервые определенный в сентябре 1872 г. в состав подобной комиссии Д. А. Оболенский отмечал, что она «не имеет особого значения»¹⁹.

Невключение в аналогичную комиссию на следующий год без объективных причин считалось признаком недовольства императора работой ее участника в предшествующем году. Так, например, один из наиболее активных и деятельных членов Государственного совета в первой половине 1870-х гг. Д. А. Оболенский три раза подряд назначался в особые комиссии для рассмотрения отчетов министра народного просвещения Д. А. Толстого (за 1871, 1872 и 1873 гг.). За резкую критику последнего из них Оболенский получил письменный выговор Александра II и на следующий год в соответствующую комиссию включен не был. «Изменение принятого порядка, — отмечал он в дневнике, — каждый год назначать одних и тех же лиц для рассмотрения отчетов — заслуживает внима-

¹⁸ РГИА, зesp. 1162, op. 1, отделение дел государственного секретаря, 1858 г., sygn. 18, k. 34.

¹⁹ *Записки князя Дмитрия Александровича Оболенского. 1855–1879*, Sankt Petersburg 2005, s. 310.

ния и доказывает, что государь помнит и продолжает негодовать на меня за мое мнение»²⁰. Отметим, однако, и дозированность императорского гнева: пропустив комиссии по отчетам Толстого за 1874 и 1875 гг., Оболенский впоследствии был вновь привлечен в их состав.

В первые годы своего существования комиссии для рассмотрения министерских отчетов работали весьма рьяно, критикуя в журналах и пространных особых мнениях деятельность руководителей ведомств, предлагая многочисленные усовершенствования, иногда весьма масштабные, несогласные с позицией министров. «Рассмотрение в них моих отчетов нередко вызывало споры, — писал о комиссиях военный министр Д. А. Милютин, — меня приглашали иногда для личного разъяснения и почти каждый раз на замечания комиссии я должен был представлять Государю письменные возражения. Так, например, некоторые из моих судей находили излишним данное в последние годы развитие нашим вооруженным силам»²¹.

Александр II в тот период также относился к деятельности комиссий с интересом и вниманием, откликаясь на их предложения и замечания не только односложными резолюциями, но и многословными, эмоциональными тирадами. Например, на представленном членом комиссии для рассмотрения отчета Военного министерства за 1858 г. В. И. Мелиховым особом мнении императором были сделаны пространные отметки. В частности Мелихов указывал, что «мастеровые Николаевского порта, занятые во время войны²² достройкою двух линейных кораблей, могли быть обращены к сооружению канонерских лодок. Имея таким образом в своем распоряжении все способы к преграждению неприятелю пути в Днепровский лиман, нам на будущее время остается только пользоваться уроками прошедшего и употреблять своевременно в дело те средства, которые мы имеем под рукою». Александр II отвечал: «Если бы адм[ирал] Мелихов был во время войны в Николаеве, он мог бы удостовериться, что постройка кораблей была приостановлена и что мастеровые не оставались в бездействии и оказали немало услуг, чему я был лично свидетелем. Об ошибках, которые были сделаны во время войны, Я не спорю, ибо действительно многое было упущено и потому замечание это весьма дельно»²³.

В ряде спорных ситуаций император поддержал членов комиссии против министра. Чаще это происходило при обсуждении вопросов, не имевших принципиального значения. Так, в журнале комиссии, рассматривавшей отчет министра государственных имуществ М. Н. Муравьева за 1856 г., указывалось, что «в отчетах за 1855 и 1856 годы не означено положительно цифры чистого дохода, полученного казною от государственных имуществ, тогда как только сравнение цифры чистого дохода с таковою же цифрою за прежние годы может дать пра-

²⁰ Там же, s. 379.

²¹ *Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина. 1865–1867*, dz. cyt., s. 197.

²² Имелась в виду Крымская война 1853–1856 гг.

²³ РГИА, зesp. 1162, op. 1, отделение дел государственного секретаря, 1858 г., sygn. 18, k. 144–144 об.

вильное понятие об улучшении этой важной отрасли государственных доходов, и что по сему в результате отчета за каждый год следовало бы означать цифры чистого дохода». Государь против этого пункта отметил: «Весьма справедливо», а в общей резолюции по журналу написал: «Благодарю гг. членов комиссии и совершенно согласен с их заключением насчет сообщения их замечаний и вопросов мин[истру] гос[ударственных] им[уществ] для дальнейших соображений»²⁴. В другом случае комиссия, рассматривавшая отчет по Министерству внутренних дел за 1858 г., обнаружила два случая утверждения уставов акционерных компаний без внесения их в Государственный совет, вследствие чего предложила сделать высочайшее подтверждение всем министрам придерживаться установленного порядка. Представленные министром внутренних дел С. С. Ланским объяснения были признаны ей удовлетворительными, но от своего решения комиссия не отступила. Резолюция Александр II гласила: «Справедливо»²⁵.

Бывали и особые случаи. По результатам рассмотрения отчета министра народного просвещения А. В. Головнина, к тому моменту уже уволенного в отставку после покушения Каракозова, особой комиссией под председательством графа С. Г. Строганова был составлен журнал, «содержавший полное порицание всей системы действий бывшего министра народного просвещения», в котором не встречалось «одобрения ни одной из принятых им в продолжение четырех лет мер» и осуждались «все высказанные им на будущее предположения». Резолюция Александра II гласила: «Замечания комиссии признаю вообще весьма основательными; но с назначением нового министра нахожу излишним вносить дело это в Комитет министров, а полагаю достаточным и весьма полезным передать ему, для его будущих соображений. Притом искренно благодарю графа Строганова и всех прочих членов за их труд»²⁶.

Тем не менее следует отметить, что в большинстве случаев возникновения разногласий по существенным вопросам между членами комиссии и министром император становился на сторону последнего. Так, при рассмотрении отчета министра юстиции В. Н. Панина за 1857 г. члены комиссии (П. П. Гагарин, М. А. Корф и В. И. Мелихов) заключили, что министр «данном им 25-го генваря 1857 года предложением уголовным палатам, дабы приговоры о несовершеннолетних женщинах предварительно окончательного разрешения представлялись Правительствующему Сенату — превысил власть министра». Император, при рассмотрении журнала комиссии в Совете министров, «выслушав словесное объяснение статс-секретаря графа Панина, что предложение это сделано было им в то время, когда дело уже получило направление в законодательном порядке», не нашел в этом превышения власти министра, что и поставил на вид членам комиссии²⁷. В особом мнении по поводу отчета военного министра Н. О. Сухожанета за 1858 г. член Государственного совета, опытный артиллерийский генерал С. П. Сумароков заметил, что «ружейные заводы следует передать в частные

²⁴ Там же, к. 6.

²⁵ Там же, к. 115–117.

²⁶ А. В. Головнин, *Записки для немногих*, dz. cyt., s. 348.

²⁷ РГИА, зесп. 1162, оп. 1, отделение дел государственного секретаря, 1858 г., sygn. 18, к. 21–21v.

руки, а не оставлять, как полагает военный министр, в казенном управлении». Резолюция Александра II: «А я разделяю мнение воен[ного] мин[истра]»²⁸.

В целом отметим, что диапазон возможной полемики с министром (а опосредованно — с назначившим его императором) не был широк. Попытки членов комиссий затронуть общеполитические вопросы вызывали негативную реакцию монарха. На предложение комиссии для рассмотрения отчета Военного министерства за 1858 г. о том, что в нем «желательно бы видеть некоторые соображения относительно общей числительности войск, для определения того, в какой мере возможно сокращением состава армии достичь такой цифры расхода, которая бы менее обременяла финансы государства» Александр II резко ответил: «В этом Судья Я один»²⁹. Д. А. Оболенский в дневнике приводит рассказ П. Н. Игнатьева о том, как он, С. П. Сумароков и Р. Е. Гринвальд при изучении одного из отчетов военного министра³⁰ подали по некоторым возбужденным в их комиссии вопросам особое мнение, «по прочтении которого государь велел им объявить, в присутствии Комитета министров, выговор»³¹.

Аналогичный случай, как уже отмечалось выше, произошел с самим Оболенским, с 1872 г. ежегодно назначавшимся в особую комиссию для рассмотрения отчета Министерства народного просвещения. Воздержавшись в первый раз от всяких замечаний, на следующий год Оболенский выступил с критикой основ политики графа Д. А. Толстого в ведомстве народного просвещения, указав на его «поспешные, неосторожные и односторонние меры», которые «могут иметь самые печальные последствия». Председатель комиссии, принц П. Г. Ольденбургский, по словам Оболенского, «смутился». Было решено пригласить министра на заседание (что, между прочим, обязывал делать постоянно императорский указ) и потребовать от него объяснений. «Так необычно было для принца Ольденбургского слышать серьезную критику действий министра, — вспоминал Оболенский, — что он неоднократно принимался меня уговаривать, чтобы я примирился и не оспаривал бы министра»³².

Оболенский, однако, стоял на своем. «Совестно, право, слушать, что говорится в комиссии, — записал он в дневнике 27 февраля 1875 г., — когда подумаешь, что эта комиссия назначена самим государем из высших государственных сановников, ни от какого министра не зависящих, и что они призваны сказать государю свое мнение о ходе дел в целом управлении, то невольно становится стыдно видеть, какими ничтожными соображениями руководствуются эти царские советчики и как мало в них желания пользоваться своим независимым положением, чтобы честно исполнить свой долг. Как мне ни противно донкихотствовать и как ни глупо положение одного воина в поле, но, не менее того, я по совес-

²⁸ Там же, к. 146.

²⁹ Там же, к. 143v.

³⁰ Судя по контексту рассказа, имелся в виду отчет за 1864 год.

³¹ *Записки князя Дмитрия Александровича Оболенского*, dz. cyt., s. 376. Об этом случае, как об из ряда вон выходящем для высших правительственных сфер, отразившемся на действиях всех последующих особых комиссий для рассмотрения министерских отчетов, упоминает также А. В. Головин (А. В. Головин, *Записки для немногих*, dz. cyt., s. 465).

³² *Записки князя Дмитрия Александровича Оболенского*, dz. cyt., s. 361.

ти не могу решиться говорить одно в обществе, в салонах, с товарищами везде, где толкуют и судят строптивные действия министра народного просвещения, а другое — в комиссии»³³. Другое понимание возложенной на комиссию миссии представлял ее председатель П. Г. Ольденбургский, руководивший за свою карьеру не одним десятком подобных комиссий. «Он только постоянно повторяет, — подчеркивал Оболенский, — что никогда не было ни одного разногласия ни в одном комитете, где он председательствовал, и что никак не следует опорочивать действия министров, которые выбраны государем»³⁴.

Оболенский подал императору особое мнение с критикой действий министра народного просвещения. Александр II встал на сторону министра. Его резолюция о мнении Оболенского гласила: «Не могу не подвергнуть его осуждению за характер личности, которым оно переполнено». Князю было приказано не сообщать своей записки никому, кроме членов Комитета министров. В последнем государь повелел (в этот раз вопреки желанию Толстого) прочесть обе записки полностью, «только по возможности не допускать до суждения»³⁵.

Разочарованный как отзывом императора, так и позицией не поддерживавших его коллег по комиссии (П. Г. Ольденбургского, В. П. Титова и И. Д. Делянова), Оболенский пришел к выводу о ее бесполезности как учреждения. «В понятиях принца (и не одного принца), — писал он, — разногласия в оценке действий министра существовать не может [...] Задача комиссии заключается единственно в представлении государю экстракта отчета с приличными похвалами и одобрительными отзывами, с которыми министр, естественно, должен согласиться»³⁶.

Тем не менее, осторожный спор с министром был возможен и, по-видимому, полезен. Об этом, например, свидетельствует А. В. Головнин, игравший ведущую роль в комиссии для рассмотрения отчетов Морского министерства за 1868 и 1869 гг. Кроме него, в них входили адмиралы Ф. П. Литке (председатель), Н. Ф. Метлин и Ф. М. Новосильский, но они замечания «и не хотели, и не умели делать». «Не будучи специалистом по морской части, — писал Головнин, я мог сделать замечания только по предметам административным. Но и здесь являлась трудность: из желания принести пользу делу и из чувства самоуважения следовало говорить правду, т. е. то, что казалось мне правдой. Между тем, надобно было не причинить неудовольствия великому князю генерал-адмиралу и управляющему Морским министерством адмиралу Краббе. С другой стороны, нельзя было только хвалить, ибо подобный отзыв об отчете был бы весьма односторонен и, смею думать, возбудил бы отвращение и в государе, и в великом князе».

Головнин откровенно написал свои замечания и отдал Краббе, «с тем, чтоб он сам сообразил, какие из них представить в комиссию и внести в журнал оной с его объяснениями и какие он принимает от меня частным образом и воспользуется ими для дела, но не желал бы получить их от имени комиссии и притом официально. [...] Затем составлен был журнал, смею сказать, правдивый

³³ Там же, с. 365

³⁴ Там же, с. 372.

³⁵ Там же, с. 372–376.

³⁶ Там же, с. 374.

в том смысле, что в нем нет лжи, есть заслуженные похвалы, есть мягко выраженные порицания, есть случаи разномыслия между комиссией и Морским министерством. Затем, в нем высказано не все, что представлялось при рассмотрении отчета, и если указаны недостатки, то указаны не столь резко, как бы следовало, чтоб произвести должное впечатление»³⁷. Журнал комиссии был одобрен и императором, и генерал-адмиралом.

Многое в направлении прений в особой комиссии зависело от позиции ее председателя. Одновременно с участием в комиссии по отчету министра народного просвещения Д. А. Оболенский участвовал в такой же по отчету министра государственных имуществ и отметил в дневнике, что в последней председатель, известный своей педантичностью и въедливостью К. В. Чевкин, «настаивает не только на том, чтобы все подробности сделанных министром распоряжений были критически изменены, но чтобы комиссия сделала и на будущее время разные указания, как действовать министру»³⁸.

Пределы возможной полемики с министром и причины невозможности их расширения хорошо определил Головнин, который писал: «Если б государю угодно было получать более обстоятельную, сильную и подробную критику подобных отчетов, которые, впрочем, излагают ряд одобренных им самим распоряжений, то ему следовало бы каждый раз лично выражать это членам таких комиссий. При нынешнем же порядке составления журнала комиссии я уверен, что гг. члены оной не согласились бы подписать журнал, выражающий еще более порицаний и критики»³⁹.

В целом, следует констатировать, что феномен функционировавших на протяжении более чем двух десятилетий особых комиссий для рассмотрения министерских отчетов нуждается в дальнейшем изучении и осмыслении. Для этого необходимо расширить источниковую базу исследования, привлечь, в первую очередь, делопроизводственную документацию самих комиссий. При существующем же уровне изученности рассматриваемого явления можно сделать следующие предварительные выводы.

Создание особых комиссий для рассмотрения отчетов ведомств было инициативой Александра II, стоявшего на пороге коренных преобразований всех сторон жизни страны. Не предполагая вносить радикальных изменений в существовавший правительственный аппарат, император пытался, посредством ряда усовершенствований, сделать его работу более эффективной и слаженной, вовлечь в активную государственную деятельность все способные к ней (и, добавим, немногочисленные) бюрократические силы.

Одним из инструментов таких усовершенствований и стали особые комиссии для рассмотрения министерских отчетов. Их учреждение влекло за собой активизацию труда членов Государственного совета, ставших регулярно получать ответственные задания, что требовало не только знаний и опыта, но и

³⁷ А. В. Головнин, *Записки для немногих*, dz. cyt., s. 464–465.

³⁸ *Записки князя Дмитрия Александровича Оболенского*, dz. cyt., s. 372.

³⁹ А. В. Головнин, *Записки для немногих*, dz. cyt., s. 465.

определенного гражданского мужества. Создание комиссий, очевидно, должно было побудить министров, многие из которых были деятелями предшествующей николаевской эпохи, к интенсификации преобразований в подвластных им ведомствах. Немаловажным фактором возникновения нового учреждения стало и желание Александра II освободиться от необходимости единолично оценивать громадные министерские отчеты, получать в этом деле независимые «подсказки» от компетентных лиц.

Наконец, наиболее важная причина учреждения комиссий видится в стремлении императора к созданию условий для расширения конструктивного диалога между властью исполнительной и властью законосовещательной. Этим объясняются как его резкие реакции на бурную полемику и противоположные мнения в комиссиях, так и нежелание отказаться от собственного нововведения, которое с трудом удерживалось на грани между раздорами внутри правительства и безмолвным одобрением одной из сторон всех действий другой. Со временем, в 1870-х гг., когда политика ряда министерств стала стабильной и даже инерционной, Александр II перестал учреждать комиссии для рассмотрения и критики их ежегодных отчетов, вернув эту функцию себе. Для занятия членов Государственного совета стали создаваться такие же комиссии по отчетам благотворительных учреждений, не имевшим никакого политического значения. Состав комиссий по отчетам оставшихся министерств стал постоянным, рассмотрение их — более формальным. Тем не менее, как явление правительственной жизни особые комиссии функционировали вплоть до самых последних лет царствования Александра II; последняя из них была образована уже после его трагической кончины.

Streszczenie

Denis Nikołajewicz Szylow

Epizod w historii wielkich reform – komisje do rozpatrywania sprawozdań władz resortowych (od końca lat 50-ch do 70-ch XIX w.)

Jedną z wyraźnych słabości systemu ministerialnego Imperium Rosyjskiego był brak wyraźnej odpowiedzialności ministrów a co za tym idzie i kontroli nad ich działalnością. W drugiej połowie lat 50-ch XIX wieku, zdając sobie sprawę z konieczności przeprowadzenia gruntownych reform państwa m.in. podjęto szereg prób udoskonalenia systemu ministerialnego. Pierwszą z nich było powołanie Rady Ministrów. Prawie jednocześnie car zainicjował powstanie nowego organu - specjalnych komisji do rozpatrywania rocznych sprawozdań kierowników resortów. Zgodnie z prawem roczne sprawozdanie ministra dzieliło się na trzy części: sprawozdanie ze spraw, sprawozdanie z sum i sprawozdanie w środkach i przedsięwzięciach służących do udoskonalenia działań powierzonego zarządu. Ta ostatnia część sprawozdania była przedstawiana na rozpatrzenie bezpośrednio imperatora. I tu właśnie car postanowił wprowadzić zapomniany tryb rozpatrywania sprawozdań ministrów przez Radę Państwową.

Pierwsze takie komisje powstały wiosną 1858 r. w wszystkich komisji w latach 1858-1881 powołano 152 do rozpatrzenia sprawozdań 19 resortów i organów centralnych. Autor konstatuje, że fenomen funkcjonujących w ciągu ponad 20 lat komisji zasługuje na gruntowniejsze zbadanie. Tym niemniej już na tym etapie można poczynić kilka ustaleń. Inicjatorem powołania komisji był sam imperator Aleksander II. W ten sposób uniknął on zmiany ustroju władz centralnych a jednocześnie liczył na zwiększenie efektywności systemu. Powstanie komisji powodowało aktywizację pracy członków Rady Państwowej, którzy zaczęli regularnie otrzymywać odpowiedzialne zadania, co wymagało nie tylko wiedzy i doświadczenia, ale i pewnego rodzaju odwagi cywilnej. Powołanie komisji w sposób oczywisty powinno pobudzić ministrów, których wielu było dygnitarzami z poprzedniej epoki, do intensyfikacji przekształceń w podległych im resortach. Nie błahym powodem powstania nowych organów była także chęć Aleksandra II uwolnienia się od konieczności osobistego oceniania licznych sprawozdań ministrów, jak to miało miejsce do tej pory. W ten sposób car otrzymywał, pomocne w tej czynności, niezależne opinie kompetentnych osób. Jednak za najważniejszą przyczynę powołania komisji uznać należy dążenie cara do stworzenia podstaw dla rozwoju konstruktywnego dialogu między organami władzy wykonawczej i doradczymi w procesie prawodawczym. Ten właśnie aspekt tłumaczy jego ostrą reakcję na rozwiniętą polemikę i sprzeczne opinie w komisjach, jak i niechęć do rezygnacji od własnego nowego tworu, które z trudem utrzymywało się na granicy między konfliktami w łonie władz a milczącą aprobatą jednej ze stron wszystkich działań drugiej. Z czasem, w latach 70-ch, gdy polityka szeregu ministerstw zaczęła być bardziej stabilna nawet wykazywać tendencję do inercji, Aleksander II zaprzestał powoływania komisji do rozpatrywania i krytyki ich sprawozdań rocznych, zachowując pełnię tej prerogatywy dla siebie. Celem zaangażowania członków Rady Państwowej zaczęły być powoływane także komisje do spraw sprawozdań dobroczynnych instytucji, nie mające żadnego znaczenia politycznego. Skład komisji do spraw sprawozdań pozostałych ministerstw pozostał stały, zaś rozpatrywanie ich – bardziej formalne. Tym niemniej, jako przejaw

aktywności państwa komisje specjalne funkcjonowały aż do końca panowania Aleksandra II a ostatnia z nich została utworzona już po jego tragicznej śmierci.

Summary

Denis Nikolaevich Shilov

The episode in a history of big reforms - commissions considering the reports from the departmental authorities from the end of 1850s to the 1870s

One of the distinctive weaknesses of the ministerial system of the Russian Empire was the lack of clear responsibilities of ministers, and therefore lack of control over their activity. In the latter half of the 1850s, on the realization that the state needs thorough reforms, there was a number of attempts aimed at improving the ministerial system. The first of them was the creation of the Council of Ministers. Almost at the same time, the tsar initiated the establishment of a new body, namely, the special commission considering annual reports from department managers. The first such committees were created in the spring of 1858. In the years 1858-1881, there were 152 committees created for considering the reports of 19 departments and central organs. The author states that the commission establishment enabled avoiding the change of central authorities system, and increase the efficiency of the system at the same time. However, the author considers that it was the tsar's aspiration to create the basis for the development of constructive dialogue between the executive branch organs and the advisory organs in the legislative process that was the main cause of creating commissions. The special commissions functioned until the end of the Alexander II's ruling, the last of them was created after his tragic death.

Dzieje biurokracji tom IV

Jan Kozłowski
(Końskie)

Reforma administracyjna 1866 roku w Królestwie Polskim

Reformy administracyjne w Królestwie Polskim po upadku powstania styczniowego sugerowało przeprowadzić kilku wysokich rangą biurokratów rosyjskich. Jednym z pierwszych, który przedstawił władzom carskim swoje poglądy w zakresie zmian w systemie zarządzania tym terytorium był rzeczywisty radca stanu [?] Ponomariew. W swojej notatce z 1864 r., podkreślał, że należy jak najszybciej zdecydować o dalszej roli i znaczeniu komisji rządowych w strukturze władz administracyjnych Królestwa Polskiego. W jego opinii były one zbędnym balastem w funkcjonowaniu administracji. Komisje przekazywały bowiem decyzje i wytyczne w zakresie realizacji spraw gubernatorom i w rzeczywistości wykonywały ich obowiązki. Z tej przyczyny instytucja szefa guberni została zredukowana w praktyce do roli przekaznika. Gubernatorzy, nie posiadając realnej władzy, wszystkie sprawy przekazywali do realizacji urzędom powiatowym. Ponomariew twierdził, że cała faktycznie posiadana władza była skumulowana w komisjach, a prawidłowa praca administracji wymagała bądź zlikwidowania komisji lub też stanowisk gubernatorskich. Jego zdaniem, bardziej korzystne byłoby skasowanie komisji rządowych i przekazanie części ich zakresu kompetencji gubernatorom a pozostałe oddać w ręce Rady Administracyjnej¹. Ponomariew sugerował również znaczne zwiększenie uprawnień naczelników guberni. Według niego gubernator winien uzyskać prawo przekazywania bezpośrednio Radzie Administracyjnej swoich poglądów i projektów dotyczących rozwiązania różnego rodzaju zagadnień. Proponował także utworzenie w guberniach stanowisko wicegubernatora a w rządach gubernialnych znaczne zwiększenie liczby urzędników. Funkcjonowanie obu tych instytucji sugerował oprzeć się na takich samych zasadach prawnych jakie obowiązywały w imperium, zaś dotychczasowa regulacja prawna nie odpowiadała aktualnym potrzebom. Postulował ponadto rozszerzenie kompetencji naczelnika powiatu i utworzenie stanowiska tzw. przystawa stanowego. Ten ostatni będąc pomocnikiem naczelnika powiatu przede wszystkim kontrolowałby działalność instytucji gminnych.

¹ Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne (dalej: RPAH) w Sankt Petersburgu, zespół nr 869, inwentarz nr 1, sprawa nr 580, k. 1. Milutin zapoznał się z projektem reform Ponomariewa, bowiem znajduje się ona w jego zbiorze dokumentów.

Ponomariew proponował w swoim projekcie także, inne niż dotychczas, określenie roli i zadania niektórych centralnych instytucji Królestwa Polskiego. Postulował zlikwidowanie Rady Stanu, której koszty funkcjonowania były bardzo duże. Spośród istniejących centralnych instytucji administracyjnych Królestwa Polskiego sugerował pozostawić jedynie Radę Administracyjną i zachować wszystkie jej kompetencje oraz kancelarię posiadającą 6 wydziałów. W jego opinii powinna ona jednak, rozpatrywać i rozstrzygać tylko „najważniejsze zagadnienia”. Ponomariew część kompetencji urzędów centralnych oraz wiele nowych uprawnień przekazać radom gubernialnym, powiatowym i miejskim. Te ostatnie jednak nie mogły posiadać większych uprawnień niż ziemstwa w głębi imperium.

Wspomniany urzędnik zaproponował również utworzenie w Radzie Państwa imperium departament do spraw Królestwa Polskiego. Jego pracownicy rozpatrywałyby wówczas wszystkie przysłane z Warszawy propozycje i projekty dotyczące różnych zagadnień „w duchu zgodnym i potrzebami Imperium”². Przy takiej organizacji władz instytucja Sekretariatu Stanu do Spraw Królestwa Polskiego i jej minister straciłyby rację bytu a tym samym miały ulec likwidacji.

Bieg spraw na tym rozwiązaniu wygrał by – pisał Ponomariew w notatce – a same sprawy, rozpatrywane i omawiane łącznie z innymi, przed przedstawieniem imperatorowi, otrzymałby należyty bieg i prawidłową decyzję. Jednocześnie zlikwidowany byłby widok zagranicznego państwa, jakie otrzymuje Królestwo, z powodu sekretariatu stanu.³

W konkluzji tego dokumentu oświadczył, że zarządzanie Królestwem Polskim winno posiadać charakter prowincjonalny, analogicznie jak w Galicji i w Wielkim Księstwie Poznańskim. Ilość i rodzaj instytucji administracyjnych miały określać interesy i potrzeby rosyjskiego państwa. Wypowiadał się także, za zaprzestaniem używania w oficjalnych dokumentach urzędowych nazwy „Królestwo Polskie” i proponował zastąpić je najpierw mianem „Królestwo”, a następnie „gubernie zachodnie”⁴.

Propozycja Ponomariewa dotycząca reformy administracyjnej Królestwa Polskiego była pierwszą kompleksową próbą zmiany systemu zarządzania tym obszarem imperium. Poprzez nią uwidaczniał się nowy nurt w myśli biurokracji rosyjskiej zmierzający w kierunku stałego i systematycznego likwidowania odrębności ustrojowej i administracyjnej Królestwa Polskiego.

W końcu 1864 r. nieznaną z nazwiska i imienia osoba przekazała Namiestnikowi Królestwa Polskiego zapiskę w której przedstawiała swoją koncepcję reformy administracyjnej. Jej autor, tak jak Ponomariew, podkreślał, że organy gubernialne nie posiadając realnej władzy są jedynie pasem transmisyjnym pomiędzy centralnymi i powiatowymi urzędami Królestwa. Celem wyeliminowania tej negatywnej tendencji postulował znaczne zwiększenie ich uprawnień i obowiązków. W jego ocenie ilość guberni w Królestwie była wystarczająca i racjonalna przez co nie należało jej zwiększać.

² Tamże, k. 2-3.

³ Tamże, k. 4.

⁴ Tamże, k. 4.

Podkreślał ponadto, że wzrost ich liczby nie tylko spowoduje znaczne zwiększenie kosztów funkcjonowania gubernialnej administracji ale i będzie przyczyną wydłużenia okresu załatwiania spraw. Uważał natomiast, że utworzenie dodatkowo jeszcze dwóch, trzech guberni a tym samym i rządów gubernialnych jest uzasadnione tylko wówczas jeżeli zostanie wprowadzona decentralizacja systemu zarządzania. Zdaniem autora zapiski dla usprawnienia działalności administracji gubernialnej należało w pierwszej kolejności, jak najszybciej dokonać zmian w terytoriach guberni, gdyż znacznie różniły się między sobą kształtem i posiadaną ilością mieszkańców. Postulował ponadto przeniesienie urzędów powiatowych do tych miast które znajdowały się w centrum powiatu i na ile było to możliwe ulokować je przed wszystkim w miastach państwowych. Zaproponowane rozwiązanie należało uznać ze wszelkich miar za racjonalne. Osoby zamieszkałe we wszystkich miejscowościach usytuowanych przy granicach powiatu, mogły w takim przypadku niemal w takim samym czasie dotrzeć do powiatowego centrum administracyjnego. Uważał również za niezbędne, pozbawić właścicieli miast prywatnych prawa wyboru kandydatów na ich burmistrzów. Rekomendowane bowiem przez nich osoby w większości podejmowały decyzje dla nich korzystne a nie dla mieszkańców⁵.

Nikołaj Milutin, któremu car Aleksander II powierzył zadanie przeprowadzenia reorganizacji systemu zarządzania Królestwem Polskim, swoją koncepcję reform w tej materii przedstawił w zapisce z 27 marca/8 kwietnia 1865 r. Analogicznie jak Ponomariew uważał, za niezbędne w pierwszej kolejności znaczne zwiększenie kompetencji gubernatorów. Tę propozycję argumentował następującymi słowami:

rosyjscy gubernatorzy w Królestwie do granic ostateczności są ściśnięci prawnymi formami, im mało znanymi. Urzędnicy niższego szczebla, w większości tuziemcy, rządzą prawie w sposób nieograniczony, przykrywając to obrazem pokory a nawet niewolnictwa. Gubernatorzy nie mając prawa funkcjonować samodzielnie, nie posiadając osobistej i wyłącznej odpowiedzialności przekształcają się bezwolnie w pasywną broń tej polskiej administracyjnej sfery, która tak jawnie i głęboko przeniknięta duchem odrębności a nawet nienawiści do rosyjskiej władzy. Można się dziwić, że w takich warunkach rozwinął się do nieznanego dotychczas stopnia biurokratyczny charakter administracji i jej działalność przekształciła się w czysto mechaniczną.⁶

Milutin uważał również, że należy zmienić dotychczasowy kolegalny system rozpatrywania spraw funkcjonujący w rządach gubernialnych. Jego zdaniem hamował on nie tylko szybkie ich załatwianie, ale i powodował zastój w pracy administracji. W celu likwidacji tej nieprawidłowości zaproponował: zachowanie nadal obowiązujących zasad skoncentrowania wszystkich sfer miejscowej administracji w rządach gubernialnych; przekazanie szefom guberni uprawnienia realizowania samodzielnie szeregu zadań zwłaszcza w sferze spraw policyjnych; przekazanie do ich zakresu kompetencji podejmowanie osobiście decyzji dotyczących sposobu realizacji

⁵ Państwowe Archiwum Federacji Rosyjskiej (dalej: PAFR) w Moskwie, zespół nr 547, inwentarz nr 1, sprawa nr 88, k. 1.

⁶ *Исследования в Царстве Польском, по Высочайшему повелению произведенные под руководством, статс-секретаря Милютина*, tom 6, Sankt-Petersburg 1867, s. 1-2.

niektórych zagadnień; kolegalny sposób rozstrzygania spraw sugerował stosować tylko w szczególnie ważnych kwestiach na przykład: skarbowych, sądowo-administracyjnych, gospodarczych oraz związanych z pracą różnych stowarzyszeń i fundacji a także z interesami gospodarczymi osób prywatnych. Jego zdaniem te proponowane zmiany nie tylko zmniejszyłyby zbędną korespondencję między organami administracyjnymi i uprościły formalności kancelaryjne. Milutin twierdził, że zmiany „dodałyby administracji więcej życia i energii”⁷. W opinii Milutina zasady na podstawie, których funkcjonował urząd powiatowy, były właściwe i racjonalnie zorganizowane, przez to nie należało ich diametralnie zmieniać.

Wiele korzyści dla pracy tego szczebla administracji przynosiła zwłaszcza praktyczna działalność jego naczelnika. Co prawda szef powiatu zgodnie z przepisami prawa nie posiadał wiele własnych kompetencji i wykonywał tylko decyzje władz gubernialnych, ale w rzeczywistości był urzędnikiem bardziej samodzielnym niż gubernator⁸. Brak w Królestwie Polskim policyjnych organów wykonawczych tzw. komend policyjnych stanowił w jego ocenie główny powód niezadowolającej działalności urzędów powiatowych. Milutin uważał, że należy tego rodzaju struktury policyjne nie tylko niezwłocznie utworzyć ale i podporządkować je wyłącznie tylko naczelnikom powiatowym. Swoje stanowisko w tym względzie motywował przyczyną polityczną. Podkreślał, że po upadku powstania styczniowego władze imperium rosyjskiego w Królestwie Polskim mogą się opierać jedynie na klasie „krestian”. Chłopi, którym po 1864 r. powierzono większość stanowisk wójtów zapewniali bezpieczeństwo i porządek, jakiego nie gwarantowali ich poprzednicy na tej posadzie wywodzący się w znacznej ilości ze stanu szlacheckiego. Większość z nich była jednak niepiśmienna, co z kolei w jego opinii było dodatkowym argumentem za podporządkowaniem policji tylko szefom powiatów. Zdaniem Milutina jedynie sumienna praca policjantów gwarantowała spokój i bezpieczeństwo mieszkańców kraju a zarazem prawidłową, zgodną z intencjami władz działalność administracji.

Dlatego policyjne organy winny stale znajdować się w ich obszarze działania, osobiście znać wszystkich tam zamieszkałych i w przypadku złamania prawa rozstrzygać sprawy zgodnie z posiadaną władzą bezpośrednimi decyzjami, a nie bezpłodnymi raportami i pismami.⁹

W celu zapewnienia dobrej pracy policji zaproponował wybór jednego z dwóch wariantów podziału terytorialno-administracyjnego powiatu. W pierwszym z nich sugerował utworzenie w każdym powiecie kilku rewirów (uczastków) i przydzielenie do każdego z nich określonej liczby gmin. Ponadto powierzenie zarządzania nimi specjalnym urzędnikom znajdującym się pod bezpośrednim nadzorem naczelnika powiatu. W drugim wariantcie proponował znaczne zmniejszenie obszarów powiatów. Tym krokiem zamierzano umożliwić naczelnikowi tej jednostki terytorialno-administracyjnej osobiste kierowanie działalnością policji i administracji. Milutin informował w

⁷ Tamże, s. 9.

⁸ Tamże, s. 3.

⁹ Tamże, s. 4-5.

zapisce władze, że Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Duchownych (KRSWiD) opracowała symulację podziałów terytorialnych pierwszego z zaproponowanych wariantów. W przypadku jego zastosowania w Królestwie należało powołać do życia 214 stanowisk dozorców rewirowych – smotritieli. Rewir posiadałby wówczas przeciętnie rozmiar 6500 wiorst kwadratowych z ilością około 13 gmin wiejskich i zamieszkanym przez około 18 tys. ludzi. W powiecie byłoby natomiast od 4 do 10 rewirów a roczny koszt utrzymania dozorców rewirowych wyniosłby 6201160 rubli, po 940 rubli rocznie na każdego z nich. Zdaniem Milutina więcej korzyści przyniosłby drugi wariant i z tej przyczyny sugerował zastosowanie jego w praktyce. W jego opinii pierwsze zaproponowane rozwiązanie posiadało 4 istotne niedogodności z punktu widzenia funkcjonowania administracji: 1) utworzenie stanowisk rejonowych dozorców powoływało do życia nową administracyjną instytucję, w pracy której z biegiem czasu pojawiają się różnego rodzaju problemy a tym samym nastąpi pogorszenie jakości jej działalności; 2) sporządzanie przez tych funkcjonariuszy policji znacznej liczby raportów, sprawozdań, wyjaśnień i innych dokumentów urzędowych nie pozwoli im realizować ich podstawowych obowiązków policyjnych; 3) obawiał się, że z czasem przekształcą się oni czy tego chcą czy też nie w wójtów (sprzed 1864 r.) i w efekcie staną się „prześladowcami chłopskiej klasy i przeszkadzać w rozwoju chłopskiej samorządności”; 4) z powodu niskich zarobków jakie otrzymają osoby zatrudnione na tych posadach, nie będzie można je powierzyć urzędnikom pochodzenia rosyjskiego¹⁰. Milutin obawiał się ponadto, że jeżeli stanowiska dozorców rewirowych zajmą w większości „drobni” polscy urzędnicy, negatywnie nastawieni do rosyjskiego rządu to wówczas cele jakie mają przynieść reformy administracyjne w ogóle nie zostaną osiągnięte.

W swoim projekcie Milutin podkreślał, że tylko druga koncepcja, w myśl której terytoria powiatów zostaną znacznie zmniejszone, pozwoli wyeliminować i uniknąć wszystkich nieprawidłowości i zagrożeń jakie wystąpią przy realizacji pierwszego wyżej przedstawionego wariantu¹¹. Dla nowo utworzonego zmniejszonego pod względem terytorialnym powiatu proponował przyjąć za optymalną normę powierzchnię 1200 wiorst kwadratowych z liczbą gmin od 20 do 25 i ludnością nie przekraczającą 50 tys. mieszkańców. Celem lepszego zarządzania krajem postulował również znacznie ograniczyć rozmiary terytoriów guberni. Za wzorcową gubernię proponował uznać posiadającą obszar nie większy niż 12000 wiorst kwadratowych, mającą od 230 do 250 wiejskich gmin i liczbą ludności nie przekraczającą 500 tys. osób. Liczbę guberni Milutin sugerował zwiększyć do 10 a powiatów do 100. Proponował przekształcić w powiaty w pierwszej kolejności dotychczas funkcjonujące okręgi sądowe, minimalnie zmieniając przy tym granice ich terytorium. Następnie w okresie 1-2 lat doprowadzić ich obszary do zakładanych rozmiarów. Uważał, że już w 1866 r. można było z 77 okręgów sądowych utworzyć około 80 powiatów¹². Milutin jasno dawał również do zrozumienia, że koncepcja zwiększenia liczby powiatów i guberni ma służyć nie tylko poprawie organizacji pracy działalności organów wykonawczych szczebla gu-

¹⁰ Tamże, s. 5-6.

¹¹ Tamże, s. 5, 13.

¹² Tamże, s. 8, 10, 12.

berniałnego (gubernatorów) i powiatowego (naczelników powiatów), ale i efektywnej niż dotychczas inwigilacji społeczeństwa polskiego. By kierownicy guberni i powiatów mogli jak najczęściej osobiście kontrolować podporządkowane im urzędy i ich pracowników, muszą posiadać uprawnienia oraz szersze możliwości ich realizacji. Milutin postulował więc znaczne zwiększenie ich prerogatywy i zwolnienie z prowadzenia różnego rodzaju „dieloproizwodstwa”. Proponował ponadto utworzyć zarówno w guberni jak i w powiecie stanowisko ich zastępcy – pomocnika. Osobom zajmującym te posady zamierzano powierzyć wykonywanie wszystkich tak zwanych „obowiązków kancelaryjnych” a zwłaszcza prowadzenie korespondencji i różnego rodzaju sprawozdawczości. W guberni postulował powołanie do życia stanowiska wice-gubernatora a w powiecie pomocnika do spraw administracyjnych. Jednocześnie nadmieniał, że pomocnik gubernatora w Królestwie winien posiadać taki sam status prawny i kompetencje jak i jego odpowiednik w imperium. Milutin, chociaż zamierzał zachować dotychczasową praktykę ześrodkowania różnych sektorów i instytucji administracyjnych w urzędach gubernialnych i powiatowych, tym niemniej postulował znaczne ograniczenie ilości formalności w rozpatrywaniu spraw i zmniejszenie liczby etatów w rządzie gubernialnym i jego kancelarii¹³. Oceniając projekt reformy administracyjnej Milutina należy zauważyć, że zamierzał zrealizować co najmniej dwa cele. Z jednej strony jego propozycje szły w kierunku usprawnienia administracji, czemu miały służyć częste kontrole wypełniania zadań, uproszczenie procesu załatwiania spraw, ale z drugiej strony miały na celu likwidację odrębności administracji Królestwa Polskiego, i jak najszybsze zastąpienie polskich instytucji administracyjnych rosyjskimi. Tym samym jego propozycje były jednymi z pierwszych zmierzających do pełnego połączenia Królestwa Polskiego z Rosją i definitywnego porzucenia idei autonomii.

Projekt reformy administracyjnej Milutina w dniu 3 kwietnia 1865 r. został rozpatrzony przez Komitet do Spraw Królestwa Polskiego. Jego członkowie zaaprobowali koncepcje zmian administracyjnych jakie zaproponował.¹⁴ Na posiedzeniu w dniu 22 maja 1865 r. Komitet określił zasady sporządzania poszczególnych projektów reorganizacji gubernialnych i powiatowych instytucji w Królestwie. Przyjęto następujący system: Namiestnik Królestwa Polskiego zaprojektuje nowy podział administracyjny kraju na gubernie i powiaty, natomiast Milutin opracuje wszystkie szczegółowe projekty funkcjonowania administracji. Propozycje Milutina dotyczące struktury i zasad działania administracji miały zostać następnie przekazane namiestnikowi do jego oceny. Uzyskał on ponadto prawo wniesienia do nich uwag oraz zaproponowania zmian i uzupełnień. Zaaprobowana przez niego wersja miała z kolei zostać przesłana do rozpatrzenia przez Komitet do Spraw Królestwa Polskiego. Podczas tego posiedzenia członkowie Komitetu zgodzili się ponadto z sugestią namiestnika F. Berga dotyczącą określenia zasad na jakich należy oprzeć dalsze funkcjonowanie zarządu gubernialnego i powiatowego. Zaproponował on upodobnienie tego zarządu do analogicznego działającego w imperium¹⁵.

¹³ Tamże, s. 12-13.

¹⁴ *Исследования в Царстве Польском...*, том 6, s. 17.

¹⁵ *Исследования в Царстве Польском...*, том 6, s. 21-22.

Za przeprowadzenia szybkich zmian zarządu administracyjnego opowiadał się Berg jak i jego najbliższy współpracownik generał Trepow – naczelnik zarządu wojenno-policyjnego w Królestwie Polskim. Ich koncepcje reorganizacji systemu zarządzania krajem diametralnie różniły się jednak od zaproponowanych przez Milutina i ks. Czerkaskiego dyrektora KRSWiD. Berg wraz z Trepowem starali się zachować odrębność i częściową autonomię Królestwa Polskiego. Na tle procesu reorganizacji systemu zarządzania rozpoczęła się między nimi ostra i bezpardonowa walka. Berg już w 1864 r. uznał za niezbędne zmienić przepisy dotyczące rygorów stanu wojennego i niektórych uciążliwości związanych z jego funkcjonowaniem. W tym roku zlikwidował 6 oddziałów wojennych, 1 okręg wojskowy i II oddział policji warszawskiej¹⁶. W dniu 22 stycznia 1865 r. wydał rozkaz rozwiązujący Siedlecki i Łomżyński oddziały wojenne. W marcu tego roku zamierzał także zlikwidować Kaliski oddział wojenny, jednak na skutek różnego rodzaju okoliczności odroczył wykonanie tej decyzji o kilkanaście miesięcy¹⁷. Do końca 1865 r. rozwiązano: 18 komisji wojenno-sądowych i 27 komisji wojenno-śledczych, stała śledczą komisję usytuowaną przy Namiestniku Królestwa Polskiego, komisje wojenno-śledcze i wojenno-sądowe Kaliskiego, Warszawskiego i Augustowskiego oddziałów wojennych, tymczasową Łódzką komendę policyjną i 1 policyjny oddział policji warszawskiej¹⁸. Ponadto w tym roku zostały zlikwidowane stanowiska policmajstrów wojennych we wszystkich miastach powiatowych. Po zlikwidowaniu wszystkich oddziałów wojennych Berg zamierzał zgodnie z sugestią Czerkaskiego zwiększyć liczbę guberni w Królestwie Polskim do 8 a nawet 10. Nalegał zwłaszcza z nieznanymi dotychczas przyczyn na natychmiastowe utworzenie guberni kaliskiej¹⁹. Milutin otwarcie przeciwstawiał się tym zamiarom namiestnika. Jego zdaniem, był to tylko półśrodek administracyjny i z punktu politycznego niekorzystna. Nawiązywała bowiem do dawnego podziału administracyjnego kraju sprzed 1845 r.²⁰ W pierwszym kwartale 1865 r. szereg nowych rozwiązań administracyjnych sugerował zrealizować namiestnikowi Bergowi generał Trepow. Proponował niezwłocznie zlikwidować oddziały wojenne, podporządkować naczelników wojenno-policyjnych gubernatorom cywilnym a przy nich utworzyć oddziały policyjne. Postulował ponadto formalnie mianować go zwierzchnikiem gubernatorów, chociaż w praktyce znajdowali się już oni w pełnej od niego zależności²¹. Ks. Czerkaski widział szereg korzyści zawartych w propozycjach Trepowa. Uważał, że szefowie guberni powinni posiadać wszystkie te uprawnienia jakie otrzymali naczelnicy oddziałów wojennych. Obawiał się jednak, że taka „kombinacja” nie tylko pozwoli generał-policmajstrowi niemal samodzielnie naznaczać na stanowisko gubernatorów wierne i oddane jemu osoby, ale i zwiększy zakres jego władzy. Tym samym generał-policmajster mógł odgrywać zna-

¹⁶ Wsiepoddaniejszy otcziot o diejstwiach uprawienia general-polimiejstra w Carstwie Polskom za 1864 god, s. 31-33.

¹⁷ PAFR, zespól nr 547, zespól nr 1, sprawa nr 266, k. 19; Oddział Rękopisów Rosyjskiej Biblioteki Państwowej w Moskwie (dalej: RBP), zespól nr 327, Czerkaski I/31, sprawa nr 1, k. 30.

¹⁸ PAFR, zespól nr 547, zespól nr 1, sprawa nr 266, k. 19.

¹⁹ RBP, zespól nr 327, Czerkaski I/31, sprawa nr 1, k. 30.

²⁰ *Исследования в Царстве Польском...*, том 6, s. 7.

²¹ RBP, zespól nr 327, Czerkaski I/31, sprawa nr 1, k. 4-5; K. Groniowski, *Walka Milutina z Bergiem*, „Kwartalnik Historyczny”, R. LXIX, 1962, nr 4, s. 898.

czącą rolę w zarządzaniu krajem po wprowadzeniu reform administracyjnych²². Z tej przyczyny postulował wdrożyć w życie inne rozwiązanie zgłoszone przez niego w grudniu 1864 r. Zalecał wtedy zlikwidowanie zarządu generał-policmajstra i oddziały wojenne, a pozostałe struktury wojenno-policyjne pozostawić bez zmian. Zasugerował również zakończenie działalności oddziałów wojennych z „pomocą” Trepowa. Postulował podporządkowanie gubernatorów Trepowowi, z tym zastrzeżeniem, że na ten urząd będą mianowane osoby, proponowane tylko przez kierownictwo KRSWiD. Zgodnie z tą koncepcją ks. Czerkaskiego naczelnicy wojenno-policyjni mieli natomiast za pośrednictwem gubernatorów podlegać jedynie zwierzchnictwu generał-policmajstra. Przy czym dyrektor KRSWiD wspólnie z generał-policmajstrem mieli decydować o obsadzie kadrowej na tych posadach²³. Milutin w pełni zgadzał się z poglądem Czerkaskiego, że nie jest możliwe zlikwidowanie całego zarządu wojenno-policyjnego jedną decyzją administracyjną. Niezbędne było zastosowanie powolnego, rozłożonego w czasie, procesu demontażu tych struktur. Milutin stale przypominał Czerkaskiemu, że nie powinien w żadnym wypadku wypuszczać ze swoich rąk spraw kadrowych, zwłaszcza wpływania na obsadę personalną stanowisk gubernatorskich²⁴. Obawiał się ponadto, że reformy administracyjnej nie uda się przeprowadzić bez wcześniejszego usunięcia z posady Trepowa. Czerkaski już w styczniu 1865 r. informował Milutina, że generał-policmajster ma największy wpływ na decyzje podejmowane przez Berga i „rządzi jego rozumem”. Zaproponował by Trepowa pozbyto się z Królestwa Polskiego poprzez przeniesienie jego na inne ważne i wyższe stanowisko administracyjne w głębi imperium. Sugerował m.in. mianować go oberpolicmajstrem Moskwy na miejsce generała Pieryfieliewa²⁵. W przypadku przeniesienia Trepowa do imperium Czerkaski proponował wprowadzenie kilku nowych zmian administracyjnych i personalnych. Zaplanowano powierzenie zarządzania: warszawskim okręgiem żandarmerii i kancelarią generał-policmajstra pułkownikowi D. Anuczynowi; gubernią warszawską pułkownikowi Annienkowowi. Zamierzano podporządkować ober-policmajstra Warszawy KRSWiD²⁶. Postulował zmniejszenie obszaru guberni warszawskiej do 2 powiatów: warszawskiego i stanisławowskiego. Te dwa powiaty miały ulec podziałowi na 4 mniejsze terytorialnie. Proponował także połączyć stanowisko gubernatora warszawskiego z ober-policmajstrem warszawskim. Zamierzał zachować zależność prezydenta miasta Warszawy i magistratu od KRSWiD. Jednocześnie podkreślał, że jeżeli nie jest możliwe połączenie tych 2 posad w jedną, wówczas w takim przypadku trzeba będzie zwiększyć terytorium guberni warszawskiej poprzez przyłączenie do niej powiatów: rawskiego i łowickiego. Sugerował ponadto naczelnika tej jednostki terytorialnej nazywać gubernatorem wojennym²⁷. Te propozycje zmian administracyjnych Czerkaskiego, Milutin oceniał pozytywnie i co istotne aprobował je również car

²² RBP, zespół nr 327, Czerkaski I/31, sprawa nr 1, k. 6.

²³ RBP, zespół nr 327, Czerkaski I/31, sprawa nr 1, k. 6-7; sprawa nr 2, k. 266.

²⁴ RBP, zespół nr 327, Czerkaski I/31, sprawa nr 1, k. 6-7, 18.

²⁵ Tamże, k. 31.

²⁶ Tamże, k. 32.

²⁷ Tamże, k. 33; K. Groniowski, dz. cyt., s. 893.

Aleksander II²⁸. W lutym 1865 r. dyrektor KRSWiD zgłosił nowe projekty reorganizacji administracji. Początkowo sugerował znacznie ograniczyć kompetencje Rady Stanu a następnie postulował całkowite zlikwidowanie tej instytucji. Obawiał się bowiem jak pisał, że: „przy najmniejszej zmianie sytuacji i zmianie składu osobowego stanie się ona opozycją i przyniesie niemało kłopotów rosyjskim rządcom”²⁹. W tym samym niemal czasie Trepow przedstawił namiestnikowi Bergowi nowy projekt dotyczący funkcjonowania komend żandarmerii i policji. Zaproponowane rozwiązanie zakładało podporządkowanie generał-policmajstrowi wszystkich policyjnych jednostek i instytucji, które byłyby całkowicie niezależne od administracji cywilnej. Czerkaski uznał ją jako próbę zorganizowania drugiej niezależnej władzy³⁰. Berg próbował zatwierdzić projekt Trepowa na posiedzeniu Komitetu do Spraw Królestwa Polskiego w dniu 22 maja 1865 r. ale poniósł druzgocącą klęskę. Przeciwnym jego wdrożeniu w życie był przede wszystkim Milutin. Na posiedzeniu oświadczył, że:

organizacja policji stanowi istotny element całej zmiany administracyjnej i w żadnym przypadku nie może być oddzieloną od cywilnych instytucji powiatowych i gubernialnych podporządkowanych Komisji Spraw Wewnętrznych.

Jego stanowisko w tym zakresie zaaprobowali wszyscy członkowie Komitetu. Dwa dni przed terminem posiedzenia otrzymali bowiem od cara polecenie poprzeć koncepcje reformy administracyjnej Milutina³¹. W marcu 1865 r. u najważniejszych współpracowników Milutina – Czerkaskiego, Sołowiewa a nawet Koszelewa zrodziła się koncepcja całkowitej likwidacji wszelkich cech odrębności Królestwa Polskiego od reszty ziem imperium³². Informacje dotyczące zniesienia odrębności Królestwa i urzędu namiestnika zaczęły się pojawiać w 1865 r. w gazecie niemieckiej „Breslauer Zeitung” a także w „Московских Ведомостях”. Zaniepokoiły one Berga do tego stopnia, że wysłał do Petersburga generała Wittgensteina w celu ustalenia inicjatorów publikacji tego rodzaju koncepcji³³. Milutin chociaż także skłaniał się do urzeczywistnienia idei inkorporacji Królestwa Polskiego w przeciwieństwie do swoich współpracowników zamierzał przeprowadzić ją w okresie kilku lat, a nie szybko w ciągu jednego roku. W 1865 r. przeciwstawiał się likwidacji odrębności Królestwa motywując swoją decyzję posunięciami Berga³⁴. W następnym roku również nie zamierzał rozpocząć jej realizacji. Stanowczo przeciwstawiał się tej idei nowy szef Warszawskiego Okręgu Żandarmerii generał Płaton Frederiks. Usprawiedliwiając swoje stanowisko Czerkaskiemu w następujący sposób:

²⁸ RBP, zespół nr 327, Czerkaski I/31, sprawa nr 1, k. 37.

²⁹ Tamże, k. 47-48.

³⁰ Tamże, k. 65-66.

³¹ Tamże, k. 98-99.

³² Tamże, k. 71. Milutin w piśmie z dnia 10/22 maja 1866 r. informował Czerkaskiego, że car Aleksander II w pełni popiera myśl o pełnym włączeniu Królestwa Polskiego do imperium. Tamże, k. 220.

³³ K. Groniowski, dz. cyt., s. 893.

³⁴ Tamże, s. 893; RBP, zespół nr 327, Czerkaski I/31, sprawa nr 1, k. 72.

w Petersburgu intrygom nie ma końca, walka otwarta i śmiertelna. Berg i jego miżerni poplecznicy w rzeczywistości nikogo tutaj nie interesują i nikt ich nie popiera. Otwarta z nim wojna byłaby jednak dużym błędem, gdyż przeciwnicy wybraliby z radością grunt do swoich celów i mieliby spore szanse³⁵.

Idea całkowitej likwidacji odrębności struktur Królestwa była jednak kontynuowana w nowych propozycjach opracowanych przez Czerkaskiego. W piśmie z 21 września 1865 r. postulował zlikwidować Radę Stanu oraz Centralny Wydział Ubezpieczeń a wszystkie kompetencje tej drugiej instytucji przekazać rządowi gubernialnym. Proponował także podjąć decyzję o zakończeniu dalszego funkcjonowania Głównej Rady Opiekuńczej i w zamian niej utworzyć gubernialne rady opiekuńcze pracujące pod przewodnictwem gubernatorów. Sugerował ponadto jak najszybciej zlikwidować zarząd poczty i dróg Królestwa i przekazać wszystkie sprawy merytoryczne właściwym centralnym ministerstwom imperium³⁶. W styczniu 1866 r. postulował powołać do życia w guberniach Królestwa Polskiego zarządy akcyzy i podporządkować je bezpośrednio ministrowi finansów w Petersburgu, a dyrektorowi Komisji Rządowej Finansów powierzyć ich zorganizowanie³⁷. Wszystkie wyżej wymienione propozycje Czerkaskiego Milutin niemal w pełni aprobował. Występujące między nimi różnice sprowadzały się w zasadzie jedynie do sposobów i metod wdrożenia postulowanych zmian administracyjnych w praktyce.

Najbardziej istotna spośród nich dotyczyła wyboru dróg zmierzających do zakończenia funkcjonowania zarządu wojenno-policyjnego i wdrożenia nowych cywilnych struktur administracyjnych. Czerkaski proponował po określeniu ilości guberni jednym aktem prawnym zlikwidować cały ten zarząd i niezwłocznie naznaczyć nowych gubernatorów. Sugerował następnie przekazać im kompetencje byłych naczelników oddziałów wojennych i zobowiązać do utworzenia nowych powiatowych instytucji administracyjnych a następnie rządów gubernialnych. W myśl jego koncepcji, w okresie kilku miesięcy istniejących 5 guberniach mieli pracować dotychczasowi gubernatorzy, mających pełną realną władzę i zarządzających nimi wraz z rządami gubernialnymi. Jednak ich władza miała być zawężona pod względem terytorialnym. Bowiern zamierzano powołać 5 „nowych” gubernatorów posiadających w swoich przyszłych jednostkach administracyjnych, powstałych w wyniku wyodrębnienia z 5 istniejących guberni, jedynie uprawnienia polityczne³⁸.

Milutin uważał, że realizacja tej idei Czerkaskiego nie tylko nie przyspieszy wdrożenia nowego systemu zarządzania krajem a może nawet stać się przyczyną różnego rodzaju nieporozumień w środowisku wyższej kadry urzędniczej. Z tej przyczyny postulował wprowadzić na określony krótki czas do dnia wprowadzenia w życie reformy administracyjnej, przejściowy model funkcjonowania administracji. Zamierzał jednak wdrożyć w życie ten plan w sytuacji, gdyby Trepow nie wyraził zgody

³⁵ RBP, zespól nr 327, Czerkaski I/31, sprawa nr 1, k. 442.

³⁶ Tamże, k. 161-162.

³⁷ RBP, zespól nr 327, Czerkaski I/31, sprawa nr 1, k. 28.

³⁸ Tamże, k. 169.

na likwidację pozostałych jeszcze istniejących oddziałów wojennych³⁹. Uznał także za niezbędne podjęcie różnego rodzaju działań, aby zakończenie ich działalności nie było odebrane jako jego kontrprojekt, zwłaszcza gdyby namiestnik swoją decyzją sam je zlikwidował⁴⁰. W jego opinii, reorganizację dotychczasowych struktur administracyjnych należało rozpocząć od urzędu generał-policmajstra i jak pisał:

w takim przypadku niezależnie od instancji ograniczyć w ogóle atrybuty stanu wojskowo-policyjnego⁴¹.

Dnia 6 grudnia 1865 r. Milutin przeprowadził z Bergiem rozmowę dotyczącą reorganizacji administracji Królestwa. W kwestii dalszej działalności struktur wojenno-policyjnych nie osiągnął z nim porozumienia i kompromisu⁴². Uwidocznily się ponadto inne problemy, które sprawiły, iż w jego ocenie wprowadzenie reformy administracyjnej w 1866 r. mogło nie dojść do skutku. I tak podczas posiedzenia Komitetu Urządzącego w grudniu 1865 r. okazało się, że nie jest możliwe utworzenie nowych urzędów gubernialnych i powiatowych bez równoczesnego powołania do życia izb skarbowych. W opinii urzędników sektora finansowego można je było najwcześniej zorganizować w styczniu 1867 r. Ponadto okazało się, w wyniku konsultacji z resortem wojskowym, że pobór rekrutów do armii carskiej w 1866 r. został przygotowany i przystosowany do aktualnie obowiązującego podziału administracyjnego. Zmiana przyjętych rozwiązań sparaliżowałaby jego przeprowadzenie w wyznaczonym terminie. Uczestnicy tego posiedzenia, uwzględniając wyżej wymienione czynniki i okoliczności postanowili więc równocześnie utworzyć z dniem 1 stycznia 1867 r. rządy gubernialne i gubernialne izby skarbowe oraz zarządy powiatowe i izby skarbowe tegoż szczebla. Zdecydowali również, iż najpóźniej do końca trzeciego kwartału 1866 r. zostanie określona liczba nowych guberni i powiatów oraz ich obszary. Postanowili ponadto do dnia 1 stycznia 1867 r. we wszystkich nowo utworzonych guberniach naznaczyć gubernatorów i wicegubernatorów⁴³. Wyżej wymienione problemy, zwłaszcza konflikt z Bergiem, zmusiły Milutina do zmiany pierwotnego planu dotyczącego zasad i sposobu przeprowadzenia reform administracyjnych w Królestwie Polskim. Sprawily, że zdecydował się likwidować struktury zarządu wojenno-policyjnego nie jednocześnie lecz etapami. Długoletnia praca w różnych urzędach a także doświadczenie zawodowe, zaowocowały i spowodowały, że był do takiej sytuacji przygotowany a nawet częściowo przewidział taki rozwój wypadków.

W październiku 1865 r. Milutin bowiem alternatywny plan stopniowego demontażu zarządu wojenno-policyjnego. Zmierzał w pierwszej kolejności zlikwidować główne oddziały wojenne a całą wytworzoną przez nich dokumentację przekazać 5 gubernatorom cywilnym. Z kolei celem usprawnienia pracy gubernatorów 3 guberni: warszawskiej, radomskiej i lubelskiej, zwłaszcza właściwego realizowania przez nich

³⁹ Tamże, k. 179.

⁴⁰ Tamże, k. 231.

⁴¹ Tamże.

⁴² Tamże, k. 234.

⁴³ Tamże, k. 237-238.

zadań o charakterze policyjnym zaproponował zlokalizowanie w Kaliszu, Kielcach i Siedlcach tzw. tymczasowych gubernatorów. Postulował przekazać im do wykonania sprawy w analogicznym zakresie i analogicznych zasadach jak 5 gubernatorów cywilnych. Do ich kompetencji zamierzał natomiast oddać wszystkie te powiaty, które wyznaczyłby namiestnik. W dwóch pozostałych guberniach: augustowskiej i płockiej z powodu niewielkich obszarów jakie zajmowały, nie widział potrzeby utworzenia dodatkowych stanowisk tymczasowych gubernatorów. Milutin uznał ponadto za niezbędne we wszystkich tych 5 jednostkach administracyjnych powołać do życia 5 stanowisk wicegubernatorów w charakterze „najbliższych pomocników” cywilnych naczelników guberni. To swoje stanowisko argumentował następującymi słowami:

utworzenie stanowisk tymczasowych gubernatorów i wicegubernatorów, oprócz ułatwienia działalności szefom guberni, daje również możliwość naznaczonych na te stanowiska osobom zaznajomić się na miejscu z realizacją spraw i kadrowych składem urzędników i tym samym lepiej przygotować się do właściwego wprowadzenia reformy administracyjnej.⁴⁴

Przy cywilnych i tymczasowych gubernatorach Milutin postulował również utworzyć specjalne kancelarie, podobne w swojej strukturze organizacyjnej i zakresie działania do powołanej do życia w 1863 r. przy naczelniku guberni augustowskiej. Instytucje zarządu wojenno-policyjnego w powiatach proponował natomiast pozostawić w 1866 r. bez zmian. Natomiast naczelników wojennych podporządkować bezpośrednio cywilnym i tymczasowym gubernatorom zgodnie z ich terytorialną przynależnością. Sugerował także nazaczyć na stanowiska naczelników wojennych powiatów i rewirów, oficerów rekomendowanych wspólnie przez dyrektora KRSWiD i generał-policmajstra⁴⁵. W projekcie postulował ponadto odesłać z powrotem do KRSWiD wszystkie sprawy, które na podstawie art. 3 i 11 zarządzenia Namiestnika Królestwa Polskiego z dnia 15/27 grudnia 1863 r. zostały przekazane do zarządu generał-policmajstra. Podkreślał, że ustanowienie takiego stanu status quo pozwoli sprawy policji wykonawczej (administracyjno-gospodarczej) w skupić w rękach KRSWiD a wszystkie sprawy policji politycznej w strukturach zarządu generał-policmajstra. Zgodnie z przyjętymi założeniami, można było zażądać od namiestnika przekazania do KRSWiD: drugiego departamentu zarządu generał-policmajstra wraz z wydziałem paszportowym i środkami finansowymi przeznaczonymi na jego utrzymanie; spraw nie mających politycznego charakteru z kancelarii generał-policmajstra⁴⁶.

Ten projekt Milutina spotkał się jednak z ostrą krytyką, jak można było się spodziewać, osób zajmujących kierownicze stanowiska w zarządzie generał-policmajstra. Zaproponowali oni inne rozwiązania, będące w swojej istocie kontr posunięciami wobec jego postulatów. Sugerowali pozostawienie nadal w gestii zarządu wojenno-policyjnego prowadzenia spraw dotyczących reformy uwłaszczeniowej i funkcjonowania administracji gminnej. Ponadto wojennych naczelników powiatów i rewirów nazna-

⁴⁴ PAFR, zespół nr 547, inwentarz nr 1, sprawa nr 266, k. 38.

⁴⁵ Tamże, k. 42.

⁴⁶ Tamże, k. 40.

czać wyłącznie na podstawie rekomendacji generała Trepowa. Podkreślali, że dobra praca wszystkich struktur wojenno-policyjnych zależy przede wszystkim od szybkiej realizacji zarządzeń władz centralnych tego zarządu. Z tej przyczyny ich rozkazy należało bezzwłocznie przekazywać wojennym naczelnikom powiatów bez uzgodnień z innymi pośrednimi szczeblami administracji cywilnej. Proponowali ponadto nadal pozostawić w kompetencji generał-policmajstra wydawanie paszportów zagranicznych i wewnętrznych osobom zamierzającym opuścić Królestwo Polskie⁴⁷.

Początkowo Berg i Trepow zamierzali połączyć w jednym ręku zakres działalności gubernatora cywilnego i naczelnika oddziału wojennego we wszystkich 5 guberniach⁴⁸. Wkrótce jednak namiestnik zrezygnował z tej koncepcji i chcąc nie chcąc zaaprobował projekt Milutina. Okazało się bowiem, że popiera go Komitet do Spraw Królestwa Polskiego a zwłaszcza car Aleksander II. Na posiedzeniu w dniu 11 stycznia 1866 r. jego członkowie nie tylko „stanęli murem” za propozycją stopniowej rozłożonej w okresie do jednego roku likwidacji struktur zarządu wojenno-policyjnego ale i wypowiedzieli się za jak najszybszym przekazaniem do KRSwiD szeregu spraw, które tymczasowo znajdowały się w gestii generał-policmajstra. Ponadto Komitet zobowiązał Trepowa do niezwłocznego przedstawienia propozycji w zakresie znacznego zmniejszenia środków finansowych jakie dotychczas były asygnowane na funkcjonowanie tego zarządu⁴⁹. Te jego decyzje były jednymi z pierwszych, które grzebały koncepcje Berga i Trepowa zmierzające po likwidacji wojennego systemu zarządzania, zachować nawet w minimalnym stopniu autonomię Królestwa i odrębność jego struktur administracyjnych. Jak słusznie zauważył Krzysztof Groniowski walka o kierunki i charakter reformy administracyjnej pomiędzy Bergiem i Milutinem oraz ich zwolennikami, w wielu przypadkach była bitwą o realną władzę i o stanowiska⁵⁰. Z tej przyczyny propozycje zmian administracyjnych złożone przez namiestnika Berga i Trepowa w swojej istocie były tak skonstruowane i pomyślane aby zachować ich posiadane kompetencje i zajmowane posady.

Milutin przystępując do przeprowadzenia reformy administracji, zwłaszcza cywilnego zarządu gubernialnego i powiatowego w Królestwie Polskim, w pierwszej kolejności sporządził model określający zasady realizacji tego zadania. Uważał, że wszystkie projekty zmian administracyjnych winien opracować specjalnie powołany tzw. tymczasowy komitet ze stałą siedzibą w Warszawie. Utworzono go w czerwcu 1865 r. a w jego skład weszli: Czerkaski, rzeczywisty radca stanu Gotowcew, pułkownik M. A. Annienkow, rzeczywisty radca stanu L. J. Gudowski, radca kolegiálny Ryżow, radca nadworny Daniłow, radca kolegiálny Ceretieliew i asesor kolegiálny Mironienko⁵¹. W tym też miesiącu Milutin wydał instrukcje w której określił: zadania, kolejność prac i okres w jakich tymczasowy komitet powinien zrealizować powierzone jemu obowiązki. Podkreślał w niej, że w pierwszej kolejności jego członkowie muszą dokładnie zaznaczyć się z zakresem działalności wszystkich istniejących dotychczas

⁴⁷ PAFR, zespół nr 547, inwentarz nr 1, sprawa nr 175, k. 1-2.

⁴⁸ K. Groniowski, dz. cyt., s. 898.

⁴⁹ RPAH, zespół nr 1270, inwentarz nr 1, sprawa nr 173, k. 31-33.

⁵⁰ K. Groniowski, dz. cyt., s. 905.

⁵¹ PAFR, zespół nr 547, inwentarz nr 1, sprawa nr 587, k. 44-45.

stanowisk administracyjnych oraz sposobami wykonywania decyzji. Z tego powodu nakazywał im poznać dobrze pracę: warszawskiego rządu gubernialnego; jednego lub dwóch zarządów powiatowych; dwóch magistratów oraz kilku zarządów gminnych⁵². Sugerował ponadto, aby identyfikowali wszystkie istotne nieprawidłowości zauważalne w działalności administracji wynikające: 1) ze sposobu jej organizacji; 2) z braku uregulowań prawnych jednoznacznie precyzujących zakres ich kompetencji⁵³. Rezultaty przeprowadzonych kontroli i obserwacji przez każdego z członków komisji były omawiane początkowo w trakcie ich prywatnych spotkań a następnie na zebraniach ogólnych. W tych ostatnich często uczestniczyli wyżsi urzędnicy miejscowej biurokracji, specjalnie zapraszani w celu wyrażenia swojej opinii w kwestiach dotyczących regulacji prawnej zasad funkcjonowania różnego rodzaju urzędów i instytucji. M.in. brali w nich udział: kierownik jednego z wydziału w Komisji Rządowej Finansów (KRF) Dombrowski, wicedyrektor Wydziału Kontrolnego KRF Rogucki, starszy referent wydziału podatków bezpośrednich KRF Więckowski.

Tymczasowy komitet dla przeprowadzenia prac w zakresie reorganizacji instytucji gubernialnych i powiatowych obradował pod przewodnictwem Milutina. Podczas jego nieobecności w Warszawie pracami tego zespołu kierował Czerkaski⁵⁴. W okresie funkcjonowania komitetu jego członkowie na 16 zebraniach ogólnych rozpatrywali różnego rodzaju sprawy zwłaszcza dotyczących pracy urzędów i instytucji w Królestwie Polskim⁵⁵. Po zapoznaniu się z działalnością administracji w Królestwie, wszyscy jednogłośnie doszli do wniosku, że większość stwierdzonych i zauważonych nieprawidłowości w realizowanych przez nią zadaniach była spowodowana przede wszystkim w wielu przypadkach zbędną centralizacją i „brakiem na stanowiskach żywej działalności”. Z tej przyczyny uznali, że:

jedynym niezawodnym środkiem decentralizacji i innego bardziej zgodnego z potrzebą dobrej administracji rozdzielenia obowiązków i władzy w sferze rządowych instytucji, nie osłabiając zarazem takim sposobem państwowego uczestnictwa i nadzoru w sprawach zarządzania, dla bardziej efektywnej i energicznej pracy na stanowiskach niezbędne jest przekazanie w określonym stopniu obowiązków i władzy z centralnych instytucji do urzędów gubernialnych i powiatowych bliższych dla społeczeństwa i poszczególnych potentów⁵⁶.

Efektem końcowym działalności komitetu było sporządzenie 8 projektów aktów prawnych dotyczących przekształceń i zmian w dotychczasowym funkcjonowaniu urzędów gubernialnych i powiatowych⁵⁷. Podstawowym i najważniejszym spośród nich była ustawa o gubernialnych i powiatowych instytucjach. Członkowie Komitetu, kierując się wytycznymi zatwierdzonymi przez cara Aleksandra II, znacz-

⁵² Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Sekretariat Stanu Królestwa Polskiego (dalej: SSKP), sygn. 574/1865 część I, k. 25-27.

⁵³ *Исследования в Царстве Польском...*, tom 6, s. 4.

⁵⁴ Tamże, s. 16; AGAD, SSKP, sygn. 574/1865 część I, k. 69.

⁵⁵ *Исследования в Царстве Польском...*, tom 6, s. 1.

⁵⁶ Tamże, s. 7.

⁵⁷ Tamże, s. 2.

nie zwiększyli zakres uprawnień i obowiązków gubernatora. Przepisy prawne tego projektu stanowiły, że jest on przedstawicielem władz rządowych Rosji, kierownikiem administracji gubernialnej, pracodawcą wszystkich jej urzędników oraz głównym organem nadzorującym przestrzeganie prawa na gubernialnych i powiatowych szczeblach zarządzania. Gubernator w myśl regulacji zawartej w tym akcie miał podlegać bezpośrednio głównemu dyrektorowi KRSWiD. Część swoich obowiązków załatwiał samodzielnie, a pozostałe na drodze konsultacji z rządem gubernialnym – organem kolegialnym w skład którego wchodziło 4 radców kierujących różnymi jego wydziałami. Szef guberni przewodniczył obradom kolegium rządu a decyzje rozstrzygające sprawy zapadały większością głosów. Zgodnie z regulacją zawartą w projekcie ustawy najbliższym jego pomocnikiem i zastępcą był wicegubernator. Do podstawowych zadań wicegubernatora należało prowadzenie całej różnego rodzaju korespondencji urzędowej oraz nadzorowanie prawidłowego funkcjonowania gubernialnej administracji. Projekt ustawy o gubernialnych i powiatowych instytucjach zmieniał również zasadniczo strukturę i zdania władz powiatowych. Zarządzanie powiatem powierzono naczelnikowi powiatu. Podlegał on bezpośrednio gubernatorowi i rządowi gubernialnemu. Najważniejszym jego obowiązkiem było nadzorowanie pracy powiatowych struktur administracyjnych i realizowanie zadań określonych przez władze imperium. Projekt ustawy zakładał również powołanie do życia dwóch jego zastępców, jednego do spraw administracyjno-gospodarczych a drugiego do policyjno-wojskowych. Naczelnik powiatu podobnie jak gubernator miał wykonywać część swoich obowiązków samodzielnie a pozostałe przy pomocy zarządu powiatu. Kierował on pracą kolegium zarządu powiatowego w skład, którego oprócz naczelnika powiatu wchodziło: dwóch jego pomocników, lekarz powiatowy i architekt-inżynier powiatowy. Analogicznie jak w przypadku rządu gubernialnego sprawy rozpatrywane przez zarząd powiatu były rozstrzygane kolegialnie a decyzje zapadały większością głosów. Zdecydowano także, zgodnie z wzorcem funkcjonującym w okresie przedpowstaniowym, że Warszawa i wszystkie miasta gubernialne zostaną wyjęte spod zwierzchnictwa władz powiatowych a ich magistraty podporządkowano bezpośrednio rządowi gubernialnym⁵⁸. Taka regulacja prawna zachowywała zatem w istocie nieznaczne różnice struktur administracji powiatowej w stosunku do jej odpowiednika istniejącego w głębi imperium. Częściowo przyczynę tego zjawiska można wytłumaczyć brakiem w Królestwie Polskim organów samorządowych tzw. ziemstw. Realizowały one pewne zadania w imperium, które w Królestwie Polskim znajdowały się w gestii administracji powiatowej.

Istotną z punktu widzenia usprawnienia pracy administracji była także regulacja prawna zawarta w nowym projekcie dotyczącym organizacji *делопроизводства*, innymi słowy systemu kancelaryjnego.

⁵⁸ *Постановления Учредительного Комитета в Царстве Польском*, t. 8, Warszawa 1867, s. 500-504, 507-512, 519-526, 528-529, 530-540; *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. 66, Warszawa 1866, s. 120-125, 127-131, 132-143, 152-156, 166-171, 172-185; M. Nietyksza, *Rozwój aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim*, Warszawa 1986, s. 21; K. Grzybowski, *Historia państwa i prawa, Tom IV, Od uwłaszczenia do odrodzenia państwa*, Warszawa 1982, s. 75, 77.

Członkowie tymczasowego komitetu stwierdzili, że w systemie archiwalnym:

archiwista był jedynym urzędnikiem załatwiającym podanie; (osobą nie załatwiającą osobiście żadnej sprawy); on śledził za realizacją spraw, dokładał do każdej z nich przekazywane dokumenty; zmuszał urzędników do szybkiego przekazywania do archiwum żądanych pism i nie tylko dbał o ich stan, ale i odpowiadał za ich uporządkowanie, kompletność oraz właściwe i terminowe załatwianie spraw.⁵⁹

W praktyce archiwista przy takiej ilości obowiązków nie był więc w stanie fizycznie je realizować. Podczas kontroli pracy archiwistów, stwierdzono także, że w kilku z nich dokumenty dotyczące jednego zagadnienia znajdowały się w aktach kilku spraw zupełnie z sobą nie związanych. Okazało się również, że ten system funkcjonował nie tylko w urzędach gubernialnych i powiatowych ale i w centralnych m.in. w Sekretariacie Stanu Królestwa Polskiego. W trakcie inspekcji zarządu powiatu łowickiego zauważono ponadto, że nie były właściwie i sprawiedliwie rozdzielone obowiązki poszczególnym urzędnikom. Archiwum spraw zakończonych i bieżących były prowadzone przez młodego niedoświadczonego kancelistę, a kwestie podatkowe przez archiwistę, który z powodu choroby przez 4 lata nie opuszczał swojego mieszkania. Z kolei sekretarz ogólny urzędu zajmował się sprawami politycznymi z paszportowymi a sekretarz do spraw policyjnych rozpatrywał drobne „mało ważne” podania petentów. Podczas dogłębne analizy *делопроизводства* dokonanej przez członków komitetu wyszły na jaw jeszcze inne negatywne zjawiska jakie miały miejsce w pracy administracji. Zaobserwowano, że w większości przypadków urzędnicy byli zainteresowani załatwianiem przede wszystkim podań tych petentów, których przedmiot dotyczył zagadnień o znacznej wartości materialnej. Z tej przyczyny prosili swoich przełożonych o powierzenie im do realizacji właśnie te sprawy. Na tym tle dochodziło między nimi do sporów i wzajemnych animozji⁶⁰. Milutin podkreślał ponadto, że system rozpatrywania podań obywateli nie pozwalał dochować tajemnicy służbowej i przeprowadzenia prawidłowej rewizji ich załatwienia⁶¹.

Nowy projekt ustawy dotyczący reguł i sposobów załatwiania spraw wprowadzał w Królestwie Polskim zasady już funkcjonujące w imperium. Zgodnie z zawartą w niej regulacją, każde stanowisko urzędnicze winno posiadać ściśle określony zakres uprawnień i obowiązków. Sprawę miał rozpatrywać natomiast ten urzędnik do którego zakresu kompetencji należał rodzaj prowadzonego przez niego zagadnienia merytorycznego. Przyjęto ponadto zasadę, że sprawę od jej otrzymania do zakończenia załatwia tylko jeden i ten sam urzędnik, i ponosi odpowiedzialność za jej właściwe rozpatrzenie. Regulacja projektu ustawy zmieniła także rolę i zadania archiwum. Jego przepisy stanowiły, że w archiwum przechowywane będą tylko i wyłącznie dokumenty spraw już zakończonych decyzją administracyjną, natomiast wszystkie dokumenty w sprawach niezakończonych winna posiadać osoba, która ją prowadzi⁶². Należy pod-

⁵⁹ RPAH, zespół nr 1270, inwentarz nr 47, sprawa nr 270, k. 219-220.

⁶⁰ Tamże, k. 220.

⁶¹ AGAD, SSKP, sygn. 574/1865 część I, k. 72-73.

⁶² RPAH, zespół nr 1270, inwentarz nr 47, sprawa nr 270, k. 220.

kreślać, iż nowy zaproponowany system załatwiania spraw lepiej, szybciej i skuteczniej pozwalał realizować zadania w tym zakresie niż poprzednio obowiązujący.

W sierpniu 1866 r. sporządzane projekty reform administracyjnych, zgodnie z postanowieniem Komitetu do Spraw Królestwa Polskiego, Tymczasowy Komitet przekazał namiestnikowi Bergowi celem rozpatrzenia oraz wniesienia ewentualnych uwag i propozycji. Zgłoszone przez Berga uwagi i zastrzeżenia do zaproponowanych rozwiązań w swojej istocie zmierzały do umocnienia jego władzy a osłabienia pozycji KRSWiD oraz zachowania na ile to było możliwe istniejących instytucji centralnych. I tak namiestnik nie zgadzał się z regulacją zawartą w art. 2 i 12 ustawy o instytucjach zarządu gubernialnego i powiatowego. Podkreślał, że wybór osób na stanowiska gubernatorów i wicegubernatorów na podstawie sugestii przekazanych przez dyrektora KRSWiD jest zbędny, gdyż nie tylko ogranicza jego kompetencje kadrowe w tym zakresie, ale i samodzielną możliwość wyboru kandydatów na te posady. Nie zgadzał się także z zapisem zawartym w art. 16 wyżej wymienionej ustawy. Uważał, że radcy i asesory rządu gubernialnego winni zostać naznaczeni na te urzędy przez niego i Radę Administracyjną a nie przez KRSWiD. Proponował również zwiększyć niezależność rządu gubernialnego od gubernatora⁶³. Domagał się ponadto zmiany regulacji dotyczącej zasad działalności naczelnika powiatu. Zdaniem Berga, kierownika jednostki administracyjnej tego szczebla winien mianować Namiestnik Królestwa Polskiego po zapoznaniu się z rekomendacją KRSWiD a nie wspomniana komisja po otrzymaniu na podstawie sugestii gubernatora. Berg swoje stanowisko w tym względzie argumentował rolą i znaczeniem tego stanowiska w systemie władzy. Podkreślał, że skuteczna praca administracji na tym szczeblu zależy przede wszystkim od działalności naczelnika powiatu. Z tej przyczyny Namiestnik Królestwa Polskiego musi posiadać wpływ na obsadę personalną tych stanowisk. Z wyżej wymienionego powodu postulował również podnieść rangę tego etatu, poprzez przeniesienie go z VII do VI klasy. Proponował przekazanie mu wyłącznego prawa udzielania urlopu naczelnikowi powiatowemu. Berg zasugerował także wymieniać w artykułach ustaw, w miejsce powoływania się na konkretne przepisy zawarte w Zbiorze Praw Imperium Rosyjskiego przytaczać streszczenie regulacji ich treści⁶⁴.

Oprócz 32 zastrzeżeń dotyczących różnych kwestii zawartych w projektach ustaw Berg zgłosił ponadto 7 uwag i sugestii w tym zakresie, których autorami były inne osoby zajmujące wyższe stanowiska administracyjne w Królestwie Polskim. Spośród tej ilości dwa miały ważne znaczenie dla organizacji i praktycznej działalności administracji. Gubernator radomski D. Anuczyn zwrócił uwagę na brak w projekcie ustawy uregulowań określających zasady współpracy i współdziałania gubernatorów. Proponował aby relacje między nimi w tym względzie określały aktualnie obowiązujące przepisy imperium rosyjskiego. Inna natomiast osoba, najprawdopodobniej Czerkaski, postulowała znaczne zmniejszenie liczby etatów w urzędach gubernialnych i powiatowych. Zaoszczędzone z tego tytułu środki finansowe zaproponował przeznaczyć na zwiększenie wynagrodzeń oraz na nagrody dla tych urzędników, którzy oka-

⁶³ *Исследования в Царстве Польском...*, t. 6, s. 2-6.

⁶⁴ Tamże, s. 5-6, 30-31.

zą się „szczególnie godnymi”⁶⁵. N. Milutin zgodził się z niektórymi uwagami i zastrzeżeniami Berga i zgodnie z jego sugestiami zmienił część uregulowań zawartych w projektach ustaw. Informował również Czerkaskiego, że w kwestiach kadrowych ustąpił w części z nich namiestnikowi Bergowi.⁶⁶ Czerkaski sugerował natomiast Milutinowi, uwzględnić zwłaszcza niemal wszystkie zastrzeżenia Berga dotyczące spraw kadrowych zmierzających do ograniczenia w tym zakresie kompetencji KRSWiD na rzecz Namiestnika Królestwa Polskiego. Wówczas bowiem, zaspakajając jego zastrzeżenia, jednocześnie zostanie przygotowany grunt do szybkiej likwidacji tej komisji⁶⁷. Większość postulatów Berga dotyczących przyjętych rozwiązań i uregulowań działalności administracji gubernialnej i powiatowej zawartych w projektach ustaw Milutin jednak nie uwzględnił. Nie zgadzał się zwłaszcza z ograniczeniem kompetencji gubernatora. Odrzucając to zastrzeżenie, argumentował to następująco:

wszelkie dalsze ograniczenie władzy gubernatora, które jest niezgodne z ogólnymi uregulowaniami w Imperium, jest nieusprawiedliwione, zwłaszcza w Królestwie; podobnie w Imperium, trzeba koniecznie nie osłabiać, a na odwrót bardziej zwiększyć władzę gubernatora⁶⁸.

Milutin pisał ponadto otwarcie, że w celu realizacji politycznych zamierzeń rządu rosyjskiego powołując się w projektach ustaw na artykuły regulujące niektóre kwestie zawarte w Zbiorze Praw Imperium Rosyjskiego specjalnie i z całą premedytacją nie streszczono ich treści. Zbliżenie a następnie ujednoczenie instytucji Królestwa Polskiego z ich odpowiednikami rosyjskimi wymaga bowiem zapoznania się polskich urzędników z językiem i prawem rosyjskim⁶⁹.

Nowy podział Królestwa na gubernie i powiaty sporządził komitet pod przewodnictwem Czerkaskiego. Jego stałymi członkami, zgodnie z propozycją dyrektora KRSWiD zostali mianowani: generał-lejtnant Czernickij; pułkownicy: M. Annienkow, D. Anuczyn, Nikołaj Medem; trzech rzeczywistych radców stanu: Gudowski, Dombrowski, Gotowcew i radca stanu A. Mironienko. W pracach komitetu brali również udział w charakterze ekspertów: tajny radca J. Łaszczyński, generał-major K. Witkowski, rzeczywisty radca stanu Janiszewski i stats-referent L. Sztummer. Został on powołany do życia w czerwcu 1865 r.⁷⁰ Jego członkowie postanowili nowy podział terytorialno-administracyjny kraju zacząć opracowywać od organizacji nowych powiatów a następnie odpowiednio je grupując utworzyć nowe gubernie. Zdecydowali również, że określenie granic nowych powiatów będzie się odbywać z wykorzystaniem istniejących granic gmin wiejskich. To przyjęte rozwiązanie było spowodowane rolą i znaczeniem tej jednostki administracyjnej w systemie administracyjnym Królestwa Polskiego. Gmina wiejska stanowiła bowiem nie tylko odrębny samodzielny terenowy podmiot administracyjny, ale i niezależną strukturę gospodarczo-samorządową.

⁶⁵ Tamże, s. 48-49, 54-55; AGAD, SSKR, sygn. 574/1865 część I, k. 175-176, 187.

⁶⁶ RBP, zespół nr 327, Czerkaski I/31, sprawa nr 1, k. 445.

⁶⁷ Tamże, k. 445-446.

⁶⁸ *Исследования в Царстве Польском...*, t. 6, s. 8, 9.

⁶⁹ Tamże, s. 5-6.

⁷⁰ PAFR, zespół nr 547, inwentarz nr 1, sprawa nr 91, k. 1-2.

Ponieważ w dotychczas istniejących powiatach już ukształtowały się więzy kulturowe, gospodarcze, społeczne oraz administracyjne postanowiono nie zmieniać ich linii granicznych. Nowe powiaty zamierzano utworzyć poprzez podział już istniejących na dwa lub trzy nowe. Przy ich podziale uwzględniono również propozycję Milutina, który sugerował przeprowadzenie podziału tak, aby granice nowych powiatów pokrywały się z liniami granicznymi okręgów sądowych. W praktyce jednak ten jego pogląd trudno było urzeczywistnić. Bowiem 9 największych powiatów stanowiło bowiem jeden taki okręg. W innych przypadkach okręgi sądowe różniły się między sobą liczbą ludności jak i obszarem. Komitet na swoim posiedzeniu zdecydował również w strefie przygranicznej z państwami ościennymi w miarę możliwości nie zwiększać znacznie liczby nowych powiatów i tym samym ochronę granicy pozostawić w gestii jak najmniejszej liczby naczelników powiatów.

Przy podziale kraju na nowe jednostki terytorialne jego członkowie wzięli pod uwagę jeszcze jeden czynnik. Większość miast w Królestwie Polskim rozwijała się głównie z tej przyczyny, że w nich ulokowano władze gubernialne i powiatowe. Postanowiono więc, we wszystkich istniejących powiatach urzędy pozostawić w tych samych miastach, w których były usytuowane. W nowoutworzonych powiatach, na miejsce pobytu władz administracyjnych miały zostać naznaczone, przede wszystkim te, w których były umiejscowione organy sądowe. Niektóre z nich znajdowały się jednak na ich obrzeżach a nie w centrum. W tych przypadkach postanowiono urzędy powiatowe usytuować w ośrodkach miejskich, które zajmowały w powiecie położenie centralne, ewentualnie legitymowały się znaczną ilością ludności lub też intensywnie rozwijał się w nich przemysł, handel i rzemiosło. Komitet odstąpił ponadto od poprzednio obowiązującej zasady, iż mogły nimi zostać tylko miasta państwowe. Uznano, że w miastach prywatnych mogą również być zlokalizowane siedziby urzędów powiatowych. Główne kryterium ich wyboru stanowić miały różnego rodzaju udogodnienia dla mieszkańców powiatu w zakresie szybkiego załatwiania spraw oraz dla funkcjonowania administracji lokalnej⁷¹.

Po sporządzeniu projektu podziału Królestwa Polskiego na powiaty komitet przekazał go do rozpatrzenia i oceny komisjom do spraw włościańskich oraz kierownictwom administracji powiatowej. Przekazane przez te instytucje uwagi i spostrzeżenia stały się podstawą do naniesienia zmian i poprawek oraz opracowania drugiej jego wersji⁷². Zgodnie z tym ostatecznym projektem Królestwo Polskie podzielono na 85 powiatów. Każdy z nich otrzymał nazwę taką samą jaką nosiło miasto w którym planowano umiejscowić urząd powiatowy. W jednym tylko przypadku odstąpiono od tej reguły, mianowicie w przypadku powiatu konstantynowskiego. Ten powiat pomimo, iż miastem powiatowym naznaczono Janów został tak nazwany dla odróżnienia go od istniejącego już w guberni lubelskiej powiatu janowskiego.

Powiat jako jednostka podziału administracyjno-terytorialnego miała zajmować przeciętnie obszar do 26,1 mili kwadratowej. Największym pod względem terytorium był powiat sejneński – 40,3 kwadratowej mili a najmniejszym górokalwaryjski – 11,1

⁷¹ RPAH, zespół nr 1270, inwentarz nr 47, sprawa nr 270, k. 186.

⁷² Tamże, k. 187.

kwadratowej mili. Przeciętnie natomiast mieszkało w nim 60 455 osób. Największą liczbę ludności posiadał łódzki - 96 772, a najmniejszą wspomniany górokalwaryjski - 28360.

Członkowie komitetu starali się ponadto w taki sposób określić terytorium powiatu, żeby w miarę możliwości ich obszary były prawie jednakowe zarówno pod względem powierzchni i liczby mieszkańców. W znacznej ilości przypadków nie udało im się jednak tego założenia zrealizować. W pobliżu Warszawy utworzono więcej powiatów niż zakładano. Stało się to za sprawą chęci lepszego nadzorowania przez władze administracyjne postaw i działalności zamieszkującej ten obszar ludności. Na lewym brzegu Wisły powołano do życia 5 powiatów a na prawym - 4. Najmniejszymi pod względem zajmowanej powierzchni były powiaty zlokalizowane wzdłuż linii komunikacyjnych: Warszawa-Toruń i Warszawa-Terespol. Dwa największe powiaty Królestwa Polskiego - piotrkowski i wieluński zostały podzielone równo na dwie części. Niewielką część dawnego powiatu piotrkowskiego przekazano natomiast do nowoutworzonych powiatów: łódzkiego i łaskiego. Początkowo zamierzano z dwóch powiatów piotrkowskiego i wieluńskiego utworzyć jeszcze piąty powiat działoszyński. Realizacja tej koncepcji wymagała jednak istotnych zmian granic dotychczasowych jednostek administracyjnych tego szczebla. Ostatecznie z niej zrezygnowano. Terytoria niektórych funkcjonujących do 1865 r. powiatów z różnych przyczyn także nie zostały znacznie zmniejszone. Powiatu mariampolski niemal w ogóle nie został zmieniony, gdyż znajdowały się w nim duże pod względem obszaru gminy a sam Mariampol był położony w środku jego terytorium. Innych dużych miast, które mogły otrzymać status powiatowego natomiast nie było. Ponadto, przez całe terytorium powiatu Mariampolskiego z północy na południe przechodziła droga Warszawa-Kowno oraz linia kolejowa umożliwiającą szybką komunikację z sąsiednimi centrami powiatowymi.

Dużym pod względem posiadanej powierzchni pozostały także powiaty: sejneński i włodawski. Nie zmniejszono ich terytoriów, ponieważ miały niewielką liczbę ludności.

W większości powiatów miasta, w których proponowano zlokalizować siedziby urzędów tego szczebla administracyjnego znajdowały się w środku zajmowanych przez nie terytoriów. Kilka ośrodków miejskich usytuowanych było jednak na ich peryferiach lub też blisko granic powiatowych. Przyczyną tego stanu była decyzja komitetu, który postanowił zachować dotychczasowy status funkcjonujących miast powiatowych. Z tego powodu Mariampol, Sejny, Płock, Włocławek, Kalisz, Olkusz, Sandomierz, Janów, Zamość, Hrubieszów, Radzyń i Biała mimo, iż nie były umiejscowione w środku terytorium powiatu nadal pozostały miastami powiatowymi i siedzibami władz administracyjnych. Nie posiadały również takiego centralnego położenia i miasta powiatowe nowo utworzonych powiatów: Władysławów, Kolno, Sierpc, Radzymin, Turek, Radziejów, Słupca, Będzin, Kozienice, Tomaszów, Włodawa, Janów (powiat konstantynowski) i Biłgoraj. Przyczyny decyzji Komitetu naznaczające wyżej wymienione miasta powiatowymi były różne. Władysławów został miastem powiatowym, gdyż mieszkała w nim znaczna ilość osób i przepływała przez nie rzeka, która była ważną arterią komunikacyjną. Z kolei Włodawę wybrano na siedzibę powiatu,

ponieważ ten ośrodek miejski stanowił ważny dla projektowanej guberni siedleckiej węzeł transportowy. Radzyń pozostał natomiast nim nadal, gdyż zdaniem Komisji bowiem „ułatwiał wprowadzenie w życie nowej reformy administracyjnej”⁷³. Inne miasta zostały naznaczone powiatowymi z następujących przyczyn: zamieszkiwała w nich i na ich peryferiach duża ilość osób; intensywnie rozwijał się handel, przemysł i rzemiosło; posiadały znaczną liczbę pomieszczeń i budynków w których można było usytuować urzędy powiatowe; znajdowały się koszary wojskowe i kwaterowały większe jednostki wojskowe; znajdowały się w nich (w 14 miastach) siedziby sądów okręgowych. Z kolei Grodzisk, Mińsk Mazowiecki i Skierniewice mianowano powiatowymi, gdyż przez nie lub też bliskiej od nich odległości przechodziły linie kolejowe⁷⁴.

Komitet przystępując następnie do podziału kraju na gubernie uważał, że 3 z nich: warszawska, lubelska i radomska są za duże pod względem posiadanego obszaru i z tego powodu gubernatorzy i rządy gubernatorów nie są w stanie efektywnie nimi zarządzać. Postanowił więc dotychczasową gubernię warszawską podzielić na trzy nowe: warszawską, kaliską i piotrkowską. Starano się równocześnie przeprowadzić go w taki sposób, aby linie kolejowe w miarę możliwości nie były rozdzielone (przechodziły jednym ciągiem) i to założenie udało się zrealizować. M.in. cała linia kolejowa warszawsko-bydgoska przebiegała przez terytorium guberni warszawskiej. W skład nowoutworzonej guberni warszawskiej weszło 13 powiatów a kaliskiej 8. Kalisz wybrano miastem gubernialnym z dwóch powodów: 1) znajdowała się w nim duża liczba budynków w których, można było umieścić zarówno urzędy gubernialne jak i powiatowe; 2) Kalisz do 1845 r. był miastem gubernialnym i dlatego Berg należał na przywrócenie mu charakteru gubernialnego centrum administracyjnego.

Z kolei w skład nowej piotrkowskiej guberni miało wejść początkowo 7 powiatów. W wyniku dyskusji Komitet postanowił przyłączyć do niej jeszcze powiat będziński, tak aby nie rozdzielać kolei warszawsko-wiedeńskiej pomiędzy dwie jednostki administracyjne tego szczebla. Miastem gubernialnym został Piotrków, gdyż zajmował centralne położenie w nowo określonym terytorium guberni i był w nim usytuowany ważny węzeł kolejowy. Posiadał ponadto dużą ilość budynków i pomieszczeń niezbędnych dla umieszczenia w nich administracji gubernialnej i powiatowej. Ten ostatni czynnik stanowił zwłaszcza argument przesądzający o podjęciu tej decyzji. Początkowo Komitet zamierzał bowiem naznaczyć miastem gubernialnym Łódź. Okazało się jednak, że w tej aglomeracji miejskiej nie ma dostatecznej liczby budynków do umieszczenia w nich urzędników i tym samym funkcjonowania administracji. Członkowie komitetu uznali również za celowe ponowne powołanie do życia funkcjonujących do 1845 r. guberni sandomierskiej i kieleckiej. Istniejącą od 1845 r. gubernię radomską podzielono na dwie: radomską i kielecką. Miastami gubernialnymi wyznaczono Radom i Kielce, który już wcześniej pełniły rolę centrów administracji gubernialnej. W skład guberni kieleckiej i radomskiej guberni weszło po 7 powiatów.

⁷³ Bialska Komisja do Spraw Włościańskich proponowała przenieść siedzibę powiatu do Międzyrzecza, posiadającego większą liczbę mieszkańców i usytuowanego przy trakcie brzesko-warszawskim. Tamże, k. 187-188.

⁷⁴ Tamże, k. 188; zespół nr 1270, inwentarz nr 1, sprawa nr 610, k. 2; sprawa nr 579, k. 54; AGAD, SSKP, sygn. 574/1865 część I, k. 85.

Komitet postanowił także z dwóch dotychczasowych guberni augustowskiej i płockiej utworzyć trzy nowe: suwalską, łomżyńską i płocką. Gubernia suwalska składająca się z północnej części dawnej augustowskiej posiadała 7 nowych powiatów, a łomżyńska i płocka po 8.

Władze guberni suwalskiej zlokalizowano w Suwałkach, w którym mieszkało więcej ludności niż w Augustowie. Ponadto Suwałki rozwijały się szybciej pod względem gospodarczym niż Augustów i znajdowało się w centrum terytorium guberni.

W nowej guberni płockiej władze administracyjne pozostawiono w Płocku. Łomża stała się miejscem lokalizacji władz guberni łomżyńskiej, gdyż: znajdowała się w centrum obszaru tworzonej jednostki podziału terytorialnego; posiadała niezbędną ilość budynków by pomieścić różne władze administracyjne; przechodziła przez nią droga Warszawa-Kowno. Komitet dokonał ponadto reorganizacji dotychczasowej guberni lubelskiej i wydzielił z niej dwie nowe: lubelską i siedlecką. Do guberni lubelskiej w nowych granicach przydzielono 10 powiatów a do guberni siedleckiej – 9. Miastem gubernialnym pozostał Lublin. W Siedlcach, w którym w latach 1837-1844 funkcjonował rząd gubernialny, nastąpiła restytucja tych władz⁷⁵.

Komitet rozważył także koncepcję dotyczącą zorganizowania jeszcze jednej guberni, zamieszkałej w większości przez osoby Kościoła unickiego. Przeważył jednak pogląd, że w praktyce będzie bardzo trudno utworzyć taką jednostkę administracyjną w której, większość będą stanowić osoby tego wyznania. Okazało się ponadto, że w przypadku powołania do życia takiej jednostki administracyjnej zostanie naruszony skład i terytorium projektowanej guberni siedleckiej. Przyszły kształt guberni siedleckiej przyjąłby niekorzystną formę geograficzną. Z tego powodu komitet zamierzał utworzyć jedynie specjalną gubernię chełmską i włączyć do niej powiaty południowo-wschodniej części dotychczasowej guberni lubelskiej. W skład projektowanej guberni chełmskiej weszłyby wówczas 7 powiatów, zamieszkałych w sumie przez 421 798 osób, w tym 138 000 unitów. Zgodnie z przeprowadzonymi wyliczeniami w takim przypadku, za jej granicami pozostałoby jeszcze 78 000 kobiet i mężczyzn tego wyznania osiadłych przede wszystkim w 12 innych powiatach. Z przyczyn administracyjnych utworzenie guberni chełmskiej wymagało nie tylko przyłączenia do niej powiatu krasnostawskiego, w którym niemal w ogóle ich nie było, ale i zmiany niektórych powiatów w projektowanych guberniach. Zdaniem członków komitetu gubernia lubelska powinna wówczas posiadać 5 powiatów, warszawska – 12 a piotrkowska 7. W skład guberni siedleckiej weszłyby natomiast 9 powiatów a przez jej terytorium musiała przechodzić cała szosa warszawsko-brzeska oraz nowobudowana linia kolejowa do Terespoła. Gubernia siedlecka w przypadku utworzenia chełmskiej znajdowałaby wówczas obszar 224,6 kwadratowych mil zamieszkały przez 428 581 osób, w tym 78 000 greko-katolików. W wyniku realizacji wariantu podziału kraju na 11 guberni, niemal wszyscy wyznawcy tej religii zamieszkali w Królestwie Polskim byłiby wówczas zgrupowani w tych dwóch jednostkach administracyjnych. W przypadku utworzenia guberni chełmskiej tymczasowy komitet proponował zlokalizować siedzibę guberni w Chełmie. Okazało się jednak, że miasto zamieszkiwało jedynie 4054 osoby i nie

⁷⁵ RPAH, zespól nr 1270, inwentarz nr 47, sprawa nr 270, k. 170, 189, 190.

posiadało dostatecznej zaplecza w postaci budynków by można w nich umieścić władze administracyjne. Z tego powodu komitet zamierzał tymczasowo władze „guberni unickiej” umieścić w Zamościu, w którym były sprzyjające warunki dla usytuowania w nim władz gubernialnych i urzędników⁷⁶.

Członkowie komitetu postanowili ponadto, że powierzchnie zajmowane przez nowe gubernie powinny w miarę możliwości być jednakowymi. W charakterze wzorca przyjęto obszary trzech z nich: warszawskiej, kaliskiej i piotrkowskiej. W rzeczywistości nie udało się jednak w pełni ten postulat zrealizować. Podczas określania granic i powierzchni nowych guberni komitet brał także pod uwagę ilość i jakość połączeń komunikacyjnych miast powiatowych z planowanymi centrami gubernialnymi. Preferowano przede wszystkim linie kolejowe oraz drogi bite⁷⁷.

Namiestnik Berg zaaprobował w pełni projekt podziału kraju zaproponowany przez tymczasowy komitet. Popierał zwłaszcza wariant powołujący do życia 11 guberni. Milutin wypowiadał się natomiast za utworzeniem 10. Jego zdaniem przy tej ich ilości terytorium kraju będzie bardziej równomiernie podzielone niż przy 11⁷⁸. W jego ocenie utworzenie guberni chełmskiej było także niekorzystne z punktu widzenia interesów politycznych państwa rosyjskiego. Większość Unitów nie zamieszkiwałaby bowiem na jej proponowanym terytorium i tym samym cel jej powołania do życia nie zostałby osiągnięty⁷⁹. Berg zgodził się z tą jego argumentacją i wyraził zgodę na podział Królestwa na 10 a nie 11 guberni. Milutin proponował również zmienić także usytuowanie granic niektórych powiatów. W jego ocenie bardziej korzystnym rozwiązaniem było przyłączenie rewiru jezierskiego, który stanowił część powiatu skierniewickiego do bliższego powiatu w guberni piotrkowskiej. Proponował uniknięcie rozciągnięcia granic niektórych powiatów usytuowanych wzdłuż granicy pruskiej, zwłaszcza słupeckiego i wieluńskiego. Berg nie zgodził się z tymi jego postulatami. Szczególnie oponował przeciw przyłączeniu powiatu mińskiego do guberni siedleckiej. W takim przypadku granice tej guberni przebiegałyby zbyt blisko Warszawy, a w jego ocenie nie było to korzystne zjawisko dla władz Królestwa Polskiego z punktu widzenia politycznego. Podkreślał również, że rozciągnięcie granic powiatów słupeckiego i wieluńskiego przyczyni się do dobrej współpracy miejscowej administracji z władzami pruskich urzędów granicznych. Ponadto granica państwa przechodzić będzie po liniach granicznych mniejszej liczby powiatów a co za tym idzie mniej naczelników będzie odpowiadać za kontrolę ruch granicznego⁸⁰. Berg zgodził się jedynie na włączenie gmin jeżowskiej i popieńskiej do nowego powiatu brzezińskiego⁸¹. Nowy podział administracyjno-terytorialny kraju wpłynął również na organizację wojsk Warszawskiego Okręgu Wojskowego i dyslokacją jednostek armii carskiej stacjonujących na jego obszarze. W połowie 1866 r. przyjęto zasadę, że dowództwa korpusów i dywizji będą kwaterować w Warszawie oraz miastach gubernialnych. Natomiast sztaby puł-

⁷⁶ Tamże, k. 191.

⁷⁷ PAFR, zespół nr 869, inwentarz nr 1, sprawa nr 585, k. 11-12.

⁷⁸ AGAD, SSKP, sygn. 574/1865 część I, k. 36, 45, 65.

⁷⁹ Tamże, k. 65; K. Groniowski, dz. cyt., s. 893.

⁸⁰ AGAD, SSKP, sygn. 574/1865 część I, k. 66, 86; K. Groniowski, dz. cyt., s. 893, 897.

⁸¹ RPAH, zespół nr 869, inwentarz nr 1, sprawa nr 585, k. 13.

ków w miastach gubernialnych i powiatowych.⁸²

Komitet do Spraw Królestwa Polskiego na posiedzeniu w dniu 8 listopada 1866 r. w obecności Namiestnika Królestwa Polskiego rozpatrzył wszystkie projekty dotyczące reorganizacji administracji i je zaaprobował. Uczestniczący w tym posiedzeniu minister spraw wewnętrznych Rosji Piotr Wałujew oświadczył, że zaproponowane zmiany przyczynią się do poprawy funkcjonowania administracji Królestwa Polskiego i na podobnych zasadach winna zostać przeprowadzona niezwłocznie reforma administracyjnych struktur i w całym imperium rosyjskim⁸³. Zupełnie inną opinię P. Wałujew zawarł w swoim „Dzienniku”. Napisał, że reorganizacja administracji Królestwa nie przyniesie oczekiwanych korzyści gdyż ma ona w istocie jedynie kosmetyczny charakter⁸⁴.

Podpisana przez cara Aleksandra II w dniu 19/31 grudnia 1866 r. reforma administracyjna a zwłaszcza nowy podział terytorialno-administracyjny przetrwał z niewielkimi zmianami do chwili wyodrębnienia guberni chełmskiej. Co prawda następca Berga, generał-gubernator warszawski Paweł Kotzebue podjął w 1874 r. próbę likwidacji kilku powiatów, ale jego propozycja nie spotkała się z pozytywnym odzewem gubernatorów. Wszyscy bowiem oświadczyli, że zmniejszenie ich liczby utrudni działalność policji zwłaszcza w zakresie nadzoru polskiego społeczeństwa⁸⁵. Pod naciskiem Kotzebuego zlikwidowano tylko 1 powiat górokałwaryjski a cały jego obszar przyłączono do powiatu grójeckiego⁸⁶. W 1893 r. terytorium guberni warszawskiej zostało natomiast zwiększone poprzez przyłączenie do niej powiatu płońskiego z guberni płockiej i pułtuskiego z łomżyńskiej. Z kolei w 1912 r. wrócono do koncepcji zgłoszonej w 1866 r. i na mocy ustawy z dnia 23 czerwca/6 lipca 1912 r. utworzono nową gubernię chełmską. W jej skład weszło 8 powiatów. Gubernia siedlecka uległa likwidacji a większość jej terytorium zostało przyłączone do chełmskiej. Powiat węgrowski guberni siedleckiej dołączono do guberni łomżyńskiej a część ziem powiatów konstantynowskiego, radzyńskiego i włodawskiego do guberni lubelskiej. W tym też roku gubernię chełmską wyjęto z zakresu kompetencji generał-gubernatora warszawskiego i podporządkowano bezpośrednio ministrowi spraw wewnętrznych Rosji⁸⁷.

Należy jednocześnie zaznaczyć, że w 1893 r. została utworzona przez generał-gubernatora warszawskiego Josifa Hurkę komisja do spraw przeglądu stanu niektórych guberni w Królestwie Polskim. Jej członkowie poparli zgłoszoną w lutym 1893 r. jego propozycję przeniesienia z Kalisza do innej miejscowości kaliskiej guberni miasta gubernialnego oraz sugestię dotyczącą całkowitej likwidacji guberni łomżyńskiej. Wskazywano fakt, że Kalisz znajduje się zaledwie w odległości 7 wiorst od niemieckiej linii kolejowej i w przypadku konfliktu zbrojnego z Cesarstwem Niemieckim już w pierwszych dniach wojny zostanie zajęty przez wojska nieprzyjaciela. Tym samym zostanie zerwana łączność z władzami guberni i naczelnicy powiatów będą zmuszeni

⁸² AGAD, SSKP, sygn. 574/1865 część I, k. 49.

⁸³ *Исследования в Царстве Польском...*, t. 6, s. 23-33.

⁸⁴ *Дневник П. А. Валуева министра внутренних дел*, Moskwa 1961, t. II 1856-1876, s. 31.

⁸⁵ PAFR, zespol nr 102, rok 1881, sprawa nr 687 część 2a, k. 203a.

⁸⁶ RPAH, zespol nr 1149, inwentarz nr 9, rok 1878, sprawa 73, k. 74-75.

⁸⁷ Zob. A. Wrzeszcz, *Gubernia chełmska. Zarys ustrojowy*, Lublin 1997.

funkcjonować samodzielnie bez stosownych wytycznych i informacji niezbędnych do podjęcia właściwych decyzji. Propozycje Hurki i wspomniane komisji z różnych przyczyn nie zostały wdrożone w życie⁸⁸.

Reasumując należy podkreślić, że reforma administracyjna była jednym z ważniejszych elementów procesu realizacji koncepcji władz rosyjskich zmierzającej do całkowitego połączenia Królestwa Polskiego z Rosją. Definitywna zmiana struktury, zadań i zasad funkcjonowania instytucji urzędowych, miało za zadanie ich upodobnienie do odpowiedników rosyjskich. Zwiększenie liczby guberni i powiatów, utworzenie komend policyjnych służyło bliższemu nadzorowaniu społeczeństwa Królestwa Polskiego i tym samym stanowiło represyjny środek ucisku politycznego i narodowego.

⁸⁸ PAFR, zespół nr 215, inwentarz nr 1, sprawa nr 87, k. 1.

Summary

Jan Kozłowski

Administrative reform in 1866 in the Kingdom of Poland

The collapse of the January Uprising had a lot of consequences, one of which was Russian bureaucratic elites making changes in the administrative system of the Kingdom of Poland. Many officials were members of Administrative Committee (Komitet Urządzający), appointed especially for this purpose. The Committee have drafted many bills that were later implemented in the Kingdom of Poland in the years 1864-1870. Significant transformations in the management apparatus were also implemented in the fields of the system of general administration local organs and the administrative-territorial division of the Kingdom of Poland. The author analyses the particular projects of general administration organisation and the territorial division of the state which were proposed by the most influential governing bodies in the Administrative Committee and the Viceroy of the Kingdom of Poland himself.

Dzieje biurokracji tom IV

Krzysztof Latawiec
(Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej)

Działalność gospodarcza urzędników rosyjskich w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym¹

Upadek powstania styczniowego spowodował szereg przemian politycznych, gospodarczych, społecznych i kulturalnych w Królestwie Polskim. Jednym z widocznych przeobrażeń były daleko idące modyfikacje aparatu zarządzania. Wprowadzono wiele zmian w administracji ogólnej i specjalnej, sądownictwie, szkolnictwie itp. Wspólnym mianownikiem owych reform było dążenie do wprowadzenia typowo rosyjskich organów administracji a co za tym idzie także osadzenie urzędników pochodzenia rosyjskiego, przynajmniej na eksponowanych i decyzyjnych stanowiskach. W efekcie doszło do ukształtowania rosyjskich społeczności urzędniczych w stolicy Królestwa Polskiego – Warszawie, oraz w miastach gubernialnych i powiatowych.

Urzędnicy pochodzenia rosyjskiego, tak jak w imperium, w zamyśle władz mieli utrzymywać się z otrzymanywanego wynagrodzenia. Zamierzano, i w pełni realizowano, szereg form uzupełniających te formy stałej gratyfikacji poprzez stworzenie szeregu systemu dodatków służbowych (z racji zajmowanego stanowiska, pochodzenia i wyznania) w oparciu o istniejącą ustawę służby cywilnej Królestwa Polskiego z 1859 r., ukazów carskich z roku 1867 i 1886 czy też ustawodawstwa rosyjskiego zawartego w III tomie „Zbioru Praw Imperium Rosyjskiego) nota bene wielokrotnie nowelizowanego.

W dobie rozwoju gospodarki kapitalistycznej urzędnicy nie pozostawali obojętni na możliwości wzbogacenia się poprzez różne formy działalności gospodarczej. Zjawisko to można było zauważyć w głębi imperium. W tym miejscu warto znaleźć odpowiedź na pytanie – czy proces ten wystąpił również na obszarze Królestwa Polskiego po 1864 r.? Z zachowanych źródeł, co warto nadmienić również do tej pory całkowicie pomijanych², możemy dostrzec zaskakujący obraz urzędnika rosyjskiego,

¹ Praca finansowana przez Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie w ramach grantu Prorektora ds. Badań Naukowych i Współpracy Międzynarodowej – badania własne „MNiSW” oraz grantu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego „Słownik biograficzny gubernatorów i wicegubernatorów Królestwa Polskiego 1867-1918”.

² Autor szczególnie uwagę zwraca na akta notarialne, akta hipoteczne oraz akta sądowe (sprawy spadkowe), które umożliwiają przeprowadzenie dogłębnej analizy działalności gospodarczej, niektórych urzędni-

który poza wspomnianymi wyżej przywilejami dążył do stworzenia sobie i swojej rodzinie dodatkowych źródeł utrzymania. Co więcej rząd carski, z zadowoleniem patrzył na takie zachowanie elementu rosyjskiego a nawet sprzyjał niektórym formom pomnażania majątku, szczególnie tym przynoszącym pewne wymierne efekty polityczne na terenie Królestwa Polskiego.

W niniejszym artykule zostaną zasygnalizowane niektóre formy aktywności gospodarczej oraz pozasłużbowe źródła utrzymania urzędników carskich zajmujących przeróżne funkcje na obszarze Królestwa Polskiego, jak i innych części imperium Romanowów.

Chyba najbardziej namacalną i widoczną formą działalności gospodarczej była aktywność Rosjan na płaszczyźnie obrotu nieruchomościami i ich wykorzystywania w celu pomnażania posiadanego majątku. Początki tego zjawiska można było już zauważyć w okresie międzypowstaniowym, gdy na teren Kongresówki zaczęli napływać pierwsi Rosjanie³. Zapewne już wtedy doszło do zaistnienia pierwszych form aktywności gospodarczej pracowników cywilnych i wojskowych struktur aparatu zarządzania.

Kilka lat po upadku powstania listopadowego car Mikołaj I nadał przeszło sto donacji dla samego ks. Iwana Paskiewicza oraz wysokiej rangi urzędników i oficerów z jego bliskiego otoczenia⁴. Krok ten dla najwyższych elit skupionych wokół Paskiewicza w czasie tłumienia powstania listopadowego był niewątpliwie formą gratyfikacji. Rozdania tak dużej liczby majątków, o stosunkowo znacznej powierzchni, miał też zupełnie inny wymiar. Zapewne zamierzano tym sposobem zbudować rosyjską grupę właścicieli ziemskich na jednej z okrain imperium, którą próbowano ściślej zespolić z rdzennymi ziemiami imperium.

Proces, rozdawnictwa majoratów i kształtowania się tego typu własności w Królestwie Polskim, zainicjowany w okresie międzypowstaniowym nasilił się po upadku powstania styczniowego. Tym razem grupą obdarowaną (112 donacji) były osoby: biorące udział w zdławieniu polskiego zrywu niepodległościowego (dowódcy jednostek wojskowych, osoby zajmujące wyższe stanowiska w administracji wojenno-policyjnej); zatrudnione i odgrywające znaczną rolę w działalności Komitetu Urządzącego w Królestwie Polskim; dyrektorzy komisji rządowych w Warszawie; pierwsi gubernatorzy cywilni mianowani w świetle ustawy z 19/31 grudnia 1866 r.; wyżsi pracownicy komisji ds. włościańskich, struktur policji oraz żandarmerii na obszarze Królestwa Polskiego⁵.

ków rosyjskiej administracji ogólnej i specjalnej.

³ Rosjanie w okresie międzypowstaniowym byli reprezentowani głównie przez pracowników centralnych urzędów Królestwa Polskiego (komisji rządowych, Kancelarii Namiestnika Królestwa Polskiego, kancelarii Warszawskiego Okręgu Naukowego), urzędników organów administracji celnej (od 1/13 stycznia 1851 r.), nauczycieli języka rosyjskiego ówczesnych szkół średnich czy też oficerów i urzędników jednostek armii carskiej.

⁴ Zob. J. Kaczkowski, *Donacje w Królestwie Polskim*, Warszawa 1917; J. Kukulski, *Generałowie carscy i ich majątki ziemskie w Królestwie Polskim (1835-1920)*, Warszawa 2007; tegoż, *Распределение майоратных имений в Царстве Польском как элемент антипольской политики царизма*, [w] *Поляки в России: XVII-XX вв.*, pod red. A. Sielickiego, Krasnodar 2003.

⁵ Zob. „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. 65-70; *Постановления Учредительного Комитета в*

Majoraty dygnitarzy rosyjskich były majątkami znajdującymi się w dożywotnim władaniu, dziedzicznymi (w linii męskiej a także w linii żeńskiej za zgodą cara) i niepodzielnymi⁶. Ich powierzchnia uzależniona była od wartości dochodu rocznego jaki w założeniu miał on przynosić w świetle ukazu nadawczego. Spotkać więc było można majoraty przynoszące dochód 750 rubli rocznie. Należy podkreślić, że była to najczęściej spotykana forma majoratu. Z drugiej strony najbardziej zasłużeni dla władzy carskiej dygnitarze rosyjscy otrzymali znacznie większe włości. Tutaj wymownym przykładem była donacja generała-piechoty Nabokowa – przynosząca dochód roczny 4500 rubli. Wartość donacji przekładała się na ich powierzchnię. Te pierwsze miały co najmniej 500 mórg. Wspomniana donacja Nabokowa – 11584 mórg ziemi. Jednak arealy te nie były tylko gruntami użytkowymi. Duża część donacji zawierała w sobie różnej powierzchni kompleksy leśne, nieużytki oraz zabudowania mieszkalne (dwory, zabudowania dla służby) i gospodarcze (stajnie, spichrze, obory, młyny itd.)⁷.

Donatariusze, będący zaabsorbowani często swoimi obowiązkami służbowymi, nie byli w stanie samodzielnie dbać o uzyskanie określonego dochodu z donacji. Można stwierdzić, że właściwie tylko nieliczni w rzeczywistości przebywali w dobrach donacyjnych, które były ich jedynym lub podstawowym źródłem utrzymania. Do takich osób należał m.in. Wasilij Pietrow, który od chwili objęcia donacji na początku lat 80. XIX w. kierował nią aż do wybuchu I wojny światowej⁸.

Właściciele donacji poszukiwali najłatwiejszych i najskuteczniejszych form pozyskiwania dochodu z posiadanego majątku. Nie mogąc całej swojej uwagi skupić na administrowaniu majątkiem decydowali się na poszukiwania administratorów. W Królestwie Polskim niewątpliwie istniała ukształtowana grupa zawodowych administratorów dobrami ziemskimi. Nie powinny budzić zdziwienia fakty powierzania całych donacji w administrację osobom narodowości polskiej i żydowskiej. Czasami wśród administratorów można było zauważyć Rosjan, specjalnie do tego celu sprowadzanych z głębi imperium. Jak była rola administratorów i jaki posiadali zakres kompetencji? Do ich zadań należało: zarządzanie donacją, reprezentowanie donatariusza w sprawie zawierania różnorodnych aktów prawnych (umów dzierżawy folwarków, młynów, stawów hodowlanych, wydzielonych gruntów itp.); wykonania prac budowlanych, odstąpienia gruntów pod np. budowę dróg bitych i kolejowych itp.). Takim typowym przykładem wspomnianego zjawiska było zarządzanie od 1877 r. majoratem „Chełm” Aleksandra Lidera-Wejmarna przez Polaka – Jana Lipkę (patrz Aneks). Oso-

Царстве Польском, t. X-XIII; J. Kaczkowski, dz. cyt.; K. Latawiec, *W służbie imperium... Struktura społeczno-zawodowa ludności rosyjskiej na terenie guberni lubelskiej w latach 1864-1915*, Lublin 2007, s. 149.

⁶ Zob. J. Kukulski, *Generałowie carscy...*

⁷ Zob. J. Kaczkowski, dz. cyt.

⁸ W. Pietrow była to bardzo interesująca postać. Pod koniec lat 50. XIX stulecia pracował w Kancelarii Namiestnika Królestwa Polskiego. W majoracie „Osiek” przebywał zapewne od połowy lat 60. XIX w. Z racji tej, że był właścicielem dość dużego arealu ziemi miał możliwość brania udziału w wyborach do władz gminnych. Był nawet wybrany wójtem gminy Osiek oraz sędzią gminnym jednego z okręgów guberni radomskiej. Zmarł w 1916 r. w guberni chersońskiej. Archiwum Państwowe w Kielcach oddział w Sandomierzu (dalej: APKoS), Hipoteka Staszowska, sygn. 100 (cała księga); *Памятная Книжка Радомской Губернии на 1872 год*, Radom 1871; *Памятная Книжка Радомской Губернии на 1881 год*, Radom 1880; W tym miejscu serdecznie dziękuję za udostępnienie dokumentów znajdujące się w zbiorach prywatnych Pana Aleksandra Pietrowa.

ba ta kierowała majoratem „Chelmu” w czasie, kiedy pełnoprawną właścicielką donacji była jego matka Aleksandra Liders-Wejmarn (jedyna córka generała Lidersa byłego Namiestnika Królestwa Polskiego, który w 1862 r. otrzymał majorat)⁹. Analogicznie postąpił gubernator lubelski Michaił Buckowski, który w 1873 r. oddał Ludwikowi Piętcie w administrację majorat „Michajłowski” w guberni radomskiej¹⁰.

Jakimi sferami zajmowali się plenipotenci właściciele majoratów i jaką strategię gospodarczą przyjmowali można się jedynie dowiedzieć po dogłębnej analizie ksiąg hipotecznych i akt notarialnych¹¹. Tylko tam można natknąć się na interesujące materiały umożliwiające rozwikłanie wielu zagadek związanych z arkanami zarządzania tak dużymi majątkami znajdującymi się w rękach Rosjan. Na samym przykładzie donacji Liders-Wejmarnów¹², majoratu „Osiek” Wasilija Pietrowa¹³, majoratu „Poniatowo” Filipa Kannabicha¹⁴ czy majoratu „Prawda” Sergieja Gołowina¹⁵, też możemy stwierdzić, że: rzadko decydowano się na oddanie w dzierżawę całego majoratu; składano się do wydzierżawiania samodzielnych folwarków lub pewnych połaci gruntów liczących od kilkunastu do kilkudziesięciu mórg ziemi (np. majorat Osiek generała Pogodina i rodziny Pietrowów); stawów hodowlanych; młynów wodnych; za dzierżawę zawsze oczekiwano opłat finansowych; za zgodą Izb Skarbowych, Okręgowych Zarządów Leśnych (od 1885 r. Zarządów Dóbr Państwowych) była możliwość wyrębu lasów majorackich¹⁶ - dochód z którego zasiliał kieszeń donatariuszy¹⁷; na początku XX w., za zgodą władz centralnych, rozpoczęto proces sprzedaży połaci gruntów o różnej powierzchni wchodzących w skład donacji¹⁸. Właściciele majoratów poszukiwali bardzo dobrych i o znanej renomie administratorów. Wiele bowiem zależało od ich operatywności na płaszczyźnie kontaktów gospodarczych. Przy dobrze prosperującej donacji (a raczej sprawnej ręce administratora majoratu) można było uzyskać znacznie większy dochód roczny niż zakładany w carskim ukazie nadawczym. Zdarzali się jednak i tacy, którzy nie posiadali jakiegokolwiek doświadczenia a ich rola raczej ograniczała się jedynie do typowo rabunkowej polityki wobec powierzonej im donacji. Cze-

⁹ Archiwum Państwowe w Lublinie oddział w Chelmie (dalej: APLoCh), Akta notariusza Władysława Zajdlera w Chelmie, sygn. 5 knlb.

¹⁰ L. Piętka objął 24. letnią dzierżawę nad majoratem Buckowskiego z dniem 1/13 lipca 1873 r. Rocznie za opiekę nad donacją otrzymywał 500 rubli. Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Akta notariusza Feliksa Wasiutyńskiego w Lublinie, sygn. Rok 1873, akt notarialny nr 263.

¹¹ Szczególnie trudno zidentyfikować skalę aktywności donatariuszy rosyjskich na obszarze guberni łomżyńskiej, gdyż akta hipoteczne i notarialne z tego obszaru zachowały się w szczątkowej formie.

¹² Zob. APLoCh, Hipoteka w Chelmie, sygn. 4/25/- (cała księga).

¹³ APKoS, Hipoteka Staszowska, sygn. 100 (cała księga).

¹⁴ Archiwum Państwowe w Lublinie oddział w Kraśniku (dalej: APLoK), Hipoteka w Opolu Lubelskim, sygn. 929 (cała księga).

¹⁵ Archiwum Państwowe w Siedlcach (dalej: APS), Hipoteka w Łukowie, sygn. 320 (cała księga); sygn. 93/2008 (cała księga).

¹⁶ Szczególnie bogaty materiał do tych kwestii znajduje się w zasobie Archiwum Państwowego w Radomiu w zespole Zarządu Dóbr Państwowych.

¹⁷ Zysk ze sprzedaży lasu w wysokości 4700 rubli w 1876 r. uzyskał Nikołaj Grigorjew (wicedyrektor Departamentu Wyznań Obcych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych) właściciel majoratu „Młodochowo” w powiecie plockim. Nabywcą był Żyd Dawid Waldenberg. Archiwum Państwowe w Płocku (dalej: APP), Akta notariusza Władysława Holtza w Płocku, sygn. 17, akt nr 35 z 1876 r.

¹⁸ APKoS, Hipoteka Staszowska, sygn. 257, p. 3-5; sygn. 100 (cała księga).

sto spowodowane było to chybionymi inwestycjami, przeszacowaniem oczekiwanych zysków czy też innymi czynnikami zewnętrznymi niezależnymi od administratora.

Właściciele majoratów w pełni korzystali z powierzonych im majątków. Przyносиły im przez dziesiątki lat zakładane dochody. Niektórzy starali się wzbogacić dość szybko, łamiąc przy tym szereg przepisów jakimi powinni kierować się w czerpaniu dochodów z majoratu. Wymownym przykładem „quasi-gospodarczej” działalności donatariusza było zachowania Aleksandra Kannabicha¹⁹. O jego sposobie korzystania z majoratu możemy zapoznać się z lektury raportu urzędnika do specjalnych poleceń przy generał-gubernatorze warszawskim z 24 kwietnia/7 maja 1912 r.:

Предписанием от 4 текущего апреля, за № 1316, Вашим Высокопревосходительством поручено было мне произвести подробное разследование по делу продажи лесной дачи из состава маиоратного имения Понятова-Козибор, Ново-Александрийского уезда, Люблинской губернии.

Дело это имеет следующую историю: Указом Правительствующего Сената от 22 июня 1910 года, за № 1531, владельцу названного имения Александру Каннабиху разрешено продать в порядке закона 21 октября 1906 года, из состава принадлежащего ему маиората, второй округ лесной дачи Козибор, площадью 146 десятин 899 кв. Саж. При соблюдении двух условий: 1) внесения в неприкосновенный капитал всех вырученных от продажи денег, 2) разрешения сделки Губернским Присутствием. Продажа леса предполагалась с целью обращения вырубленного участка земли в другой вид угодий и продажи его, в свою очередь, местным малоземельным крестьянам. Во время получения разрешения на продажу лесной дачи владелец маиората Александр Каннабих, опустившийся, вечно нуждающийся в деньгах и почти постоянно пьяный, имел связь с местной жительницей Рутковской, не только не мешавшей своему сожителю продолжать разгульный образ жизни, но, повидимому, даже потакавшей дурным его наклонностям. Отдав главное свое имение Понятово в поручительную администрацию некоему Валецкому, Каннабих со своей любовницей поселился в избе лесной дачи Козибор и оттуда совершал довольно частые наезды в Ново-Александрию и в Люблин. Наезды эти были сплошным разгулом, сплошным пьянством и безобразием. Попойки в ресторанах и трактирах, скандалы в публичных домах сопровождали каждое появление Каннабиха в город. [...] Также нельзя назвать защитником интересов рода и самого А. Каннабиха, постоянно пребывающего в винных парах, безжалостно и беззаконно истребляющего принадлежащий ему, но неразрешенный к сведению лес, который он тайно продает крестьянам по крайне низкой цене, заставляя этих крестьян ночью вывозить срубленный лыя деревья и выкапываемые пни. Эта деятельность Каннабиха подтверждается как рапортом уездного началь-

¹⁹ Aleksandr Kannabich był wnukiem generała-lejtnanta Filipa Kannabicha komendanta twierdzy Iwangorod (Dęblin), który ukazem z 20 marca/1 kwietnia 1871 r. otrzymał majorat „Poniatowo” w powiecie nowoaleksandryjskim guberni lubelskiej. Donacja ta po śmierci F. Kannabicha przeszła na jego syna Nikolaja (ur. ok. 1844 r., urzędnik w randze radcy tytularnego, urzędnik akcyzy w guberni lubelskiej i kieleckiej, burmistrz Zamościa, zmarł 17/29 stycznia 1899 r.) a następnie jego wnuków Władimira (ur. 22 maja/3 czerwca 1873 r., oficer w stopniu porucznika, zm. 26 października/8 listopada 1905 r. w Warszawie) i Aleksandra (ur. 6/18 października 1874 r.). Archiwum Państwowe w Radomiu (dalej: APR), Zarząd Dóbr Państwowych, Izba Skarbowa Lubelska, sygn. 54, k. 1-2; APLoK, Hipoteka w Opolu Lubelskim, sygn. 929, k. 30; Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Rząd Gubernialny Lubelski (1867-1918), sygn. osobowe 681, k. 1-10.

ника, в копии при сем прилагаемом, так и наличностью в Люблинском лесо-хранительном комитете целого ряда дел о незаконной порубке Каннабином своего леса. В настоящее время комитетом передаются в суд три подобных дела на сумму 250 руб., 900 руб. и 1205 руб.²⁰

Przedstawiona wyżej forma aktywności gospodarczej była związana z majątkami otrzymanymi za wierną służbę państwową na obszarze Królestwa Polskiego. Przejdźmy jednak do przeanalizowania problemu funkcjonowania drugiej grupy rosyjskiej własności ziemskiej, której nie narzucono odgórnie urzędnikom i oficerom rosyjskim. Co ostatni świadomie podejmowali decyzję o jej nabyciu, sądząc, że jest to świetna lokata kapitału. Z dniem 1/13 lipca 1871 r. zaczęły funkcjonować „Przepisy o sprzedaży pozostających pod zarządem skarbu gruntów w guberniach: warszawskiej, kaliskiej, kieleckiej, łomżyńskiej, lubelskiej, piotrkowskiej, płockiej, radomskiej, suwalskiej i siedleckiej” (patrz Aneks)²¹. Dotyczyły one gruntów tzw. poduchownych (pokościelnych i poklasztornych) Kościoła rzymsko-katolickiego przejętych przez skarbu państwa rosyjskiego na podstawie dwóch ukazów z 27 października/8 listopada 1864 r. i 14/26 grudnia 1865 r. Do grupy majątków wystawionych na licytację zaliczono te, których rzecz jasna jeszcze nie sprzedano lub które nie zostały rozparcelowane między bezrolnych chłopów i dymisjonowanych żołnierzy armii carskiej. Grunty te podzielono na dwie grupy – o niewielkich obszarach kilku lub kilkunastomorgowych oraz place i ogrody na terenie miast; zaś do drugiej – nieruchomości o charakterze zwartym (np. całe folwarki) liczące co najmniej kilkadziesiąt mórg ziemi. Nieruchomości pierwszej kategorii mogli nabywać wszyscy obywatele państwa rosyjskiego bez względu na wiarę, język i narodowość. Zupełnie inaczej rząd carski obszedł się z drugą kategorią nieruchomości. Otóż w świetle wspomnianych przepisów z 1/13 lipca 1871 r. Prawo do ich nabycia uzyskały osoby narodowości rosyjskiej wyznania prawosławnego oraz członkowie kościołów protestanckich²². Ponadto przepisy te były skierowane do czynnych, jak i byłych urzędników rosyjskich służby cywilnej i wojskowej oraz oficerów armii carskiej. Grunty poduchowne można było nabyć jedynie drogą licytacji publicznej odbywanej w jednej z 10. izb skarbowych działających na obszarze Królestwa Polskiego. Informacje o zamiarze ich przeprowadzenia były dostępne w ówczesnie drukowanej prasie urzędowej na terenie Kraju Nadwiślańskiego (Губернские Ведомости, Варшавский Дневник) oraz w prasie urzędowej wydawanej na terenach innych ziem imperium (Сенатские Ведомости, Московские Ведомости itd.).

Należy zadać sobie pytanie – jak zareagowali urzędnicy i oficerowie rosyjscy przebywający w Królestwie Polskim na możliwość nabycia tego typu dóbr? Po ana-

²⁰ APR, Zarząd Dóbr Państwowych, Referat Ogólny, sygn. 176, k. 32-32v, 36v-37.

²¹ Сборник Законов. Указания и распоряжения правительства относящиеся до губерний Царства Польского, состоявшиеся по прекращении в 1871 году официального издания Дневника Законов Царства Польского, t. I, Warszawa 1875, s. 208-221.

²² Z analizy zachowanych materiałów klauzula dostępności majątków poduchownych tylko dla Rosjan wydawała się być martwą literą prawa. Wskazuje na taką sytuację fakt zakupu poparafialnego majątku Sosnowica o powierzchni przeszło 288 mórg ziemi przez właścicielkę dóbr Sosnowica Walerię Niepokójczycką. APS, Akta notariusza Władysława Krasowskiego w Siedlcach, sygn. Rok 1874, akt notarialny nr 184; M. Kolarz, D. Tarasiuk, *Dzieje gminy Sosnowica. Analiza potencjału historycznego*, Sosnowica 2007, s. 95.

lizie pod tym kątem produkcji notariuszy z jedynie tylko trzech guberni Królestwa Polskiego (guberni lubelskiej, siedleckiej i radomskiej) odsłania nam się wręcz zadziwiający obraz aktywności gospodarczej Rosjan na tym polu. Począwszy od 1872 r. rozpoczął się swoisty boom na nabywanie majątków poduchownych. Po procesie rozpoznania nabywców można stwierdzić, że na tego typu inwestycję zdecydowali się wszyscy wyżsi urzędnicy terenowej administracji ogólnej: gubernatorzy (Buckowski w guberni radomskiej, Gromeka²³ w guberni siedleckiej), wicegubernatorzy (Fribes w guberni radomskiej, Buxhoevden w guberni lubelskiej), naczelnicy powiatów (Łabudzinski²⁴ z guberni płockiej, Kotow w guberni siedleckiej, Kobyleckij w guberni radomskiej, Wasiljew w guberni lubelskiej), radcy wydziałów (Gromyko w guberni lubelskiej), komisarze ds. włościańskich (Iwanienko w guberni lubelskiej, Kowalewski w guberni lubelskiej, Mazurkiewicz w guberni siedleckiej, von Bader w guberni siedleckiej, Głuszkow w guberni radomskiej), naczelnicy straży ziemskiej (Zaturskij, Surkow i Czernickij w guberni lubelskiej), nauczyciele średnich szkół rządowych (Osipow w guberni siedleckiej), Rozmainskij (w guberni lubelskiej); oficerowie i urzędnicy armii carskiej: naczelnik wojskowy guberni siedleckiej płk Luce (w guberni siedleckiej), główny lekarz szpitala wojskowego w Lublinie Mstisławskij (w guberni lubelskiej), lekarz konnej brygady artylerii Rodcewicz-Płotnickij (w guberni siedleckiej) a także oficerowie straży granicznej np. kapitan Dmitrijew w guberni lubelskiej²⁵. Wspomniane przykłady odnoszą się do osób, które były zatrudnione w Królestwie Polskim i były dobrze poinformowane o jakości i zasobności licytowanych majątków.

Godne zauważenia jest to, że nieruchomości z drugiej kategorii nabywali także wysocy rangą urzędnicy nie mający zazwyczaj związków z Krajem Nadwiślańskim. Za przykład możemy podać tutaj urzędnika Ministerstwa Sprawiedliwości Oskara Kwista (zob. Aneks), który kupił trzy majątki poduchowne Bystrzejowice i Krężnica Jara (pokościelna i poklasztorna) w powiecie lubelskim o łącznej powierzchni około 1000 mórg ziemi²⁶. Analogicznie postąpił prezes zjazdu sędziów pokoju guberni

²³ Treść kontraktu na zakup majątku „Wólka Plebańska” został zamieszczony w Aneksie. APR, Izba Skarbowa Siedlecka, sygn. 776, k. 165-171v.

²⁴ Wyjątkowo przedstawiała się sprawa majątku rodziny Łabudzinskih. Zgodnie z przepisami o zakupie majątków poduchownych Dionizy Łabudzinskij jako Polak (do 1869 r. wyznania rzymsko-katolickiego) ożeniony również z Polką nie mógł zakupić majątku dla siebie i swojej żony. Władze carskie zrobiły jednak wyjątek wyrażając zgodę na zakup 3 majątków (Niedzbórz, Lutocin i Raciąż) przez Łabudzinskiego dla swoich dzieci (Emiliana, Michaila, Jewgieniji, Marii, Zofii i Ludmiły), które były już wyznania prawosławnego. Archiwum Państwowe miasta stołecznego Warszawy oddział w Mławie (dalej: APWoM), Hipoteka powiatów ciechanowskiego i mławskiego, sygn. 1591, k. 3.

²⁵ APKoS, Hipoteka Sandomierska, sygn. 6, p. 3-8; sygn. 192, p. 2-7; sygn. 362, p. 2-5; Hipoteka Staszowska, sygn. 203, p. 2-5; Hipoteka Janowska, sygn. 298, p. 2-4; APR, Zarząd Dóbr Państwowych, Izba Skarbowa Radomska, sygn. 85, k. 24, 106-106v; Archiwum Państwowe w Zamościu (dalej: APZ), Akta notariusza Edwarda Bulińskiego w Krasnymstawie, sygn. 4, akt notarialny nr 506 z 1878 r.; Hipoteka w Tomaszowie Lubelskim cz. III, sygn. 83, p. 3-6; APL, Hipoteka w Lublinie, sygn. 1/1756, k. 13; Akta notariusza Walerego Głowackiego w Lublinie, sygn. Rok 1875, akt notarialny nr 61 z 1875 r.; Akta notariusza Wiktoryna Juścińskiego w Lublinie, sygn. Rok 1874, akt notarialny nr 76 z 1874 r.; APLoK, Akta notariusza Bolesława Wisłockiego w Biłgoraju, sygn. 15, akt notarialny nr 117 z 1875 r.; APS, Akta notariusza Władysława Krasowskiego w Siedlcach, sygn. Rok 1874, akt notarialny nr 10 z 1874 r.; akt notarialny nr 56 z 1874 r.; akt notarialny nr 712 z 1874 r.; sygn. Rok 1875, akt nr 114 z 1875 r.

²⁶ APL, Akta notariusza Feliksa Wasiutyńskiego w Lublinie, sygn. Rok 1878, akt notarialny nr 313 z 1878

podolskiej Michaił Dometti, kupując majątek „Mętów” w powiecie lubelskim o powierzchni przeszło 701 mórg ziemi²⁷.

Szczególną rolę w rozpoznaniu rynku nieruchomości odgrywali urzędnicy zatrudnieni w 10. izbach skarbowych w Królestwie w Polskim. Interesująca sytuacja miała miejsce w guberni plockiej. Szefem tamtejszej izby skarbowej był Nikołaj Cziżow, który przed 1869 r. był zatrudniony w komisjach ds. włościańskich. Jego ojciec i brat, korzystając z informacji o stanie licytowanych majątków poduchownych przysyłanych z Płocka, zdecydowali się na zakup trzech nieruchomości. Sam Cziżow był upoważniony do ich zakupu oraz występował jako osoba upoważniona do zawierania różnorodnych aktów prawnych związanych z ich administrowaniem. To może świadczyć o atrakcyjności kupowanych majątków, ze względu na ich stan utrzymania oraz wielkość dochodu jaki mogły one przynosić w przyszłości²⁸.

Inwencją w zakresie zakupów gruntów poduchownych wykazywali się także właściciele majoratów. Wobec nich zastosowano jednak ograniczenia w następującej postaci. Dozwolono im jedynie kupować majątki poduchowne o powierzchni do 300 mórg bezpośrednio sąsiadujące z dobrami donacyjnymi. Z tego prawa skorzystali m.in. Pietrow z majoratu Osiek oraz Buckowski z majoratu „Michajłowskoje”²⁹.

Rosjanie kupowali także majątki poduchowne zaliczone do pierwszej kategorii. Stanowiły one nie rzadko atrakcyjną lokatę kapitału. Grunta ta często znajdowały się w centrum miast. Za przykład może służyć osoba Siergieja Rjabinina (ojca znanego późniejszego archiwisty lubelskiego Jana Rjabinina), który był zatrudniony w Lubelskim Gubernialnym Urzędzie ds. Włościańskich. S. Rjabinin zakupił kilka niewielkich placów pokościelnych leżących na terenie samego Lublina³⁰.

Przyszli właściciele dóbr poduchownych, nabywając owe nieruchomości korzystali z pomocy państwa. Rzadko, ktokolwiek z nich przy zakupie majątku był w stanie wyłożyć pełną sumę wartości nieruchomości. Rząd decydował się na odroczenie spłaty zakupionych dóbr nawet na okres do 35 lat. Czas spłaty wartości nieruchomości nie rzadko miał zakończyć się w pierwszej lub drugiej dekadzie XX w.³¹ Rząd carski zabezpieczyć swoje prawa do majątków, za które nie otrzymał pełnej wartości w gotówce. Stąd też zalecano zakładanie ksiąg hipotecznych na nabywane dobra, by tam w obciążeniach można było odnotować należną sumę spłaty do skarbu państwa³². Majątek poduchowny był niezłą lokatą kapitału, a ich właściciele zbytnio nie przejmowali

r.; sygn. Rok 1882, akt notarialny nr 580 z 1882.

²⁷ APL, Akta notariusza Feliksa Wasutyńskiego w Lublinie, sygn. Rok 1875, akt notarialny nr 121 z 1875 r.; sygn. Rok. 1880, akt notarialny nr 12 z 1880 r.

²⁸ APP, Akta notariusza Kajetana Chodeckiego w Płocku, sygn. 6, akty notarialne nr 165, 227, 340 i 449 z 1873 r.

²⁹ APKoS, Hipoteka Staszowska, sygn. 203, p. 2-5.

³⁰ APL, Akta notariusza Feliksa Wasutyńskiego w Lublinie, sygn. Rok 1883, akt notarialny nr 248 z 1883 r.

³¹ Maria hrabina z Jezierskich, wdowa po księciu Siergieju Golicynie w grudniu 1872 r. zakupiła majątek Stara Wieś w powiecie węgrowskim guberni siedleckiej. W czerwcu 1873 r. uiściła całą sumę 2246 rubli. APS, Akta notariusza Władysława Krasowskiego w Siedlcach, sygn. Rok 1873, akt notarialny nr 207 z 1873 r.

³² Po zakupie nieruchomości, izba skarbową ustalała okres spłaty i wysokość rat. Majątki zakupione w połowie lat 70. XIX w. miały okres zadłużenia nawet do końca 1915 r. APKoS, Hipoteka Sandomierska, sygn. 6 (zbiór dokumentów).

wali się obciążoną hipoteką.

Omawiany typ nieruchomości można było dzierżawić wszystkim obywatelom imperium rosyjskiego a także innych państw (np. wicegubernator siedlecki Iwanienko wydzierżawił majątek „Podolszynka Plebańska” pewnemu Żydowi z miasta Rudnik nad Sanem z obszaru austro-węgierskiej Galicji)³³. Co świadczyło, że pomimo istnienia granic państw dochodziło do wielu kontaktów z sąsiadującą austro-węgierską Galicją. Wspomnianych dzierżaw można było udzielać na okres do lat 12. Powyżej tego okresu (12 lat) mogli przejmować dobra warendę jedynie osoby pochodzenia rosyjskiego. Bardzo rzadko majątki poduchowne były bezpośrednio zarządzane przez ich właścicieli. Wykorzystywano tutaj wynajętych administratorów, którzy za z góry ustalone wynagrodzenie, analogicznie jak w przypadku majoratów, mogli czynić wszystko by inwestycja przynosiła oczekiwane dochody.

Gruntów poduchownych nie można było sprzedawać w ręce inne niż rosyjskie. Przepis ten uwarunkował obrót omawianymi nieruchomościami. Fakt sprzedaży nie był przypadkiem odosobnionym. Rosjanie decyzję o upłynnieniu posiadanego majątku podejmowali z różnych przyczyn. Należy tutaj wymienić m.in. brak perspektywy na prowadzenie dalszej spłaty zadłużenia ciężącego na majątku; brak dalszego zainteresowania w stosunku do nieruchomości; perspektywa wzbogacenia się poprzez sprzedaż gruntów³⁴; problemy natury osobistej itd. Szczególnie interesująco przedstawiał się ostatni wymieniony czynnik. Wymowny przykładem był losy sekretarza Izby Skarbowej w Kielcach Jarosława Markiewicza i jego majątku Kamień Plebański w powiecie sandomierskim guberni radomskiej. Markiewicz nieruchomość tę kupił od Dmitrija Sobolewa w 1892 r. Jednak zbyt długo nie czerpał z niej zysku. Sekretarz izby skarbowej za popełnione przestępstwa na służbie, został decyzją Sądu Okręgowego w Kielcach skazany na zesłanie i dożywotnie osiedlenie do guberni permskiej. Był więc zmuszony do sprzedaży posiadanego majątku, co uczynił poprzez swojego pełnomocnika³⁵.

W zupełnie innych okolicznościach prawo do posiadania majątku poduchownego utracił były zarządzający Izby Skarbowej w Płocku – wspomniany już Nikołaj Cziżow. Urzędnik ten, będąc oficerem, począwszy od lipca 1864 r. zrobił w Królestwie Polskim szybką karierę. Piastował wysokie stanowiska w administracji odpowiedzialnej za wprowadzenie reformy uwłaszczeniowej z 19 lutego/2 lutego 1864 r. Po utworzeniu izb skarbowych w 1869 r. został pierwszym kierownikiem tego organu w Płocku³⁶. Cziżow w 1873 r. zainwestował w zakup dwóch, o bardzo dużej powierzchni, majątków poduchownych w guberni warszawskiej³⁷. Jednak już po dwóch latach okazało się, że urzędnik ten stracił zdolność finansową, co oznaczało trudności w spłacie długu wobec państwa zabezpieczonego na hipotece obu majątków. Centralne władze

³³ APS, Akta notariusza Romualda Rościszewskiego w Siedlcach, sygn. Rok 1881, akty notarialne nr 258, 259 i 260 z 1881 r.

³⁴ APKoS, Hipoteka Sandomierska, sygn. 536, p. 2-4; APWoM, Hipoteka powiatów ciachanowskiego i mławskiego, sygn. 1591, p. 2-3.

³⁵ APKoS, Hipoteka Sandomierska, sygn. 192, p. 3-5.

³⁶ Rosyjskiej Państwowe Archiwum Historyczne w Sankt Petersburgu (dalej: RPAH), inwentarz nr 16, sprawa nr 278, k. 61-72.

³⁷ RPAH, zespol nr 387, inwentarz nr 26, sprawa nr 386, k. 28-35.

finansowe miały kłopoty z egzekwowaniem zadłużenia (kolejnych półrocznych rat) o czym możemy się przekonać z poniższego pisma Wydziału ds. Finansów Królestwa Polskiego skierowanego do Kancelarii Ogólnej Ministra Finansów z 31 V/12 VI 1876 r.:

Подуховное имение Давиды и Подольшины, Варшавской губернии куплено было в 1873 году с торгов Управляющим Плоцкую Казенную Палатою Статским Советником Чизовым за сумму 152.200 рублей с установленною разсрочкою взноса покупной суммы.

Г. Чизов оказался неисправным в уплате причитавшихся с него срочных за означенное имение платежей, накопив недоимку в оных до 15069 руб. 43 к. Вследствие сего и согласно по § 13-му заключенного с ним купчая контракта Чизову должеж быть дан пятимесячный срок для уплаты как означенной же-доимки, так и всей остальной части капитальной стоимости имения Давиды и Подольшины, с тем что в случае неисполнения сего имение будет продано с публичных, на его риск, торгов.

Варшавская Казенная Палата лишена однако возможности принять указанный выше порядок взыскания числящегося на Чизове долга, по случаю выбытия его в минувшем году за границу и неизвестности его там местопребывания; - между тем пятимесячный льготный срок для уплаты долга считается со дня получения должником объявления что имение будет подвергнуто, в случае неуплаты долга, публичной продаже, следовательно для определения сего срока казенной Палате необходима расписка должника в получении им такового объявления или уведомление официальной в месте пребывания его власти через посредство которой объявление будет послано, о дне сообщения должнику.

В виду вышеизложенного Отдел по Финансам Царства Польскаго имеет честь покорнейше просить Общую Канцелярию Министра Финансов почтить уведомлением: неизвестно ли ей настоящее местожительство Статскаго Советника Николая Павловича Чизова.³⁸

Sprawa Cziżowa była bardzo skomplikowana. Urzędnik ten zdając sobie sprawę ze swojej tragicznej sytuacji finansowej wyjechał na miesięczny urlop do Francji, z którego zresztą nie powrócił w określonym terminie. Spowodowało to zwolnienie go z zajmowanego stanowiska³⁹. Cziżow był poszukiwany na terenie Rosji w związku z ciężącymi na nim długami wobec skarbu państwa. Prawdopodobnie został on zaocznie przez sąd pozbawiony posiadanego majątku, a ten ponownie wystawiono na licytację.

Rosjanie posiadający majątki poduchowne, chcąc sprzedać nieruchomości, jak już wspomniano, byli zmuszeni do oddania go w ręce swoich współbratymców. Sytuacja w tej materii uległa zmianie po wprowadzeniu w dniu 11/23 czerwca 1891 r. przepisów o możliwości sprzedaży ziemi z majątków poduchownym chłopom, których niewielkie gospodarstwa bezpośrednio sąsiadowały z tymi nieruchomościami. Wielu

³⁸ РПАН, zespół nr 560, инвентарь nr 16, справа nr 278, k. 86-87v.

³⁹ Prawdopodobnie bardzo długo oczekiwano na powrót Cziżowa z urlopu zagranicznego. W dniu 17/29 czerwca 1875 r. wyjechał na urlop, zaś z zajmowanego stanowiska został zwolniony dopiero 27 kwietnia/9 maja 1876 r. Tamże, k. 98.

Rosjan skorzystało z takiej okazji odnotowując olbrzymie zyski z parcelacji majątku i jego sprzedaży. W ten sposób ze swoimi dobrami postąpili np.: Olga Sołowiewa z d. Kurlowa (córka naczelnika Kaliskiego i Zawichojskiego Okręgu Celnego sprzedając dobra poduchowne Dwikozy), spadkobiercy po Nikołaju Głuszkowie (Siergiej Głuszkow, Maria Żiromskaja z d. Głuszkowa, Jewgienij Głuszkow sprzedający dobra poduchowne Andruszkowice) czy też Olga Trockaja (córka naczelnika powiatu radomskiego sprzedając dobra Wiązownica, wcześniej zakupione od Wasilija Pietrowa)⁴⁰. Miało na to wpływ szereg czynników: wzrost cen ziemi w imperium rosyjskim, sprzedaż dóbr w formie podzielonej na większą liczbę działek zwiększała znacznie zysk, chłopci otrzymali dostępność do kredytów wydawanych przez oddziały rządowego banku włościańsko-ziemskiego.

Niekiedy życie ponad stan zmuszało właścicieli majątków poduchownych do ich sprzedaży. Taka sytuacja miała miejsce w przypadku wspomnianego Iwanienki i jego majątku Podolszynka Plebańska. Będąc już gubernatorem kieleckim, by móc spłacić swoje długi, odsprzedał posiadany majątek z niewielkim zyskiem.

Dla niektórych przedstawicieli rosyjskiej nabyty majątek poduchowny był miejscem, gdzie zamierzano spędzić schyłek swojego życia po odejściu z państwowej służby cywilnej lub wojskowej. Emerytura otrzymywana od państwa oraz gospodarowanie majątkiem było jedynymi źródłami utrzymania byłych urzędników. W ten sposób egzystował m.in. Eduard von Lewiz-of-Menar, który od 8/20 maja 1895 r. był właścicielem majątku poduchownego Trójca Poduchowna pod Zawichostem⁴¹. Analogicznie postąpił były gubernator siedlecki Stiepan Gromeka, który pod odejściu ze stanowiska w końcu 1875 r. osiadł w swoim majątku Wólka Plebańska pod Białą Podlaską⁴².

Analizując aktywność urzędników rosyjskich na rynku nieruchomości w Królestwie Polskim nie można nie wspomnieć o nabywaniu nieruchomości nie zaliczanych do donacji czy też dóbr poduchownych. Za wymowny przykład mogą służyć losy majątku Okszów pod Chełmem, który w końcu lat 70. XIX w. nabył Zinowiej Popiel – ksiądz soboru prawosławnego w Chełmie⁴³. Majątek ten przez jego spadkobierców został w 1912 r. podzielony na mniejsze części i sprzedany z prawie trzykrotnym zyskiem za sumę przeszło 160 tys. rub.⁴⁴ Dnia 5/17 sierpnia 1875 r. w kancelarii notariusza Juliana Holtza w Białej Podlaskiej Jekaterina Gromeka, działająca z upoważnienia swojego męża S. Gromeki, zakupiła młyn wodny wraz z otaczającymi go gruntami

⁴⁰ APKoS, Akta notariusza Stefana Przyłęckiego w Sandomierzu, sygn. 213, akt notarialny nr 1618 z 1911 r.; Hipoteka Staszowska, sygn. 203, p. 2-5; Hipoteka Sandomierska, sygn. 5, p 6-11; sygn. 113, p. 3-8.

⁴¹ Lewiz-of-Menar zmarł 10/23 października 1918 r. w Trójcy w wieku 74 lat. Właścicielką majątku została jego córka Natalia, która w lutym 1919 r. wyszła za mąż za Jana Barańskiego za urzędnika korpusu generała Dowbór-Muśnickiego. APKoS, Hipoteka Sandomierska, sygn. 536, p. 2-10.

⁴² Stiepan Gromeka zmarł na gruźlicę w wieku 54 lat we wspomnianym majątku w dniu 11/23 września 1877 r. Zgon został zarejestrowany w cerkwi p.w. św. Cyryla i Metodego w Białej Podlaskiej. Sama księga metrykalna nie zachowała się, lecz w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym znajduje się odpis aktu zgonu S. Gromeki. RPAH, zespół nr 1284, inwentarz nr 83, rok 1877, sprawa nr 365, k. 28.

⁴³ Z. Popiel był synem ostatniego administratora chełmskiej diecezji unickiej (od 1875 r. pierwszego prawosławnego biskupa lubelskiego – wikariusza prawosławnej diecezji chełmsko-warszawskiej) bp. Markiella (Marcelego Popiela) pochodzącego z Galicji.

⁴⁴ APLoCh, Hipoteka w Chełmie, sygn. 4/115/1376, p. 4-6.

znajdujący się w Wólce Plebańskiej.⁴⁵ Nie był to zakup przypadkowy. Tym posunięciem dokonała rozszerzenia granic majątku poduchownego zakupionego rok wcześniej od skarbu państwa.

Z analizy akt notarialnych wynika, że urzędnicy i oficerowie chętnie lokowali kapitał w nieruchomościach miejskich. Wielu takich właścicieli było w Warszawie (tam własny dom posiadał m.in. wicegubernator lubelski Michał Siewastianow), miastach gubernialnych a nawet powiatowych (podpułkownik w stanie spoczynku Oriol i naczelnik powiatu janowskiego Nikołaj Wasiliew w Janowie Lubelskim; w Radomiu – Wiktor Anisimow, Iwan Nikołajew)⁴⁶. Nabywali je najczęściej w czasie piastowania swoich stanowisk w ośrodkach miejskich. Byli bardzo dobrze zorientowani w lokalnym rynku nieruchomości. Z ich sprzedażą raczej nie było zbytnich problemów. Taka lokata kapitału była bardzo popularna w środowiskach rosyjskich, zwłaszcza, że urzędnicy, nie mogli liczyć na brak źródeł uzyskiwania środków finansowych. Poza wynagrodzeniem można było liczyć nie nielegalny formy pozyskiwania rubli (korupcja, protekcja).

Należy także wspomnieć o czerpaniu zysków z posiadanych nieruchomości z tytułu ich dzierżawy różnym instytucjom państwowym. Takie interesujące zjawisko miało miejsce np. w rosyjskiej straży granicznej. W 1895 r. w Wierzbołowie w guberni suwalskiej, Iwanow – jeden z tamtejszych emerytowanych urzędników celnych, wynajmował za 550 rubli rocznie mieszkanie dla dowódcy 7 Wierzbołowskiej Brygady Straży Granicznej. Również dla tej jednostki, baron Engelgardt za 1300 rubli rocznie (w latach 1890-1902) wydzierżawił zabudowanie i grunty oddziałowi szkolnemu tej jednostki. W Częstochowie mieszkanie służbowe dla dowódcy 14 Częstochowskiej Brygady Straży Granicznej za 575 rubli rocznie wynajmowano od wdowy po podpułkownikowi Bakłaszewie⁴⁷.

Poruszony wyżej problem aktywności gospodarczej Rosjan w obrębie obrotu nieruchomościami nie był jedynym takim zjawiskiem. Trudno jest szczególnie zbadać zaangażowanie Rosjan na rynku finansowym. Źródła powstałe w wyniku działalności urzędniczej raczej nie pozwalają na zidentyfikowanie skali zaangażowania Rosjan w tego typu działalność pozasłużbową. Również źródła relacyjne niewiele przynoszą informacji na ten temat. Na takie ślady aktywności możemy natrafić dzięki wnikliwej analizie pozostałości aktowej po kancelariach notarialnych oraz spraw spadkowych prowadzonych przez instytucje sądowe różnych szczebli, jak i izby skarbowe. Trzeba zaznaczyć, że jest to materiał unikalny i rzadko spotykany. Duży ładunek informacyjny przynoszą testamenty pozostawione przez urzędników rosyjskich. Na przykładzie poniżej (zob. Aneks) przytoczonego testamentu Andrieja Dejkuna możemy przekonać się, że pracownicy administracji potrafili nadmiar środków pieniężnych lokować

⁴⁵ Archiwum Państwowe w Lublinie oddział w Radzynie Podlaskim, Akta notariusza Juliana Holtza w Białej Podlaskiej, sygn. 4, akt notarialny nr 338 z 1875 r.

⁴⁶ APŁoK, Akta notariusza Bolesława Wisłockiego w Biłgoraju, sygn. 13, akt notarialny nr 194 z 1874 r.; K. Latawiec, *Akta notarialne jako źródło do badań nad ludnością rosyjską w Królestwie Polskim między powstaniem styczniowym a pierwszą wojną światową*, [w] *Notariat i akta notarialne na ziemiach polskich w XIX-XX wieku*, pod red. S. Piątkowskiego i K. Skupieńskiego, Radom 2004, s. 121-122.

⁴⁷ Zob. Archiwum Państwowe w Suwałkach oddział w Elku, Akta notariusza Leonarda Rembiszewskiego w Grajewie, sygn. 1-11 (całe księgi).

w różnej przedsiębiorstwach finansowych. Dejkun umierając 3/16 stycznia 1902 r. w Lublinie⁴⁸ pozostawił po sobie kapitał 31500 rubli zgromadzony w różnych formach papierów wartościowych. Wśród nich można było odnaleźć: obligacje państwowe, akcje, listy zastawne itd. Były one wynikiem działalności emisyjnej skarbu państwa, prywatnych instytucji finansowych (Bank Szlachecki, Bank Chłopski), jak i towarzystw zajmujących się budową kolei. Analogicznie swoje oszczędności inwestował wicegubernator lubelski Michaił Siewastianow, wicegubernator siedlecki Aleksandr Pietrow, kierownik Gimnazjum Żeńskiego w Lublinie Michaił Malickij czy naczelnik powiatu janowskiego Konstantin Riazanski⁴⁹. Zakup różnego rodzaju papiery wartościowe były atrakcyjną i bezpieczną formą lokowania kapitałów. Szczególnie zauważalne było to w przypadku urzędników wyższych rang, których dochody umożliwiały pozyskać nowe źródła pozyskiwania środków finansowych.

Bardzo interesujące informacje odnoszące się do działalności gospodarczej Rosjan zachowały się w zbiorach Archiwum Państwowego w Częstochowie. Na południowych krańcach ówczesnej guberni piotrkowskiej w dwóch ostatnich dekadach XIX i na początku XX stulecia, wyraźnie zauważalna było zaangażowanie czynnych i emerytowanych urzędników rosyjskich oraz wysokich rangą oficerów w działalność tamtejszego przemysłu wydobywczego i hutniczego⁵⁰.

Wielu mniej zamożniejszych urzędników decydowała się na inne formy pomnażania swoich kapitałów. Wśród nich dominowała tendencja lokowania kapitałów na rachunkach oszczędnościowych zakładanych w oddziałach Rosyjskiego Banku Państwowego. Wielkość kapitału umieszczanego na lokatach był bardzo zróżnicowany od kilkudziesięciu rubli do nawet kilku tysięcy rubli.

Konkurencyjną formą inwestowania kapitału w stosunku do oddziałów banku państwowego było powierzanie oszczędności w ręce towarzystw i kas oszczędnościowo-pożyczkowych. Te ostatnie były bardzo popularne na przełomie XIX i XX w. Interesujące jest to, że wśród samych urzędników pojawiły się inicjatywy zakładania takowych kas przy różnych organach państwowej administracji ogólnej i specjalnej. Można więc było natknąć się na takie działające „kasy urzędnicze” przy zarządach gubernialnych, izbach skarbowych, izbach kontrolnych, zarządach akcyzy, zarządach okręgów celnych a nawet zarządach powiatowych⁵¹.

Bardzo często w aktach personalnych urzędników rosyjskich możemy odnaleźć ślady ich życia ponad swoje możliwości finansowe. Materiał teczek personalnych nierzadko zaopatrzone jest w wezwania i ponaglenia do zapłaty pożyczek pieniężnych zaciąganych przez Rosjan od przedstawicieli lokalnych społeczności głównie przedstawicieli narodowości żydowskiej. Jednak Rosjanie występowali także jako pożyczkodawcy. Była to kolejna forma działalności gospodarczej urzędników carskich i ich

⁴⁸ APL, Lubelska Izba Skarbowa, sygn. 1928, knlb.

⁴⁹ APL, Lubelska Izba Skarbowa, sygn. 1929, k. 3, 6; sygn. 1933, k. 1-2; APL, Akta notariusza Piotra Turczynowicza w Lublinie, sygn. Rok 1901, akt notarialny nr 46 i akt notarialny nr 110.

⁵⁰ Zob. Archiwum Państwowe w Częstochowie, Akta notariusza Józefa Zborowskiego w Częstochowie, sygn. 20-56; Akta notariusza Władysława Piątkowskiego w Częstochowie, sygn. 11-58.

⁵¹ Archiwum Państwowe w Białymstoku oddział w Łomży, Kolneński Zarząd Powiatowy, sygn. 9 (cały poszyt).

rodzin przybyłych z głębi imperium. Oczywiście pożyczki udzielano celem pomnożenia posiadanego kapitału. Ich oprocentowanie znacznie przekraczało aktualnie istniejącą inflację. Stąd też udzielano kredytów o stopie powyżej 5%. By mieć gwarancję spłaty pożyczek udzielano ich najczęściej pod zastaw hipoteczny. Była to najbezpieczniejsza forma gwarancji⁵². Tym sposobem swój kapitał pomnażała żona naczelnika powiatu lubartowskiego (późniejszego wicegubernatora siedleckiego i kieleckiego) Oresta Kobyleckiego. Udzieliła ona trzech pożyczek właścicielom nieruchomości na terenie Chełma. Wartość pożyczek wahała się od 1000 do 1838 rub.⁵³ Bardzo dużą aktywność na rynku kredytowym w Lublinie o okolicach wykazywał pułkownik baron Karl von der Osten-Saken. Ten były wysokiej rangi oficer 5 Aleksandryjskiego pułku huzarów po zakończeniu służby podjął decyzję o osiedleniu się w Lublinie. Po jego śmierci, celem przeprowadzenia postępowania spadkowego, sporządzono spis majątku nieruchomego i kapitału. Okazało się, że baron Osten-Saken udzielił Feliksowi Przegalińskiemu, właścicielowi kolonii Podgórze-Dąbrówka, trzech pożyczek na łączną sumę 17300 rubli. Ponadto Jewgienij Stiepanow, właściciel folwarku Trześniów, także zadłużył się u Osten-Sakena na 2000 rub.⁵⁴

W końcu XIX w. następuje zintensyfikowany proces rozwoju różnych instytucji oszczędnościowo-kredytowych w Królestwie Polskim. Ich pojawienie się ożywiło ówczesne stosunki gospodarcze. Istniejące przepisy ograniczały znacznie udział przedstawicieli administracji rządowej w tego typu instytucjach. Nie wydaje się żeby wysokiej rangi urzędnicy pozostawali obojętni na działanie takich towarzystw. Oczywiście w sferze domysłów pozostanie ustalenie skali zaangażowania urzędników. Wszystko przecież mogło odbywać się „w białych rękawiczkach” poprzez swoich pełnomocników, którzy drogą aktu notarialnego lub honorowej dżentelmeńskiej umowy podejmowali się zadania pomnażania majątku. Osoby postronne gwarantowały im anonimowość i nie zwracały uwagi żandarmów infiltrujących rosyjskie środowiska urzędnicze w poszukiwaniu form zbytniego zbliżenia z lokalnymi środowiskami.

Wyżej przedstawione rozważania mają charakter przyczynkarski. Mają one za zadanie przybliżenie problemu jednej z form aktywności rosyjskiego żywiołu urzędniczego w Królestwie Polskim. Carski urzędnik przybyły z imperium skupiał swoją uwagę nie tylko na zajmowanych stanowisku i obowiązkach wynikających z tego tytułu. Poza przysługującym im wynagrodzeniem i dodatkami finansowymi wynikającymi z racji pochodzenia rosyjskiego, co bardziej ambitniejsi starali się poszukiwać dróg pomnażania swojego majątku. Władze carskie w pewny sposób starały się motywować rosyjski element urzędniczy do inwestowania we wspomniane majątki poduchowne. Robiły to raczej z przyczyn politycznych niż z troski o polepszenie bytu prowincjonalnego biurokraty. Nie można odmówić pomysłowości urzędnikom rosyjskim, którzy poza ramami ustalonymi przez władze carskie starali się w jakiś sposób urządzić własny byt na obszarze jednej z *okrain* imperium. Swoje życie widzieli nie

⁵² Ślady takiej działalności można odnaleźć analizując III i IV dział ksiąg hipotecznych powstałych w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX i na początku XX w.

⁵³ APKoS, Akta notariusza Witosława Chrzanowskiego w Sandomierzu, sygn. 114, akt notarialny nr 196 z 1894 r.

⁵⁴ APL, Lubelska Izba Skarbowa, sygn. 2168, k. 8-9.

tylko przez pryzmat swojego urzędniczego biurka, wiedząc, że oto pojawiła się szansa na wzbogacenie się wykorzystując wszystkie nadarzające się okazje. Urzędnicy wyszli poza służbową sferę kontaktów z przedstawicielami miejscowych środowisk polskich i żydowskich. Chęć pomnażania własnych oszczędności, majątku nieruchomego itd. powodowała wychodzenie z izolacji, o której można tak wiele dowiedzieć się ze źródeł relacyjnych powstałych przede wszystkim w okresie międzywojennym. Z nich wyłania się obraz osamotnionego urzędnika carskiego, który działał w izolacji i był lekceważony przez lokalne kręgi inteligencji. Otóż po analizie wytworów kancelarii notarialnych i hipotecznych można przekonać się, że obecność urzędników rosyjskich i ich chęć do osiągnięcia zysków ekonomicznych sprzyjała nawiązywaniu kontaktów najpierw handlowych a następnie towarzyskich. W sferze pozasłużbowej i nieoficjalnej, Rosjanin – urzędnik czy oficer armii carskiej – stawał się kontrahentem, partnerem gospodarczym, osobą dającą zatrudnienie, gwarantującą zyski i umożliwiającą awans ekonomiczny.

ANEKSY

Nr 1

Przepisy o sprzedaży pozostających pod zarządem skarbu gruntów w guberniach: Warszawskiej, Kaliszskiej, Kieleckiej, Łomżyńskiej, Lubelskiej, Petrokowskiej, Płockiej, Radomskiej, Suwałkowskiej, i Siedleckiej

1. Te z przeszłych na własność skarbu na mocy Najwyższych ukazów z 27 Października (8 Listopada) 1864 i 14 (26) Grudnia 1865 roku gruntów, które jeszcze nie zostały sprzedane lub nie zostały udzielone i przeznaczone dla nadania bezrolnym włościanom i dymisyonowanym żołnierzom, przeznaczają się na sprzedaż na warunkach przez nieniejsze przepisy określonych.

2. Wspomniane grunta sprzedają się tylko przez licytację publiczną. Dla odbicia takich licytacji grunta te dzielą się na dwie kategorie: do pierwszej kategorii zaliczają się niewielkie przestrzenie leżące w szachownicy z gruntami dóbr właścicieli prywatnych jak również znajdujące się w miastach i sadach place i ogrody; do drugiej kategorii zaś – oddzielne folwarki i grunta leżące w ciągłych przestrzeniach. Podział oznaczonych w art. 1 gruntów pomiędzy te dwie kategorie i ułożenie oddzielnych ich list wład się na Ministra Finansów.

3. Nabywać na licytacji grunta pierwszej z pomienionych w art. 2 kategorii, mogą wszyscy w ogóle ruszcy poddani; zaś grunta drugiej kategorii mogą nabywać tylko osoby ruskiego pochodzenia – które znajdowały się lub znajdują się w służbie rządowej wojskowej lub cywilnej. Uwaga: Właściciele nadanych (majorackich z prawem całkowitej własności) dóbr w wyżej pomienionych dziesięciu guberniach, nie mogą kupować gruntów drugiej kategorii, z wyjątkiem nieznacznych przestrzeni (nie przenoszących 300 mórg), które bezpośrednio stykają się z gruntami pomienionych właścicieli.

4. Wspomniane w art. 1 grunta sprzedają się w takiej przestrzeni i z takimi gospodarczemi i czynszowemi budowlami, jakie będą oznaczone w ogłaszanych opisach, każdej miejscowości, ze wszystkimi prawami i obowiązkami, jakie co do nich ma skarb. – Do składu sprzedawanych gruntów mogą być przyłączane, według uznania Ministra Finansów i stosownie do miejscowych dogodności, wycinki lasów, z obrębów będących w posiadaniu skarbu, w rozmiarze nie przewyższającym jednej piątej części ogólnej przestrzeni gruntów każdego majątku.

5. Nabywcom dóbr drugiej kategorii, sprzedawanych bez lasu nadaje się w ciągu dwóch lat od dnia zatwierdzenia kontraktu kupna, prawo do kupna z najbliższych leśnictw rządowych bez licytacji, według rządowego oszacowania i przy rozłożeniu wypłaty na trzy lata bez procentu, materiału budulcowego, potrzebnego na wzniesienie nowych lub reperacją istniejących budowli gospodarczych. Uwaga: Oznaczenie ilości materiału budulcowego, udzielanego dla każdego majątku według taksy rządowej, zależy od rzeczywistej potrzeby takiego materiału, lecz wartość całej udzielonej ilości nie może przenosić dziesiątego procentu od ceny kupna majątku.

6. Szacunek majątku, od którego rozpoczyna się licytacja, oznacza się w następujący sposób:

a) wartość pól ornych, łąk, pastwisk i innych gruntów oprócz lasu oblicza się za pomocą kapitalizacji co do gruntów pierwszej kategorii (art. 2-gi) 4 % (to jest przez pomnożenie przez 25), a co do gruntów drugiej kategorii, 5 % (to jest przez pomnożenie przez 20) istniejącej

opłaty dzierżawnej za majątek;

b) jeżeli wynaleziony w ten sposób szacunek okaże się niższym od wartości gruntu według średnioproporcjonalnych cen dla każdej miejscowości za każdą włókę, ustanowionych przez Towarzystwo Kredytowe Ziemskie w Królestwie Polskiem dla pożyczki Towarzystwa, to szacunek ten podnosi się do odpowiedniej wysokości;

c) szacunek lasu, kiedy takowy będzie sprzedany łącznie z majątkiem, ustanawia się według obowiązujących w guberniach Królestwa przepisów szacowania gotowej masy drzewnej na wycięcie, przyczem na gruntach pierwszej kategorii dołącza się jeszcze i wartość gruntu pod lasem;

d) szacunek placów i ogrodów w miastach i osadach ustanawia się za pomocą kapitalizacji 4 % istniejącej opłaty dzierżawnej, za zastrzeżeniem że jeżeli ustanowiony w ten sposób szacunek okaże się niższym od technicznego oszacowania placu, dokonanego według obowiązujących w Królestwie Polskiem przepisów, lub jeżeli pomienione place i ogrody nie są według technicznego oszacowania.

7. Pragnący uczestniczyć w licytacji, składa kaucję, równą jednej dziesiątej części ustanowionego i ogłoszonego szacunku miejscowości, sprzedającej się przez licytację. Kaucya ta składa się w gotowiznie, do licytacji na grunta drugiej kategorii (art. 2), może być złożona także w listach likwidacyjnych lub innych procentowych papierach państwowych, według nominalnej ich wartości.

8. Licytacje odbywające się w Izbach Skarbowych, lub, według uznania Izby Skarbowej w razie sprzedaży przestrzeni małej wartości w Zarządach Powiatowych lub Gminnych, w obecności Naczelników Powiatu, ustanie i przez opieczętowane deklaracje. Licytacje w Izbach Skarbowych na grunta, zaliczone do drugiej z wymienionych w art. 2-m kategorii, odbywają się w obecności Naczelników gubernij. Licytacje co do gruntów pierwszej kategorii zatwierdzają się do sumy 5000 przez Izby, a do 10000 rubli przez Gubernatorów; licytacje zaś na sumę przynoszącą 10000 rubli i w ogóle wszystkie licytacje na grunta zaliczone do drugiej kategorii (art. 2) przedstawiają się Ministrowi Finansów, który zatwierdza na mocy służącej mu władzy licytacje do 30000 rubli, na zatwierdzenie zaś licytacji na wyższą sumę wyjednywa decyzję Rządzącego Senatu.

9. Wypłata przez nabywcę ceny nabytych na licytacji gruntów dokonywa się na następujących podstawach:

a) za grunta, zaliczone do pierwszej z pomienionych w art. 2-m kategorii, przypadająca od nabywcy suma wypłaca się tylko gotowizną, przyczem jeżeli suma nie przewyższa 5000 rubli, to takowa wypłaca się w ciągu trzydziestu dni od zawiadomienia nabywcy o zatwierdzeniu licytacji; w razie zaś jeżeli suma kupna przewyższa 5000 rub., to nabywca może ją wypłacić w ciągu trzech lat od dnia zatwierdzenia licytacji, w równych ratach, w terminach półrocznych, przy doliczeniu do każdej raty procentu podług stopy 4 od sta na rok od pozostałego niewypłaconego szacunku i z zastrzeżeniem przytem, żeby pierwsza rata wniesiona była po upływie 30 dni od dnia oznajmienia nabywcy o zatwierdzeniu licytacji. Raty terminowe powinny być wnoszone w gotowiznie z góry, w dwóch półrocznych terminach, w Czerwcu i Grudniu każdego roku, bez osobnych ze strony rządu przypominań;

b) za grunta drugiej kategorii, nabywca w ciągu trzydziestu dni od daty zawiadomienia go o zatwierdzeniu licytacji wypłaca taką sumę, która, wraz z założoną przezeń do licytacji, na mocy art. 7-go niniejszych przepisów, kaucją, stanowić będzie dziesiątą część całej ceny kupna majątku nabytego na licytacji; wypłata pozostałych dziewięciu dziesiątych części ceny kupna majątku, nabywcy rozkłada się na raty, według przepisów bankowych, z opłatą rocznie od tej sumy cztery od sta procentu i jeden od sta na umorzenie, lub cztery od sta procentu i dwa od sta na umorzenie, według życzenia nabywcy. Uwaga: Rołożone na raty na mocy niniejszego artykułu sumy, zabezpieczają się na pierwszym miejscu działu IV wykazu hipotecznego

nabytej przez nabywcę nieruchomości.

10. Oznaczona w punkcie b poprzedniego 9-go artykułu dopłata do kaucyi do jednej dziesiątej części sumy kupna, może być dokonana w listach likwidacyjnych według nominalnej ich wartości. Przyjmowanie tych papierów według nominalnej ich wartości dopuszcza się i przy rocznych terminowych opłatach (tak procentu jak i na umorzenie), dokonywanych przez nabywcę dla spłaty pozostałej części niewypłaconego szacunku majątku, ale z zastrzeżeniem, że każda rata może być opłaconą listami likwidacyjnymi, według nominalnej ich wartości; w razie zaś wypłaty od razu całej reszty niewypłaconego szacunku majątku, wypłata taka może być dokonana całkowicie w listach likwidacyjnych, według nominalnej ich wartości. Uwaga: Raty, których połowa nie dochodzi stu rubli, wnoszą się całkowicie w gotowiznie.

11. Nabywcy wycinków leśnych, za które wypłata ceny kupna będzie rozłożona na raty, obowiązują się wycinanie lasu dokonywać nie inaczej, jak częściowo, wycinając w wypadkach, kiedy wypłata jest rozłożona stosownie do art. 9 punktu a niniejszych przepisów na trzy lata, corocznie nie więcej na jedną trzecią część przestrzeni lasu, według wskazania miejscowego rządowego zarządu leśnego, a w razach rozkładu na raty na zasadzie punktu b tegoż artykułu, pod nadzorem tegoż zarządu, według planu gospodarczego, który będzie ułożony odpowiednio do okresu, oznaczonego, według życzenia nabywcy, na mocy art. 9 punktu b, dla umorzenia pozostałego niewypłaconego szacunku majątku i udzielony właścicielowi nie później jak w 3 miesiące od dnia zatwierdzenia kontraktu kupna. Uwaga: Niezachowanie przez nabywcę obowiązku prawidłowego cięcia, pociąga za sobą ustanowienie administracyi rządowej nad lasem na koszt nabywcy.

12. W celu zabezpieczenia regularnej wypłaty szacunku kupna i w razie potrzeby, w celu ściągnięcia takowego, ustanawiają się następujące środki:

a) Co do gruntów pierwszej kategorii:

1) jeżeli nabywca gruntów, których cena na zasadzie art. 9 punktu a, powinna być wypłacona jednorazowo, nie wypłaci przypadającej od niego sumy w ciągu 3-ch dni od otrzymania zawiadomienia o zatwierdzeniu licytacji, to skarb ma prawo wyznaczyć powtórna, na ryzyko nabywcy, licytację na sprzedaż kupionych przezeń gruntów i mogące ztąd wyniknąć dla skarbu straty pokryć z kaucyi, złożonej przez nabywcę przy licytacji, a w razie jej niedostateczności z reszty jego majątku;

2) jeżeli przy rozłożeniu na raty wypłaty, na zasadzie tegoż punktu art. 9 niniejszych przepisów, nabywca doprowadzi zaległość do dwóch całkowitych rat terminowych, to skarb ma prawo wymagać wypłaty jednorazowo całej należnej sumy, nieopłaconej jeszcze przez nabywcę za nabyte przezeń grunta;

3) w razie niezapłacenia przez nabywcę tej sumy w ciągu 3-ch miesięcy, od dnia zawiadomienia go o tem, skarb pozostawia sobie prawo sprzedania nabytych przezeń gruntów przez licytację, na ryzyko zalegającego właściciela, w drodze administracyjnej.

b) Co do gruntów drugiej kategorii:

1) jeżeli nabywca nie opłaci w terminie oznaczonym przez kontrakt, jakiegokolwiek terminowej raty, to skarb przedsięwzię środki administracyjne dla jej ściągnięcia przez zajęcie dochodów z majątku;

2) jeżeli nabywca doprowadzi zaległość do trzech całkowitych rat terminowych, to skarb ma prawo żądać wypłaty jednorazowo całej należnej mu jeszcze nieopłaconej przez nabywcę sumy za nabyte przezeń grunty; i

3) w razie niezapłacenia przez nabywcę tej sumy w ciągu 5-ciu miesięcy od dnia zawiadomienia go o tem, skarb pozostawia sobie prawo sprzedania majątku przez licytację, na ryzyko zaległego właściciela, w drodze administracyjnej, ale tylko osobie mającej prawo uczestniczenia w licytacji, na zasadzie art. 3-go.

13. Termin oddania nabywcy w posiadanie kupionych przezeń gruntów, oznaczają izby

skarbowe w warkach licytacyjnych. Dochody z gruntów do tego terminu należą do skarbu, od tego zaś czasu przechodzą na rzecz nabywcy.

14. Osoby mające według art. 3-go prawo uczestniczenia w licytacjach na dobra, zaliczone do drugiej z pomienionych w art. 2-im kategorii, w razie kupna tych dóbr korzystają ze szczególnych przywilejów i podlegają w rozporządzaniu niemi, pewnym ograniczeniom, na zasadach w następnych artykułach (15-20) wyłuszczonych.

15. Osoby te uwalniają się od opłaty stempla przy zawarciu kontraktu kupna.

16. Nabycie przez jedną osobę kilku majątków dozwala się w tym tylko wypadku, jeżeli ogólna przestrzeń tych majątków (wraz z leśniami wycinkami, kiedy takowe będą dołączane do majątku) nie przewyższa 1500 morgów.

17. Nabyte majątki mogą być przez właścicieli wypuszczane w dzierżawę lub oddawane w administrację na termin dłuższy nad lat 12, tylko osobom rosyjskiego pochodzenia.

18. Nabywca obowiązany jest najdalej w ciągu dwóch lat po nabyciu majątku założyć księgę hipoteczną tegoż majątku i wnieść do właściwych jej działów wszystkie przyjęte przez niego, na zasadzie niniejszych przepisów, zobowiązania i ograniczenia w rozporządzaniu majątkiem.

19. Właściciele, bez osobnego upoważnienia Rządu, nie mogą do czasu ostatecznej wypłaty ceny nabytych przez nich na zasadzie niniejszych przepisów, majątków, ani ich zastawiać, ani obciążać w ogóle jakimikolwiek bądź długami.

20. Nabyte majątki mogą być alienowane przez sprzedaż, darowiznę lub innym sposobem prawnym, jak również przez spadek tak na mocy testamentu, jak i według prawa, wyłącznie osobom rosyjskiego pochodzenia, czyniącym zadość warunkom, określonym w art. 3-cim niniejszych przepisów. Jeżeli zaś majątek będzie legowany osobie nie rosyjskiego pochodzenia, jak również jeżeli po śmierci właściciela nie będzie prawnych spadkobierców rosyjskiego pochodzenia, majątek sprzedaje się osobom rosyjskiego pochodzenia, na zasadzie niniejszych przepisów, otrzymana zaś ze sprzedaży suma przeznaczona na korzyść spadkobierców zmarłego właściciela.

21. Ministrowi Finansów porucza się, w razie niedojścia do skutku licytacji, cofnąć zupełnie sprzedaż i grunta oddać do rozporządzenia instytucji do spraw włościańskich, dla nadania ich ludności bezrolnej.

Podpisał: Prezydujący w Komitecie do spraw Królestwa Polskiego Książę Paweł Gagarin.

Nr 2

Kontrakt na sprzedaż skarbowego majątku poduchownego „Wólka Plebańska” w powiecie białskim guberni siedleckiej Katarzynie Fiodorownie Gromece

Товарищ Министра Финансов изволил контракт сей утвердить 14 Февраля 1874 года.

Управляющий Отделом По Финансам Царства Польскаго [-]
Старший Делопроизводитель [-]

Контракт

О продаже по приходских земель в селении Вульке Плебанской, Бельскаго уезда.

Между Седлецкую Казенную Палатою и Г-жею Екатериною Громеко заключен настоящий контракт на продажу земель в Вульке Плебанской, Бельскаго уезда, на следую-

щих условиях:

§ 1

Седлецкая Казенная Палата, на основании Высочайше утвержденных 1 Июля 1871 года Правил о продаже состоящих в ведении казны земель в губерниях Царства Польского и с разрешения Министра Финансов, изложенного в предложении Отдела по Финансам Царства Польского, от 27 Октября 1873 г. за № 3712, продает Екатерине Громеко поступившие в ведение казны по-приходские земли в Вульке Плебанской, Седлецкой губернии, Бельского уезда, пространством 163 мор. 106 пр., в том числе 27 м. 68 пр. Лесу, новопольской меры, со всеми доходами и угодиями, входящими в состав сих земель, и с теми правами и обязанностями, какия по оным имеет казна, за объявленную на производившихся в присутствии Палаты 28 Августа 1873 года торгах сумму восем тысяч пятьсот пятьдесят пять руб. /8555 р./

§ 2

В счет условленной суммы 8555 руб. покупщица уплатила в Седлецкое Губернское Казначейство, под квитанцию, от 28 Августа 1873 г. за № 5975, четырьмя ликвидационными листами по 100 р., каждый с одним купоном, и наличными деньгами 35 к., итого 400 р. 35 к., и от 7 Ноября 1873 г. за № 8146, ликвидационными листами: один в 250 р. и два по 100 руб., каждый с одним купоном и наличными деньгами 5 р. 15 к., итого 455 р. 15 к., всего восемьсот пятьдесят пять руб. пятьдесят коп. /855 р. 50 к./, остальную затем часть этой суммы, именно 7699 р. 50 к. обязывается покупщица уплачивать в Казначейство по 4 % та и по 2 % на погашение капитала, т.е. 461 р. 95 к. в год вперед, в два полугодовых срока, в Июнь и Декабре мѣха каждого года, начинаясь с Декабря 1873 года.

§ 3

Разсроченныя на основании § 2 суммы обезпечиваются на первом месте IV раздела ипотечнаго указателя приобретенной покупщицею недвижимости.

§ 4

Казна не вправе требовать уплаты разсроченной части покупной цены ранеесроков, определенных в § 2 настоящего контракта /заисключением случая, объявленного ниже в § 10 п. в./, покупщица же имеет право во всякое время, по своему усмотрению, уплатить этот долг сполна или по частям, и – Казенная Палата, получив о сем заявление, принимает от нея таковую уплату. Если покупщица пожелает уплатить всю остающуюся в долгу сумму сполна и одновременно, то таковую уплату может привести ливидационными листами по нарицательной цене. В случае такового взноса полной следующей казне суммы, Казенная Палата разрешает исключить из ипотечной книги отметку о долге; в случае же уплаты части разсроченной суммы, уменьшает соразмерно внесенной части причитающиеся с покупщицы по § 2 настоящего контракта, срочные с остающейся в долгу части платежи. Уплата долга по частям должна производиться полными сотн.ми рублей.

§ 5

Покупщица приобретает продаваемыя, на основании настоящего контракта, земли в том виде, в каком он находятся в натуре и значатся в прилагаемом плане и описании, и ни покупщица, ни ея наследники не имеют права предъявлять к казне петиции от носительно пространства, стоимостими доброкачественности купленных им угодий. Покупщица не имеет также права требовать от казны каких либо ручательств в будущем и предъявлять по поводу приобетения проданных, на основании сего контракта, земель какия либо домогательств.

§ 6

Со дня торга всякаго рода приращения и убыли, могущия в каком либо отношении и по какой либо причине произойти в поважаемой, на основании настоящего контракта, недвижимости, относятся к счету или на счет покупщицы. Доходы с этих земель прина-

длежать казне по 28 Августа 1873 года, с того же дня они поступают в пользу покупщицы.

§ 7

Покупщица обязывается с 20 Мая 1874 года уплачивать все подати и нести повинности, как ныне для землевладельцев существующия, так и могущия быть впредь установленными.

§ 8

По землям, составляющим предмет настоящей продажи, никаких споров в отношении границ оных и права владения до ныне не предъявлено; но казна не ручается за могущия возникнуть в будущем какия либо по владению этими землями споры или тяжбы, ведение коих будет лежать исключительно на покупщице и его преемниках. За последствия всяких такого рода споров и мяжб казна не несет перед покупщице и ея преемниками никакой ответственности.

§ 9

Покупщица освобождается от уплаты гербовой пошлины при совершении купчаго контракта, прочия же по совершению сего контракта расхода, а равно издержки по преписанию права собственности, по вводу во владение и за припечатание объявлений о торгах уплачиваются покупщицею.

Примечание После заключения контракта покупщица обязана доставить в Казенную Палату, на свой счет, формальную копию с нотариального на продажу акта.

§ 10

Причитающиеся казне платежи в уплату покупной цены покупщица обязана внести в местное Казначейство исправно и бездоимочно, порядком и в сроки, определенные в § 2 настоящего контракта без особых со стороны казны напоминаний. Неисправность во взносе означенных платежей подвергает покупщицу следующим мерам взыскания: а) если покупщица не внесет в определенный контрактом срок какого-либо срочного платежа, то казна принимает ко взысканию оного административныя меры, налижением секвестра на доходы имения; б) если покупщица доведет недоимку до трех полных срочных платежей, то казна вправе требовать уплаты одновременно всей причитающейся ей суммы, оставшейся неуплоченною покупщицею за приобретенную ею недвижимость, и в) в случае неуплаты покупщицею такой суммы в течении пяти месяцев, со дня объявления ей о том, казна предоставляет себе право продать означенную недвижимость с торгов на риск неисправной владельницы в административном порядке.

§ 11

Покупщица, а равно наследники и прочие преемники его по владению этими землями подчиняются, в пользповании и распоряжении оными, ограничениям, установленным в статьях: 17, 19 и 20 Высочайше утвержденных 1/13 Июля 1871 года Правил о продаже состоящих в ведении казны земель в губерниях Привислянскаго Края, а именно: а) купленные земли могут быть владельцами их отдаваемы в аренду или администрацию на сроки свыше 12 лет не иначе, как лицам русскаго происхождения; б) владелец, без особаго разрешения Правительства, не может до окончательной уплаты стоимости купленных им, на основании настоящего контракта, земель, ни закладывать эти земли, ни обременять оныя вообще какими либо долговыми обязательствами; в) купленные земли могут быть отчуждаемы продажею, дарением, или иным законным способом, а равно через наследство, как по завещанию, так и по закону, исключительно лицам русскаго происхождения, подходящим под условия, определенные в 20 статье Правил о продаже подуховных имений. Если же земли эти будут завещаны лицу не русскаго происхождения, а равно если по смерт владельца не окажется наследников русскаго происхождения, то земли эти будут обращены в продажу лицам русскаго происхождения, с предоставлением варученной от продажи суммы в пользу наследников умершаго владельца.

§ 12

Покупщица обязана не позже двух лет по приобретении продаваемой, на основании настоящего контракта, недвижимости завести для оной ипотечную книгу, с помещением в подлежащих отделах этой книги всех возлагаемых на ней настоящим контрактом обязательств и ограничений в распоряжении купленных имуществом и копию с сей книги доставить, на свой счет, Казенной Палате.

§ 13

Прием ликвидационных листов по нарицательной стоимости допускается и при ежегодных срочных платежах /как процентов, так и погашения/ производимых покупщицею в уплату остающейся в долгу на приобретенных землях части покупной суммы, но с тем что в счет каждого такового платежа выше показанными бумагами может быть внесима не более половины онаго, при чем однако также срочные платежи, половина коих недостигает ста руб., вносятся сполна наличными деньгами.

§ 14

Доколе покупщица неуплатит всей предложенной суммы за продаваемья земли, она обязается рубку леса, произрастающего на этих землях, производить не иначе как под надзором местнаго казеннаго леснаго управления по хозяйственному плану, который будет составлен соответственно периоду, определенному, по желанию покупщицы, на основании § 2 настоящего контракта, для погашения остающейся в долгу на имении суммы и выдан покупщице не позже трех месяцев со дня утверждения настоящего контракта.

§ 15

Покупщица обязана проданная ей на основании настоящего контракта земли оставить по 20 Мая 1874 года в пользовании настоящего арендатора Немирки на условиях заключеннаго с ним контракта и довольствоваться по означенный срок получения от арендатора аренднаго за Декабрский срок 1873 года платежа, в сумме девятнадцать рублей девяносто семи коп. /19 р. 97 к./.

§ 16

Так как имение Вулька Плебанская продано до истечения аренднаго срока, то казна сохраняет за собою лишь право на пополнение из залога арендатора арендных и податных недоимок за время: первых до 28 Августа 1873 г. и последних до 20 Мая 1874 г., расчет же с арендатором по выполнению контрактных условий относительно содержания строений, обработки полей и проч. представляется усмотрению и в пользу покупщицы, которая рассчитывается с арендатором без всякаго участия казны и последняя за исправность арендатора перед покупщицею не ручается.

§ 17

Настоящий контракт, составлен в трех экземплярах, обязателен для покупщицы со дня подписания, для казны же Царства со времени утверждения.

Гор. Седлец Ноября 26 дня 1873 г.

Покупщица

Жена Действительнаго

Статскаго Советника

Екатерина Феодоровна

Громека

[-]

Седлецкая Казенная Палата подписывает настоящий контракт свидетельствуя собственноручность подписей: покупщицы жены Действительнаго Статскаго Советника Екатерины Громеки и свидетелей Ратманова и Словчевскаго.

Город Седлец. Декабр. 7 дня 1873 года.

Управляющий Палатою Витковский

Ассесор Отделения [-]
Старший Делопроизводитель Токаржевский

Nr 3

Pełnomocnictwo udzielone Janowi Lipce przez Aleksandra Aleksandrowicza Lidera-Wejmarna w 1878 r. celem pełnego administrowania donacją „Chełm” w powiecie chełmskim guberni lubelskiej.

Милостивый Государ Иван Каетанович!

Небудучи в состоянии лично заняться делами моими прошу Вась взять на себя труды: 1) ходатайствовать о вводе меня во владение маиоратным именем Холм на основании Высочайшаго Указа от шестнадцатаго Июля тысяча восемьсот семьдесят седьмаго года распубликованнаго в собрании узаконений и распоряжений Правительства двадцатаго Августа тысяча восемьсот семьдесят седьмаго фода восемьдесят третий номер, переписать в ипотечной книге Холма права собственности на мое имя а равно устроить ипотеку для добавочно пожалованных к Холмскому маиорату фольварков Кумов, Поболовице и Покровка с принадлежащими лесами и другими угодьями, для ипотечнаго же устройства, окончательно принять сдаточный акт оных фольварков, заключать контракты с казною по этому предмету, составлять и списывать протоколы и другие акты с подлежащими правительственными властями Царства Польскаго и вообще действовать что в видах ипотечнаго устройства дела следует. 2) Заведывать делами маиоратнаго имени Холм с добавочными фольварками Кумов, Поболовице, и Покровка а именно взysкивать и получать платы от администраторов фольварков маиоратных определенных контрактами заключенными с ними по администратии фольварков и давать в этом квитанции, наблюдать за точным исполнением обязанностей принятых администраторами условий, записанных в контрактах о администратии фольварков. Залоги администраторов переменять одним равносильным обезпечением на другое, составлять по этому предмету регентальные и ипотечные акты, подписывать оные и делать все что по этому предмету законно требуется. В случае неисполнения администраторами условий контрактов таковые уничтожать, фольварки кому другому отдавать в аренду или администратию на предварительно одобренных мною условиях, с новыми арендаторами или администраторами контракты заключать и подписывать оные, фольварки сдавать новым арендаторам или администраторам, с прежних же администраторов по разрешению контракта или окончании срока администратии потребовать точнаго исполнения всех условий и статей контракта. 3) Получать арендные деньги а арендатора мельницы в Поболовице и вообще платежей с пользующихся другими угодьями ныне существующими себя которыя откроются впоследствии, наблюдать за исполнением контрактов, в случае надобности удалять арендаторов, отдавать аренду другим лицам на предворительных одобренных мною условиях заключать новые контракты, вознаграждение за отнятую пропинацию в фольварках Кумов и Поболовице следуемое от Правительства за предписанием и и назначением онаго получать, равно получать чинши с мельниц принадлежащих Холмскому маиорату, с колонистов не крестьянских условия III отделения ликвидационных табелей по передаче же оных колонии в пользование крестьян выслушивать и подписывать постановления у надлежащих властей, получать вознаграждения ликвидационными листами и вообще кредитовыми бумагами какия для сего установлены Правительством равно и наличныя деньги из учреждений из которых выдача таковых производиться будет в получении расписываться и затем таковыя высылать мне. 4) Продавать лес из лесных дач Холмскаго маиората на мест-

ные потребности, соображаясь в этом с хозяйственными планами утвержденными для лесов майората, продавать все другие продукты и материалы, получать деньги и весте отчёты. 5) Входить в сделки с Обществом Привислянской железной дороги относительно отчуждения земли под железную дорогу из всех родов земель майората, оценивать оные миролюбиво или чрез сношения совершать купчую деньги за землю получать хотя по этому предмету подписывает нам законом требуемая формальности; также представляю Вам право продажи камня, песку и прочих материалов для Привислянской железной дороги если они будут прилеваемые в Холмском майоратном имении; 6) Земле разделяемые на фермы отдать в двенадцатилетнюю аренду или администрацию, контракты по оному предмету на основании предварительно одобренных мною условий, заключать, подписывать и смотреть за точным исполнением оных в случае же неисполнения в чем нибудь принятых администраторами обязанностей, поступать с ними согласно условиям контрактом означенным уделая их и фермы отдавать другим лицам если же сняжутся возможным для меня, из ферм отпадки рутки устроить один фольварке и оной отдать в администрацию и на аренду как можно во второй статье; 7) Поручаю Вам уплачивать все подати, налоги и повинности, лежащая на имении Холм, Кулик, Поболовице и Покровка строго наблюдать за тем чтобы в конце года неоставалось никаких казенных и частных недоимок, и затем же представлять мне доходы с имения и отчет по управлению; 8) По всем вышеупомянутым предметам и возникнуть могущим делам имеет ходатайство во всех присутственных местах Царства Польского и Империи и у неких других лиц а равно отношение и сделки с частными лицами и крестьянами подавать куда надо указывать всякия рода прошения, жалобы и другие помянованыя бумаги выслушивать по оным решения, брать копия, объявлять по оных удовольствия или неудовольствия, выполнять апелляционные обряды, получать свидетельства, приносить жалобы частныя и касационныя до последней инстанции дел, прекращать торгам, решения и приговоры, вводить в действия, получать и расписываться в получении всяких денег назначенных в пополнение убытков по все статьям определеннаго Высочайства дохода с пожалованных имений Холм, Кулик, Поболовице и Покровка правительственными административными или судебными властями, получать вознаграждение из страхового отделения в случае пожара строений. Вообще уполномочиваю Вас действовать вместо меня по всем делам которые только могут встретиться по означенному имений Холм, Кулик, Поболовице и Покровка. Права свои на сей доверенности передоверять другим лицам по мере надобности во всем же что Вы или избранные Вами лица законно по доверенности сей сделаете я Вам верно, спорить и препоставать не буду. Доверенность эта принадлежит Дворянину Ивану Каетановичу Липко. В сей доверенности на второй странице и начале деадцать третьей строке приписано „часть“ и на третьей странице в одиннадцатую строке осюбено „под“ /подписал/ Прапорщик Граф Александр Александрович Лидерс Ваймарн. В этом месте приклеено марки сорок копеечнаго досотоенства. Тысяча восьмсот семьдесят седьмаго года Сентября двадцать втораго доверенность эта явлена у меня Алексея Александровича Ратьков-Рожнова Санкт Петербурскаго Нотариуса в конторе моей в литейной части на фонтанке сороковый номер Прапорщиком Графом Александром Александровичем Лидерс Ваймарн живущим Литейной части на Захариевской улице одиннадцатый номер представившим удостоверение о своей самоличности свидетельство выданное ему Командиром первой и четвертой батереями Конно-Артиллерийской Бригады полковником Кордан, девятаго Сентября тысяча восьмсто семьдесят седьмаго года за номером /нет/ и имеющим правоспособность к совершению актов в удостоверение сего, предъявил свидетельство метрическое выданное из Херсонской Духовной Консистории тридцатаго Ноября тысяча восьмсот пятьдесят шестаго года за девять тысяч триста шестидесятым номером. При сем я Нотариус удостоверяю, что доверенность эта собственноручно подписана означенным Графом

Лидерс Веймарн статья сто тридцать седьмая Нотариального Положения объявлена По реестру номер две тысячи девятьсот девяносто седьмой /подписал/ Нотариус Алексей Ратьков Рожнов. Печать под которую подписано Ратьков Рожнов. Печать, над ней наклеена гербовая марка сорок копеечного достоинства. Я ниже подписавшийся удостоверяю верность этой копии с подлинником с представленном мною Феликсу Ивановичу Васютынскому Люблинскому Нотариусу, в конторе моей находящиеся в городе Люблине на улице Рынок в доме под первым номером. Доверенным Дворянином Иваном Каетановичем Липко в имении Холм Холмского уезда жительствоующим. При сличению мною этой копии с подлинником в последнем подлисток приписок зачеркнутых слов и никаких особенностей кроме вышеозначенных не было. Тысяча восемьсот семьдесят седьмого года Декабря двадцать девятого по старому /Тысяча восемьсот семьдесят восьмого года Января десятого по новому стилю/. По реестру номер девятсотый /Подписано/ Нотариус Феликс Васютинский (М. П.). В том что копия эта слово в слово сходна с копьєю писанною на гербовой бумаге пятнадцати копеечного достоинства находящиеся в делах ниже подписавшагося Нотариуса при акте за тысяча восемьсот семьдесят восьмой год по реестру за шестьсот семьдесят четвертым номером удостоверяю. Варшава тысяча восемьсот семьдесят восьмого года Августа девятого /двадцать первого дня/. Место печати. Подписал Нотариус при Ипотечной Канцелярии Варшавского Окружного Суда Ипполи Трушковский.

Я Владислав Викторович Зайдлер, Холмской Нотариус.

Nr 4

Kopia pełnomocnictwa udzielonego przez naczelnika straży ziemskiej powiatu krasnostawskiego Fiodora Siergiejewicza Czernickiego – Stanisławowi Dobrzelskiemu na zakup majątku poduchownego „Markuszów”

Нотариус Эдуард Булинский в Красностава за 1882 г.

№ 530

Тысяча восемьсот восемьдесят второго года, октября девятого/двадцать первого дня, явился ко мне Владиславу Даниловичу Любовскому исправляющему должность Красноставского Нотариуса Эдуарда Ивановича Булинского на основанииприказа Председателя Люблинского Окружного Суда от 7 октября сего года за № 59, в конторе упомянутого Нотариуса находящейся в уездном городе Красностава, люблинской губернии в собственном его доме под № 80, лично мне известный к совершению нотариальных актов правоспособный: Штабс-Капитан Феодор Сергеевич Черницкий, Начальник Земской Стражи Красноставского Уезда, жительствоующий в уездном городе Красностава, люблинской губернии и в присутствии лично мне известных, отводу по закону не подлежащих свидетелей: Феифила Александрова Залеского и Мартина Станислава Белецкого жителей уездного города Красностава, объявил:

Что он Черницкий доверяет Станиславу Викентьевичу Добржелевскому, владельцу имения Маркушев Ново-Александрийского уезда, люблинской губернии, жительствоующему в оном имении Маркушев, купить от Юлиана Завальского поприходский фольварк Маркушёв, приобретенный на торгах в Люблинской Казенной Палате на имя и в пользу объявителя, условиться относительно продажной цены, ея количества и уплаты, а также всех вообще условий купли и продажи, заняться переукреплением права собственности этого фольварка на имя объявителя; после покупки этого фольварка управлять оным в пользу объявителя, кроме того отдавать означенный фольварк в аренду и в залог на условиях какия Станислав Добржелевский поверенный признает удобными, продать

означенный фольварк, условиться на счет продажной цены, получить таковую отчасти или полностью, получать ссуды и занимать деньги в пользу объявителя на условиях и на срок, какие Станислав Добржелевский будет считать нужными, обеспечивать эти ссуды и деньги фольварком поприходским Маркушев, с тем только ограничением дабы объявитель за все ссуды, заняты деньги или за прочия обязательства отвечает только из сказанного фольварка и никогда не отвечал лично из прочного своего имущества ни за капитал, ни за проценты, ни за судебныя издержки. Независимо от того объявитель доверяет Станиславу Добржелевскому вести по поводу означенного фольварка все дела во всех судебных инстанциях, предъявлять иски, отвечать по оным, подавать всепрочныя иски а также частныя апелляционныя и кассационныя жалобы, ходатайствовать по поводу купли фольварка во всех правительственных установлениях, требовать утверждения купли, устроить первоначально ипотеку, завести ипотечную книгу, укрепить право собственности по ипотеке на имя объявителя, составлять по всем изложенным предметам ипотечные и нотариальные акты, а также заявления и проектировать статьи в ипотечный указатель, избирать от себя поверенных с правом передоверия. Во всем – же что он Добржелевский, или им избранные поверенные по сей доверенности законно учинять, объявитель им верит – и в том спорить и прекословить не будет.

Акт сей совершен и читан объявителю в присутствии вышепоименованных свидетелей: Залеского и Белецкого – и по одобрении сего-же акта и удостоверении в присутствии названных свидетелей, что объявитель по доброй воле желает его совершить, а равно удостоверении что как то-же объявитель, так и свидетели понимают его смысл и знание, объявителем принят, им-же, свидетелям и мною Нотариусом подписан.

Выписей сего акта столько, сколько по надобится будет выдан Станиславу Викентьевичу Добржелевскому. Гербовая бумага к сему акту уничтожена в шестьдесят копеек – сбора в пользу Красноставской городской кассы взыскано тридцать копеек.

Подлинник подписами: Феодор Сергеевич Ченицкий – свидетелем был житель гор. Красностава Феофиль Александров Залеский – свидетелем был житель города Красностава Марцин Станислав Белецкий. И. д. Нотариуса Владислав Любовский.

Nr 5

Kopia testamentu rzeczywistego radcy stanu Andrieja Iwanowicza Dejkuна

Мое, Действительного Статского Советника Андрея Ивановича Дейкуна духовное завещание. О имя Отца и Сына и Святого Духа! 28 Мая сего 1901 года: Всемогущему Богу угодно было призвать к Себе, в неведомый для нас мир, незабвенную подругу в моей жизни – жену мою Марию Петровну, урожденную Бабиевскую, с которою в течении 37 ½ лет супружеской жизни я был вполне счастлив за что сегодня благодарю моего Создателя и Свято чту память усопшей, прося Господа Бога да учинить, душу ея в даже все Святые его упокоеваются. Лишась таким образом, по воли Божей, дорогого незаменимаго для меня спутника жизни и чувствуя, что и сам не долго буду бременить этот мир моим грешным существованием, так как, по милости Божией, достиг уже старческого возраста и чувствую что здоровье мое все более и более ослабевает, я не имея родных детей, признаю не лишнить заблаговременно распределить между моими и жены моей родственниками незначительныя денежныя средства какия останутся после моей смерти, уделяя часть их и на другия жижесказанныя надобности. В настоящее время по истечении около четырех месяцев со смерти моей жены, в моем распоряжении состоить денежного капитала образовавшагося, благодаря разумной экономии [tekst nieczytelny – K.L.], единственно из сбе-

режении от получаемого мною на службе содержания, до тридцати шести тысячи рублей, из коих 34800 рублей разновременно обращены в государственные процентные бумаги и хранятся в Люблинском Отделении Государственного Банка и в Сберегательной при том-же Отделении кассе, а остальные в Ссудо-Сберегательной кассе Люблинской Контрольной Палате, как обязательные ежемесячные взносы, следуемые, по уставу кассы, на образование сбережений из выдаваемого за службу жалованья. После моей смерти всю означенную сумму прошу распределить следующим образом: 1. Согласно предсмертной воле моей покойной жены, такое исполнение которой считаю для себя священным, прошу выдать ся родным: брату Василию Петровичу Бабиевскому и сестром: Анне Петровне Бабиевской, Елене Петровне Кругляковой, Варваре Петровне Сибиряковой, Александре Петровне Эленской и Елисавете Петровне Асеевой каждому по две тысячи рублей, всегодвеннадцать тысяч процентными бумагами, считая таковыя по номинальной их цене, за исключением шести билетов внутренних займов, о распределении которых говорит ниже. Если бы ко времени выдачи означенных сумм кого либо из поименованных родных жены не оказалось в живых, то доля умершего должна быть выдана его законным наследником. 2. Из числа моих родных, судя по имущественному их положению и некоторым другим обстоятельствам жизни, нахожу нужным и прошу выдать: брату моему Феодосию Ивановичу Дейкуну-Мочаненко три тысячи рублей, сестре Степаниду Ивановне Васьковской – три тысячи рублей, племянникам Дмитрию и Сергею Григорьевичом Дейкуном по одной тысячи пятьсот рублей каждому, племяннику Ивану Феодосиевичу Дейкуну-Мочаненко и племяннице Ольге Феодосиевне Главацкой по две тысячи рублей каждому, всего выдать поименованным моим родным тридцать тысяч рублей, с соблюдением при выдаче порядка, указанного в предыдущем пункте, т.е. процентные бумаги, кроме выигрышных билетов, считать по номинальной их цене и в случае смерти кого либо из указанных лиц – долю умершего выдать законным, его наследникам. 3. Из остаточной затем, суммы, одиннадцатипять тысяч рублей, или сколько таковой будет оставаться в день моей смерти, полагаю не более одной тысячи употребить на расходы по сказанному погребению моего грешного тела, которое покорнейше просил бы моих и жены моей живых родных, похоронить в готовом склепе рядом с моей покойной женой если к тому не встретятся какая особья препятствия или затруднения; остальную-же сумму, в том числе и билеты Дворянского Банка с выигрышами, передать в ведение Попечительства Люблинской Кресто-Воздвиженской церкви на сооружение церкви-часовни во имя Святых жен мироносец Марфы и Марии на Люблинском православном проходском кладбище на могиле моей покойной жены, или же и на другом месте, по усмотрению Попечительства, но с непременною условием устройства под церковью склепа, в которой должны быть перенесен прах покойной и может быть и мой. Если же сооружении такой церкви почему либо не состоится, то деньги эти прошу употребить на построение часовни на могиле жены по умиеющимся у меня образцам, доставленным фабрикою Гостынского в Варшаве. 4. Что касается выигрышных билетов 1 и 2 внутренних займов, числом шесть, то в виду того, что ближевая цена их с течением времени все более и более возрастать, я нахожу справедливым и небезобидным установить следующее. Означенные шесть билетов, разделить на две части по три билета, по одному первого и по два второго займов и выдать их по жеребию шести лицам – троим из одной группы родных и троим из другой, при чем в зачет завещенной каждому из них суммы выигрышные билета должна приниматься не по номинальной их цене, а по биржевой, какая в то время будет существовать. Кроме того, в случае на эти билеты будут упадатı выигрыши то таковыя, если сумма выигрыши по одному билету будет не более 5 тысяч рублей, выигрыша полностью поступает в собственность владельца билета; если-же на какой билет упадет выигрыша в 8 или 10 тысяч тублей, то ыакой выигрыш делится пропорционально завещенным суммам между теми из родных моих или моей жены в кругу которых

находится выигранный билет, выигрыши-же сверх 10 /т./ рублей должны быть оценены пропорционально завещанным суммам между всеми родными, поименованными в настоящем завещании. Еще очень может быть что назначенные по настоящему завещанию сумма будут выданы мною лично еще при жизни кому либо из поименованных родных, то такая лица, как уже удовлетворитены, но в [tekst nieczytelny] завещания по моей смерти из числа наследников исключаются, но не лишаются права на получение упдающей не их долю части выигрышей, согласно указанным условиям. 5. Обращаюсь затем к движимому моему имуществу, какое будет оставаться после моей смерти, состоящему из мебели, книг, разных хозяйственных и домашних вещей и проч. то таковое прошу продать исключая: а) образов, которые передать в кладбищенскую церковь, а если к тому времени таковая будет окончена сооружением илу на хранение в соборную Крестовоздвиженскую до сооружения кладбищенской и б) также не продавать, принадлежавшая моей покойной жене бриллиантовую брошь, стоющую 200 рублей и такая-же серги 50 руб., а передать первую в Люблинской Кресто-Воздвиженский Собор на украшение Образа Божей Матери, а вторая по завещанию покойной жены моей внучке, крестницы жены Вере Филипповне Еременко. Из [tekst nieczytelny] –же от продажи движимости денег, каковых полагаю будет не менее 500 рублей, триста рублей передать священно и церковно служителям Люблинских Кресто-Воздвиженской и Спасо-Преображенской церковей, первым 200 р. а вторым 100 р. на молитвы об упокоении душ рабов Божих Андрея и Марии, а остальные в распоряжение Братства Спаса-Преображенской церкви на благотворительныя цели. Амин! – В качестве душиприказчиков, по приведению в исполнение настоящего моего завещания назначаю моих добрых сослуживцев Николая Петровича Марченко-Запорожченко и Леонида Гавриловича Иванова, о чем покорнейше прошу их особым на их имя письмом. В удостоверение того, что завещание это писано мною собственноручно мною в здравом уме и твердой памяти, собственноручно подписываюсь: завещатель Действительный Статский Советник Андрей Иванович Дейкун. Составлено и написано 6 Октября 1901 года в городе Люблине.

1902 года Января 5 дня. Председатель Люблинского Окружного Суда на основании 1742 ст. Уст. Гражд. Суд. Свидетельствует настоящее духовное завещание Действительного Статского Советника Андрея Ивановича Дейкуна, о чем вместе с сим составлен особый протокол, каковой с этим завещанием передается на хранение Нотариусу при Ипотечной Канцелярии сего Суда [Адольфу Станиславовичу – К.Л.] Окольскому. Председатель Люблинского Окружного Суда (подписал) Кочубей М. И.

Верность сей копии с подлинным духовным завещанием внесенным в реестр 1902 года под № 3 – удостоверяю и выдаю Люблинской Казенной Палате. [...]

Гор. Люблин 14 Января 1902 года

Nr 6

Kontrakt na sprzedaż skarbowego majątku poduchownego „Kreżnica Jara” w powiecie lubelskim guberni lubelskiej Oskarowi Illiczowi Kwistowi

Управляющий Министерством Финансов изволил контракт сей утвердить 16 Августа 1875 г. с тем исправлением, какое сделано Отделом в § 15 дего контракта.

КОНТРАКТ

О купле и продажи состоящего Люблинской губернии Люблинского уезда помонастырского имения Кренжница Яра. Между Люблинскою Казенною Палатою и Тайным Совет-

ником Оскаром Ильичем Квистом, заключен контракт следующего содержания:

§ 1

На основании Высочайше утвержденных 1 Июля 1871 г. Правил о продаже состоящих в ведении казны земель в губерниях Царства Польского и с разрешения Министерства Финансов, данного предложением Отдела по Финансам Царства Польского, от 21 Ноября 1874 года за № 3269 Люблинская Казенная Палата с произведенных с 19 Марта 1875 г. торгов, утвержденных Указом Правительствующего Сената от 3 Июня 1875 г. за № 23437 продала Таймону Советнику Оскару Ильичу Квисту за сумму /45200/ сорок пять тысяч двести рублей, принадлежавшее монастырю Люблинских Визиток и обращенное в казну по силе Высочайшего указа 27 Октября/8 Ноября 1864 г. об устройстве монашеского в Царстве Польском духовенства, имения Кренжница Яра Люблинской Губернии, Люблинского Уезда, пространством 585 мор. 229 прен. земли и 117 мор. леса, а всего /702 мор. 229 пр./ семьсот два морга двести двадцать девять прентов, вместе с правом пропинации на дворских землях.

§ 2

В счет покупной стоимости проданного имения сорок пять тысяч двести рублей, покупатель Тайный Советник Квист, согласно торговым условиям, внес в казну 1/10 этой суммы, именно 4500 руб. ликвидационными листами с купонами и 20 руб. наличными деньгами а всего /4520/ четыре тысячи пятьсот двадцать рублей; сумму же /40680/ сорок тысяч шестьсот восемьдесят рублей составляющую остальные 9/10 частей покупной стоимости проданного имения покупатель обязан обеспечить на оном в первом месте IV отдела ипотечной книги, каковую он заведет для купленного имения и с этого долга вносить в Люблинское Губернское Казначейство, согласно его, покупателя заявлению, по 4 % роста и по 1 % на погашение капитала а всего по /2034/ да тысячи тридцать четыре рубля в год в два срока, именно в Июне и Декабре, по /1017/ тысяча семьнадцать рублей в каждый срок впредь, начиная с Июня месяца 1875 г., в случае же неисправности во взносе таковых срочных платежей, подвергается взысканию в административном порядке.

§ 3

Уплата ежегодных срочных платежей /как процентов, так и погашения/ должна быть произведена или полностью наличными деньгами, или же в половине сими последними и в половине ликвидационными листами с надлежащими купонами, по нарицательной цене оных; причем однако такие срочные платежи, полвина коих не достигает ста рублей, вносятся сполна наличными деньгами.

§ 4

Доколе покупатель неуплатит всей предложенной им суммы за продаваемое имение, он обзывается рубку леса, произрастающего на этих землях, не иначе как под надзором местного казенного лесного управления, по хозяйственному плану, который будет составлен соответственно периоду определенному по желанию покупателя на основании § 2 настоящего контракта для погашения остающейся в долгу на имении суммы и выдан покупщику не позже трех месяцев, со дня утверждения купчего контракта.

Несоблюдение покупщиком обязательства правильной рубки влечет за собою учреждение, на счет покупателя, казенной над лесом администрации.

§ 5

Казна не вправе требовать уплаты разсрочной части покупной цены ранее сроков определенных § 2 настоящего контракта /за исключением случая, объясненного ниже в § 12 сего контракта/ покупатель же имеет право на всякое время, по своему усмотрению, уплатить этот долг сполна, или по частям и Казенная Палата, получив о сем заявление, принимает от него такую уплату.

Если покупатель пожелает уплатить всю остающуюся в долгу сумму, сполна и еди-

новременно, то таковую уплату может произвести ликвидационными листами по нарицательной цене.

В случае такого взноса, полной следующей казне суммы, Казенная Палата разрешает исключить из ипотечной книги отметку о долге: в случае же уплаты части разсроченной суммы уменьшает, соразмерно внесенной части, причитающиеся с покупателя по § 2 настоящего контракта срочное с остающейся в долгу части, платежи:

Уплата долга по частям должна производится полными сотнями рублей.

§ 6

Покупщик приобретает продаваемое, на основании настоящего контракта имение в том виде в каком оно находится в натуре и значится в составленном плане и описании оно и затем ни он покупатель, ни наследники его, не имеют права, предъявлять к казне претензий, относительно пространства, стоимости и доброкачественности купленных им угодий. Покупщик не имеет также права требовать от казны каких либо ручательств в будущем и предъявлять, по поводу приобретения продаваемого, на основании сего контракта, имения, какая либо домогательств.

§ 7

Со дня торго всякого рода приращения и убыли, могущия в каком либо отношении и покакой либо причине произвести в продаваемом на основании настоящего контракта имении относятся к счету или на счет покупателя, который обязан сохранить в своей силе заключенный Казенною Палатою на аренду означенного имения контракт, по 20 Мая /1 Июня/ 1876 года.

§ 8

Доходы с этого имения принадлежат казне по 20 Мая /1 Июня/ 1875 года с того же дня они поступают в пользу покупателя. А как пропинация на дворских землях имения Кренжница Яра состоит в аренде совместно с пропинациею на крестьянских землях этого имения по 20 Мая /1 Июня/ 1882 г., то покупатель по конец арендного срока, будет получать соразмерный доход с дворской пропинации т.е. по 7 руб. 62 коп. /семь рублей шестьдесят две копейки/ в год.

§ 9

Покупщик обязывается с 20 Мая /1 Июня/ 1875 г. уплачивать все подати и нести повинности, как ныне для землевладельцев существующия, так могущия быть впредь установленными.

§ 10

По имению составляющему предмет настоящей продажи, никаких споров в отношении границ оно и права владения до ныне не предъявлено; но казна не ручается за могущия возникнуть в будущем какая либо по владению этим имением споры или тяжбы, ведение коих будет лежать исключительно на покупщике и его преемниках. За последствия всяких быакого рода споров и тяжб, казна не несет перед покупщиком и его преемниками, никакой ответственности.

§ 11

Покупщик освобождается от уплаты гербовой пошлины при совершении купчего контракта; прочие же по совершению сего контракта расходы, а равно издержки по переписанию права собственности и по вводу во владение уплачиваются покупщиком.

После заключения контракта покупатель обязан доставить в Казенную Палату на свой счет, формальную копию с нотариального на продажу акта.

§ 12

Причитающиеся казне платежи в уплату цены покупатель обязан вносить в местное казначейство исправно и бездомочно, порядком и в сроки, определенные в § 2 настоящего контракта, без особых со стороны казны напоминаний.

Неисправность во взносе означенных платежей подвергает покупателя следующим мерам взыскания.

а) если покупатель не внесет в определенный контрактом срок, какого либо срочного платежа, то казна принимает ко взысканию одного административных меры, наложением секвестра на доходы имения.

б) если покупатель доведет недоимку до трех полных срочных платежей, то казна в праве требовать уплаты одновременно всей причитающейся его суммы, оставшейся неуплаченной покупщиком, за приобретенное им имение, и в) в случае неуплаты покупщиком такой суммы в течении 5 месяцев со дня объявления ему о том, казна предоставляет себе право продать означенное имение с торгов на риск неисправного владельца, в административном порядке.

§ 13

Покупщик а равно наследники и прочие преемники его, по владению этим имением подчиняются, в пользовании и распоряжении оным, ограничениям установленным в статьях 17, 19 и 20 Высочайше утвержденных 1/13 Июля 1871 г. правил о продаже состоящих в ведении казны земель в губерниях Царства Польского а именно:

а) купленное имение может быть владельцем одного отдаваемо в аренду, или администрацию, на сроки выше 12 лет, не иначе, как лицам русского происхождения;

б) покупатель, без особого разрешения Правительства, не может до окончательной уплаты стоимости купленного им, на основании настоящего контракта имения, ни закладывать этого вообще имения, ни обременять одного вообще какими либо доловыми обязательствами;

в) купленное имение может быть отчуждаемо, продажею, дарением, или иным законным способом, а равно, через наследство, как по завещению так и по закону, исключительно лицам русского происхождения. Если же имение это будет завещано лицу не русского происхождения, а равно если по смерти владельца не окажется наследников русского происхождения, то имение это будет обращено в продажу лицам русского происхождения, с предоставлением вырученной от продажи суммы, в пользу наследников умершего владельца.

§ 14

Покупщик обязан не позже двух лет по приобретении проданного, на основании настоящего контракта имения завести для одного ипотечную книгу, с помещением в надлежащих отделах этой книги, всех возлагаемых на него настоящим контрактом обязательств и ограничений, в распоряжении купленным имением и копию с сей книги, доставить, на свой счет, Казенной Палате.

§ 15

Настоящий контракт обязателен для покупателя со ремени подписания торгового протокола, а для казны по утверждении одного Министром Финансов.

Г. Люблин 17 Июля 1875 г.

Покупщик Гофмайстер Высочайшого Двора Тайный Советник Оскар Илич Квист
Люблинская Казенная Палата
Управляющий М. Ремизов

Summary

Krzysztof Latawiec

Economic activity of Russian officials in the Kingdom of Poland after the January Uprising

As a result of administrative reforms in the Kingdom of Poland after the collapse a numerous group of Russian officials appeared, who were usually the politically exposed persons. The basic source of income of the whole masses of administrative apparatus workers was the remuneration and in the case of the small group - the real estate left somewhere far into Russia. However, the officials did not restrict themselves to having just one source of income, they rather searched for additional sources of income as well as convenient places for investment. That is why they took active part in the purchase of real estates on the territory of the Kingdom of Poland, which practice was supported by the Russian government. They became owners of the estates confiscated by the State Treasury from parishes and Roman Catholic monasteries. The Russian officials eagerly purchased real estates in the towns where they were planning to spend the time of their retirement. The examined group was trying to actively participate on the financial market by purchasing shares and bonds as well as granting loans.

Dzieje biurokracji tom IV

Jacek Legieć
(Uniwersytet Jana Kochanowskiego)

Ewidencja poborowych i rezerwistów w Królestwie Polskim w latach 1874-1914

Wprowadzenie w Rosji w 1874 r. ustawy o powszechnym obowiązku służby wojskowej postawiło przed rosyjskim aparatem biurokratycznym nowe, rozległe zadania. W porównaniu z okresem wcześniejszym rosyjski aparat poborowy musiał „przetrawić” znacznie większą liczbę osób. Wprawdzie nadal pewne grupy poddanych cara (menonici, niektóre ludy kaukaskie i syberyjskie) były zwolnione z obowiązku służby wojskowej, jednak skala tych wyłączeń była w porównaniu z wcześniejszym okresem zdecydowanie mniejsza¹. Odtąd ponad 90% mężczyzn podlegało obowiązkowi służby wojskowej i w związku z tym, nawet jeżeli ostatecznie nie trafili do szeregów armii czynnej, to i tak zostali oni w ewidencji poborowej zarejestrowani.

Kolejnym poważnym problemem była rejestracja rezerwistów. Przed 1874 r. w Rosji grupa ta nie istniała, mieliśmy do czynienia tylko z żołnierzami i oficerami czasowo bądź nieograniczenie urlopowanymi. Zupełnie innego wymiaru nabierał również problem pospolitego ruszenia. Wprawdzie ополчение nie było w Rosji instytucją nową, jednak dotychczas powoływano je do życia jedynie doraźnie, w wyjątkowo trudnych militarnie dla państwa momentach (wojna 1812 r., wojna krymska). Nie prowadzono więc oddzielnej ewidencji mężczyzn przewidzianych do służby na wypadek wojny w pospolitym ruszeniu, nie przygotowywano również oddzielnych kadr dla tej formacji.

Wszystko to sprawiło, że prowadzenie dokumentacji dotyczącej służby wojskowej przerastało możliwości funkcjonujących dotychczas komisji konskrypcyjnych. Uznano więc za niezbędne utworzenie nowych instytucji administracji specjalnej, w zakres obowiązków których wchodziła ewidencja poborowych i rezerwistów. Jednocześnie z wprowadzeniem ustawy o powszechnym obowiązku służby wojskowej powołano więc do życia podlegające ministrowi spraw wewnętrznych powiatowe i miejskie urzędy ds. powinności wojskowej, których głównym zadaniem była ewidencja poborowych, zaś jesienią 1874 r. utworzono podległe Ministerstwu Wojny urzędy

¹ M. Koczyński, *Wielka transformacja. Badania nad uwarstwieniem społecznym i standardem życia w Królestwie Polskim w latach 1866-1913 w świetle pomiarów antropometrycznych poborowych*, Warszawa 2006, s. 41-42.

powiatowych naczelników wojskowych, których obowiązkiem była ewidencja rezerwistów².

Nie były to jedyne instytucje, zajmujące się ewidencją poborowych i rezerwistów. W związku z tym że nie istniały specjalne komórki zajmujące się tymi sprawami na szczeblu miast i gmin, nowe obowiązki nałożono również na organy administracji ogólnej tego szczebla. Musiały one prowadzić ewidencję zamieszkałych na terenie swojej działalności poborowych i rezerwistów, ale również prowadzić odpowiednią dokumentację.

Na realizację tych zadań nie przewidziano dodatkowych funduszy, nie przewidziano też zatrudnienia specjalnego urzędnika. Pisarzom gminnym przybyły więc nowe, poważne obowiązki, które jednak dawały możliwość uzyskania dodatkowych, nie przewidzianych prawem dochodów. Ewidencję rezerwistów i zaliczonych do pospolitego ruszenia prowadziły również organa policji wykonawczej szczebla podstawowego, czyli w wypadku Królestwa Polskiego – straży ziemskiej.

I. Ewidencja poborowych

Zadaniem urzędów podlegających Ministerstwu Spraw Wewnętrznych była ewidencja poborowych, zaś ewidencją rezerwistów i osób zaliczonych do pospolitego ruszenia zajmowały się instytucje podlegające Ministerstwu Wojny³ i Ministerstwu Morskiemu. W związku z tym, że z terenu Królestwa Polskiego w zasadzie nie rekrutowano marynarzy do rosyjskiej floty wojennej⁴, struktury zajmujące się ewidencją rezerwistów podlegające temu ostatniemu resortowi nie funkcjonowały.

Pierwszym krokiem było sporządzenie list poborowych. Na terenie imperium rosyjskiego każdy mężczyzna po ukończeniu 16 roku życia, a nie później niż przed ukończeniem 20 lat powinien był sam zgłosić się do powiatowego urzędu ds. powinności wojskowej w celu wpisania się na listę poborowych⁵. Nieco inaczej było w Królestwie Polskim. Nie istniał obowiązek samodzielnej rejestracji, a przygotowanie list poborowych od początku do końca spoczywało na organach administracji państwowej. Zajmowały się tym powiatowe urzędy ds. powinności wojskowej w oparciu o dane otrzymane z urzędów gminnych i miejskich⁶.

Wójtowie, burmistrzowie i prezydenci miast mieli obowiązek dostarczyć do 1 kwietnia każdego roku listy mężczyzn, którzy do 1 stycznia ukończyli 20 lat (po 1912

² Na temat organizacji i działalności obu urzędów szerzej patrz: J. Legieć, *Urzędy ds. Powinności Wojskowej w Królestwie Polskim w latach 1874-1914*, [w] *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. I., pod red. A. Góraka, I. Łucia i D. Magiera, Lublin-Siedlce 2008, s. 317-329; tegoż, *Urzędy naczelników wojskowych w Królestwie Polskim po powstaniu styczniowym*, [w] *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, t. III, cz. 1, pod red. A. Góraka, K. Latawca i D. Magiera, Lublin-Siedlce 2010, s. 301-317.

³ Spisy rezerwistów prowadziły również podlegające Ministerstwu Spraw Wewnętrznych instytucje policyjne, opierały się jednak przy ich sporządzaniu wyłącznie na materiałach przekazywanych przez powiatowych naczelników wojskowych.

⁴ Marynarzy do rosyjskiej floty wojennej rekrutowano z tzw. rejonów uzupełnień floty, którymi były prawie wyłącznie gubernie nadmorskie.

⁵ *Ustawa o powszechnym obowiązku służby wojskowej z 1 (13) stycznia 1874 r.*, [w] *Zbiór Praw. Postanowienia i rozporządzenia rządu w guberniach Królestwa Polskiego obowiązujące wydane po zniesieniu w 1874 roku urzędowego wydania Dziennika Praw Królestwa Polskiego*, t. IV, zebrał i przełożył F. Jeziorański, Warszawa 1879, s. 67-69.

⁶ *Ustawa o powszechnym obowiązku służby wojskowej...*, s. 63, 69.

r. – 21 lat), wraz z informacjami o poborowych, które były ważne przy określaniu zdolności i przydatności poborowych do służby wojskowej⁷. Następnie listy te były przez dwa tygodnie przekazywane do wiadomości publicznej (wywieszane w siedzibie powiatowego urzędu ds. powinności wojskowej i urzędach gmin, odczytywane na zebraniach wiejskich). Przez kolejne dwa tygodnie można była zgłaszać do nich poprawki i zastrzeżenia⁸. Wobec bardzo rozbudowanego systemu ulg w odbywaniu służby wojskowej komisje poborowe musiały posiadać bardzo wiele informacji o sytuacji osobistej kandydata⁹.

Największa liczba poborowych mogła liczyć na ulgi ze względu na sytuację rodzinną. W zależności od liczby zdolnych do pracy mężczyzn w rodzinie przysługiwały trzy jej stopnie (po 1912 r. – cztery). Dlatego w zestawieniach sporządzanych przez organy administracji najniższego szczebla zamieszczano informację o tym, czy ojciec poborowego żyje, w jakim jest wieku i czy jest zdolny do pracy fizycznej. W zestawieniu uwzględniano również wszystkich – niezależnie od wieku – braci poborowego, ale tylko tych, którzy pozostawali we wspólnym gospodarstwie domowym¹⁰.

Wpisywano również stan cywilny poborowego i ewentualnie dane o posiadającym potomstwie, jeżeli jednak w rodzinie poborowego ojciec albo brat byli uznani za zdolnych do pracy – ślub, czy nawet posiadanie dzieci nie zwalniały od służby wojskowej. Informacje te podawano przede wszystkim na podstawie akt stanu cywilnego oraz ksiąg ludności stałej i niestałej¹¹. W związku z tym, że część ludności, przede wszystkim żydowskiej, nie posiadała dokumentów potwierdzających datę urodzenia, urzędy gminne i miejskie zobowiązane były również do sporządzenia listy osób płci męskiej, których wygląd mógł świadczyć o osiągnięciu wieku poborowego z informacją, dlaczego nie udało się ustalić wieku tych osób¹². Pierwotnie określanie prawdopodobnego wieku tych osób odbywało się bezpośrednio przed właściwym poborem.

Później listę taką wysyłało do powiatowego urzędu ds. powinności wojskowej, który kilka tygodni przed poborem wzywał osoby figurujące na takiej listach z całego obszaru swojego działania w celu określenia ich wieku na podstawie wyglądu zewnętrznego (по наружному виду). Wyniki tych badań przesyłano z powrotem do urzędów niższego stopnia, które w wypadku osób uznanych za będące w wieku poborowym wpisywały je na listy poborowych i uzupełniały potrzebne w czasie poboru informacje. Uznany za będących w wieku przedpoborowym w księgach ludności wpisywano określony przez urząd ds. powinności wojskowej wiek i umieszczano ich na listach poborowych w następnych latach. Uznani za starszych byli zaś zaliczani przez powiatowe urzędy ds. powinności wojskowej w stan pospolitego ruszenia i również na tej podstawie wpisywani w poczet żołnierzy pospolitego ruszenia w aktach gminnych i miejskich.

⁷ *Пособие строевым подполковникам и капитанам желающим подвергнуться испытанию для зачисления в кандидаты на должность уездного воинского начальника*, oprac. kpt. Speranskij, Kazań 1888, s. 21.

⁸ *Ustawa o powszechnym obowiązku służby wojskowej...*, s. 75.

⁹ Tamże, s. 69.

¹⁰ *Пособие строевым подполковникам...*, s. 13-14.

¹¹ *Ustawa o powszechnym obowiązku służby wojskowej...*, s. 71.

¹² *Алфавитный сборник правительственных распоряжений по воинской повинности относящихся до городских управ и волостных правлений 1874-1886*, oprac. F. A. Zaporin, Izium 1887, s. 115.

Kolejna grupa informacji związana była z ulgami z racji posiadanego wykształcenia. Przede wszystkim w dokumentach zapisywano, czy poborowy umie czytać i pisać, choć te akurat umiejętności nie miały wpływu na czas służby.

Wykształcenie nie zwalniało bowiem od samego obowiązku służby, dawało jednak możliwość odbywania jej na szczególnych warunkach. Udogodnienia dotyczyły przede wszystkim jej czasu. Uczniowie szkół średnich i wyższych mieli również prawo do odroczeń w odbywaniu służby do czasu zakończenia nauki, nie dłużej jednak, niż do ukończenia 27 roku życia. Na ulgi te mogli liczyć jednak tylko uczniowie szkół rządowych oraz prowadzonych przez inne instytucje umieszczonych w specjalnym spisie, który był integralną częścią każdego wydania ustawy o powszechnym obowiązku służby wojskowej¹³. Trzeba przy tym zauważyć, że odroczenie na dokończenie nauki oraz uprawnienia do odbywania służby na ulgowych warunkach nie przysługiwały „z urzędu”. Sam poborowy musiał zadbać, aby uzyskać ze szkoły odpowiednie dokumenty i osobiście dostarczyć je do powiatowego urzędu ds. powinności wojskowej¹⁴.

Wreszcie trzecia grupa informacji o poborowym dotyczyła wyuczonego i wykonywanego zawodu. Niektóre grupy zawodowe były całkowicie zwolnione ze służby (chodzi tu przede wszystkim o duchowieństwo wyznań chrześcijańskich), inne mogły liczyć na duże ulgi w odbywaniu służby. Na przykład lekarzy, farmaceutów i weterynarzy, którzy ukończyli pełny kurs studiów, od razu przenoszono do rezerwy, z tym, że pozostawali w niej aż do 50 roku życia i mogli być zmobilizowani na wypadek wojny. Do rezerwy przenoszono również pracowników instytucji państwowych uznanych za niezbędnych do prawidłowego ich funkcjonowania, przede wszystkim nauczycieli szkół rządowych, ale również niektórych urzędników, kolejarzy czy pracowników technicznych fabryk rządowych. W przypadku obu tych grup powiatowe urzędy ds. powinności wojskowej sporządzały oddzielne spisy osób zaliczonych do tej kategorii, przy czym w wypadku lekarzy, farmaceutów i weterynarzy dołączano do niego zaświadczenia o zdobyciu wykształcenia, zaś w wypadku pracowników państwowych – zaświadczenia o zatrudnieniu¹⁵. Na odroczenia w odbywaniu służby mogli zaś liczyć właściciele przedsiębiorstw przemysłowych i handlowych o odpowiednim kapitale i obrotach¹⁶.

Powiatowe urzędy ds. powinności wojskowej, a przede wszystkim władze wojskowe interesował wyuczony i wykonywany zawód pozostałej rzeszy poborowych. Szczególnie rzemieślnicy biegli w potrzebnych wojsku specjalnościach (np. szewcy, krawcy, kowale czy rymarze) mogli być kierowani do jednostek, w których ich umiejętności były by najbardziej przydatne. Dobry zawód był bowiem prawie gwarancją kierowania do zakładów tyłowych poszczególnych jednostek, co z kolei zazwyczaj oznaczało służbę we względnie komfortowych warunkach. Trudno określić na jakiej podstawie w tym wypadku ustalano zawód poborowego, w materiale archiwalnym

¹³ Archiwum Państwowe w Kielcach (dalej: APK), Urząd Powiatowy Kielecki ds. Powinności Wojskowej (dalej: APKPW), sygn. 100 (cały poszyt); *Пособие строевым подполковникам...*, s. 14-15.

¹⁴ *Пособие строевым подполковникам...*, s. 22.

¹⁵ APK, UPKPW, sygn. 116 (cały poszyt); APK, Naczelnik Wojskowy Powiatu Kieleckiego (dalej: NWPK), sygn. 24 (cały poszyt).

¹⁶ *Пособие строевым подполковникам...*, s. 15.

brak bowiem jakichkolwiek zaświadczeń o posiadanych przez poborowych umiejętnościach. Najprawdopodobniej więc i tym razem podstawą była deklaracja poborowego.

Warto wspomnieć jeszcze, że w Królestwie Polskim i na ziemiach zabranych na podstawie ustawy funkcjonowały grupy całkowicie zwolnione ze służby wojskowej. Pierwszą z nich byli obcokrajowcy, którzy osiedlili się w Królestwie przed 1 stycznia 1872 r. i przyjęli obywatelstwo rosyjskie. Przysługiwało im zwolnienie dożywotnie oraz obejmowało również urodzone przed tą datą potomstwo¹⁷. Drugą kategorią byli potomkowie w prostej linii osób, które poległy „w obronie tronu” w czasie powstania styczniowego. W każdej rodzinie takiej osoby prawo do zwolnienia ze służby wojskowej miały trzy osoby, w pierwszej kolejności synowie, potem wnuki, prawnuki itd.¹⁸. Przy wpisywaniu tych osób na listy poborowych urzędy gminne i miejskie zobowiązane były do umieszczenia przy ich nazwiskach informacji o prawie do zwolnienia ze służby.

Oprócz list sporządzanych na podstawie danych otrzymywanych z urzędów gminnych i miejskich, powiatowe urzędy ds. powinności wojskowej były jeszcze zobowiązane do przygotowania dwóch list. Chodzi tu o spisy osób, które wyraziły chęć ochotniczej służby w armii rosyjskiej. Ochotników dzielono na dwie kategorie: ochotników i ochotników z cenzusem wykształcenia czyli tzw. *вольнoопределяющихся*¹⁹.

Do pierwszej kategorii zaliczano osoby, które nie osiągnęły jeszcze wieku poborowego lub w wieku poborowym i wyraziły chęć dobrowolnej służby wojskowej bez losowania. Ochotnik musiał mieć ukończone 17 lat, przy czym osoby które nie ukończyły lat 18 musiały posiadać zgodę rodziców. Jedynym przywilejem, na jaki mogli liczyć ochotnicy poza ulgami obowiązującymi wszystkich poborowych było prawo do wyboru rodzaju wojsk i miejsca służby. Aby jednak zostać wcielonymi do szeregów ochotnicy musieli przejść pomyślnie badania lekarskie, przeprowadzane na ogólnych zasadach.

Jako *вольнoопределяющихся* określano osoby zgłaszające się do dobrowolnego odbycia służby wojskowej, które posiadały odpowiednio wysokie wykształcenie, tj. przynajmniej ukończony pełny kurs gimnazjum. *Вольнoопределяющихся* mogli liczyć oprócz udogodnień przysługującym ochotnikom, również na skrócenie o połowę czasu służby. Po zakończeniu służby otrzymywali oni nominacje na najniższy stopień oficerski, czyli rangę прапорщика запаса (chorążego rezerwy). W pierwszych latach obowiązywania ustawy *вольнoопределяющихся* z wykształceniem uniwersyteckim mogli więc ów stopień uzyskać zaledwie po trzech miesiącach służby, zaś absolwenci gimnazjów – po sześciu. Dość szybko władze wojskowe doszły jednak do wniosku, że w tak krótkim czasie uzyskanie nawet minimalnych kwalifikacji wojskowych nie jest możliwe i czas służby wydłużono dwukrotnie²⁰.

Osoby pragnące odbyć służbę na opisanych wyżej zasadach zgłaszały taką chęć

¹⁷ Алфавитный сборник прабительственных..., s. 27.

¹⁸ Тамże, s. 42.

¹⁹ Устава о powszechnym obowiązку службы воjskowej..., s. 101-111; Сборник законоположений по отбыванию воинской повинности *вольнoопределяющимися* и *охотниками*, oprac. М. F. Andruszkiewicz, Kutaisi 1899.

²⁰ Пособие строевым подполковникам..., s. 26-28.

bezpośrednio u powiatowego naczelnika wojskowego²¹. Ten w przypadku pomyślnego rezultatu badań lekarskich podejmował decyzję o wcieleniu ich do szeregów armii, informując jednocześnie o tym fakcie powiatowy urząd ds. powinności wojskowej. Na podstawie tych zawiadomień urzędy przygotowywały dla każdego rewiru powołania listy ochotników (lista W), nie stawali oni do losowania, zaliczaniu byli jednak w poczet nałożonego na rewir powołania kontyngentu rekrutów²². Nie mogli już jednak, jak to miało miejsce przed 1874 r., wskazać osoby, którą chcą zastąpić w odbywaniu służby. W ogóle nie wpisywano natomiast do spisów poborowych *вольноопределяющихся*, ich liczba nie miała więc wpływu na wysokość kontyngentu²³.

Na podstawie tych informacji powiatowe urzędy ds. powinności wojskowej sporządzały listy poborowych. Jeżeli w powiecie był więcej niż jeden rewir powołania, listy przygotowywano oddzielnie dla każdego rewiru. List poborowych było cztery. Na liście A figurowały osoby, które – jeżeli tylko ich stan zdrowia na to pozwalał – miały być wcielone do wojska w pierwszej kolejności, bez losowania. Były to najlepszej osoby, które nie stawiały się w odpowiednim czasie przed komisjami poborowymi bez usprawiedliwienia, ale także uznani za symulantów i winnych samouszkodzenia ciała. Lista B zawierała nazwiska osób odroczonej z różnych przyczyn w czasie poprzednich poborów. Lista W była listą ochotników. Zasadniczą listą poborowych danego rocznika była zaś lista Z²⁴.

Zasadniczą w danym rewirze powołania częścią poboru były: losowanie numeru poborowego i badanie lekarskie. To przede wszystkim na podstawie ich wyników podejmowano decyzję o losie poborowego. Wyniki tych czynności wpisywano do ksiąg poborowych, które są kolejnym, najbardziej chyba szczegółowym elementem ewidencji rezerwistów. Po 1874 r. przez kilkanaście lat przed komisjami lekarskimi nie stawali wszyscy poborowi. Odroczeni z powodu nauki czy wykonywanego zawodu, oraz posiadacze ulgi rodzinnej pierwszej kategorii w ogóle nie musieli stawać przed komisją. Z pozostałych grup badaniu lekarskiemu poddawano wszystkie osoby z list A, B i W, zaś osoby z listy Z – tylko do wypełnienia kontyngentu²⁵. Zasadniczą zmianę przyniósł rok 1888, kiedy zarządzono przeprowadzanie badań lekarskich wszystkich osób stających przed komisjami poborowymi.

Księgi poborowe, oprócz informacji zawartych w spisach poborowych zawierają także: numer wyciągniętego losu, wyniki badania wzrostu i obwodu klatki piersiowej, a w przypadku osób uznanych za całkowicie niezdolnych do służby lub uznanych za zdolnych jedynie do służby nie frontowej – numer jednostki chorobowej, z powodu której podjęto taką decyzję²⁶.

²¹ Tamże, s. 20.

²² *Алфавитный сборник правительственных...*, s. 112.

²³ Tamże, s. 117.

²⁴ A. Dobroński, *Pobór do armii rosyjskiej i służba w niej żołnierzy z Królestwa Polskiego (1907-1914)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 22, 1979, s. 245.

²⁵ M. Kopczyński, dz. cyt., s. 45.

²⁶ Corocznie publikowano spisy chorób i ułomności fizycznych dyskwalifikujących od służby w ogóle (lista A) i od służby frontowej (lista B). Czasami wydawano je w formie książkowej. Np.: *Наставление присутствиям по воинской повинности для роководства при освидетельствовании телосложения и здоровья лиц призванных к исполнению сей повинности*, Jaransk 1897.

Księgi poborowe zakładano oddzielnie dla każdego rewiru powołania. Poborowi figurowali w nich w kolejności alfabetycznej z podziałem na poszczególne listy powołania A, B, W i Z) przy czym ochotników wpisywano w pierwszej kolejności.

Pracę komisji poborowych kończyło sporządzenie najpierw trzech, potem czterech list. Pierwszą była lista wcielonych do wojska, czyli приемная роспис²⁷. Przekazywano ją powiatowemu naczelnikowi wojskowemu, który na podstawie takich list układał listę żołnierzy armii czynnej (szerzej na ten temat w dalszej części tekstu).

Na drugiej umieszczano osoby odroczone do następnego poboru. Lista ta stała się automatycznie listą B w przyszłym roku. Przed rokiem 1888 wszystkich pozostałych wpisywano do spisów pospolitego ruszenia. Po wprowadzeniu powszechnych badań lekarskich sporządzano również oddzielną listę osób całkowicie zwolnionych ze służby.

Po przeprowadzeniu poboru każdy z poborowych otrzymywał zaświadczenie o spełnieniu obowiązku służby wojskowej. W zależności od wyników działań komisji poborowych zaświadczenia wydawano na czterech kolorach blankietów. Uznani za zdolnych do służby frontowej otrzymywali zaświadczenia na blankietach koloru czerwonego, odroczeni – zielonych, uznani za przydatnych do służby tylko w pospolitym ruszeniu II kategorii (służba nie frontowa) – na niebieskich, zaś uznani za zupełnie niezdolnych do służby – na białych²⁸. To właśnie ów „biały bilet” był marzeniem większości poborowych, oznaczał bowiem skreślenie z ewidencji urzędów ds. powinności wojskowej.

Obowiązek przygotowania blankietów na potrzeby sporządzania list i ksiąg poborowych nałożono na urzędy, które takie listy układały. Oczywiście wszystkie blankiety musiały zawierać przewidziane przepisami rubryki, ale odnośnie ich formy nie było odgórnych uregulowań. Mogły więc być sporządzane ręcznie bądź drukowane w drukarniach rządowych albo prywatnych²⁹. Z tego względu spisy poborowych z poszczególnych powiatów a nawet gmin pod względem formy różnią się, czasami znacznie.

Wszelkie zaświadczenia i dokumenty dotyczące powinności wojskowej były wydawane zainteresowanemu bezpłatnie. Korespondencja między urzędami w wprawach powinności wojskowej zwolniona była z opłat pocztowych. Na kopercie należało umieścić adnotację „по воинской повинности”³⁰. Do wszystkich czynności kancelaryjnych oraz do korespondencji używano papieru zwykłego (nie stempłowego)³¹.

II. Ewidencja rezerwistów

Urzędami specjalnie powołanymi w Rosji do ewidencji rezerwistów były urzędy powiatowych naczelników wojskowych. Powołano je do życia wraz z wprowadzeniem ustawy o powszechnym obowiązku służby wojskowej – w 1874 r.³² Wpro-

²⁷ APK, UPKPW, sygn. 184, 185 (całe posyty).

²⁸ *Пособие строевым подполковникам...*, s. 26.

²⁹ *Алфавитный сборник правительственных...*, s. 131.

³⁰ Tamże, s. 30.

³¹ *Устава о powszechnym obowiązku...*, s. 65.

³² Więcej na temat funkcjonowania tych urzędów: J. Legieć, *Urzędy naczelników wojskowych...*, s. 301-

wadzenie tego obowiązku sprawiło, że problem rezerwistów nabral zupełnie innego wymiaru. Wcześniej w Rosji problem rezerwistów w zasadzie nie istniał. Mieliśmy do czynienia jedynie z grupami czasowo lub nieograniczenie urlopowanych żołnierzy i oficerów, którzy jednak formalnie ciągle pozostawali na służbie.

Podstawą dokumentacji ewidencyjnej, prowadzonej przez urzędy powiatowych naczelników wojskowych były dokumenty otrzymywane corocznie od powiatowych urzędów ds. powinności wojskowej. Po przeprowadzeniu akcji poborowej urzędy ds. powinności wojskowej przekazywały powiatowym naczelnikom wojskowym spis wcielonych do armii czynnej (приемная роспис). Na tej postawie przed wysłaniem rekrutów urząd naczelnika wojskowego sporządzał corocznie alfabetyczny spis rekrutów danego rocznika, zawierający wiadomości o rekrucie uzyskane podczas poboru, a także informacje o przydziale do konkretnej jednostki.

Wspólnie z powiatowymi urzędami ds. powinności wojskowej powiatowy naczelnik wojskowy wypełniał również dla każdego rekruta dokument pod nazwą *нормальный формулярный список*³³: 1) Imię, отчество i nazwisko, pochodzenie społeczne, miejsce zamieszkania, 2) Data przyjęcia na służbę i jej rozpoczęcia³⁴, 3) Data urodzenia, 4) Wzrost i obwód klatki piersiowej, 5) Kategoria służby (liniowa, tyłowa), 6) Dodatkowe informacje o stanie zdrowia, 7) Wyznanie, stan cywilny, 8) Czy przysługuje rekrutowi prawo do skróconego okresu służby i na jakiej podstawie, 9) Zawód

Dokument wypełniano w dwóch egzemplarzach, po czym jeden wysyłano do dowództwa jednostki, do której kierowano rekruta, a drugi pozostawał w kancelarii powiatowego naczelnika wojskowego³⁵.

Jeżeli urząd powiatowego naczelnika wojskowego obejmował obszarem swojego działania kilka powiatów „cywilnych” (tj. jednostek administracji ogólnej tego szczebla), co w Królestwie Polskim było regułą³⁶, to spisy rezerwistów i inną dokumentację prowadzono dla każdego powiatu oddzielnie³⁷.

Podstawowym dokumentem indywidualnym, wypełnianym oddzielnie dla każdego rezerwisty była karta służby (послужной листок). Wypełniano ją na podstawie opisu służby (послужной список), który urząd otrzymywał z jednostki, w której żołnierz odbywał służbę czynną. Послужной список miał formę zwykłej kartki kancelaryjnej. Na pierwszej stronie wpisywano dane personalne żołnierza, wraz ze

317.

³³ Specjalny okólnik w tej sprawie wydano 19 IX/1 X 1874 r. APK, Urząd Gubernialny Kielecki ds. Powinności Wojskowej (UGKPW), sygn. 229, k. 31-32.

³⁴ Najczęściej czas służby liczono od 1 stycznia następnego roku po poborze.

³⁵ APK, NWPK, sygn. 61, 245 (całe poszyty); UGKPW, sygn. 451 (cały poszyt).

³⁶ Sam termin „powiatowy naczelnik wojskowy” może być nieco mylący, bowiem nie w każdej jednostce administracyjnej tego szczebla istniał ten urząd. Na terenie Królestwa Polskiego na 85 powiatów przypadało zaledwie od 20 do 30 urzędów powiatowego naczelnika wojskowego. Sieć tych urzędów ulegała zresztą częstym zmianom, więc jej dokładne odtworzenie i rejestracja zmian są bardzo utrudnione. Trudno zresztą dokładnie określić, jakie było kryterium podziału Królestwa na „powiaty wojskowe”. Na terenie jednej guberni funkcjonowały zazwyczaj 2-3 urzędy powiatowego naczelnika. Wyjątkiem była tu gubernia warszawska, gdzie takich urzędów było w 1898 r. aż sześć. Na drugim biegunie znalazła się gubernia kaliska i łomżyńska, z jednym urzędem powiatowego naczelnika wojskowego. J. Legieć, *Urzędy naczelników wojskowych...*, s. 306-307.

³⁷ *Пособие строевым подполковникам...*, s. 68.

stopniem wojskowym posiadanym w momencie zwolnienia ze służby czynnej i nazwą jednostki, którą opuszczał. Niżej sporządzano krótki ogólny opis służby, najczęściej ograniczający się do wpisania dat jej rozpoczęcia i zakończenia. Jeżeli żołnierz awansował – wpisywano również datę awansu, jeżeli zaś – co również czasami miało miejsce – zmienił jednostkę wojskową – datę tej zmiany.

Odwrotna strona opisu przebiegu służby zawierała dane bardziej szczegółowe. Znajdowało się na niej pięć rubryk, w których kolejno wpisywano informacje: 1) o udziale w kampaniach wojennych, 2) o uzyskanych odznaczeniach, 3) medalach i nagrodach, 4) o nałożonych karach i przyczynie ich nałożenia, 5) o zmianach w sytuacji osobistej i rodzinnej, które zaszły w trakcie służby (w tym również o zmianie wyznania), 6) o uzyskanych w trakcie służby specjalnych kwalifikacjach³⁸.

Na tej podstawie do karty służby wpisywano – oprócz danych personalnych, o przynależności stanowej i miejscu zamieszkania – informacje o rozpoczęciu i zakończeniu służby czynnej, stopniu wojskowym, jednostce macierzystej i stanie cywilnym. Oprócz tego wpisywano numer, pod którym rezerwista figurował w księdze rezerwistów, oraz przewidywane (na podstawie aktualnie obowiązujących przepisów) daty przejścia do pospolitego ruszenia i zwolnienia ze służby. Odnotowywano na niej również ewentualne powołania do służby czynnej na wypadek mobilizacji.

Послужной листок miał formę sztywnej karty o wymiarach 27 na 21,5 cm. Forma kart może świadczyć o tym, że przechowywano je w skrzynkach katalogowych, ale pewności co do tego nie ma. Trzeba również zauważyć, że karty te miały rozmaite barwy, w zależności od rodzaju wojsk, w jakich rezerwista służył. I tak karty piechurów były zielone, kawalerzystów – żółte i pomarańczowe, artylerzystów – czerwone, saperów – brązowe³⁹.

Po zakończeniu okresu służby w armii czynnej księga rekrutów stawała się automatycznie księgą rezerwistów. W każdym urzędzie naczelnika wojskowego prowadzono więc – w różnych latach – piętnaście albo (po 1888 r.) osiemnaście takich ksiąg rocznych⁴⁰.

W pierwszym okresie obowiązywania ustawy o powszechnym obowiązku służby wojskowej, kiedy rezerwiści po zakończeniu piętnastoletniej służby byli kierowani do pospolitego ruszenia I kategorii (przeznaczonego na wypadek powszechnej mobilizacji do uzupełniania armii czynnej), księgi rezerwistów stawały się automatycznie księgami żołnierzy pospolitego ruszenia. Po osiągnięciu przez żołnierzy pospolitego ruszenia przewidywanego przepisami wieku, mężczyźni ci byli skreślani z wojskowej ewidencji, a dokumentacja – przeznaczona do makulatury⁴¹.

Spisy rezerwistów sporządzały również urzędy gminne i miejskie, oraz powiatowe i miejskie instytucje policyjne (tam, gdzie funkcjonowały oddzielne miejskie

³⁸ APK, UPKPW, sygn. 81 (cały poszyt); APK, NWPk, sygn. 220, k. 2.

³⁹ APK, NWPk, sygn. 36, 165 (całe poszyty).

⁴⁰ Опытный уездный воинский начальник, oprac. N. Uljanow, Nowomoskiewsk 1901, s. 40, 70-71; Сборник постановлений по воинской и военно-конской повинности, oprac. P. N. Krickij, Petersburg 1900, s. 22.

⁴¹ Warto zauważyć, że dokumentów nie niszczone, a przeznaczano je – jako makulaturę – do sprzedaży.

urzędy policyjne)⁴².

Urzędy gminne i miejskie prowadziły alfabetyczne spisy rezerwistów wszystkich roczników, przy czym w obrębie każdej litery prowadzono oddzielną numerację. W poszczególnych rubrykach wpisywano: 1) Numer bieżący, 2) Nazwisko, imiona i отчество rezerwisty, miejsce służby i pochodzenie społeczne, 3) Numery świadectwa zwolnienia ze służby czynnej (numer i rok w którym wydano świadectwo) i te pod którymi figurował w spisach policji i powiatowego naczelnika wojskowego, 4) Miejsce stałego zamieszkania, 5) Ewentualnie informacja o skreśleniu z ewidencji, wraz podaniem powodu tej decyzji i numerem dokumentu, na podstawie którego skreślenia dokonano⁴³.

Natomiast organy policyjne prowadziły spisy podobne do tych sporządzanych przez naczelników wojskowych. Oprócz tego wszystkie wyżej wymienione organy prowadziły oddzielne spisy rezerwistów czasowo przebywających na terenie ich działalności⁴⁴.

Oprócz szczegółowych zestawień sporządzano również zestawienia cyfrowe, obejmujące wszystkich rezerwistów zamieszkałych na terenie pracy urzędu z podziałem na kategorie służby (ochotnicy, pobór) i rodzaje wojsk (piechota, kawaleria, artyleria, wojska inżynieryjne). W oddzielnych rubrykach odnotowywani byli specjaliści – felczerzy, sanitariusze, kowale, piekarze itd.⁴⁵ Zmian w zestawieniach dokonywano na przełomie sierpnia i września danego roku, kiedy zazwyczaj odchodził do rezerwy kolejny rocznik żołnierzy służby czynnej, a rezerwistów, którzy przekroczyli limit wieku – skreślano z ewidencji. W tym samym wykazie zapisywano liczbę rezerwistów, którzy w danym roku uczestniczyli w ćwiczeniach rezerwistów⁴⁶. Podobne zestawienia liczbowe sporządzano również w każdej gminie⁴⁷. Od 1906 r., kiedy rezerwa została podzielona na dwie kategorie – pierwszego i drugiego rzędu, sporządzano oddzielne zestawienia liczbowe dla każdej kategorii zapasu⁴⁸.

Zmianie uległa też formuła алфавитных списков. Odtąd dzieliły się one na pięć rubryk. W pierwszej wpisywano nazwisko, imię i отчество rezerwisty, a także stopień wojskowy i jednostkę, w której odbył służbę czynną oraz ewentualnie datę przeniesienia do rezerwy II kategorii i pospolitego ruszenia. W drugiej – informację o zmianie kategorii zaszerzegowania wraz z numerem dokumentu. W trzeciej – informację o odbytych ćwiczeniach rezerwistów. W czwartej – informację o ewentualnym powołaniu rezerwisty do służby czynnej i o zwolnieniu z niej. Wreszcie w piątej – o skreśleniu z ewidencji i jego przyczynie.

Do wszystkich ksiąg rezerwistów i żołnierzy pospolitego ruszenia przebywających na terenie gminy sporządzano również алфавитный указатель obejmujący żoł-

⁴² Опытный уездный воинский начальник..., s. 68-69; Пособие строевым подполковникам..., s. 77-78.

⁴³ APK, NWPК, sygn. 133 (cały poszyt); Пособие строевым подполковникам..., s. 68-70.

⁴⁴ Пособие строевым подполковникам..., s. 69.

⁴⁵ Руководство для штабс-офицеров и капитанов подлежащих испытанию при зачислении в кандидаты на должности уездных воинских начальников и справочная книга для уездных воинских начальников, oprac. N. Chodorowicz, Petersburg 1910, załączniki, s. 106-108.

⁴⁶ Tamże, s. 108.

⁴⁷ Tamże, s. 112.

⁴⁸ Do pierwszej zaliczano патников.

nierzy wszystkich roczników rocznikami w kolejności alfabetycznej z zaznaczeniem numeru, pod którym figurują w ewidencji powiatowego naczelnika wojskowego.

Do obowiązków powiatowego naczelnika wojskowego należało zarówno zapisanie żołnierza do zapasu armii, jak i skreślenie z niego. Najczęstszą przyczyną skreślenia z ewidencji wojskowej było odsłużenie całego przewidzianego przepisami okresu służby, ale były oczywiście również inne przyczyny. Była nią oczywiście śmierć rezerwisty, a także wyrok sądowy pozbawiający praw obywatelskich (a więc również prawa obrony kraju)⁴⁹. Za zupełnie niezdolnego do służby mógł zostać uznany również rezerwista z przyczyn zdrowotnych. Osobom takim kancelaria powiatowego naczelnika wojskowego wydawała zaświadczenia skreśleniu z ewidencji wojskowej⁵⁰.

W ewidencji pozostawały natomiast osoby, które po odbyciu służby czynnej podjęły pracę zwalniającą od powołania do wojska na wypadek mobilizacji. Było to zrozumiałe, gdyż rezerwista mógł przecież zmienić pracę lub z rozmaitych przyczyn stracić posadę zwalniającą od powołania.

Ewidencja rezerwistów była najważniejszym, ale nie jedynym zadaniem nałożonych na urzędy powiatowych naczelników wojskowych. Kolejną ważną grupę zadań stanowiła ewidencja mieszkających na terenie działalności urzędu oficerów.

Ewidencji podlegali zarówno oficerowie dymisjonowani, jak i zwolnieni ze służby z powodu nabycia praw emerytalnych, bądź złego stanu zdrowia. Te ostatnie kategorie uznano wprawdzie z niezdolnych do służby w armii czynnej, ale przewidywano ich zmobilizowanie na wypadek organizacji drużyn pospolitego ruszenia. Oficerowie ci pozostawali w ewidencji praktycznie dożywotnio, jeżeli tylko nie zostali uznani przez komisje lekarskie za zupełnie niezdolnych do służby. Badanie stanu zdrowia oficerów odbywało się corocznie i po jego zakończeniu sporządzano listy oficerów zaliczonych do pospolitego ruszenia. Listy układano w porządku alfabetycznym, dzieląc oficerów na trzy grupy: generałów, pułkowników, podpułkowników i (штабс-офицеров) oraz pozostałych (ober-офицеров). Spisy oficerów gwardii prowadzono oddzielnie⁵¹.

Kolejną grupą oficerów podlegających ewidencji byli chorążowie (прапорщики) rezerwy. W takim stopniu kończyli służbę wojskową ochotnicy z cenzusem wykształcenia, którzy odbyli służbę jako вольноопределяющихся (w kawalerii odpowiadał mu stopień korneta). Ci oficerowie rezerwy przewidziani byli do uzupełniania i rozbudowy na wypadek mobilizacji jednostek armii czynnej do osiągnięcia wieku, w którym zwalniano całkowicie ze służby żołnierzy niższych stopni (w różnych okresach 40-43 lata). Później, do ukończenia 50 lat figurowali oni na listach oficerów pospolitego ruszenia⁵².

W obu grupach oprócz opisu przebiegu służby spisy zawierały również informacje dotyczące sytuacji rodzinnej oficerów, co miało umożliwić szybkie udzielenie

⁴⁹ *Пособие строевым подполковникам...*, s. 67.

⁵⁰ Tamże, s. 67-68.

⁵¹ *Опытный уездный воинский начальник...*, s. 40.; *Пособие строевым подполковникам...*, s. 155-168; Ewidencję oficerów prowadziły również dowództwa brygad wojsk lokalnych, zaś ewidencję generałów i штабс-офицеров (pułkowników i podpułkowników) – także Ministerstwo Wojny.

⁵² *Пособие строевым подполковникам...*, s. 169-173.

ich rodzinom pomocy materialnej na wypadek mobilizacji.

Kolejną – specyficzną – grupę rezerwistów stanowili lekarze, farmaceuci i weterynarze. Byli oni – jak już wspomniano – przez długi czas zwolnieni z obowiązku służby wojskowej, podlegali jednak mobilizacji na wypadek wojny. Każdy urząd powiatowego naczelnika wojskowego prowadził więc spisy zamieszkałych na terenie jego działalności przedstawicieli tych grup zawodowych. W przypadku każdej z tych grup sporządzane przez urzędy obejmowały wszystkie osoby do nich należące, bez względu na czas rozpoczęcia służby. Pozwalała na to ich stosunkowo mała liczebność. Inaczej było w przypadku rezerwistów i żołnierzy pospolitego ruszenia I kategorii (przewidzianych do uzupełniania jednostek frontowych na wypadek wyczerpania zapasu rezerwistów).

Oprócz ewidencji poborowych i rezerwistów organy administracji ogólnej na terenie gminy i specjalnej na terenie powiatu prowadziły również dokumentację związaną z udzielaniem przez państwo wsparcia materialnego dla inwalidów wojennych i wojskowych, oraz pomocy dla rodzin zmobilizowanych rezerwistów⁵³.

Szczegółowe omówienie tego problemu wykracza poza ramy niniejszego tekstu. Należy jedynie wspomnieć, że problem ów, początkowo stanowiący jedynie margines, stawał się z czasem coraz bardziej poważny i złożony. Zakres objętych pomocą osób i jej skala ulegały bowiem systematycznemu zwiększeniu. Lawinowy wzrost nastąpił zaś po 1904 r. Wybuch wojny rosyjsko-japońskiej i mobilizacja ponad miliona rezerwistów sprawiły, że wsparcie dla ich rodzin musiało przybrać niespotykane dotąd rozmiary. Spowodowało to oczywiście znaczny wzrost „produkcji” związanych z tym problemem dokumentów⁵⁴.

Jak więc widać, prowadzenie dokumentacji związanej z powszechnym obowiązkiem służby wojskowej było problemem bardzo złożonym. W realizację tego zadania zaangażowanych było wielu urzędników i wiele instytucji. Najwięcej pracy nałożono na urząd powiatowego naczelnika wojskowego, ale też – jak już wspomniano – ewidencja rezerwistów była najważniejszym zadaniem tego urzędu i tylko on zatrudniał urzędników zajmujących się tylko tym problemem. W wypadku pozostałych instytucji dokumentację prowadzili urzędnicy zajmujący się na co dzień innymi sprawami.

Niestety, najcenniejsza – bo zawierająca najwięcej informacji – dla badania problemu służby mieszkańców Królestwa Polskiego w armii rosyjskiej dokumentacja wytworzona przez urzędy powiatowych naczelników wojskowych zachowała się jedynie w minimalnym stopniu⁵⁵. Jednak dzięki temu, że ewidencję prowadziło kilka urzędów jesteśmy w stanie te braki – w przypadku niektórych gmin czy powiatów – przynajmniej częściowo wypełnić.

⁵³ Tamże, s. 177-186.

⁵⁴ Więcej na ten temat: В. В. Форсова, *Общественное призрение военных и их семей в дооктябрьской России*, „Вестник Российской Академии Наук”, t. 66, 1996, nr 8, s. 750-758; J. Legieć, *Organizacja pomocy dla rodzin żołnierzy armii rosyjskiej w czasie I wojny światowej*, [w] *Od Rosji po Bliski Wschód. Studia historyczne z XX w.*, pod red. D. Roguta, Żelów 2010, s. 47-69.

⁵⁵ J. Legieć, *Urzędy naczelników wojskowych...*, s. 303.

Summary

Jacek Legieć

Record of conscripts and reserves in the Kingdom of Poland in the years 1874-1914

At the beginning of 1874, on the Russian Empire territory, the new act on compulsory military service came into force. This very serious change resulted in the introduction of new administration offices which were to register, select, and refer the men who have reached the conscription age for the Russian military service. The conscription offices as well as the poviat commanders were obliged to maintain documentation which enabled keeping a record of the persons: referred to the compulsory military service; having temporary deferment of the compulsory military service; exempt from military service; reserve persons in case of an armed conflict etc. The author discusses the procedures of offices activity concerning the compulsory military service in the particular offices. He analyses their usefulness for the research concerning the issues connected with the soldier's military service in the Russian army.

Dzieje biurokracji tom IV

Елена Сергеевна Кравцова
(Курский Государственный Медицинский Университет)

Специфика служебной деятельности податных инспекторов в Российской Империи: 1885-1917 гг.

Чиновники в России имели особое социальное положение и особый статус. Это образованные, уважаемые люди, которые пользовались авторитетом среди населения. Они служили во всех сферах деятельности государства, включая и финансовую.

Важной реформой в финансовой сфере стало учреждение в начале XIX в. Министерства Финансов. При нем были созданы Департаменты окладных и неокладных сборов, которые занимались назначением, распределением и сбором прямых и косвенных налогов в России. На местах вся тяжесть фискальной работы до 1885 г. ложились на Казенные палаты, которые с трудом справлялись с огромной нагрузкой, не имея достаточного количества для этой работы служащих.

В 1884 г. министр финансов Н. Х. Бунге вышел с предложением в Государственный совет о введении должности податного инспектора при губернских казенных палатах, „чтобы в уездах и городах были такие агенты финансового управления, которые близко бы стояли бы к населению и были бы хорошо знакомы бы с местными налогами и бытом”¹. 25 апреля 1885 г. после подписания соответствующего закона на свет появился новый финансово-фискальный орган – Податная инспекция, и чиновники этой организации - податные инспекторы. Требования Министерства финансов к служащим инспекции были огромны: проверять и контролировать торговлю, промыслы; обследовать недвижимое имущество своего участка; участвовать в качестве председателя или члена в различных уездных и губернских присутствиях; выполнять разовые поручения Казенной палаты и т.д. За более чем тридцатилетнюю деятельность функции податных инспекторов были сильно расширены, кроме существовавших налогов они стали наблюдать, контролировать за назначением, распределением, сбором всех прямых налогов как государственных, так и местных, при этом они опирались на условия хозяйственно-экономической жизни своего участка.

¹ Zob. *Департамент Окладных Сборов. 1863-1913, Petersburg 1913*, s. 100-101, 189-193.

Назначение податных инспекторов происходило в июне-июле 1885 г., но подготовка к этому велась заблаговременно. Должность соответствовала VI классу, и назначение на нее зависело от министра финансов. В большинстве Казенных палат из числа лиц, представленных в фискальные агенты управляющими казенными палатами, прошли далеко не все.

Из-за небольшого числа податных инспекторов (всего 500 чиновников на огромную Российскую империю!) управляющие казенными палатами были вынуждены назначать одного фискального агента на два участка. Так, в Курской губернии на 15 уездов было назначено всего восемь служащих. Только губернский центр – Курск с уездом получил своего инспектора, остальные 14 уездов были разделены между семью оставшимися агентами². Меньшая по размерам Пензенская губерния получила всего шесть инспекторов, из которых двое были назначены на губернский и уездный города, остальные должны были обслуживать по два уезда³. Промышленно-развитая Московская губерния, по мнению управляющего палаты, должна была получить двадцать инспекторов, одиннадцать из которых должны были работать непосредственно в городе Москве⁴, однако было назначено лишь восемнадцать. В дальнейшем штат податных инспекторов увеличивался, появились новые должности – помощники податных инспекторов и делопроизводители при них.

В Курской губернии в начале XX в. служило 25 податных инспекторов, не считая их помощников. Каждый уезд имел своего агента, а крупные города – Курск, Белгород, Рыльск были разделены на несколько участков со своими служащими. Такая же тенденция была характерна и для других губерний.

Москва в 1903 г. имела 16 податных участков⁵, а после Февральской революции 1917 г. по сентябрьскому циркуляру Департамента окладных сборов она должна была быть разделена на 115 участков⁶.

Изначально требования к кандидатам на должности податных инспекторов были высокими и в дальнейшем они только увеличивались. Так, при назначении в 1885 г. требовались хорошая подготовка и знания, а, кроме того, и рекомендации от лиц известных в Департаменте окладных сборов, который и занимался непосредственным назначением инспекторов, а подбором кадров занимались управляющие казенными палатами.

Из восьми фискальных агентов Курской губернии все состояли на государственной службе: кто чиновником особых поручений, кто служил при окружном суде, кто по линии народного образования, однако, все без исключения характеризовались как „люди высочестные, трудолюбивые и крайне совестливые”⁷. Московские кандидаты в податные инспекторы также были госслужащими, уже

² Państwowe Archiwum Obwodu Kurskiego (dalej: PAOK), zespół nr 184, inwentarz nr 1, sprawa nr 6391, k. 83.

³ Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Petersburgu (dalej: RPAH), zespół nr 573, inwentarz nr 20, sprawa nr 188, k. 13.

⁴ RPAH, zespół nr 573, inwentarz nr 20, sprawa nr 188, k. 184, k. 1.

⁵ Там же, k. 223-223v.

⁶ Там же, k. 493.

⁷ RPAH, zespół nr 573, inwentarz nr 20, sprawa nr 183, k. 1.

зарекондовавшими себя как грамотные и ценные специалисты: старшие чиновники и чиновники особых поручений при казенной палате, чиновники особых поручений по проверки торговли и промышленности, бухгалтеры, столоначальники и др.⁸

Образовательный уровень у первых податных инспекторов был весьма высок. Так, новые служащие Курской казенной палаты имели разнообразное образование: духовное – Рязанское духовное училище и Казанская духовная семинария, светское – Санкт-Петербургский университет, Медико-хирургическая академия, Московский Государственный Университет, Новгород-Северская гимназия⁹. Среди 18 податных инспекторов Московской губернии 10 имели высшее образование – окончили МГУ, остальные были выпускниками уездных училищ, духовной семинарии, частных учебных заведений и т. д.¹⁰ В целом по России на 1885 г. высшее образование имели 45% служащих, среднее – 33%, низшее – 21%¹¹. В октябре 1893 г. министр финансов С. Ю. Витте выступил с предложением об увеличении образовательного уровня фискальных агентов, и с этого времени на службу в этой должности стали принимать только лиц, имеющих высшее образование. С 1899 г. требования еще более ужесточаются: должность податного инспектора мог занять только имеющий общее высшее образование, получивший специальное высшее образование эту должность получить не мог. К 1910 г. 95% служащих имели высшее образование.

При назначении на должность в 1885 г. податные инспекторы получали высшие (1800 руб.) или низшие оклады (1500 руб.) в год, величина которых сохранилась без изменения до 1914 г., когда был принят закон Российской империи *Об изменении состава податного надзора и увеличении отпускаемого на его содержание из Государственного казначейства средств*. Должности податного инспектора присваивался годовой оклад содержания, зависящий от местности, в которой он служил. В обеих столицах – по 3400 руб. и далее с уменьшением по четырем разрядам местностей. Это было, конечно, прогрессивное решение, однако:

„[...] даже начинающий инспектор в самом глухом уезде Нижегородской губернии имел теперь годовой оклад содержания на 44,4% больше, чем в свое время тот же ветеран Моклоков [служил более всех податным инспектором в Нижегородской губернии – Е. К.] с его высшим окладом по Закону 1885 г. Правда, возросшая стоимость жизни сделала новые оклады чинов податного надзора по их покупательной способности ничуть не выше тех, что были у пионеров податного надзора в 1885 г.“¹²

Повышенное жалование „съела“ инфляция, а предусмотренных новым законом помощников и делопроизводителей забрала армия. Не изменила су-

⁸ РПАН, zespól nr 573, inwentarz nr 20, sprawa nr 184, k. 18-20.

⁹ РАОК, zespól nr 184, inwentarz nr 1, sprawa nr 7010, k. 3v.

¹⁰ РПАН, zespól nr 573, inwentarz nr 20, sprawa nr 184, k. 18-20.

¹¹ *Податная инспекция в России (1885-1910 гг.): Очерк деятельности податной инспекции за 25 лет ее существования в связи с развитием прямого обложения*, Petersburg 1910, s. 33-34.

¹² А. П. Ефимкин, В. А. Харламов, *Нижегородские мытари. 1885-1921*, т. 1, Niżny Nowogród 2000, s. 134.

стественно положение этой группы чиновничества и Февральская революция, которую большинство служащих встретила восторженно. Большевики, придя к власти в октябре 1917 г., сохранили инспекцию и кадры, пожелавшие работать вплоть до 1919 г., когда в результате реформирования финансовой системы РСФСР был упразднен и этот орган.

За 32 года своего существования инспекция зарекомендовала себя как очень важное подразделение казенной палаты, а податные инспекторы – грамотные, ответственные, учитывающие интересы налогоплательщиков чиновники финансового ведомства.

Streszczenie

Jelena Siergiejewna Krawcowa

Specyfika działalności służbowej inspektorów podatkowych w Imperium Rosyjskim w latach 1885-1917

Ważną reformą w dziedzinie finansów było utworzenie na początku XIX wieku Ministerstwa Finansów. Przy nim powstały departamenty stałych i niestałych podatków, które zajmowały się naliczaniem, podziałem i ściąganiem podatków bezpośrednich i pośrednich. W terenie cały ciężar działań fiskalnych do 1885 roku spoczywał na Izbach Skarbowych, które z trudem radziły sobie z ogromnym nawałem pracy, nie dysponując odpowiednią liczbą pracowników. W 1884 roku minister finansów N. Ch. Bunge wniósł wniosek do Rady Państwowej o wprowadzeniu stanowiska inspektora podatkowego przy gubernialnych izbach skarbowych, „aby w powiatach i miastach byli tacy agenci zarządu finansowego, którzy znajdowaliby się blisko społeczeństwa i byłoby dobrze zaznajomieni z miejscowymi podatkami i bytem ludności”. 25 kwietnia 1885 roku po podpisaniu odpowiedniego prawa przyszedł na świat nowy organ finansowo-fiskalny – Inspekcja podatkowa, i urzędnicy tej organizacji – inspektorzy podatkowi. Wymagania ministerstwa finansów wobec funkcjonariuszy inspekcji były ogromne: sprawdzać i kontrolować handel, rzemiosło; dokonać przeglądu nieruchomości w swoim rewirze; uczestniczyć w charakterze przewodniczącego lub członka w rozlicznych powiatowych i gubernialnych przydiach; wypełniać bieżące polecenia Izby Skarbowej itp. W ciągu ponad 30-letniej działalności funkcje inspektorów podatkowych zostały znacznie rozszerzone, poza istniejącymi podatkami zaczęli oni nadzorować i kontrolować naliczanie, rozdział, ściąganie wszelkich bezpośrednich podatków zarówno państwowych, jak i lokalnych, uwzględniając w tej działalności warunki życia gospodarczo-ekonomicznego swojego rewiru. Z powodu niewielkiej liczby inspektorów podatkowych (500 urzędników na ogromne Imperium Rosyjskie!) zarządzający Izbami Skarbowymi byli zmuszeni do mianowania jednego inspektora na dwa rewiry. I tak w guberni kurskiej na 15 powiatów mianowano zaledwie 8 funkcjonariuszy. Jedynie centrum gubernialne – Kursk z powiatem dostał swojego inspektora, pozostałe 14 powiatów zostały podzielone między 7 pozostałych. Poziom wykształcenia pierwszych inspektorów był bardzo wysoki. W Rosji w 1885 r. wyższe wykształcenie posiadało 45%, średnie 33%, a niższe 21%. W październiku 1893 r. minister finansów S. J. Witte wystąpił z wnioskiem o podniesieniu poziomu wykształcenia agentów fiskalnych, i od tego czasu do służby zaczęto przyjmować tylko osoby z wyższym wykształceniem. Od 1899 r. wymagania jeszcze zaostrzono: omawiane stanowisko mógł zajmować tylko człowiek posiadający ogólne wykształcenie wyższe, a ci ze specjalistycznym – nie. Do 1910 r. 95% funkcjonariuszy posiadało wykształcenie wyższe. W momencie mianowani inspektorzy otrzymywali wyższe (1800 rub.) lub niższe (1500 rub.) zaszeregowanie w zależności od rewiru. Te wielkości utrzymały się do 1914 r. W stolicach inspektorzy zarabiali 3400 rub. a pozostałych podzielono na cztery kategorie. Wzrosły też jednak koszty życia, które praktycznie w całości akumulowały podwyżkę. Do tego przewidywani przez nowe przepisy pomocnicy i referenci zostali zmobilizowani. Bolszewicy po przejęciu władzy utrzymali te stanowiska likwidując je dopiero w 1919 r. w wyniku reformy systemu finansowego. W ciągu 32 lat istnienia inspekcja

dała się poznać jako istotny dział Izby Skarbowej, a sami inspektorzy – jako piśmienni, odpowiedzialni i uwzględniający interesy płatników urzędniczy resortu finansów.

Summary

Elena Sergeevna Kravtsova

Uniqueness of office-related activity of tax inspectors in the Russian Empire in the years 1885-1917

The economic development of Russia and the dynamically changing fiscal policy had a determining influence on the transformations in the organization of administration subject to the Ministry of Finance. In 1884, the Minister of Finance, N. Ch. Bunge, submitted a proposal to the State Council of introducing a post of tax inspector in the governorate's treasury offices. On 25 April, 1885, the law appointing the tax inspectorate and its officers, that is the tax inspectors was implemented. The Ministries of Finance had great expectations of the inspectorate officials, they were to check and have control over the trade and craft sectors', make inspections of real estates in the subordinate areas; participate as a chair or a member in numerous poviat and governorate presidia; carrying out the commands of the Treasury Office etc. During the 30-year activity the inspectors' functions were significantly expanded. They were also to supervise and control the calculation, distribution, and collection of direct taxes, both state and local, taking into account the economic conditions of life on their district. The first tax inspectors nominations took place in June and July in 1885. The post corresponded to the 6th class and their appointment depended on the minister of finance. The number of inspectors in the empire was not bigger than 500. During the 32 years of its activity, the inspectorate turned out to be an important element of treasury offices functioning, and the inspectors proved to be literate, responsible, and taking into consideration the payers' interests officers of the financial department.

+Станислав Валентинович Богданов
(Российский Государственный Исторический Архив)

Придворный штат императора Николая II Придворный как эталон чиновника эпохи последнего царствования Рос- сийской империи

Российская империя все время своего существования управлялась неполи- тическими институтами власти. Правящая элита государства представляла собой тесный сплав высшей бюрократии и генералитета. В силу того, что практически все учреждения Российской империи были учреждениями государственными, доминирование бюрократии было исключительным. Петровская Табель о ран- гах пронизывала все общество – живописец, действительный тайный советник Айвазовский и ветеринарный врач в Вятской губернии, член Государственного Совета тайный советник Калачев и учитель гимназии в Киеве – все они состоя- ли на государственной службе. На вершине пирамиды военной, гражданской и духовной власти Российской империи стоял ее главный чиновник – император. Его личность и поступки были священны, отблеск этой сакральности распро- странялся на его окружение – чинов Свиты (офицеров и генералов, носивших военные придворные звания – генерал-адъютантов, Свиты Его Императорского Величества генерал-майоров и контр-адмиралов, флигель-адъютантов) и чинов Придворного штата, являвшихся элитой бюрократии. Носители придворных мундиров не только просто выполняли церемониальные обязанности. Подав- ляющее большинство их либо занимало ключевые места в бюрократической машине Российской империи, либо являлось кадровым резервом для них. При- дворный мундир превратился в почетное отличие чиновника, знаком прина- длежности к самой малочисленной группе правящей бюрократической элиты Российской империи.

В состав этой группы входили потомки семей старомосковской знати, чьи предки были придворными еще московских царей и вершили судьбами допет- ровской России, сыновья и внуки высших должностных лиц империи, местная аристократия национальных окраин России. В профессиональном составе это были лица, выполняющие реальные служебные функции при дворе, члены Го- сударственного совета, сенаторы, министры, руководители важнейших струк- турных подразделений министерств и ведомств, ответственные чиновники этих

учреждений. Кроме того, за пределами столицы находились чиновники дипломатических представительств Российской империи в других государствах, чиновники губернских администраций (губернаторы, чиновники их канцелярии, чиновники, служащие при наместниках Царства Польского и Кавказа, генерал-губернаторе Великого княжества Финляндского) и лица, служащие по выборам дворянства (губернские и уездные предводители дворянства, депутаты дворянства). Состояние в придворном штате непременным условием имело нахождение на гражданской службе и, при выходе в отставку, вопрос о сохранении придворного звания решался в каждом отдельном случае лично императором. Значительное количество носителей придворных званий служило лишь номинально, состоя причисленными к тому или иному министерству и ведомству, почетными мировыми судьями, корреспондентами Главного управления государственного коннозаводства, состоя руководителями или членами благотворительных учреждений различного толка. Офицеры и генералы могли получить придворное звание только состоя на службе по гражданскому ведомству. Формальной привилегией придворных чинов было то, что их носители имели право быть представленными непосредственно императору, что давало возможность принимать участие во всех мероприятиях двора – императорских балах, дворцовых церемониях и так далее. В более широком смысле, придворные звания и должности служили большим подспорьем для карьеры, помогали развивать личные и семейные связи, отчасти прыгнуть через несколько ступеней по карьерной лестнице – (как, например, областной предводитель дворянства Войска Донского, коллежский ассессор Денисов, будучи пожалован шталмейстером, получил чин III класса). Наконец, придворное звание было символом принадлежности к аристократическим кругам общества Российской империи.

Обязанности большей части придворных чинов были очень расплывчаты и ничем не регламентировались. Названия, которые они носили, в подавляющем большинстве были полностью оторваны от смысла, превратившись почетную награду и особый знак отличия – в продолжение царствования императора Николая II лишь небольшая часть лиц, имевших придворные чины и звания, действительно выполняла какие-либо церемониальные обязанности при дворе.

Количество носителей придворных чинов, некогда постоянное, колебалось все время правления императора Николая. В год смерти его августейшего родителя в придворном штате состояло 757 особ, в 1914 году их стало 1418¹. Прекращение представлений к пожалованиям в придворные чины во время Первой мировой войны привело к некоторому сокращению их количества.

¹ Так как рассматриваемой группой исследования является представители бюрократического аппарата, в нем не рассматриваются лица придворного штата к нему не относящиеся – придворные дамы, медики и придворные служители [przyp. aut.].

Придворные чины

Придворный чин или звание	1894	1897	1905	1914	1917
Обер-камергеры	1	3	1		1
Обер-гофмейстеры	6	7	4	6	6
Обер-шталмейстеры	1	1	1	1	1
Обер-егермейстеры	1	2	3	7	6
Обер-шенки	2	1	1	1	2
Обер-форшнейдеры	1	1			
Обер-церемониймейстеры	2	2	2	2	2
Обер-гофмаршал		1	1	1	1
Гофмейстеры	33	42	61	101	103
В должности гофмейстера	17	20	22	28	26
Гофмаршал	1	1	1		
В должности гофмаршала				1	1
Егермейстеры	8	7	14	22	17
В должности егермейстера	10	17	15	21	19
Шталмейстеры	14	22	32	44	40
В должности шталмейстера	27	29	39	58	57
Церемониймейстеры	7	13	15	28	30
В должности церемониймейстера	7	13	14	17	11
Камергеры	168	187	274	376	362
Камер-юнкеры	264	246	277	416	359

При рассмотрении вопроса о пожаловании в обычном порядке² основаниями для отказа считались отсутствие достаточного чина, служебных или общественных заслуг или поддержки влиятельного лица, а также место службы, которое могло бросить тень на придворное звание. Так, например, по просьбе великой княгини Марии Павловны управляющий ее двором князь Голицын запросил Министерство внутренних дел о возможности представления бывшего офицера Л. гв. Драгунского полка, чиновника оп 5 кл. св. шт. при Министре внутренних дел, действительного статского советника Николая Александровича Фрейганга к придворному званию камергера за труды его по устройству празднования 100-летнего юбилея лейб-гвардии Драгунского полка. По мнению Департамента общих дел Министерства, так как Фрейганг был откомандирован для занятий в Департамент полиции это обстоятельство, по установившейся в Министерстве императорского двора практике, могло послужить препятствием к испрашиваемому придворному пожалованию.³

² Значительное количество выходцев из среды высшей аристократии империи (Шереметевы, Гудовичи, Шуваловы, Ламздорфы и другие), жаловались в придворные чины в изъятие из правил [przyp. aut.].

³ Российский Государственный Исторический Архив [dalej: РГИА], zesp. 1284: Департамент общих дел Министерства внутренних дел, ор. 47 (1914 г.), sygn. 13, k. 101-102.

Немаловажным фактором при рассмотрении ходатайства на пожалование в придворный чин или звание была общественная репутация претендента. При пожаловании лифляндского вице-губернатора, действительного статского советника Петра Петровича Неклюдова званием камергера Департамент общих дел вел обширную переписку по поводу судебной тяжбы из-за имени, купленного Неклюдовым за десять лет до того. Причастность к т.н. «делу Коржеуцких опекунов», бывшего эпизодом войны Владимира Митрофановича Пуришкевича с влиятельным бессарабским кланом Крупенских стоила придворного звания хотинскому уездному предводителю Николаю Крупенскому и князю Мурузи. Хотя по делу никто не был осужден, но из-за скандальной известности Департаментом общих дел МВД по согласованию с канцелярией Министерства императорского двора было принято решение об отказе, под благовидным предлогом, в придворном звании.

Вторая половина XIX - начало XX века характеризуется увеличением количества выходцев из купеческих и мещанских кругов на государственной службе, чему способствовало увеличение высоты барьера пожалования дворянства. Законодательно происхождение носителя придворного чина или звания никак не оговаривалось, ибо служба в государственном аппарате была уделом привилегированных сословий, а включение в немногочисленный придворный штат в большей степени зависело от монарха. Появление представителей третьего сословия на постах, занимаемых ранее исключительно дворянами, породило коллизию, когда на придворные звания, подразумевающие аристократическое происхождение, претендовали люди, не только к аристократии не принадлежавшие, но и не дворяне по происхождению. Так, например, министру императорского двора поступило ходатайство дворцового коменданта, генерал-майора Трепова с просьбой о пожаловании статского советника Никифорова в звание камергера. Барон Фредерик запросил у министра внутренних дел, статс-секретаря Дурново разъяснений, нет ли каких-либо препятствий этому пожалованию, но Дурново это ходатайство не поддержал. В ноябре 1906 года с той же просьбой к директору Департамента общих дел МВД Арбузову обратился петербургский градоначальник фон дер Лауниц, отмечая важную и полезную службу Никифорова, верность долгу и престолу. Арбузов ответил, что министр не усматривает достаточных оснований к этому пожалованию так как служба Никифорова уже отмечалась орденом Св. Владимира 4 ст. и чином статского советника. Хотя в своем письме фон дер Лауниц Никифоров упоминал, что в действительности происходит из дворян Волынской губернии, а в мещане был записан из-за отсутствия документов на происхождение, Столыпин объяснил, что дальнейший ход делу будет дан только после предъявления Никифоровым документов на дворянство.

Статья 5 высочайшего указа, данного 16 февраля 1908 года, о разъяснениях и руководящих началах при пожаловании в придворные чины гласила, что при возбуждении ходатайств о пожаловании в придворные чины надлежит обращать особое внимание на нравственные качества, происхождение, общественное и семейное положение представляемых к придворным пожалованиям. Отталкиваясь от смысла этой статьи, министр внутренних дел, при рассмотрении ходатайс-

тва о пожаловании придворного звания статскому советнику Михайлову, прямо указал на тот факт что, будучи сыном потомственного почетного гражданина Михайлов не удовлетворяет требованию о благородном происхождении.

Принадлежность к придворной элите вводила определенные ограничения в образ жизни чиновника. Так, несовместимым с носимым придворным званием была частная служба в коммерческих учреждениях. Согласно букве закона: состояние в высших должностях и званиях государственной службы, в должностях первых трех классов и в соответствующих придворных чинах [...] – несовместно с участием в учреждении: 1) железнодорожных, пароходных, страховых и других торговых и промышленных товариществ по участкам⁴ и компаний на акциях⁵, кроме товариществ и компаний, предмет деятельности которых ограничивается исключительно обработкой на месте сельскохозяйственных произведений принадлежащих тем лицам имений и эксплуатацией минеральных богатств в тех же именах. 2. Общественных и частных кредитных установлений, кроме обществ взаимного поземельного и городского кредита и тех кредитных установлений, кои предназначены на дело благотворительности, а также за исключением сельских ссудо-сберегательных товариществ, ссудо-сберегательных касс чиновников и обществ потребителей.⁶

Кроме того, отталкиваясь от этого положения, граф Воронцов-Дашков, циркуляром по Министерству императорского двора, постановил, что служащие в учреждениях этого Министерства классные должностные чины, а также состоящие при министре и по Министерству и причисленные к сему Министерству лица не могут занимать каких-либо должностей в торговых и промышленных товариществах и компаниях, а равно в общественных и частных кредитных установлениях.⁷ Жертвой этих ограничений стал бывший министр торговли и промышленности, тайный советник Василий Иванович Тимирязев, который по ходатайству Столыпина, в ноябре 1909 года был пожалован в обер-гофмейстеры. После ухода с должности министра торговли и промышленности он получил предложение вернуться в Русский для внешней торговли банк и некоторые другие англо-русские предприятия, и, прибыв в Ялту для представления государю, Тимирязев собирался ходатайствовать о высочайшем разрешении. Фредерикс отрицательно отнесся к его намерениям, заметив ему, что занятия на поприще частной торгово-промышленной службы несовместимы с должностью первого чина Высочайшего Двора. Тимирязев был вынужден 24 ноября 1909 года подать прошение об увольнении в отставку с переименованием в действительные тайные советники и мундиром министра торговли и промышленности.⁸ В другом случае, камер-юнкер, коллежский советник Николай Иванович Каханов, будучи

⁴ Зак. Гражд., art. 2131.

⁵ Зак. Гражд., art. 2139.

⁶ Устав о службе по определению от правительства, ks. I, rozdz. III, 1885 Июнь 14, № 3065, положение Ком. Мин., II, art. I.

⁷ Циркуляр по Министерству императорского двора, 31 августа 1885 г., № 1169 - РГИА, зesp. 472: Канцелярия Министерства императорского двора, op. 40 (194/2682), sygn. 119, k. 12.

⁸ РГИА, зesp. 472: Канцелярия Министерства императорского двора, op. 41 (229/2846), sygn. 62, k. 2-3v.

причисленным к Министерству внутренних дел в то же время занимался гробовым промыслом в Петербурге, состоя совладельцем бюро похоронных процессов «Конкордия», причем данное обстоятельство стало известно, когда он был обвинен в соучастии в злостном банкротстве своего управляющего, купца 2 гильдии Трамдаха.⁹ Каханов был отчислен от Министерства внутренних дел и уволен от должности почетного члена при Главном комитете для сбора пожертвований в пользу детских приютов ведомства учреждений императрицы Марии и исключен из придворных списков как лицо не состоящее на службе.¹⁰

Лишение придворного чина или должности происходило за деяния, несовместимые с носимым высоким чином. К таковым относились – служебные или иные преступления, антиправительственная политическая деятельность, участие в противоправительственных политических организациях или сочувствие им. Определением Правительствующего сената от 9.7.1906 года в числе других должностных лиц Кутаисского дворянского депутатского собрания был предан суду Уголовного кассационного департамента Правительствующего сената камергера, действительный статский советник князь Семен Григорьевич Церетели по обвинению в неправильных действиях в качестве члена дворянского депутатского собрания при выдаче или признании актов на дворянство, превышение власти, противозаконное бездействие власти, подлог по службе, лихоимство и вымогательство. В 1900 году полицией было обнаружено существование в Кутаисе преступной шайки поддельвателей письменных документов, требуемых местным депутатским собранием с лиц, отыскивающих дворянское достоинство. Наряду с этим было выяснено, что дворянское собрание, которому по закону надлежит проверка предоставляемых документов, относилось к этой обязанности без должной осмотрительности. Некоторые члены собрания находились в близких сношениях с членами указанной шайки, вымогая с них и с просителей деньги за благоприятный исход ходатайства о признании в дворянском достоинстве лиц, предоставивших подложные доказательства. Князь Церетели, будучи крайне слабохарактерным и постоянно нуждаясь в деньгах, хотя и знал обо всем, что делалось в собрании, но всецело находился под влиянием одного из депутатов, некоего Мачавариани, который собственно и был главным руководителем собрания, допускаяшим крупные злоупотребления. Стольпин предложил исключить Церетели из придворных списков. Высочайший приказ был подписан императором 8 февраля 1907 года. Хотя судом князь Церетели был оправдан в возводимых на него обвинениях, но наместник на Кавказе граф Воронцов-Дашков посчитал едва-ли удобным возвращение ему придворного звания.¹¹ Придворного звания были лишены - товарищ министра внутренних дел, в звании камергера, действительный статский советник Владимир Иосифович

⁹ РГИА, зesp. 472: Канцелярия Министерства императорского двора, оп. 40 (194/2682), sygn. 34, к. 2.

¹⁰ РГИА, зesp. 472: Канцелярия Министерства императорского двора, оп. 40 (194/2682), sygn. 34, к. 13.

¹¹ РГИА, зesp. 1284: Департамент общих дел Министерства внутренних дел, оп. 53 (1907 г.), sygn. 12, к. 12-20

Гурко 17.12.1907 года по обвинению в причастности к афере Лидваля; помощник начальника управления уделов, в звании камергера, действительный статский советник Спиридон Юрьевич Толстой, отправленный в 1908 году в отставку с преданием суду за обнаруженные ревизией сенатора гофмейстера графа Палена злоупотребления в Императорском Мургабском имении;¹² камер-юнкер Станислав Эдмундович Скаржинский будучи привлеченным к суду в качестве обвиняемого в подлоге подписей на векселях, учтенных им;¹³ состоящий в должности шталмейстера Высочайшего двора, отставной гвардии полковник Владимир Михайлович Вонлярлярский, привлеченный к суду в качестве обвиняемого в подлоге домашнего духовного завещания князя Огинского и для пресечения ему способов уклоняться от следствия и суда 25 сентября 1910 года заключенный под стражу в Санкт-Петербургский дом предварительного заключения.¹⁴

Недопустимыми для придворного были активная политическая деятельность и участие в партиях, предполагавших изменения существовавшего государственного строя Российской империи. Первым и самым громким случаем подобного рода было лишение звания камер-юнкера, надворного советника Алексея Алексеевича Муханова, черниговского губернского предводителя, участвовавшего в незаконных суждениях в Черниговском губернском земском собрании о необходимости созыва народных представителей и осмелившегося послать дерзкую об этих суждениях телеграмму императору Николаю II. Исключение из придворных списков последовало 11 декабря 1904 г., причем император заметил, что вообще лица, состоящие в придворных чинах или носящие придворные звания, замеченные в участии в недозволенных обществах, в произнесении публичных речей, осуждающих существующий государственный строй и в подписи по сему предмету адресов, статей, телеграмм и пр. должны быть, безотносительно к тем или иным мерам, кои в отношении их будут приняты в общем порядке, исключены из придворных списков как проявившие начинания, совершенно несоответствующие их положению. Кроме того, из придворного штата были изгнаны руководители и члены Конституционно-демократической партии - рузский уездный Московской губернии предводитель дворянства, в звании камергера, статский советник, князь Павел Дмитриевич Долгоруков, бывший саратовский уездный предводитель дворянства, камер-юнкер, коллежский советник, граф Анатолий Дмитриевич Нессельроде, камер-юнкер, титулярный советник Владимир Дмитриевич Набоков и другие.

Политические изменения не могли не затронуть польскую часть элиты Российской империи. Камер-юнкер князь Францишек Эдвинович Друцкий-Любецкий.¹⁵ созвал в Пинске частное собрание, на котором присутствовало и высту-

¹² РГИА, зesp. 472: Канцелярия Министерства императорского двора, оп. 41 (229/2846), sygn. 60, к. 2-2v.

¹³ РГИА, зesp. 472: Канцелярия Министерства императорского двора, оп. 41 (229/2846), sygn. 67, к. 1-2.

¹⁴ РГИА, зesp. 472: Канцелярия Министерства императорского двора, оп. 41 (229/2846), sygn. 72, к. 9-9v.

¹⁵ Брат депутата I Государственной думы - автономиста, принадлежавшего к группе западных окраин, князя Иеронима Эдвиновича Друцкого-Любецкого. Их отцу, князю Эдвину Иеронимовичу

пало много еврейской молодежи и других политически неблагонадежных лиц. В речи, открывающей собрание им было заявлено: «некогда нам разбиваться на партии, надо соединиться и общими силами свергнуть это для всех ненавистное и гнусное самодержавие». По сообщению минского губернатора, камергера Курлова и докладу министра императорского двора князь был исключен из придворных списков 17 июня 1906 года.¹⁶ Состоящий в распоряжении Варшавского генерал-губернатора камер-юнкер граф Маврикий Фомич Замойский подписал протест против подписанного 6 июня 1906 года положения Комитета министров о введении в Царстве Польском ряда льгот польскому населению и распорядился об удалении из своих обширных владений православных служащих, не желавших принять католичество. В Варшавской филармонии им был устроен крестьянский съезд, на котором была принята резолюция антиправительственного содержания. Кроме этого он состоял издателем газеты «Гонец», закрытой за антиправительственные статьи. После того как граф Замойский подал прошение об открытии нового издания, подписав его по-польски, он был уволен варшавским генерал-губернатором от службы без прошения 31 декабря 1905 года и исключен из придворных списков 14 января 1906 г.¹⁷

Наступившая мировая война привела к обострению национальных чувств и антинемецких настроений в обществе. В звании камергера, действительный статский советник, барон Андрей Богданович Майдель гапсальский уездный депутат дворянства, камер-юнкер барон Густав Вольдемарович Таубе и иллухтский уездный предводитель дворянства, камергер, капитан 2 ранга в отставке барон Максимилиан Рудольфович Энгельгардт лишились придворных званий в ноябре 1914 года, первые будучи привлеченными к судебной ответственности за нарушения правил военно-конской повинности,¹⁸ последний как признанный неблагонадежным.¹⁹ Бывший виленский губернатор, с 1906 года сенатор, назначенный к присутствию в Первом департаменте Правительствующего Сената, гофмейстер, тайный советник, граф Константин Константинович Пален, сын видного государственного деятеля, обер-камергера и кавалера ордена Св. Андрея Первозванного, графа Константина Ивановича Палена, подвергся высочайшей немилости в сентябре 1916 года, за то, что раздраженный цензурованием своей переписки с женой, допустил ряд неллицеприятных высказываний в адрес военных цензоров. Правда, в отличие от других случаев, в этом не последовало изгнание со службы и придворное звание было возвращено спустя несколько месяцев.

Друцкому-Любецкому принадлежало около 50 000 десятин в Пинском уезде Минской губернии [przyp. aut.].

¹⁶ РГИА, зesp. 472: Канцелярия Министерства императорского двора, оп. 41 (229/2846), sygn. 10, к. 26-34.

¹⁷ РГИА, зesp. 472: Канцелярия Министерства императорского двора, оп. 41 (229/2846), sygn. 10, к. 18-25.

¹⁸ РГИА, зesp. 1284: Департамент общих дел Министерства внутренних дел, оп. 47 (1914 г.), sygn. 13, к. 132-133.

¹⁹ РГИА, зesp. 1284: Департамент общих дел Министерства внутренних дел, оп. 47 (1914 г.), sygn. 13, к. 129-130.

Аппарат власти авторитарной Российской империи характеризуется тотальной бюрократичностью и причастными к элите власти были в той мере, в какой были включены в него, а не противостояли ему. Исследование состава правящей элиты позволяет сделать выводы, что придворный штат, уйдя от традиционного понимания сути двора и его функций, превратился в элитарный социум, состоящий из представителей высшей аристократии и бюрократии Российской империи. Механизм формирования его легко объясним и очевиден - носитель придворного звания призван был служить идеалом чиновника в служебном, нравственном, социальном и политическом плане. Срез этой группы демонстрирует социальный портрет правящей элиты последнего царствования.

Streszczenie

Stanisław Walentynowicz Bogdanow

Etat dworu cara Mikołaja II. Dworzanin jako wzór urzędnika epoki przemian w czasie ostatniego panowania Imperium Rosyjskiego

Na szczycie piramidy wojskowej, cywilnej i duchownej władzy Imperium stał jego główny urzędnik – car. Jego osoba i czyny były święte, a blask tej świętości rozprze-strzeniał się na jego otoczenie – dygnitarzy Świty (oficerów i generałów, posiadających wojskowe rangi dworskie generał-adiutantów, Świty JCM generał-majorów i kontr-admirałów, fligel-adiutantów) i dygnitarzy Dworu, uznawanych za elitę biurokracji. Poza obowiązkami ceremonialnymi większość z nich zajmowała kluczowe stanowiska w maszynie biurokratycznej Imperium, lub była jej rezerwami kadrowymi. Za panowania Mikołaja II tylko nieliczni z nich w rzeczywistości mieli jakieś obowiązki dworskie. Liczba etatów dworskich zazwyczaj stała, w omawianym okresie zaczyna rosnąć. W dniu śmierci Aleksandra III było 757 osób na etacie dworu a w 1914 r. – 1418. Aparat autorytarnej władzy Imperium Rosyjskiego charakteryzował się totalną biurokratyzacją i przynależność do elity zależała od przynależności do aparatu biurokratycznego. Badania nad składem elity rządzącej pozwalają sformułować wniosek, że etat dworu, odchodząc od tradycyjnego pojęcia dworu i jego funkcji, przekształcił się w elitarną społeczność, składającą się z przedstawicieli wyższej arystokracji i biurokracji Imperium Rosyjskiego. Mechanizm formowania się tej grupy łatwo wyjaśnić – obdarowany tytułem dworskim zobowiązany był do hołdowania ideałom urzędnika w sferze służbowej, moralnej, społecznej i politycznej. Przekrój tej grupy przedstawia społeczny portret elity rządzącej ostatniego panowania.

Summary

Stanislav Valentinovich Bogdanov

The post at a tsar Nicholas II's court. Courtier as the model of the officer of Epoch of Transformations during the last rule of the Russian Empire

The Table of Ranks introduced by Peter I influenced the whole society from a painter, through a small town vet, to a State Council member. At the top of the pyramid of military, civilian, and clerical power was the most important official, that is the tsar. The person of tsar and his deeds were regarded sacred, and the brightness of his sanctity was spreading to his surrounding, that is to the dignitaries of the retinue (officers and generals holding the court ranks of General-Adjutant, the Retinue of His Majesty general-majors and rear admirals, and Fliegel-Adjutants) and also the dignitaries of the Court, considered to be the elite of bureaucracy. The author makes an attempt at explaining the court's role during the rule of Nicholas II when the number of posts at the court, although usually fixed, doubled. He comes to a conclusion that the court post, departing from the traditional understanding of the court and its functions, has transformed into the elite community, consisting of the representatives of the higher aristocracy and bureaucracy of the Russian Empire who constituted the ruling elite of the last reign.

Dzieje biurokracji tom IV

Henryk Bałabuch
(Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej)

Więcej niż obercenzor.

J. M. Fieoktistow w elicie carskiej władzy (1883-1895): polityk czy urzędnik?

W historii rosyjskiej literatury i polityki 2 poł. XIX wieku Jewgienij Michajłowicz Fieoktistow¹ (1829-1898) zajmuje pozycję szczególną. Zaliczano go do czołowych postaci najwyższych kręgów władzy za panowania Aleksandra III. Zarazem był też najbardziej znanym naczelnikiem Głównego Urzędu ds. Druku² (dalej: GUdsD), centralnego urzędu carskiej cenzury. Sprawował swój urząd od 1 stycznia 1883 r.³ do 23 maja 1896 r., ustanawiając tym samym swoisty rekord długości kadencji, wśród wszystkich osób kierujących tą instytucją⁴.

Jego urzędowanie przypadające na panowanie Aleksandra III i początki rządów Mikołaja II, było często utożsamiane ze szczytowym okresem reakcji po latach wielkich reform Aleksandra II. Równocześnie była to epoka wielkiej literatury rosyjskiej (Dostojewski, Tołstoj, Czechow i inni) i dynamicznego rozwoju rynku wydawniczego (księgarskiego i prasowego). Nie tylko w tych, ale właściwie we wszystkich sferach stosunków wewnętrznych w państwie carów rola cenzury była bezdyskusyjna. Owo

¹ Nazwisko Fieoktistowa przed reformą alfabetu rosyjskiego pisało się: Феоктистовъ, a następnie: Феоктистов, Евгений Михайлович.

² Główny Urząd ds. Druku (Главное Управление по делам Печати) utworzony został w miejsce dawnego Głównego Urzędu Cenzury (1826-1862) w efekcie reform w rosyjskim systemie prasowym zwieńczonych ukazem z 6 kwietnia 1865 r.

Podstawowa literatura do dziejów cenzury w Rosji w drugiej połowie XIX w.: Л. И. Полянская, *Архивный фонд Главного управления по делам печати: Обзор, „Литературное Наследство”, 1935, t. 22/24, s. 603-634; В. Г. Чернуха, Главное Управление по делам печати в 1865-1881 гг., [w] Книжное дело в России во второй половине XIX – начала XX века, wyd. 6, Sankt Petersburg 1992, s. 20-40; Н. А. Гриченко, Н. Г. Патрушева, Центральные учреждения цензурного ведомства (1804-1917). [w] tamże, wyd. 14, Sankt Petersburg 2008, s. 185-302; Г. В. Жирков, История цензуры в России XIX-XX вв., Moskwa 2001. Ponadto cenną pozycją jest wznowienie klasycznej pracy: А.В. Мезьер, *Словарь русских цензоров. Материалы к библиографии по истории русской цензуры*, Moskwa 2000, do której dołączono obszerną bibliografię najważniejszych pozycji przedmiotu.*

³ Wszystkie daty wg starego (juliańskiego) stylu.

⁴ W okresie wcześniejszym, tj. przed powstaniem GUdsD, instytucją centralną cenzury w Rosji był Główny Urząd Cenzury (GUC) (1828-1862). Naczelnikami GUC byli z urzędu ministrowie oświaty. W tym układzie dłużej niż Fieoktistow sprawami cenzury kierował jedynie minister Siergiej Siemionowicz Uwarow (21 III 1833 – 20 X 1849).

zderzenie obskurantyzmu politycznego ze szczytowymi osiągnięciami kultury rosyjskiej stanowiło niezwykle fenomen, wciąż budzący zainteresowanie badaczy. Z jednej strony zjawisko to wykraczało poza obszar stricte polityczny (patrząc oczami badacza biurokracji carskiej). Z drugiej, patrząc z perspektywy badacza kultury, trudno ograniczać się do zagadnień literackich, które w tak znacznym stopniu były determinowane przez ówczesne realia polityczne i społeczne. Dlatego też rola naczelnika GUdsD łączącego niejako oba te światy wydaje się szczególnie znacząca, by nie powiedzieć kluczowa, dla zrozumienia różnorodnych optyk: istoty mechanizmów funkcjonowania caratu, realiów świata literatów, dziennikarzy, czy wreszcie sytuacji zwykłych czytelników słowa drukowanego. W tak zarysowanej wielowymiarowej przestrzeni Fieoktistowa, jako swoisty obercenzor, swoją osobą firmował ówczesny ucisk cenzuralny. Kształtowana przez niego sfera publicznej komunikacji społecznej wywarła swoje piętno na późniejszych wydarzeniach począwszy od rewolucji 1905 r. aż po upadek caratu.

Z pewnością cenzurze carskiej 2 połowy XIX w. daleko było do niedościgłej pod względem obskurantyzmu i woluntaryzmu cenzury epoki cara Mikołaja I⁵. Nawet najwięksi zwolennicy samodzierżawia krytycznie oceniali tamte wzorce. Jednocześnie zdecydowanie odrzucano zachodnioeuropejskie sposoby nadzoru, kontroli oraz reglamentacji wydawnictw. Tym samym przed cenzurą carską w epoce Aleksandra III stanął swoisty dylemat: jak odejść od wzorców sprzed wojny krymskiej, a zarazem cofnąć reformy podjęte za Aleksandra II. W szukaniu tej „trzeciej drogi” carat nie zmierzał korzystać ze wzorów innych państw europejskich⁶.

Na tym tle postać Fieoktistowa przedstawiała się dość intrygująco. Było on blisko związany z ówczesnymi elitami władzy w Rosji. Pozostawione przez niego wspomnienia stanowią jedno z podstawowych źródeł pamiętnikarskich, w niezwykle barwne, a zarazem nietuzinkowy sposób przedstawiające kulisy i mechanizmy ówczesnej władzy.

Najlepszym wprowadzeniem do przedstawienia postaci Fieoktistowa jest jego pamiętnik: *Воспоминания: за кулисами политики и литературы*. Pozycja ta wydana została dopiero pośmiertnie, już po rewolucji w Rosji, w 1929 r.⁷, a następnie była wielokrotnie wznawiana⁸. Jego pamiętniki były znane i wykorzystywane już wcześniej.

⁵ W zakresie badań nad cenzurą nikolajewską, mimo znaczącego postępu badań w latach ostatnich (szczególnie wspomniane Patruszewa, etc.), wciąż swoją wartość zachowują prace Michaiła Lemke (np. M.K. Лемке, *Эпоха цензурных реформ 1859-1865 годов*, Санкт Петербург 1904.) powstałe po części jeszcze przed rewolucją 1905 r. Dotyczy to zarówno wydawanych wówczas wspomnień dotyczących funkcjonowania cenzury, jak i opracowań. Znaczna ich część została opublikowana właśnie w okresie kierowania cenzurą przez Fieoktistowa. Np. posiadające ogromne znaczenie dzienniki Nikitienki, opracowane zostały m.in. przez wspomnianego M. Lemke, i były drukowane najpierw na łamach czasopism, a następnie przedrukowane w postaci książkowej.

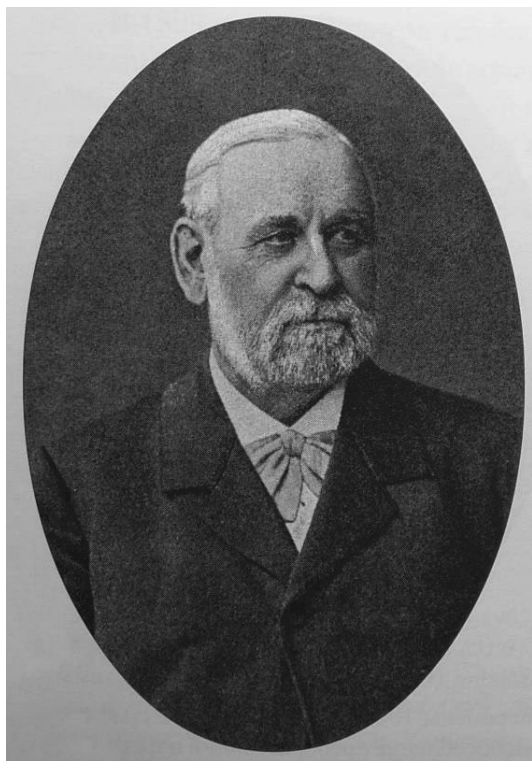
⁶ W epoce Aleksandra III wzorce angielskie czy francuskie (republikańskie) były absolutnie nie do przyjęcia dla caratu, mimo iż wcześniej w latach 60. XIX w. korzystano z rozwiązań Francji Napoleona III. W latach 80. i 90. odrzucano także model pruski czy habsburski. Dopiero później, w 1905 r., sięgnięto jednak po wzorce austriackie.

⁷ E. M. Феоктистов, *Воспоминания: за кулисами политики и литературы*, wstęp: Ю. Г. Оксман, Ленинград 1929.

⁸ M.in. E. M. Feoktistov, *Vospominaniya za kulisami polityki i literatury*, Cambridge 1975, ze wstępem

Wspomina o ich istnieniu Majkow w obszernym nekrologu omawiającym jego sylwetkę⁹. Kilkadziesiąt pozycji przydatnych do bibliografii Fieoktistowa wymienia A.W. Mezier w swoim słowniku, jest to jednak wybór ograniczony do początków lat 30. XX w¹⁰.

Jewgienij Michajłowicz Fieoktistow

Źródło: *Управленческая элита Российской империи (1802-1917)*, Sankt Petersburg 2008.

Na uwagę może jedynie zasługiwać fakt, że niezwykle barwna postać Fieoktistowa nie doczekała się biogramu w żadnej z rosyjskich przedrewolucyjnych encyklopedii, czy słowników biograficznych. Krótki biogram znalazł się jedynie w encyklopedii Brockhousa i Efrona¹¹. Nie wymieniają go ani encyklopedia Granata, encyklopedia

Hansa J. Torke, reprint wydania z 1929. Kolejne wydanie pt. *За кулисами политики и литературы*, Moskwa 1991.

⁹ Л. Майков, Е. М. Феоктистовъ (некролог), „Журнал Министерства Народного Просвещения”, 1898, nr 8 – август, s. 26-44.

¹⁰ А.В. Мезьер, *Словарь...*, dz. cyt., s. 116-117.

¹¹ *Энциклопедический Словарь*, изд. Брокгауза и Ефрона, Т. ХLI^А (кн. 82), Sankt Petersburg 1904, s.

Jużakowa, ani rosyjski słownik biograficzny Połowcewa, jak również żaden z trzech słowników C. A. Wengerowa¹². Pojawił się natomiast krótki wierszyk w cieszącej się dużą popularnością pracy P.K. Martianowa „Цвет нашей интеллигенции” (zbiór ten doczekał się trzech wydań w okresie sprawowania urzędu naczelnika cenzury przez Fieoktistowa). O Fieoktistowie znalazły się tam następujące wersy :

Писатель, отдал прессе жизнь – и стал ея
Руководителем-начальником,
В строптивости – грозой являясь для нея,
А в доле злой – предстателем-печальником¹³.

W obszernym nekrologu zamieszczonym w oficjalnym organie ministerstwa oświaty, którego Fieoktistow był redaktorem przez 22 lata, skoncentrowano się na jego młodości, i – co naturalne – na działalności pisarskiej. Jego służbę na czele cenzury potraktowano zdawkowo¹⁴.

Postać Fieoktistowa stanowiła też ciekawy przypadek ilustrujący pytania o istotę biurokracji carskiej. Są to zarazem pytania o granicę pomiędzy różnymi sferami działalności wyższych urzędników państwowych. Precyzyjne rozgraniczenie pomiędzy politykiem, urzędnikiem, biurokratą, przedstawicielem świata kultury, osobą publiczną, czy wreszcie członkiem ekipy rządzącej, wydaje się w jego przypadku czymś więcej niż tylko definitywnym uściśleniem.

W ówczesnych elitach rosyjskich osoby zajmujące wysokie urzędy częstokroć musiały podporządkowywać się decyzjom wychodzącym z jednej strony od członków rodziny carskiej, z drugiej zaś od różnych urzędników zajmujących formalnie stanowiska podrzędne, a których wpływ na kluczowe decyzje administracyjne czy personalne był znaczący. Przykłady takich osób mnożna byłoby mnożyć poczynając od K.K. Pobiedonoscewa, czy M. Katkowa, po różnego rodzaju „ustosunkowane” osoby, czy ich najbliższych¹⁵. Wspomnienia Fieoktistowa stanowią nieocenione źródło dla ukazania tego typu powiązań i zależności.

924.

¹² Pojawiać się może pytanie o ewentualne powody takiego marginalnego potraktowania Fieoktistowa. Czy świadczyło to o swoście pojmowanym przemilczaniu osoby naczelnika GUdsD? A jeśli tak to czy przez twórców i redaktorów wspomnianych wydawnictw, czy ze względu na odgórne zalecenia władz? W wyżej wymienionych encyklopediach i słownikach zamieszczono wiele biogramów innych naczelników GUdsD, zarówno tych sprawujących urząd przed, jak i po, Fieoktistowie. Np.. Russkij Biograficzeskij Słowar A.A. Połowcewa (Moskwa 1896-1918) zamieścił biogramy czterech naczelników. Z kolei w encyklopedii Brockhousa i Efrona zamieszczono biogramy ośmiu z szesnastu naczelników GUdsD.

¹³ П. К. Мартяев, *Цвет нашей интеллигенции. Словарь-Альбом русских деятелей XIX века, в силуэтах, кратких характеристиках, надписях к портретам и эпитафиях*, Sankt Petersburg 1893, s. 307.

¹⁴ W prawie dwudziestostronicowym nekrologu działalności Fieoktistowa w cenzurze poświęcono zaledwie krótki akapit - Л. Майков, *Е. М. Феокистовъ (некролог)*, dz. cyt., s. 41-42.

¹⁵ Np. taką znaczącą postacią dla stosunków panujących w Królestwie Polskim była Maria Andriejewna Hurko, żona warszawskiego generał-gubernatora, której sporo miejsca poświęcił Fieoktistow w swoich wspomnieniach - Е. М. Феокистов, *Воспоминания*, dz. cyt., s. 372-377, 398-402. Pisząc o Marii Andriejewnie Fieoktistow odnosi się m.in. do publikacji krakowskiego „Czasu”, czy innych opinii przedstawiających żonę Hurki jako „bezwolną wielbicielek Katkowa” („рабская поклонница Каткова” - tamże, s. 399.

J.M. Fieoktistow urodził się w 1829 r.¹⁶. Był synem ober-oficera. Uczęszczał do moskiewskiego gimnazjum, a następnie w 1847 r. rozpoczął studia na fakultecie prawa uniwersytetu moskiewskiego. W okresie studenckim przyjaźnił się z A. W. Łochwickim, i z K.N. Bestużewem-Rjuminem¹⁷. Podczas studiów Fieoktistow słuchał m.in. wykładów z dziejów powszechnych profesorów Tymoteusza Granowskiego i Piotra Kudrjawcewa. Obaj należeli do grona postępowych intelektualistów rosyjskich. Ich wykłady (szczególnie Granowskiego) były niezwykle wysoko oceniane przez studentów i moskiewską publiczność, ze względu na demokratyczne i antypańszczyźniane treści. Były to kręgi w których kształtował się młody Fieoktistow. Zbliżył się także do kółka N.G. Frołowa, do którego należały postacie tej miary co M.A. Bakunin, I.S. Turgieniew i inni. Intelektualne oblicze środowiska towarzyskiego w jakim dojrzał przyszły zwierzchnik cenzury carskiej było wielokrotnie przywoływane dla ukazania skali jego późniejszej ewolucji światopoglądowej.

Na przełomie 1850-1851 nawiązał Fieoktistow bliższą znajomość z Wasilijem Piotrowiczem Botkinem¹⁸ i Iwanem Siergiejewiczem Turgieniewem zdobywającym właśnie wówczas coraz większe uznanie (o autorze „Szlacheckiego gniazda” i „Ojcowie i dzieci” – szerzej w dalszej części). W korespondencji z tym ostatnim, na pytanie Turgieniewa, jak widzi swoje literackie powołanie, Fieoktistow odpowiedział z dużą dozą szczerości: „Nie mam talentu literackiego, większa jest moja pasja do prac historycznych”¹⁹. Jego późniejszy dorobek pisarski w pełni odzwierciedlał to młodzieńcze rozróżnienie.

Debiutował w numerze lutowym 1852 r. słynnego „Современника” tekstem o publicznych wykładach wspomnianego Granowskiego. Pismo to, założone w 1836 r. przez Puszkina, w epoce mikołajewskiej uchodziło z trybuną rosyjskiego obozu postępowego²⁰. Paradoksem było, iż po wprowadzeniu liberalnej – w porównaniu z mikołajewską – ustawy cenzuralnej w 1865 r., właśnie to pismo stanie się pierwszą ofiarą represji cenzuralnych w 1866 r. Oprócz „Современника” Fieoktistow publikował swe prace na łamach „Московских Ведомости”, „Русского Вестника” oraz w „Отечественных Записках”. To ostatnie pismo zostanie później zamknięte z rozkazu władz carskich w 1884 r., a więc w okresie kiedy właśnie Fieoktistow sprawował urząd naczelnika GUDsD. Zestawienie postawy Fieoktistowa w latach 50. i 80. ukazywało nie tylko jego indywidualną przemianę, ale było charakterystyczne dla zmiany poglądów wielu przedstawicieli jego pokolenia.

¹⁶ W obszernym nekrologu zamieszczonym w: „Журнал Министерства Народно Просвещения”, dz.cyt. s. 26, podano datę urodzin w 1828 r.

¹⁷ Młodość Fieoktistowa szczegółowo opisuje: Л. Майков, Е. М. Феокистовъ (некролог), dz.cyt., s. 26-34.

¹⁸ Wasilij Piotrowicz Botkin, (1811-1869) publicysta, okcydentalista, przyjaciel wybitnych przedstawicieli świata kultury rosyjskiej i krajów Europy Zachodniej. Autor słynnej pracy *Listy o Hiszpanii*, drukowanych w latach 1847-1849 na łamach „Современника”, i wydanych w postaci książki w 1857 r. Dużo informacji na temat kontaktów Fieoktistowa z Botkinem – zob. Е. М. Феокистов, *Воспоминания*, dz.cyt., rozdz. I (s. 5-45).

¹⁹ Л. Майков, Е. М. Феокистовъ. (некролог), dz.cyt. s. 31.

²⁰ Jednym z czołowych współpracowników „Современника” był Wissarion Bieliński.

Początek lat 50. XIX w. przynosi także znajomość z M.A. Katkowem, który będzie miał ogromny wpływ na postawę polityczną i ideową Fieoktistowa²¹.

Z osobą wspomnianego Turgieniewa związane były pierwsze doświadczenia Fieoktistowa z cenzurą epoki Mikołaja I. Autor „Ojców i dzieci”, po śmierci Gogola (w 1852 r.) napisał o nim niewielki artykuł i oddał go do zatwierdzenia przez cenzurę. Jednak ówczesny przewodniczący Petersburskiego Komitetu Cenzury Michaił Nikołajewicz Musin-Puszkina²² nie wyraził zgody na publikację. Turgieniew przesłał swoją pracę do moskiewskich przyjaciół Botkina i Fieoktistowa, bynajmniej nie w celu jej wydania, a jedynie zaprezentowania im jej na gruncie czysto prywatnym. Ci zaś zwrócili się do Katkowa, wówczas jeszcze liberała, by ten spróbował uzyskać akceptację cenzury moskiewskiej. Reakcja przewodniczącego komitetu moskiewskiego Władimira Iwanowicza Nazimowa²³ był znamienna: „Puszkina nie przepuścił, a ja przepuszczę”, doskonale ukazywała woluntaryzm ówczesnej cenzury²⁴. W konsekwencji burzy jaka wybuchła w związku z tą publikacją, Botkin i Fieoktistow zostali oddani pod nadzór policji²⁵. Właśnie wówczas dostrzec można było zjawisko jakże często powtarzające wśród elit rosyjskich: stopniową ewolucję postaw ideowych z pozycji postępowych w kierunku konserwatyzmu. O ile Botkin szybko oddalił się od swoich wcześniejszych poglądów, to metamorfoza Fieoktistowa trwała dłużej. Nie była to jedyna różnica: Botkin wykazywał coraz większy strach i lęk, wręcz manię prześladowczą, odcinał się od „wolnomyślnych idei”²⁶. Już w okresie wojny krymskiej przeszedł na pozycje szowinistyczne i ultrakonserwatywne²⁷. Przemiana ideowa Fieoktistowa trwała dłużej. W przeciwieństwie do Botkina system władzy carskiej nie napawał go lękiem. Fieoktistow stopniowo ewoluował od liberalizmu do konserwatyzmu wraz z swym duchowym przywódcą Katkowem. Dopiero początek lat 60. XIX w., a szczególnie konsekwencje polskiego powstania uczyniły te zmiany wyrazistszymi. Zachował przy tym krytyczny osąd, a zarazem coraz bardziej wnikał i utożsamiał się z carskim systemem

²¹ Osoba M.A. Katkowa przewija się nieomal przez cały wspomnienia Fieoktistowa. Analiza ich związku wykracza poza ramy niniejszego tekstu. Dodatkowo o wpływie Katkowa na Fieoktistowa – por. Hans J. Torke, *Introduction*, dz.cyt.

²² Мусин-Пушкин, Михаил Николаевич (1795-1862), kurator petersburskiego okręgu naukowego, od 1845 był przewodniczącym stołecznego komitetu cenzury, miał znaczący udział w cenzurowaniu utworów m.in. N.A. Niekrasowa czy L.N. Tołstoja – A.B. Мезьер, dz.cyt., s. 79.

²³ Назимов, Владимир Иванович (1802-1874), kurator moskiewskiego okręgu naukowego, w latach 1849-1855 przewodniczący moskiewskiego komitetu cenzury, później wileński generał-gubernator – A.B. Мезьер, dz.cyt. s. 80.

²⁴ Powołując się na jeszcze nie opublikowane w 1898 r. K. Bestużew-Riumina podkreślono, iż publikacja Turgieniewa była całkowicie niewinna. Istota sporu wynikała z faktu, iż z pochwalną oceną twórczości Gogola zgadzał się Nazimow, zaś Musin-Puszkina uważał Gogola za pisarza „lokajskiego” – Л. Майков, Е. М. Феоктистовъ. (некролог), dz.cyt., s. 33.

²⁵ Fieoktistow wspominał, że o ostatecznym wymiarze kary dla Botkina i Fieoktistowa, zdecydował sam następca tronu Aleksander Nikołajewicz, ze względu na nieobecność w kraju cara Mikołaja I – E. M. Феоктистов, *Воспоминания*, dz.cyt., s. 20.

²⁶ E. M. Феоктистов, *Воспоминания*, dz.cyt., s. 18.

²⁷ W. Śliwowska, *Postowie. Wasyl Botkin i jego „Listy o Hiszpanii”*, [w] W. Botkin, *Listy o Hiszpanii*, Warszawa 1983, s. 286-306. Botkin nie tylko usprawiedliwiał wszelkie represje władz (np. zamknięcie pisma braci Dostojewskich „Wremija”), a nawet wyrażał w tym względzie entuzjazm i dobrowolnie wszedł w szeregi apologetów caratu.

władzy. Botkin zbliżał się do urzędników komitetu cenzury jedynie na stopie towarzyskiej²⁸, zaś Fieoktistow utrzymywał kontakty raczej z dostojnikami państwowymi niż szeregowymi cenzorami.

Ten incydent można rozpatrywać na kilku płaszczyznach : w warstwie bezpośredniej ukazywał charakter cenzury mikołajewskiej, złożonych okoliczności i motywów zakazywania bądź zezwalania przez cenzurę na druk utworów dotyczących czołowych twórców literatury rosyjskiej. Istniały jednak także inne konteksty tej historii. Powyższe uwagi zostały szczegółowo przytoczone w nekrologu Fieoktistowa w 1898 r. na łamach oficjalnego organu carskiego ministerstwa. Dotyczyły osoby zmarłego naczelnika cenzury ukazując go w co najmniej dwuznacznym kontekście. Niezależnie bowiem od ocen, czy to literackich, czy dotyczących postawy poszczególnych aktorów tej historii, sprawa obnażała mechanizmy i słabości carskiej biurokracji. Zarazem ukazywała w szczególnym świetle koryfeusza carskiego systemu władzy : Katkowa i Fieoktistowa. Nawet jeżeli wówczas, w 1898 r., wymowę tekstu mógł osłabiać fakt, iż sprawa dotyczyła młodości obu postaci, z okresu poprzedzającego ich polityczną i ideową przemianę, to taki relatywizm ukazujący niezbyt chwalebne kulisy nie tylko cenzury, ale i całego systemu carskiej biurokracji, nie służył bynajmniej tworzeniu spiżowego obrazu władzy.

Łagodny wyrok dla Fieoktistowa w sprawie Turgieniewa oznaczał – oprócz nadzoru policyjnego – także „nakaz wstąpienia na służbę”²⁹. Rozpoczął pracę w kancelarii gubernatora moskiewskiego³⁰. Przez cały czas pozostawał pod nadzorem policyjnym co w znacznym stopniu kępowało swobodę młodego człowieka. Dopiero po trzech latach udało się Fieoktistowowi uzyskać paszport i zgodę władz na wyjazd zagraniczny. Pod koniec 1856 r. rozpoczął trwającą półtora roku podróż pod Europie Zachodniej, głównie Italii i Francji. Do kraju wysłał korespondencje, które były drukowane na łamach „Московских Ведомости”³¹.

Po powrocie do kraju, na przełomie lat 50. i 60. XIX w. Fieoktistow nadal obracał się w moskiewskich kręgach towarzyskich literackich i politycznych, które wydały wiele znaczących postaci³². Właśnie dzięki bliskiej znajomości z hrabiną Jelizawietą Wasiljewną Salias-de-Turnemir³³, Fieoktistow został w maju 1861 r. redaktorem moskiewskiego pisma „Русская Речь”. Nie tylko kierował całą redakcją, ale także tworzył na łamach tego pisma przegląd polityczny, co w ówczesnych warunkach cenzu-

²⁸ W. Śliwowska, *Posłowie*, dz.cyt., s. 295.

²⁹ E. M. Феоктистов, *Воспоминания*, dz.cyt., s. 20.

³⁰ We nekrologu Majkow podaje, że od jesieni 1853 r., Patruszewa – w 1854 r.

³¹ Redaktorem „Московских Ведомости” w tym okresie był jeszcze W. F. Korsz. Katkow obejmie pismo później. Jak pisał Majkow w tych korespondencjach Fieoktistow dał się poznać z nowej strony : „jako mądry obserwator ówczesnej rzeczywistości i jako subtelny miłośnik i koneser starej sztuki i kultury włoskiej” – Л. Майков, E. M. Феоктистовъ. (некролог), dz.cyt., s. 35.

³² Poza licznymi wzmiankami nt. życia towarzyskiego Moskwy i Petersburga we wspomnieniach Fieoktistowa (rozdz. I, II, X) por. opis salonów hrabiny Salias i Nowosilcowów – Aleksy Suworin, *Dziennik*, Warszawa 1975, s. 145-147. W spotkaniach tych uczestniczyły osoby już znane jak i te które wielką karierę miały dopiero przed sobą A. Gołowaczew. Obok Fieoktistowa, Suworina znany pisarz N.S. Leskow, przyszły warszawski gen.-gubernator I.W. Hurko, etc.

³³ Jej córką – Maria Andrejewna – została żoną I.W. Hurko, warszawskiego gen.-gub.

ralnych było sporym wyróżnieniem świadczącym o dobrych relacjach z władzami³⁴. Ta pierwsza samodzielna próba zakończyła się jednak dość szybko : ostatni numer pisma kierowanego przez Fieoktistowa ukazał się 4 stycznia 1862 r.

Ten nieudany epizod dziennikarski zakończył pewien etap w życiu Fieoktistowa. Przekroczywszy trzydziesty rok życia skoncentrował się na karierze urzędniczej, zaś swoje ambicje twórcze ograniczył do historiografii.

Po upadku pisma przeniósł się do Petersburga zamykając tym samym młodzińczy, moskiewski etap życia. W 1863 r. został sekretarzem ministra oświaty do zadań specjalnych. Jego opinia o ówczesnym ministrze Aleksandrze Wasilewiczu Golowinie nie była jednak najlepsza³⁵. Dopiero współpraca z jego następcą, Dmitrijem Andriejewiczem hr. Tołstojem stała się punktem zwrotnym w jego dalszej karierze. Jego wcześniejsze doświadczenia dziennikarskie sprawiły, że powierzono mu zadanie kompilowania przeglądów prasy dla cesarza Aleksandra II³⁶. Miał więc możliwość zapoznania się z działalnością wydawniczą w różnych płaszczynach, co później będzie mógł wykorzystać stojąc na czele GUdSD.

W okresie powstania styczniowego odbył podróż służbową do Warszawy³⁷. Wypowiadał się też kilkakrotnie na temat „polskiego buntu” zarówno w publicystyce, jak i w pracach historycznych³⁸.

Podczas pracy w ministerstwie oświaty, Fieoktistow został oddelegowany, jako jeden z trzech przedstawicieli tego ministerstwa, do udziału w pracach komisji mającej na celu przygotowanie projektu nowej ustawy prasowej. Wykorzystano tym samym jego prawnicze wykształcenie oraz dziennikarską praktykę. Komisja ta działała w latach 1863-1865. Efektem jej działalności było opracowanie nowego prawa o cenzurze, które zostało zatwierdzone ukazem carskim 6 kwietnia 1865 r. Był więc Fieoktistow współtwórcą nowego systemu prasowego (cenzuralnego) w płaszczynie legislacyjnej, by następnie osiemnaście lat później realizować tą ustawę w praktyce bezpośredniego nadzoru nad wydawnictwami.

Reforma prasowa 1865 r. oznaczała jednak ostateczne przekazanie spraw cenzury z gestii ministerstwa oświaty do ministerstwa spraw wewnętrznych³⁹. Tym samym Fieoktistow, który pozostał urzędnikiem ministerstwa oświaty, oddalił się niejako od

³⁴ Początkowo podtytuł pisma przybliżał zakres poruszanej problematyki : *Przegląd literatury, historii, sztuki i życia społecznego w na Zachodzie i w Rosji*. Dopiero po połączeniu z „Moskowskim Wiestnikiem” pismo uzyskało prawo zamieszczania przeglądów politycznych.

³⁵ Golowin według Fieoktistowa był jedną z „ofiar wielkiej smuty” jaka zapanowała w Rosji po wojnie krymskiej. Uważał on, że zbawienie Rosji może nastąpić jedynie drogą wprowadzenia instytucji liberalnych. Szerzej o Golowinie i pracy Fieoktistowa w ministerstwie oświaty - E. M. Феоктистов, *Воспоминания*, dz.cyt., rozdz. IV, wszędzie.

³⁶ Hans J. Torke, *Introduction*, dz.cyt., s. II,

³⁷ E. M. Феоктистов, *Воспоминания*, dz.cyt., s. 139-153. Tu m.in. spotkania z ówczesnym namiestnikiem Królestwa Polskiego w. ks. Konstantym i dowódcą wojsk rosyjskich Teodorem T. Bergiem, późniejszym ostatnim namiestnikiem Królestwa.

³⁸ Np. E.M. Феоктистовъ, *Польския интриги в первой четверти нынешняго столетия*, „Русский Вестник”, T. 58, 1865, nr 11, s. 6-55.

³⁹ Proces przekazywania spraw cenzury z ministerstwa oświaty do ministerstwa spraw wewnętrznych został zapoczątkowany ukazem carskim z 10 marca 1862 r. i ostateczni zakończony ukazem z 6 kwietnia 1865 r. - por. H. A. Гриченко, Н. Г. Патрушева, *Центральные учреждения*, dz.cyt., s. 191-194.

spraw związanych z cenzurą.

W czerwcu 1871 r. Fieoktistow objął funkcję redaktora „Журнал Министерства Народного Просвещения”. Pismo na którego czele stanął Fieoktistow było oficjalnym organem tegoż ministerstwa ukazującym się od 1834 r.⁴⁰. Wniosek podpisał ówczesny minister oświaty hrabia D.A. Tołstoj. Ten sam Tołstoj, który dwanaście lat później już jako minister spraw wewnętrznych, będzie inicjatorem objęcia przez Fieoktistowa funkcji naczelnika GUdsD.

Na stanowisku redaktora tego pisma Fieoktistow pracował przez jedenaście i pół roku, do 1 stycznia 1883 r., kiedy postawiono go na czele cenzury. Okres kierowania organem prasowym ministerstwa oświaty okazał się niezwykle owocnym dla jego dalszych publikacji, m.in. różnorodnych rozpraw historycznych, w tym wielu związanych z historią Polski przed- i porozbiorowej⁴¹.

Urząd naczelnika GUdsD obejmował Fieoktistow w szczególnym okresie. Sytuacja w Rosji uległa gruntownej zmianie po zabójstwie cara 1 marca 1881 r. Oznaczało to nie tylko wymianę ekipy rządzącej, ale przede wszystkim nowy kurs polityczny z konsekwencjami w różnych sferach życia wewnętrznego Rosji. Już tydzień po carobójstwie na posiedzeniu rady ministrów S. G. Strogonow, P.A. Wałujew i K.P. Pobiedonoscew postulowali ograniczenie swobód prasy⁴². Z racji formalnego nadzoru nad prasą, istotna była w tym zakresie zmiana na stanowisku ministra spraw wewnętrznych. M.T. Loris-Melikow zastąpił Nikołaj Pawłowicz Ignatiew. W swoich pamiętnikach Fieoktistow wystawiał mu jednoznacznie negatywną opinię⁴³. Znał go dość dobrze od lat 60. XIX w., jeszcze z okresu działalności Ignatiewa w służbie dyplomatycznej.

Dopiero nominacja D.A. Tołstoja na stanowisko ministra spraw wewnętrznych w pełni umocniła pozycję sił skrajnie konserwatywnych w elicie caratu. To właśnie Tołstojowi zawdzięczał Fieoktistow powołanie na stanowisko Naczelnika GUdsD z dniem 1 stycznia 1883 r. Niektórzy widzieli w tym ostateczne dopełnienie triumwiratu (Pobiedonoscew-Tołstoj-Katkow) rządzącego Rosją epoki Aleksandra III⁴⁴. Warto zwrócić uwagę, że z całą trójką łączyły Fieoktistowa bliskie i zażyłe więzi.

Przed omówieniem urzędowania Fieoktistowa na stanowisku naczelnika GUdsD warto przytoczyć kilka jego opinii na temat jego poprzedników i realizowanej przez nich polityki wobec prasy. W wspomnieniach Fieoktistowa można znaleźć wiele krytycznych uwag o wcześniejszych ekipach rządzących. Wskazywał m.in. na niekonsekwencję ministra P.A. Wałujewa, który z jednej strony piętnował „zarazę” rozpo-

⁴⁰ Ciekawą charakterystykę tego pisma dał L. Bazyłow oceniając, że był to miesięcznik „bardzo obszerny, poważny, pedantyczny i suchy, ale w pełni zasługujący na sformułowanie >kopalnia materiału<” – L. Bazyłow, *Historia nowożytniej kultury rosyjskiej*, Warszawa 1986, s. 275.

⁴¹ Нр. Е. М. Феоктистов, *Интимная переписка последнего короля Польского, „Русский Вестник”, 1875, nr 11;*

⁴² Г. В. Жирков, *История цензуры*, dz.cyt., s. 161.

⁴³ Tak pisał Fieoktistow o ministrze N.P. Ignatiewie : „Komu w Rosji nie była znana smutna cecha jego charakteru, a zwłaszcza nieokiełznana, jakby nienasycona skłonność do kłamstwa? On kłamał, wskutek potrzeb swojej natury, kłamał na każdym kroku, jak ptak śpiewa, jak pies szczeka, tak on kłamał na każdym kroku, bez najmniejszej potrzeby i rachuby, nawet na szkodę samemu sobie” – Е. М. Феоктистов, *Воспоминания*, dz.cyt., s. 199.

⁴⁴ Жирков Г. В., *История цензуры*, dz.cyt., s. 163.

wszechnianą przez „Отечественные Записки”, z drugiej, jak nadmieniał Fieoktistow, kiedy przez wiele lat Wałujew pełnił urząd ministra spraw wewnętrznych nie podjął on żadnych zdecydowanych środków przeciwko temu pismu⁴⁵. W taki oto sposób, Fieoktistow przedstawiał siebie jako człowieka czynu, gdyż to za jego urzędowania zlikwidowano wspomniane pismo⁴⁶.

Opinia Fieoktistowa o swoim bezpośrednim poprzedniku również nie była najlepsza. Naczelnik GUdsD Paweł Piotrowicz Wiazemskij był przede wszystkim znany jako syn pisarza Piotra Andrejewicza⁴⁷. Fieoktistow szanując ojca, synowi wystawiał miazdzącą ocenę:

Książę Paweł Pietrowicz Wiazemskij w tym miejscu, które on wówczas zajmował, był w pełnym sensie tego słowa, osobą niepoczytalną. Jego ojciec odznaczał się umysłem wspaniałym i oryginalnym. Syn Piotra Andrejewicza, prawdopodobnie, także odznaczał się oryginalnością, tylko nie było w niej niczego rozumnego (...) i właśnie takiemu cudakowi powierzono kierowanie naszą prasą.⁴⁸

Już od połowy 1882 r. w związku z pogarszającym się stanem zdrowia (częściowy paraliż) ks. Wiazemskiego, coraz częściej zastępował go N. W. Waradinow jeden z ważniejszych członków Rady GUdsD⁴⁹. W związku z wspomnianą zmianą na stanowisku ministra spraw wewnętrznych na porządku dziennym stała kwestia znalezienia jego zastępcy.

Nominacja Fieoktistow w pełni spełniała oczekiwania Tolstoja. Przede wszystkim minister spraw wewnętrznych potrzebował na stanowisku naczelnika GUdsD człowieka w pełni zaufanego a zarazem sprawnego wykonawcę nowego kursu caratu. Zarazem Fieoktistow, w przeciwieństwie do swego poprzednika, nie pochodził z książęcego rodu, był więc „mniej dostojny”, więc tym łatwiej można mu było rozkazywać⁵⁰. Ponadto był on człowiekiem inteligentnym, roztroprnym, a nie jedynie tępym wykonawcą poleceń.

Wielu współczesnych nie od razu odgadło poglądy Fieoktistowa jako nowego naczelnika GUdsD. Jeszcze w okresie rządów Loris-Melikowa Fieoktistow wygłaszał

⁴⁵ E. М. Феоктистов, *Воспоминания*, dz.cyt., s. 241.

⁴⁶ „Отечественные Записки” otrzymały pierwsze ostrzeżenie w 1879 r. (za umieszczony w numerze styczniowym przegląd wydarzeń krajowych), drugie ostrzeżenie – w pierwszym roku urzędowania Fieoktistowa – w 1883 r. (za artykuł w numerze styczniowym: *Николадзе*) i ostatecznie w roku następnym zostały zlikwidowane decyzją Komitetu Czterech Ministrów.

⁴⁷ Podstawowe wskazówki bibliograficzne dotyczące ojca siódmego naczelnika GUdsD, Piotra Andrejewicza Wiazemskiego – zob. А.В. Мезьер, *Словарь русских цензоров*, dz.cyt., s. 34-35, oraz Н. А. Гриченко, Н. Г. Патрушева, *Центральные учреждения*, dz.cyt., s. 226-227. Z kolei Paweł Piotrowicz Wiazemskij – zob. А.В. Мезьер, *Словарь русских цензоров*, dz.cyt., s. 35-36, Н. А. Гриченко, Н. Г. Патрушева, *Центральные учреждения*, dz.cyt., s. 246.

⁴⁸ E. М. Феоктистов, *Воспоминания*, dz.cyt., s. 214-215.

⁴⁹ Варадинов Николай Васильевич (1817-1886) wielokrotnie pełnił obowiązki naczelnika GUdsD : w 1870, 1871, 1880 i 1882 zastępując odpowiednio Pochwisniewa, Szydłowskiiego, Grigorjewa i Wiazemskiego – zob. А.В. Мезьер, *Словарь русских цензоров*, dz.cyt., s. 31, oraz Н. А. Гриченко, Н. Г. Патрушева, *Центральные учреждения*, dz.cyt., s. 241.

⁵⁰ Б. П. Балуйев, *Политическая реакция 80-х годов XIX века и русская журналистика*, Moskwa 1971, s. 76.

opinie krytykujące stosowanie kar administracyjnych wobec prasy⁵¹. Jego ostateczny zwrot światopoglądowy i polityczny nastąpił po carobójstwie 1 marca 1881 r. Ci którzy znali jego liberalne oblicze z lat 50. nie zawsze umieli właściwie odczytać tą zmianę i jego związki z nową linią konserwatywnych kręgów w łonie caratu. I tak np. kiedy w 1884 r. przebywający na zesłaniu w Astrachaniu, słynny pisarz Nikołaj Czernyszewski, starał się o wydanie swoich dzieł zebranych, cyrkularz GUdsD bardzo szybko pozbawił go wszelkich złudzeń w tym zakresie⁵².

Inni doskonale orientowali się w ewolucji światopoglądowej dawnego liberała z lat 50. Wspominany wielokrotnie Iwan S. Turgieniew napisał: „Nowy rok 1883 zaczyna się niewesoło : śmierć Gambetty, życie Fieoktistowa”⁵³.

Bardzo szybko Fieoktistow stał się symbolem całego ówczesnego systemu cenzuralnego. W swoich wspomnieniach I. Jasinskij okres od 1 marca 1881 r. do połowy lat 90. XIX w. nazywa „ciemnymi czasami”. Wielokrotnie składał w tym czasie prośby o wydanie zezwolenie na wydanie różnych periodyków, jednak „ówczesny naczelnik GUdsD z uporem odmawiał zatwierdzenia mnie jako redaktora”⁵⁴. Abstrahując od jednostkowego przypadku autora tych wspomnień, trudno było uznać, że Fieoktistow w pełni osobiście decydował o wszystkich tego typu przypadkach w ramach imperium rosyjskiego. Ale mimo to, jako wieloletni naczelnik GUdsD, stał się najbardziej znanym obliczem firmującym cały system cenzuralny.

Fieoktistow był ósmym – spośród szesnastu – naczelników Głównego Urzędu do spraw Druku istniejącego w latach 1865-1917. Jak wspomniano sprawował ten urząd najdłużej: nieomal 13 i pół lat, co zważywszy 52-letni okres istnienia Urzędu stanowiło jedną czwartą. Podobnie jak większość jego poprzedników nie miał wcześniej formalnych związków z instytucjami cenzury. Spośród siedmiu pierwszych naczelników, tylko pierwszy naczelnik GUdsD Michaił Pawłowicz Szczerbinin, oraz bezpośredni poprzednik Fieoktistowa: Paweł Piotrowicz Wiazemskij, pełnili znaczące funkcje w instytucjach cenzury. Widoczne było, że władze preferowały na stanowisko naczelnika GUdsD osoby spoza bezpośredniego kręgu cenzury. Podobnie jak kilku innych naczelników Fieoktistow był literatem, historykiem i wykładowcą. Tym co w pewnym stopniu wyróżniało Fieoktistowa od poprzedników i następców, to doskonała znajomość świata dziennikarskiego: sam był publicystą, dziennikarzem, posiadał wieloletnie doświadczenie jako redaktor pism prywatnych i urzędowych, wreszcie

⁵¹ Tamże.

⁵² Charakterystyczne było, że GUdsD zareagował na pojawiające się pogłoski o tym jakoby „znajdujący się w Astrachaniu przestępca państwowy Nikołaj Czernyszewski zamierza wydać swoje dzieła zebrane” – Ерогов А., *Страницы из прожитого*, dz.cyt., t. II, Odessa 1913, s. 178. Niezależnie od tego, czy rzeczywiście Czernyszewski zamierzał wydać swe pisma, czy były to jedynie „pogłoski”, już sam fakt, iż „przestępca państwowy” przebywający na zesłaniu zamierzał drukować swoje utwory ukazywało w ciekawym świetle ówczesne złożone uwarunkowania carskiej „wolności słowa”.

⁵³ Б. П. Балуев, *Политическая реакция*, dz.cyt., s. 77. Zacytowane słowa Turgieniewa – etycznie dwuznaczne – niejako zwróciły się przeciwko niemu samemu : autor „Szlacheckiego gniazda” zmarł kilka miesięcy później we wrześniu 1883 r. Fieoktistow przeżył go o 15 lat. Warto zaznaczyć, że w okresie urzędowania Fieoktistowa jako naczelnika GUdsD dokonano przekładu na język polski większości najważniejszych utworów Turgieniewa.

⁵⁴ И. И. Ясинский, *Мои цензора. (Из воспоминаний)*, „Исторический Вестник”, t. 32, феврал 1911, s. 542.

utrzymywał liczne kontakty towarzyskie ze ludźmi literatury i prasy⁵⁵.

Formalnie polityka cenzuralna w okresie rządów Fieoktistowa opierała się na ustawie z kwietnia 1865 r. Jednak znaczące zmiany wprowadzone zostały jeszcze przed objęciem przez niego stanowiska naczelnika GUdsD. Nowa polityka cenzuralna opierała się na dwóch filarach: tzw. ustawodawstwie cyrkularzowym na mocy ukazu z 16 czerwca 1873 r. i utworzonej ukazem z 27 sierpnia 1882 r. tzw. Radzie Czterech Ministrów. Te zmiany z jednej strony odchodziły gruntownie od ducha ukazu z 1865 r., z drugiej tworzyły zupełnie nową jakość w zakresie nadzoru władz nad wydawnictwami.

Nie wchodząc w szczegóły warto ukazać statystykę obrazującą stosowanie ustawodawstwa cyrkularzowego. Poniższa tabela ilustruje liczbę wydanych cyrkularzy do likwidacji w 1905 r.

Chronologiczny wykaz liczby cyrkularzy wydanych na podstawie ukazu 16 czerwca 1873 r.							
Rok	Liczba cyrkularzy	Rok	Liczba Cyrkularzy	Rok	Liczba Cyrkularzy	Rok	Liczba Cyrkularzy
1873	8	1881	35	1889	14	1897	29
1874	10	1882	22	1890	15	1898	24
1875	11	1883	14	1891	11	1899	19
1876	12	1884	5	1892	34	1900	29
1877	6	1885	13	1893	34	1901	38
1878	-	1886	12	1894	32	1902	32
1879	1	1887	9	1895	13	1903	14
1880	2	1888	9	1896	30	1904	27

Źródło : М.К. Лемке, *В мире усмотрения (Ст. 140 и 156 уст. о ценз. и печ.)*, „Вестник Права”, 1905, сентябрь, s. 97-156. Tutaj szczególnie zestawienie zbiorcze – s. 102.

Według powyższego zestawienia w latach 1873-1904 łącznie wydano 564 cyrkularze. Dawało to średnią roczną trochę ponad 17 cyrkularzy (dokładnie 17,62). W oparciu o powyższe dane można pokusić się o pewne uwagi na temat sprawowania urzędu naczelnika GUdsD przez Fieoktistowa. Niejako naturalnym punktem odniesienia może być powszechnie panująca ówczesnie opinia o wyjątkowo represyjnym charakterze cenzury carskiej za rządów Aleksandra III. Warto zwrócić uwagę, że na okres urzędowania Fieoktistowa stanowił 40 % całego tego okresu (13 lat z 32). (dla uproszczenia, przyjęto 13 lat, od 1883 do 1895, jakkolwiek przez kilka pierwszych miesięcy 1896 r. formalnie sprawował on jeszcze urząd). Tymczasem w okresie jego urzędowania wydano 215 cyrkularzy, co stanowiło 38 % całości. Co ciekawe średnia roczna dla całego okresu 1873-1904 wynosiła 17,62, zaś dla okresu urzędowania Fieoktistowa 16,54 wydanych cyrkularzy. Nie był to więc okres szczególnych represji, a nawet sytuował się nieznacznie poniżej średniej wieloletniej. Tylko w trzech latach – 1892, 1893, 1894 – liczba wydanych cyrkularzy była wyższa niż średnia dla całego okresu. Owe uśrednienia nabierały jeszcze bardziej szczególnego wydźwięku, gdy zestawiało

⁵⁵ Б. П. Балуев, *Политическая реакция*, dz.cyt., s. 76.

się je z okresem rządów jego poprzednika i następcy. Poprzednik Fieoktistowa : ks. Wiaziemskij w ciągu niecałych dwóch lat (1881 IV – 1882 XII) wydał 57 cyrkularzy co dawało średnią roczną 28,5 cyrkularzy, zaś za następcy Fieoktistowa : Sołowiewa urzędującego do XII 1899 wydano 102 cyrkularze, co dawało średnią roczną 25,5 cyrkularzy. Proporcje te jeszcze bardziej ulegały zmianie jeżeli z rozpatrywanego okresu wyłączyć początkowy okres obowiązywania ustawodawstwa cyrkularzowego, tj. lata rządów Aleksandra II (bez roku 1881 r., tj. bez dwóch pierwszych miesięcy poprzedzających carobójstwo 1 marca 1881 r.). Dla tak wyodrębnionego przedziału (1881-1904) rządy Fieoktistowa w cenzurze stanowiły 54 % całości tego okresu, ale już z kolei udział wydanych cyrkularzy wynosi jedynie 41,8 %. Widać więc było wyraźnie, że zarówno w okresie rządów swojego poprzednika ks. Wiaziemskiego, jak i w okresie urzędowania jego następców (Sołowjowa, ks. Szachowskoja i Zwierjewa) mających w potocznej opinii bardziej liberalny wizerunek powyższe statystyki odbiegały od potocznych opinii. Powyższe uwagi statystyczne nie służyły bynajmniej wybielania cenzury carskiej w okresie urzędowania Fieoktistowa. Zwracają jedynie uwagę, iż istota „ucisku” cenzuralnego nie mogła być sprowadzana wyłącznie do liczby rozporządzeń krępujących swobodę prasy. Dla ukazania istoty funkcjonowania cenzury tego okresu należałoby użyć innych metod badawczych, co znacząco wykracza poza ramy niniejszego tekstu.

Analiza treści ustawodawstwa cyrkularzowego ukazywała charakterystyczną cechę ówczesnego nadzoru cenzuralnego w Rosji : obok spraw wagi państwowej spotkać można było drobne incydentalne kwestie o charakterze stricte prywatnym. Np. w początkach urzędowania Fieoktistowa, w styczniu 1883 r. zakazano prasie podawania informacji o samobójstwie (prawdopodobnie z miłości) siostrzeńca kierownika Urzędu Kontroli Państwowej⁵⁶. Podobne przykłady można byłoby mnożyć. Wszystkie cyrkularze wydawane przez GUDsD, a podpisane przez Fieoktistowa, były rozsyłane do wszystkich guberni w całej Rosji jako wytyczne polityki cenzuralnej dla prowincjonalnych organów kontroli. Władze w Petersburgu nakazywały np. w jaki sposób należało w prasie informować o epidemii cholery⁵⁷, procedurach związanych z nadawaniem orderów państwowych⁵⁸, kwestiach religijnych podlegających rozstrzygnięciu przez prawosławny Św. Synod⁵⁹, informowaniu o kwestiach obronności⁶⁰, czy sposobu omawiania procesów politycznych⁶¹. Obok spraw bieżących w cyrkularzach podnoszono m.in. kwestię podawania w prasie informacji dotyczących osoby panującej i jego rodziny⁶². Ta ostatnia kwestia powtarzana wielokrotnie zarówno wcześniej, jak i w latach kolejnych, stawiała niejako naturalne pytanie o jakość carskiego nadzoru nad prasą. Wszak ochrona dobrego imienia cara powinna być jednym z głównych zadań cenzury. Dla wielu omawiających okres urzędowania Fieoktistowa właśnie ustawodawstwo

⁵⁶ Aleksy Suworin, *Dziennik*, Warszawa 1975, s. 33 (zapiska z dn. 29 stycznia 1883 r.)

⁵⁷ Archiwum Państwowe w Lublinie, Kancelaria Gubernatora Lubelskiego [dalej APL, KGL], sygn. 1883/16, k. 13, cyrkularz z 30 lipca 1883 r.

⁵⁸ APL, KGL, 1884/7, k. 6, cyrkularz z 11 października 1884 r.

⁵⁹ APL, KGL, 1885/21, k. 10, cyrkularz z 3 sierpnia 1885 r.

⁶⁰ APL, KGL, 1886/12, k. 2, cyrkularz z 20 marca 1886 r.

⁶¹ APL, KGL, 1886/358, k. 8, cyrkularz z 4 marca 1887 r.

⁶² Np. APL, KGL, 1888/54, k. 3, cyrkularz z 9 lutego 1888 r.

cyrkularzowe stanowiło jeden z głównych wyznaczników jego rządów⁶³.

Drugim fundamentem nowego ładu prasowego po marcu 1881 r. był ukaz carski z 27 sierpnia 1882 r. „*O tymczasowych środkach dotyczących wydawnictw periodycznych*”⁶⁴. Powstał on z inicjatywy ministra spraw wewnętrznych D.A. Tołstoja⁶⁵. W ukazie podkreślono, iż użyto jedynie środków doraźnych, „do czasu wprowadzenia zmian w ustawodawstwie dotyczącym działalności prasy”. W istocie podważano dotychczas istniejące prawo prasowe. Ukaz z sierpnia 1882 r. nie tylko modyfikował główne założenia ustawy z kwietnia 1865 r., ale przede wszystkim „zmieniał jej ducha” na jednoznacznie reakcyjny i konserwatywny. Znacząco ograniczono zakres swobody pism, które otrzymywały tzw. trzecie ostrzeżenie (art. 1). Zobowiązano redakcje czasopism wychodzących bez cenzury wstępnej, by na każde żądanie ministra spraw wewnętrznych, ujawniały nazwiska autorów zamieszczanych w piśmie artykułów i notatek (art. 2)⁶⁶. Najważniejsze novum tego ukazu było zawarte w art. 3. Utworzona została tzw. Rada Czterech Ministrów⁶⁷. W jego skład mieli wchodzić ministrowie: spraw wewnętrznych, oświaty, sprawiedliwości i ober-prokurator Synodu. Dopuszczono także ewentualny udział innego ministra, lub naczelników innych centralnych instytucji rządowych, w zakresie spraw podlegających ich kompetencjom. Rada Czterech miała się zajmować sprawami wszystkich wydawnictw periodycznych: zarówno tych podlegających cenzurze prewencyjnej (wstępnej), jak i represyjnej⁶⁸. Decyzją Rady czasopisma mogły zostać zlikwidowane bez podania przyczyn, zawieszane na czas nieokreślony, dopuszczano także ingerencje w obsadę stanowisk redaktorów i wydawców. Radzie przekazane zostały kompetencje uprzednio należące do Senatu Rządzącego, którego uprawnienia w zakresie nadzoru nad prasą zostały znacząco ograniczone⁶⁹. Tym samym ukaz z 27 sierpnia 1882 był niemal całkowitym odejściem od „liberalnego” ducha ustawy z 1865 r.

Główną rolę w Radzie Czterech odgrywali: D.A. Tołstoj jako minister spraw wewnętrznych (po 1889 zastąpiony I.N. Durnowo) oraz K.P. Pobiedonoscew. Ministrowie oświaty I.D. Deljanow i sprawiedliwości D.N. Nabokov, a po 1885 r. N.A. Manasein, odgrywali drugorzędną rolę⁷⁰. Tym samym zakres władzy naczelnika GUDsD,

⁶³ А. Егоров, *Страницы из прожитого*, dz.cyt., s. 178-180.

⁶⁴ *Полное Собрание Законов*, [dalej: ПСЗ], собр. 3, т. 2, , nr 1.072 – ukaz z 27 sierpnia 1882 r.: „*О временных мерах относительно периодической печати*”.

⁶⁵ Пор. Г. В. Жирков, *История цензуры*, dz.cyt., s. 161; Б. П. Балуев, *Политическая реакция*, dz.cyt., s. 76.

⁶⁶ Trudno mówić o zagadnieniu tajemnicy dziennikarskiej w II połowie XIX w., stąd też postrzegano ten zapis głównie jako próbę wywarcia presji na prasę, represyjnego ograniczenia swobód dziennikarskich, zastraszenia, zmuszania redakcji i dziennikarzy do autocenzury.

⁶⁷ Nie była to nazwa oficjalna tego ciała. W ustawie wymieniono jedynie owych czterech ministrów. Zaznaczono zarazem – w art. 3 – że porządek obrad odbywał się będzie według ogólnych zasad dla przewidzianych dla ciał kolegialnych.

⁶⁸ Zgodnie z ustawą z 6 kwietnia 1865 r. z cenzury prewencyjnej zwolnione zostały czasopisma ukazujące się w Petersburgu i Moskwie. Formalnie nie było ustawowych przeszkód, by zwolnienie z cenzury wstępnej dotyczyło także wydawnictw ukazujących się poza obydwoma stolicami Cesarstwa. Jednakże w praktyce wszelkie podania pism prowincjonalnych o zwolnienie z cenzury wstępnej były odrzucane, aż do 1900, kiedy to władze wydały zgodę dla reakcyjnego i szowinistycznego „Kijewlanina”.

⁶⁹ Г. В. Жирков, *История цензуры*, dz.cyt., s. 161.

⁷⁰ Znalazło to także odbicie we wspomnieniach Fieoktistowa. Postacie D.A. Tołstoja i K.P. Pobiedo-

który uprzednio podlegał jedynie ministrowi spraw wewnętrznych, został znacząco ograniczony przez równoległe podporządkowanie go Radzie Czterech Ministrów.

Stworzony w początkach lat. 80 XIX wieku reakcyjny system prasowy posiadał jednak specyficzne cechy. Oczywiście nie sposób omówić w niniejszym tekście wszystkich złożonych aspektów jego funkcjonowania, warto jednak zwrócić uwagę na kilka szczególnych kwestii. Z pewnością jednym z kluczowych zagadnień były granice wszechwładzy cenzury wobec wydawnictw periodycznych. W świetle powyższych ukazów wydawać by się mogło, że władze carskie nie były w żaden sposób ograniczane. Tymczasem można wskazać wiele przykładów, że władze częstokroć same się ograniczały, bądź też nie wykazywały ostatecznej determinacji w walce ze swoimi periodycznymi przeciwnikami. Przykłady tego podaje sam Fieoktistow w swoich wspomnieniach w odniesieniu do słynnego „Голосы” : „Jeżeli by on [hrabia D.A. Tołstoj] rzeczywiście chciał zamknąć pismo «Голос», to zapewne [nikt] długo by mu się nie sprzeciwiał, no i tu, tak jak we wszystkim wyrażało się znajomienno cechy jego charakteru”⁷¹. Podobnych przykładów było więcej. Jakkolwiek wspomniany „Голос” został ostatecznie zamknięty w 1884 r., to w przypadku wielu pism władze carskie nie posuwały się do ostatecznych rozwiązań. To ciekawy problem wielokrotnie podnoszony w związku z działalnością carskiej cenzury : dlaczego władze dysponujące zarówno siłą jak i prawnymi uzasadnieniami, powstrzymywały się od zdecydowanych działań wobec niektórych organów prasowych. Czy jakąś rolę odgrywały względy natury formalnej, czy zaniechanie było efektem rozgrywek w obrębie elity władzy carskiej, czy decydował swoiście rozumiany wzgląd na opinię publiczną ? Podobne niekonsekwencje wykazywał carat w walce z ruchami rewolucyjnymi. Procesy polityczne lat 80. obfitowały w przykłady politycznej, sądowniczej i administracyjnej bezwzględności przeplatanej z zachowaniami niejednoznaczными w społecznym odbiorze.

Jak wspomniano najważniejsze postanowienia ustawodawcze zostały wydane jeszcze przed objęciem przez Fieoktistowa urzędu naczelnika GUdSD. Nie oznaczało to jednak, że w okresie jego długiego 13-letniego urzędowania nie podejmowano żadnych prac legislacyjnych. Car Aleksander III zatwierdził kilkanaście ukazów, bezpośrednio lub pośrednio związanych czy to ze sprawami cenzury czy warunkami funkcjonowania wydawnictw. Warto wymienić kilka z nich.

Już w pierwszym roku urzędowania Fieoktistowa dokonano reorganizacji Kaukaskiego Komitetu Cenzury na podstawie ukazu carskiego z 26 kwietnia 1883 r.⁷², i

noscewa przewijają się bardzo często we wszystkich okresach życia i kariery Fieoktistowa. Z kolei minister oświaty Deljanow wzmiankowany jest sporadycznie (w rozdziale poświęconym pracy Fieoktistowa w cenzurze tylko trzy razy), minister sprawiedliwości Nabokow wymieniany został w związku z innymi - nie cenzuralnymi - sprawami.

⁷¹ E. М. Феоктистов, *Воспоминания*, dz.cyt., s. 240.

⁷² *Полное Собрание Законов*, собр. 3, т. 3, [dalej: ПСЗ], nr 1.522 - „О установлении инстytucии Краю Кавказскому”. Sprawy Kaukaskiego Komitetu Cenzury omawiał rozdział V (art. 85-90). Został on podporządkowany ministrowi spraw wewnętrznych za pośrednictwem GUdSD. Miał on się zajmować zarówno cenzurą wewnętrzną, jak i zewnętrzną (druków przywożonych z zagranicy) wydawnictw w językach : gruzińskim, ormiańskim i innych „wschodnich językach” (art. 86, pkt 3) jak również nadzorem nad drukarniami, litografiami, etc. oraz kontrolą „fotografii w Tyflisie” (art. 86, pkt 4).

doprecyzowano w roku następnym⁷³ i w latach kolejnych⁷⁴. W związku z reorganizacją szkolnictwa prawosławnego dokonano zmian w zakresie cenzury duchownej. Zapoczątkował je ukaz z 20 kwietnia 1884 r.⁷⁵ którego inicjatorem był Ober-Prokurator Synodu K.K. Pobiedonoszew. W 1885 r. na mocy ukazu z 17 grudnia (z wejściem w życie od 1 stycznia 1886 r.), dokonano zmian w funkcjonowaniu Moskiewskiego Komitetu Duchowno-Cenzuralnego. Związane z tym były zmiany w odpowiednich punktach ustawy cenzuralnej (art. 187-198)⁷⁶.

W związku z rozwojem rynku wydawniczego utworzono w Wilnie, Kijowie, Odessie i Rydze nadzór nad podmiotami gospodarczymi [m.in. drukarniami, litografiami, księgarniami] związanymi czy to z wydawaniem, drukowaniem czy z handlem prasą i książkami. Ukaz z 20 stycznia 1886 r. przewidywał utworzenie stanowisk inspektorów do spraw druku w tych miejscowościach. Jakkolwiek mieli oni bezpośrednio podlegać pod władze lokalne (w Wilnie, Kijowie i Odessie pod generał-gubernatorów, w Rydze pod gubernatora) to ogólny nadzór miał sprawować GUdsD⁷⁷.

Poza sprawami stricte cenzuralnymi GUdsD zajmował się także m.in. nadzorem nad rozpowszechnianiem słowa drukowanego (biblioteki i czytelnie)⁷⁸

Długie urzędowanie Fieoktistowa pozostawiło wiele świadectw ukazujących specyfikę dnia codziennego urzędowania Fieoktistowa. Cenzor Anatolij Jewgienijewicz Jegorow (Konsparov)⁷⁹ wspominał go jako „człowieka nietuzinkowego umysłu”, którego decyzje zawsze „charakteryzowały się obiektywizmem, bezstronnością i trafnością spojrzenia”⁸⁰. A. Suworin w swoich pamiętnikach pozostawił wiele wzmianek ukazujących obraz codziennych stosunków pomiędzy władzami a przedstawicielami prasy. Wspominał m.in. jak wielokrotnie był wzywany poprzez Fieoktistowa do stawienia się przed obliczem ministra spraw wewnętrznych I. L. Goremykina. W tych relacjach Suworina, Fieoktistow występował jako swoisty pośrednik pomiędzy władzą zwierzchnią a redaktorami⁸¹.

W tego typu relacjach pojawiała się – nie zawsze artykułowana wprost – ciekawa kwestia wielowymiarowości sytuacji w jakiej znajdowały się osoby zajmujące wysokie urzędy państwowe. Można byłoby wskazać trzy podstawowe płaszczyzny

⁷³ ПСЗ, собр. 3, т.4, nr 1.999 – ukaz z 31 stycznia 1884 r. : „О установлении состава Кавказского Комитета Цензуры”.

⁷⁴ ПСЗ, собр. 3, т. 7, nr 4.559 – ukaz z 9 czerwca 1887 r. : „О zmianie zakresu władzy Naczelnika, jego Rada także gubernatorów i naczelników powiatów na Kaukazie” – art. I, pkt. 8 – powierzał nadzór nad wydawnictwami ukazującymi się poza Tyflisem lokalnym wicegubernatorom, precyzował także nadzór wydawnictw w „językach lokalnych”.

⁷⁵ ПСЗ, собр. 3, т. 4, nr 2.160 – ukaz z 20 kwietnia 1884 r.

⁷⁶ ПСЗ, собр. 3, т. 5, nr 3.385 – ukaz z 17 grudnia 1885 r.

⁷⁷ ПСЗ, собр. 3, т. 6, nr 3.461 – ukaz z 20 stycznia 1886 r.

⁷⁸ ПСЗ, Собр. 3, Т. 4, nr 1.941 – ukaz z 5 stycznia 1884 r..

⁷⁹ Анатолий Евгеньевич Егоров (Конспаров), ur. 1842, zm. po 1917, wieloletni cenzor, rozpoczął prace w 1866 w komitecie cenzury w Moskwie, następnie w S. Petersburgu, wreszcie w Odessie, gdzie po roku 1906 r. pełnił funkcję starszego cenzora komitetu cenzury zagranicznej - A.B. Мезьер, dz.cyt. s. 80., Jegorow pozostawił obszerne pamiętniki cenne dla poznania wewnętrznych stosunków i mechanizmów funkcjonowania cenzury: *Страницы из прожитого*, cz. I- II, Odessa 1913.

⁸⁰ А. Егоров, *Страницы из прожитого*, dz.cyt., s. 149.

⁸¹ А. Суворин, *Дзiенник*, op. cit., s. 137 – zapiska z dn. 20 stycznia 1896 r.

postrzegania postaci pokroju naczelnika GUdsD : 1) jako urzędnika – biurokraty; 2) jako urzędnika – polityka; 3) jako urzędnika – członka elity władzy. W tym ostatnim wypadku elita rozumiana była nie tylko w kategoriach stricte politycznych, ale szerzej, także w kategoriach towarzyskich, salonowych, dworskich, w ramach których wzajemne powiązania towarzysko-salonowe były traktowane na równi, jeżeli wręcz nie dominowały nad relacjami stricte politycznymi czy ideowymi. Taki pragmatyczny, utylitarny ogląd relacji w łonie władz carskich wymaga jednak dalszego doprecyzowania zarówno w zakresie metod i zakresienia obszaru badawczego.

Jegorow wspominał, że Fieoktistowa jako naczelnik GUdsD był „skrajnie leniwy”⁸². Nie lubił przesiadywać w Głównym Urzędzie do spraw Druku i często odwlekał rozpatrywanie różnych spraw. Często przez cały tydzień nie pojawiał się w kierowanej instytucji. Kiedy pod jego nieobecność pojawiały się sprawy wymagające pilnego rozpatrzenia nakazywał przesłanie ich do domu w niedzielę i święta. Z pewnością nie wpływało to właściwie na pracę podległych mu urzędników w GUdsD. Z czasem nauczyli się oni, że różne niewygodne pisma wymagające akceptacji zwierzchnika, można było podsuwać mu wraz z całą masą innych nagromadzonych przez tydzień dokumentów. Z drugiej jednak strony tenże Jegorow podkreślał, że jeżeli jakaś sprawa zainteresowała Fieoktistowa, to umiał on „przejawić wytrwałość i zdolność pióra”⁸³. Inną przewijającą się we wspomnieniach cechą Fieoktistowa była jego wyniosłość i dystans w stosunku do petentów. P.P. Gnedicz podkreślał, że Fieoktistow zawsze kazał długo czekać na siebie w poczekalni, gdzie też najczęściej – z chłodnym wyniosłym dystansem – przyjmował gości⁸⁴.

Otwarte pozostawało pytanie na ile Fieoktistow sprawował realną władzę nad podległymi mu cenzorami. Można zaryzykować twierdzenie, że swoją uwagę koncentrował jedynie na kluczowych sprawach interesujących czy to cara, czy osoby z najwyższych kręgów caratu. Bieżąca, częstokroć rutynowa działalność cenzorska nie wymagała od niego bezpośrednich interwencji poza ogólnie znanymi pryncypiami polityki cenzuralnej caratu. Antycypując późniejszą sytuację warto wskazać, iż również niewielką uwagę poświęcał funkcjonowaniu prowincjonalnych instytucji cenzury. W tym zakresie Fieoktistow nie stanowił bynajmniej wyjątku. Zarówno jego poprzednicy, jak i bezpośredni następcy również główną swą uwagę poświęcali na wydawnictwa ukazujące się w obu stolicach.

Charakterystyczne, że działalności Głównego Urzędu ds. Druku nie można było ograniczać do wąsko rozumianej cenzury wydawnictw periodycznych czy książkowych. Kontroli podlegały wszelki środki komunikacji publicznej (nuty, reklamy, druki akcydensowe etc.) w tym także reprodukcje mistrzów malarstwa rosyjskiego⁸⁵.

⁸² А. Егоров, *Страницы из прожитого*, dz.cyt., s. 149.

⁸³ Тамże.

⁸⁴ П.П. Гнедичь, *Последние орлы. (Силуэты конца XIX века)*, „Исторический Вестник”, т. 32, 2, февраль 1911, s. 471.

⁸⁵ Np. w 1885 r. cyrkularz GUdsD nie zezwolił na drukowanie i rozpowszechnianie pod wszelkimi postaciami obrazów Ilji Reprnina „*Iwan Groźny i jego syn 16 listopada 1581 r.*” oraz obrazów innych malarzy sięgających po drażliwe tematy czasów Iwana Groźnego - А. Егоров А., *Страницы из прожитого*, dz.cyt., Т. II, s. 178.

Stosunek Fieoktistowa do prasy najlepiej charakteryzowały jego następujące słowa: „Prasa to wielkie dobro, jednak może ona służyć za źródło wielkiego zła, szczególnie u nas”⁸⁶. Tłumaczył to przede wszystkim niskim stanem świadomości i oświaty społeczeństwa rosyjskiego. „Większość naszej publiczności zamiast podręczników, wzięła gazety i z nich czerpała wszelką mądrość”. Stąd wynikała potrzeba chronienia nieprzygotowanych i nieświadomych czytelników. Według Fieoktistowa jedynym wybawieniem było to, że pojawiło się grono osób, takich jak Katkow czy Aksakow, którzy wnosili nieco jasności w panujący w Rosji chaos pojęć⁸⁷.

Krytykował poprzedników (m.in. ministra Ignatijewa i naczelnika GUdsD ks. Wiazemskiego) za walkę z prasą łotewską i estońską. Uważał, że większe niebezpieczeństwo dla caratu stanowiła prasa rosyjska, której „nieprawomyślnie” tendencje były znacznie bardziej niebezpieczne dla samodzierżawia. Jednak największe zło dostrzegał Fieoktistow w prasie żydowskiej⁸⁸. Zarysowany tutaj problem stosunku caratu do prasy poszczególnych mniejszości zamieszkujących imperium rosyjskie wykracza jednak poza ramy niniejszego tekstu. Warto jednak zaznaczyć, że nie tylko z polskiego punktu widzenia, był to szczytowy okres rusyfikacji, represji politycznych i ucisku społecznego. W świetle przytoczonej powyżej opinii Fieoktistowa pryncypia polityki caratu wobec mniejszości nie zawsze jednak pokrywały się z potocznym postrzeganiem ich przez Polaków. Podniesiony przez Fieoktistowa problem oceny relacji wewnętrznych stosunków w państwie carów wymagał pewnego zniuansowania. Fieoktistow niewielką uwagę przywiązywał do kontroli działalności wydawnictw prowincjonalnych, a więc ukazujących się poza obiema stolicami. O stanie ówczesnego marazmu jaki istniał za urzędowania Fieoktistowa najlepiej świadczył fakt, intensywnych działań podejmowanych przez jego następców. I tak już po jego odejściu podjęto próby uregulowania tzw. ustawodawstwa cyrkularzowego. Efektem tych wszystkich zaniedbań był także zastój kadrowy instytucji. Było to tym bardziej znaczące, że właśnie w okresie rządów Fieoktistowa nastąpił dynamiczny rozwój rosyjskiej rynku wydawniczego. Tymczasem ilość etatów w instytucjach cenzury nie uległa zmianie. Bezsprzecznie miało to wpływ na jakość pracy podległych mu urzędników. Inna sprawa, że takie przeciążenia nadmiarem obowiązków cenzorskich często przynosiły różne efekty. Wielu cenzorów przytłoczonych pracą wykonywało swoje obowiązki mniej dokładnie. Z drugiej jednak strony nie zawsze oznaczało to polepszenie sytuacji wydawnictw. Otwierała się bowiem furka do różnego rodzaju działań nieformalnych np. o charakterze korupcyjnym etc.

O ile represje wobec prasy liberalnej, czy opozycyjnej wobec caratu (oczywiście w ramach dopuszczalnych w ówczesnej Rosji) zostały dość dobrze opisane w literaturze (np. „wspomniane „*Отечественные Записки*”, „*Голос*” etc.) to rzadziej w literaturze omawiano działania władz cenzuralnych podejmowane wobec pism konserwatywnych, reakcyjnych, czy utożsamianych z ortodoksyjnym samodzierżawiem. Dobrą ilustracją złożoności polityki caratu wobec prasy stanowił przypadek „*Московских*

⁸⁶ Е. М. Феокистов, *Воспоминания*, dz.cyt., s. 239.

⁸⁷ Tamże.

⁸⁸ Tamże, s. 201.

Ведомости". Powszechnie uznawano organ Katkowa za kwintesencję reakcyjności rządów Aleksandra III, a nawet szerzej ideologiczny filar rosyjskiego samodzierżawia. Mimo to, i w stosunku do tego pisma cenzura miała niejednokrotnie zastrzeżenia, którym dawała wyraz w postaci radykalnych działań cenzorskich.

Jeszcze w 1866 r., a więc w okresie kiedy „Московские Ведомости” przeżywały swoje „wielkie dni chwały” w ramach walki z „polskim buntem”, na periodyk Katkowa spadły pierwsze represje cenzury. W stosunkowo krótkim okresie czasu pismo otrzymało kolejne trzy ostrzeżenia, z których ostatnie oznaczało zawieszenie wydawania pisma na 2 miesiące⁸⁹. Kolejne nieporozumienia pomiędzy Katkowem a cenzurą miały miejsce na początku lat 70. XIX w. W 1870 r. pismo otrzymało pierwsze ostrzeżenie, w roku następnym drugie⁹⁰. Z kolei w 1874 r. „Московские Ведомости” zawieszono na trzy dni bez podania przyczyn. Wszystkie te działania władz – podejmowane wobec pisma będącego symbolem postawy propaństwowej – miały charakter jednoznacznie ostrzegawczy zmierzający do potwierdzenia niepodważalnej hegemonii samodzierżawia nawet wobec najbardziej lojalnych stronników. W okresie późniejszym, kiedy cenzurą kierował Fieoktistow pismo Katkowa otrzymało ostrzeżenia w 1890 i 1892 r., a w roku 1891 wstrzymano sprzedaż uliczną pisma⁹¹.

Rosnąca pozycja Katkowa budziła niezadowolenie nawet samego cesarza. Po przeczytaniu jednego z artykułów w „Московских Ведомостях” o trójprzymierzu Aleksander III miał powiedzieć:

Artykuł jest nieprzyzwoity. Katkow chce odgrywać rolę jakiegoś dyktatora, kierowanie polityką zagraniczną należy do mnie i ja odpowiadam za jej skutki, a nie pan Katkow. Rozkazuję dać mu pierwsze ostrzeżenie, trzeba okiełznać to szaleństwo, wszystko w końcu ma swoje granice⁹².

Wobec takiej postawy cara, sytuacja Fieoktistowa, była wyjątkowo niezręczna: z jednej strony trudno mu było lekceważyć polecenia monarchy, z drugiej był blisko związany z Katkowem⁹³. Niezależnie jednak od kroków podejmowanych przeciwko „Московских Ведомости”, Fieoktistow pozostał wiernym współpracownikiem pisma aż do śmierci Katkowa⁹⁴. Stawiało to w ciekawym świetle działania cenzury carskiej: pismo będące jednym z głównych orędowników caratu posiadało za współpracownika naczelnika cenzury, który jednocześnie firmował represje podejmowane wobec tego periodyku.

Podobne represje dotknęły „Гражданина”. Pismo to wydawane przez księcia Władimira Mieszczerskiego uznawano za tubę najbardziej wstecznych sił konserwa-

⁸⁹ В. Богучарский, *Цензурные взыскания*, dz.cyt., s. 1.

⁹⁰ W 1870 r. artykuły wstępne w numerach 2 i 3, w 1871 r. także za artykuł wstępny w nr 50 – В. Богучарский, *Цензурные взыскания*, dz.cyt., s. 2. Warto zaznaczyć, że większość artykułów wstępnych w „Московских Ведомостях” była autorstwa samego Katkowa.

⁹¹ В. Богучарский, *Цензурные взыскания*, dz.cyt., s. 6.

⁹² А. Суворин, *Дневник*, dz.cyt., s. 291. Суворин cytując słowa cara powoływał się na wspomnienia Lubimowa.

⁹³ Ostatecznie jednak w przywołanym przypadku organ Katkowa nie otrzymał ostrzeżenia – por. В. Богучарский, *Цензурные взыскания*, dz.cyt. s. 5.

⁹⁴ Л. Майков, Е. М. Феоктистовъ. (некролог). dz.cyt., s. 42.

tywno-rekacyjnych caratu. Już w latach 70. XIX wieku władze dały pismu kilka ostrzeżeń⁹⁵. W okresie rządów Fieoktistowa ponawiano kolejne ostrzeżenia w latach 1885 i 1888, a nawet kilkakrotnie wstrzymano sprzedaż uliczną pisma, co znaczące uderzało w finanse wydawnictwa⁹⁶.

Złożoność ówczesnych realiów można byłoby ukazać na przypadkach poszczególnych twórców literatury rosyjskiej. W 1887 r. cenzura petersburska zabroniła kolejnego wydania bajek M.E. Sałtykowa-Szczedrina, mimo, że wcześniej zostały one opublikowane z pełną aprobatą cenzury. Oficjalnym powodem była ich „nieprawomyślna tendencja”⁹⁷. Ta ogólna formuła skrywała złożony charakter tego utworu pisanego językiem ezopowym. W pierwotnej wersji, która nie wzbudziła zastrzeżeń cenzury, bajki Sałtykowa zostały opublikowane w postaci 240-stronicowej książki której cena była stosunkowo wysoka co ograniczało potencjalny krąg odbiorców. Część z nich była wcześniej publikowana na łamach różnych periodyków rosyjskich. Inicjatywa wydawnicza podjęta w 1887 r. zmierzała do nowego opublikowanie poszczególnych bajek w postaci oddzielnych tanich wydawnictw broszurowych przeznaczonych dla „szerokiego rozpowszechnienia w narodzie”⁹⁸. Wykładnia interpretacyjna tychże bajek oczami cenzora ukazywała charakter typowej analizy cenzora epoki Fieoktistowa⁹⁹. W swoich wspomnieniach Fieoktistow wskazywał na cały szereg różnych uwag i uwag. Sałtykow był blisko związany z „Отечественными Записками”¹⁰⁰. Pismo to zawsze zwracało szczególną uwagę policji carskiej. Fieoktistow wspominał, że ówczesny dyrektor departamentu policji (a późniejszy minister spraw wewnętrznych) W.K. Plewe nadmieniał mu, iż podczas rewizji u anarchistów znajdowano stosunkowo mało zakazanych książek, jednak zazwyczaj wśród dobytku podejrzanych wyróżniały się „Отечественные Записки”¹⁰¹. Owa zbieżność stanowić mogła wystarczający powód dla podjęcia zdecydowanych działań cenzury niezależnie od samej treści inkryminowanego tekstu. Jako element dodatkowo obciążający Sałtykowa Fieoktistow wymieniał przedruki jego utworów w rewolucyjnych czasopiśmie ukazujących się poza granicami Rosji. Jednocześnie jednak zaznaczał, że drukowano tam takie utwory Sałtykowa, których „on sam nie pozwalał, lub cenzura nie zezwoliła jemu drukować w Rosji”¹⁰². Podsumowując Fieoktistow stwierdził, że „tego wszystkiego było wystarczająco dużo, żeby ostatecznie rozprawić się z jego pismem, jednak hrabia [D.A.] Tołstoj wahał się po części dlatego, że Sałtykow był jego szkolnym kolegą, (...) a głównym po-

⁹⁵ Np. w 1874 r. „Grażdanin” otrzymał pierwsze ostrzeżenie za art. w nr 10 z tego roku „Два слова по поводу мнения князя Бисмарка”; drugie ostrzeżenie w 1876 r. za artykuł w nr 36 „Московская университетская история 1861”. W roku następnym, 1877, „Grażdanin” otrzymał trzecie ostrzeżenie wraz z zawieszeniem pisma na 4 miesiące - В. Богучарский, *Цензурные взыскания*, dz.cyt. s.4-5.

⁹⁶ Sprzedaż uliczną „Гражданина” wstrzymano : dwukrotnie w 1888, a następnie w 1890 i 1891 - tamże, s. 5-6.

⁹⁷ А. С. Николаев, М.Е. Салтыков-Щедрин и цензура. „Красный Архив”, t. II, 1922, s. 229-233.

⁹⁸ Tamże, s. 229.

⁹⁹ Np. bajki „Премудры пискорз”, „Само-выздзедзичзаны зяжак”, „Бидны вилк”, „Сяседзи”, „Караś-idealista”.

¹⁰⁰ К.К. Арсениев autor biogramu Sałtykowa w encyklopedii Brockhaus, Efron pisał, że do zamknięcia pisma w 1884 r. Sałtykow pisał niemal wyłącznie dla tego czasopisma.

¹⁰¹ Е. М. Феоктистов, *Воспоминания*, dz.cyt. 240- 241.

¹⁰² Tamże, s. 241.

wodem było wzbudzenie niezadowolenia w społeczeństwie¹⁰³. Owa obawa ministra spraw wewnętrznych przed negatywnymi reakcjami społecznymi stawiała całą carską politykę cenzuralną w szczególnym świetle. Była to więc zaiste ciekawa interpretacja poczynań władzy carskiej uznawanej za najbardziej reakcyjną w II połowie XIX w. Ten splot działań cenzorskich trudny był to jednoznacznego doprecyzowania. Określenie właściwej interpretacji w przypadku języka ezopowego, a jednocześnie uwzględnienie wspomnianych nacisków ze strony policji, uwarunkowań rynku wydawniczego skierowanego do masowego, niewykształconego odbiorcy, wreszcie powiązań o charakterze towarzyskim, wszystko to doskonale ukazywało złożoność ówczesnych realiów. Na tym tle jednoznaczne wskazanie co było rzeczywistym efektem rutynowych działań cenzury, co wykonywaniem zaleceń policji, co dbałością władz o spokój społeczny czy szeroko rozumianą „walką o rząd dusz”, stawiało w szczególnym świetle pytania o charakter partykularnych zachowań urzędniczych. Podobne przypadki można byłoby mnożyć.

Omówienie wszystkich zagadnień związanych z działalnością Fieoktistowa jako naczelnika GUdSD wykracza poza ramy niniejszego tekstu. Czołowej postaci literatury rosyjskiej L.N. Tołstojowi ze zrozumiałych względów poświęcił on wiele miejsca w swoich wspomnieniach¹⁰⁴. Podobnie złożone kwestie związane były z tzw. funduszem gadzinowym służącym finansowaniu przez carat zarówno rosyjskich jak i zagranicznych periodyków¹⁰⁵.

Aktywność Fieoktistowa jako naczelnika cenzury obejmowała głównie pierwsze dziesięciolecie jego urzędowania. Już w początkach lat 90. stan zdrowia Fieoktistowa zaczął stopniowo się pogarszać. Jak wspominał Jegorow: „W ostatnich latach swojego życia Fieoktistow dziecił i stopniowo tracił fizyczne i umysłowe siły”¹⁰⁶. W tym okresie rzeczywistym kierownikiem GUdSD był Wasilij Siemionowicz Adikajewskij¹⁰⁷, który coraz częściej zastępował Fieoktistowa przedłużając tym samym jego urzędowanie. Po śmierci Aleksandra III, w pierwszych latach rządów Mikołaja II trwanie Fieoktistowa na urzędzie dodatkowo umożliwiały spory w obrębie carskiej elity władzy co do wyboru osoby jego następcy¹⁰⁸. W ostatnim miesiącu jego urzędowania na stanowisku GUdSD wydarzyła się katastrofa na Polu Chodyńskim podczas uroczystości koronacyjnych ostatniego cara Rosji. Być może, właśnie perturbacje związane ze złym stanem zdrowia Fieoktistowa, jego bezwładnym trwaniem na urzędzie, a zarazem niemożnością ustalenia jego następcy, sprawiły, że ówczesna prasa z dużą

¹⁰³ Tamże.

¹⁰⁴ Tamże, s. 242-244.

¹⁰⁵ Tamże, s. 213.

¹⁰⁶ A. Егоров А., *Страницы из прожитого*, dz.cyt., s. 177-178.

¹⁰⁷ Адикаевский Василий Семенович (1835-1907), był jedną z ważniejszych postaci GUdSD. W cenzurze pracował od samego początku istnienia tej instytucji, tj. od września 1865 r. W 1869 r. został sekretarzem komisji S. N. Urusowa zajmującej się przeglądem ustawodawstwa prasowego. Wielokrotnie począwszy od lat 70. XIX w., aż do początków XX w. pełnił w zastępstwie obowiązki kolejnych naczelników GUdSD - A.B. Мезьер, *Словарь ...*, dz.cyt. s. 17; Н. А. Гриченко, Н. Г. Пагрушева, *Центральные учреждения ...*, dz.cyt. s. 250.

¹⁰⁸ Por. H. Bałabuch, *Meandry biurokratycznych reform cenzury carskiej w pierwszym dziesięcioleciu panowania Mikołaja II*. [w] *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, tom III, cz. 1, pod red. A. Górnika, K. Łatawca i D. Magiera, Lublin - Siedlce 2010, s. 203-226.

otwartością pisała o szczegółach tego dramatu¹⁰⁹. Wydaje się jednak, że to właśnie katastrofa chodyńska ostatecznie zakończyła jego wieloletnią służbę w GUdsD. Jej kres nastąpił 23 maja 1896 r. Jego następcą Michaił Piotrowicz Sołowjew objął urząd jako „pełniący obowiązki” 11 czerwca 1896 r. i przez kolejne cztery lata nie doczekał się pełnego zatwierdzenia na stanowisku naczelnika GUdsD¹¹⁰.

Po odejściu ze stanowiska naczelnika GUdsD Fieoktistow został mianowany senatorem przez cara Mikołaja II zgodnie ze zwyczajami panującymi wówczas w najwyższych kręgach caratu¹¹¹.

Jewgenij Michałowicz Fieoktistow zmarł dwa lata później 16 czerwca 1898 r. w Carskim Siole, jak zaznaczono w nekrologu „po długiej i ciężkiej chorobie”¹¹².

Oceny urzędowania Fieoktistowa w GUdsD z reguły były jednoznacznie negatywne. Do rzadkości należały zdania przeciwne, chociaż i tu można było spotkać opinie ukazujące pewien relatywizm typowy dla schyłkowego okresu caratu. Aleksy Suworin w swoim dzienniku wspominał, że kiedy władze carskie szukały następcy Fieoktistowa, ówczesny minister spraw wewnętrznych Iwan Łonginowicz Goremykin, powiedział, że na naczelnika GUdsD potrzeba „kogoś takiego, przy kim przyjdzie kresa na Suworina”¹¹³. Tą opinię Suworin gorzko skomentował, iż poprzedni ministrowie z okresu rządów Fieoktistowa „ani razu taki nie grozili”¹¹⁴.

Sam Fieoktistow swoją pracę jako naczelnika GUdsD oceniał – co zrozumiałe – pozytywnie. Za swoje najważniejsze osiągnięcie postrzegał ograniczenie w Rosji wpływów liberalnej prasy¹¹⁵.

W wielokrotnie przywoływanym nekrologu Fieoktistowa znalazło się ciekawe zdanie: „Rosyjska nauka, a szczególnie historia, może sprawiedliwie przyznać, że w okresie urzędowania w cenzurze J.M. Fieoktistowa jej badania nie napotkały ograniczeń, i że obszar poszukiwań historycznych został znacząco poszerzony”¹¹⁶. Taka ocena kierowania cenzurą przez Fieoktistowa musiała budzić u wielu współczesnych poważne wątpliwości, osłabiane jedynie wyrozumiałością dla jakże charakterystycznego stylu wspomnień o świeżo zmarłych. Powszechne było postrzeganie Fieoktistowa uchwycone w popularnym wierszyk Ałmazowa:

¹⁰⁹ Por. H. Bałabuch, *Katastrofa na Polu Chodyńskim : prasa a cenzura*, [w] *Zbrodnie, sensacje i katastrofy w prasie polskiej do 1914 roku*, red. nauk. Krzysztof Stępnik, Monika Gabryś, Lublin 2010, s. 29-45.

¹¹⁰ Н. А. Гриченко, Н. Г. Пагрушева, *Центральные учреждения*, dz.cyt., s.247.

¹¹¹ Podobnie jak Fieoktistow po zakończeniu urzędowania na czele GUdsD senatorami mianowani zostali: 1) M.P. Szczerbinin – jako jedyny był już wcześniej senatorem od 1856; 2) M.N. Pochwisniew; 3) M.R. Sziđłowski; 6) N.S. Abaza; 7) ks. P.P. Wiaziemskij; 11) N.A. Zwieriew; 12) A. W. Belgard; 15) W.T. Sudejkin. Czyli na 16 naczelników GUdsD większość tj. dziewięćciu była mianowana senatorami – por. Н. А. Гриченко, Н. Г. Пагрушева, *Центральные учреждения*, dz.cyt., s.244-249.

¹¹² Л. Майков, Е. М. Феоктистовъ. (некролог). dz.cyt., s. 26.

¹¹³ A. Suworin, *Dziennik*, dz.cyt., s. 155 (zapiski z 14 kwietnia 1896 r.)

¹¹⁴ Tamże.

¹¹⁵ Е. М. Феоктистов, *Воспоминания*, dz.cyt., s. 240. Pod pojęciem „liberalnej prasy” rozumiał szeroką paletę opozycji antycarskiej nie tylko ugrupowań rewolucyjnych w rodzaju Ziemia i Wola, ale także wszelkie oficjalne organy prasowe, które nie wykazywały pełnej i bezdyskusyjnej akceptacji dla wszelkich poczynań caratu.

¹¹⁶ Л. Майков, Е. М. Феоктистовъ. (некролог). dz.cyt., s. 41-42.

Паль великий Феокистовъ
С двухаршинной высоты!¹¹⁷

Jednak niezależnie od represyjnego charakteru cenzury ostatnich dziesiątków XIX stulecia, wspomniane w cytowanym zdaniu nauki historyczne oceniane z perspektywy późniejszej nie wypadają najgorzej. Takie ówczesne czasopisma jak „Исторический Вестник”, „Русский Архив”, „Русская Старина” i wiele innych stanowią wciąż bogate źródło pełne ciekawych materiałów. W tym – co należy podkreślić – także materiałów na temat działalności cenzury carskiej, nie tylko odnoszących się do zamierzchłej przeszłości, ale przynoszących tematy wówczas nieomal współczesne. Oczywiście nie sposób sobie wyobrazić, czym byłaby kultura rosyjska schyłku XIX wieku gdyby nie szykany ze strony cenzury, jednak wydaje się zasadnym wskazanie, że o ile powyżej zacytowane zadanie z nekrologu Fieoktistowa, może razić hagiograficzną jednostronnością, to przedstawianie tego okresu w jednorodnej czarnej tonacji, również wydaje się nie w pełni adekwatne. Zwłaszcza w świetle późniejszych wydażeń, czy to będących konsekwencją rewolucji 1905, czy późniejszej w 1917 r.

Odpowiedź na pytanie kim był Fieoktistow można formułować na różne sposoby. Większość jego biogramów, wspomnień określa go mianem pisarza. Rzadziej widziano w nim redaktora. Chyba najrzadziej postrzegano go jako historyka. Nigdy nie przedstawiano go jako prawnika, a przecież takie było jego formalne wykształcenie. Co ciekawe te określenia nie uwzględniały jego formalnych urzędniczych, biurokratycznych zajęć. Wszystkie one były jak gdyby na uboczu jego podstawowych źródeł zarobkowania. W pamięci jemu współczesnych zapisał się również jako naczelnik cenzury. Pomiędzy tym dwoma określeniami: z jednej strony pisarz-redaktor-historyk, a z drugiej obercenzor, trudno byłoby szukać portretu Fieoktistowa jako polityka czy tym bardziej urzędnika, biurokraty. Jego obowiązki służbowe, zajmowane stanowiska, czy wreszcie elity władzy, w których się obracał, nigdy nie zdominowały jego wizerunku wśród potomnych.

Warto zwrócić uwagę, że pozycja cenzora, a szczególnie naczelnika cenzury w strukturach państwowych była szczególna. Jednym z naczelnych zadań cenzury była jednak ochrona wizerunku władzy, państwa, poszczególnych jej przedstawicieli we wszelkich płaszczyznach, czy to publicznych, czy prywatnych. Z samej istoty swej działalności miał on wgląd – pośrednio, lub bezpośrednio – w różnego rodzaju sprawy niewygodne dla władzy. Taka wiedza o różnych aspektach pozwalała na specyficzny ogląd zarówno ludzi jak i mechanizmów władzy. Dla historyków badających te zagadnienia stwarza to duże możliwości poznawcze otwierające nowe perspektywy, których wartość zweryfikują jednak dopiero dalsze badania.

¹¹⁷ П.П. Гнедичъ, *Последние орлы. (Силуэты конца XIX века)*, „Исторический Вестник”, г. 32, 2, феврал 1911, s. 471.

Summary

Henryk Bałabuch

More than *obercenzor*. E. M. Feoktistov in the elite imperial power (1883-1895): politician or official?

In the history of Russian literature and politics 2nd half the nineteenth century, Evgeniy Mikhaylovich Feoktistov (1829-1898) takes a special position. Fall him to leading figures in the highest circles of power in the reign of Alexander III. Also, he was also the most famous head of the Glavnoe Upravlenie po delam Pechati - a central office of the tsarist censorship. The answer to the question "who was Fieoktistow?" can be formulated in various ways - his was mentioned as a writer, rather than as an editor, and, of course, as the chief censorship. It is worth noting that as the head of the censorship he had access to a variety of things uncomfortable for the government. Such knowledge allowed the specific vision of both humans and the mechanisms of power.

Dzieje biurokracji tom IV

Mariusz Kulik
(Polska Akademia Nauk, Instytut Historii)

Dokumentacja dyslokacji oddziałów rosyjskich na ziemiach polskich (przełom XIX i XX wieku)

Na przełomie XIX i XX w. ziemie polskie wchodziły w skład Cesarstwa Rosyjskiego. Ze względów wojskowych, jego teren był podzielony na terytorialne jednostki administracyjne – okręgi wojskowe. Tworzono je od początku lat 60. XIX wieku, a jednym z pierwszych, który powstał był Warszawski Okręg Wojskowy (WOW). Jego obszar dwukrotnie ulegał zmianie. Początkowo obejmował tereny Królestwa Polskiego, jednak w 1875 r. odłączono od niego gubernię suwalską, którą przyłączono do Wileńskiego OW. W 1894 r. obszar WOW powiększono, i przyłączono do niego kilka powiatów guberni grodzieńskiej i wołyńskiej. Na przełomie XIX i XX w. okręg obejmował następujące gubernie: kaliską, piotrkowską, kielecką, radomską, lubelską, siedlecką, warszawską, płocką, łomżyńską oraz niektóre powiaty guberni grodzieńskiej (sokołowski, białostocki, wołkowyski, bielski, brzeski, prużański i kobryński) i wołyńskiej (włodzimierski i kowelski)¹.

Rosyjski resort wojny nadał swoim zachodnim okręgom wojskowym (wileńskiemu, warszawskiemu i kijowskiemu) duże znaczenie, a na ich terenie ulokował 43% armii rosyjskiej. Zgodnie z ówczesnymi planami, na terenie WOW miała toczyć się pierwsza faza hipotetycznej wojny z koalicją Niemiec i Austro-Węgier, a skoncentrowana w centrum Królestwa Polskiego armia rosyjska, miała bronić przeciwnikowi dostępu w głąb Rosji. W 1910 r. rosyjską linię obrony przesunięto na wschód (linia Białystok–Brześć Litewski), natomiast dwa lata później (1912 r.) na zachód².

¹ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Rząd Gubernialny Lubelski (dalej: RGL) (1867-1918), sygn. WP II 1894:46, cz. 1, knlb.; *Свод Военных Постановлений 1869 года* (dalej: СВП 1869), Petersburg 1893, księga 2, art. 1; *Военная Энциклопедия*, t. 5, Petersburg 1911, s. 247; *Потёга wojenna Rosji w świetle najnowszych danych urzędowych*, Lwów 1900, s. 3; A. Dobroński, *Potencjał militarny Królestwa Polskiego w latach 1907-1914*, Warszawa 1976, s. 9-14; J. Kozłowski, *Warszawski Okręg Wojskowy w 1874 roku*, „*Studia i Materiały do Historii Wojskowości*” (dalej: „SMHW”) 1996, t. XXXVIII, s. 99.

² A. Aksamitowski, M. Klimecki, *Mazowsze i ziemie północno-wschodnie w systemie obronnym Rosji do 1914 roku*, [w] *Działania militarne na Mazowszu i w Polsce północno-wschodniej*, pod red. W. Wróblewskiego, Warszawa 2000, s. 246-249; A. Dobroński, *Dyslokacja wojsk rosyjskich w Królestwie Polskim przed I wojną światową*, „SMHW”, t. XX, 1976, s. 242-244; *История первой мировой войны*, t. I, Moskwa 1975, s. 50; J. Pajewski, *Pierwsza*

Dyslokacja rosyjskich oddziałów na terenie cesarstwa była związana z planami strategicznymi oraz rozwinięciem mobilizacyjnym armii na wypadek wojny. W rosyjskim ministerstwie wojny istniał specjalny wykaz miejsc stałej dyslokacji wszystkich samodzielnych jednostek wojskowych (pułk lub samodzielny batalion) na terenie państwa. Wszelkie zmiany dyslokacji musiały być tam zgłaszane i zatwierdzone przez cara³.

W omawianym okresie dyslokację wojsk można podzielić na:

- stałą - w koszarach.
- czasową - manewry, zadania doraźne itp.

Jednym z najsilniejszych okręgów w Cesarstwie Rosyjskim był WOW, a jego liczebność w szczytowym okresie (przełom XIX i XX w.) wynosiła około 260 000 żołnierzy. Na terenach okręgu stacjonowało pięć korpusów armijnych oraz dwa korpusy kawaleryjskie (V, VI, XIV, XV i XIX Korpus Armijny oraz I i II Korpus Kawaleryjski). Tworzyło je ponad 130 jednostek wojskowych (ponad 80 pułków piechoty, około 40 pułków jazdy i kilkanaście jednostek artylerii). Tak duża liczba jednostek potrzebowała odpowiedniej ilości kwater, które były rozsiane po terenie całego okręgu, z przewagą miejscowości leżących na prawym brzegu Wisły. W myśl obowiązujących w Rosji przepisów, miejscowości, w których stacjonowały oddziały wojskowe, stawały się garnizonami, a na ich czele stali komendanci⁴. W niektórych garnizonach stacjonowało po jednym (np. Konin, Kalisz), a w innych po kilka pułków (np. Warszawa, Lublin, Siedlce). W omawianym okresie liczba tych garnizonów zmieniała się, jednak jej trzon obejmujący największe polskie miasta, pozostawał ten sam.

Na wybór danej miejscowości na garnizon rzutowało wiele czynników. Przede wszystkim plany wojenne resortu wojny i znaczenie strategiczne danego rejonu. Dodatkowymi czynnikami była wielkość miast i szczebel władz administracyjnych w nich się znajdujących (gubernialne lub powiatowe). Niebagatelne znaczenie miał także stopień rozwoju sieci komunikacji drogowej i kolejowej.

Liczba garnizonów różniła się znacznie od liczby miejscowości, w których stacjonowały wojska rosyjskie. W latach 1888-1890 w WOW było około 45 garnizonów⁵, natomiast miejscowości, w których stacjonowały oddziały i pododdziały rosyjskie było aż 237⁶. Tak duża dysproporcja tych dwóch liczb była spowodowana możliwościami lokalowymi wspomnianych miejscowości. Na obszarze całego Cesarstwa Rosyjskiego brak było dużych obiektów koszarowych, mogących pomieścić całe jednostki wojskowe (samodzielny batalion lub pułk), co dotyczyło także dużej części oddziałów WOW. Powodowało to rozmieszczenie pododdziałów jednego pułku w kilku, a nawet kilkunastu miejscowościach (wliczając w to wsie i folwarki). Niekiedy odległości między poszczególnymi pododdziałami liczyły kilkadziesiąt

wojna światowa 1914-1918, Warszawa 1998, s. 137-141.

³ СВП 1869, księga 2, art. 14.

⁴ СВП 1869, księga 3, art. 439-443.

⁵ W rozkazie wymieniono 45 komendantów garnizonów WOW. APL, RGL (1867-1918), sygn. WP II 1888:38, knlb.

⁶ *Краткое квартирное росписание войск, военных учреждений и заведений Варшавского Военного Округа к 1-му Октября 1890 года*, Warszawa 1890.

kilometrów, jak np. w 31 Aleksopolskim pułku piechoty, którego sztab znajdował się w Międzyrzecu Podlaskim, po batalionie w Łomazach i Janowie Podlaskim, a po dwie rotę w Parczewie i Wohyniu⁷.

Pod koniec XIX w. na terenie okręgu wybudowano szereg nowych, dużych obiektów koszarowych, mogących pomieścić całe jednostki. Budując nowy obiekt koszarowy powoływano specjalną komisję nadzoru. Podawano informacje o lokalizacji (miejscowość), przeznaczeniu obiektu (obiekt dla jednostki piechoty, kawalerii lub artylerii) i najważniejszych budynków (sztab, kwatery dla oficerów, żołnierzy itp.)⁸. O oddawaniu nowych obiektów sukcesywnie informowano w zarządzeniach okręgu⁹. Przenoszono pododdziały (batalion, kompania) wchodzące w skład pułków z miejsc dotychczasowej dyslokacji, znajdujących się przeważnie w mniejszych miejscowościach, do nowych obiektów koszarowych. Niekiedy zmieniano miejsca stałej dyslokacji całych jednostek¹⁰.

Bogate, ale do tej pory tylko sporadycznie wykorzystywane, są akta hipoteczne, umożliwiające dokładne przesledzenie spraw własnościowych terenów wykorzystywanych pod zabudowę wojskową¹¹. Nie mniej wartościowe są obszerne akta magistrackie, w których można odnaleźć także informacje wymienające miejsca stacjonowania oddziałów¹².

Proces oddawania do użytku nowych obiektów koszarowych zwiększył koncentrację wojsk rosyjskich w pojedynczych punktach, ale jednocześnie zmniejszył liczbę miejsc, w których one stacjonowały. Na przełomie XIX i XX w. rosyjskich garnizonów w WOW było 63. Po modyfikacjach rosyjskich planów wojny w 1910 r., część jednostek wycofano do innych okręgów wojskowych, a liczba garnizonów zmniejszyła się do 43¹³.

Zmiany stałej dyslokacji oddziałów rosyjskich miały miejsce kilkakrotnie. Ich przyczynami były:

- zmiana planów wojny (1910, 1914) i przesunięcie linii obrony na wschód (na linię Bugu), a później ponownie na zachód,
- realizacja postanowień umów międzynarodowych (1894). Po zawarciu porozumienia wojskowego z Francją, Rosja zmieniła dyslokację części swoich oddziałów stacjonujących w zachodnich okręgach wojskowych. Zmieniono granice okręgów wojskowych i wybudowano szereg nowych obiektów koszarowych (m. in. nad granicą z Niemcami).
- zakończenie wojny: po wojnie rosyjsko-tureckiej (1877-1878) nastąpiły zmiany

⁷ APL, Kancelaria Gubernatora Siedleckiego (dalej: KGS), sygn. 218, k. 1-9, 11-13.

⁸ APL, RGL (1867-1918), sygn. WP II 1892:46, cz. II, knlb.

⁹ APL, RGL (1867-1918), sygn. WP II 1890:68, cz. I, knlb. Informacja o oddaniu do użytku obiektu koszarowego dla jednostki kawalerii w Mińsku Mazowieckim; sygn. WP II 1892:46, cz. II, knlb. Informacja o wybudowaniu koszar dla 65 i 66 pp w Chełmie.

¹⁰ APL, RGL (1867-1918), sygn. WP II 1903:98, knlb. Do nowych koszar przeniesiono 6 pp - Biała Podlaska, 152 pp - Brześć Litewski, 22 bateria artylerii konnej - Płock, 21 i 23 baterie artylerii konnej - Kielce.

¹¹ Sposób wykorzystania akt hipotecznych zob. K. Łatawiec, *Sandomierska Brygada Straży Granicznej 1889-1914*, Sandomierz 2010.

¹² Szerzej zob. L. Madej, *Rosyjski garnizon wojskowy w Częstochowie*, Kraków 2009.

¹³ A. Dobroński, *Potencjał militarny...*, s. 126.

podporządkowania i dyslokacji niektórych oddziałów i związków taktycznych (np. 8 DP i 8 BA - przeniesiono do Kijowskiego OW¹⁴); po wojnie rosyjsko-japońskiej (1904-1905), gdy część oddziałów wracała do WOW z frontu w Mandżurii¹⁵.

- polityka wewnętrzna państwa (lata 70. XIX w., 1905-1908), gdy wysyłano oddziały w zagrożone rejony¹⁶.

- zmiana warunków lub zniszczenie dotychczasowych kwater. W 1870 r. po spłonięciu w Łukowie kwater trzech rot 5 pułku grenadierów, do Garwolina skierowano trzy rotę strzeleckie owej jednostki. Administracja zwracała uwagę, że w Garwolinie było tylko 210 domów, co uniemożliwiało zakwaterowanie tak dużej ilości wojska w tym mieście¹⁷.

Niekiedy przyczyną zmian stałej dyslokacji mogło być kilka. Miało to miejsce m. in. w 1905 r. gdy na Daleki Wschód wysłano pułki strzelców, a do ich koszar przybyły inne jednostki rosyjskie. Przyczynami tych zmian była trwająca wojna oraz ówczesna polityka wewnętrzna państwa¹⁸.

Istotnym czynnikiem odgórnego planowania i zatwierdzania miejsc stałej dyslokacji był czynnik ekonomiczny. Wszystkie miejscowości, w których kwaterowały oddziały rosyjskie, zaliczono do jednej z pięciu kategorii¹⁹. Zaliczenie do konkretnej kategorii było uzależnione od wielkości miasta, a z tym wiązała się wielkość dodatku kwaterunkowego. Informacje o tym zamieszczano w okólnikach Sztabu Głównego, a później w rozporządzeniach okręgu²⁰. Uwzględnianie go pozwalało planować wydatki związane z zakwaterowaniem i egzystencją wojsk na terenie cesarstwa. Na podstawie planu dyslokacji naliczono poszczególnym powiatom i guberniom powinność kwaterunkową, którą uzależniano od ilości wojska znajdującego się na podległym terenie. Informacje o tym zamieszczano w dorocznych raportach – *Обзорах губерний*. Często czyniono też wykazy kwaterujących jednostek dla poszczególnych powiatów²¹.

¹⁴ APL, RGL (1867-1918), sygn. WP II 1878:182; Rząd Gubernialny Siedlecki (dalej: RGS), sygn. 550, k. 188 i nast.

¹⁵ APL, RGL (1867-1918), sygn. WP II 1906:77 (cały poszyt); sygn. WP II 1907:88, knlb.

¹⁶ APL, RGL (1867-1918), sygn. WP II 1905:68, knlb. Zwiększenie ochrony w guberniach: warszawskiej, piotrkowskiej, kaliskiej, siedleckiej i radomskiej i codziennej ochrony nad obiektami rządowymi.

¹⁷ APL, KGS, sygn. 218, k. 10, 19.

¹⁸ APL, RGL (1867-1918), sygn. WP II 1905:68, knlb.; Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), Rząd Gubernialny Kaliski (dalej: RGK), sygn. 9939 (cały poszyt).

¹⁹ W 1886 r. miasta Królestwa Polskiego zaklasyfikowano do pięciu kategorii, m. in. były to: I – Warszawa; II – Augustów, Włocławek, Pabianice, Tomaszów, Międzyrzec, Kalisz, Kielce, Łomża, Lublin, Piotrków, Płock, Radom, Suwałki, Siedlce, Łódź, Częstochowa, Zgierz; III – Gostynin, Grójec, Kutno, Łowicz, Nowomińsk [Mińsk Mazowiecki], Radzymin, Skierniewice, Sochaczew, Turek, Miechów, Kałuszyn, Błonie, Słupca, Konin, Koło, Łęczyca, Ozorków, Sieradz, Zduńska Wola, Wieluń, Rypin, Mława, Olkusz, Pińczów, Kołno, Szczuczyn, Ostrołęka, Pultusk, Maków, Ostrow, Lubartów, Janów, Krasnystaw, Chełm, Zamość, Biłgoraj, Hrubieszów, Tomaszów, Będzin, Noworadomsk [Radomsko], Rawa, Płońsk, Lipno, Sierpc, Przasnysz, Ciechanów, Sandomierz, Staszów, Opatów, Kozienice, Opoczno, Końskie, Władysławów, Biała, Węgrów, Włodawa, Garwolin, Łuków, Radzyń, Sokołów, Żelechów; IV – Mszczonów, Nowy Dwór, Warka, Gąbin, Brześć Kujawski, Warta, Błaszki, Dąbie, Szczebrzeszyn, Dubienka, Wyszogród, Zakroczym, Dobrzyń, Szydłowiec, Ostrowiec, Działoszyn, Tykocin, Nasielsk, Łęczna, Kraśnik, Zawichost, Parczew, Terespol; V – pozostałe miejscowości.

²⁰ APL, RGL (1867-1918), sygn. WP II 1888:38b, knlb.

²¹ APL, KGS, sygn. 236, k. 333, 499.

Na podstawie tychże informacji naliczano także wielkość dostaw dla wojska (słoma i opał)²².

W archiwach przechowywana jest dość szczegółowa dokumentacja dotycząca stałej dyslokacji wojsk rosyjskich na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX w. W zespołach zarządów gubernialnych są niekiedy wyodrębnione akta dotyczące wyboru miejsca i budowy obiektów koszarowych lub pojedynczych budynków. Są tam przechowywane szkice sytuacyjne okolic, różnorodne charakterystyki miejscowości (pod względem gospodarczym, klimatycznym, wojskowym itp.) oraz dokumentacja budowlana²³. Jest tam wiele dokumentów w różnym zakresie związanych z tematyką wojskową. Potrafią one rzucić światło na inne płaszczyzny życia społecznego, np. petycje mieszkańców miast, zwracających się z prośbą o umieszczenie w ich miejscowości jednostki wojskowej, co pozwoliłoby podnieść poziom życia i dźwignąć ekonomicznie miejscowych przedsiębiorców, a nawet całą okolicę²⁴.

Prócz sfery bytowej armii, w niektórych dokumentach są także wątki dotyczące sfery duchowej żołnierzy. Dotyczyło to głównie obecności na terenach obiektów koszarowych świątyń. W niektórych przypadkach zachowała się korespondencja między dowódcami jednostek wojskowych a ich przełożonymi (lub władzami administracyjnymi), poruszająca tematykę świątynną. Dowódcy domagali się przeważnie wybudowania w podległych sobie obiektach cerkwi lub kaplicy. Motywowali to w różnorodny sposób. Niekiedy było to powołanie się na obowiązujące przepisy, innym razem na podbudowanie morale żołnierzy lub utrzymanie dyscypliny, która miała ulegać rozluźnieniu w czasie przemarszu na nabożeństwo do oddalonej od koszar świątyni²⁵.

Oddanie koszar z cerkwią, budowa cerkwi lub zaadaptowanie odpowiednich pomieszczeń na potrzeby kaplicy, była odnotowana w korespondencji urzędowej. Specjalne informacje o tym zamieszczano także w zarządzeniach kierowanych do wojsk okręgu (np. wzmiankowano o wybudowaniu koszar z cerkwią w Łomży dla 6 pułku ułanów)²⁶. Proces ten nasilił się w ostatniej dekadzie XIX w. i na początku XX w. Z czasem wybudowane cerkwie pokryły Królestwo Polskie i stały się jednym z narzędzi integracji jego terenów z Cesarstwem Rosyjskim²⁷.

Informacji o stałej dyslokacji oddziałów wojskowych dostarczają też zachowane akta dotyczące inspekcji jednostek przez dowódców wyższego szczebla. W przypadku, gdy kontrolującym był generał-gubernator, zainteresowanego gubernatora zawiadamiano o inspekcji, jej celu, terminie i przebiegu. Wśród wielu druków i korespondencji urzędowej są: wytyczne dla urzędów, telegramy, plany i terminarze wizyt, wykazy kontrolowanych jednostek. Niekiedy w tej różnorodnej

²² APL, RGS, sygn. 574 (cały poszyt).

²³ Zob. APL, RGS, sygn. 563, 564 (całe poszyty).

²⁴ APL, RGK, sygn. 5559 (cały poszyt); M. Kulik, *Dokumentacja dotycząca rosyjskich obiektów koszarowych na ziemiach polskich (przełom XIX i XX wieku)*, [w] *Dzieje biurokracji na ziemiach polskich*, pod red. A. Górką, K. Latawca, D. Magiera, t. III, cz. 1, Lublin-Siedlce 2010, s. 343-352.

²⁵ APL, RGS, sygn. 563, p. 171, 209.

²⁶ Zob. APL, RGL (1867-1918), sygn. WP II 1909:28 (cały poszyt).

²⁷ Zob. P. Cynalewska-Kuczma, *Architektura cerkiewna Królestwa Polskiego narzędziem integracji z Imperium Rosyjskim*, Poznań 2004.

dokumentacji można odnaleźć krótki opis statystyczny guberni²⁸.

Kontrole czynili przeważnie dowódcy wyższego szczebla (dowódcy korpusów, okręgu, szefowie sztabów itp.), nierzadko byli to członkowie rodziny cesarskiej, zajmujący eksponowane stanowiska w armii. Inspekcja taka była szczegółowo zaplanowana pod każdym względem. Realizacja wszystkich punktów wizyty wymagała wielu starań ze strony gospodarzy. Wizyty w koszarach poszczególnych jednostek, kontrole poziomu wyszkolenia, udział w oficjalnych uroczystościach zajmowały prawie w całości czas przeznaczony na inspekcję²⁹. Wyniki kontroli, często szczegółowe, zamieszczano w dokumentach rozkazodawczych kierowanych do wojsk okręgu lub poszczególnych rodzajów wojsk. W omówieniach tych było wiele ciekawych i informacji o lokalizacji kontrolowanego obiektu, liczebności jednostki wojskowej, jej stanie wyszkolenia, o panującym morale, a nawet o przymiotach umysłowych niektórych kontrolowanych oficerów i żołnierzy³⁰.

Zmiany dyslokacji jednostek wojskowych były także spowodowane formowaniem nowych oddziałów, jak np. w 1878 r., gdy rozpoczęto formowanie 7 Rezerwowej DP, w skład której miało wchodzić 12 batalionów (dziesięć w Nowogeorgijewsku i po jednym w Lublinie i Siedlcach), natomiast sztab i dwie roty miały stacjonować w Warszawie³¹.

Innym rodzajem dyslokacji była dyslokacja czasowa. Była ona spowodowana głównie systemem szkolenia prowadzonego w armii rosyjskiej oraz zmianami spowodowanymi zmianami w infrastrukturze koszarowej.

Głównym powodem ruchów wojsk na terenie WOW w okresie pokoju były manewry. Ich terminy były ustalane odgórnie. O rejonach działań, składzie jednostek, nazwiskach dowódców itp., resort wojny zawiadamiał odpowiednie władze administracyjne (przeważnie gubernatorów) kilka miesięcy wcześniej³². Manewry dzielono na kilka rodzajów: pojedynczych jednostek, które odbywały się w maju; ogólnowojskowe – w sierpniu. Dodatkowo dochodziły tzw. „wielkie manewry”, we wrześniu, w których brały udział jednostki dwóch okręgów wojskowych.

Manewry pułkowe (samodzielnych jednostek) odbywały się w okresie letnim. Przeważnie do ich przeprowadzenia wykorzystywano tereny sąsiadujące z miejscem stałej dyslokacji. Teren ćwiczeń, zgodnie z obowiązującymi przepisami, miały zapewnić władze administracyjne³³.

Pod Warszawą przez szereg lat odbywały się manewry wojskowe, których skala była różnorodna, poczynając od szczebla roty czy batalionu, a skończywszy na związkach taktycznych. W wydawanych wówczas dokumentach rozkazodawczych określano m. in. rejonny zajmowane przez poszczególne oddziały³⁴.

Manewry ogólnowojskowe odbywały się na terenach całego Królestwa Polskiego. Informacje o ich lokalizacji, terminach, jednostkach biorących udział oraz krótkim opisem zadania taktycznego zamieszczano w specjalnie wydawanych

²⁸ APL, Kancelaria Gubernatora Lubelskiego (dalej: KGL), sygn. 1879:135 (cały poszyt).

²⁹ APL, KGL, sygn. 1882:240 (cały poszyt); RGL (1867-1918), sygn. WP II 1888:38b (cały poszyt).

³⁰ Zob. AGAD, Warszawski Okręg Wojenny (dalej: WOW), sygn. 399 (cały poszyt).

³¹ APL, RGS, sygn. 550, k. 18.

³² APL, RGS, sygn. 546, k. 39.

³³ APL, RGL (1867-1918), sygn. WP II, 1890: 68, cz. I (cały poszyt).

³⁴ Zob. AGAD, WOW, sygn. 421 (cały poszyt).

rozporządzeniach³⁵. Zgodnie z ówczesnymi zaleceniami, oddziały biorące udział w tych zgrupowaniach miały odbywać szkolenie w odległości 2-3 marszów od obozu (ok. 50-75 wiorst)³⁶.

Manewry kawaleryjskie bardzo często odbywały się na zachodnim brzegu Wisły lub w okolicach Warszawy³⁷. Było to związane z miejscami stałej dyslokacji jednostek kawalerii, które leżały głównie na lewym brzegu Wisły. W rosyjskich planach wojennych ten rodzaj broni miał działać w rejonach, w których w czasie pokoju odbywano manewry. Niekiedy manewry te miały charakter „wielkich”, jak np. w 1876 r. w rejonie pomiędzy miastami: Kutno, Łęczyca, Łowicz, Skierniewice, Rawa (Mazowiecka), Tomaszów³⁸.

Trzeci z głównych rodzajów broni - artyleria, miała dwa stałe rejonu ćwiczeń. Były to dwa artyleryjskie poligony, jeden w Rembertowie i drugi pod Brześciem Litewskim. Ćwiczenia na nich odbywały się przeważnie w maju z udziałem jednostek artylerii okręgu. Podobnie jak w poprzednich rodzajach manewrów informacje o nich podawano w zarządzeniach okręgu. Precyzowano wówczas terminy, skład szkolących się jednostek oraz podawano listę dowódców wyższego szczebla biorących udział w szkoleniu³⁹.

W „wielkich manewrach” brały udział wojska dwóch okręgów wojskowych, a na ich miejsce wybierano rejonu o dużym znaczeniu strategicznym. Analogicznie jak poprzednio, w dokumentach rozkazodawczych, podawano rejon manewrów, terminy, skład jednostek, dowódców, określano normy żywnościowe, warunki transportu wojsk itp.⁴⁰

Rejon ćwiczeń był co roku inny i np. w 1888 r. odbyły się one w okolicach twierdzy Iwangorod⁴¹ a w 1890 r. w rejonie Kowel-Włodzimierz Wołyński-Krzemieniec-Równe⁴². Manewry takie bardzo często wizytował car.

Niekiedy urzędy administracji państwowej domagały się informacji o konkretnych oddziałach działających na terenie podległym odpowiednim władzom terenowym (np. gubernatorowi), co miało miejsce m. in. w 1876 r., gdy władze zwierzchnie chciały uzyskać informacje o oddziale kawalerii, wchodzącym w skład Zachodniego Korpusu, biorącego udział w „wielkich manewrach kawaleryjskich” w rejonie Kutno, Łęczyca, Łowicz, Skierniewice, Rawa (Mazowiecka), Tomaszów⁴³.

Przy informowaniu o manewrach, podawano nazwy miejsc, w których wyznaczano kwatery oddziałów biorących w nich udział. Bardzo często wraz z podaną dyslokacją oddziałów i pododdziałów, podawano odległości dzielące je od magazynów żywnościowych i wyposarzenia⁴⁴.

³⁵ APL, RGL (1867-1918), sygn. WP II 1890:68, cz. I, knlb.

³⁶ APL, RGL (1867-1918), sygn. WP IV 1888:38b (cały poszyt).

³⁷ APL, RGL (1867-1918), sygn. WP II 1888:38, knlb.

³⁸ APL, KGL, sygn. 1876:39t (cały poszyt).

³⁹ APL, RGL (1867-1918), sygn. WP II 1888:38 (cały poszyt).

⁴⁰ APL, RGL (1867-1918), sygn. WP II 1888:38b (cały poszyt).

⁴¹ APL, RGL (1867-1918), sygn. WP II 1888:38b, k. 206.

⁴² Zob. APL, RGL (1867-1918), sygn. WP II 1890:279 (cały poszyt).

⁴³ APL, KGL, 1876:39t (cały poszyt).

⁴⁴ APL, RGL (1867-1918), sygn. WP II 1889:15/1, knlb.; sygn. WP II 1901:88, knlb.

1. Приказание войскам Варшавского Военного Округа № 243, 5 IX 1903 г.

282

№ 242.

3 Сентября 1903 года.

Наз числа 775.000 руб., назначенных Военным Советом на усиление призывных средств войск Округа в текущее году, 544.858 руб. 65 коп. по определению Военно-Окружного Совета распределены между воинскими частями, управленческими заведениями, как значится в прилагаемой при сем ведомости.

Объявляя оба этого войскам Округа, по приказанию Его Высочайшего Председателя Командующего войсками, присовокупив, что ассигнованная сумма будет произведена Окружным Интендантским Управлением без особых о том же требован

(Видимость будет выставлена дополнительно).

(По Окружному Ведомостному Указанию).

№ 243.

5 Сентября 1903 года.

В отношении производства кавалерийского маневра между Скервечинским и Рембертовским специально-кавалерийскими сближениями Командующий войсками приказал объявить:

1. Маневр будет произведен с 14 по 17 Сентября.
2. Главное руководство маневром возложить принять на Себя Его Императорского Высочество Генерал-Инспектор Кавалерии.

3. Маневрирующие отряды составляют:

- а) Кавалерия Восточной стороны—Ген.-Л. *Роговский*.
Сводный кавалерийский корпус:
6 кавалерийская дивизия 18 эск. и 6 с.
6-й конно-артилл. дивизион 8 оруд.
13 кавалерийская дивизия 18 эск. и 6 с.
20 конно-артиллерийская батарея 4 оруд.

Итого 36 э., 12 с. и 12 кон. ор.

- б) Кавалерия Западной стороны—Ген.-Л. *Штуртговерт*.
1-й Кавалерийский корпус:
Сводная кавалерийская дивизия:
Л.-Гв. Гродненский Гусарский полк 6 эск.
Обозначенный кавалерийский полк 6 обозн. эск.

283

- 3-я отдельная кавалерийская бригада 12 эск.
- 3 бат. Гв. конно-артилл. бригады 4 оруд.
- 5 кавалерийская дивизия 18 эск. и 6 с.
- 5 конно-артиллерийский дивизион 8 оруд.

Итого 36 э., 6 обозн. э. с. и 12 оруд.

4. Для охраны железнодорожных сооружений, согласно расположенных предположений для маневра, назначаются пехотные части:

а) В Западный отряд: 3 роты 38 пехотного Тобольского, 3 роты 39 пехотного Томского, 1 рота 181 пехотного резервного Остроленского, 2 роты 37 пех. Екатеринбургского и 1 рота 40 Стрелкового полков, под общей командой штаб-офицера от 39 пех. Томского полка.

б) В Восточный отряд по 1/2 роты от Грохонского, Пудрусского, Варшавского, Бялгорайского и Венгровского пехотных резервных полков, под общей командой штаб-офицера от 38 пехотного резервного Грохонского полка. Роты вывести по 2 роты полков в ряды при 2-х офицерах (в том же числ. и ротный командир).

От места квартирования до указанных предположенными пунктов и обратно, пехотные части перевезти на железной дороге, причем на каждую роту и отдельную полуроту разрыхлитель перевезти артельную повозку или походную кухню.

5. Всякая частям принять их исходным для маневра пунктом, к вечеру 13-го Сентября, распоряжением Начальников отрядов.

6. Форма одежды на время маневра (в муниражах или фуражках)—предоставляется усмотрению Начальников отрядов, в зависимости от погоды.

Войскам Западной стороны быть в фуражках с чехлами, с восточной стороны—в фуражках без чехлов.

Посредниками назначены:

Западный отряд:	Восточный отряд:
Старший Ген.-Лейт.: <i>Бокмана</i> .	Старший Ген.-Лейт.: <i>Цесаровский</i> .
" <i>Сухарова</i> .	" <i>Сидельникова</i> .
" <i>Фелина</i> .	" <i>Ковалевский</i> .
Г.-Майоры: <i>Сидельников</i> .	Ген.-Майоры: <i>Кручинин</i> .
" <i>Бобров</i> .	" <i>Барандиев</i> .
" <i>Гершков</i> .	" <i>Лукиев</i> .
" Гр. <i>Баранцов</i> .	" <i>Туманов</i> .
Полковники: <i>Рыжов</i> .	" <i>Литвинов</i> .
" <i>Ладженский</i> .	" <i>Павловский</i> .
	" <i>Нуримович</i> .

Z manewrami wiązały się wszelkie przegrupowania wojsk. Zgodnie z obowiązującymi przepisami, wszelkie przemarsze oddziałów od szczebla batalionu (w piechocie), szwadronu (w kawalerii) i baterii (w artylerii) należało zgłaszać sztabom, które następnie drogą służbową zawiadamiały o tym Sztab Główny w Petersburgu⁴⁵.

Niekiedy wojsko przewożono koleją. Z tego środka transportu korzystano szczególnie w przypadku wielkich manewrów, gdy rejon ćwiczeń był znacznie oddalony od macierzystych koszar. Wydawano wówczas specjalne instrukcje określające jak, kiedy i w jaki sposób oddziały te miały być przewożone⁴⁶.

W przypadku, gdy trasę na manewry pokonywano własnymi siłami, planowano ją szczegółowo, dzieleno na odcinki i wytyczano miejsca postoju. Dbano o to, by dzienny odcinek marszu był zgodny z obowiązującymi normami, dla piechoty było to około 20 wiorst dziennie, a dla kawalerii około 16-20 wiorst. Po dwóch dniach marszu przeważnie planowano jednodniowy postój. Miejsce postoju było wcześniej zaplanowane, a

⁴⁵ APL, RGL (1867-1918), sygn. WP II 1889: 15/1, knlb.

⁴⁶ Instrukcja dotycząca przewozu na "wielkie manewry" jednostek Kijowskiego OW i WOW w 1890 r. Zob. APL, RGL (1867-1918), sygn. WP II 1890:279, k. 28-31.

odpowiednie urzędy administracyjne wcześniej były o tym informowane⁴⁷. Dowódcy jednostek wojskowych zawiadamiali odpowiedniego gubernatora o przemarszu podległych im wojsk po terenach guberni. Określ skład, termin, trasę, miejsca i liczbę postojów⁴⁸. Zgodnie z ówczesnymi przepisami, oddziałom maszerującym po terenie powiatu (guberni) powinien towarzyszyć odpowiedni urzędnik (przeważnie szczebla powiatowego). Urzędnicy ci mieli umożliwiać jak najszybszy i najmniej konfliktowy przemarsz przez tereny powiatu bądź guberni. Mieli usuwać wszelkie przeszkody mogące zakłócić porządek i tempo przemarszu. W przypadku, gdy urzędników tych zabrakło, dowódcy wojskowi skarżyli się na to do odpowiednich władz cywilnych⁴⁹.

Niekiedy dowódcy jednostek wojskowych domagali się dostarczenia podwód koniecznych do przegrupowania się na miejsce manewrów⁵⁰. W sprawach dotyczących ich dostarczania często podawano warunki wykorzystania tego środka lokocji, a także obowiązujące ceny za ich używanie⁵¹. Zapotrzebowanie na dostarczenie podwód składali dowódcy dywizji lub pułku gubernatorowi. Informowali wówczas o terminie, trasie, na jakiej miały być użyte oraz potrzebnej liczbie podwód (np. 28 na pułk)⁵². O dostarczeniu podwód wojsku, meldowali gubernatorowi zainteresowani naczelnicy powiatów⁵³.

Analogiczne warunki dotyczyły powrotów jednostek z manewrów. Specjalne dokumenty zawierały dokładne informacje o trasach powrotu, czasie w jakim one były pokonywane oraz wielkości pokonujących je oddziałów⁵⁴.

⁴⁷ APL, RGS, sygn. 596 (cały poszyt).

⁴⁸ Zob. APL, RGL (1867-1918), sygn. WP II 1890:279, k. 45-47, 58-59.

⁴⁹ APL, RGL (1867-1918), sygn. WP II 1881:110, k. 2-5; sygn. WP II 1890:279, k. 123.

⁵⁰ APL, RGL (1867-1918), sygn. WP II 1890:279, k. 56.

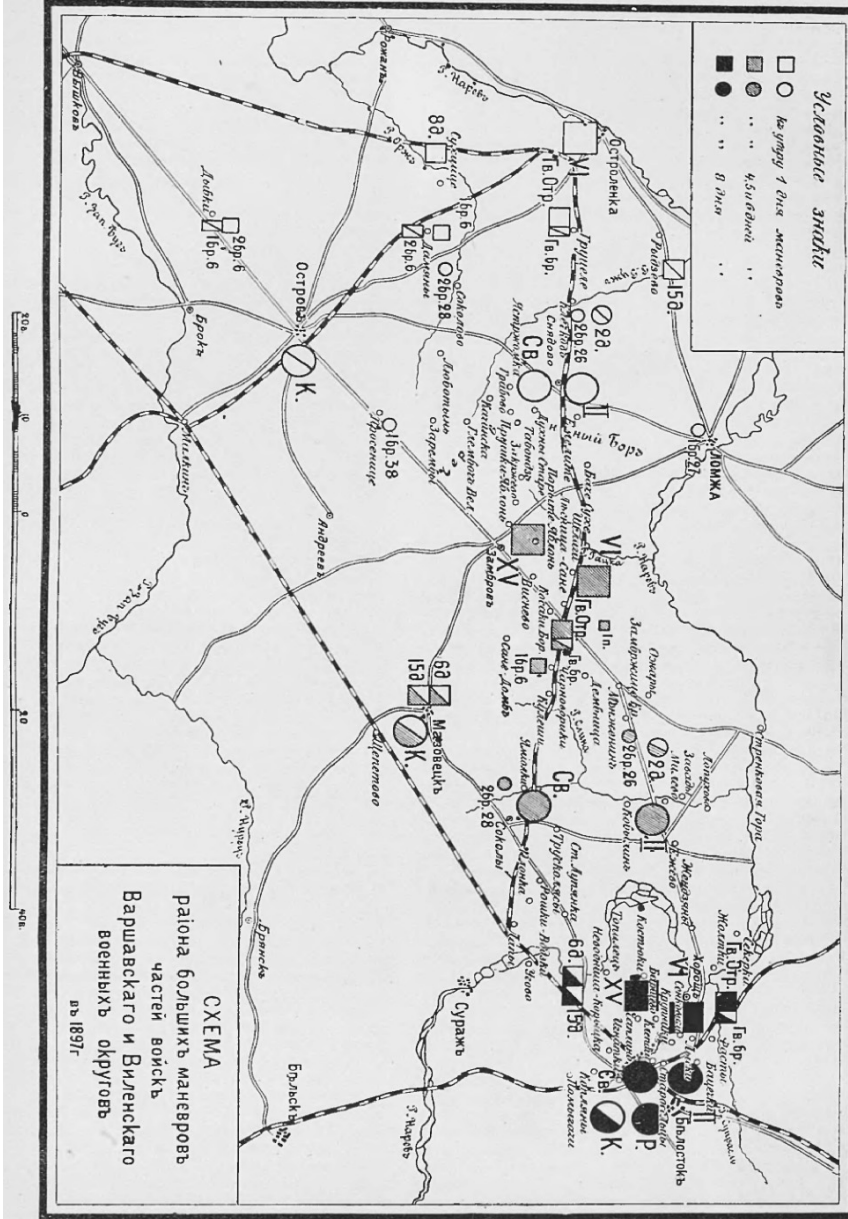
⁵¹ APŁ, RGK, sygn. 5562 (cały poszyt).

⁵² APL, RGL (1867-1918), sygn. WP II 1890:279, k. 44.

⁵³ Tamże, k. 70-71.

⁵⁴ APL, RGL (1867-1918), sygn. WP II 1888: 38b, k. 260; sygn. WP II 1890:279, k. 97 i nast.

2. Schemat rejonu wielkich manewrów wojsk Warszawskiego i Wileńskiego OW w 1897 r.

Źródło: Военная Энциклопедия, т. 5, Petersburg 1910, s. 195.

Po zakończeniu manewrów, w zależności od ich szczebla, w specjalnych dokumentach prezentowano ich omówienie. Manewry poszczególnych rodzajów broni (np. kawaleryjskie lub artyleryjskie) zamieszczano w rozporządzeniach adresowanych do wojsk okręgu⁵⁵. W przypadku omówienia „wielkich manewrów” zamieszczano je w tych samych dokumentach rozkazodawczych, a także w wydawnictwach resortu wojny. Niektóre miały formę wydawnictwa zwartej, w którym omawiano rejon manewrów, skład i zadania jednostek oraz ich skład i liczebność. Do tego dołączano szkice sytuacyjne terenu z zaznaczonymi ruchami wojsk.

Niekiedy „wielkie manewry” doczekały się omówienia w rosyjskich wydawnictwach encyklopedycznych. Kilka takich przykładów można odnaleźć w wielotomowej Wojennej Encyklopedii. Jednym z nich jest opis wielkich manewrów pod Białymstokiem w 1897 r., który omawia ich cele, przebieg, ukazuje rejon ćwiczeń wraz z ruchami wojsk. Do opisu załączono dodatkowo szkic sytuacyjny⁵⁶.

Także w miesiącach zimowych część rosyjskie oddziały wojskowe były widoczne na polskich drogach. Zgodnie z wytycznymi szkoleniowymi, żołnierze musieli zaliczyć kilkudniowe zajęcia polowe, w tym marsz, w warunkach zimowych. Z omówień tychże zajęć można się dowiedzieć, że nie zawsze realizowano je w takim zakresie, jak życzyli sobie tego przełożeni⁵⁷.

Zmiany dyslokacji oddziałów rosyjskich na ziemiach polskich były spowodowane także wpływem ówczesnej polityki wewnętrznej cesarstwa. Często oddziały były wykorzystywane do tłumienia wystąpień lub ochrony rejonów zagrożonych wystąpieniami rewolucyjnymi. Część oddziałów zwalniano z corocznych, letnich zajęć poligonowych i przeznaczono je do pomocy władzom administracyjnym w utrzymaniu porządku⁵⁸. Dokumentacja dotycząca ochrony tych rejonów jest szczegółowa i zawiera wiele informacji, takich jak, wykazy oddziałów biorących udział w ochronie, rejonu działań, wykaz chronionych obiektów oraz posterunków⁵⁹.

Rozkazy wojskowych generał-gubernatorów i naczelników spływające do dowódców niższych szczebli zawierały informacje o lokalizacji posterunków, ich liczbie i sile. Określały sposób pełnienia warty, jej skład oraz sposób zmieniania składów wart na wymienionych posterunkach⁶⁰. Z funkcjonowaniem tychże posterunków, są związane wszelkie raporty i meldunki z ochranianych rejonów. W dokumentacji tej są również prośby władz administracyjnych i właścicieli dużych przedsiębiorstw o postawienie posterunków ochronnych przed bramami lub wokół ich siedzib⁶¹.

Dokumentacja przemarszów dotyczy także rot aresztanckich. Umieszczano wówczas zasady przemarszów, określano straż konwojową oraz określano etat

⁵⁵ Rozporządzenie nr 82 omawia manewry w okolicach Kutna, nr 83 - manewry kawaleryjskie, które odbyły się w rejonie Piotrków-Końskie, natomiast nr 84 - manewry artylerii na poligonie artyleryjskim w Rembertowie pod Warszawą. Zob. APL, RGL (1867-1918), sygn. WP II 1888:38, k. 208 i nast.

⁵⁶ *Военная Энциклопедия*, t. 5, s. 194-196.

⁵⁷ Zob. APL, RGL (1867-1918), sygn. WP II 1904: 40, knlb.

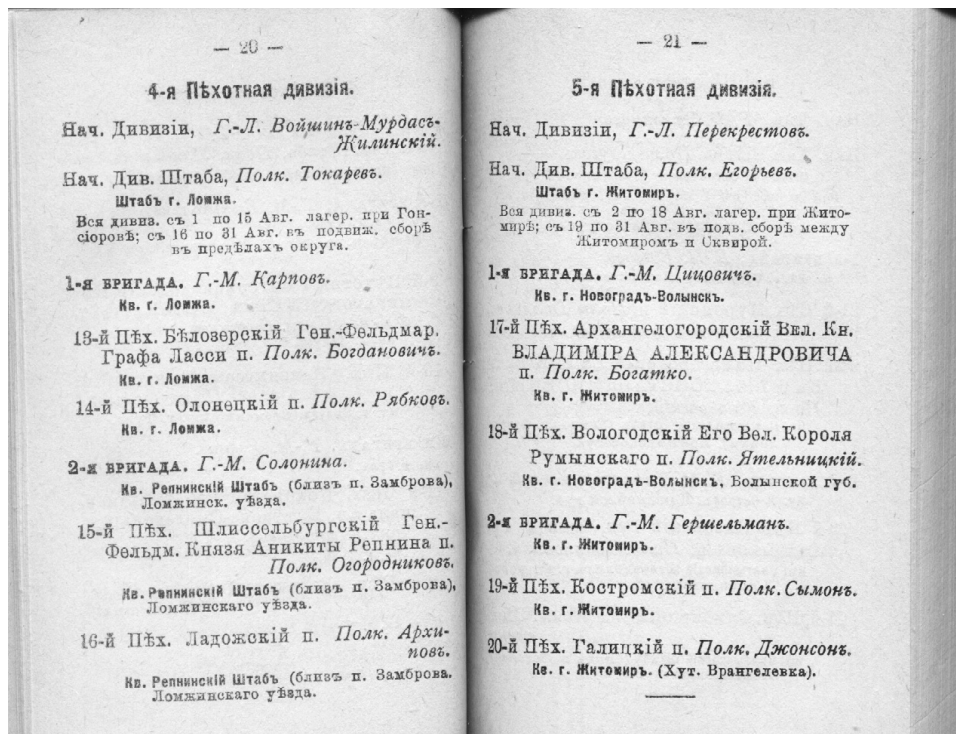
⁵⁸ Zob. APL, RGL (1867-1918), sygn. WP II 1905: 68 (cały poszyt).

⁵⁹ APŁ, Kancelaria Gubernatora Kaliskiego (dalej: KGK), sygn. 1254 (cały poszyt)

⁶⁰ APŁ, Tymczasowy General-Gubernator Kaliski (dalej: TGK), 40 (cały poszyt).

⁶¹ APŁ, Tymczasowy General-Gubernator Piotrkowski (dalej: TGGP), 2 (cały poszyt).

4. *Краткое росписание сухопутных войск. Исправленное по 1-е Августа 1909 г., Petersburg 1909, s. 20-21.*

Listę garnizonów zamieszczano także w kalendarzach wojskowych, a ich szczegółowość była zbliżona do wymienionego wcześniej „Kratkiego rospisanija suchoputnych войск”. Często była ona od niego większa, i sięgała szczebla batalionu (piechoty) i baterii (artylerii). Podawano wówczas także nazwiska dowódców wymienianych pododdziałów⁶³.

Podobne informacje zawierały wydawnictwa informacyjne kierowane do żołnierzy niższych stopni (podoficerów i szeregowych), które prócz wielu praktycznych informacji dotyczących przebiegu służby, przepisów i regulaminów regulujących życie armii, miała fragment poświęcony przedstawieniu dyslokacji jednostek wojskowych na całym obszarze Cesarstwa Rosyjskiego⁶⁴.

⁶³ Zob. *Военный Календарь на 1880 г.*

⁶⁴ Zob. *Справочная солдатская книжка для нижних чинов всех родов войск*, pod red. gen. lejт. Леонтиева, Petersburg 1879, cz. 1, s. 271-289.

wydawnictwem były „Адресь-Календарь”: Królestwa Polskiego, guberni lub m. Warszawy. W późniejszym okresie podobne publikacje drukowały także mniejsze miasta, np. Brześć Litewski⁶⁶.

Do wydawnictw informacyjnych można zaliczyć także „Обзоры губернии” z poszczególnych lat, w których często umieszczano informacje dotyczące liczby i miejsc stacjonowania oddziałów rosyjskich wojska w danej guberni. Szczegółowość tych informacji również jest różnorodna i uzależniona od czasu i miejsca wydania. W niektórych guberniach były one bardzo szczegółowe, w innych bardzo lakoniczne albo zgoła pomijane.

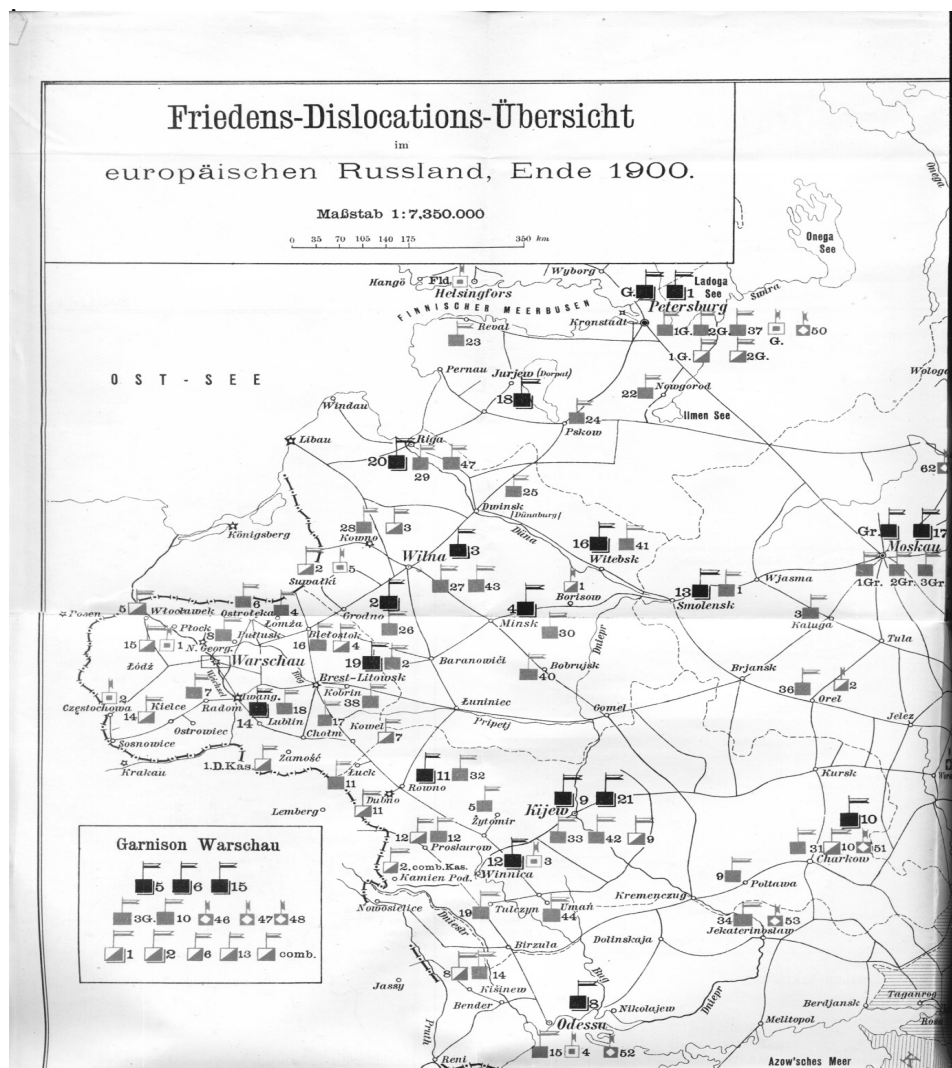
Prócz wydawnictw rosyjskich, miejsca dyslokacji wojsk rosyjskich można odnaleźć w wydawnictwach informacyjnych niemieckich i austriackich. Bazowały one na ogólnodostępnych źródłach informacji, jak wspomniane już adresy-kalendarze, książki pamiątkowe, kalendarze wojskowe itp. Są one równie wiarygodne jak źródła rosyjskie, jednak ich szczegółowość jest mniejsza i sięga szczebla samodzielnej jednostki (pułk, samodzielny batalion). Jednym z częściej spotykanych (i wykorzystywanych) były opracowania niemieckiego Sztabu Generalnego sporządzane przez mjr. Carlowitz-Maxena, wydawano dwa razy do roku – w kwietniu i w październiku. W skrócie charakteryzowano strukturę resortu wojny i samej armii rosyjskiej. Wymieniano osoby zajmujące kierownicze stanowiska w ministerstwie. W poszczególnych rozdziałach charakteryzowano poszczególne okręgi wojskowe, wymieniano ich dowódców, jednostki wojskowe i miejsca ich stacjonowania⁶⁷.

Informacje dotyczące dyslokacji wojsk rosyjskich były często jawne, a położenie poszczególnych jednostek zaznaczano w różnych opracowaniach zagranicznych dotyczących armii rosyjskiej. O szczegółowości tych informacji mogą świadczyć wykazy jednostek i mapy dołączane do tych wydawnictw, np. A. von Drygalski, *Die Organisation der Russischen Armee in ihrer Eigenart*, Lipsk 1902; *Die Russische armee*, Wiedeń 1901; *Die russische Armee*, Wiedeń 1912; J. W-i, *Dyzlokacja wojsk rosyjskich w Królestwie Polskim*, Warszawa 1911; *Potęga wojenna Rosyi w świetle najnowszych danych urzędowych*, Lwów 1900. Każde z wymienionych opracowań dawało dobry i w miarę szczegółowy opis dyslokacji wojsk rosyjskich na ziemiach polskich, a ostatnie zawierało nawet mapę z zaznaczonymi jednostkami trzech armii zaborczych, stacjonujących na ziemiach polskich.

⁶⁶ Zob.: *Календарь-Справочник гор. Бреста-Литовска на 1913 год*, Brześć 1913.

⁶⁷ *Einteilung und Dislokation der Russischen Armee, April 1904*, Lipsk 1904; *Einteilung und Dislokation der Russischen Armee und Flotte, Oktober 1908*, Berlin 1908.

6. Mapa pokojowej dyslokacji armii rosyjskiej w Rosji europejskiej w 1900 r. (fragment)

Źródło: *Die Russische armee*, Wien 1901.

Dyslokacja wojsk rosyjskich na terenie Królestwa Polskiego ma bardzo bogatą i różnorodną dokumentację. Zachowane źródła archiwalne, wzbogacone materiałami drukowanymi, pozwalają na odtworzenie prawie pełnej listy miejsc stacjonowania wojsk rosyjskich na omawianym terenie. Dotyczy to zarówno garnizonów, w których było kilka jednostek, jak i małych miejscowości, w których stacjonowała tylko rota

lub jej część. Znając ich dyslokację można odtworzyć wiele elementów przeszłości, związanych ściśle ze sferą wojskową oraz tych, które łączyły się z nimi tylko pośrednio.

W sferze wojskowej znajomość dyslokacji umożliwia m. in.:

- odtworzenie sieci garnizonów i miejsc stacjonowania wojsk rosyjskich na ziemiach polskich;

- określenie okresów stacjonowania wspomnianych jednostek w poszczególnych miejscowościach;

- opisanie zmian dyslokacji poszczególnych oddziałów rosyjskich;

- prześledzenie zmian w rosyjskiej polityce zagranicznej i związanych z nią planów wojennych;

- znalezienie zależności pomiędzy przynależnością organizacyjną pułków do korpusów armijnych, ich miejscem stałej dyslokacji oraz potencjalnym wykorzystaniem w czasie wojny;

- prześledzenie ruchów wojsk spowodowanych polityką wewnętrzną (np. rewolucja 1905 r.).

W sferze okołowojskowej dyslokacja umożliwia m. in.:

- odtworzenie zależności i powiązań ekonomicznych pomiędzy jednostkami wojskowymi a dostawcami i przedsiębiorcami;

- ukazanie wpływu dyslokacji na kondycję ekonomiczną kraju lub najbliższej okolicy;

- ukazanie wpływu jednostek wojskowych na społeczeństwo polskie;

- prześledzenie polityki wewnętrznej państwa i wykorzystanie w niej armii.

Wykorzystanie tych informacji może pomóc w uzupełnieniu wizerunku przeszłości wieloma, pomijanymi dotąd, elementami. Całościowy wpływ jednostek rosyjskich na sytuację Królestwa Polskiego, był zbadany tylko fragmentarycznie. Podejście kompleksowe do tego zagadnienia mogłoby wzbogacić naszą wiedzę o ziemiach polskich przełomu XIX i XX w.

Summary

Mariusz Kulik

The documentation of Russian troops deployment on the Polish lands (19th/20th century)

The Russian army units on the territory of the Kingdom of Poland were organized into the Warsaw Military District since the latter half of the 1860s. This part of the Russian Empire was of great significance to the Russian staff officers' defense plans. Therefore, a lot of troops of various kind were stationed in this area. The author analyses the system of locating of particular military troops and he also describes the principles governing the way the soldiers were quartered. He elaborates on the documentation created as a result of transferring military units from one location to the other.

Dzieje biurokracji tom IV

Agnieszka Kidzińska
(Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej)

Procedura wyborów do Rady Państwa w Królestwie Polskim na szczeblu powiatowym i gubernialnym (1906-1912)

Wybory do rosyjskiej Rady Państwa odbywały się w systemie dwustopniowym. W każdej z dziesięciu guberni Królestwa Polskiego najpierw dokonywano wyboru sześciu elektorów, którzy następnie, podczas zjazdu w Warszawie wyłaniali spośród siebie przyszłych sześciu posłów. Procedura pierwszego etapu, odbywającego się na szczeblu gubernialnym była dość skomplikowana, szczególnie w porównaniu z dość prostym etapem drugim. Przyczyniały się do tego z pewnością: z jednej strony skostnienie mechanizmu biurokratycznego sterującego administracją państwa, z drugiej – konieczność wdrożenia w życie nieznaney dotychczas procedury, w której owa biurokracja zmuszona była ściśle współpracować z elementem społecznym. Z czasem, w wyniku doświadczenia nabieranego wraz z kolejnymi wyborami czy to standardowymi, czy uzupełniającymi, obserwować można pojawienie się rutyny i wypracowanie schematu działań. Taki właśnie schemat chciałabym przedstawić w niniejszym artykule. Jako przykładowe wybrałam gubernie: piotrkowską, kielecką, lubelską, siedlecką i radomską, ponieważ dla nich zachowało się stosunkowo dużo materiału źródłowego ilustrującego działalność różnych organów odpowiedzialnych za przebieg wyborów do wyższej izby parlamentu.

Nakaz przeprowadzenia wyborów do Rady Państwa zgodnie z ukazem carskim wychodził z kancelarii ministra spraw wewnętrznych i trafiał do rąk generał-gubernatora warszawskiego. Ten przysyłał kopię pisma ministra gubernatorom. Ci zaś, w porozumieniu z Warszawskim Sądem Okręgowym, wyznaczali przewodniczących powiatowych komisji wyborczych i powiadamiali ich o zarządzeniu ministra¹. Gubernator prowincji przy kolejnych wyborach zawiadamiał pismem urzędowym członków poprzedniej komisji o konieczności przeprowadzenia głosowania po upływie 3-letniej kadencji lub przeprowadzenia wyborów uzupełniających, gdy jeden z posłów (Józef Ostrowski w 1908 r. i Leopold Kronenberg w 1910 r.) przedwcześnie składał mandat².

¹ Archiwum Państwowe w Łodzi (dalej: APŁ), Komisja Wyborcza do Dumy Państwowej Powiatu Skiernewickiego (dalej: KWDPPS), sygn. 10, k. 1-2.

² APŁ, Komisja Wyborcza do Dumy Państwowej Powiatu Będzińskiego (dalej: KWDPPB), sygn. 3, k. 1;

Dla Królestwa Polskiego przewidziano 6 przedstawicieli w Radzie Państwa. Oprócz tego do ich grona dołączali przedstawiciele kurii handlowo-przemysłowej: wybierano ich wprawdzie w Moskwie, ale tradycyjnie rolę przedstawicieli tej grupy zawodowej pełnili Polacy. W niniejszym artykule skupię się na kwestii organizacji wyborów na szczeblu powiatowym i gubernialnym, polegającej na przygotowaniu list wyborczych oraz zorganizowaniu zjazdów wyłaniających elektorów. Wskazanie wyborców czynnych i biernych było uzależnione od spełniania przez nich surowych wyznaczników cenzusu. Ustawa z 20 lutego 1906 r. określała to w następujący sposób:

- nie mogą być wybrani do Rady Państwa kandydaci, którzy nie ukończyli 40 roku życia, nie legitymują się świadectwem przynajmniej szkoły średniej, cudzoziemcy oraz osoby nie posiadające praw wyborczych do Dumy

- wyborcy muszą posiadać odpowiednią liczbę dziesięcin³ (ok. 100) ziemi od co najmniej 3 lat, która daje im prawo do udziału w powiatowych zjazdach ziemian

- elektor musi posiadać ziemię w ilości 3-krotnie przewyższającej ilość dającą prawo do udziału w zjazdach powiatowych⁴.

Powołanie powiatowej komisji wyborczej odbywało się według określonych reguł. Musiała ona składać się z 4-5 osób: przewodniczącego, trzech członków oraz sekretarza. Przewodniczącym był członek (sędzia) lokalnego sądu okręgowego, a jego kandydaturę wysuwał prezes sądu. Członkowie komisji pełnili z kolei następujące funkcje: sędzia gminny, komisarz włościański, inspektor podatkowy, burmistrz miasta powiatowego, reprezentant miejscowej szlachty⁵. Ich kandydatury także musiały być wysunięte przez stosowne instytucje: Sąd Okręgowy, Izbę Skarbową, przewodniczącego Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego (TKZ). Zdarzało się, że jeden człowiek reprezentował dwie powyższe instytucje. Każdorazowo wymagana była pozytywna opinia o kandydacie przesłana przez naczelnika powiatu, szczególnie w wypadku reprezentanta szlachty. Ostateczna decyzja oraz mianowanie wszystkich członków zależało od miejscowego gubernatora. W dokumentach nie zachowały się informacje, jakimi zasadami kierowano się przy wyborze sekretarza komisji. Można jednak przypuszczać, że był to miejscowy pisarz znający w dostatecznym stopniu język rosyjski. Wyjątkiem była sytuacja w powiecie skierniewickim, gdzie sekretarzem komisji był M. Gardziński, burmistrz Skierniewic.

Przewodniczącym komisji gubernialnej z nominacji był natomiast prezes sądu okręgowego. Pomimo to gubernatorzy wciąż byli niepokojeni korespondencją dotyczącą wyborów, nadsyłaną przez naczelników powiatów, co było dla nich irytujące⁶. Osobna funkcja honorowa przypadała także jednemu z miejscowych ziemian: miał być przewodniczącym zjazdu gubernialnego poświęconego wyborowi elektorów.

KWDPPS, sygn. 54, k. 2; sygn. 81, k. 3; sygn. 69, k. 11.

³ 1 dziesięcina = ok. 1,1 ha.

⁴ APL, Komisja Wyborcza do Dumy Państwowej Guberni Kaliskiej i Piotrkowskiej. Zbiór Zespołów Szczątkowych (dalej: KWDPGKP), sygn. 7, k. 3-4.

⁵ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Kancelaria Gubernatora Lubelskiego (dalej: KGL), sygn. 1910:96 st.I, knlb.

⁶ APL, KGL, sygn. 1909:74 st.I, k. 9.

Procedura wyborów do Rady Państwa w Królestwie Polskim

Tab. 1: Członkowie powiatowych komisji wyborczych do Rady Państwa w gub. lubelskiej w l. 1909-1910

Powiat	Przewodniczący - członek sądu okręgowego	Sędzia gminny	Komisarz włościański	Inspektor podatkowy	ziemianie (członek i zastępca)
biłgorajski	Pejcz	Z. W. Turowierow	A. J. Łaskarew	(brak danych)	Mieczysław Boduszyński Józef Bogucki
chełmski	A. N. Marianow	K. Z. Popiel	N. S. Stiepanow		Leon Przanowski Antoni Rostworowski
hrubieszowski	S. N. Fedorowski	W. A. Okołowicz	N. P. Bielkin		Edward Chrzanowski Lucjan Janiszewski
janowski	Sołowiew	L. A. Hempel	A. G. Tin'skow		Wojciech Przanowski Gustaw Świada
krasnostawski	Drozdow	A. W. Leszczyński	A. K. Smolenskij		Julian Florowski August Janisławski
lubartowski	W. A. Batalin	K. W. Chrośniński	P. K. Golicyń		Jan Suchołdowski Ignacy Budny
lubelski	S. N. Fedorowski	W. E. Graf	A. M. Girilłowicz		Antoni Napiórkowski Kazimierz Rojewski
puławski (nowoaleksandryjski)	W. A. Batalin	W. A. Siła-Nowicki	E. G. Funk		Bogdan Sołtan Mieczysław Dąbrowski
tomaszowski	Kalinin	B. O. Zając	K. W. Wasiatkin		Grzegorz Lipczyński Aleksander Szeptycki
zamojski	I. I. Nowicki	A. A. Roczniak	M. I. Selewin		Ludwik Sajkiewicz Roman Świżdziński

Źródło: APL, KGL, sygn. 1909:74 st.I, k. 1, 2, 4; sygn. 1910:96 st.I, knlb.

Tab. 2: Członkowie wyborczych komisji powiatowych do Rady Państwa w gub. kieleckiej w 1908 r.

Powiat	Przewodniczący - członek sądu okręgowego	Sędzia gminny	Komisarz włościański	Inspektor podatkowy	Ziemiańskie (członek i zastępca)	Burmistrz
jędrzejowski	(1906, 1907, 1908, 1910, 1912) S. N. Łysenko	(1906, 1907, 1908) K. W. Krzywoszewski (1910, 1912) B. I. Mikutowicz	(1906) S. M. Łepeko (1907, 1908) M. S. Łyzłow (1910) L. M. Wojciechowski	(1906) I. O. Agapow (1907, 1908, 1910) W. N. Katkow (1912) N. M. Kotliński	(1909) Konstanty Górski Bronisław Mikutowicz	(1906) N. A. Bławacki
kielecki	(brak danych)	(brak danych)	(brak danych)	(brak danych)	(1909) Józefat Sierpiński Mieczysław Gamek	(brak danych)
miechowski	(1912) N. F. Żukowski	(1912) D. D. Nabokow	(brak danych)	(brak danych)	(1909) Eustachy Romer Julian Kościński	(1912) E. A. Łukasiewicz
olkuski	(1908) H. L. Sujepuszynski (?) (1909) A. D. Katelnicki (?) (1912) N. F. Żukowski	(1909) J. K. Wolski (1912) K. W. Gaszyński	(1909) A. A. Kodyniec	(1908, 1909, 1912) I. O. Agapow	(1909) Karol Gaszyński Józef Ryszkiewicz	(1908, 1909, 1912) N. C. Stachurski
pińczowski	(1907) A. M. Anżycki	(1907) A. F. Mazaraki	(1907) A. K. Rutow	(1907) R. R. Jakowicki	(1909) Aleksander Olszowski Bronisław Cywiński	(1907) F. C. Storkiewicz
stopnicki	(1906) A. D. Kotelewski (1912) A. P. Żukowski	(1906, 1912) B. O. Noskowski	(1906) W. M. Lewicki	(1906) M. W. Isad (1912) P. I. Gubnyj	(1909) Gabriel Łuniewski Edward Kamienik (1912) W. Zembrzuski	
włoszczowski	(1906, 1907, 1908, 1910) S. N. Łysenko (1909) A. Kotelewski	(1906) W. I. Bieliński (1907, 1908, 1909, 1910) M. K. Konarski (1912) T. Krzymuski	(1906) A. A. Kobikow (1907) A. Kodyniec (1908, 1909, 1912) A. W. Zaks (1910) Barytajew (?)	(1909) W. N. Katkow (1910) W. I. Kamieniew	(1906) Józef Ostrowski (1907) Henryk Potocki (1909) Mieczysław Makulski, Edward Leman (1906, 1912) Sergiusz Niemojewski	(1906) N. W. Woczkow

Źródło: APL, KWDPBB, sygn. 4, k. 1, 3, 10, 12, 17; sygn. 3, k. 13; KWDPBS, sygn. 10, k. 3; sygn. 53, k. 1-2; sygn. 54, k. 1; sygn. 81, k. 1; sygn. 82, k. 1-3, 5-7; sygn. 69, k. 1, 2, 8-10, 12, 15; Archiwum Państwowe w Płocku oddział w Kutnie, Kutnowska Powiatowa Komisja do Spraw Wyborów do Dumy Państwowej, sygn. 13 (cały poszyt) [Powyższy zespół znajdował się w opracowaniu, dlatego pragnę podziękować pracownikom archiwum w Kutnie za możliwość skorzystania z niego.]

Gdy skład komisji został ustalony, przystępowała ona do pracy. Zwykle odbywała 3-4 posiedzenia. Pierwsze zebranie poświęcone było ukonstytuowaniu się komisji, co było potwierdzane stosownym dokumentem, sporządzanym na urzędowym blankiecie – „Żurnal zasiedania...”⁷. Kolejne przeznaczano na zapoznanie się z informacjami zebranymi przez naczelnika powiatu od wójtów gmin na temat spełniania cenzusu wyborczego przez wyborców figurujących na liście poprzednim razem. Na tej podstawie wstępnie ustalano nową listę wyborców czynnych i biernych. Ostatnie posiedzenie zwykle odbywało się po około miesięcznej przerwie, kiedy listy były już opublikowane. Wyborcy mieli dzięki temu czas na złożenie zażaleń do komisji gubernialnej, jeśli pominięto ich na listach. Komisje powiatowe musiały takie skargi uwzględnić, po czym mogły zakończyć działalność. Informacje o dodaniu nowych nazwisk do list wyborczych publikowano w miejscowych „Gubernskich Wiadomościach”.

Nie zawsze ustalanie składu komisji wyborczych przebiegało bezproblemowo. W powiecie kutnowskim w 1912 r. tamtejszy naczelnik rekomendował dwie kandydatury: właściciela majątku Szczyt w gminie Wojszyce, Bolesława Rybczyńskiego syna Franciszka, który pełnił już funkcję członka komisji wyborczej podczas wyborów do III Dumy oraz właściciela majątku Poborz w gminie Oporów, Antoniego Skarżyńskiego syna Feliksa. Nie uwzględniono jednak jego zdania, mianując przedstawicielem miejscowej szlachty w komisji sędziego gminnego W. W. Jałowieckiego, którego wskazał zresztą także przewodniczący Warszawskiego Sądu Okręgowego. W powiecie skiernewickim doszło do zmiany przewodniczącego komisji już w trakcie jej pracy: W. W. Kotowicza zastąpił w dniu 1 sierpnia 1912 r. A. O. Fryblander; nie wiadomo jednak z jakiego powodu⁸. Być może, że wpływ na decyzję Kotowicza miało odrzucenie wysuniętych przez niego kandydatur przedstawicieli szlachty – Aleksandra Mazarackiego i Światowskiego, odmowa wejścia do komisji złożona przez Wiktora Klimkiewicza i wyznaczenie Ryszarda Wojciechowskiego⁹.

Komisja wyborcza we współpracy z naczelnikiem powiatu, który był zobowiązany rozkazem gubernatora do udzielenia wszelkiej niezbędnej pomocy¹⁰, ustalali listy osób mających prawo uczestnictwa w wyborach czynnie oraz biernie. Listy takie sporządzano w formie tabeli zawierającej następujące dane, dowodzące spełniania cenzusu wyborczego: dane personalne, nazwa majątku ziemskiego, liczba posiadanych dziesięcin, stopień wykształcenia i, jeśli to możliwe, miejsce uzyskania dyplomu, wiek, podstawa prawna dopuszczająca do głosowania¹¹. Ostatnia z powyższych informacji często była pomijana, ponieważ nie uznawano za konieczne powoływanie się na stosowny artykuł ukazu z 26 lutego 1906 r. o Radzie Państwa. Aby przyspieszyć zbieranie danych do każdej gminy wysyłano uprzednio imiennie zaadresowane blankiety w postaci tabelki. Każdy wyborca miał obowiązek wypełnić taki blankiet

⁷ APŁ, KWDPPS, sygn. 81, k. 2, 4; sygn. 54, k. 1v, 3.

⁸ APŁ, KWDPPS, sygn. 69, knlb.

⁹ Tamże, k. 1v, 6-7, 13, 15.

¹⁰ APŁ, KWDPPB, sygn. 3, k. 2; KWDPPS, sygn. 82, k. 8.

¹¹ APŁ, KWDPPS, sygn. 81, k. 7-8.

w urzędzie gminy i poświadczyć prawdziwość danych podpisem. Zadaniem wójta było dopilnowanie tej procedury. Nie zawsze udawało się temu urzędnikowi bezproblemowo wywiązać z zadania. Świadczą o tym liczne pisma ponaglące opieszalych wysyłane przez komisje powiatowe. Gwoli ścisłości zaznaczyć muszę, że blankiety takie, jak zaprezentowany poniżej znajdują się jedynie w dokumentach komisji powiatowych guberni kieleckiej, być może więc jedynie tamtejsi urzędnicy ułatwiali sobie w ten sposób pracę.

Tabela 3: Blankiet osobowy (Bolesława Zakrzeńskiego) na potrzeby powiatowych komisji wyborczych z 1912 r., gub. kielecka.

Imię, patronimik, nazwisko	Nazwa majątku (własność lub dożywocie)	Ilość ziemi obłożonej podatkiem (w dziesięcinach)	Data nabycia majątku	Wiek ziemianina	Miejsce i data zdobycia średniego lub wyższego wykształcenia	Uwagi
Bolesław s. Stanisława Zakrzeński	majątek Michałowice złożony z dwóch: Soborowice i folwark Pielgrzymowice	199+131=330 dziesięcin	1873 r.	64 lata (ur. 20 listopada 1848)	wykształcenie domowe	(brak)

Źródło: Archiwum Państwowe w Kielcach, Komisja powiatowa miechowska do spraw wyborów do Dumy Państwowej, sygn. 55, knlb.

Ciekawy przypadek wydarzył się w 1912 r. w pow. krasnostawskim (gub. lubelska). Ponaglenia przewodniczącego komisji gubernialnej trafiały tam w próżnię, okazało się bowiem, że w ogóle nie doszło do posiedzeń komisji powiatowej, a tym samym i opracowania list wyborczych do dnia wyznaczonego terminu (1 lipca). Przyczyną miała być absencja wyznaczonych do komisji przedstawicieli ziemian. Co niezwykle, nikt nie potrafił powiedzieć, kto miał zasiadać w komisji krasnostawskiej, prawdopodobnie sami zainteresowani nie otrzymali też nominacji. Przewodniczący innych komisji powiatowych w guberni lubelskiej również skarżyli się na notoryczną nieobecność przedstawicieli ziemiaństwa, którzy na czas wyborów wyjeżdżali z powiatu. Pytali w związku z tym zwierzchnika, czy należy zlekceważyć tę przeszkodę i publikować listy wyborcze ustalone przez komisje obradujące w niepełnym składzie, czy też powołać nowe komisje i rozpocząć procedurę od początku¹². Rozstrzygnął to sam generał-gubernator, który, powołując się na przepisy o Radzie Państwa, nakazał powołanie nowych komisji powiatowych i ponowne ustalenie przez nie list wyborczych. Obowiązki takich komisji ograniczały się zwykle do jednego posiedzenia, na którym przepisywano protokół sporządzony przez poprzedników, zawierający nazwiska wyborców czynnych i biernych¹³. Nie było to więc działanie kłopotliwe, ale czasochłonne, podczas gdy gubernatorzy zwykle przestrzegali członków komisji po-

¹² APL, Rząd Gubernialny Lubelski, Referat wyborczy do Dumy (dalej: RGL), sygn. 6, knlb.

¹³ Tamże.

wiatowych, by sporządzenie spisów wyborczych nie zajęło więcej niż 1/3 czasu przeznaczonego na wybór elektorów¹⁴.

W 1907 r. w powiecie nowoaleksandryjskim (puławskim, gub. lubelska) nie udało się sporządzić spisów na czas, a przewodniczący komisji sumiennie dowodził w punktach, że to nie jego wina:

- 1) 1 grudnia 1907 r. poprosił naczelnika powiatu o dostarczenie spisów wyborczych z zeszłego roku, ale ten omyłkowo wysłał je do sędziego sądu okręgowego, również członka komisji. Człowiek ten szybko zorientował się w pomyłce i odesłał dokumenty, które dopiero 7 grudnia trafiły we właściwe ręce.
- 2) Po porównaniu spisów z listą właścicieli większej własności w powiecie, zauważył brak 9 nazwisk, w tym m.in. członka komisji wyborczej Władysława Kleniewskiego, właściciela majątku Szczekarków o powierzchni 858 dziesięcin. Naczelnik nie zamieścił w opracowaniu informacji o wykształceniu potencjalnych wyborców.
- 3) 8 grudnia wysłał członkom komisji zaproszenia na inauguracyjne posiedzenie w dniu 13 grudnia.
- 4) 13 grudnia okazało się, że naczelnik nie zdołał zgromadzić potrzebnych materiałów, gdyż nie skomunikował się z wójtami. Zebranie komisji także się nie odbyło, bo żaden z członków się nie stawił, za wyjątkiem wysłannika burmistrza. Tylko inspektor podatkowy Łutochin przedstawił usprawiedliwienie listowne – zatrzymały go obowiązki służbowe.
- 5) Kolejne posiedzenie wyznaczył na 15 grudnia¹⁵.

Tabela 4: Liczba wyborców czynnych i biernych do Rady Państwa w powiatach gub. lubelskiej w l. 1907-1912

Powiat	1907 r.		1908 r.		1909 r.		1910 r.		1912 r.	
	cz.*	b**	cz	b	cz	b	cz	b	cz	b
biłgorajski	3	0	3	0	3	0	4	0	4	0
chełmski	44	9	44	9	28	8	26	10	22	9
hrubieszowski	43	4	42	4	37	2	36	5	32	2
janowski	26	8	26	8	27	9	24	8	21	7
krasnostawski	42	21	41	19	42	18	39	16	33	12
lubartowski	17	3	14	2	10	1	9	1	9	3
lubelski	61	32	60	32	46	30	52	29	49	27
puławski	25	9	24	8	23	7	24	8	20	5
tomaszowski	40	5	40	5	40	5	35	4	32	4
zamojski	31	7	32	7	30	5	27	5	20	4

*- czynni, **- bierni; źródło: „Люблинские Губернские Ведомости”, 1907, dodatek do nr 28; 1908, dodatek do nr 184; 1909, dodatek do nr 112; 1910, dodatek do nr 176; 1912, dodatek do nr 165.

¹⁴ APL, RGL, sygn. 31, k. 55.

¹⁵ Tamże, k. 60.

Zadaniem komisji było także rozpatrzenie skarg i odwołań składanych przez ziemian, których z różnych względów nie uwzględniono na listach wyborczych. W tym przypadku pomoc naczelnika powiatu okazywała się niezbędna: zbierał informacje o petencie, ustalając, czy spełnia wymogi cenzusu; nierzadko zmuszony był przy tym prowadzić korespondencję z żandarmerią, wójtami gmin, a nawet dyrektorami szkół czy uniwersytetami. Po ostatecznym ustaleniu, spisy były przesyłane do kancelarii gubernatora, który przekazywał je kancelarii general-gubernatora. Były one drukowane jako dodatek do „Gubernskich Wiedomości” w postaci sumarycznej, tzn. dla każdej guberni osobno, z podziałem na powiaty oraz uwzględnieniem wyborców czynnych i biernych. Rozpowszechnienie spisów na terenie guberni powierzano urzędowi do spraw włościańskich¹⁶.

Tabela 5: Liczba wyborców czynnych i biernych do Rady Państwa w powiatach gub. kieleckiej w l. 1906-1912

Powiat	1906 r.		1907 r.		1908 r.		1909 r.		1910 r.		1912 r.	
	cz*	b**	cz	b	cz	b	cz	b	cz	b	cz	b
jędrzejowski	42		41		38		35	12	30	8	27	9
kielecki	20		18		18		17	2	15	2	19	5
miechowski	58		61		63		58	5	56	9	51	6
olkuski	22		17		15		13	2	10	2	18	3
pińczowski	57		55		57		52	11	47	11	44	7
stopnicki	53		46		45		34	6	31	5	29	6
włoszczowski	44		42		42		37	7	28	6	27	6

*- czynni, **- bierni; źródło: „Келецкие Губернские Ведомости”, 1906, dodatek do nr 12; 1908, dodatek do nr 33; 1909, dodatek do nr 22; 1910, dodatek do nr 34; 1912, dodatek do nr 32.

Wśród spornych spraw dotyczących list wyborczych wyróżnia się wspomniana wyżej korespondencja naczelników powiatów. Przykładem dokładności w sprawdzaniu, czy dany ziemianin kwalifikuje się do grona wyborców może być sprawa Edmunda Psarskiego. Poinformował on listownie przewodniczącego komisji wyborczej powiatu będzińskiego (gub. piotrkowska), iż od dnia 21 marca 1906 r., tj. od lat trzech jest właścicielem majątku Żarki w gminie Orbiety, przynoszącego roczny dochód w wysokości 60 tys. rub. Polecono naczelnikowi powiatu przyrzeć się jego osobie. Ten zaś zobligował przede wszystkim wójta Orbietów do zebrania stosownych informacji. Okazało się, że Psarski rzeczywiście spełniał wszystkie wymogi cenzusu: miał 66 lat, jego majątek liczył 2378 mórg i 204 pręty, a nabył go drogą kupna za aktem notarialnym. Konieczność zebrania informacji wzięła się stąd, że Psarski był stosunkowo świeżym mieszkańcem powiatu będzińskiego, a przedtem zamieszkiwał wieś Gołyszyn w gminie Minoga, powiat olkuski. Naczelnik będziński zwrócił się więc do swego kolegi w Olkusz o przesłanie informacji na temat wykształcenia Psarskiego. Z korespondencji

¹⁶ APŁ, KWDPFS, sygn. 82, k. 4.

Procedura wyborów do Rady Państwa w Królestwie Polskim

wynika, że ziemianin ten zdobył wykształcenie wyższe za granicą, nie wiadomo jednak ani na jakiej uczelni, ani w jakim zakresie¹⁷.

Tabela 6: Lista imienna wyborców czynnych w gub. lubelskiej w l. 1907-1912

Powiat	1907 r.	1908 r.	1909 r.	1910 r.	1912 r.
biłgorajski	brak	brak	brak	brak	brak
chełmski	1. Bogdan Garczyński 2. Henryk Załuski 3. Ludwik Ołędzki 4. Leon Przanowski 5. Ksawery Janisławski 6. Wiktor Bogusławski 7. Stanisław Józefowicz- Glebicki 8. Wiktor Zbyszewski 9. Edward Przegaliński	1. Bogdan Garczyński 2. Stanisław Józefowicz-Glebicki 3. Henryk Załuski 4. Wiktor Zbyszewski 5. Ludwik Ołędzki 6. Edward Przegaliński 7. Leon Przanowski 8. Ksawery Janisławski 9. Wiktor Bogusławski	1. Bogdan Garczyński 2. Stanisław Józefowicz-Glebicki 3. Henryk Załuski 4. Wiktor Zbyszewski 5. Ludwik Ołędzki 6. Edward Przegaliński 7. Leon Przanowski 8. Ksawery Janisławski	1. Bogdan Garczyński 2. Felicjan Lechicki 3. Henryk Załuski 4. Wiktor Zbyszewski 5. Ludwik Ołędzki 6. Edward Przegaliński 7. Leon Przanowski 8. Ksawery Janisławski 9. Mieczysław Morawski 10. Władimir Sawicz	1. Bogdan Garczyński 2. Henryk Załuski 3. Ludwik Ołędzki 4. Leon Przanowski 5. Ksawery Janisławski 6. Aleksander hr. Liders-Weinmars 7. Felicjan Lechicki 8. Mieczysław Morawski 9. Władimir Sawicz
hrubieszowski	1. Karol Milewicz 2. Edward Chrzanowski 3. Stefan Lubowiecki 4. Adam Tuszwowski	1. Karol Milewicz 2. Edward Chrzanowski 3. Stefan Lubowiecki 4. Adam Tuszwowski	1. Karol Milewicz 2. Edward Chrzanowski	1. Karol Milewicz 2. Edward Chrzanowski 3. Eugeniusz Lubomirski 4. Józef Kielczewski 5. Edward Tuszwowski	1. Karol Milewicz 2. Edward Chrzanowski

¹⁷ APŁ, KMDPPB, sygn. 4, k. 8, 11, 13-16.

Agnieszka Kidzińska

Janowski	<ol style="list-style-type: none"> 1. Leon Hempel 2. Antoni Hempel 3. Ludwik Domański 4. Gracjan Marcinkowski 5. Konstanty Przewłocki 6. Antoni Piasecki 7. Tadeusz Świda 8. Władimir Trepow 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Leon Hempel 2. Antoni Hempel 3. Ludwik Domański 4. Gracjan Marcinkowski 5. Konstanty Przewłocki 6. Antoni Piasecki 7. Tadeusz Świda 8. Władimir Trepow 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Leon Hempel 2. Antoni Hempel 3. Ludwik Domański 4. Gracjan Marcinkowski 5. Konstanty Przewłocki 6. Antoni Piasecki 7. Kazimierz Russanowski 8. Gustaw Świda 9. Władimir Trepow 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Leon Hempel 2. Antoni Hempel 3. Ludwik Domański 4. Gracjan Marcinkowski 5. Konstanty Przewłocki 6. Antoni Piasecki 7. Kazimierz Russanowski 8. Gustaw Świda 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Leon Hempel 2. Antoni Hempel 3. Ludwik Domański 4. Gracjan Marcinkowski 5. Konstanty Przewłocki 6. Antoni Piasecki 7. Kazimierz Russanowski
Krasnosławski	<ol style="list-style-type: none"> 1. Aleksy Braunschweig 2. Walenty Białosuknia 3. Nikodem Budny 4. Roman Załęski 5. Waclaw Kiwerski 6. Jerzy Mogilnicki 7. Józef Michalski 8. Mieczysław Markiewicz 9. Adam Preszel 10. Jan Poletyło 11. Tadeusz Rzewuski 12. Władysław Rzuchowski 13. Hugo Radziewski 14. Eustachy Suchodolski 15. Jan Smorzewski 16. Waclaw SkaWiński 17. Józef Florkowski 18. Julian Florkowski 19. August Cieszkowski 20. Stanisław Czyżewski 21. August Janiślawski 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Aleksy Braunschweig 2. Nikodem Budny 3. Waclaw Kiwerski 4. Hugo Radziewski 5. Anton Kozarin 6. Eugeniusz Lubomirski 7. Mieczysław Markiewicz 8. Waldyślaw Rzuchowski 9. Waclaw SkaWiński 10. Józef Florkowski 11. Stanisław Czyżewski 12. August Janiślawski 13. Jerzy Mogilnicki 14. Sergiusz Plautin 15. Eustachy Suchodolski 16. Julian Florkowski 17. Walenty Białosuknia 18. Roman Załęski 19. Konrad Puternicki 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Aleksy Braunschweig 2. Nikodem Budny 3. Waclaw Kiwerski 4. Hugo Radziewski 5. Antoni Kozarin 6. Eugeniusz Lubomirski 7. Mieczysław Markiewicz 8. Waldyślaw Rzuchowski 9. Waclaw SkaWiński 10. Józef Florkowski 11. Stanisław Czyżewski 12. August Janiślawski 13. Jerzy Mogilnicki 14. Sergiusz Plautin 15. Eustachy Suchodolski 16. Julian Florkowski 17. Walenty Białosuknia 18. Roman Załęski 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Aleksy Braunschweig 2. Nikodem Budny 3. Waclaw Kiwerski 4. Hugo Radziewski 5. Antoni Kozarin 6. Mieczysław Markiewicz 7. Waldyślaw Rzuchowski 8. Waclaw SkaWiński 9. Józef Florkowski 10. Stanisław Czyżewski 11. August Janiślawski 12. Jerzy Mogilnicki 13. Sergiusz Plautin 14. Eustachy Suchodolski 15. Julian Florkowski 16. Roman Załęski 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Aleksy Braunschweig 2. Nikodem Budny 3. Waclaw Kiwerski 4. Leon Krysiński 5. Jerzy Mogilnicki 6. Sergiusz Plautin 7. Hugo Radziewski 8. Waldyślaw Rzuchowski 9. Klemens SkaWiński 10. Józef Florkowski 11. Stanisław Czyżewski 12. August Janiślawski

Procedura wyborów do Rady Państwa w Królestwie Polskim

Iubartowski	1. Zalewski 2. Jan Suchodolski 3. Teofil Ciświcki	1. Jan Suchodolski 2. Teofil Ciświcki	1. Kazimierz Chromiński	1. Kazimierz Chromiński	1. Ignacy Budny 2. Waclaw Kuszel 3. Kazimierz Chromiński
Iubelski	32	32	30	35	27
pułdowski (nomowaleksandryjski)	1. Michał Arcimowicz 2. Stanisław Wessel 3. Tomasz Grabowski 4. Jan Kleniewski 5. Witold Trzciniński 6. Mieczysław Dąbrowski 7. Władysław Kleniewski 8. Bogdan hr. Sołtan 9. Adam Węgliński	1. Michał Arcimowicz 2. Stanisław Wessel 3. Tomasz Grabowski 4. Jan Kleniewski 5. Witold Trzciniński 6. Mieczysław Dąbrowski 7. Władysław Kleniewski 8. Bogdan hr. Sołtan	1. Michał Arcimowicz 2. Stanisław Wessel 3. Tomasz Grabowski 4. Jan Kleniewski 5. Witold Trzciniński 6. Władysław Kleniewski 7. Bogdan hr. Sołtan	1. Michał Arcimowicz 2. Stanisław Wessel 3. Tomasz Grabowski 4. Jan Kleniewski 5. Witold Trzciniński 6. Władysław Kleniewski 7. Bogdan hr. Sołtan 8. Kazimierz Dulęba	1. Michał Arcimowicz 2. Stanisław Wessel 3. Tomasz Grabowski 4. Jan Kleniewski 5. Witold Trzciniński
tomaszowski	1. Antoni Głogowski 2. Grzegorz Lipczyński 3. Jan Rudnicki 4. Czesław Świeżawski 5. Kwiryn Sobieszczański	1. Antoni Głogowski 2. Grzegorz Lipczyński 3. Jan Rudnicki 4. Czesław Świeżawski 5. Kwiryn Sobieszczański	1. Antoni Głogowski 2. Grzegorz Lipczyński 3. Czesław Świeżawski 4. Kwiryn Sobieszczański 5. Jan Rudnicki	1. Antoni Głogowski 2. Grzegorz Lipczyński 3. Jan Rudnicki 4. Czesław Świeżawski	1. Antoni Głogowski 2. Grzegorz Lipczyński 3. Jan Rudnicki 4. Czesław Świeżawski
zamojski	1. Wiesław Herlicz 2. Stanisław Wydzga 3. Jan Sajkiewicz 4. Roman Świdziński 5. Ignacy Zawadzki 6. Gustaw Świda 7. Adam Tuszowski	1. Wiesław Herlicz 2. Stanisław Wydzga 3. Jan Sajkiewicz 4. Roman Świdziński 5. Ignacy Zawadzki 6. Gustaw Świda 7. Adam Tuszowski	1. Stanisław Wydzga 2. Ignacy Zawadzki 3. Jan Sajkiewicz 4. Gustaw Świda 5. Roman Świdziński	1. Stanisław Wydzga 2. Ignacy Zawadzki 3. Jan Sajkiewicz 4. Gustaw Świda 5. Roman Świdziński	1. Wiesław Herlicz 2. Stanisław Wydzga 3. Jan Sajkiewicz 4. Roman Świdziński

Zdarzało się, że informacji o wyborcach dostarczali inni niż naczelnik czy wójt urzędnicy. Na temat wykształcenia Antoniego Górskiego z powiatu skierniewickiego pisał do komisji sędzia gminny, donosząc, że rzeczony wyborca ukończył gimnazjum w Krakowie i 4-letnie studia w Berlinie, co nie pozwala mu wprawdzie zostać posłem,

pozwala jednak głosować¹⁸. Inny problem miała komisja będzińska ze współwłaścicielami majątku Ryzewicze, kuzynami Wincentym Perekalą synem Ludwika oraz Juliuszem Perekalą synem Michała. Polecono mianowicie naczelnikowi sprawdzić, czy powierzchnia majątku jest na tyle duża, by obaj spełniali cenzus posiadania. Poza tym komisja stanęła przed problemem prawnym: okazało się, że ordynacja nie precyzuje, czy współwłaściciela traktować jak właściciela całości, czy jedynie odpowiedniej części majątku¹⁹. Dokładnie sprawdzano cenzus osiadłości. Poza tym często należało ustalić, jaki był patronimik wyborcy. Wójtowie gmin mieli tu najczęściej do powiedzenia, zachowało się też kilka ciekawych listów pisanych przez nich do naczelnika powiatu skierniewickiego. I tak np. wójt gminy Doleck zawiadamiał, że: 1) Józef Galecki posiada majątek Psary od 1904 r., 2) Bronisław Okęcki, właściciel majątku Grzymkowice, ma ukończone 6-klasowe gimnazjum w Piotrkowie, a jego ojciec miał na imię Michał. Wójt gminy Kowiesy donosił: Władysław Kasprowicz syn Antoniego jest właścicielem majątku Wylesin od września 1904 r., a zamieszkuje gminę od 12 czerwca 1901 r. Wójt gminy Korabiewicze informował: 1) Wiaczesław Dmitriewicz Gotowcew posiada majątek od 1904 r., 2) Patronimik Stanisława Multanowskiego to Andriejewicz, 3) G. Stankiewicz posiada majątek Lisowiec odziedziczony w chwili śmierci matki, tj. 20 czerwca 1903 r., 4) patronimik ks. Leona Szachowskiego, oficera pułku ułanów lejbgwardii to Aleksiejewicz. Wójt gminy Głuchów: Stanisław Pruski, właściciel majątku Prusy, w roku 1868 ukończył gimnazjum warszawskie, potem przez 2 lata studiował w Szkole Głównej i rok w Uniwersytecie Warszawskim. Wójt gminy Grzymkowice: 1) Aleksander Wierzbicki jest synem Franciszka, 2) Józef Kunicki, syn Karola odebrał wykształcenie domowe, 3) Józef Pachowski syn Ludwika, posiada majątek Białojankowie od 3 września 1901 r. podobnie jak jego brat Edmund, właściciel majątku Tuniki, 4) ich najstarszy brat Jan jest właścicielem Galinki od 10 marca 1901 r. oraz Jumianowa od 8 lutego 1894 r.²⁰ Zdarzały się oczywiście przypadki utraty praw wyborczych. Przykładem może tu być sprawa niejakiego Rafalskiego z powiatu skierniewickiego, który nie mógł przystąpić do wyborów w 1910 r. z powodu utraty części majątku²¹. Zwiększenie listy wyborców następowało też w sposób naturalny, tzn. po osiągnięciu stosownego wieku przez ziemianina spełniającego wszystkie pozostałe wymogi. Wówczas komisja powiadamiała taką osobę listownie, jak to miało miejsce w przypadku Zygmunta Makowieckiego w powiecie skierniewickim²².

Przykładów, jak powyższe, można by podać bardzo wiele, ja ograniczyłam się jedynie do guberni piotrkowskiej²³. Wynika z nich że ziemianie zyskiwali prawo wyborcze albo po osiągnięciu odpowiedniego wieku, albo po powiększeniu majątku. Tracili cenzus parcelując swe dobra lub sprzedając je w całości. Naturalną przyczyną usuwania nazwisk z list wyborczych była też śmierć wyborcy, która, zważywszy na

¹⁸ APŁ, KWDPPS, sygn. 82, k. 15.

¹⁹ APŁ, KMDPPB, sygn. 4, k. 9.

²⁰ APŁ, KWDPPS, sygn. 10, k. 7-11.

²¹ APŁ, KWDPPS, sygn. 82, k. 14.

²² APŁ, KWDPPS, sygn. 69, k. 18.

²³ Więcej przykładów z innych guberni zamieściłam w artykule: *Ziemiaństwo polskie w dokumentach powiatowych i gubernialnych komisji wyborczych do rosyjskiej Rady Państwa*, [w] *Studia z dziejów ziemian*, pod red. Z. Gołębiowskiej i A. Kopruckowniaka, artykuł w druku.

wysoki cenzus wieku, zdarzała się często.

Kolejnym etapem procedury wyborczej było oficjalne powierzenie przez gubernatora zadania zorganizowania zjazdu wyborczego komisji oraz naczelnikowi powiatu²⁴. By maksymalnie zwiększyć frekwencję wyborczą komisje wysyłały do wyborców zaproszenia na zjazdy drukowane na specjalnych blankietach²⁵.

Ogłoszenia zapowiadające terminy zjazdów gubernialnych oraz zjazdu ogólnego w Warszawie miały formę dwujęzyczną. Jakość tłumaczenia na język polski pozostawiała wiele do życzenia. Przykładem niech będzie dokument z wyborów przeprowadzonych w 1912 r., z zachowaną ortografią i gramatyką obu języków²⁶:

<p style="text-align: center;">Объявление</p> <p>Усмотревъ изъ полученныхъ отъ Начальниковъ губерний Царства Польскаго донесений, что распубликование списковъ лицъ имеющихъ право участия въ престолящихъ выборахъ Членовъ Государственнаго Совета отъ местныхъ землевладельцевъ закончено 1 текущего Сентября месяца, Варшавский Генералъ-Губернаторъ руководствуясь ст. 8 прил. къ ст. 12 Учр. Гос. Сов. Св. Зак. т. 1 ч. 2 изд. 1906 года призналъ необходимымъ назначить: 1) созывъ по всему краю губернскихъ съездовъ вышеозначенныхъ лицъ, для избанія предусмотренныхъ ст 7 того-же закона выборщиковъ на 6 будущаго Октября и 2) созывъ общаго в городе Варшаве съезда выборщиковъ для избранія Членовъ Государственнаго Совета – на 13 того-же Октября.</p> <p style="text-align: right;">гор Петроковъ 29 Сентября 1912 года.</p> <p style="text-align: center;">За Губернатора Вице-Губернаторъ Полковникъ Фортвенгеръ.</p>	<p style="text-align: center;">Ogłoszenie</p> <p>Zauważywszy z odebranych od Naczelników guberni Królestwa Polskiego doniesień, że ogłoszenie spisków osób, mających prawo uczestniczyć w wyborach Członków Rady Państwa od miejscowych właścicieli ziemskich zakończone 1 bież. września, Warszawski Generał-Gubernator stosując się do art. 8 dod. do art. 12 Urz. Rady Państwa Zb. pr. t.1, cz.2, wyd.1906 r., uznał za niezbędne naznaczyć: 1) zwołanie w całym kraju gubernialnych zjazdów wyżwskazanych osób, dal wyborów przewidzianych art. 7 tychże praw wyborców, na 6 (19) Października r.b. i 2) zwołanie ogólnego w m. Warszawie zjazdu wyborców, dla wyboru Członków Rady Państwa, na 13 (26) tegoż Października.</p> <p style="text-align: right;">m. Piotrków 29 Września 1912 roku.</p> <p style="text-align: center;">Za Gubernatora, Wice-Gubernator Pułkownik Fortwengler.</p>
---	--

Jak wspominałam, nazwiska osób zasiadających w powiatowych komisjach wyborczych nie mogły być przypadkowe. Podobnie było w wypadku honorowych funkcji przewodniczącego i wiceprzewodniczącego gubernialnego zjazdu wyborczego. Miejscowy gubernator zwykle prosił o przyjęcie roli przewodniczącego ziemianina cieszącego się dużym szacunkiem w środowisku sąsiedzkim, zwykle znanego działacza publicznego. Ten z kolei proponował kandydaturę swego zastępcy. Najczęściej przewodniczyli zjazdom prezesi lub wiceprezesi Dyrekcji Szczegółowych Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego, którzy udostępniali lokal Towarzystwa dla odbycia narady przedwyborczej, a potem dokonania wyborów. Z zamieszczonej poniżej tabeli widać, że w wielu guberniach współpraca między gubernatorami a przewodniczącymi zjazdu układała się dobrze (jak dowodzi tego zachowana korespondencja między

²⁴ APŁ, KMDPPB, sygn. 3, k. 16.

²⁵ APŁ, KWDPPS, sygn. 69, k. 17.

²⁶ APŁ, Kancelaria Gubernatora Piotrkowskiego (dalej: KGP), sygn. 2805, k. 48-49.

Leonem Przanowskim a gubernatorem lubelskim²⁷), ponieważ rzadko kiedy ten ostatni rezygnował. Zwykle rezygnacja następowała ze względów osobistych, jak np. w przypadku Napoleona Strzembosza, załamującego się wiekiem i słabym zdrowiem²⁸. Mąż społecznego zaufania, jeśli zasiadał w komisji wyborczej, często używał swego autorytetu by podnieść frekwencję podczas zjazdu przedwyborczego oraz wyborczego. Przykładem mogą być listy wysyłane podczas wyborów 1906 r. przez przewodniczącego zjazdu gubernialnego piotrkowskiego Zygmunta Płonczyńskiego i jego zastępcę Tadeusza Walickiego do ziemian-wyborców:

Nieprzybycie na te wybory większej połowy [sic!] mających prawo głosu, pozbawi gubernię piotrkowską udziału w wyborach Członka Rady Państwa spośród właścicieli większej własności Królestwa Polskiego; nadto wielu donatariuszów zamieszczonych na liście wyborczej piotrkowskiej nie mieszka w kraju naszym; nieodzownym przeto jest przybycie [podkr. Nadawców] J.W. Pana na ten dzień do Piotrkowa.

Tabela 7: Przewodniczący i wiceprzewodniczący zjazdów wyborczych ziemian do Rady Państwa – gubernialnych i krajowego

zjazd krajowy w Warszawie	Włodzimierz Świątopelk-Czetwertyński, Zdzisław Reklewski	Włodzimierz Świątopelk-Czetwertyński, Zdzisław Reklewski	Włodzimierz Świątopelk-Czetwertyński, Antoni Ostrowski	Włodzimierz Świątopelk-Czetwertyński, Henryk Dembiński	Włodzimierz Świątopelk-Czetwertyński
zjazdy w guberniach:	1907 r.	1908 r.	1909 r.	1910 r.	1912 r.
warszawskiej	Marcin Krzyski, Antoni Szczuka	Antoni Szczuka, Juliusz Karczewski	Ludwik Łasz, Andrzej Szczuka	Antoni Szczuka, Juliusz Karczewski	Antoni Szczuka, Aleksander Grobnicki
kaliskiej	Henryk Chrzanoski, Antoni Kosiński	Henryk Chrzanoski, Antoni Kosiński	Henryk Chrzanoski, Antoni Kosiński	Henryk Chrzanoski, Antoni Kosiński	Henryk Chrzanoski, Ignacy Kożuchowski
kieleckiej	Andrzej Walchnowski, Wincenty Senczykowski	Andrzej Walchnowski, Wincenty Senczykowski	Andrzej Walchnowski, Wincenty Senczykowski	Andrzej Walchnowski, Wincenty Senczykowski	Andrzej Walchnowski, Wincenty Senczykowski
łomżyńskiej	Henryk Tański, Teodor Rzętkowski	Henryk Tański, Teodor Rzętkowski	Henryk Tański, Teodor Rzętkowski	Henryk Tański, Teodor Rzętkowski	Antoni Kuberski, Roman Grochowski
lubelskiej	Leon Przanowski, Władysław Staszewski	Leon Przanowski, Władysław Staszewski	Leon Przanowski, Władysław Staszewski	Leon Przanowski, Władysław Staszewski/Roman Świdziński	Leon Przanowski, Roman Świdziński

²⁷ APL, KGL, sygn. 1910:96 st.I (cały poszyt); sygn. 1908:98 st.I (cały poszyt).

²⁸ Archiwum Państwowe w Radomiu (dalej: RGR), Rząd Gubernialny Radomski II (dalej: RGR II), sygn. 7701, knlb.

Procedura wyborów do Rady Państwa w Królestwie Polskim

piotrkowskiej	Zygmunt Płacyński, Andrzej Biesiekierski	Zygmunt Płacyński, Andrzej Biesiekierski	Zygmunt Płacyński, Andrzej Biesiekierski	Zygmunt Płacyński, Andrzej Biesiekierski	Marceli Myszkowski, Tadeusz Walicki
płockiej	Waldemar Piwnicki, Adam Drewnowski	Waldemar Piwnicki, Adam Drewnowski	Waldemar Piwnicki, Adam Drewnowski	Waldemar Piwnicki, Adam Drewnowski	Waldemar Piwnicki, Czesław Gościcki
radomskiej	Władysław Grodziński, Adam Olszewski	Adam Olszewski, Adam Helbich	Napoleon Strzembosz, Adam Olszewski	Adam Olszewski, Adam Helbich	Adam Olszewski, Karol Strzembosz
suwalskiej	Alojzy Paszkiewicz, Kazimierz Kujawski	Alojzy Paszkiewicz, Kazimierz Kujawski	Tomasz Wolski, Alojzy Paszkiewicz	Tomasz Wolski, Wiktor Świda	Tomasz Wolski, Adam Modliński
siedleckiej	Edmund Kuszel, Kazimierz Kuczewski	Edmund Kuszel, Kazimierz Kuczewski	Jarosław Rakowiecki, Kazimierz Kuczewski	Benedykt Rakowiecki, Kazimierz Kuczewski	Benedykt Rakowiecki, Kazimierz Kuczewski

Źródło: APL, KGL, sygn. 1908:98 st.I (cały poszyt); sygn. 1909:74 st.I, k. 71; sygn. 1910:96 st.I (cały poszyt); RGL, sygn. 31, k. 65; APR, RGR II, sygn. 7701 (cały poszyt).

Żadne zabiegi osób odpowiedzialnych za wybory gubernialne nie mogły wpłynąć na zainteresowanie nimi. Frekwencja na zjazdach była zawsze bardzo niska, co wytłumaczyć można zapewne brakiem wiary w realne szanse na prowadzenie przez Polaków pracy pozytywnej w Radzie Państwa. Jak nieliczni wyborcy stawiali się na głosowanie pokazuje przykład z guberni lubelskiej:

Tabela 8: Frekwencja wyborcza w gub. lubelskiej w 1907 r.

powiat	liczba uprawnionych do głosowania	liczba głosujących
biłgorajski	3	-
chełmski	44	4
hrubieszowski	43	6
janowski	26	2
krasnostawski	42	3
lubartowski	17	-
lubelski	61	16
puławski (nowoaleksandryjski)	25	5
tomaszowski	40	5
zamojski	31	1
Razem	332	42

Źródło: APL, RGL, sygn. 31, k. 96.

Gubernia lubelska może być przykładem wyjątkowo zgodnego głosowania wyborców. W 1908 r. po pierwszym głosowaniu kartkami, służącym do wyłonienia

nazwisk kandydatów, pojawiło się 14 kandydatur. Ponieważ jednak sześciu, którzy uzyskali najwięcej głosów pozytywnych przekroczyło także próg wyborczy wynoszący 51%, zgodzono się, że nie ma sensu balotować. Poniżej podaję wynik tego głosowania:

Jerzy Florkowski 38/2	Edmund Scipio del Campo 26/16	Bogdan Sołtan 2/40
Leon Hempel 37/4	Edward Chrzanowski 15/27	Józef Michalski 1/41
Teofil Ciświcki 37/5	Adam Tuszowski 15/27	Stanisław Chrzanowski 1/41
Stanisław Boduszyński 37/5	Leon Przanowski 6/36	Kornel Ligowski 1/41 ²⁹
Tadeusz Rojewski 30/12	Mieczysław Dąbrowski 4/38	

Bardzo podobnie wyglądały wybory elektorów w następnym roku, 1909. Wówczas także 63 wyborców wyłoniło 14 kandydatów, z których sześciu za pierwszym razem otrzymało 51% głosów:

Leon Przanowski 51/12	Edmund Scipio del Campo 38/25	Antoni Napiórkowski 10/53
Stefan Boduszyński 48/15	Edward Chrzanowski 21/42	Józefat Budny 7/56
Juliusz Florkowski 48/15	Konstanty Przewłocki 15/48	August Popławski 6/57
Antoni Hempel 41/22	Roman Świdziński 14/49	Władysław Graf 5/58 ³⁰
Stefan Kowerski 38/25	Nikodem Budny 11/52	

Nie zawsze jednak przebieg głosowania miał tak zgodny charakter, o czym może świadczyć protokół z guberni piotrkowskiej z 1912 r. Przybyło nań 42 uprawnionych, którzy w pierwszym głosowaniu wyłoniли 10 kandydatów. Wprawdzie już wtedy 6 z nich przekroczyło próg 51% głosów, a kolejnych trzech zrezygnowało z kandydowania, uzyskawszy bardzo niewielkie poparcie, ale jeden, Kazimierz Walewski domagał się ponownego głosowania. Jego wystąpienie musiało wzbudzić pewne wątpliwości w wyborcach, ponieważ otrzymał w wyniku balotowania 10 głosów poparcia i 12 sprzeciwu, jednocześnie pozostali „żelaźni” kandydaci nie dostali wszystkich głosów, bo wielu wyborców wstrzymało się od wrzucenia gałek.

Tabela 9: Przebieg wyboru elektorów w guberni piotrkowskiej 6/19 października 1912 r.

Kandydaci	Wyniki I głosowania (kartkami)	Wyniki II głosowania (gałkami)	Elektorzy
Tadeusz Walicki	42/0	40/1	X
Tytus Wilski	34/8	36/2	X
Wincenty Łoskowski	40/2	38/3	X
Stefan ks. Lubomirski	41/1	40/1	X
Marceli Myszczkowski	41/1	38/3	X
Feliks Trepka	41/1	38/1	X
Ignacy Wilski	6/36	Zrezygnował	-
Bronisław Szewjcer	2/40	Zrezygnował	-

²⁹ APL, RGL, sygn. 31, k. 91.

³⁰ APL, KGL, sygn. 1909:74 st.I, k. 77.

Procedura wyborów do Rady Państwa w Królestwie Polskim

Walenty Ragoszewski	1/41	Zrezygnował	-
Kazimierz Walewski	1/41	10/12	-

Źródło: APL, KGP, sygn. 2805, k. 54.

Ostatnim zadaniem komisji zjazdu gubernialnego było sporządzenie listy elektorów w formie tabeli. Poniżej zamieszczam przykład takiego sprawozdania z podpisanymi członkami komisji gubernialnej piotrkowskiej.

Niezwykle obowiązkowym i wymagającym wobec podwładnych urzędników zwierzchnikiem okazał się być naczelnik powiatu łukowskiego w guberni siedleckiej. Zobowiązał on podległych sobie wójtów gmin do przysyłania informacji o zmianach zaszłych od ostatnich spisów na listach wyborczych w formie listu-szablonu. Zachowała się korespondencja z lat 1908 i 1912, która dowodzi, jaki porządek udało mu się w tej sprawie zaprowadzić i jak sprawnie proces sporządzania list wyborczych w powiecie łukowskim przebiegał.

Tabela 10: Spis osób wybranych przez zjazd gubernialny piotrkowski na elektorów wybierających członków Rady Państwa, z dnia 6/19 października 1912 r.

imię, patronimik, nazwisko	wiek	wykształcenie	nazwa majątku ziemskiego	powiat	miejsce zamieszkania	liczba głosów za	liczba głosów przeciw	podpis poświadczający wybór
Ks. Stefan s. Eugeniusza Lubomirski	50	uniwersyteckie	Kruszyna	nowo-radomski	Kruszyna	40	1	/-/-
Tadeusz s. Juliana Walicki	49	wyższe	Krzesłów	łaski	Krzesłów	40	1	/-/-
Marceli s. Emanuela Myszkowski	68	wyższe	Zapolice	łaski	Piotrków	38	3	/-/-
Wincenty s. Feliksa Łoskowski	61	wyższe	Jużory	rawski	Jużory	38	3	/-/-
Feliks s. Seweryna Trepka	68	wyższe	Jeźów	piotrkowski	Jeźów	38	1	/-/-
Tytus s. Ignacego Wilski	42	wyższe	Wilkowice	rawski	Wilkowice	36	2	/-/-

Źródło: APL, KGP, sygn. 2805, k. 56-57.

Ten sam naczelnik wymagał też od wójtów informacji na temat frekwencji wyborczej w gminach, zarówno na zjazdach gubernialnych, jak i krajowym – warszawskim. Walnie się zresztą do tej frekwencji przyczyniał, pilnując, by wyborcy i elektorzy zostali odpowiednio wcześniej powiadomieni o terminie wyborów, nawet jeśli, jak Leon Podoski, właściciel Jarczewa, przebywali za granicą³¹.

³¹ APL, Łukowska Komisja Wyborcza do Dumy Państwowej, sygn. 2, knlb.; sygn. 3, knlb.

Przed wyjazdem elektorów do Warszawy, władze gubernialne sprawdzały informacje na ich temat, ponieważ każdy mógł potencjalnie zostać członkiem Rady Państwa. Dla każdego z nich przygotowano „Formalnyj spisok”, czyli tabelę z danymi osobowymi, w której znajdowały się rubryki dotyczące takich kwestii jak: sprawowane urzędy, majątek żony, poglądy polityczne, działalność antypaństwowa, urlopy zdrowotne, karalność, liczba dzieci. Starano się więc „przeświecić” przeszłość i sytuację kandydata na wszelkie możliwe sposoby³². Już po wyborze na członka Rady Państwa kancelarie gubernatorów były zobligowane przesłać do kancelarii państwa w Petersburgu „Formalnyje spiski” dotyczące przebiegu służby publicznej posłów. W przypadku wybranych w 1908 r. Konstantego Przewłockiego i Antoniego Napiórkowskiego było to proste. Pierwszy był aktywnym działaczem lubelskiego TKZ, dlatego gubernator lubelski uzyskał wszystkie niezbędne dane od prezesa Towarzystwa, Leona Przanowskiego. Drugi natomiast rozpoczął służbę publiczną w 1883 r. w ministerstwie sprawiedliwości i do tej instytucji gubernator odesłał dyrektora kancelarii państwa³³. Bywały jednak i takie przypadki, jak Edward Chrzanowski wybrany w 1910 r., który sam dla siebie sporządził przebieg służby, a składał się on z zaledwie 2 punktów: ukończenie szkoły średniej i wybór na członka Rady Państwa³⁴. Zachował się także sporządzony dla potrzeb kancelarii generał gubernatora spis majątków ziemskich Chrzanowskiego, który miał bezspornie zaświadczyć o wysokości jego dochodów oraz spełnianiu wymogów cenzusu.

Tabela 11: Zmiany na listach wyborców w powiecie łukowskim guberni siedleckiej w 1909 i 1912 r.

Rok wyborów	Gminy, w których nie zanotowano zmian	Gminy, w których zanotowano zmiany wraz z ich przyczyną
1908	Łuków, Ulan, Krasusy, Celiny, Dombe, Lysobyki, Wojcieszków, Tuchowicza, Trzebieszów, Jarczew, Kock, Białobrzegi, Prawda, Jakusze, Radoryż, Gułów, Serokomla, Stanin, Skrzyżew	Mysłów (właściciel majątku Guzówki, Juliusz Owsitojewski sprzedał go w całości swemu 26-letniemu synowi, Janowi) Gołębki (właściciel majątku Jezgory, Michał Karwowski, rozparcelował go w całości i wyjechał) Miastków (właściciel majątku Juleszówka, Bolesław Rachmil, po sprzedaży części ziemi posiada tylko 106 dziesięcin; właściciel majątku Gozd, Eugeniusz Dłuski zmarł w tym roku; właściciel majątku Pieczyńska, Jan Korzybski, sprzedał go, ale posiada jeszcze majątek Wilczyńska w gm. Mysłów)
1912	Wojcieszków, Gołębki, Gułów, Dombe, Kock	Białobrzegi (właściciel Kocka, Edward Żółtowski wydzierżawił swemu synowi, Józefowi, cały majątek w 1911 r.) Krasusy (po sprzedaży majątku Smolanka, Edward Korsak utracił prawo wyborcze) Skrzyżew (w wyniku sprzedaży majątku cenzus utracił Aleksander Zawojski) Jarczew (umarł właściciel majątku Jarczew, Leon Podoski, a jego syn Grzegorz ma 36 lat i wykształcenie domowe)

Źródło: APL, Łukowska Komisja Wyborcza do Dumy Państwowej, sygn. 2, knlb.; sygn. 3, knlb.

³² APR, RGR II, sygn. 7701 (cały poszyt); APL, KGL, sygn. 1910:96 st.I, knlb.

³³ APL, RGL, sygn. 31, k. 98, 100-106.

³⁴ APL, KGL, sygn. 1910:96 st.I, knlb.

W ten sposób lista zadań urzędników państwowych szczebla powiatowego i gubernialnego, związanych ze zorganizowaniem wyboru elektorów do Rady Państwa wyczerpywała się. Wydawać by się mogło, że po pierwszych trudnościach w 1906 r., gdy biurokracja rosyjska musiała sprostać nowej dla siebie sytuacji, każde kolejne wybory będą przebiegały coraz sprawniej. W mojej opinii, jedynie powiatowe komisje wyborcze, których skład był dość stabilny, rzeczywiście działały za każdym razem lepiej i znać w ich protokołach rutynę. Natomiast bezproblemowa współpraca między naczelnikami powiatów i wójtami gmin rzadko kiedy miała taki charakter, jak w przywoływanym wyżej powiecie łukowskim. Zwykle kancelaria naczelnika zmuszona była monitować opieszalych wójtów, odkładających wykonanie niewdzięcznych zadań na ostatnią chwilę. Niewdzięcznych, ponieważ ziemianie polscy nie traktowali obowiązku udziału w wyborach poważnie: świadczy o tym niedbałość w wypełnianiu przez nich ankiet przedwyborczych, jak również niska frekwencja na zjazdach wyborczych gubernialnych. Tłumaczyć można to niewiarą możliwości owocnej pracy poselskiej przedstawicieli Królestwa Polskiego w Radzie Państwa. Było to zresztą potwierdzone przez faktycznie bliskie zeru osiągnięcia reprezentacji polskiej w izbie.

Tabela 12: Spis majątków ziemskich należących do wybranego w 1910 r. do Rady Państwa Edwarda Chrzanowskiego

gubernia/powiat	nazwa majątku	Wielkość		uwagi
		morgi	Pręty	
lubelska/chełmski	Dorohusk	3196	237	w przeliczeniu na dziesięciny: 6882,484
lubelska/hrubieszowski	Filipówka i Poraj	746	16	
	Bereźnica	40	237	
	Kobło	1146	180	
	Kopyłów	1071	149	
	Gusinnoje	1035	93	
	Moroczyn	712	230	
	Łoszków Bojarszczyzna	1158	96	
	Starzyn	616	110	
	Stryżew	1004	159	
	Marcinówka	300	147	
suwalska/	Bortkuniszki	2400	-	
	Razem	13429	154	

Źródło: APL, KGL, sygn. 1910:96 st.I (cały poszyt).

Bardzo sprawnie układała się natomiast współpraca między gubernatorami a przewodniczącymi zjazdów wyborczych w miastach gubernialnych. Również same zjazdy zwykle przebiegały bez sensacji. Trzeba podkreślić, że sprawność rosyjskiej maszyny biurokratycznej, pomimo wskazanych tu błędów, była duża, gdyż nigdy nie odnotowano przypadków opóźnienia wyborów, nawet jeśli zdarzały się nieprzewidziane trudności.

Summary

Agnieszka Kidzińska

The procedure of State Council elections in the Kingdom of Poland at the poviats and governorate level (1906-1912)

One of the results of the Revolution of 1905-1907 was the introducing a parliamentary institution on the Russian territory, namely the State Duma and the State Council. The procedure of electing the members of the two chambers was regulated by the statute. The election procedure was rather complicated and it required cooperation of various organs of general administration as well as the special administration and the judiciary. The two-step election was held in the Kingdom of Poland in the years 1906-1912. With each election, the election committee's functioning system was gradually getting better. At first, there were some difficulties resulting from the officials' lack of experience, but the following elections did not cause many problems, after all. The author describes the procedure of selecting electors and State Council members in the Kingdom of Poland. She paid a lot of attention to the engagement of general and special administration in the described process at the poviats and governorate level. She analyses the form of the documents, which were created during the process of elections of State Council members. She also remarks extensively on electors and the members elected as a result of a described procedure.